નિવેદન

ગયા સપ્ટેમ્બર માસને અંતે જાહેર કરેલું તે પ્રમાણે આજ તા ૧૬ મી જૂને આ સ્મારકગ્રંથ પ્રકટ કરિયે છિયે. આ રીતનું સ્મારક આપણામાં હજી સુધી થયું નથી, વળી લેખકોને, આપણે અહીં જે નવાણી કદમે બહુ થાય છે તે હિસાબે, પુરતો સમય અમે આપી શકેલા નહીં તથાપિ અમને મનમાનતો સહકાર મળી ગયો, તેથી આજ શક્ય છે આ સાહસ જેવું કાર્ય પૂરું કરી શક્યા છિયે તે એ સહકારને જ આભારી છે. લેખકોની નામાવલિ જોતાં જણાઈ રહેશે કે કાઈ કેટલાકની લેખ ખોટ ,તિઓ અમે મેળવી શક્યા નથી. પણ એ એક વિગતને જે વાચકો ગણતરીમાં ન રાખી શકશે અને સમગ્રનો સામટો વિચાર લઈ શકશે, તેને આમાં હાલના સાહિત્યમાં પ્રચલિત ઘણી પદ્ધતિઓ દૃષ્ટિઓ અને શૈલીઓના નમૂના માલુમ પડશે. વળી બધા નમૂનાનું પ્રમાણ ઓછું નથી, તેમ કેટલાક તો, અમે ભૂલ ખાતા ન હોઇએ તો, પોતપોતાના વર્ગમાં ઉત્તમ ગણાય એવા છે, અને એટલે હદે અમારો પ્રયાસ સફલ ગણાશે એમ આશા રાખિયે છિયે.

કાન્ત નવા સના લેખકબંધુને ઉદારતાથી આવકાર દેવા, અને તેનામાં શક્તિ જણાય તેઓને આગળ પાડવાનું એમનું વલણ એમના સાહિત્યજીવનના લગભગ આરંભથી તે એમના દેહ પડી ગયો ત્યાં સુધી એવું ને એવું જોવામાં આવેલું છે. "જગત્પ્રાણપદ ૧૧" ના કર્તા મ્ર જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દવે એમના આવા ઉદારતાનો પુરાવો દાખલો છે, અને અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના 'ડિઝર્ટેડ વિલેજ' ના અનુવાદ "ઉજ્જડ ગામ તિલક" ને નામે અનુવાદ કરનાર લેખક છે તો દાખલો છે, તો તેનો સૌથી વધારે જાહેર દાખલો, પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એમણે વાંચેલા વ્યાખ્યાનમાં છે. આ સ્મારકને માટે અમે વિજ્ઞાપનાઓ છાપી તેમાં આ વલણને માન આપીને અમે પ્રથમથી જણાવ્યું, કે 'યુવકોને ન્હાની વયના કર્તાઓની* કૃતિને સંગ્રહમાં સ્થાન મળવું જોઇયે એવો અમારો સંકલ્પ છે. યોજનાની આ વિશિષ્ટતા કેટલી સાચવી શક્યા છિયે તે આ માનાની અનુક્રમણી બતાવી આપે છે. કોઈ કોઈ મધ્યમ કૃતિઓને પણ અહીં સ્થાન મળ્યું છે તે તેમના કર્તાઓ ઓછા જાણીતા તથાપિ આશાજનક હોવાને લીધે બન્યું છે. એ યુવકોને ઉગતા લેખકોમાંથી સારી સંખ્યાએ

* ન્હાની વયના (બાલના) એ સાદા અર્થમાં ઉમર ભલે તે હોય પણ હજી પુરતા જાણીતા થયા ન પામેલા સ્થાનમાં અને કૃતિઓમાં જેટલું પ્રકટ થયેલી ચર્ચા હોય તે પરથી વિશેની આશા જેમને વિશે ગણનાર વાચનારાને પડે એવા, એ તા. ૧ લો સર્વનો સમાવેશ કરી લેવાની ગણી છૂટી મળી લીધી છે

તો વળી પોતાની ત્રણ ચાર અને વધારે કૃતિઓ અમને મોકલી આપી, અને સાથે ઉમેર્યું કે એક પણ યોગ્ય જણાય તો જ લેવી, નહીં તો નહીં. થોડા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પણ અમારે માથે બધો ભાર મુકી દઈને અમને સંખ્યાબંધ મોતીમાંથી એક એક વીણી લેવાની રમણીય મુઝવણમાં નાખ્યા. અહીં જે પદ્યકૃતિઓ છાપી છે તે આશરે છમોપચાશ કવિઓની મળેલી તેમાંથી પસંદ કરેલી છે. સારાંશ કે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં અત્યારે, બહાર ઉભીને જોનારને પોતપોતાનો જ ડંકો ઠોકનારાની કેટલાકની ઉછેર વધારે દીસી આવતી હશે, પરંતુ એ પ્રદેશમાં યોગ્ય પ્રયાસને માટે મદદગાર પણ છે, અને વધતો આવે છે, એ હકીકતનો આ સંગ્રહરૂપ વાસ્તવિક પુરાવો રજૂ કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે.

પાછી વાળેલી બધી કૃતિઓ ઉતરતી હતી એમ ગણવાનું નથી. આવેલી બધી લેવાનું તો અશક્ય જ હતું, એ તો ઉપર આવી ગયું. વળી પસંદગી કરવામાં કૃતિના પોતાના ગુણદોષથી ભિન્ન એવાં નીચેના કેટલાક ધોરણોમાંથી એક યા વધારેને વળગીને અમે યથામતિ કામ લીધું છે (૧) પદ્યકૃતિઓ, જુદી જુદી જાતની અને સારી મળી શકે તો આઠ સુધી પણ લેવી, અને (આખા સંગ્રહનું કદ માફકસર જ રાખવાનું તેથી) કોઈ કર્તાની (૨) ટુંકી સારી કૃતિને અભાવે જ લાંબી લેવી, અને (૩) એક કર્તાની એક જ કૃતિ લેવી, એ ત્રણ નિયમો પાળતાં સંખ્યાબંધ સારી કૃતિઓને પાછી વાળવી પડી છે. (૪) કેટલીક ઘણી સારી કૃતિઓ અતિ મોડી આવી તે કારણથી જ લઈ શકાઈ નથી (૫) એક વિષય ઉપર તેજ જાતની અને ગુણની એક બે કૃતિ જ લઈ શકાય, મુકાબલે ભિન્નતા પણ જણાય તથાપિ એકજ વર્ગમાં પડે એવી કૃતિઓ વધારે ના થવા દેવાય, આવા સંગ્રહની લોકપ્રિયતા કૃતિઓમાં વિષય, શૈલી, આકૃતિની વિવિધતા જેમ વધારે તેમ જ વધારે સંભવે, એવા કારણથી પણ કેટલીક પાછી વાળવી પડી છે (૬) આ સંગ્રહને અનેક રીતે સાહિત્યોપકારક બનાવવાની વૃત્તિથી કેટલાક પ્રાચીનાર્વાચીન સિદ્ધ કર્તાઓની પણ ટુંકી લાક્ષણિક અપ્રકટ કૃતિઓ મેળવીને દાખલ કરી છે, અને વિદ્યમાન સાહિત્યસેવકોને માટે એટલી જગા ઓછી રહી છે એ કીમતી કૃતિઓને પ્રથમ પ્રસંગમાં મુકવાનો જશ કાન્તમાળાને મળવા દેનાર (તે અમને મોકલનાર) દરેક સાહિત્યસેવકનો અમારા ઉપર ખાસ ઉપકાર થયો છે. આવી કૃતિઓની સંખ્યા સંગ્રહનું કદ જોતાં કંઈક વધારે થઈ ગઈ છે ખરી, જે જે કર્તાની વાનગી મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા લગભગ તે બધી જ મળી ગઈ, એ સુભાગ્યને લીધે.* (૭) વળી અત્યારે ગદ્યમાં ટુંકી વાર્તાઓ અને તેમાંય અનુવાદો પુષ્કળ લખાય છે, સારા મુદ્દાસર અને કલાયુક્ત રીતીવાળા નિબંધો કે સંવાદો, અવલોકનો, વિવરણો, વર્ણનો, અને ગદ્યકાવ્ય બહુ થોડાં લખાય છે, અને અમે તો અનુવાદો ન જેવા લીધા છે,

---

* પોતાના પ્રિયમિત્રના આગ્રહથી [illegible] "નિદ્રાબોધ" કાવ્ય (કૃતિ ૬૮ મી) આપનાર, નાગાનંદ નાટકના શુદ્ધ અને સુંદર અનુવાદના વિદ્વાન કર્તા [illegible], રેવાશંકર શર્મા [illegible] તે પરલોકગત થયા છે એ એ દુર્ભાગ્ય પણ ખેદ સાથે નોંધવું પડે છે.

ટુંકી વાર્તાઓની સંખ્યા બની તેટલી ઓછી રાખી છે, ગદ્યપદ્ય બંને લખતા હોય તેમની પાસેથી પદ્ય જ માગ્યું તેમ ટુંકી વાર્તા અને બીજું ગદ્ય બંને સારૂં લખતા હોય તેમની પાસેથી બનતાં સુધી "બીજું" ગદ્ય જ મેળવ્યું છે, અને આ પ્રમાણે સારા અને મધ્યમ નિબંધો, સંવાદો, વર્ણનો, વિવેચનો, આદિને વિશેષ અવકાશ આપીને પણ કેટલીક તરંગકથા અને થોડી સ્વતંત્ર ટુંકી વાર્તાઓને જતી કરી છે. (૮) લેખિકાઓ અને પારસી-મુસલમાન લેખકોની કૃતિઓ મેળવવાને માટે બન્યા એટલા સર્વ પ્રયાસ કરેલા, તેમાંથી બીજામાં, વાંચનાર જોઇ લેશે જે અમે નાસિપાસ થયા છિયે. જે થોડા પારસીમુસલમાનની કૃતિઓ આમાં આપી શકિયે છિયે. તે દરેક લેખકલેખિકાને વાંચનાર ખાસ ધન્યવાદ આપે એમ ઇચ્છિયે છિયે.

ગુજરાતી લેખકલેખિકાઓએ કાન્ત ઉપરના સદ્ભાવથી અને સાહિત્યશોખથી પ્રેરાઇને અને આવા ઉપાશ્રયથી સેવાકૃત્યને પોતા તરફનો પણ ટેકો દેવાની શુભ વાસનાથી, આ પ્રમાણે સત્કાર કરીને અમારો-અમે ઉપાડયો ત્યારે કોઇ કોઇ મિત્રને અતિસાહસિક જેવો લાગેલો-પ્રયત્ન સિદ્ધ કરી આપ્યો છે, તો એમાંના કેટલાક ભાઇઓએ તો વળી અમને પોતાની ઉમંગી મદદ વડે ઉપકારવશ કરી લીધા છે. મુંબઇ, સુરત, વડોદરા, અને કાઠિયાવાડમાં મળીને દશબાર ભાઇઓએ આ કાર્ય જાણે પોતીકું જ હોય એમ અમને અનેક કૃતિઓ મેળવી આપી છે, અને લેખકોને મળવુંહળવું, કાગળો લખવા, કૃતિઓ પાછી પહોંચાડવી, ઘટતા ખુલાસા કરવા, વગેરે ઘણું અમારૂં કામ પોતે ઉપાડ્યું છે. આમાં કોઇક વાર ગેરસમજ પણ થઇ હશે; કોઇ કર્તા ગમે તેટલી અગમચેતી અને ખુલાસા છતાં કૃતિ પાછી આવે એટલે જાણે તેના ઉપર નાપસંદગીની જ છાપ પડી અને વળી પોતાનું અપમાન થયું, એવા એવા આડા અર્થ લેનારા હશે; કોઇ તો વળી આ સંગ્રહ પ્રકટ થતાં તેને અમુક દૃષ્ટિએથી જ વાંચીને એમાંની ઘણી કૃતિઓને પોતાની પાછી મળેલી કૃતિ-કરતાં વિષય કે તેના નિરૂપણમાં ઉતરતી જ ગણશે, અને માટે પોતાને અમારે હાથે અન્યાય થયો એમ પણ ગાંઠ વાળશે. આવા સમારંભમાં પૂરતી સાવચેતી રાખવા છતાં આવું આવું ન જ બનવા પામે એ પ્રકારે કામ લેવું લગભગ અશક્ય છે. ગેરસમજુતી ઉપરાંત ચોકખી ભૂલો * થઇ જાય અને થઇ યે હશે; જેમાંની કેટલીક વળી જાણ બહાર જ રહેવાની. મતલબ કે સૌએ અમારા કાર્ય તરફ બનતા સમભાવ અને ઔદાર્યથી જોવા કૃપા કરવી, એ જ અમારી પ્રાર્થના છે. વળી, કેટલીક કૃતિમાં શબ્દફેર આદિ યત્કિંચિત્ કરવું પડ્યું છે, તે ઘણુંખરૂં તો તે તે કર્તાની સંમતિ મેળવીને કરેલું છે. પરંતુ જો કોઇ દાખલામાં તેમ કરવાનું કે કર્તાને જણાવવાનું પણ રહી ગયેલું હોય, અથવા કોઇ ઠેકાણે સાફ નકલ કરનારથી કે છાપખાનામાં કંઇ ફેરફાર થઇ ગયો હોય, તો એવું કર્ત્તા-કૃતિને બગાડવાના ઇરાદાથી તો થયું ન જ હોય, એટલું કર્તા માની શકશે, અને અમને માફી આપી શકશે, એવી આશા રાખિયે છિયે.

---

* ૩ જા વિભાગમાં કૃતિ ૫૬ મી અને ૮૮ મી અમને મળેલી, તે મૂલ કાગળ ઉપર નોંધેલાં નામઠામ પ્રમાણે પરવાનગી આદિ માટે અમે પત્રો લખ્યા, તે એ કર્તાઓને ન પહોંચતાં, અમને જ D. L. O. માંથી પાછા મળ્યા છે. એમના નામઠામની વધારે ચોક્કસ માહિતી અમને મળી શકી નથી. આ પુસ્તક એ કર્તાઓ કે તેમના કોઇ મિત્ર જુવે તે તુરત તેમણે અમને એમના હાલના સરનામાં જણાવવા કૃપા કરવી. એવા કાગળ મળતાં સુધી અમે એ દરેક કર્તાને તેના હકની આ ગ્રંથની એક નકલ પહોંચાડવા અસમર્થ છિયે

શુદ્ધ-ખરા અને ખોટા બન્ને-મંતવ્યો અને સ્મરણોના જ અવિશ્વસનીય મિશ્રણ હોવાનો સંભવ પણ અનિવાર્ય છે. કાન્તના જીવનમાં તો વળી એ સ્વીડનબોર્ગની અનેરી * સૃષ્ટિથી મુગ્ધ થયા, એ એક એવો બનાવ બની ગયો, કે તે સમયનાં અને તે પછીના એમના જીવન-મંથન સંપૂર્ણ સાચા સમભાવથી યથાવત્ ઉકેલવાને સારૂ પ્રથમ તો એને લગતાં જે કંઇ વિશ્વસનીય સાધનો મળ્યા હોય, તે બધા જ એકઠા કરવા પડે. અને એ સર્વમાંથી યે પછી એ જીવન-મંથનને સાચેસાચું ઉકેલવાને માટે એવી તો ઉદાર તીક્ષ્ણ અને સાત્વિક દૃષ્ટિ જોઇયે, કે સામાન્ય માણસોનું એ ગજું જ નહીં. એ બનાવનું સ્વરૂપ પણ એવા પ્રકારનું, કે તે ઘડી સુધીના એમના જે સૌથી વધારે સ્નેહી અને સંબંધી તે લગભગ દરેક, એ બનાવને લીધે જ, એમની ઉપરના સ્નેહમમતાની ઉત્કટતાને લીધે જ, ઓછાવત્તા કાલ સુધી, એમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જાય એઓ પોતે પણ તેમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જ જાય. અને આ પ્રમાણેનાં વૈમનસ્ય કાળે કરીને પાછાં દેખાવા રૂઝાવા પટકછન્ય બનવા પામે છે ખરા, તથાપિ આ સ્ત્રીપુરુષો, જે કાન્તના આદિ કાલથી માંડીને એમના વિશે સૌથી વધારે જાણનાર, તે એકે આવા પ્રકારના જીવનમંથનનાં સમગ્ર

ખુશે, તથાપિ બીજા કેટલાક તો તેને, ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુએથી, ટીકાપાત્ર પણ ગણ્યા વગર નહીં રહે એમ ધારિયે છિયે નવું ફગલું, ચોખ્ખું અનિવાર્ય ભલે ને હોય, તો પણ નવું હોવાના કારણથી જ વણાય નાજુક હૃદયોમાં ખૂંચ્યા વગર રહેતું નથી.

છેવટ, આ સંગ્રહને માટે પોતાની અને બીજાઓની કૃતિ મોકલી આપનાર ન્હાના મોટા પ્રતિષ્ઠિત અને ઉછરતા સર્વ સાહિત્યસેવકોનો અમે પુનરપિ ઉપકાર માનિયે છિયે આ સંગ્રહ આજે પ્રસિદ્ધ થતાં કાન્તના સ્મારકની યોજના સિદ્ધ થાય છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની કંઇ યે સેવા બની આવે છે, તે સર્વ લેખકલેખિકાઓના સહકારયોગને જ આભારી છે

*** ચિત્રો, અક્ષરલેખો વગેરે મૂળ ઉમેદ પ્રમાણે આપી શકાતા નથી અને પુસ્તકની કિંમત ધારેલું હતું તેથી વિશેષ રાખવી પડી છે, તે કાર્ય માટેનો ફાળો દરબાર મિત્રોના ઘણા ઘણા પ્રયાસ છતાં અમે પૂરતો મેળવી નથી શક્યા તેને લીધે તે બન્યું છે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રકાશનોને માટે પૂરતું નાણું મળતું થાય એવું હજી આપણું માનસ બંધાયું નથી, એ નિર્વિવાદ છે ફાળા, હિસાબ, આદિની વિગત છાપીને ફાળાના રકમો ભરનાર દરેકને પહોંચાડવા ધારિયે છિયે, એટલે અમારા કાર્યની આ બાજુ વિશે અહીં જણાવવાનું પ્રયોજન નથી.

આ સંગ્રહમાંની દરેક કૃતિનું કાયદેસર સ્વામિત્વ તે તે કૃતિના કર્તાનું છે કોઇ કૃતિને ફરી છાપવાની પરવાનગી પણ કર્તા (કે તેના વારસ) પાસેથી જ મેળવવી

લેખ-લેખિકાઓ, ફાળાના રકમો ભરનારા, આદિ મળીને આ ગ્રંથની આશરે છસો નકલો વ્હેંચાઇ જવાના છે આશરે નવસો નકલો વધશે, તે દરેક માટેનું મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦ ઠરાવિયે છિયે ટપાલ આદિ ખર્ચ જુદું. નકલોના વેચાણને માટે ગુજરાતી પ્રેસને સોલ એજન્ટ નીમિયે છિયે જુલાઇ માસની તા. ૧૫ મી સુધીમાં જે લેખ લેખિકા વા ફાળામાં ભરનારને પોતાની નકલ ન મળી ન જાય તેમણે ઉઘરાણી કરવા કૃપા કરવી નીચેને ઠેકાણે—

આદિત્યમઠ્ઠાણાવશ કાર્યાલય, અમદાવાદ

કાન્તમાલા

—·—

વિષયાનુક્રમણી

૧ વિષયાનુક્રમ   ૨ કર્તાઓની કક્કાવારી

વિભાગ ૩ જો: પદ્ય ૧૯૩–૨૭૬

૪૩ કાન્તનું સ્વર્ગપ્રયાણ
૪૪ સ્મરણો+
૪૫ કવિનું સમણું
૪૬ મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ

૪૭ સવૈયા
૪૮ સોરઠ
૪૯ સ્નેહમુદ્રાનું અર્પણ˘
૫૦ રસમાળી કવિઓને
૫૧ ચંદાને
૫૨ આમંત્રણ
૫૩ શરદ્વર્ણન
૫૪ સ્વર્ગે કાન્તના સદ્દર્શન
૫૫ રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ
૫૬ બાવોની ભરતી
૫૭ મીઠીયાદ
૫૮ ના શક્યો
૫૯ સોરઠા˘
૬૦ છપ્પા
૬૧ ચામળી નથી˘
૬૨ ક્ષિતિજ
૬૩ રાજા દશરથની અંતઘડી+
૬૪ અરધું આરતી˘
૬૫ વિષાદ છાયા

૬૬ તાપસભ્રમ˘
૬૭ કુન્તી અને દિવાકર
૬૮ સોનબા

૧૯૫ ૬૯ વસંતની કોયલડીને . . . ૨૩૬
૧૯૭ ૭૦ ચિત્તસ્વભાવ˘ . ૨૩૯
૧૯૮ ૭૧ વિરહનું આંસુ ૨૪૦
૧૯૯ ૭૨ કાદંબરીમાં પ્રકાશતો અનુમરણનો ઉત્સાહ˘ ૨૪૧
૨૦૨ ૭૩ છેલ્લો ચુકાદો ૨૪૪
૨૦૩ ૭૪ રમણીય બચપણ ૨૪૫
૨૦૪ ૭૫ યમકશોભા૦ . . ૨૪૮
૨૦૫ ૭૬ શારદાભુવન ૨૪૯
૨૦૬ ૭૭ પ્રેમસમર્પણ સ્મરણો૦ ૨૫૨
૨૦૭ ૭૮ પધારો ! . . ૨૫૪
૨૦૮ ૭૯ નિવાપોદક ૨૫૫
૨૦૯ ૮૦ નૂરેખુદા ૨૫૬
૨૧૦ ૮૧ રસિયાજીને આમંત્રણ ૨૫૭
૨૧૨ ૮૨ અમારી લગ્નતિથિ+˘ ૨૫૮
૨૧૩ ૮૩ અગતિગમન . ૨૫૯
૨૧૪ ૮૪ તે કહેશો ? ૨૬૧
૨૧૫ ૮૫ દર્શન ૨૬૨
૨૧૭ ૮૬ વિદા ૨૬૪
૨૧૮ ૮૭ સ્થિતિભાન ૨૬૫
૨૧૯ ૮૮ અણુદીઠ જાદૂગર ૨૬૭
૨૨૧ ૮૯ વહી જા . ૨૬૮
૨૨૮ ૯૦ ગોદ દો ! . ૨૬૯
૨૨૫ ૯૧ શકુંતલાનાટક, અંક ૨ નો આરંભ૦˘ ૨૭૦
૨૨૬ ૯૨ પ્રભુને પોકાર ૨૭૧
૨૨૯ ૯૩ પ્રણયીને+ ૨૭૨
૨૩૨ ૯૪ યૂસુફ ઝુલેખા ૨૭૩

+ સ્ત્રીપ્રેમ

˘વિરહ સ્તોની કૃતિ

વિભાગ ૪ થો: કાન્તવિભાગ ૨૭૭–૩૮૬

—કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યોઃ
પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન ૨૭૯
અંતિમ પ્રાર્થના ૨૮૨
ચંદાને સંદેશો; સામ (Psalm) ૨૩: ૪–૫ ૨૮૩
શાંતિ પ્રાર્થના; આન્તર આમપદી ૨૮૪
નયન પ્રાર્થના: બિરાદરોને પ્રાર્થના ૨૮૫
" વ્હાલાંઓ શા માટે—?"
" પોકારૂ બેસી બારણે,"
અનંત સહચારતી પ્રાર્થના ૨૮૬
કવિના દેવીને પ્રાર્થના; સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના; " દીન ઉપર દયા કરજો " ૨૮૭
—મણિશંકરનું હૃદય અને એમના આશયો° ૨૮૮
૯૫ મણિશંકરના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા ૨૯૭
૯૬ મણિભાઈ સંબંધી ૩૧૪
મણિભાઈની પત્રધારા (૧૮૪ પત્રોમાંથી અવતરણો અનુક્રમે ગોઠવેલાં: ટિપ્પણોમાંના અવતરણો જુદાં) ૩૧૯
—મણિશંકરના જીવનના મુખ્ય બનાવોની સાલવારી ૩૮૫

વિભાગ ૫ મો: મોડી મળેલી કૃતિઓ ૩૮૭–૪૩૪

૯૭ રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા? ૩૮૯
૯૮ પરદુઃખભંજન પ્રજા ૩૯૪
૯૯ મોહરમનું રહસ્ય ૩૯૭
૧૦૦ એક ઐતિહાસિક સમાલોચના ૪૦૫
૧૦૧ કવિ ગિરિધરનું પ્રહ્લાદાખ્યાન ૪૧૦
૧૦૨ સ્વ. નાનાભાઈ રાણીનાને કાગળ* ૪૧૫
૧૦૩ ઠગનું હૃદય* ૪૧૬
૧૦૪ બાર માસ° ૪૨૦
૧૦૫ મર્મવાણી થોડી થોડી ૪૨૩
૧૦૬ સમશ્લોકી અનુવાદ° ૪૨૪
૧૦૭ ઝરણાં શાને હા! ૪૨૫
૧૦૮ પૃથ્વીસૂક્ત ૪૨૬

* સંવાદ

°વિદેહ કર્તાની કૃતિ

—૦❋૦—

૨: કક્કાવારી લેખકલેખિકાઓની

નામ	લેખાંક	પૃષ્ઠ
*અખો	૧૦૪	૪૨૦
અતિસુખશંકર	૧૭	૮૩
અંબાલાલ	૨	૫
" અભય "	૧	૩
અરદેશર	૪૩	૧૯૫
" ઉત્સર્ગી "	૧૮	૮૭
" ઓશીંગણુ "	૧૦૫	૪૨૩
કનુબ્હેન દવે	૧૯	૮૯
કનૈયાલાલ	૨૦	૯૪
કમલાશંકર	૨૧	૯૮
કરીમ મહંમદ	૯૯	૩૯૭
" કવિ "	૩	૧૪
કાવસજી	૧૦૬	૪૨૪
મ્હેન કીર્તિદા દિવાનજી	૪૪	૧૯૭
" કુલલક્ષ્મી "	૪	૧૫
" કુલીન "	૫	૧૯
કૃષ્ણપ્રસાદ	૪૫	૧૯૮
કૃષ્ણરાવ	૨૨	૧૦૭
કેશવપ્રસાદ	૬	૨૩
કેશવલાલ કામદાર	૧૦૦	૪૦૫
કેશવ	૪૬	૧૯૯
કૌશિકરામ	૪૭	૨૦૨
ગિરિજાશંકર	૨૩	૧૦૯
ગોકુળદાસ	૪૮	૨૦૩
*ગોવર્દ્ધનરામ	૪૯	૨૦૪
ગૌરીશંકર (ધૂમકેતુ)	૭	૩૦
ચંદુલાલ	૮	૩૬
ચંદ્રકાન્ત	૫૦	૨૦૫
ચંદ્રશંકર	૧૦૭	૪૨૫
ચિમનલાલ	૫૧	૨૦૬
ચુનીલાલ	૫૨	૨૦૭
છોટાલાલ	૫૩	૨૦૮
જગજીવન	૧૦૧	૪૧૦
જન્મશંકર (લલિત)	૫૪	૨૦૯
જયકૃષ્ણ	૯	૩૯
જયંતીલાલ	૫૫	૨૧૦
જયશંકર	૫૬	૨૧૨
જરબાઇ કોકાવાળા	૨૪	૧૧૧
જેઠાલાલ	૨૫	૧૧૫
બ્હેન જ્યોત્સ્ના શુકલ	૫૭	૨૧૩
ડાહ્યાભાઇ	૫૮	૨૧૪
*ત્રિભુવન	૫૯	૨૧૫
ત્ર્યંબકલાલ	૬૦	૨૧૭
*દયારામ	૬૧	૨૧૮
દામોદર	૬૨	૨૧૯
દીપકબા દેસાઇ	૬૩	૨૨૧
દુર્ગાશંકર	૨૬	૧૨૦
*દેવશંકર	૬૪	૨૨૪
દેશળજી	૬૫	૨૨૫
*નર્મદ	૧૦૨	૪૧૫
*નર્મદાશંકર પ્રભુરામ	૬૬	૨૨૬
નવલરામ	૧૦	૫૩
નાગરદાસ	૬૭	૨૨૯
" પથિક "	૬૮	૨૩૨
પરમાનંદ	૬૯	૨૩૬
પુરુષોત્તમ	૨૭	૧૨૫
પૂતળીબાઇ કાબરાજી	૨૮	૧૨૯
પ્રાણજીવન	૨૯	૧૩૫
*પ્રાણશંકર	૭૦	૨૩૯
બળવંતરાય	૭૧	૨૪૦
ભાનુ	૯૭	૩૮૯
ભાનુમતી ત્રિવેદી	૧૧	૫[illegible]
*ભાલણ	૭૨	૨૪[illegible]

કાન્તમાલા

ગદ્ય

ટૂંકી વાર્તાઓ

ભૂપતરાય	૩૦	૧૪૪
" મજનુન "	૭૩	૨૪૪
મંજુલાલ મજમુદાર	૭૪	૨૪૫
મનહરરામ	૭૬	૨૪૯
મનોરમા મજમુદાર	૧૨	૬૧
મોહનદાસ	૭૭	૨૫૨
મૃગશંકર	૭૫	૨૪૮
રમણકાંત	૩૧	૧૮૬
રમણભાઈ	—	૨૮૮
રમણલાલ	૩૨	૧૪૯
રમણિક	૭૮	૨૫૪
રાજારામ	૭૯	૨૫૫
રામનારાયણ	૧૦૮	૪૨૬
રામલાલ	૩૩	૧૫૭
રૂપશંકર	૮૦	૨૫૬
લલિતમોહન	૧૩	૬૨
લાભશંકર	૯૫	૨૯૭
લીલાવતી શેઠ	૩૪	૧૫૯
વાસુદેવ	૮૧	૨૫૭
વિજયરાય	૩૫	૧૬૨
*વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી	૮૨	૨૫૮
વિઠ્ઠલરાય	૮૩	૨૫૯
વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ	૩૬	૧૬૮
" વિલાસ "	૧૪	૬૭
વિશ્વનાથ	૯૬	૩૧૪
વૈકુંઠલાલ	૧૫	૬૮
વ્યોમેશ	૮૪	૨૬૧
" શાકત "	૮૫	૨૬૨
શ્યામજી	૮૬	૨૬૪
શ્રીપ્રસાદ	૮૭	૨૬૫
સન્મુખલાલ	૩૭	૧૭૨
સાકરલાલ	૩૮	૧૭૪
" સાહિત્યપ્રિય "	૩૯	૧૭૬
સુખલાલજી	૪૦	૧૭૯
*સુરસિંહજી (કલાપી)	૪૧	૧૮૬
" સ્નેહરશ્મિ "	૮૮	૨૬૭
હંસરાજ	૯૨	૨૭૧
હંસા મ્હેતા	૯૩	૨૭૨
હરગોવિંદ	૮૯	૨૬૮
હરગોવિંદદાસ	૧૬	૭૧
હરજી (ગયદા)	૯૦	૨૬૯
હરિપ્રસાદ (મસ્તફકીર)	૯૮	૩૯૪
હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ	—	૩૮૫
હરિલાલ મૂળશંકર	૧૦૩	૪૧૬
*હરિસિંહજી	૯૧	૨૭૦
" હિમાંશુ "	૪૨	૧૮૭
હિંમતલાલ	૯૪	૨૭૩

કાન્તમાલા

૧

ચિ. "અભય":

માધવી

ઉલ્લાસનગરના વૃદ્ધ રાજાને કોઈ સન્તાન નહોતું. રાજારાણીએ ઘણા દેવોની આરાધના કરી, પણ માત્ર વસન્તદેવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા. તેમના વરદાનથી એક રાજકુમારીનો જન્મ થયો. વસન્તદેવના નામ–મધુ–ઉપરથી રાજકુમારીનું નામ માધવી પાડ્યું. રાજકુમારીને બાલપણથી જ માધવીલતાનાં ફુલ ખુબ ગમતાં હતાં. રાજમહેલની પાસેજ તેણે એક વાડી કરાવી હતી. અને તેમાં માત્ર માધવીના વેલા વાવ્યા હતા. તે વાડીનાં ફુલ વસન્ત ઋતુમાં તો પુષ્કળ ઉગતાં હતાં. પણ નવાઇની વાત એ હતી કે શરદપુનેમની રાત્રે પણ દર વરસે ત્યાં ફુલ ઉગતાં હતાં. અને તે ફુલ સાધારણ માધવીનાં ફુલની માફક એક જ દિવસમાં કરમાઇ જતાં નહોતાં. પણ દસ દિવસ સુધી તાજાં રહેતાં હતાં.

શરદપુનેમની રાત હતી. રાજકુમારી વાડીમાં ફરતી હતી, એટલામાં તેને ફુલનાં વસ્ત્રો પહેરવાનું મન થઇ ગયું. તેની સખીઓએ તેને માટે માધવીનાં ફુલનાં બધાંજ વસ્ત્રો ગુંથી આપ્યાં, ને ગળામાં માળા પહેરાવી ને પગે ફુલનાં ઝાંઝર પહેરાવ્યાં. જમણે હાથે કંકણ પણ પહેરાવ્યું, પણ બીજું કંકણ કરવાનું બાકી હતું ને સખીઓ જોય તો વાડીમાં બીજું એક પણ ફુલ નહિં! હવે શું કરે! રાજકુમારી તો ખુબ દિલગીર થઈ ગઇ. રાજમહેલમાં જઇને એતો સુઇ ગઈ. જમવાની વખતે રાજકુમારી ના આવી એટલે રાજાએ કારણ પૂછ્યું. સખીઓએ બધી વાત કહી. પછી રાજા રાજકુમારી પાસે ગયો. તે તો ખુબ રડતી હતી. એટલે રાજા પણ ખુબ દુઃખી થયો. તેણે દૂતોને મોકલીને માધવીનાં ફુલ મંગાવ્યાં, પણ આ દિવસમાં એ ફુલ કેવી રીતે મળે! ખુબ શોધ કરી પણ ફુલ મળ્યાં નહિ. એટલે રાજાએ દાંડી પીટાવી કે 'દસ દિવસની અંદર જે માધવીનાં ફુલનું એક કંકણ બનાવી લાવશે તેનું રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવામાં આવશે! આ દિવસમાં કુદરતી ફુલ તો ના મળે એટલે જેમને રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવાનું મન હતું તેમણે કારીગરો પાસે કૃત્રિમ ફુલો બનાવવા આપ્યાં. રાજ્યના એક સરદારનો એક પુત્ર હતો તે હીરાનાં ફુલનું કંકણ લાવ્યો. કંકણ તો સારૂં હતું પણ હીરાનાં ફુલ કુદરતી ફુલ જેવાં કેમ દેખાય! સેનાપતિનો પુત્ર કાગળનાં ફુલનું કંકણ લાવ્યો. હીરાનાં ફુલ કરતાં તો આ સારાં હતાં. રાજાએ કહ્યું કે 'કોઇ વધારે સારૂં કંકણ નહિં લાવે તો સેનાપતિના પુત્ર સાથે રાજકુમારીનું લગ્ન કરીશું.' ચોથે દિવસે પ્રધાનનો

પુત્ર કપડાંનાં ફુલનું કંકણ લાવ્યો. તે તો કાગળનાં ફુલ કરતાં પણ સારૂં હતું. પાંચમે દિવસે નગરશેઠનો પુત્ર ફનનું કંકણ લાવ્યો. તે પ્રધાનના પુત્રના કંકણ કરતાં પણ ચઢીઆતું હતું.

* * *

છઠ્ઠે દિવસે પાસેના એક ખંડીઆ રાજાનો રાજપુત્ર ઇન્દુશેખર મોતીનું કંકણ લાવ્યો. આ કંકણનાં ફુલ તો ખરેખર કુદરતી ફુલ જેવાં જ હતાં. ને રાજા તો ખુબ જ ખુશ થઇ ગયો. ને રાજકુમારીનું લગ્ન નક્કી થયું.

દસમે દિવસે રાત્રે તો આખા ગામમાં ધામધુમ હતી, કેમકે બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં રાજકુમારીનું લગ્ન ઇન્દુશેખર સાથે થવાનું હતું. રાત્રે રાજકુમારી પોતાની વાડીમાં તારાઓના અજવાળામાં ફરતી હતી. એટલામા એક યુવાન ત્યાં આવ્યો. તે બહુજ ખુબસુરત હતો. તેના દેખાવ ઉપરથી લાગતું હતું કે તે ખાનદાન પણ ગરીબ હતો. તેણે પાસે આવીને કહ્યું કે, 'રાજકુમારી, મારૂં નામ સુપ્રકાશ છે. ને હું એક ગરીબ સૈનિકનો પુત્ર છું. અને તમે નાના હતાં ત્યારે હું તમારી સાથે રમતો હતો.' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા, મને યાદ છે. પછી તો તું કાંઇ જતો રહ્યો.' સુપ્રકાશે કહ્યું કે, 'હા, પછી હું મારે દેશ ગયો, ને હવે લશ્કરમાં સૈનિક છું. બાલપણથી જ મને તમારી ઉપર પ્રેમ છે. કાલે તમારૂં લગ્ન છે. એટલે મારી જીંદગીમાં તો દુઃખીમાં દુઃખી દિવસ છે. હું હવે કોઇવાર તમને મળીશ નહિં. બાલપણના મિત્રની એક છેલ્લી માગણી પુરી પાડશો ?' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા.' સુપ્રકાશે કહ્યું કે, ઇન્દુશેખરના મોતીના કંકણ જેવું કંકણ તો હું આપી શકું એમ નથી. હું ગરીબ છું, પણ છેલ્લીવાર મને તમારા હાથ ઉપર ચુંબન કરવા દો." રાજકુમારીએ ડાબો હાથ ધર્યો. તેના ઉપર એક પણ કંકણ નહોતું. સુપ્રકાશે નીચાં વળીને કંકણની જગ્યાએ ચુંબનો કર્યા, ને જતો રહ્યો. રાજકુમારીની આંખમાં આંસુ હતાં. તેણે થોડીવારે આંસુ લુછ્યાં ને ઘણાજ પ્રેમથી હાથ તરફ જોયું. સુપ્રકાશે ચુંબનો કરેલાં તે જગાએ ખરેખરાં માધવીના ફુલોનું એક કંકણ બની ગયું હતું! તેમાંથી એવી સરસ સુવાસ આવતી હતી કે રાજકુમારીની વાડીનાં ફુલની પણ એવી તો નહોતી આવતી. સખીઓ પણ અજબ થઇ. રાજકુમારીએ અધીરાઇથી કહ્યું કે, 'એને પાછો બોલાવો.' સખીઓ આખી વાડીમાં શોધી વળી પણ પેલો યુવાન ના જડ્યો. પછી રાજાને રાજકુમારીએ બધી વાત કહી. તેણે બધે દૂતો મોકલ્યા પણ સુપ્રકાશ ફરીથી દેખાયો નહિં.

૨

રા. રા. અંબાલાલ ઠાકર:

આદર્શ પ્રણયી

મોહન બાર વર્ષની ઉંમરમાં જ માતા-પિતાનું સુખ ગુમાવી બેઠો. તે બીચારો સ્વભાવે જ રાંક હતો અને આ આપત્તિથી વધુ ગરીબ અને નમ્ર થઇ ગયો. બાપે અંતકાળે પોતાની સંપત્તિ તેમ આ એકના એક વારસની સુપરત એક દૂરના સગાને કરી.

મોહનનો આ પાલક સમરસિંહ એક ભલો અમીરી સ્વભાવનો સરદાર હતો. તે વનમાં દાખલ થવાની તૈયારીમાં હતો પણ તેને વારસ કે સંતાનમાં દામિની નામે એક પુત્રી માત્ર હતી, તે મોહનથી ચાર વર્ષ ન્હાની હતી.

મોહન અને દામિની સાથે જ ખેલતાં કુદતાં. કોઈ કોઈ વખત બે વચ્ચે લડાઇ થઇ જતી અને મોહન કંઇ વાગી બેસવાથી રોવા જેવો થતો, ત્યારે તેની હિતેચ્છુ દામિની તેને રડવા દેતી નહીં. પોતે જ જોરથી ભેંકડો તાણતી. તે સાભળતાં તેની મા ઉતાવળી બ્હાર આવતી, મોહન ઉપર કોપ કરતી, અને દામિનીને છાતી સાથે લગાવી થાબડતી ઘરમાં લઇ જતી.

આવે પ્રસંગે મોહનને પોતાનાં માબાપ સાંભરી આવતા પણ તે ઘુટડા ગળી જઇ એકાન્તમાં છાનોમાનો લપાઇ રહેતો. ત્યાં ચુપચુપ દામિની આવી મ્હડતી અને તેની આંખો પાછળથી એકદમ દાબી લેતી. મોહન બંગડીવાળો હાથ પકડી બોલતો, 'કોણ દમ્મુ કે?' એટલે તે હસી પડી ને બોલતી, 'મેં શા માટે રેલ કર્યું જાણ્યું કે? હું તેમ ન કરત તો બા મ્હને ઠોકત!' મોહન કંઇ જ જવાબ દેતો નહીં એટલે તે ફરી બોલવા લાગતી: 'વારુ, જોઉં બહુ વાગ્યું તો નથી ને? હું બહુ જ ખરાબ છું, વાતવાતમાં ત્હમને મારી બેસું છું.' આ પ્રમાણે વખતોવખત સલાહસંધિ થતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાતી. પરંતુ તે રાજનીતિજ્ઞોનાં તહનામાં ને વચનો કરતાં વધારે ટકાઉ ન હતાં.

૨

એવામાં સમરસિંહના એક મિત્રનો પુત્ર સુંદરસિંહ તેને ત્યાં આવ્યો. તે મોહન જેટલો જ હતો અને થોડા જ વખતમાં બંને એકબીજાના મિત્ર બની ગયા. સુંદર સ્વભાવે મોહનથી જુદી જ જાતનો હતો. મોહન ગંભીર હતો તો સુંદર મશ્કરો હતો. તેની ધડપૂંછડાં વગરની વાતો સાભળી સાભળીને દામિની હસી હસી લોથપોથ થઇ જતી. મોહન પોતાને સૌથી વધારે પસંદ મીઠાઇ પણ એકલો ખાઇ શકતો નહીં; પોતાના ભાગમાથી થોડી દામિનીને આપે ત્યારે જ તેને ઠીક લાગતું, બલ્કે દામિનીની મજાહ તેને પોતાની મજાહના કરતા પણ ઘણું વધારે સુખ આપતી. સુંદર આવી બાબતોમાં પેટભરો અને ઠગો જ હતો. તે મોહનનું તો શું પણ દામિનીનું ખાવું પણ ઝુંટવી ચોરી પડાવી ખાઇ જાય એવો હતો. તે કહેતો, અરરર, અધધધ, આ પેટનો ખાડો તે આડો ચોડો ઉંડો કેટલોક હશે! દમ્મુ, ત્હારા જેવી નાજુક નાજની, મોહન, ત્હારા જેવા પંચગવ્યુ ફિલસુફ, એવી એવી કેટલીય મીઠાઇઓ એમાં પડતાંની સાથે સાફ, હજમ, ભસમ થઇ જાય જો!

એક દિવસ સુંદર અને દામિનીએ મંતલસ કરીને મોહનને ખૂબ ચ્હીડવ્યો. સુંદર એક ઉપર એક વધારે વધારે અસંભવિત ગપ્પાં

માગતો ગયા અને દામિની ખડખડ ખડખડ હસતી જ ગઇ. મોહનનો મિજાજ ગયો ને સુંદરસિંહને કહે, 'આ શું માંડ્યું છે-હું એકનો જ હાથ આવ્યો છું' જરા તો અક્કલ નાખ" સુંદર નરમાઇથી બોલ્યો, 'હા ભાઈ હા' જરા વધારે હમે તે જાનવર, અને સૌ હમે ત્યાંય ન હમે તે કોણ-જનાવર?' દામિનીને સુંદર આ બોલ્યો તે સાથેના એના ચ્હેરા મ્હોંનાથી એટલું તો હમ્મુ આવ્યું કે તે ગોરા થઈને પડી અને મોહન વધારે ખીજી ઇને બોલ્યો, 'ચૂપ, ચૂપ કર' ગમે તેમ શું ચાળા ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે'' સુંદર કહે, 'ચૂપ રહેવામાં તો, મોટાભાઈ, જીભ પૂરેપૂરી બાંધી દેતા આવ ડયું જોઇયે, તે મ્હારા જેવાનું ગજું નહીં પણ મોટાભાઇ, હું જરા પૂછું કે ત્હમે આવાને આવા હાસ્યશત્રુ ક્યાં સુધી ન્હેશો બના?' દામિનીએ પ્હેલું હસવું પૂરું થતા પ્હેલા જ બીજું શરુ કર્યું અને ઉંચી એવડ વળેલી હતી તે ઉછળીને ચત્તીપાટ પડી ગઈ, અને મોહનસિંહ બીચારો એ બેયને તજી ચાલ્યો જ ગયો પોતાની ઓરડીમાં જઈ પુસ્તક લઇને બેઠો પરંતુ તેણે એક પાનું ભાગ્યે વાંચ્યું હશે ત્યાં તો દામિની પણ ત્યાં જ આવી મોહન ચાલ્યો જતા જ સુંદરની બધી કળા તેને રીસકચ્ચ લાગી અને તેથી કટા ળીને એ મોહન પાસે આવી અને તેની ચોપડી ઉપર હાથ મુકયા મોહન કહે, 'દમ્મુ મ્હને ન પજવ, વાંચવા દે' દમ્મુ કહે, 'જોયા જોયા હવે, ત્હમે મોટા પંડિત આખો દિવસ વાંચ વાંચ તે શું કરવું?' પછીને તેણે ચોપડી ઝુંટવી પણ લીધી મોહન કહે 'મ્હારી ચોપડી આપ પાછી' દમ્મુ કહે, 'આ ચોપડી કંઇ ત્હારી નથી' મોહન કહે 'ત્યારે કોની છે જે?' દમ્મુ કહે 'કાગળની અને શાહીની, અને વળી જેના હાથમાં હોય તેની ઘડી પછી પાછી આપીશ ત્યારે ત્હમારી, હાલ તો એ મ્હારા હાથમાં છે તે મ્હારી.' મોહન કહે, 'આપી ગાંધી આપી દે નહીંતો ઝુંટવી લેવી પડશે' દામિની કહે, 'અરે વાહ, જોઉ તો ખરી શી રીતે ઝુંટવી શકો છો'' આ પ્રમાણે ચોપડીની ખેંચાખેંચી થઈ. દમ્મુ ચોપડીને એમાંથી બીજા હાથમાં ફેરવી દે, અને મોહન તે માટે નહીં એમ તેને લઇ લેવા મથે એમ કરતા દામિનીએ ચોપડી પાનવ તજી છાતી સરસી લીધી અને તે પકડવા જતા મોહનનો હાથ ચોપડીને બદલે દામિનીના ઉપસતા વક્ષસ્થલને અડકી ગયો.

તુરત દામિની લજ્જિત, સંકુચિત, કુત્સિત, ક્રોધિત થઇ ગઇ ચોપડી પડી જ ગઇ અને તે બ્હાર જતી રહી ચોપડી પડી ત્યાં ને ત્યાં રહી અને મોહન પણ શૂન્યવત્ બારીએ જઇને ઉભો.

આ શું થઇ ગયું' બાલિકા કિશોરી થતી હતી, કિશોર યુવા બનતો હતો, ત્યાં આ અચાનક નહીં જેવા બનાવે ઉંડી ઉંડી શી શી તાત ણીઓને છેડી સચેત બનાવી દીધી' જાદુભર્યા બગીચાની નજીક અને તે બગીચાની મોહક તાના સ્વપ્ન અનભિજ્ઞ ખેલનારના આગળ આજે એકાએક તે બગીચાના ઝાંપાની કળ ઉપર પડયા અને ઝાંપો સહસા ખુલી ગયો

સાથે સાથે મોહનને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ પણ થવા લાગ્યો ચોપડી પડાવી લવાનો પ્રયત્ન જ તેણે શા માટે કર્યો? આ તો બહુ જ માઠું થયું પાલક પિતામાતા શું ધારશે? દમ્મુ જાતે પોતાને કેવોય ગણશે' આવા અચિંતા બનાવમાં આમ રૂઢાર માણસે હવે કરવું પણ શું?

ઘણી ઘણી ઘડભાંગને અંતે એક જ નિશ્ચય તેને સ્પષ્ટ દેખાયો આ ઘરમાં, આ સ્નેહ વચ્ચે, આ છત્ર તજી હવે તેણે ન રહેવું અહીંથી ક્યાંક દૂર ચાલ્યા જવું

બીજે દિવસે તે પોતાના પાલક માતા પિતાની આજ્ઞા ક્યારે અને શી રીતે માગવી તે

વિચારતો હતો, ત્યાં સમરસિંહ જાતે એની પાસે આવ્યો. તે કહે, 'મોહનસિંહ, શું કરો છો?' મોહન પરાણે સ્વસ્થ થઇને બોલ્યો, 'આપ મ્હારા પિતા છો, આપથી વધારે મ્હને જગતમા કોઇ જ નથી. તો આપને આ પ્હેલી તકે જ જણાવું છું કે ગઇ કાલે અજાણતાં જ મ્હારાથી એક મોટો અપરાધ થઇ ગયો છે.' સમરસિંહ કહે, 'દમ્મુની માતાએ મ્હને બધું કહ્યું છે. પણ અમને બેયને લાગે છે કે ત્હારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એમ નથી.'

મોહનઃ 'જી, હું આપ રજા આપો તે જ ઘડીએ અહીંથી ચાલ્યો જવા તૈયાર છું.'

સમરસિંહઃ 'ના, ના, એમ કરવાની જરૂર નથી. વળી અહીંથી ચાલ્યા જવું એ કંઇ યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી.'

મોહનઃ 'તો આપ ફરમાવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું રાજી છું.'

સમરસિંહઃ દામિની સાથે લગ્ન કરવાં એ જ ત્હારું પ્રાયશ્ચિત્ત.'

પેલા બગીચાના હકદાર અને એક પૂરા માલેક બનવું! આ સાંભળ્યું તે જાગૃત કે સ્વપ્ન? વળી મોહનને લજ્જા પણ બેસુમાર ઉછળી. નાજુક વેલીના જેવો તે આખો કંપી ઉઠ્યો અને એક શબ્દ પણ બોલી ન શક્યો.

સમરસિંહઃ 'બોલો, બાઇ, શું કહો છો? દામિની જેવી છીછરી છોકરીને છેક અપાત્ર તો ગણતા નથી?'

મોહનઃ 'અપાત્ર? આનું નામ જો સજા તો આપની કૃપા આથી તે કેવી હોય તે જ હું કલ્પી શકતો નથી. વારુ, પ્રાયશ્ચિત્ત ફરમાવતા હો કે કૃપા કરતા હો, આપની જે આજ્ઞા તેને હું સર્વથા તાબે છુ.'

સુંદરસિંહે આ જાણ્યુ ત્યારે તેણે દામિનીને કહ્યું, 'બહુજ ખોટું થયું.' દામિની છેડાઈ પડીઃ 'તો શું કોઇ પરણે તે જ ત્હમને પસંદ નથી કે શું?' સુંદર કહે, 'ના, ના, પણ તું બીજે પરણે ને મોહન બીજે પરણે તો મ્હને મનમાનનાં મેવા મીઠાઇ બેવડાં મળે. આ તો એક જ વાર મળશે!' દામિની, 'અગર પિતાજી મ્હને ત્હમને પરણાવે તો!' સુંદર, 'છિઃ છિઃ એ તો સૌથી ખરાબ?' દામિની, 'કેવી રીતે?' સુંદર, 'ત્યારે તો મ્હારે વરરાજા થઇને આખો દિવસ ગોંધાઇ રહેવું પડે ને વળી લાંઘણ તાણવી પડે!' દામિની, 'અગર પિતાજી ત્હમને ટોપલે-ટોપલા ભરીને મેવામીઠાઈ માલમલીદા આપે તો!' સુંદર, 'તો કની કન્યાની વળી જરૂર જ શી? એ ટોપલેટોપલા મીઠાઇ સાથે જ પરણી ન જાઉં!'

૩

દામિનીની માતા એકાએક મૃત્યુ પામનાં અને સમરસિંહનાં વર્ષવંટોળ તે પછી અત્યંત ગમગીનીમાં પસાર થતાં મોહન અને દામિનીનાં લગ્ન ખાંજરે પડ્યાં. વળી એ અઢી ત્રણ વર્ષમાં બન્યું એમ કે સુંદરસિંહના પિતાએ સમરસિંહ સાથેની પોતાની જુની દોસ્તી અત્યંત વધારી દીધી અને જઈફ થયેલ સમરસિંહ દરેક વસ્તુ એ મિત્રની સલાહ પ્રમાણે જ કરવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનું ચલણ પુરેપૂરું જામેલું જોઇને આગ્રહ કર્યો અને સમરસિંહે જુનો થયેલો વિવાહ પડતો મુકીને દામિનીનાં લગ્ન સુંદરસિંહ સાથે જ કર્યાં. મોહનસિંહ આ અરસા દરમિયાન દામિનીને પોતાની જ ગણી ચુક્યો હતો તેના હૃદય ઉપર આ વજ્રપ્રહાર એકાએક પડ્યો અને તે ચુરેચુરા થઇ ગયું. છીછરી દામિનીને પોતાનો હાથ સુંદરસિંહના હાથમા મુકતાં પ્રથમ તો કંઇક ન સમઝાય એવી મુઝવણ થઇ, પરંતુ તે થોડા દિવસમાં જ હતી ન હતી થઇ ગઇ. સમરસિંહ પણ મોહનસિંહને પોતે કેવો કારી ઘા કર્યો તે સમઝવા પામે તે પ્હેલાં સ્વર્ગવાસી થઇ ગયા. એમની છેલ્લી

માદગીમાં દામિનીના ફરતા પણ મોહનસિંહની શુશ્રૂષા જ તેમને ખરેખરી શાન્તિ આપી શકતી હતી. એમની ચિતાના ભડકા શમ્યા અને ખાખ ચળવળમાં થઈને જમનાજીમાં વહી ગઈ એટલે મોહનસિંહને મન ઉપર આભ અને નીચે ધરતી સિવાય સંસારમાં સર્વત્ર સ્મશાનનો ચિતાના તાપથી તપેલો શૂન્યકાર જ વ્યાપી રહ્યો.

૪

એક વખત અતિસાહસથી મોહન સુંદર પાસે ગયો અને બોલ્યો, 'ભાઈ, ખોટું ન લગાડો તો એક વિનંતિ કરું.' સુંદર કહે, 'હું શા માટે ખોટું લગાડું? પણ તમે ખૂબ વિચાર કરી જુવોને કે હવે તમે દામિનીને મળવા તલસો તે કેટલું બધું અનુચિત છે. તમારે હવે એક જ રસ્તો છે તે એકે તમે દામિનીને ભૂલી જ જાઓ.' મોહન કહે, 'તમે દુનિયાદારીના માણસ પેઠે બોલો છો તે ઠીક છે, પરંતુ દામિનીને હું કોઈની પણ સ્ત્રી તરીકે જોતો જ નથી. મ્હારા બાલ્યકાલની એ પુણ્ય સ્મૃતિને હું દેવી સમાન ઉપાસનીય જ ગણું છું. એને ભૂલવાની મ્હારી શક્તિ નથી, અને ન ભૂલવામાં જ મ્હારું નીતિસર્વસ્વ છે. હું એને એક વાર છેલ્લી જ વાર આઘેથી જ મળવા અને બે શબ્દ કહી સદાને માટે એની રજા લેવા માગું છું. મ્હારી પવિત્ર માગણીની મના કરવાનો કોઈનો પણ અધિકાર હોય એમ મ્હને લાગતું નથી.' સુંદર કહે, 'તમે રહ્યા ફિલસુફ, પણ દુનિયામાં આવી વાત ગાંડપણનો પ્રલાપ જ ગણાય અને લોકો હમે તે વળી નકામા.' મોહન કહે, 'લોકો મ્હને ગાંડો ગણે, હસે, ગમે તે કરે, તેની મ્હને શી પરવા!' સુંદર કહે 'ભાઈ, બધો જ વખત આમ ઉત્તેજિત અને પાણીમાંના તારાઓ સાથે મીટ માંડીને રહો છો, તેમાં મ્હને તો કંઈ ઠીક લાગતું નથી. તમે મ્હારું નહીં જ સાંભળો તે જાણું છું, તોય તમારે માટે લાગ-

ણીને લીધે જરા કહું છું કે ધીરે ધીરે મનને વશ કરી સંસારને રસ્તે ચ્હડો તો સારું. બાકી આ તમારી માગણીને વિશે તો મ્હારે મના ના છે? ભલે એકને બદલે દશ વાર મળો, તમારી એયની પવિત્રતાને વિશે મ્હને શંકા જ નથી.'

બીજી જ રાતે જમી પરવારીને એકલા હતા ત્યાં દામિનીએ પોતાને હકીકત કહી: આજ સંધ્યાકાળે પ્રભુદર્શન કરીને પાછી આવતી હતી ત્યાં પેલા લેહેરના વાડ વચ્ચે એકલા ઉભેલા આંબા તળે તમારા ભાઈ ઉભા હતા. એમણે મ્હને રજા લેતા હોય એમ પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યા, 'દામિનીદેવી, આ છેલ્લા પ્રણામ. હું હવે જઈશ, મને રજા આપો.' મેં પૂછ્યું, 'કેમ ક્યાં જશો?' એ કહે 'વસુધૈવ કુટુમ્બક. આખી વિશાળી દુનિયા પડી છે.' મેં કહ્યું, 'આ સ્થળ પણ દુનિયામાં જ છે, તો અહીંથી જાઓ છો શાને?' એ કહે, 'શાને જાઓ છો એમ પૂછો છો? ઠીક, ઠીક, તો સાંભળો. તમારા પતિદેવની રજા લઈને તમારી સાથે આ છેલ્લી વાત કરવાને ઉભો છું, એટલે તમને જરા શરમાવામાં દોષ પણ નથી. અહીંથી ચાલ્યો જાઉં છું તમારી જ ખાતર.' મેં પૂછ્યું, 'કેમ, ભાઈ, હું તમને શી નડું છું?' એ કહે, 'દિવસે તો તમારા ઘર તરફ આવતો નથી તે જાણો છો જ. રાતે બે વાગે જગત આખું નિદ્રાવશ હોય ત્યારે રોજ આ પગ મ્હને તમારા ઝરૂખા તળે ખેંચી આણે છે. રોજ બે ઘડીક ત્યાં જ થંભું છું ત્યારે સારું લાગે છે, પણ રોજ ડર પણ લાગે છે કે કોઈ મ્હને કોઈ દહાડે પણ આ સ્થળે જોઈ જાય, અને પોતાના મલિન શ્વાસથી તમારું નામ દૂષિત કરે તો મ્હારે આત્મહત્યા જ કરવી પડે. અમરસિંહજીની વ્હાલી પુત્રીની આબરૂ મ્હને પ્રાણથી પણ અધિક.' હું રોઈ પડી અને બોલી, 'મોહન, મોહન, પૂજ્ય પિતાજીએ જે કર્યું તે સારાને જ માટે

છે એ મ્હારી શ્રદ્ધા પ્રભુ ત્હમને પણ આપો બાઇ, ત્હમે દુખી થશો તો મ્હને પણ અસહ્ય દુખ થવાનું જ. મોટાભાઇ, મનને કાબુમાં રાખવું એ અમે પામર અબળાઓ પણ કરી શકિયે છિયે, તો ત્હમે તો મર્દ છો વળી શિવ સુદ્ધ પણ છો મોટાભાઇ, કોઇ ગુણવતી સુંદરીને શોધો અને તેની સાથે લગ્ન કરો પિતાજીએ વિવાહ કર્યો તે વખતે પણ મ્હને ત્હમારા લાયકની ગણી જ ન્હોતી આજે જ મ્હારા સાસુજીને કહીને ત્હમારે માટે લાયકની જોડ શોધાવિયે. ત્હમને શેરો બાંધીને વરઘોડાને ઘોડે ચ્હડાવું ત્યારે જ હું પૂરેપૂરી સુખી ' એમણે એક ઉંડો નિમાસો મુકયો અને કહે, ' અરેરે, દામિની, ત્હારા જેવા બાલક મન ઉપર જ સુખ મોટી પડે છે ઇશ્વર ત્હને સદા સુખી રાખો વારુ, લે આ કાગળ લેતી જા. મ્હારી મિલકત ત્હને આપી દઉં છુ તેનું આ લેખપત્ર છે ' પછી એ ચાલ્યા ગયા.

સુંદરસિંહ કહે, ' કયાં છે એ લેખપત્ર ? '

દામિની કહે, ' એ તો મે ત્યાં જ ફાડી નાખ્યું અને એઓ જતા હતા ત્યાં જ કકડા ઉડાવી દઇ કહ્યું, ' કેમ મોટાભાઇ નહીં રહો, જશો જ ' ઇશ્વર ત્હમારી જ્યાં હો ત્યાં રક્ષા કરો ! ' અને હું ચાની આવી

સુંદરસિંહ કંઇક વિશેષ બોલવા જતો હતો પણ ત્યાં દામિનીની આંખમાં આંસુ જેવું કંઇક જણાતાં મૂંગો જ રહ્યો

૫

આજ કાલ દિલ્હીના વડા ન્યાયાધીશની જ્યાં ને ત્યાં બોલબાલા ગવાઇ રહી છે એના અદલ ન્યાયને માટે અમીરથી ફકીર તમામની ખાતરી તો કયારનીયે થઇ ચુકેલી હતી પણ કાલે એણે જે મુકદ્દમો ચુકવ્યો તેની કેટલીક વિગત ચમત્કારિક હતી

ફરિયાદી એક જાતે એડ કરતો પઠાણ હતો અને આરોપી કોઇ મોટા અમીર જેવો દેખાતો હતો. પઠાણ ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં આરોપી દોડતે ઘોડે આવી ચ્હડયો અને તેણે વટેમાર્ગુને એકદમ હુકમ કર્યો, લે હું જરા જઇ આવું તેટલી વાર આ ઘોડાને સમાલ. પઠાણે નમી પડીને પણ દ્દઢતાથી કહ્યું, માફ કરો માહેબ મ્હને બહુ ઉતાવળ છે આપને બીજો કોઇ ને કોઇ પાળો જરા વારમાં મળી જશે. એટલામાં જ ફરિયાદીનો મિજાજ ગયો અને તેણે પઠાણને ચાબુકે ચાબુકે સખત માર માર્યો એટલામાં પાંચપંદર જણ ભેગા થઇ ગયા તેમણે બંનેને કચેરીમાં ઘસડયા અને પઠાણ પાસે ફરિયાદ દાખલ કરાવી પોતે સાક્ષીઓ આપી ન્યાયાધીશે અમીરને એવું તે શું કામ હતું અને આ પ્રમાણે આના બીચારા નરમ માણસને આટઆટલો શા માટે માર્યો તેનો ખુલાસો પૂછયો, પણ તેણે કશો જ જવાબ દીધો નહીં. એટલે ન્યાયાધીશે એક હજાર મ્હોર આરોપીએ પઠાણને વળતર તરીકે આપવી બીજી એક હજાર સજા તરીકે દંડ ભરવો અને કચેરી સાઝે બંધ થતા સુધી કચેરીમાં નજરકેદ રહેવું એ પ્રમાણે પોતાનો ફેસલો આપ્યો, અને ઉમેર્યું કે આપ કોઈ મોટા અમીર જણાઓ છો તેથી જ આટલી ઓછી સજા કરવામાં આવે છે, લેકિન માજી પાદશાહના સમય કરતાં હાલમાં જોતજોતામાં અમીરો બહુ બહેકી ગયેલા જણાય છે, એટલે આવી બીજી ફરિયાદો આવશે તો રૈયતના રક્ષણને માટે વધારે સખત સજા ફરમાવવાની મ્હને ફરજ પડશે

નજરકેદની સજા પૂરી ભોગવીને સાઝે કચેરીમાંથી જતાં આ આરોપીએ પોતાના મૂછ દાઢી આદિ બનાવટી હતાં તે દૂર કર્યાં, તો સૌકોઇએ અજબ થતાં થતાં જોઇ લીધું કે આ અમીર બીજું કોઇ નહીં પણ ખુદ સુલતાના રઝિયા બેગમ પોતે હતાં, દિલ્હીની આખી પાદશાહતનાં માલીક '

મુનસફ એકદમ ઉઠીને સુલતાનના કદમમાં પડ્યો. પરંતુ તે ન્યાયી ઉદાર અને વિચક્ષણ સુલતાનાએ તેને જાતે ઉઠાડ્યો અને ઠપકો દેવાને બદલે તેના અદલ ઇનસાફની તારીફ કરીને ત્યાં ને ત્યાં સહીસિક્કા સાથે તેને બાર ગામ જાગીરમાં આપ્યાં. ફરમાનમાં એક કલમ ખાસ ઉમેરી કે આ મુનસફના વાલીવારસ હિંદુ જ રહે તોપણ આ જાગીર તેમના જ વંશમાં કાયમ રહે.

૬

આ બનાવને થોડા મહિના થયા હશે એટલામાં રઝિયા બેગમની સલતનત હાલમડોલ થવા લાગી. પરંતુ વડા મુનસફ પોતાનું કામકાજ અસલ પ્રમાણે જ એક નિષ્ઠાથી અને અદલ ઇનસાફ ચુકવીને જ કર્યા કરતો હતો. બ્હારના વાતાવરણના કોઇ પણ ફેરફાર તેની કચેરીની હવાને બગાડવાને અસમર્થ હતા. તેના ન્યાયાસનના પાયા સુલતાન સુલતાનાની તાકાતના કરતાં આમવર્ગની શ્રદ્ધા ઉપર અડગ હતા. વડા મુનસફને બરતરફ કરી શકે એવી સત્તા સલતનતમાં કોઇની હતી નહીં. મુનસફ પોતે પોતાની આવી પ્રતિષ્ઠા છે કે કેમ તે જાણતો જ ન હતો. તે કાયદા અને ઇનસાફની રાહને વળગી રહેવામાં જ મગ્ન હતો. અને તોપણ આજનો મુકદ્દમો એના જેવાને માટે પણ કપરો હતો.

તેણે આરોપીને સવાલ કર્યો, 'રસ્તા વચ્ચે કસાઇઓને શું આપે રોક્યા હતા?'

આરોપી: 'મેં એમને પૂરા દામ આપી ગાયો ખરીદી લેવા જણાવ્યું; બમણા આપવા માંડ્યા; છેવટ, એઓ માગે તે મોંમાગી કીંમત આપવા તૈયાર થયો; પણ એમણે માન્યું જ નહીં. આવા ધર્મસંકટમાં વૈશ્ય હોય તે બીચારો લાચાર થઇને ખમી જાય. પણ હું તો રાજપૂત–ક્ષત્રિય, તેથી મ્હારે માટે ધર્મનો જે એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો તે મેં ગ્રહણ કર્યો.'

મુનસફ: 'એટલે તેમની મિલકત તેમના હાથમાંથી પરાણે પડાવી લેવાની કોશિસ શું આપે જાણીબુઝીને આદરી?'

આરોપી: 'શું કરું? દુનિયામાં હસતાં રમતાં જ સૌને રીઝવીરમાડીને જ પોતાનો માર્ગ કરવાનું પસંદ કરનારો માણસ પણ કોઇ વખત ધર્મસંકટમાં આવી ફસે છે, અને ત્યારે તેને માટે જે એક જ રસ્તો હોય છે તે જ તેને લેવો પડે છે; એમાં પાછી પાની કરે તે ક્ષત્રિય નહીં, તે મર્દ નહીં, તે માણસ પણ નહીં. એવી કટાકટીમાં કમળપૂજા કર્યે જ છૂટકો.'

મુનસફ હિંદુ છે તે આરોપી જાણતો હતો, આખી સલતનત જાણતી હતી. પણ સલતનત તેને જે નામે ઓળખતી હતી તે તેનું અસલ નામ ન્હોતું. અને એ નામવાળો આ માણસ કોણ તે આરોપી જાણતો ન હતો. મુનસફને પણ આ શબ્દો અત્યંત સાલ્યા, અને તેને લાગ્યું કે પોતે આરોપીને આટઆટલાં વર્ષ સુધી ઘોર અન્યાય જ કર્યા કર્યો હતો. તેણે પોતાના સવાલો આગળ ચલાવ્યા: 'કમળપૂજા જુદી, કેસરિયાં જુદાં, અને ખૂન પણ જુદું. આપ ગાયો છોડાવવાને કસાઇઓ ઉપર ધસ્યા, તેઓ સામે થયા, ઝપાઝપી ચાલી, અને આપની તલવારથી કેટલાક ઘવાયા એટલું જ નહીં પણ એક કસાઈ બીચારો જાનથી ગયો એ સાચી વાત?'

આરોપી: 'પ્હેલો ઘા ક્ષત્રિય કરે નહીં. એક કસાઇની તલવાર મ્હારી ગરદનને બદલે આ ઢાલ પર પડી હતી ગઇ તેનો ઢાલમાં આ કાપો છે, તે જ પ્હેલો ઘા. મેં મ્હારી તલવાર તે પછી જ કહાડી.'

મુનસફ: 'અને આ સ્થળ રાજપૂતાના નથી, અજમેર પણ નથી આ તો દિલ્હી છે, મુસલમાની સલતનતનું પાટનગર, તે જ આપ ભૂલી ગયા.'

આરોપીઃ ' ક્ષત્રિય જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં ત્યાં તેની વટ અને તેની તલવાર સાથે ને સાથે; ગોવધનું મહાપાતક તે રાજપુતાનામાં તેમ દિલ્હીમાં પણ પ્રાણાન્તે ય અટકાવવાનો. '

મુનસફઃ ' ખૂનરેજી ચલાવીને પણ ? એટલે કે આ બાપડો કસાઇ આપના હાથી જ મુવો ? '

આરોપઃ ' બેશક. તલવાર ઉપર જાતે ધસી આવે તેને કેમ કરીને બચાવાય ? '

મુનસફઃ ' આપના ઉપરનો આરોપ આપ જાતે જ કબૂલ કરો છો. '

આરોપીઃ ' કયો આરોપ ? '

મુનસફઃ ' આ કસાઇના ખૂનનો. '

આરોપીઃ ' ખૂન ? શું હું ચોર લૂંટારો કે બ્હારવટિયો છું કે ખૂન કરું ? હું ગોમાતાના રક્ષણને માટે ધસ્યો, પછી તલવાર ભાલાં નીકળતાં અને ઝપાઝપી થતાં જાનનું રક્ષણ પણ કરવું પડ્યું, અને તેમા એ આગળ ધપી સપાટામાં આવી ગયો અને કપાયો તેમાં હું શું કરું ? મેં મ્હારું પવિત્ર કર્તવ્ય જ કર્યું છે. '

મુનસફઃ ' માણસ જેવા માણસને કાપી નાખવો તેને પુણ્ય કર્તવ્ય કહેવું એ પણ પાપ છે. '

આરોપીઃ ' હું ધારું છું કે આપ પણ હિંદુ છો અને બ્રાહ્મણ હશો તોપણ ક્ષત્રિયના ધર્મથી વાકેફ હશો, અને ગો માત્ર હિંદુને મન શી ચીઝ છે તે જાણતા જ હશો. '

મુનસફઃ ' અગર ગાય હિંદુઓને વ્હાલી હોય તો મનુષ્યની ઝિંદગી પણ ઇશ્વરને વ્હાલી છે; બલકે ઇશ્વરે મનુષ્યને પ્રાણી માત્રમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રાણી માત્ર ઉપર અમલ ચલાવવાને સરજેલ છે. તો પ્રભુની અજબ રચનાની પરાકાષ્ઠા જે મનુષ્ય તેને કાપી નાખવામા પાપ છે, અઘોર અત્યાચાર છે. કોઇ પણ સલતનત એવા અત્યાચારને બેનકસીર ગણી જ શકે નહીં. '

આરોપીઃ ' ત્યારે શું અમારે ગૌરક્ષા ન કરવી ? '

મુનસફઃ ' જરૂર કરવી. હરએક મૂગા પ્રાણી ઉપર રહમ કરવાની હર એક ઇનસાનની ફરજ છે. તથાપિ એ ફરજ પોતાના ભાઇઓનું જ ખૂન કરીને અદા કરાય નહીં. '

આરોપીઃ ' આપ હિંદુ અને મુસલમાન બંને કાયદાકાનૂનથી પૂરા માહિતગાર છો, તો આપને જ પૂછીશ કે મુસલમાની સલતનતમાં અમારે ક્ષત્રિયોએ અમારો ગૌરક્ષાનો મહાધર્મ કેવી રીતે પાળવો ?'

મુનસફઃ ' આપણા ભૂલા પડેલા ભાઇઓ સમઝાવ્યા ન સમઝે, તો ગાયની કતલને માટે તેઓ પોતાનો હાથ ઉગામે તે જ ક્ષણે આપણે ગાયની ગરદન પાસે જ આપણી ગરદન પણ ધરી દેવી. ગાયની સાથે માણસનાં ડોકાં પણ ધડથી જુદાં થતાં કોઇ પણ માનુષી પ્રજા લાંબા વખત સુધી જોઇ શકશે નહીં. આપણી આવી આવી કુરબાની અને હમદર્દી જોવામાં આવે તો પત્થર પણ પીગળે, તો મુસલમાન બિરાદરો તો માણસો છે, અને તેમના જ દિલમાથી પરવરદેગારનો જ અવાજ નીકળશે, અને જે પ્રદેશમાં ગૌરક્ષાને માટે માણસો જાતે આટલે સુધી મરી મથવાને તૈયાર છે, ત્યાં વસતા મુસલમાનોને માટે ઇસલામી કાયદા પણ ઘટતો ફેરફાર અને સુધારો સ્વીકારશે. '

આરોપી (ડોકું ધુણાવતો): ' આપની ફિલસુફી મઝેહદાર છે. ન્હાનપણમાં મ્હારો એક મિત્ર હતો તે આવા આવા જ આસમાની તારા જોયા કરતો, અને હું તેને ખૂબ હસતો. '

મુનસફ (ગંભીર બનીને): ' આપ કદાચ નહીં જાણતા હો કે આવા આરોપને માટે મુસલમાની કાયદો સખત છે. '

આરોપીઃ ' નહીં સરકાર '

સાઝ થઇ ગયેલી હોવાથી મુનસફે ફેસલો આપવાનું બીજા દિવસ ઉપર રાખ્યું.

નિયત સમયે મુનસફે ન્યાયાસને આવીને નીચે પ્રમાણે ફેસલો આપ્યો:—

આરોપી ક્ષત્રિય ખાનદાનનો ઉચ્ચ વિચારવાળો ટેકીલો સરદાર છે, તેણે પોતાનો ગુન્હો નીડરપણે કબૂલ કર્યો છે. એ ગુન્હો પણ એક હિંદુને હાથે એક મુસલમાનના ખૂનનો છે, જે આ મુસલમાનની સલતનતમાં કડકમા કડક સઝાને પાત્ર છે. આરોપીને ફાસીની સઝા ફરમાવું છું.

મુકદ્દમાની બધી વિગત રાત દરમિયાન બજારે બજારે મ્હોલ્લે મ્હોલ્લે ખૂબ ચર્ચાઇ હોવાથી કચેરીમા આજે પ્રથમથી જ હિંદુ મુસલમાનોની મોટી ઠઠ જામી હતી. આ ચુકાદો જાહેર થતા જ હોહા થઇ રહી, અને કદાચ કચેરીમા જ નવું રમખાણ થવા પામે એવો મામલો જોઇને મુનસફ નહીં જેવું જ ચોભીને ચોકખા શબ્દોમા બંને પક્ષોને સલાહ ફરમાવતા હોય એમ આગળ બોલ્યા —

મુસલમાની સલતનતના વડા મુનસફ તરીકે આ સઝા જ ફરમાવવાની મ્હારી ફરજ ચોકખી છે. પરંતુ ઇસ્લામી સરેહ મુજબ દરેક કાયદો અને દરેક હુકમ સુલતાન સલામત ખુદ પોતે પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે અને ઘટતી રીતે ફેરવી નાખવાની કુલ સત્તા ધરાવે જ છે માટે મ્હારા ઉપલા ફેસલાનો અમલ એક દિવસ સુધી મોકુફ રાખવાનુ વિશેષ ફરમાવું છુ, અને આરોપીના મિત્રો આજના દિવસ દરમિયાન મુકદ્દમાની બધી હકીકત આપણા અદલ અને ઉમદા ખવાસનાં સુલતાના બેગમ સાહેબાને જણાવીને ઘટતી માફી મેળવી શકશે.

૭

ખુદ સુલતાનાનો છેવટનો હુકમ સાઝે આવે તે પ્હેલા મુનસફે પોતાની કચેરીમા અને આમપાસની શેરીઓમાં એવો પાકો બંદોબસ્ત કર્યો કે કોઇ માથું ઉચકી શકે નહીં. સુલતાનાનો હુકમ છેક સાઝે બંધ સંદૂકમાં આવ્યો તે મુનસફે જાતે કદાડી સુલતાનાના હરફને વંદન કરીને વાચી સંભળાવ્યો —

મુનસફ સાહેબના ચુકાદામાં જે સઝા ફરમાવી છે તે જ મંજૂર રાખું છું. મુસલમાનનું ખૂન કરનાર હિંદુને કોઈ પણ સંજોગોમા માફી આપી શકતી નથી.

આ વખતે આરોપીની સ્ત્રી પણ તેના બાળક પુત્રની સાથે કચેરીમા આવીને બેઠેલી હતી ચુકાદો વચાઇ રહેતા જ આરોપીએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યુ, 'દેવિ, ત્હમે જ ત્હમારી કટાર આ જિગરમા ભોકી ઘા મુસલમાનોને હાથે ફાસીએ ચ્હડતા મ્હારી અવગતિ થશે.'

સ્ત્રી ચોકી ઉઠી. બાલક પુત્ર મોટેથી રોવા લાગ્યો. મુનસફે ન્યાયાસનેથી ઉતરી આરોપીને ગતની રાત કેદખાનામા રાખવા અને કચેરીને બંધ કરવા ફરમાવ્યુ. જતા જતા તેમણે એ બાલકને ઉપાડી લીધો અને તેને છાનો રાખવા વાતે વળગાડવા ઇચ્છતા હોય એમ તેને પૂછ્યુ, 'ભાઇ, ત્હારું નામ?' તેની માતાએ જ જવાબ દીધો— 'મોહનસિંહ।'

મુનસફને એમ જ લાગ્યુ કે ઘણા વર્ષોની ગુહામાથી એક જાણીતો અવાજ પોતાને જ પોકારી રહ્યો છે. તેમણે એ સ્ત્રી તરફ પ્હેલી વાર જ જોયુ, જેના જ બધુ પૂરેપૂરું સ્મૃતિમા ધ્યાનમા આવી ગયુ, અને બાલકને ધીમેથી મુકી દઇને ચાલ્યા ગયા.

૮

મોડી રાતે સુંદરસિંહ કેદખાનાની જે કોટડીમા ઉઘતો હતો તેના બારણા આગળ પ્હેરો ભરતા પ્હેરેગીર પાસે એક માણસ આવીને ઉભો, અને બારણું ખોલવા તેને કહ્યુ. પ્હેરેગીરે જવાબ દીધો, 'અરે ભલા આદમી, સુલ-

તાના સલામત જાતે ફરમાવે તોપણ આ બારણું મ્હારાથી ન ઉઘડે. મુનસફ સાહેબનો હુકમ લાવ્યો હો તો દેખાડ.' તે માણસે તુરત કાગળ ઉપર હુકમ લખી આપ્યો. પ્હેરેગીર હસ્યો 'એમ તો કોઈ પણ લખે, તેથી તે શું મુનસફ સાહેબનો હુકમ થઇ ગયો?' આવેલા માણસે મો ઉપરનો ટોપ ઉંચો કર્યો અને પ્હેરેગીર બીચારો અલ્લાહ! અલ્લાહ! પોકારતો તેના પગમા પડ્યો મુનસફે તેને કહ્યુ, 'ઉઘાડ. મ્હારી સાથે મ્હારા બે અંગરક્ષક પણ અંદર લેતો જાઉ છુ પછી ત્હને શી ચિંતા છે? આ હુકમ ખોઇ નાખીશ તોપણ એ બને સાક્ષી પૂરશે.'

ત્રણે બારણા વાસીને અંદર ગયા. સુંદરસિંહ ઉંઘતો જ હતો. મુનસફ એટલે આપણા નાયક મોહનસિંહે તેને દવા સુંઘાડી અને તેના વસ્ત્ર પોતે પ્હેરી લઇ પોતાની દાઢી મૂછી નાખી રાજપુત બની ગયો અને ટોપ વગેરે પોતાના તમામ વસ્ત્ર તથા એક બનાવટી દાઢી સુંદરને પ્હેરાવીને એક ખૂણે જઇને બેઠો. સાથેના અંગરક્ષકો બેભાન સુંદરને મુનસફના વેશમા ઉપાડીને બ્હાર લાવ્યા. પ્હેરેગીર પાકા અલ્લાહ! અલ્લાહ! પોકારતો શુ થયુ તે પૂછવા લાગ્યો રક્ષકો કહે, 'કઇ નહીં. વાત કરતા કરતા જ આ કોટડીની બંધ હવામા સાહેબને મૂર્છા આવી ગઈ છે તે બ્હારની ખુલ્લી હવામા ટોપ વગેરે કહાડીને જરા પાણી છાંટીશુ ત્યા શુદ્ધિમા આવી જશે.' મોટા દરવાજા બ્હાર પાલખી પાસે એક છડીદાર અને ચાર કહાર હાઝર હતા. બેશુદ્ધ માણસને રક્ષકોએ પાલખીમા સુવાડ્યા ને તુરત કહાર અને રક્ષકો પાલખીને ઉપાડીને દોડ્યા અને છડીદાર સુલતાનાના મહેલ તરફ રવાના થઇ ગયો.

પોતાના મકાન પર પાલખી આવતા દામિની પ્રથમ તો ચોકી, પણ રક્ષકોએ પ્રથમ સુંદરસિંહને શુદ્ધિમા આણ્યો અને પછી સૌને તેજ ક્ષણે દિલ્લીમાથી ન્હાસી છૂટવાની સલાહ આપી. દામિની પૂછે, 'અને મોહનસિંહજીનું શુ થશે?' રક્ષકો કહે અમારી સાથે છડીદારનો વેશધારી હતો તે એમના હાથ નીચે જે એક જ હિંદુ મુનસફ છે તેઓ સુલતાના રઝિયા બેગમ પાસે પ્હોચી ગયા હશે અને એ ઉમદા ખવાસના સુલતાના મુનસફ સાહેબને જરા ઇજા આવવા નહીં દે. છડીદાર મુનસફ સાહેબનો રાજીનામાનો કાગળ પણ જોડે લેતા ગયા છે અને તે મંજૂર થશે ને તુરત એઓ રાજપુતાનાની પોતાની જાગીરોમા આવીને બાકીનુ આયુષ્ય સ્વદેશમા જ ગાળવાના છે સુંદરસિંહને પૂરો ભરોસો તો ન પડ્યો, પરંતુ પોતે ન્હાસી છૂટવામા જેમ વિલંબ કરે તેમ વધારે જોખમ હોવાથી, ભાગ્યમા જે હોય તે ખરું એમ મન વાળીને ચાલી નીકળ્યો.

સલતનતની સરહદ ઓળગતા પ્હેલા જ તેને ખબર પડી કે ચોતરફ બંડખોરોનુ જોર અને તેમના ધસારા વધતા હતા, અને સરહદ ઉપર થોભી જઇને મોહનસિંહ આવે એટલે તેની સાથે જ સ્વદેશ પ્હોચવાનો મૂલ વિચાર રાખ્યો હતો તે તેને ફેરવવો પડ્યો. સ્વદેશ પ્હોચતા પ્હેલા તેણે સાભળ્યુ કે દિલ્લીમા મોટી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ છે, રઝિયા જાતે ન્હાસી છુટી છે અને તખ્ત ઉપર કોણ બેસશે તે કઇ કળાય એમ નથી. મોહનસિંહ વિશેની તેની ચિંતા વધતી ગઇ, પણ કરે શુ?

મહિનાઓ વીત્યા આખરે એક દિવસ પેલો છડીદાર અથવા તો નાયબ મુનસફ આવ્યો. તેણે સુંદરસિંહના હાથમા એક ટુકો કાગળ મુક્યો —

વ્હાલા ભાઇ સુંદરસિંહજી અને પૂજ્ય દામિનીદેવી,

મ્હારો શોક કરશો નહીં. આ જનૂની લોકોની વચ્ચે આવીને વસ્યો ત્યારથી જ જાણતો

હતો કે વ્હેલું કે મોડું પણ આવું કોઇક મોત જ કપાળે લખેલું છે. વ્હેલું આવો કે ક્યારે આવો તેની પણ મ્હને પરવા હતી નહીં એ પણ જાણો છો. જીવ્યો તે દરમિયાન ત્હમારી આ સેવાનું મહદ્‌ભાગ્ય આ નોકરીને લીધે જ મ્હને પ્રાપ્ત થયું, તેથી આખો જન્મારો સફળ થયો ગણું છુ. અને ઇશ્વરનો ઉપકાર માનતો માનતો જ તેની ઘટનાને અધીન થાઉં છુ. મ્હારો વારસ મ્હારા નામેરી ન્હાના મોહનને નીમુ છું.

વિ. મોતમા પણ ત્હમારો મોહનસિંહ.

દામિની પરપુરૂષની હાઝરી અવગણીને પણ બેઠકમાં આવી અને આ કાગળ વાંચતાં વાંચતાં છાનીફાટ રોવા લાગી. આખરે તે આંખો લૂછીને કંઇક સ્વસ્થ થઇ એટલે બની હતી તે હકીકત છડીદારે ધીમે ધીમે અને ટુંકામાં જણાવી. પોતે મહેલને દરવાજે પ્હોંચ્યે તે પ્હેલાનો બંડખોરોએ મહેલને ઘેરી લીધો હતો. સ્હવારે ફાંસીની જગાએ ગયો, તો તો ત્યાં ચોતરફ કસાઇઓ જ હિબનાદને શોરબકોર ગજાવી રહ્યા હતા. કહે કે ગુનેહગારને બગાડવાને માટે જ એ કાફરે એ રાતનો ગાળો નાખ્યો, માટે ખરો સઝાવાર એ જ હરામી છે' ત્યાં બંડખોરોનો સરદાર આવીને કહે, 'ખેંચો રસી, જોયા શું કરો છો? હિંદુ-મુસલમાનનો ન્યાય હિંદુ કરે એવો હિંદુ જીવતો જોઇએ જ નહીં. અને એવી છૂટ કુરાને શરીફમાં છે જ નહીં, તે આજ સુધી ચાલવા દેનાર આપણા પાક કાનૂનોને ઘોઇ પીનાર સુલતાનાને પણ જીવતી મુક્વાના નથી, તો આ નાપાક કુત્તો શી વિસાતનો છે કે વાર લગાડો છો! ખેંચો રસી અને પછી હું જ આ શમશેરે એનું ડોકું ઉડાવીને ઉપાડી જાઉં, અને નાખું મહેલમાં ભરાઇ બેઠેલી પેલી રઝિયાની બારીમાં, જેને એણે એના શયતાની કામણટૂમણ કરીને ભરમાવી મુકી હતી'...' હું મહામુશ્કેલીએ એમની પાસે પ્હોંચ્યો અને કેદખાનાનો પ્હેરેગીર પાસે જ ઉભો હતો તેણે મ્હને આ ચિઠ્ઠી આપી દીધી, તે જોઇને મુનસફ સાહેબે મ્હને નમન કરીને કહ્યું, 'હા, બંધુ, એ ચિઠ્ઠી બરાબર પ્હોંચાડજે, અને મ્હારી લાશને અગ્નિસંસ્કાર કરજે. ૐ નમઃ શિવાય ! પ્હેરેગીર. કરો તાકીદ જલ્લાદને. ૐ નમ'

૩

ચિ. "કળી":

મૃગજળ

એક ઘાડું જંગલ હતું તેમાં પુષ્કળ હરણો વસતા હતાં. લીલું ઘાસ ચરવું અને પર્વતમાંથી નીકળતા ઝરણાંનું નિર્મળ પાણી પીવું એમાં જ એમનું સઘળું જીવન પુરૂં થતું. આવા અનંત યુગમાં કેટલાં વરસો ઓછાં બની ગયાં. પોતાનું ઘાસ કે પાણી જંગલનાં બીજાં કોઇ જનાવરો વાપરે તે એમને બીલકુલ પસંદ નહોતું. કેટલીએ વાર પાણીની શોધમાં રઝળતાં પ્રાણીઓને "અહિંયાં કોઇપણ ઠેકાણે પાણી નથી." એમ કહીને તેઓએ નસાડી મુક્યાં હતાં.

ધીમે ધીમે હરણો વધારે ક્રૂર અને સ્વાર્થી થયાં. સૌથી વૃદ્ધ હરણ હતું તે બધાનો રાજા હતો. તેણે એવો હુકમ કાઢ્યો કે જંગલના જે ભાગમાં હરણો રહેતાં હતાં ત્યાં કોઇ બીજાં પ્રાણીઓએ પેસવું જ નહિં. એણે કહ્યું કે હરણો પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ હતાં તે કોઇનું પીધેલું પાણી પીએ નહિ. આવા હુકમથી બીજાં પ્રાણીઓને ત્રાસ પડવા માંડ્યો. તેમણે રોજને રોજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે અમને કોઇ રીતે આ દુઃખમાંથી ઉગારો.

પ્રભુએ એક દેવીને હરણોની ચાલચલગત તપાસી તે માટે શિક્ષા કરવા પૃથ્વી ઉપર મોકલી. એ દેવીનું નામ માયા. એ એક ભિક્ષુકના વેશમાં હરણોના જંગલમાં આવી. હરણોના રાજા પાસે ગઇ અને તેને પ્રણામ કરી કહ્યું, "હું અપવાસી છું, મને ચોકખું પાણી આપવાની કૃપા કરો."

અસંત ઉન્માદથી હરણે કહ્યું, "તને અહિંના કાયદાની ખબર જણાતી નથી. જા, પાણી નહિં મળે. અહિંયા પાણી છે જ ક્યા ?" પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું, "પાણી તો મેં આવતાં જોયું." પેલાએ કહ્યું: "ભ્રમણા! અહિંયા પાસે પાણી છે જ નહિં." આ સાંભળી પેલી સ્ત્રી અદૃશ્ય થઇ ગઇ અને તેને બદલે માયાદેવી હરણની સામે ઉભી. તેણે કહ્યું: "આ તમારૂં લીલું જંગલ રણ થઇ જાઓ અને તેથી પાણી વિહોણું થાવ. મેં જે પાણી જોયું તેને તમે 'ભ્રમણા!' કહી, તો એ તમારૂં પાણી ભ્રમણા થઇ જાઓ! તમે તરસે તરફડશો. સર્વત્ર તમને માયા નડશે!" આટલું બોલતાં તે અલોપ થઇ ગઇ. એ પ્હેલાંનું લીલું જંગલ તે મારવાડનું રણ અને હરણોને જે ભ્રમણાથી પાણી દેખાય છે, તેને આપણે મૃગજળ કહીએ છીએ.

૪

અ. સૌ. "કુલલક્ષ્મી":

પ્રભુ, મેહમાનોથી રક્ષણ કર !×

મ્હારૂં રક્ષણ કરવા સારૂ આટલી જ આગ્રહથી મ્હેં આ પહેલા એકવાર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી હતી. એ વખત તે મ્હારી સહચરીની જન્મની ગાંઠ જોડાઇ તે વખત. "શુભ લગ્ન સાવધાન" એવી સૂચના ગોર મહારાજે પહેલેથી આપી હોવાથી હું સાવધ રહ્યો. નહીં તો કેવુંયે "શુભ" થયું હોત. હશે. મુંબાઇની ચાલીની જગા; કુટુંબના આઠ દશ માણસ, અને તેમાંથી પાંચ છ માણસ બીમારીથી પથારીવશ; આ પરિસ્થિતિમાં બ્હાર ગામના સગાવ્હાલા સૌ એક સંપ કરી મ્હારે ત્યા પરોણાગત ચાખવા આવે તો, વાચક! મ્હારી શી સ્થિતિ થાય ? અરે, પણ એવી કલ્પના શા સારૂ કરવી ? વેરી પર પણ એ પ્રસંગ ના આવે એવી દુઃખદ સ્થિતિમાં હું કેવી રીતે આવી પડ્યો ને મ્હેં શી રીતે નિભાવ્યું તે હું તમને કહું.

×परमेश्वरा ! पाहुण्यांपासुन रक्षण कर !

એ મરાઠી વાર્તા ઉપરથી (જુવો માસિક मनोरंजन.)

ઇસ્ટરની રજા આવતી હોવાથી શરૂ થતી હતી, ને ટપાલીએ આજે બપોરે મ્હારા નામના પાંચ છ કાગળ મ્હારા હાથમાં આપ્યા. મ્હારે પ્રથમથી કહેવું જોઇએ કે ટપાલી સારૂ મ્હારા મનમાં જરાયે સદ્‌ભાવ ન હતો. મહામહેનતે લેખ તૈયાર કરી મ્હારા હાથથી દૂર કરૂં, પણ તેનો તે જ લેખ મ્હારા હાથમાં પાછો સોંપી જવાનું જેણે વ્રત લીધું હોય એવા ટપાલી તરફ મને ક્યાંથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય? આજે કોણ જાણે શું, ટપાલમાં પાછો આવેલો લેખ તો ન હતો, પણ આજે મ્હારા પર પાંચ છ પત્ર એકસામટા આવ્યા એ જોઇ મને નવાઇ ઉપજી. સગાસંબંધીઓનો પ્રેમપ્રવાહ મ્હારા તરફ આટલો બધો શાથી તેનો મ્હને ખ્યાલ ના આવ્યો. પહેલો કાગળ ફોડ્યો, ને વાંચવાની શરૂઆત કરી. વાંચતાં વાંચતાં દરેક શબ્દે મ્હારી છાતી ધડકતી હતી. પત્ર મ્હારા મામાનો હતો. સાર નીચે મુજબ “સૌભાગ્યવતીની મુંબાઇ જોવાની ઘણી જ ઇચ્છા છે. વળી તમારા ઘણા દિવસનો આગ્રહ એટલે આ રજામાં અમે સૌ જરૂર આવીશું.” મ્હેમાનની મીઠાશ સારૂ કરેલા-ઉપલકીઆ આગ્રહને ખરા દીલનો આગ્રહ માની લેનારા ગાંડા માણસો આ જગતમાં હશે એવું હું જાણતો હોત તો આ ગૃહસ્થને મ્હેં ભૂલેચૂકે પણ આગ્રહ કર્યો ના હોત. ભૂલ થઇ ગઇ તેનું પરિણામ-પ્રાયશ્ચિત ભોગવવાનો વખત આવ્યો. બીજો પત્ર તે પહેલા પત્રની સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ. લેખક તે પિતરાઇ બ્હેનના પતિ. જ આ કાગળમાં પહેલા પ્રમાણે જ હતું, વિશેષ એટલું કે “અમારા પડોશી વિઠ્ઠલરાયના ઘરમાં કોઇનું આંખનું ઑપરેશન કરવાનું છે. મુંબાઇમાં તેમની કોઇ ઠેકાણે ઓળખ નથી. હું તમારે ત્યાં આવવાનો છું એ જાણવાથી એમણે પોતે સહકુટુંબ આવવા ઇચ્છા બતાવી. તમારા પ્રેમાળ સ્વભાવની મને ખાતરી હોવાથી મ્હેં પણ તેમને ખાસ આગ્રહ કર્યો. અમે સૌ કાલે જરૂર આવીશું તેથી સ્ટેશનપર આવજો.” મ્હારા પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે આવો બનતો જ પ્રસંગ મ્હારાપર આવી પડશે તેની મ્હને કલ્પના હોત તો એ પ્રેમાળ સ્વભાવનું મ્હેં કદિયે પ્રદર્શન કર્યું હોત? મ્હારો પ્રેમાળ સ્વભાવ, તેના અંગે વિઠ્ઠલરાય ને તેમનું કુટુંબ, તે કુટુંબમાં આંખનું ઑપરેશન ને તે માટે વિઠ્ઠલરાય ને તેમનું આખું કુટુંબ મ્હારે આંગણે મહેમાન આવે, એ તે કેવી નવાઇની વાત? પ્રેમાળ સ્વભાવનું આવું ફળ મળતું હશે?

ત્રીજો પત્ર આવેલો મામાનો હતો. છોકરી ઉમર લાયક થઇ હતી તેથી વર જોવા સારૂ છોકરીની મા ભાઇઓ સાથે આવશે એવું તેમાં હતું. પરણવાની તો છોકરી હતી, છોકરીની મા નહીં. ત્યારે આ બાઇસાહેબ છોકરીની માને શા સારૂ લાવે છે? તે ઉપરાંત છોકરીના ભાઇઓની સંખ્યા પણ કેટલી?” મનમાને મનમાં હું ચીડવાઇને બોલ્યો. ચોથો પત્ર સૌભાગ્યવતીના પિતરાઇ કાકાનો હતો. તેમણે લખ્યું હતું કે ઘણાં વર્ષ થયાં સૌભાગ્યવતીને મળાયું નથી (મ્હારા સૌભાગ્યવતી, એમના નહીં, હો!) તેથી તમારે ત્યાં આવવા વિચાર છે ને તે પછી ત્યાંથી કાશી યાત્રા કરવા જવું છે એટલે કુટુંબ પણ સાથે છે. આ પહેલાં મુંબાઇ આવ્યો નથી, માટે બંદરે જરૂર આવવા તસ્દી લેજો.” હજી એક કાગળ બાકી હતો. અત્યાર સુધી વાંચેલા પત્રોથી મ્હારા તો કંઠે પ્રાણ આવ્યા હતા. એ અવસ્થામાં આવા ને આવા બીજા સમાચાર-કારણ એ પત્ર પણ ઉપલા કાગળોનો નમુનો જ હશે એવી મ્હારી પૂરી ખાતરી હતી તેથી-આખો ખેંચી વાંચું તો જરૂર મ્હારા પ્રાણ નીકળી જાય એટલે તે પત્ર વાંચવો જ નહીં એમ નક્કી કર્યું.

તે રાત્રે મને નીરાંતે ઉંઘ ના આવી. ઉંઘમાં સ્વપ્નાં અને સ્વપ્નામાં મહેમાન. જરા આંખ મીચાય તે સામું મહેમાનની પલટણ ખડી જ છે. તે રાત્રે એક રમુજી બનાવ બન્યો. પરોણાની દહેશત મ્હને એટલી બધી લાગી હતી કે ઉંઘમાં "આવ્યા, આવ્યા," એવું મ્હોટેથી બોલી ઉઠયો. ઘરના માણસો જાગી ઉઠયા ને "કોણ, ચોર આવ્યો ?" એવું ગભરાઇને પુછ્યું. ઉંઘમા મ્હેં તો "હું" એમ કહ્યું. તે સાંભળતાં જ "ચોર, ચોર" ની સૌએ ખુમાબુમ કરી દીધી. પરોણાએ તે બુમ ઉપાડી લીધી ને આખી ચાલી ખળભળી ઉઠી. ખોલીના બારણાં બદોબદ ઉઘડ્યાં. લોકો એકદમ બ્હાર ધસ્યા અને ચોતરફથી "ચોર, ચોર"નો એકસરખો અવાજ નીકળ્યો. આ સર્વ ગરબડનું મૂળ મ્હારી ખોલીમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી બધા મ્હારી ખોલીમાં પેઠા, ને ખુણે ખુણે ચોરની તપાસ શરુ થઇ. ખરી બાબત તો આ એક જીવને માહિત હતી. અને તે આ વેળા જાહેર કરું તો મ્હને આ લોકો જીવતો રહેવા દે કે કેમ તેનો મને સંશય હતો. એટલે મ્હેં પણ ગંભીર મોં રાખી ચોર શોધવામા મદદ કરી. છેવટે સૌ કંટાળીને પોતપોતાની ખોલીમા ગયા.

બીજે દિવસે અજવાળું થતાં જ એક દૈનિક પત્ર વેચાતું લઇ તે માંહેની તારની ખબર વાંચવા ગાડી. પણ કોઇ ઠેકાણે આગગાડીનો પૂલ તુટવાની કે બે ગાડીઓ અથડાવાની ખબર ન હતી. મ્હારી અને પરોણાની અથડામણ નશીબમાં લખેલી હોવાથી ગાડીઓની અથડામણ થાય એવી બુદ્ધિ દેવને ક્યાંથી સુઝે ? નિરાશાનો દીર્ઘ નિશ્વાસ કાઢી ને વર્તમાનપત્ર ફેંકી દીધું. એટલામાં એક ગાડી મ્હારી ઓરડી સામે આવી ઉભી. ગાડી જોતાં જ મ્હારી છાતી ધડકી. આખરે પરોણા આવ્યા ખરા. પરોણાની પહેલી હારની બેઠકની તજવીજ કરી ન કરી એટલામાં તો બીજી ટોળી આવી પહોંચી. તે લોકો કપડાં કાઢી રહ્યાં ન હતાં ત્યાં તો પરોણાનું ત્રીજું પાર્સલ દાખલ થયું. છેવટે, આવવાના હતા તેટલા સઘળા પરોણા આવી ચૂક્યા. તે દિવસે તો મ્હારું આખું ઘર—એટલે મ્હારી ખોલી—પરોણાથી ભરચક. જ્યાં જુઓ ત્યાં પરોણા. બ્હારની ઓસરીમાં કે ઘરના ખુણામાં, ખુરશીપર, ટેબલપર કે બિછાનાપર, જ્યાં નજર ફેરવો ત્યાં મહેમાન. મહેમાન હશે.

જમવાની વખત થઇ. પણ આટલા બધાને પહોંચે એટલી થાળીઓ મ્હારાં ઘરમાં ન હતી. એટલે મ્હેં તોડ કાઢ્યો કે એકેક જોડાએ એકેક થાળીમાં સાથે જમવું. પણ મ્હારી સુચના સર્વાનુમતે ઉડી ગઇ. આખરે આ ભોજન સમારંભ જેમ તેમ આટોપી જરા બેસવાનું, અરે, બાજુએ ઉભા રહેવાનું કરતો હતો (કારણ મ્હારે સારૂ તો બેસવાની જગાયે ન હતી) એવામા મ્હારો એક સ્નેહી ઝડપથી આવ્યો ને રસ્તાપર ઉભો ઉભો જ નાટકમાં સાથે આવવા મ્હને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. મ્હેં કહ્યું, "ભાઇ, મ્હારે ત્યાં મહેમાનો છે." "તો તેમને લઇને ચાલ." મ્હારો મિત્ર શું સાહસ ખેડતો હતો તેનો તેને ખ્યાલ ન હતો. ઉંબ તો હલાવી, પણ એ અવિચારી પગલાનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેને ભોગવવું પડ્યું. અને ઉતાવળ કરાવવા સારૂ તે ખોલીમાં આવ્યો, ત્યાં તો પરોણાની ફોજ જોઇ. બિચારો ત્યાનો ત્યાં જ સડક થઇ ગયો. આ બધા મંડળને મ્હેં આમંત્રણ આપ્યું એવી કલ્પના તેના મગજમાં આવતાં તેનું ભાન જતું રહ્યું. એ સ્થિતિમાં તે બે દિવસ રહ્યો, ને તે વેળા "મ્હેં પરોણાઓને બીલકુલ આમંત્રણ દીધું નથી," એવું બડબડતો હતો. મ્હારા બીજા એક સ્નેહીને પણ આવો અનુભવ થયો. એ ભાઇ જમવાનું નોતરૂં દેવા આવ્યો હતો. જમવાનું નોતરૂં મ્હોટે ભાગે પરોણા સાથે

હેવાનો રીવાજ છે. તે પ્રમાણે તે આમંત્રણ કરવા લાગ્યો. " કાલે જમવા સારૂ......" એટલા શબ્દો બોલી આજુબાજુ સહજ નજર નાંખીને પરોણાઓનું અવલોકન થતાં જ તે ટગર ટગર જોવા લાગ્યો. તેના મ્હોમાથી બીજા શબ્દ નીકળ્યા નહીં ને મ્હોં ઉઘાડેલું તે બંધ થાય નહીં છેવટે, " કેમ બંને રહ્યા ? આ બધાને લઇને મ્હારે ઘેર જમવા આવું કે ?" એવું કહ્યું ત્યારે તેના મનનો ખટકો દૂર થયો ને શુદ્ધિ આવી.

રાત પડી ને ઉંઘવાની વખત થઇ. આટલા માણસોની ઉંઘવાની વ્યવસ્થા કરવા સારૂ મ્હારે મ્હારી કલ્પના કેટલી દોડાવવી પડી હશે તે મ્હારૂં જ મન જાણે. ટેબલ, ખુરશી, ડામચીઓ, ખોખાં, ટ્રંક એ બધાં ગોઠવી આગલી ઓરડીમાં કામચલાઉ મેડી જેવું કર્યું. બ્હારની ખોલીમા પુરૂષ મંડળને ગોઠવ્યું ને અંદરની ખોલીમા બૈરાઓ અને ન્હાનાં કચ્ચાંબચ્ચાં. જરા હાથ લઇ ઉઠ્યો એટલામા કોઇએ જોરથી બારણું ઠોક્યુ. " બીજા પરોણા આવ્યાં કે શું ? ના રે. અત્યારે આ વખતે તો કોણ આવે ?" મ્હારા મનને એ પ્રમાણે હું ધીરજ આપવા લાગ્યો. આવનારે બારણું ફરીથી ઠોક્યું. મ્હારી છાતી ધડકવા લાગી. બ્હીતાં બ્હીતાં મ્હેં બારણું ઉઘાડ્યું. બાપરે! સહકુટુંબ, સહપરીવાર પરોણા !' પણ મ્હેં ઓળખીતા નહીં જણાવાથી, આ લોકો સરતચૂકથી મ્હારે ઘેર આવ્યા કે શું, એવી મ્હને શંકા થઇ તેથી મ્હેં ઉત્સુકતાથી પુછ્યું, " તમે ઘર ભૂલ્યા કે શું ?" પણ તે; મ્હેંરબાને જવાબમાં મ્હારી આશાને સ્થાન આપ્યુંજ નહી. તેમણે ધીમે રહી પુછ્યુ, 'આપનું નામ રામજી ને ?" એક ગુન્હેગારની જેમ મ્હેં હા કહી. આ મ્હેમાનોનો ખરૂં જોતાં મ્હારી સાથે કંઇ સંબંધ ન હતો. એ મંડળ થાણામાં રહેતા મ્હારા એક મિત્રને ત્યાં પરોણા તરીકે ઉતરેલું. બીજે દિવસે સવારે તો ગોવા બોટમાં જવું હતું. પણ થાણાથી નીકળે તો પરોઢીએ વ્હેલા નીકળવું પડે, માટે વચ્ચે મુકામ મ્હારે ત્યાં કર્યો ! થાણા અને બંદરના ધક્કા વચ્ચે પરમેશ્વરે મુંબાઇ શા સારૂ રાખ્યું ? બોટનો ધક્કો મુંબઇથી થાણા સુધી લાંબો શા માટે નહીં બાંધ્યો હોય ? અને ગોવા બોટમાં લાવ લઇ જવાની માથાકૂટ કરવાનું એ કંપનીને કોણે કહ્યું હતું ? પણ હવે ગુસ્સો કરવો શા કામનો ? થવું ના જોઇએ તે થઇ ગયુ, ને નહીં આવનારા મહેમાનો પણ આવી ગયા. જેમ તેમ કરી આ મંડળનોયે સમાવેશ કર્યો, અને આત્મારામ (પોતે) ક્યાં સુએ તેનો વિચાર કરતો હતો એટલામા આ નવી મંડળી સાથે આણેલા એક કરંડીઆમાથી કોઇ પ્રાણીનો અવાજ નીકળવા માડ્યો. આશ્ચર્યથી એ કરંડીઆ તરફ હું જોવા લાગ્યો. આ મહેમાન મંડળમાં એક ખુઢ્ઢાં મા હતા તે ઝટ બોલી ઉઠ્યા, " અરે, રામજીભાઇ હું તો ભૂલી જ ગઇ. " એમ કહી તેમણે કરંડીઓ સટપટ ઉઘાડ્યા. ઉઘાડતાં જ બિલાડીનું બચ્ચું બ્હાર કૂદી પડ્યું. આ અજબ જાતનું મહેમાન જોઇ હું તો હબકી ગયો. મ્હારૂં ઘર આટલું સરખું, તે કેટલી જાતના મહેમાનાથી ભરાવાનું હશે તે મને સુઝે નહીં.

આ તરફ તે બિલાડીના બચ્ચાએ તો જબરો ઘોટાળો કર્યો. એ પુરાએલો છૂટું બ્હાર પડતાં જ અહીં તહીં દોડવા માડ્યુ. સ્હામે બધા છોકરાં ઉંઘતાં હતાં. આ તોફાની બચ્ચું એક છોકરાપરથી બીજા છોકરાપર એ રીતે કૂદવા માડ્યું. તેની સાથેજ સઘળાં છોકરા ગભરાઇને જાગ્યાં ને રડારોળ કરી મુકી. આ બિલાડીની લીલા એટલેથી અટકી નહીં. અંદર આટલી ધાંધલ કરીને આ ચારપગું મહેમાન બ્હારની ખોલીમાં આવ્યું. આ ખોલીમા મ્હેં

મ્હારી બુદ્ધિથી ઉભી કરેલી મેડીપર વિઠ્ઠલરાય ઉંઘતા હતા. આ મેડી એટલે એક બાજુ ટેબલ ને બીજી બાજુ ખુરશી તથા ટ્રંક અને તેની ઉપર રહેલું એક પાટીઉં. બિલાડીના બચ્ચાએ તો વિઠ્ઠલરાયની પહોળી છાતી. જોઇ, એટલે ઝટ કૂદીને ત્યાં જ બેઠક કરી. તે સાથે જ વિઠ્ઠલરાય ચમકીને જાગ્યા ને જલદી ઉઠવા જતાં ધડાક દઇ ભોય ભેગા થયા. પડતાં ને વાર તેમણે તો મ્હોટેથી "દોડો, દોડો," "ભૂત, ભૂત." એવી બૂમો મારવા માંડી. ઘરમાંનું સઘળું મંડળ ગભરાઈ ઉઠ્યું. જુવે છે તો વિઠ્ઠલરાયની દશા ઘણી દયાજનક થઇ હતી. ભોંયપર વિઠ્ઠલરાય; તેમની છાતીપર પાટીઉં, પાટીઆપર ખુરશી, ખુરશીપર ટ્રંક, ને ટ્રંકપર દબાયલી બિલાડી. આવા ને આવા ધાંધલમાં સારી રાત ગઇ. જે થયું તે થયું, પણ બીજે દિવસે પ્હો ફાટતાં જ સર્વ મહેમાન પોત-પોતાનો સામાન બાંધવા લાગ્યા, ને બાર વાગતાં તો સમ ખાવાને પણ એક પરોણો ના રહ્યો.

સૌના ગયા પછી હું સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો, અને અમસ્તા જ ટેબલનું ખાનું ખોલ્યું. અંદર જોઉં છું તો આગલે દિવસે મિજાજ કરી નહીં વાંચેલો પત્ર હતો. હવે તો મ્હારો ગુસ્સો મહે-માનોની સાથે ગયો હતો, એટલે મ્હેં તે પત્ર ઉઘાડીને વાંચ્યો. અરે પ્રભુ! આ કાગળ મ્હેં તે જ દિવસે વાંચ્યો હોત તો! એ તો મ્હારા બ્હારગામ રહેતા એક મિત્રનો હતો, જેમાં તેમણે રજામાં પોતાને ત્યાં આવવા-મ્હને ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો. પણ **બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી.** પરોણાઓના સકંજામાં હું સપડાઉં એવો જ દૈવી સંકેત હતો એટલે એ કાગળ વાંચવાની મ્હને પ્રેરણા ક્યાંથી થાય? વારુ.

પણ ખરાબમાંથી યે કંઇ સારૂં થાય છે. મ્હારા કુટુંબને પરોણાની એટલી દહેશત લાગી છે કે તે કોઇ દિવસ ગુસ્સો કરે યા હઠ પકડે તો 'મહેમાનોને બોલાવું છું." એટલા શબ્દો મ્હારા મ્હોંમાંથી નીકળવાની જ વાર. ગુસ્સો ને હઠ ક્યાંયે જતા રહે છે ને તે ગરીબ ગાય જેવી બની જાય છે.

૫

રા. રા. "કુલીન":

મરીચિકા

> પાનાં પ્રારબ્ધનાં ફેરવ્યું,
> મહીં આવે વિયોગની વાર રે,
> સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

લલિતાના ઘરની પાસે એક સુંદર આબા-વાડિયું હતું, જેમાં અનેક જાતનાં વૃક્ષો હતાં. ત્યાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ વાસ કરતાં હતાં. અને અમે ઘણીએ વખત મેનાનો મધુર સ્વર, બુલબુલનું મીઠું ગાયન અને કવિત્વનું પગથિયું પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુર્જર કવિઓના લાડિલા કોકિલનો ટહુકાર સાંભળેલાં. જુવાનીમાં કેટલાક લોકો એકાએક કવિ થઇ પડે છે, અને મેં પણ સોળ વરસની ઉંમરે 'કોકિલા' નામનું એક

કાવ્ય ચિતરી કાઢ્યું હતું—અપદ્યાગદ્યના અતિ સરલ છંદમાંના તેના અનિયમિત આરોહાવરોહ મ્હારા મિત્રો મ્હને ફરી ફરીને સંભળાવીને મ્હીડવતા.

લલિતાના પિતા દિલારામને અને મારા પિતા સુંદરદાસને બાળપણથી જ ગાઢો સંબન્ધ હતો. નિશાળમાં સાથે ભણતા, અને રમતા, અને કૉલેજમાં પણ સાથે રહેતા એટલે બેઉને એક બીજાનો બહુ જ સારો પરિચય થયેલો. દિલારામ ઘણા જ જીદ્દી હતા અને દુનિઆમાં મારા પિતા સિવાય બીજું કોઇ એમના પર પ્રભાવ પાડી શકતું નહિ. અને એક વખત જ્યારે મારા પિતા નહિ પરણવાની જીદ લઇને બેઠેલા ત્યારે દિલારામે જ આવીને એમને પરણવાને મનાવેલા. દસ વરસના લાગટ સહવાસ પછી એ બન્ને વચ્ચે એક જાતનો અવિનાભાવ પેદા થયેલો. મોટા થઇને જ્યારે મારા પિતાએ અમદાવાદમાં વેપાર કરવો શરૂ કર્યો, ત્યારે દિલારામે પણ અમદાવાદમાં સરકારી ખાતામાં નોકરી લીધી.

દિલારામ સ્વભાવે ઉદાર અને દયાળુ હતા, છતાં હંમેશા પોતાનું ધારેલું કરતા. એક વિદ્યાર્થી તરીકે ધીરજ અને ખંતથી એમણે પરીક્ષાઓમાં સારો વિજય મેળવ્યો હતો. શિષ્ટાચારની અત્યંત વિરુદ્ધ હતા; પણ દેશાચારની વિરુદ્ધ પગલું લેવાની જીદ એમણે કરેલી જ નહીં પરંતુ બીજા કોઇ સત્યમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખીને શિષ્ટાચારને નામે ચાલતા દેશાચારને કોઇ તિલાંજલિ આપતા, તો તેઓ અત્યંત રાજી થતા અને તેની ખુલ્લે દિલે પ્રશંસા પણ કરતા.

દિલારામ સાબરમતીને કિનારે કોચરબપાલડીના એક ન્હાના બંગલામાં રહેતા હતા. એમને લલિતા ઉપરાંત ત્રણ છોકરાં હતાં. ચન્દ્ર, શ્રીકાન્ત અને વીણા. મ્હારે એક ભાઈ અને એક બહેન જ હતાં–દિલખુશ અને સુશીલા. ન્હાનપણથી અમારે બધાંને ખૂબ દોસ્તી જામેલી, તેમાં મ્હારે અને લલિતાને તો ખાસ બનતું હતું. મ્હારૂં તો એમ માનવું હતું કે પ્રભુને ત્યાંથી જ સંપ કરીને અમે પાસે પાસે જન્મ લીધો હતો. ગુજરાતમાં આટલી બધી જ્ઞાતિઓ હશે અને તેમની વચ્ચેનું અંતર આટલું બધું દુર્ભેદ્ય હશે એમ અમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં, નહિ તો વળી ભેગાભેગું પ્રભુ પાસે એટલું પણ માગી લેતે કે 'વ્હાલા પિતા અમને એક જ જ્ઞાતિમાં જન્મ આપો." તો શું પ્રભુ અમો નિર્દોષની એટલી અરજી નહિ સ્વીકારતે ?

બાળપણના અનેક સ્મરણવિશેષો મારા સ્મરણમુકુરમાં સ્પષ્ટ ઝાંખાં જોઈ શકું છું. અમે બધાં લગભગ રોજ સાંજે મળતાં અને સાતતાળી, સંતાકુકડી, ખોખિસ્તું ઇત્યાદિ અનેક રમતો રમતાં. કોઇ કોઇ વખત તો બધાં ભેગાં મળીને બૉલબૅટ પણ રમતા. એક વખત બૉલબૅટ રમતાં મારો એક બૉલ લલિતાને સખત વાગી જવાથી એ સાત દહાડા સુધી મારી જોડે બોલી નહોતી. અમે સાથે રમતાં, એક બીજાની ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતાં પણ તે ઠઠ્ઠામશ્કરીમાં ઝેર ન્હોતું. અંદર મીઠાશજ હતી–બાળપણનાં સરલતા અને આનંદ જ હતાં. ન્હાના કુકડિયાં કે બિલાડાંની માફક અમે પણ આનન્દમાં અને ઉલ્લાસમાં દિવસો પસાર કરતાં હતાં. મ્હારા ભાગ્યમાં શું લખાયેલું છે એનો જરાપણ ખ્યાલ હોત, તો વીણાનો તાર તુટવાથી જેમ મીઠો સ્વર ઉડી જાય છે તેમ મારા બાલ્યજીવનની બધી મીઠાશ ઉડી જાત. ખરેખર, વર્તમાન અને ભાવિ વચ્ચેનો પડદો મનુષ્યોના તત્કાલ પુરતા સુખ સંતોષ માટે જ છે.

૨

હવે લલિતાનું બાળપણ ગયું, અને કિશોરાવસ્થા પણ ગઇ, અને યૌવનની કાંતિ દીપવા

લાગી. કળીમાંથી જેમ ફુલ ખીલે છે તેમ લલિતાનું સૌન્દર્ય પણ ખીલી નિકળ્યું. તે સ્વભાવે ભલી અને નિખાલસ હતી; અને સત્ય બોલતાં કોઇ દિવસ ગભરાતી નહિ, પણ સત્ય જો અપ્રિય હોય તો એવી રીતે ફેરવીને બોલતી કે તે કર્ણને ઘણું પ્રિય લાગતું. તેનું સ્વચ્છ, નિષ્કપટી અંતર તેનાં શાંત અને ચળકતાં નયનોમાં પ્રતિબિંબત થતું હતું. પાશ્ચાત્ય કવિઓ કહે છે કે પ્રેમ આંધળો છે; પણ પ્રેમાસક્ત માણસ તો પોતાના પ્રિયજનના ગુણ બીજાં કરતાં વિશેષ જોઇ શકે છે; અને એક માણસ કોઇના ગુણ વિશેષ જોઈ શકે તેથી શું તે આંધળો ? લલિતાનું કપાળ નિર્મળ અર્ધચન્દ્રાકાર હતું, ભમરો કાળી હતી અને એના મુખનો વર્ણ સવારનાં મન્દ સોનેરી સૂર્યકિરણો જેવો હતો. વખત જતો ગયો તેમ તેનું અંગેઅંગ લાવણ્યથી દીપતું જ ગયું. બીજાને મત ગમે તેમ હો પણ મારે મન તો લલિતાનું રૂપ અનુપમ નિરુપમ અવર્ણનીય હતું. પરી કે અપ્સરા પણ એનાથી શું વધારે રૂપવતી હોઈ શકે એમ જ મ્હને લાગ્યા કરતું.

ધીમે ધીમે અમે નિશાળમા ઉપરને ઉપર ચઢતા ગયાં અને મ્હારામાં ખાસ બુદ્ધિ તો કોઇ દહાડો હતી જ નહિ, તો પણ લલિતાના ઉત્તેજનભર્યા શબ્દોથી હું દરેક વખત પરીક્ષામા પહેલી જ વખત પાસ થતો, અને જ્યારે મોટી મેટ્રીકની પરીક્ષા પહેલે જ વરસે પાસ કરી ત્યારે સાત દીવસ સુધી અમે બધાં હર્ષથી ગાંડાં થઇ ગયેલાં અને ત્યારથી દિલારામને ત્યાં મારૂં માન વધ્યું હતું. હું ગુજરાત કૉલેજમા જોડાયો અને બે વરસમાં તો દિલખુશ અને લલિતા પણ આવી પ્હોંચ્યા. અમે ત્રણ જણા દરરોજ કૉલેજમાં મળતાં, બપોરે સાથે ખાતાં. વચ્ચે એક છ મહીના દિલારામને મુંબાઇ આવવાનું થયું અને ત્યારે હું પણ તેમના કુટુંબની સાથે મુંબાઇ આવ્યો અને અમે એ છ મહીનો વિલ્સન કૉલેજમાં કાઢી ચોપાટીના દરિયાની લહેર, સાંઝ બપોર રાત મધરાતની અનેકાનેક છબીઓ સ્મરણમુકુરમાં જાણેઅજાણે ભરી.

એક તો, હું સ્વભાવે શરમાળ અને હંમેશા પોતાની વાત છુપી રાખવાની મને ટેવ હતી, તેથી અમારી વચ્ચે આગલી ગાઢ મિત્રાચારી છતાં કોઈ દિવસ અમારી વચ્ચે પ્રેમની વાતો થઇ ન્હોતી. અને જેમ જેમ અમે વધતાં ગયાં તેમ તેમ ખુલ્લા દિલથી વાત કરવામાં કેટલોક સંકોચ વધતો ગયો. તથાપિ એક વખત તો મેં પુછવાની હિંમત કરી:

"લતા બ્હેન તમે પરણશો ત્યારે અમને બોલાવશો કે નહિ ?"

"પણ વિનુભાઈ હું તો પરણવાની જ નથી ને."

"પણ ધારો કે પરણ્યાં તો ?"

"એવું કાંઇ હું ધારૂં બારૂં નહિ!"

"પણ ધારો કે—"

"ઉંહુ, ઉંહુ" કરતી, પગો નચાવતી એ ચાલી ગઇ.

૩

કાન્તિલાલ દિલારામના એક બીજા બાળ સ્નેહીના પુત્ર હતા અને તેમની ન્યાતનાજ હતા. કાન્તિલાલના પિતા મુંબાઇવાસી હોવાથી તેઓ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા ભણતા હતા અને રજાના દિવસમાં ઘણી વખત અમદાવાદ આવતા. લલિતાને ત્યા એ ઘણી વખત મને મળતા અને મ્હારે એમની જોડે થોડો થોડો પરિચય થયેલો. કાન્તિલાલ ભણવામા હોંશિઆર હતા, અને ઘણું ખરૂં સહેલાઇથી પાસ થતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે મારા કરતાં દિલારામને ત્યાં એમનું માન વધારે હતું.

ઘણી વખત અમે બધાં સાથે સાંઝે ફરવા જતાં અને ત્યાં બધાં ભેગાં મળીને એક બીજાની

મશ્કરી કરતા નહિ તો કોઇ સામાજિક કે રાજકીય પ્રશ્નો ચર્ચતા. કાન્તિલાલ ભાષણ કરતા ત્યારે લલિતા માત્ર તે તરફ બહુ ધ્યાન આપતી નહિ અને લગભગ આખો વખત એમની જ જોડે વાતો કર્યા કરતી. કાન્તિલાલે બહુ ચોપડીઓ વાંચેલી હતી એટલે એક પછી એક ચોપડીઓના નામ દેતા અને લલિતા આ રશીની આશ્ચર્ય ભરી - મના સામે જોઈ રહેતી. કોઇ વખત તો મને પૂછતી કે "વિનુભાઈ તમે એ ચોપડી નથી વાંચી?" એ ચાર વખત 'ના' કહી હોવાથી મારે અનેક વાર જૂઠું બોલવું પડતું કે વાત કેરવી પડતી, ત્યારે મને લાગતું કે મેં થોડું ઘણું વાંચ્યુ હોત તો કેવું સારૂં થાત. જાણીતા ગ્રન્થોના નામ વાતચિતમા રૂકવાનો જાદુ પ્રાપ્ત કર્યો હોત તોપણ ઠીક. ખોટું નહોતું એમ પણ કોઇ વાર લાગ્યા વગર ન રહેતું. કહેનારા તો કહે છે પણ મ્હારા દિલની વાત કહીશ જ હવે. ધીમે ધીમે લલિતાના ભાવ કાન્તિલાલ તરફ વધારેને વધારે ઢળવા માંડ્યા, અને મ્હારા માનુષી હૃદયમાં ઇર્ષ્યા ભભૂકવા લાગી. બિચારી ચન્દા' તે હમેશાં મ્હારા તરફ સહાનુભૂતિ દેખાડતી અને બધા જ્યારે મ્હારી મશ્કરી કરતા ત્યારે મ્હારો પક્ષ છોડતી નહીં. પણ ચન્દાનું અસ્તિત્વ તો કોઇ દહાડો મેં અનુભવેલું જ નહિ અને હું એને બહુ ગણતો પણ નહિ.

૪

મધ્યાહ્ન વિધિધનાઓની તળે મૂળમાં આનન્દ સામ્યમ થી ઉદ્ભવેલો પ્રેમ શ્રેષ્ઠ છે, અને ખરો પ્રેમ તો એને જ કહેવાય. માણસના ગુણ જોઇને ઉદ્ભવેલો પ્રેમ સાધારણ સ્નેહ છે પણ કેવળ રૂપથી ઉદ્ભવેલો પ્રેમ-પ્રેમ નહીં પણ મોહ છે. એક દહાડો લલિતાની વર્તણૂક પર હું વિચાર કરતો હતો. પહેલા તો પોતાના બાળસ્નેહીના પ્રેમનો અસ્વીકાર કરવાને માટે તેના પર મને ખૂબ ગુસ્સો ચઢ્યો પણ પછી ધીમે ધીમે મને લાગવા માંડ્યું કે મ્હારો પ્રેમ ખરો પ્રેમ હતો ઉચ્ચ તો નહીં જ. મેં લલિતાનો તો કોઇ દહાડો વિચાર જ નહોતો કર્યો 'મ્હારો પ્રેમ સ્વાર્થી હતો ત્યારે શું હું રૂપમાં મુગ્ધ હતો'-હતો, સંભવિત છે રૂપમાં કોણ મુગ્ધ નથી હોતું? આવું સરલ, ઉદાર, સૌમ્ય, સ્નેહમય જેનું મુખ છે તેના રૂપમાં કોણ મુગ્ધ ન થાય? કબૂલ કરવું પડે છે કે ખૂબ વિચાર કરતાં એક કારમું સત્ય મને પ્રાપ્ત થયું—મ્હારી પ્રેમની ભાવનામાં નહોતી ઉચ્ચતા કે નહોતી આનન્દિતા. લલિતાના પ્રેમની ખાતર મ્હારા સુખનો ભોગ આપવાનો મને વિચાર જ સ્ફુરેલો નહીં. જીવનમાં પહેલી વખત મેં અત્યન્ત મર્મભેદક અપના અનુભવી. મ્હારૂં હૃદય તો જાણે શરમાઈ લજવાઇને કોણ જાણે કઇ ગુફામાં સંતાઇ જ ગયું' મારા અહંને ઘાતક પ્રહાર થયો. જ્યારે મેં જાણ્યું કે મ્હારો તરસ્યો આત્મા મરીચિકાની પાછળ દોડતા દગ્ધ થયો ત્યારે મેં અમદાવાદ છોડ્યું. ત્યાર પછી હું લલિતાને મળ્યો નથી.

૫

કાન્તિલાલ બી એ થઇને જર્મનિ ગયા અને ત્યાંથી પી એચ. ડીની પદવી પ્રાપ્ત કરીને હિન્દુસ્તાન પાછા ફર્યા. વળી આનાકાની કરીને લલિતાએ આખરે એમને પરણવાને હા કહી. લલિતાએ મને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક કાગળ લખ્યો અને મ્હારા વિનુભાઇ વગર તો મને નહિ ચાલે એમ પણ લખ્યું. કાન્તિલાલ લલિતાને સારૂ લાયક છે કે નહિ તે તો હું કહી શકતો નથી. મ્હારા જેવું સ્વાર્થી મગજ એમાં નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી શું વિચારી શકે' હું તો લાયક નથી એટલે બસ.

લલિતાના લગ્નપ્રસંગે અમારે અમદાવાદ તો જવું પડ્યું પણ લગ્નદિવસે મેં તાવ આણ્યો અને ગયો નહિ અને મ્હારા જાઇને

ખૂબ રડ્યો. લલિતા પરણી ! એ કોઇની થાય એ મ્હારે માટે તો તદ્દન અચિંતનીય હતું: અને તમામ આ નાતજાતના ગુલામ સંસારમાં તે જ બન્યું ! ઘેર આવીને બધો ગુસ્સો દિલ-ખુશ અને સુશીલા પર કાઢ્યો.

ચાણોદ જઈને નર્મદા જોઇ આવ્યો. આબુ, પાવાગઢ, મહાબલેશ્વર ઇત્યાદિ અનેક જગા ખુંદી વળ્યો. પણ શાંતિ નહીં. કોઇ ડાહ્યા સાક્ષરે કહ્યું કે સહન કરવું એ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો ગુણ છે એટલે હવે મ્હારે જીવનભર સહન કરવાનું જ રહ્યું ! જગત મ્હને તે પળથી સૂનું સૂનું લાગે છે. તે જન્મભર લાગ્યા કરશે—એજ મ્હારું ભાવિ બંધાયું છે એવું એવું લાગે છે. હું જે તરફ જોઉં છું તે તરફ ક્ષાર નિઃસાર અપરપાર મરુભૂમિજ જોઉં છું—મ્હારા જીવનમાં હવે આશા જેવી કોઇ ચીજ જણાતી નથી. સારે દિલ કોણ જાણે કેવાય અગાધ ગર્તમાં ઉતરી જાય છે.

ક્યાંથી જણાય ? ક્યાંથી હોય ? કોઇને સમાજ દમે છે. કોઇ પોતે જ પોતાને દમે છે. જીવનની સ્નેહતૃષ્ણા છીપવવા-સ્નેહનાં નિર્મલ જલપાન કરવા સ્નેહમંદિરે હું લાયક સ્નાતક પવિત્ર હૃદયે ઉભો હતો ખરો ? હું વિચારું છું.—“ લલિતાની સરલતા, બાલિશતા, ઉદારતા, સ્નેહમયતાના સ્વામી બનવા મ્હારું હૃદય પૂરતું શુદ્ધ હતું ? સ્મરણયોગી થવાના વિચાર કરવા પૂરતું યે આત્મબલ ખૂટ્યું. ખૂટે જ ને.. ...

× × × × × ×

ગઈ કાલે સૂર્યાસ્ત સમયે હું ચોપાટીના એક બાંકડાપર બેઠો હતો. આકાશ સેંકડો રંગોથી ભરપુર હતું. ન્હાની ન્હાની વાદળીઓ દોડાદોડ કરી રહી હતી. હવ થી જાણે સમુદ્ર તરંગો નાચતા હતા, ધીમે ધીમે બધા રંગો અનંતના કોઇ દૂરના રાજ્યમાં ચાલી ગયા—આકાશમાં, અનંત નીલિમામાં મળી ગયા મન્દ જ્યોતિ ફેલાવતા એક પછી એક તારાઓ વિશાળ ગગનમાં આવીને ખડા થયા અને પળ બેપળ હું આ વિચિત્ર સંસાર અને તેના બધા સુખદુ:ખ પલટાપલટા ભૂલી ગયો.

૬

રા. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ:

બધા જ પુરુષો આવા હશે ?

રાષ્ટ્રીય મહિલા પાઠશાળામાં ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. ત્યાંનાં મુખ્ય અધ્યાપિકાનું તો એમ પણ કહેવું હતું કે અમારી પાઠશાળામાંથી જે કન્યા ગૃહવ્યવસ્થાની ખાસ પદવી લે, તે કોઈપણ ઘરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે કરી શકે જ. હિંદુસમાજમાં ધનવાન કુટુંબોએ આવી કન્યાઓને ખાસ રોકવી જોઇયે. તેઓ ગમે તેવા મોટા ઘરનો કારભાર બહુ જ ઉત્તમ રીતે ચલાવી શકે, સુશિક્ષિત હોવાથી તેમના ઉપર વિશ્વાસ પણ

રાખી શકાય, અને વળી અર્ધશિક્ષિત શેઠાણીને માથેથી કામનો ભાર ઓછો કરી, તેમને વિદ્યાવિલાસી પણ બનાવી શકે.

મુંબાઇ વિદ્યાપીઠમાં ગૃહવ્યવસ્થાનો વિષય નહોતો, અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં તે હતો, તે વાત ઉપર ખાસ ભાર દઇને, આ બાઇ પ્રચારકાર્ય બહુ ઉત્તમ રીતે કરતાં હતાં, અને તેમણે ધીમે ધીમે પોતાની આસપાસના માણસોના મનમાં ઠસાવી દીધું હતું કે અમારી પાઠશાળાની પદવીધર કન્યાઓ તો જરૂર સુખી ધનાઢ્ય કુટુંબોમાં નોકરી મેળવી શકશે અને આબરૂદાર સુખી તથા ઉપયોગી જીવન ગાળી શકશે.

પદવી લેનાર કન્યાઓનું પ્રથમ જૂથ નિકળ્યું. પદવીદાનનો મેળાવડો બહુ જ ધામધુમથી થયો. આ જૂથમાં સરલા સર્વનું ધ્યાન ખેંચતી હતી. ઉજળી ચામડી, ઘાટદાર મોં, ભરાઉ શરીર, અને નિખાલસ આંખો; દરેક રીતે ઘરરખુ ગૃહિણીનો ખ્યાલ આપે તેવી આમન્યાવાળી રીતભાત. છતાંયે દબાયલો, હિમાયલો ચહેરો નહિ. લોકો કહેતા હતા કે સરલાને કુંવારા રહેવાના અભિલાશ હતા. તેમજ સ્વાવલંબી થવાની પણ હોંશ હતી.

પદવીદાનને બીજે દિવસે મુખ્ય અધ્યાપિકાએ સરલાને બોલાવી અને પૂછ્યું.

સરલા! તારા અભિલાષ હું જાણું છું. તેં ભવિષ્યનો કાંઇ વિચાર કર્યો છે?

"હા, વિચાર તો બહુએ કર્યો છે. પણ બધું કાંઇ માગ્યું મળે? મારે પરાવલંબી નથી થવું. સ્વાશ્રયી થવું છે. પણ શું કરી શકું તે પ્રશ્ન થાય છે. કોઇ વેપારી ઑફીસમાં સેક્રેટરી થવાનું તો મને ના ગમે. જાતજાતના માણસો ત્યાં આવે. અને નિશાળની મહેતીજી પણ મારાથી ના થઇ શકાય. બધી કન્યાઓ સાથે શાંતિથી કામ લેવું બહુ જ કઠણ પડે. મને તો તે ના આવડે. વળી તેઓ જાતજાતના સવાલ પૂછે. અને તેના જવાબ મારે ત્યાંને ત્યાંજ આપવા પડે"

સરલા! એતો તું નકામી ગભરાય છે. તને શિક્ષકનું કામ ગમતું ના હોય, તે જુદી વાત છે. પણ તું તે કરી તો શકે જ, અને ઑફીસોમાં નોકરી કરતાં હિંદુ સ્ત્રીઓને ગભરામણ થાય, તે તો સમજી શકાય તેવું છે. પણ તને મૂળ સવાલ પૂછવામાં મારો એક મુદ્દો હતો. મારે એક નાની બેન છે. તેનાં લગ્ન થયેલાં છે. તેને ઉપરાઉપરી ત્રણ છોકરાં છે. અને હમણા એ જીવાળી છે. તેની તબિયત બહુ સારી નથી. એનો વર કમાય છે બહુ સારૂં. ઘેર ભટ, ચાકર, ઘાટણ છે. પણ ચાકર માણસોની દેખરેખ નીચે છોકરાં ઉછરે તે તેને કે મને પસંદ નથી. ઘરમાં કોઇ સારૂં, ઘરનાં જેવું માણસ હોય, તો ઘરની વ્યવસ્થા જાળવે તથા છોકરાં ઉપર દેખરેખ પણ રાખે. મારો વિચાર એમ છે કે આપણી વિદ્યાપીઠમાં "ગૃહવ્યવસ્થા"ની પદવી લીધેલી સ્ત્રીઓએ આવું કાર્ય શા માટે ના કરવું! મારી બેનની ઉમર તારાથી ચાર પાંચ વર્ષે મોટી હશે. એટલે તમને બે જણાંને જલદી બેનપણાં થઇ જશે. વળી એનો સ્વભાવ એવો મીઠો છે કે કોઇ સાથે તેને તકરાર થાય જ નહિ. અને એના વરને તો બહાર ગામ બહુ ફરવું પડે છે. આઠ દસ દિવસે એક બે દિવસજ ઘેર હોય છે. એતો બિચારો ઘરમાં પૈસા આપી જાણે છે. આપણા જુના રિવાજ પ્રમાણે તો આવે વખતે મારે જ ત્યાં જઇને રહેવું જોઇયે. પરંતુ આ પાઠશાળા છોડીને કાંઇ જવાય? વળી પહેલાં તો જરા આછી સ્થિતિવાળાં સગાં આવે વખતે આવીને રહેતાં હતાં પણ આ કાળમાં કોઇને તે ગમે નહિ. તું જો આ કામ સ્વીકારીશ તો કદાચ ધીમે ધીમે એક આવા ધંધાની પ્રથા પડશે. જો તને પોતાને આ સૂચના પસંદ પડતી હોય તો હું તારાં બાને પણ વાત કરીશ.

× × × × × ×

સરલા તેની નવી નોકરી ઉપર જોડાઇ છે સો વિમળાગૌરી સાથે, પ્રથમ મેળાપે જ તેને બેનપણા થઇ ગયા. વિમળાગૌરી સ્વભાવે ઘણા જ નરમ હતા બોલતા બોલતા મો ઉપર શેરડા પડી જતા હતા જન્મારામા કોઇને એમણે ધમકાવ્યુ નહિ હોય. અને છોકરા! એ તો જાણે બાળરાજા હતા. બધા જ તનદુરસ્ત અને રૂપાળા. સરલાને તરત જ બધા જોડે બની ગયુ અને સરલામાશી બધાના લાડના બની ગયા

ઘરની વ્યવસ્થા પણ સરલાએ બહુ જ સારી રીતે હાથમા લઇ લીધી. ઘરમા નોકર-ચાકરો પૂરતા હતા, એટલે તે સબધમા કાઈ અડચણ નહોતી પણ દિવસમા તો જાણે આખુ ઘર જ ફેરવાઇ ગયુ. પૈસાની ખોટ નહોતી તરત જ સુતારને બોલાવીને કોઠારમા ફેરફાર કરાવ્યા દરેક અનાજના ડબા ઉપર અને મશાલાની બાટલીઓ ઉપર ચીઠીઓ લગાડી દીધી બધુ સાફસુફ કરી દીધુ. છોકરાઓ માટે એક ઓરડો તૈયાર થઇ ગયો આખા ઘરમા ખૂણે ખોચરે પડેલા બધા રમકડા છોકરાના ઓરડામા આવી ગયા થોડી વિશેષ ખરીદીઓ પણ થઇ ગઇ, અને બધા બાળકો તો સરલામાશી પાછળ ગાડા ગાડા થઇ ગયા. નાનો તોફાની બચુ પણ સરલામાશીની મરજી વિરુદ્ધ કાઇ પણ કરતો નહોતો આ બધુ જોઇને વિમળાગૌરી તો બહુ જ આનદ પામ્યા દરેક વાતમા તેઓ સરલાને મદદ કરતા હતા

જમવાના ઓરડામા પણ બધુ સાફસુફ થઇ ગયુ દરેકનો પાટલો અને જગ્યા નક્કી થયા દરેકના થાળી વાડકા પણ જુદા થયા. અને વધારામા દરેક થાળીના માપનુ ઝીણી જાળીનું ઢાકણુ આવ્યુ. રસોડામા તેમણે હાથે ચીતરેલા બે કાર્ડબોર્ડના પાટીયા માર્યા. 'ખાવાની ચીજ ઉપર માખી બેસવા દેતા નહિ." નળ પાસે પાટીયુ હતું કે " જેનાથી મચ્છર વધે છે. માટે પાણી ઢોળતા નહિ." બાગમા ફુલ ઘણાયે થતા હતા, પણ કોઇ દિવસ રસોડામા ગોટો મુકાતો નહોતો. હવેથી બે બાટલીઓ બે ફુલદાનીઓ જડાઈ ગઇ તેમા રોજ નવા ગોટા આવતા હતા નાની નિમુએ કહ્યુ કે હવે તો જાણે એમ લાગે છે કે આપણે ત્યા રોજ ઉજાણી જ થાય છે

વિમળાગૌરીએ કહ્યુ,"મને કોઇએ એમ કહ્યુ હોત કે પાડનાગામા તરતની ભણી ઉતરેલી એક કુવારી બાળા આ રીતે ગૃહવ્યવસ્થા કરી શકે, તો હુ તેને હસી જ કાઢત. સરલાબેન, તમારા બનેવી જ્યારે ગામથી આવશે ત્યારે તેમને કેટલો આનદ થશે! આ વખતે એમને મારે માટે બહુ જ ચિંતા રહ્યા કરતી હતી હવે એમના જીવને કેટલી નિરાત થશે! અને આ છોકરાની બાબતમા પણ મારી બધી ચિંતા જતી રહી છે. તમને તો પરમેશ્વરે જ મારે ઘેર મોકલ્યા છે "

સરલા ત્યા એક અઠવાડીયું રહી, તેવામા તો જાણે હમેશની તે ત્યા જ રહેતી હોય એમ એને પોતાને પણ લાગવા માડ્યુ. નોકર ચાકરો પણ તેને વગતી ગયા, અને તેનુ કહ્યુ કરવા લાગ્યા અને એ પણ એવી દયાળુ હતી કે કોઈ નોકરને અમુક કરતા વધારે કામ પડે નહિ તે ખાસ જોતી દરેક નોકરના ઘરની સ્થિતિ પણ તેણે ધીમાશથી મીઠાશથી પુછી લીધી હતી નોકર તે લાગણીવાળુ પ્રાણી છે, મનુષ્ય છે, એ વાત તે કદીયે વિસરતી નહિ અને ઘરની ગોઠવણ કરવામા નોકરની અનુકૂલતા પણ તેણે વિચારી હતી અલબત્ નોકરો પણ આ જોઇ શકયા હતા, અને તેમના સ્વભાવ પણ ફર્યા હોય તેમ લાગતું હતુ.

વિમળાગૌરીને તો સરલા આવી ત્યારથી જાણે જીવનમા જ કાઇ ફેરફાર થયો દેખાતો હતો અત્યાર સુધી જીવન એટલે રગશીયુ

ગાડું, એમ એમને લાગતું હતું. એમની વાતોમાંથી પણ તે દેખાઇ આવતું હતું. પણ હવે જીવનમાં કાંઇ પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. સરલાએ થોડાં પુસ્તકો પણ આપ્યાં હતાં. આજે "શાંતિનો પર્વત" તેમને આપ્યો. પોતે આખી વાતનો સાર કહ્યો. પુસ્તકની ખાસ ખુબીઓ કઈ છે તે કહી અને કહ્યું કે 'તમે હવે આ વાંચજો. થોડા કાવ્યો હું બપોરે નવરો તમારી સાથે વાંચીશ.' વિમળાગૌરીને આ પુસ્તકમાં બહુ જ રસ પડ્યો. બપોર સુધીમાં તો ચોપડી પુરી વાંચી. સરલાએ તેમાંનાં કાવ્યો મધુર રાગથી ગાયાં. આખા કુટુંબને રસ પડવા માંડ્યો. સરલાએ જણાવ્યું કે 'શાળામાં અમે દિલરૂબા પણ શીખ્યાં છીએ. મારી દીલરૂબા હું ઘેરથી મંગાવી લઇશ.'

સરલાએ એક વાત જોઇ. સાધારણ રીતે વિમળાગૌરી કોઈ પણ બાબતમાં બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતા નહિ; પણ એમના પતિ સંબંધી વાત આવે કે તેઓ બહુજ ઉત્સાહથી બોલતાં હતાં. તે સમયે તેમની આંખમાં અજબ પ્રેમજ્યોતિ પ્રકાશતી હતી. તેમના મુખ ઉપર નવીન જ સુરખી આવતી હતી. બાળકોનાં તે વ્હાલસોયાં માતા હતા. પણ પતિની વાતનો જાદુ તેમના ઉપર કાંઇ જુદો જ હતો. આ જોઇને સરલાને તેમના પ્રેમ માટે આદરભાવ થયો. એમના પતિ માટે ઉચ્ચ વિચાર બંધાયો. અને મનના ઉંડાણમાં—અતિ ઉંડાણમાં—એક નાની ભીતિ હતી તે દૂર થઈ. એક શંકા હતી તેનું સમાધાન થતું લાગ્યું. પરપુરુષ કેવા હશે ? એમની તરફથી કાંઇ ભય ખરો કે નહિ ? એવા એવા સવાલો હવે મનમાં ઉઠતા નહોતા—આવતી કાલે મુકુંદરાય* આવવાના છે. તાર આવી ગયો. આજે વિમળાગૌરીનો ઉત્સાહ જ જુદો હતો. આજે એમનો આનંદ ઉછળાઇ જતો હતો. હજી તો એક અઠવાડીયા ઉપર એ ગયા છે, અને એટલામાગે આટલો ઉત્સાહ ! એવો વિચાર સહજ સરલાના મનમાં આવ્યો, અને આ દંપતીના પ્રેમ પ્રત્યે તેનો આદર વધ્યો.

× × ×

બીજે દિવસે સવારે મુકુંદરાય આવ્યા. તેઓ કદાવર બાંધાના અને દેખાવડા હતા. છોકરાં બધાં તેમને વિંટાઇ વળ્યાં. દરેકની જોડે તેમણે કાંઈ ને કાંઇ રમત કરી. તેમને પટાવ્યા, અને હસાવ્યા. પછી વિમળાગૌરી પાસે બેઠા. તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાની મુસાફરીની વાતો કરી. વિમળાગૌરીએ સરલાની બધી વાતો તેમને કહી. અને એણે ઘરમાં કરેલા બધા ફેરફારો કહી બતાવ્યા. મુકુંદરાયને આ વાતમાં રસ પડ્યો. એટલામાં ચ્હા પીવાનો સમય થયો અને સરલા પણ ત્યાં આવી. 'વિમળાગૌરીએ તરત જ કહ્યું કે આ અમારાં સરલાબેન. મુકુંદરાયે ડોકું નમાવીને વંદન કર્યું. અને કહ્યું: "સરલાબેન ! અમારા ઘરમાં તમે બહુ ફેરફાર કર્યા દેખાય છે, અને તે બધા માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. વિમળા તો તમારાં વખાણ જ કર્યા કરે છે."

સરલાના મોં ઉપર તો શરમના શેરડા પડી ગયા. આ સભ્યતા ભરેલાં કથનનો ઉત્તર તે આપી શકી નહિ. અને જાણે કાંઇ બન્યું જ નથી એમ નાના બચુને રમાડવા મંડી ગઇ. આ વખતે તે બહુ જ મોહક અને આકર્ષક દેખાતી હતી. બધાંએ સાથે ચ્હા પીધી. તે વખતે તેણે મુકુંદરાય સાથે સહેજ વાત કરી. તે કયે ગામ ગયા હતા તે સબંધી પૂછ્યું. અને ચ્હા પૂરી થતાં પોતાને કામે ચાલી ગઇ. મુકુંદરાયનો સ્વભાવ તેને બહુ જ ગમ્યો. તેઓ તેની સાથે બહુ જ સભ્યતાથી બોલ્યા હતા અને

* આ પાત્ર એક ઇંગ્રેજી નવલકથામાંના એવા પાત્ર ઉપરથી સુચિત છે — કે. છો. ર.

સભ્યતાથી જ વર્ત્યા હતા. હવે સરલાને મન આ ઘરમા કાઇ હરકત નહિ આવે એમ નક્કી થયું. બહાર ગામથી આવ્યા પછી પણ સુકુંદરાય તો બહુ જ કામમાં રહેતા હતા. ત્રણેક દિવસ આમ ચાલ્યું. ત્રીજે દિવસે રાત્રે વિમળાગૌરીએ વાત કરી કે કાલે સવારે તો એ પાછા બહાર ગામ જવાના છે, અને સાથે કહ્યું કે એટલા વહેલા એ જાય છે ત્યારે ઘેરથી ચ્હા પીધા વગર જ જાય છે. એટલે સવારે એમને માટે ખાસ કાંઈ જ કરાવવાની જરૂર નથી.

સરલાએ બાળકોને પ્રાર્થના કરાવીને સુવાડી દીધા. સુકુંદરાય મોડે સુધી ઘેર આવ્યા નહોતા એટલે બટ તથા ચાકરને યોગ્ય હુકમો આપી સરલા વિમળાગૌરી પાસે ગઇ. અને બે જણાએ ઘણી વાતો કરી આ વાતોમા પણ સરલા વિમળાગૌરીનો સુકુંદરાય પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઇ શકતી હતી. આ પ્રેમ અન્યોન્ય હતો, અને સરલાને પણ તે જોઇ ઘણો આનંદ થતો હતો. અને તે સુકુંદરાય આવ્યા અને સરલા પોતાના ઓરડામા ચાલી ગઇ.

સરલાનો ઓરડો બંગલાને એક છેડે હતો. તે તરફ ત્રણ ઓરડા હતા, એકમા વિમળાગૌરીનો સુવાનો ખંડ હતો. તેની સાથે છોકરાઓનો ઓરડો હતો. અને છેલ્લો સરલાનો હતો. સરલાના ઓરડાનુ એક બારણું બાગમા પડતું હતુ. તે બારણે લાકડાની ત્રણ પગથીઆની નાની નિસરણી જ મુકેલી હતી. સરલા ઘણી વાર તે રસ્તેથી બારોબાર બાગમા જઇને સવારની સહેલ ભોગવતી હતી. તે સવારે વહેલી ઉઠતી હતી અને બાગમા ફરતી ફરતી નોકરોની પણ તપાસ લેતી હતી.

બીજે દિવસે તે વહેલી ઉઠી. બાગનો સુગંધીદાર પવન મેળવવા માટે તેણે બાગનુ બારણું ઉઘાડયું. હજી પુરુ અજવાળુ થયુ નહોતું. પોતે દાતણ કર્યું, અને વાળ છોડયા. ચોટલો વાળવાના વિચારમા તે ચાટલા આગળ ઉભી હતી. પોતાના કપડાનુ પણ પુરૂ ઠેકાણું નહોતું બાગના બારણા તરફ તેની પીઠ હતી તરત જ કાંઇક અવાજ તેને કાને પડયો. પાછું વળીને જોયું તો પહેલા ભય લાગ્યો. પછી અચંબો લાગ્યો. વળી પાછો ભય લાગ્યો બારણામા તેણે સુકુંદરાય જોયા. તેમણે કપડા પહેરેલા હતા. હાથમા ગામ લઇ જવાની ચામડાની પેટી હતી. અંદર આવી તેમણે પેટી મુકી, અને પાછાં વળી બારણે સાકળ વાસી. સરલા તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગઇ. પ્રથમ એકદમ ચીસ પાડવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ તે સાથે જ વિમળાગૌરીનો વિચાર તેને આવ્યો. હુ ચીસ પાડુ અને તે પ્રેમાળ પત્ની સાંભળે—અને બધી વાત જાણે તો તેને કેવો આઘાત લાગે ! સુકુંદરાયની દાનત તો ચોખ્ખી જ દેખાતી હતી. તેના મનમા તો કાઇ શરમ જેવું હતું જ નહિ. જાણે કોઇ ચોક્કસ ગોઠવણ મુજબ જ પોતે આવ્યા હોય તેમ તે વર્ત્યા.

"સરલા, હું જાઉં છુ જતા પહેલા તને મળું...એમ મારા મનમા આવ્યુ તને જોઇ તે સમયથી જ હુ તારા ઉપર મુગ્ધ બન્યો છુ. હું તને સતોષીશ. તારે કોઇ વાતની ખામી નહિ રહે" આમ બોલી તે સરલાની નજદીક આવ્યો...હવે શુ કરવું ! આ તો મોહાંધ થયા હતા વિમળાગૌરી આ વાત જાણે તો તો તેમની અત્યારની શારીરિક સ્થિતિમા કાઇ નવુ જુનુ જ થઇ જાય ! સરલાએ તરત જ નિશ્ચય કર્યો. જરા પાછી હઠી. અને ગુસ્સાથી બોલી "સુકુંદરાય, ખબરદાર જો આગળ વધ્યા છો તો ! હમણા આખું ઘર ભેગું કરીશ."

"વિમળા મારેની તારી લાગણી હુ જાણું છુ. એની ખાતર તું ખુમ ના પાડીશ." તે નફટ બોલ્યો, અને તેણે સરલાનો હાથ પકડયો.

"ચોર, ચોર, કોઇ આવો." મોટી બૂમ સરલાએ પાડી.

સરલાની આ નવી યુક્તિથી તે સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેણે એકદમ હાથ છોડી દીધો. અને બાગના બારણાની સાંકળ ઉઘાડી દીધી. તરત બાગમાં ઉતર્યો. પણ બીજી તરફથી માળી તે તરફ આવતો દેખાયો. એટલે એ પોતે પાછો બારણામાં પેઠો. અને મોટેથી "શું છે? શું છે? કોણ છે?" એમ પૂછવા લાગ્યો.

બીજી તરફથી વિમળાગૌરી અને ઘરના નોકરો દોડતા આવ્યા. સરલાએ તે બારણું ઉઘાડી નાખ્યું. સરલા આખે શરીરે ધ્રુજતી હતી. અને વિમળાગૌરી આવ્યા કે તરત જ તે તેમને વળગી પડી, અને તેને મૂર્છા આવી. વિમળાગૌરીએ તેનું માથું પોતાના ખોળામાં લીધું અને તેની સારવાર કરવા લાગી ગઇ.

મુકુંદરાયે કહ્યું કે 'મારૂં થયું કે હું તે જ વખતે સ્ટેશન જવા નિકળ્યો. સરલા બેનની બૂમ મેં જ પહેલી સાંભળી ને હું સુભાગ્યે તેમના બારણા આગળથી જ જતો હતો. કોઇ હરામખોર આ બાગને બારણે જ અંદર પેઠો હશે અને તે જ રસ્તે નાઠો. પરંતુ એ કોઈ મારાથી દેખાયો નહિ મેં માળીને બહાર રસ્તા ઉપર દોડાવ્યો તો છે. હવે ટ્રેનને વખત નથી એટલે હું જાઉં છું. તમે જલ્દી દાક્તરને બોલાવો.'

આમ કહી તે ચાલી ગયા સરલાને ત્યાર પછી સખ્ત તાવ આવ્યો તે ઠેઠ બીજે દિવસે સવારે ઉતર્યો. એના મનમા તો હવે એક જ વાત હતી. "આ ઘરમા રહેવાય શી રીતે? અને આવે વખતે વિમળાગૌરીને છોડાય પણ શી રીતે?"

તે બહારથી મરળ દેખાતી હતી પણ અંદરથી બહુ જ મહત્વાકાંક્ષી હતી. આ બનાવ તેના મનમા બહુ જ સાલતો હતો. 'વિમળાગૌરીની લાગણી ખાતર એક વાર તો યુક્તિથી ભય ટાળ્યો. પણ હવે તો આ દુષ્ટ કદાચ તે વાતનો લાભ લેશે. ત્યારે શું હું જાઉં? આ કામ મૂકી દઉં? મેં આ કામ કાંઇ નોકરી તરીકે લીધું નથી. મારા મનમા તો આ અનુભવ મેળવ્યા પછી કાંઇ કાંઇ કરવાનું છે. વિધવાઓ માટે એક ધંધો ઉભો કરવાનો મને અભિલાષ છે. ગૃહવ્યવસ્થાનો આદર્શ પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવાનું મન છે. રસોઇયા, નોકરો, અને ધાટણોને કેળવવાની—તેમનાં કાર્યમાં કુશળ બનાવવાની—યોજના મારે તૈયાર કરવી છે, પણ જો શરૂઆત જ આવી થશે તો શુ કરી શકાશે! શું પુરૂષો બધા આવા જ હશે?'

તે આમ ને આમ નિસાસા મુકતી હતી. અને વિમળાગૌરી તો એમ જ જાણતાં હતાં કે હજી ચોરનો ભય તેના મનમાથી ગયો નથી. એ તેને બહુ આશ્વાસન દેતા હતાં અને જાણે પોતાની નાની બહેન હોય તેમ તેની આળપંપાળ કરતા હતા.

*   *   *   *

પછી ત્રણ ચાર દિવસમા જ બપોરે વિમળાગૌરીના નામનો તાર આવ્યો. તેમાં ઘણા જ ગંભીર સમાચાર હતાં. મુકુંદરાય તે દિવસે એક ટ્રેનમા જતા હતા તે ટ્રેનને ગંભીર અકસ્માત નડયો હતો, અને ઘણા જીવની ખુવારી થઇ હતી. મરણ પામેલાઓમા મુકુંદરાય હતા, અને તેમના સામાનમાથી નિકળેલા શિરનામા મુજબ તાર કરવામા આવ્યો હતો. આ ખબર સાંભળી સરલા સફાળી ઉભી જ થઈ. તેનાં ભયચિંતા મુઝવણ જતા જ રહ્યા. તેના વિચારો બંધ પડયા. તેણે વધુ તપાસ માટે સામા તાર કર્યા. વિમળાગૌરીની બેનને પણ ખબર આપી. અને ભલા ભાયડાને ભૂલાવે તેવી ચપળતાથી કામ લીધુ.

બધી વિગતો જાણીને પણ કોઇને લાભ થયો નહિ. બિચારા વિમળાગૌરી વિધવા થયા.

આશ્વાસન માત્ર એટલું જ રહ્યું કે મુકુંદરાયનો વીમો પ્રમાણમાં બહુ જ મોટી રકમનો હતો, એટલે કમાનાર ધણી જવા છતાંયે રહેણી કરણી ફેરવવાનો વખત આવ્યો નહિ. અને બાળકોનાં શિક્ષણ વગેરે માટે ચિંતા કરવા જેવું રહ્યું નહિ.

યોગ્ય સમયે વિમળાગૌરીને પુત્ર આવ્યો. પરંતુ પિતાના મૃત્યુ પછી જન્મેલા બાળક માટે બધે આનંદ તો ક્યાંથી જ હોય! પરંતુ માના પુત્રનાં શરીર સારાં હતાં. બધો ઘરનો ભાર સરલાને માથે હતો. આમને આમ વરસ દિવસ જોતજોતામાં વહી ગયો.

એક દિવસ સરલાએ વિમળાગૌરી પાસેથી જવાની રજા માંગી. તેણે કહ્યું હવે મારી જરૂર અત્રે નથી. વિમળાગૌરીને તો આ સાંભળીને આઘાત લાગ્યો. તે સરલાને વળગી પડયાં, અને કહ્યું; "બેન, તમે કાંઈ મારાં ગુલામ નથી. સદાયે અહિં રહેવા બંધાયલા નથી. પણ હું તમને એમ જલદી છોડનાર નથી. તમારા વગર મને જરાયે સહવાશે નહિ. તમે અહિંથી શા મુદ્દાથી જવા માગો છો, તે તો મને જણાવશો ને ?"

"વિમળાબેન, મને પણ આ ઘરમા બહુ જ ફાવી ગયું છે. વળી મારા જ્ઞાનની અજમાયશ હું આ પ્રમાણે બીજે કોઇ ઠેકાણે કરી શકી ના હોત, એ પણ મને લાગે છે. અને આ છોકરાને તો મૂકી જવા મારૂં જરાયે દિલ ચાલતું નથી. પણ હવે અત્રે મારી જરૂર નથી. તમે હવે સાજાં થઇ ગયાં છો. અને બધું ઘર સંભાળી શકો તેમ છો. હવે મારો વિચાર ગૃહવ્યવસ્થાના આદર્શો આપણા લોકમાં વિશેષ પ્રસરે તેવા ઉપાય કરવાનો છે. વળી મારા મનમાં એમ પણ છે કે આપણા ઘરોમા જે નોકરો, રસોઇયાઓ, તથા ઘાટીઓ રાખવામાં આવે છે, તેમને જો જરા શિક્ષણ આપ્યું હોય, આરોગ્યતાના નિયમો કેમ સાચવી શકાય તે બતાવ્યું હોય, તો આપણાં ઘરો વધારે નિરોગી બને. આ બધાં માટે હું હવે વિચારો કરીશ અને પ્રયત્નો આદરીશ."

"સરલાબેન, હું તો એમ સમજી હતી કે તમે હવે તમારા પોતાના ભવિષ્ય માટે, સાંસારિક કારણોસર, અહિંથી જતા હશો. પણ જો તમે આ સમાજસેવા માટે જ અત્રેથી જવા માંગતા હો, તો તો હું તમને નહિ જવા દઉં. તમારા ભાઇના મૃત્યુ પછી મારૂં જીવન શુષ્ક થઇ ગયું છે. તેમની કૃપાથી પૈસા ટકાનું મને દુઃખ નથી. ત્યારે હું પણ તમારી સાથે આ કાર્યમાં કેમ ના ભળું ? તમારૂં જ્ઞાન, અને મારૂં ધન. આ બધી બાબતમાં તમારા આદર્શો મને ઘણા જ પસંદ છે. અને પૈસેટકે સુખી વિધવાઓએ જ આ કાર્ય ઉપાડવાં જોઇએ. તમારાં જેવાં હજી ઉગતાં જ, સંસારસુખનો વિચાર કર્યા વગર આ માર્ગે વળે, તે જોઇને તો અમારે શરમાવું જોઇયે."

પરિણામે વિમળાગૌરી અને સરલા આ નવી દિશાએ કાર્ય કરવા લાગ્યાં છે. તેમની મદદમાં વિમળાગૌરીના બહેન તો છે જ. આ બધાના ભેગા પરિશ્રમનું શું પરિણામ આવે છે તે આપણે હવે પછી જોઇશું.

૭

રા. રા. ગૌરીશંકર જોશી

ફિલસુફનો ભ્રમ

જ્ઞાનના સમુદ્રમાં ચારિત્ર્યનું મીઠું ઝરણું ક્યારેક સુકાઇ જાય છે! પણ પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદનું ચારિત્ર શુદ્ધ હતું એમ ઘણા કહેતા, અને તેનું જ્ઞાન વિશાળ હતું તેમ સૌ કહેતા. નંદનપ્રસાદ સૌને પ્રિય હતો. શોપનહોર ને નીત્શે, હર્બર્ટ સ્પેન્સર ને હેગેલ, કેન્ટ ને શંકર, ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ ને કાર્લાઇલનો અગમ્યવાદ, શુદ્ધાદ્વૈત ને દ્વૈતાદ્વૈત—બધા જ ફિલસુફોમાંથી હજારો સિદ્ધાંતો નંદનપ્રસાદના નાના માથામાં ઘર કરીને રહ્યા હતા. એણે જ્યારે કૉલેજમાં The Sick Soul એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું ત્યારે જાણે ઉપનિષદ્ પોતે મૂર્તિમંત સ્વરૂપે પશ્ચિમને પૂર્વનો જીવન્ત સ્પર્શ આપે છે, એવી લાગણી થઇ. વાતાવરણ બધું મૃત્યુ પછીના જીવનના કોયડાથી ભરાઇ ગયું, ને હજારો શિષ્યો ને શહેરીઓ નંદનપ્રસાદે ભાષણ પૂરું કર્યું ત્યારે અંતઃકરણથી નમી પડ્યા હતા.

૨

સ્વપ્નસુંદરીના સ્મિત જેવી ઉષા પોતાનો નવરંગી સાળુ પાથરતી હતી. એમાંથી ઉડતી સુગંધથી વાતાવરણમાં નવયૌવનનો તનમનાટ હતો. એ વખતે ભદ્રાવતીના કિનારા પર આવેલા એક રમ્ય મકાનની બારીમાંથી નદી પર નજર ફેરવીને એક જુવાન બેઠો હતો. કેડીથી જતા મજૂરો ને થાકથી લથડતાં પશુઓ ધીમે ધીમે નદીનું પાણી કાપી રહ્યાં હતાં. રેતીના વિશાળ મેદાનમાં એક સાધુ બેઠો હતો. તેનાથી થોડે દૂર બે ચાર કુતરા ગેલ કરતા હતા ને છેક દૂર એક ઝાડ પર એક વાંદરો આ દૃશ્ય પર ઠાવકાપણ-ભરેલી સમાલોચના કરતો, જરા વધારે પડતી ગંભીરાઇમાં, હાસકું મોં રાખી બેઠો હતો.

પેલો જુવાન આ બધાં દૃશ્યો એકી સાથે જોઇ રહ્યો હતો.

તેટલામાં અચાનક બારણું ઉઘડ્યું.

એણે પોતાની દૃષ્ટિ નદીપરથી ખેંચી પાછળ જોયું. વિવેક જાળવવા રાખેલા ચ્હેરામાં જરા સ્મિત આવ્યું, ને તે બોલી ઉઠ્યો:

'અરે! ઉષા! તું અત્યારમાં ક્યાંથી? હેં!'

'આજે પ્રભાતના ઉડતા રંગ પકડવા છે.'

'એમ?.. તો...' તે પોતાની ખુરશી પરથી બેઠો થયો. 'જો, અહીંથી આ દૃશ્ય અગાધ છે! બરાબર ઉતારવા જેવું.'

ઉષા આગળ વધી ને પ્રોફેસરની ખુરશી પર બેઠી. પૂર્વના આકાશની ચમકી ત્યાંથી ન્હાના સ્વરૂપમાં ઝબકી ખડી થતી હતી. પાસેનું દ્વાર ખોલી, તે અગાશીમાં ગઇ. વળી પાછી ફરી અને છેવટે અગાશીમાંથી, ઉડતા રંગને કાગળ પર ભાષામાં ઉતારવા લાગી.

ઉષા પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદની શિષ્યા હતી. એનામાં કુદરતે શબ્દજ્ઞાન કરતાં રંગનું જ્ઞાન વધારે આપ્યું હતું. એણે એક વખત તો નંદનપ્રસાદના આખા ભાષણને રંગની ભાષામાં ઉતાર્યું હતું, એક વખત આત્માનો રંગ ચીતર્યો હતો. નંદનપ્રસાદને એના પર અત્યંત વ્હાલ હતું. નંદનપ્રસાદની ફિલસુફી જેવી તે સમજતી તેવી બીજું કોઇ સમજતું નહિ. ઉષા નંદનપ્રસાદને પોતાના જીવનપ્રવાહ જેવા રંગના અર્ઘ્યથી પૂજતી.

ઉષાએ થોડા વખતમા આકાશની એ ક્ષણને અનંતતાનુ સ્વરૂપ આપ્યુ

'આબાદ ! ટર્નર—?'

ઉષા હસી 'મ્હને લાગે છે તમે ફિલસુફી સિવાય બીજા વિષયમા બાળક જેવા છો !'

જ્ઞાનના અભિમાનથી પ્રોફેસરના ચ્હેરામા સંતોષ દેખાયો.

—'અને હા હુ બાળક જેવો જ છુ. ત્હને ખબર નથી ઉષા ?'

'શુ ?'

'તે દિવસે નોકર એક તપેલી લાવ્યો. મ્હે તેને પોણામશેર દુધ સમાય તેવડી લાવવાનુ કહ્યુ હતું અને તે લાવ્યો બશેરની ...'

ઉષા ઉત્સાહના વેગમા જ બોલી 'હા હા પછી ?'

'પછી શુ ?.. એ બાબત રકઝક ચાલી. મ્હે કીધુ તું બશેરની લાવ્યો. હવે એમા પોણાબશેર કયાથી સમાય ?' ઉષા તો એક દ્દકે ખડમા આવી ગઈ તે હસતી હસતી કૂદવા લાગી વધારે ને વધારે સુદર થતી ગઇ' નિર્દોષ બાળક !

'હા હા હા ' મ્હારા પ્રોફેસર ! ફિલ્સુફ' . તમે આટલુ જ ગણિત જાણો છો ?'

પોતે એક વિષયમા પારંગત છે એ દર્શાવવા બીજા વિષયમા બાળક જેવી અજ્ઞાનતા દેખાડવી એ વિદ્વાનોનો દંભ કયા છાનો છે ?

'અરે ' ઉષા '—નંદનપ્રસાદ બોલ્યો — 'પછી નોકરે મ્હને સમજાવ્યો કે સાહેબ, બશેરમા બશેર પણ સમાય ને પોણાબશેર પણ સમાય '

'બરાબર ન્યુટન જેવુ '

"હા. ઠીક એ દાખલો ત્હને યાદ છે કે ?'

"તમારે વિદ્વાનોને તો એક એક વિશ્વાસુ મિત્ર જોઇએ...'

નંદનપ્રસાદની આંખ ચમકી. પણ નિર્દોષ સરલતાની મૂર્તિ જેવું ઉષાએ આછુ હાસ્ય કર્યું મોડે મોડે તે સમજી કે એના બોલવામા નંદનપ્રસાદને કાંઇક સંદિગ્ધ લાગ્યુ છે.

'હા. બસ એ જ ઉષા !—Genius-એનુ રક્ષણ સ્નેહની હુંફ વિના કોણ કરે ?'

અને હવે ઉષાની આંખને ચમકવાનો વારો હતો પણ તે તો કેન્ટનુ એક સૂત્ર સંભળાવવાની વિવરણ માગતી ઉભી The senses are blind without the soul· the soul is empty without the senses What is the relation between the senses and the soul ? આત્મા વગર ઇંદ્રિયો અંધ છે ઇંદ્રિયો વગર આત્મા ખાલી છે આત્મા અને ઇંદ્રિયોનો અન્યોન્ય સંબંધ શા પ્રકારનો ?

૩

એવો જ એક બીજો દિવસ.

પણ તે દિવસ સંધ્યાના કિરણોથી ઉષાના ગાલ પર ચમકતી શરમની લાલી વધારે પ્રકાશિત થતી હતી તે દિવસે ઉષા અને નંદનપ્રસાદ વચનથી એક બીજાના થઈ ચૂકયા હતા. ઉષા નંદનપ્રસાદ જેવા Genius પ્રતિભાશાળી પુરૂષ પાસે પોતે સાથી થવા યોગ્ય નથી, એવા અધીન સ્વરૂપમા શાંત ઉભી હતી અને તે એક વિચારથી જ પ્રેરણી હતી 'આવા પ્રતિભાશાળી પુરૂષને એકલોઅટુલ મુસાફર રાખવો એ પાપ નથી ? નંદનપ્રસાદ પોતી લીટીઓ બોલતા તેની સામે જોતા એ વાત ઉષાને યાદ રહી ગઇ હતી, "Alone, unfriended-melancholy-slow."

કોલેજના દિવસો પૂરા થતા પોતે જેને પૂજ્ય માનેલ છે તેને છોડવાનો વખત આવ્યો એથી ઉષાને દિલગીરી થવા લાગી તે જ સમયે પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદ પણ ઉષાના જ્ઞાનથી એના

તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાયા હતા, અને તે મૈત્રી આજે એક બીજાના જીવનમાંથી બનવાના કોલમાં પૂરી થઇ તે કોલ પાળના પ્રતિજ્ઞા લીધી અને હવે ઉષા–નંદનપ્રસાદની માનજત રાખે છે વારવાર તેને મળે છે ને ક્રિમ્સુડને ક્યારેક દુનિયાના સ્પર્શમાં રહેલું સૌન્દર્ય દર્શાવે છે

ત્યારપછી થોડા સમયમાં નંદનપ્રસાદ આગળ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ઇંગ્લંડ ગયો. હવે ઉષા એકલી–જે નદીના કિનારા પરથી પહેલા પ્રભાતનો રંગ પુરતી તેમ પૂરે છે પણ તેને ટર્નરની ઉપમા આપી પ્રોત્સાહન આપનાર નંદનપ્રસાદ ગેરહાજર છે. એને હવે આજેજ પોતે કરેલા કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાય છે પોતાને આજે દુનિયાના તમામ વ્યવહારોથી ક્યાંઇ ગોની એકલતા કેવી સાલે છે? આવી જ સ્થિતિ નંદનપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનને હતી અને પોતે એના સમાન યોગ્ય સાથી નથી, તોપણ વિશ્વાસુ મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, તે પોતે કરેલા કાર્યની મહત્તા સમજી આનંદ લે છે. ઉષાએ પોતાના બંગલામાં પ્રોફેસર ગયા પછી, પેટા બાહુત તરીકે એક માણસને રાખ્યો હતો. ને બિચારો સાધારણ કારકુન હતો સારો ને સીધો હતો. તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવે છે તેમ, વ્યવહારકુશળ છતાં, સાચો હતો તેનું નામ પણ તેના જેવું જ સાદું હતું, –શાંતિલાલ. સવારમાં શાંતિલાલ મગરે ઓઢી પોતાના બંગલામાં ચગાક ચટાક ચાખડી પર ફરતા જગતા 'હરિ ૐ' કરતા હોય ને જૂની ઢબના માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશતો હોય હાથમાં ક્યારેક માળા પણ નાખતા ને ઉષાની કામ કરવાવાળી સાથે નળ પાસે ઉભા રહી, 'કાલે તો મારું, કુતરા ભસતા હતા, મીઠીબાઇ''–એટલું બોલી 'હરિ ૐ' એ લાંબા સ્વર સાથે પાછી ચાખડી ઉપાડે'

શાંતિલાલ જેવો સારો હતો તેવો જ દુખી પણ હતો બિચારાની સ્ત્રી ત્રણ વર્ષનો એક છોકરો મૂકી મરણ પામી હતી આજે ચાર વર્ષથી શાંતિલાલ તેને જીવની પેઠે જાળવી રહ્યો હતો છોકરો બહુ મધુર હતો શાંતિલાલે પોતાની મીઠી વાટ જાણી એનું નામ માધવ લાલ પાડ્યું હતું પણ બધા એને માધુ કહેતા માધુ પણ બરો ગમતો હતો નળમાં આડે હાથ રાખી પાણીના ફુવારા છોડી મૂકતો ને ઉષાની કામ કરવાવાળી તો થાકી જતી એક વખત માધુએ શું કર્યું કે બમ કોઇને પૂછ્યા વિના ઉષાનો મોટો અરીસો ઉપાડી લાવ્યો મીઠીબાઇ એઠાં વાસણનો ખાંડકો લઇ નીકળ્યા. એટલામાં તો માધુએ બરાબર સૂર્યના કિરણ, અરીસામાં ઝીલીને એના મો પર ફેંક્યા ઠામ પડ્યા નીચે, ને ઉપર મીઠીબાઇ 'ઓય વોય મારો પીટ્યો રે'' એમ કરતા પડ્યા, એક મોટા ઠામને જરા દબાવાનું મન થયું ને સાથે સાથે મીઠીબાઇને પણ નોતરું દેતું ગયું ' દાળથી ખરડાયલા હાથ ને બાનથી ખરડાયલા મો સાથે મીઠીબાઇ, કડછી હાથમાં લઇને તો દોડ્યા પણ માધુ તો દુર દુર દોડી ગયો હતો એટલે ફાવ્યો એટલો જ થયો કે પોતે એક દોરામાં–એ પણ માધુએ ગઇ સાંજની રમતનું બાંધી રાખેલું–આવી જતાં, જરા શરીર લથડી ને દડી ગયું ' ને તે જ વખતે માધુએ પણ બૂમ પાડી 'એ મીઠીમા સૂતા ' આ હાહા ' તાન બાઇ તાન ' ' એટલામાં દૂરથી શાંતિલાલ આવ્યો એટલે આ યુદ્ધમાં કોલક નાર તો થઇ ગયા પણ તેનો ભંગ તો સાંજ પહેલા જ, માધુએ મીઠીમાના નવેણ માટે સુકવેલા લુગડામાંથી એક કપડું ઉપાડી લઇને કર્યો હતો, પોતાનું એક ધોતીયું ગાગવાળું થતા તે ધોઇને સુકાવી નાખી, શાંતિલાલ આવે તે પહેલા ઉજળા બની જવા માટે,

બાપને આ ભંગ અસાધારણ પ્રસંગે કરવો પડયો હતો. રાજ ધુરંધરોની શી વાત કરવી, છોકરાંઓ પણ ક્યારે કોલકરાર પાળે છે ? .

આ માધુ જેવો રમતીયાળ તેવો ખુલ્લા દિલનો: જેવો ખુલ્લા દિલનો તેવો નિર્મલ ચ્હેરાનો અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનંદી હતો. માધુ ઉષા પાસે વારંવાર જતો: ત્યાં તે ડાહ્યો ડમરો થઇ બેસી રહેતો જો કે પછી છેવટે ઉઠતાં ઉઠતાં, બંધમાં રાખેલી તોફાની વૃત્તિ 'કા મીઠીમા કેમ છો?' એટલું કહીને પણ સંતોષ લઈ લેતી. માધુ પર ઉષાને મા જેવો પ્યાર હતો: ને માધુને પણ જાણે ઉષા તો બીજા સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ લાગતું. શાંતિલાલ ઑફીસમા જાય, ત્યારે માધુ ઉષાબેન પાસે રમતો હોય, ભણતો હોય ને ક્યારેક વાતો સાંભળતો હોય ! એ વળી માધુથી માણસવાળું લાગતું.

૪

ઉનાળાની મીઠી સવાર હતી. અને કુતરાના બચ્ચા શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઉભા હતાં: એ ઓરડીમાથી હમ્મેશા એક તોફાની છોકરો આવી, વિદ્વાનોનું પેલુ મશહુર વર્ગીકરણ—" નખવાળા પ્રાણી "—એ ભૂલી જઇ તેમની સાથે દોડતો. એ દોડતો ને પાછળ કુતરા પણ—ક્યારેક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓને ગવર્નર કે એજન્ટ બોલાવે ને દોડે તેમ—દોડતા. પણ આજે એ ઓરડીમાંથી દુ:ખી શાંતિલાલનું મો પડેલા દેખાયું:

' મીઠીબ્હ્ન ! ....હરિ: ૐ.'

અત્યારે પણ સહજ બનેલું હરિ ૐ શાંતિલાલના મોમાં આવ્યુ.

' અરે ! મીઠીબ્હ્ન ' ઉષાબ્હેન છે કે ?

" હા કેમ ?

' આ જૂઓને આજ અમારા માધુને તાવ આવ્યો છે: કાલે રાત્રિનો '

' આમ વૉય—એ ..વળી ક્યાંથી. છોકરાં રખડે બહુ તો—પાણીમાં લાગટ રખડે છે. બાકી ! કાંઇ કોઇનું માને છે?.....' એટલામા ઉષા પણ અગાશીમાં આંટા મારતી દેખાણી શાંતિલાલની વાત સાંભળતાં તે નીચે આવી. ડૉક્ટરને બોલાવ્યો ને શાંતિલાલ ઑફિસમાથી પાછો આવ્યો ત્યા સુધી પોતે તેની પાસે બેઠી રહી. આજે એને પ્રથમ ખબર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે પળીમાં ગ્લાનિમય શાંતિ જ હોય છે ! -

૫

કેટલાંક છોકરા એવાં આનંદી ને રમતીઆળ હોય છે, કે બપોરે મરવાનું હોય તોપણ સવારે રમી લેવાના ' માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનંદી હતો. ત્રણ ચાર દિવસ તાવની સખ્ત બિમારી છતાં તે ઉષા બ્હેન પાસે કાંઇ ને કાંઇ આનંદની વાતો કરી લેતો ! છેવટ પેલાં મીઠીમા કહી ગયાં હતાં એ પ્રસંગ-સંભારીને સૌને હસાવતો ! શાંતિલાલ બિચારો માધુને હસતો જોઇ ઓછો ઓછો થઈ જતો, ને ઉષા તો મૂર્તિમાન માતૃહૃદય : છોકરાના દરેક શબ્દમાં વ્યાકરણની ભૂલ ન જોતા હૃદયની અગાધતા જ દેખતી.... પણ એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે. ત્રીજે દિવસે માતા દેખાયાં. એટલાં ધાટા કે તિલમાત્ર જગ્યા મળે નહિ. હવે જ કટોકટીનો પ્રસંગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ રાડો પાડે, ને શીતળા પણ ડચકરી ગયાં. માધુનું જીવન હવે થોડો વખત છે એ ગંભીર વિચારથી સૌનાં હૃદય ધબકી ગયા.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આરમ્ભની આકાશમા એટલા તારા હતા. ઉષાના ફળીમા ભયંકર શાંતિ હતી. જે વખતે જીવ જવા રહેવાનો સવાલ હોય, ત્યારે દરેક ઘડીમાં હજાર વર્ષનું ગાભીર્ય આવે છે. રાત્રિના લગભગ બાર થયા હશે, તે વખતે માધુની પથારી પાસે માત્ર બે જણ જાગતાં બેઠા હતાં. ઉષા અને

શાંતિલાલ દર્દીને ગરમી એવી થની હતી કે ન પૂછો વાત.

એ વખતે એવો પ્રસંગ બન્યો કે ઉષાનું જીવન ફરી ગયું.

અચાનક મધુએ અસહ્ય દુઃખથી રાડો પાડી. 'મા ! મા !' અને 'હું બેટા ! હું બેટા !' એ બે જ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. શાંતિલાલ દિગ્મૂઢ બની ગયો: કોઇને કેમ સાંત્વન દેવું તે સુઝે તેવું હતું નહિ. પણ હવે માધુને સાંત્વનની જરૂર ન હતી; તે રહ્યા રહ્યા છેલ્લા બળથી પથારીમાંથી બેઠો થયો, અને ઉષા તરફ દોડયો: એના આત્મામાંથી હજાર શબ્દનો એક શબ્દ આવ્યો: 'મા !...'

આ ગંભીર પરિસ્થિતિ સમજી શાંતિલાલે તેને અટકાવ્યો: 'બેટા ! બેટા ! માને અડકાય નહિ હો !' લથડતે પગે માધુ પાછો ફર્યો: અરે ! બાપુ ! મ્હારે એક વખત ઉષાબેનને–બાને...માને ભેટવું છે !...મને તો ટાઢ થાશે !

'જો બાપુ !...' શાંતિલાલ કાંઇ બોલી શક્યો નહિ.

પણ માધુની બંધ આંખોનાં બધાં વાક્યો ચ્હેરા પર પથરાતાં હતાં: 'મા !...'

અને તે અચાનક દોડીને ઉષાને ભેટી પડયો· શાંતિલાલ ભયથી શોકથી શૂન્ય બની જોઇ રહ્યો. પણ ઉષાના કુમળા હાથોએ માધુને ઉપાડી લીધો હતો. ને જ્યાં સુગી મા દૂરથી બેટા કહીને દોડી જાય, ત્યાં ઉષાએ તેના માથા પર, અને વાસાપર વારંવાર હાથ ફેરવ્યો: આત્માને સ્પર્શ થયો હોય તેમ માધુને કાંઇક ટાઢી થઇ: 'મા !' તે એક વખત આનંદથી બોલ્યો.

'બેટા ! માધુ ! હું ઉષા–ત્હારી છું હો ! બાપુ...'

ઉષાના આસુમા બીજા શબ્દો ડુબી ગયા. પણ શાંતિલાલ ઉષાના વિચારથી ધ્રુજી ઉઠયો.

ઉષાએ ફરી ફરી માધુને બોલાવ્યો: તેને હાથમા રાખી રમાડયો: ને પછી ધીમેથી પથારીમાં સુવારી દીધો.

એ ઉંઘમાંથી માધુ ઉઠયો નહિ ને બીજા દિવસના પ્રભાતમાં પેલાં કુરકુરીયાં રાહ જોતાં ઉભાં જ રહ્યાં. પોતાના એકના એક આશાના થંભને ગયેલો જોઇને શાંતિલાલ દિવાનો બની ગયો; ને એની મગજની નબળાઇના ઉપાય માટે ગાંડાની હૉસ્પીટલમાં ગયો.

માધુના સ્પર્શના પરિણામે બીજે કે ત્રીજે દિવસે ઉષાપર શીતળામાતાનો હલ્લો થયો હતો. મીઠીબાઇની બહુ મહેનતથી તે બચી ખરી, પણ એક આંખ ગુમાવી: ને મોં પર પરોપકારના ન ભૂંસાય તેવા કલ્યાણમય ચાંદલા પડયા. શરીર બેડોળ બની ગયું. ને આત્મા વધારે સુંદર–મધુરતાની મૂર્ત્તિ જ બન્યો.

૬

દરમ્યાન પ્રોફેસર ઇંગ્લાંડથી પાછા આવ્યા હતા.

રાતની મેઘલી જામી હતી; ને વરસાદના ટમટમ છાંટા શરુ થયા હતા. એક જુવાનબાઇ તે વખતે નંદનપ્રસાદના ઘર પાસે આવીને થંભી. થોડીવાર શાંત ઉભી: પછી વિચાર કર્યો: ને છેવટે ઘરની સાંકળ ખખડાવી.

'કોણ ?' અંદરથી અવાજ આવ્યો.

વરસાદ એકદમ તૂટી પડયો, ને નિદ્રામાથી મધુરી ટહુકાના હર્ષથી જાગી ઉઠી:

'હું ઉષા !'

'હા. ખોલું છું હો !' અવાજ મોટો પણ ઠંડો હતો. અને પ્રોફેસરે તરત જ દ્વાર ખોલ્યું: દ્વાર ખોલતાં જ તે આભો બની ગયો: શ્વેત સંગેમમરની મૂર્તિમાન્ કલાને બદલે શીળીના ડાઘવાળી એક આખનો ડોળો બહાર નીકળેલ કદંગી સ્ત્રી જોઇ:

'આ કોણ ઉષા–તું ?'

'હા. ત્હમને ખબર નથી? હું હજી આંહીં જ છું. એમ. એ. માટે વાંચવા રહી ગઇ.'

'એમ કે?બહુ ઠીક કર્યું: શું ફિલસુફી લીધી છે કે?' પ્રોફેસરના મ્હાયાળુ ઠંડા શબ્દો આવ્યા: ઉષાના ચ્હેરા પરથી જ અનુમાન કરવા જેટલું 'ડાકટરું' એ પણ શીખ્યા હતા. ને વળી કોઇની ખોડ વિષે ઉલ્લેખ કરવો એ ડહાપણ પણ નથી.

પણ ઉષા દિગ્મૂઢ બની ગઇ. જેની રાહ જોઈ પોતે અભ્યાસ કરવા રોકાઈ ગઇ હતી, ને જે પ્રતિભાશાળી પુરુષે તેને મિત્ર તરીકે સ્વીકારી હતી, તેનામાં અસાધારણ ઠંડી કેમ હતી: આંખમાં, આવકારમાં કે શબ્દમાં ક્યાંય ઉષ્મા કેમ ન મળે?... નિર્દોષ મૂર્તિ!...તે મોડું મોડું સમજી ને મનમાં બબડી; 'હા ઠીક, મ્હારું સ્વરૂપ ફરી ગયું છે!'

'કેમ ત્હમે બોલતા નથી?'

'શું બોલું, ઉષા? ત્હારી બધી મુશ્કેલીઓ તો કોલેજમાં solve-સમજાવાશે જ.'

'બરાબર' પણ...ઉષા મૂંઝી.

'આજે વરસાદ પડશે તેમ લાગે છે ઉષા! ત્હને બહુ મોડું તો નથી થતું કે?'

ઉષા અંતે નિશ્ચિત સ્વરમાં જ બોલી: કયારેક શંકા અસહ્ય જ હોય છે.

'આપણી કલ્પના-જીવનમૈત્રી ત્હમે ભૂલી ગયા કે શું? મ્હેં મ્હારું જીવન આજ સુધી ત્હમારે માટે સાચવ્યું છે.'

પ્રોફેસરનું ઉંચું શરીર વધારે ટટ્ટાર થયું. હાથની આંગળી નાક પર આવી; તે પણ એટલા જ નિશ્ચયાત્મક સ્વરથી બોલ્યો:

'આપણી મૈત્રીને તેં એટલી ગંભીર માની છે?'

'સ્ત્રીનું જીવન મૈત્રી છે. એટલે એને મન એ પહેલેથી ગંભીર જ નહિ પણ પવિત્ર બાબત છે'

'હં'...પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદ હસ્યા 'હા! હા! હા...ઉષા! છોકરવાદ!'

'એમ નહિ...! નંદનપ્રસાદ? હું મૂર્ખ બનવા નથી માગતી. કહો કે આપણે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે ત્હમે વચન આપ્યું નથી? સ્નેહલગ્નનું!... અને હવે'

'હવે?...ઉષા!'—નંદનપ્રસાદની મદદે એની ફિલસુફી આવી:

'જીવન એ વિકાસ છે. એ વખતથી આજે જૂદી દૃષ્ટિ છે.'

'બરાબર—' એકલી શ્રદ્ધાનું તેજ આવ્યું: 'પણ ત્હમે એમ ચોખ્ખું કહેશો કે હવે મ્હારા સ્વરૂપમાં ત્હમને કંટાળો છૂટે છે?'

'ના,'

'આ કેમ થયું તે તમે સાંભળ્યું છે?'

'હા.'

'તમને લાગે છે કે આ વાત મ્હારા સ્વરૂપની આપણી આડે આવે છે;

'હા અને ના.'

'ફિલસુફી ચોખ્ખું બોલી શકે જ નહિ: વ્યાકરણમાં વિકલ્પ જ હોય: ચોખ્ખું બોલે સ્નેહ ને શ્રદ્ધા: જાઓ! નંદનપ્રસાદ! સ્પાઇનોઝા વાંચો: બસ વાંચો: વાંચવાનો પણ રોગ છે! અને બીજા રોગમા જ્યારે આંખ કાન નાક હાથ પગ પેટ ખોવાય છે, ત્યારે વાંચવાના રોગી આત્મા ખૂએ છે' અભણ શબ્દ વિના લાગણી બોલે છે: ભણેલા લાગણી વિના શબ્દ બોલે છે: એકલો ભ્રમ!'

પણ નંદનપ્રસાદ વિદ્વાન હતો: વેદાન્તી હતો: વૈયાકરણી હતો: આવા ઉજળતા શબ્દોથી તે ડગે તેવો નહિ હતો: **निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः**...નંદનપ્રસાદે ધીમેથી બારણું અટકાવ્યું; 'ઉષા!' તે બોલ્યા વિના રહી શક્યા નહિ: 'It was lovely to be myself: but not to be myself-was death in life: Do not be tempted to accomodate

yourself to the world by moral suicide.'"[૧]

ઉષાએ જવાબ ન દીધો; એક વાર મકાન તરફ જોયું; નંદનપ્રસાદના ઓળા તરફ એક દૃષ્ટિ ફેરવી; ને પછી ઘોર અંધારી રાત્રિના ગાઢા અંધકાર વચ્ચે થઇ ચાલી ગઇ. એ નંદન-કુમારને મળી ગઇ એ વાત પણ ઘોર અંધારા જેટલી જ છાની રહી.

ગામમાંથી નમાયાં છોકરાંઓ ઉષાના ઘર તરફ હમેશાં દોડી જાય છે. એ ઘરમાં હવે એ જ કલ્લોલ મચ્યો છે. ફિલસૂફીનાં પુસ્તકો ઉંચે મૂકી, છોકરાંઓ સાથે ઉષા સાદી બકુડીઓની વાત કરે છે; ને તેને લાગે છે કે કેટલીક ફિલસુફીની શંકા હવે આપોઆપ ખરી જાય છે.

બકુડીઓની વાતમાં તલ્લીન નમાયાં છોકરાં ઉદાસ થઇ જાય છે: ઉષા, વળી બીજી સારી વાત કરે છે: તે પ્રતિભાશાળી પુરુષની મિત્ર થવાને બદલે; આ સાદાં છોકરાંની મૈત્રીમાં ઉષા વધારે અગમ્યવાદ જૂએ છે!

૧. સ્વ-સ્થ જીવનમાં એકલવાયાપણાનો દોષ નથી એમ નહીં; પરંતુ સ્વ-સ્થ ન રહેવું અર્થાત્ સ્વસ્થતાવિરહિત જીવન તો મોતનો જ પર્યાય છે. દુનિયાની નીતિરીતિને નમ્યું આપવાની લાલસા સ્વસ્થતાની પરમ નીતિની વિઘાતક પણ નીવડી શકે!

ર. રા. ચંદુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ:

ઈ. સ. ૨૯૨૪*

આ વૈજ્ઞાનિક ઝમાનો જગતને ક્યાં ઘસડી જશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મેં અનેક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો, ઘણા વિદ્વાનોને પૂછી જોયું ઘણા જ્યોતિષીઓ પાસે જગતની કુંડલી તપાસાવી પરંતુ સંતોષ ન થયો. કોઇની પણ કલ્પના બીજાને મળતી ન જ આવતી. આખરે એક સાધુએ મને માર્ગ બતાવ્યો. તેની પાસે એક જડીબુટ્ટી હતી તે મને આપી અને કહ્યું કે તે ખાવાથી એક હજાર વર્ષની નિદ્રા પ્રાપ્ત થશે અને જ્યારે જાગ્રત થશો ત્યારે પોતે જ જે જાણવા માગો છો તે નજરોનજર જોઇ શકશો.

ન કોઇને જણાવ્યું, ન કોઇની સલાહ લીધી, ન વધારે વખત ધૈર્ય રાખી શક્યો. ઘેર આવીને તરત જ જડીબુટ્ટી પાણી સાથે પેટમાં ઉતારી દીધી. અને જલદી નિદ્રાવશ થાઉં માટે બધાં માસિકો અને ત્રિમાસિકોની ફાઇલોનાં પાનાં ફેરવી નાખ્યાં. પછી સચિત્ર માસિકો લઇ તેનાં ચિત્રો જોવા મંડ્યો. તાજા ત્રિમાસિકનાં "આકર્ષક" ચિત્રો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં બગાસાંની શરૂઆત થઈ. ધીમે ધીમે આજુબાજુનો ઘોંઘાટ શાન્ત પડતો જતો હોય એમ લાગ્યું. રસ્તે ચાલતાં મનુષ્યોનો પગરવ,

* 'ઉમેજ' ઉપરથી.

આકાશમાં ઉડતાં પક્ષીઓનો કલરવ, ટ્રામની કર્કશ ઘંટડીનો અવાજ કે પાડાના રણકારનું સ્મરણ કરાવનાર મોટરનાં ભૂંગળાનો અવાજ દૂર દૂર જતો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ક્યારે ત્રિમાસિક હાથમાંથી સરી પડયું અને ક્યારે હું નિદ્રાદેવીને વશ થયો એ સ્મરણમાં નથી.

સને ૨૯૨૪મા હું જાગ્યો. હું એક સંગ્રહાલયમાં કાચના કબાટમાં સુતેલો હતો અને મારી સામે માથા ઉપર ટાલવાળો અને સફેત બ્લોટીંગ પેપર જેવી વસ્તુનો બનાવેલો ઝબ્બો પહેરેલો એક માણસ મેં જોયો. મારી સામે તે તાકી તાકીને જોતો હતો જાણે હું જ તુતાખઅમીન ન હોઉં ? હું ગભરાઇને એકદમ બેઠો થયો. પણ તેને ગભરાટ કે આશ્ચર્ય કે એવી કોઇ પણ લાગણી ન થઇ. ધીમેથી તેણે કબાટનું બારણું ઉઘાડયું અને એકદમ બહાર આવી મેં તેની ગરદન પકડી ગુસ્સાથી ધ્રુજતે અવાજે પૂછવા માંડયું. " તું કોણ છે ? મને આહિં શા માટે પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે ? મારૂંઘર ક્યાં ! મ્હારા... "

તેણે શાન્તિથી હાથ ઉંચો કરી કહ્યું " ભાઇ, જરા પણ ગભરાયા વિના, જરા પણ ઉશ્કેરાયા વિના, જરા પણ આશ્ચર્ય વિના બહાર આવો અને તમારે જે પૂછવું હોય તે બધુ શાન્તિથી પૃછો. "

હું તેની સાથે બહાર રસ્તા ઉપર ગયો. બધું જ ઉજડ વેરાન, ખંડિયેર જેવા મકાનો ઉપર શેવાળ ઉગી ગયેલું. સીમેન્ટ અને ડામરથી બનાવેલા ગામડાંની ઓશરીથી પણ વધારે સ્વચ્છ રસ્તાને બદલે ઘાસ ઉગી ગયેલ રસ્તાઓ ઉપર તેના જેવા થોડા ટાલીઆ આમથી તેમ ફરતા હતા. ટ્રામના પાટા કે ટેલિફોનના તાર– કશું જણાતું ન હતું. અમે બંને એક શિલા ઉપર બેઠા પછી પેલા માણસે કહ્યું, " અમને લાંબાં ભાષણોનો કંટાળો છે. તેથી હું લાંબુ વર્ણન નહિ કરી શકું, તેમ જ તમારા એક સામટા પ્રશ્નોનો જવાબ પણ નહિ આપી શકું. માટે તમે એક એક સવાલ પૂછતા જશો તેનો જવાબ મળ્યા કરશે. પણ એટલી શરતે કે તમારે કોઇ પણ જાતની લાગણીને વશ ન થવું કારણ અમે લાગણીઓનો નાશ કર્યો છે. "

રસ્તા ઉપર ટ્રામ કે મોટર કે ' ગાડી ' કશું ન જોવાથી મેં તેને તે વિષે જ પહેલો સવાલ પૂછયો. " તમારાં વાહનો કેમ જણાતા નથી ? "

ટાલીઓ–અમે ટ્રામને, ટ્રેઇનને, મોટરને નિરુપયોગી ગણી બંધ કર્યાં. તમારા ઝમાનામાં તેનો અત્યંત ઉપયોગ થતો. હજારો માણસો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતાં અને આવતાં. શા માટે ? કોણ તેઓને બોલાવતું ? તેઓનું શું કામ પડતું ? એવી ઉપાધિથી અમે ઘણા વર્ષોથી મુક્ત થયા છીએ.

હું–ત્યારે તમે ખેતી કેવી રીતે કરો છો, વેપાર કેમ કરો છો, માણસ જાતની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પૂરી પાડો છો ?

ટાલીઓ–માણસ જાતને જરૂરીઆતો છે જ નહિ. તમે નકામી હજારો જરૂરીઆતો વધારી નાખેલી. આજે અમે તે બધી વિના ચલાવીએ છીએ. અમે ખેતીને નામે ગરીબો પાસે દિવસ રાત મજુરી કરાવી પૈસાદારોનાં પેટ ભરતા નથી, વેપારને નામે લુટફાટનો ધંધો કરતા નથી અને ઉદ્યોગને નામે લોકોના ખોટા શોખને પોષણ આપતા નથી.

હું– ત્યારે તમે શરીરનું પોષણ શી રીતે કરો છો, કપડાં ક્યાંથી લાવો છો, રહેવાના ઘર કેવી રીતે બાંધો છો ?

ટાલીઓ–અમારે તમારી માફક દિવસના બે ત્રણ કલાક ખાવા માટે રોકવા પડતા નથી; તે અમૂલ્ય વખતનો અમે બીજી રીતે સદ્‌ઉપયોગ કરીએ છીએ. અમે એવી

ગોળી બનાવી છે કે જે ખાવાથી સાત વર્ષ સાત માસ અને સાત સાડાસાત પક્ષ સુધી કંઇ ખાવું ન પડે. મારા ઝભ્ભા સામે જુઓ. તે આગ ન લાગે, પાણીથી ન ભીંજાય, હવાની અસર પણ ન થાય એવી વસ્તુનો બનાવેલો છે. ઘણાં વર્ષ ટકે છે અને બીજાની જરૂર પડે તો સામાજિક સંગ્રહમાંથી લઇ આવીએ. ત્યાં આવા અસંખ્ય ઝભ્ભાઓ તથા બીજી વસ્તુઓ છે. જેને જોઇએ તે લઇ આવે. આંહિ બધી વસ્તુઓની માલીક સમાજ છે. વ્યક્તિની માલીકીનું કંઈ છે જ નહિ. ભૂખ લાગે તો ગોળી પણ ત્યાંથી જ મળે.

હું—તમારી કેલવણીની સંસ્થાઓ કયા પ્રકારની છે ?

ટાલીઓ—એવી સંસ્થાઓ છે જ નહિ. અમારે કોઇ નિશાળમાં જઇને કલાકો સુધી બેસી રહેવું પડતું નથી. હવે વિદ્યાર્થીઓ કોથળા હોય તેમ શિક્ષકો તેમાં ભણતર ભરતા નથી. અમારે જે વિષયનું જ્ઞાન જોઇએ તે વિષયની પીચકારી (Injection) અમારા માથામાં લઇ લઇએ. જુઓ મારા માથા ઉપર ડાબી બાજુએ ફોલ્લા જેવું દેખાય છે ત્યાં મેં થોડા જ વખત પહેલાં "ઇતિહાસ"ની પીચકારી લીધેલી. અને હમણાં તમારી પાસે ઉભો હતો તે પણ જુનો સમય કેવો હતો તેના અભ્યાસ માટે જ. તમારી કેટલીક બાબતો મને સમજાતી નથી તે સમજાવશો ? દાખલા તરીકે "પોલીસ" રૂપી સંસ્થા કેવી હતી તેનો ખુલાસો કરશો ?

હું—ઘણી જ ખુશીથી. તેઓ રસ્તામાં ઉભા રહી વાહનના વ્યવહારને સંભાળે, તોફાન કરનારને અટકાવે અને ચોરી લુંટફાટ કરનારને યોગ્ય શિક્ષા અપાવે.

ટાલીઓ—બરાબર. હવે સમજાયું. રસ્તે ચાલતા લોકોને પકડીને માર મારનારી તે સંસ્થા હતી એટલું તો હું સમજી શક્યો હતો.

હું—મને આશ્ચર્ય તો એ જ થાય છે કે આપણી પાસેથી આટલાં માણસો પસાર થયાં તેમાં એક પણ સ્ત્રીનું દર્શન કેમ ન થયું ? શું એ સૌન્દર્યની દેવીઓને તમે ઘરમાં પૂરી રાખો છો ?

ટાલીઓ—નહિ. જરા પણ નહિ. તમારા જમાનામાં કોઇ કોઇ જાતોમાં એવો રિવાજ હતો એમ મને જણાયું છે. અત્યારે તમે જે લોકો જતાં જુઓ છો તેમાં સ્ત્રીઓ પણ છે. પરંતુ તેઓનો દેખાવ પુરુષોના જેવો જ છે. તેઓએ તમારા ઝમાનાથીજ પુરુષોની સાથે સમાનતા લાવવાની શરૂઆત કરેલી. ધીમે ધીમે તેઓએ પોતાના પ્રયાસમાં સફળતા મેળવી અને હવે તો સર્વાંશે પુરુષોના જેવી જ થઇ ગઇ છે; દેખાવમાં પણ પુરુષોના જેવી થઈ ગઇ છે. જો કે તેમ કરવામાં ઘણી લાંબી લડત ચાલેલી, પણ આખરે કંટાળીને પુરુષોએ થોડું સ્ત્રીત્વ ગ્રહણ કર્યું અને સ્ત્રીઓએ પુરુષત્વ ગ્રહણ કર્યું એટલે સૌ સમાનતા ઉપર આવી ગયાં.

હું—પણ બાળકો તો બનાવશો ના ? ક્યાં છે એ પ્રભુના પેગમ્બરો ?

ટાલીઓ—અરે એ ગંદી ચીજનો ઉછેર જ અમે બંધ કર્યો. જ્યાં ત્યાં કુદરતી હાજતો કરી નાખે અને બીલાડીના ટોપની જેમ વધ્યા કરે તેનો ખપ શો ? તમારા વખતમાં શરીરનો સંચો અમુક વખત પછી બંધ પડી જતો. અમે એ બંધ પડી જવાનાં કારણો શોધી સદાને માટે ચાલતો રહે એવો બંદોબસ્ત કર્યો છે. તમે જેને મૃત્યુ

કહેના તે આવતું જ નથી પછી વધારે વર્તાતી જરૂર શી?

(હવે મારા ધૈર્યનો અંત આવ્યો. મારૂં અંગેઅંગ ક્રોધથી કંપવા લાગ્યું. હું આ જમાનાના બધા મનુષ્યોનું સત્યાનાશ વાળી નાખું એમ મને થયું. એ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો નહિ–પથરો હોય એમ મને લાગ્યું. અન્તે નિરાશાથી હુ બોલ્યો.)

હું—હે પ્રભો, જ્યાં સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્ય નથી. જ્યાં નિર્દોષ ફુલ જેવું મધુર હાસ્ય કરતાં બાળકો નથી, જ્યાં જીવનનો કાર્યક્રમ વિવિધતા વિના એક જ નીરસ રીતે ચાલ્યા કરે છે ત્યાં મને સ્મશાન લાગે છે. ભલે હમેશાં મિલનાં ભૂંગળાથી સત્તર શેર ધુમાડો નાકમાં ભરાય, ભલે ટ્રામના કર્કશ અવાજથી કાન ફુટી જાય, ભલે મોટરના શોરબકોરથી ભડકી જવાય; પણ મારો જમાનો મને પાછો આપ. ધાંધલ હતી પણ સાથે સૌન્દર્ય, સ્નેહ, મઝાહ અને પ્રગતિને માટે વિગ્રહ પણ હતાં.

૯

રા. રા. જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્માઃ

ઉષા અને કમલિની

૧

"ઉષા! સાંજે "મંડળ"ની સભામાં આવશે કે?" સવારમાં ચ્હા પીતી વખત અરવિંદે સવાલ કર્યો. એની એક આંખ હજી "સુંદરી"ના તુરતમાં જ આવેલા અંક પર ફરી રહી હતી. "કમલિની આજે 'સ્ત્રી પ્રતિ પુરુષની વર્તણુક' વિષે ભાષણ આપવાની છે. ખરેખર, બહુ આનંદ આવશે. એ વિષે એના વિચારો બહુ કડક છે બોલવા બેસે છે ત્યારે લીલું સુકું કાંઇ જોતી નથી."

"હું નથી ધારતી મારાથી આવી શકાય, વ્હાલા!" ઉષાની અણીઆળી અને મોહક છતાં મૃદુ આંખોમાં ક્ષમા યાચનાનો આછો ભાવ હતો. ધાટે નાની છતાં સુટ્ટા અવયવવાળી એ લલના સુંદરતાના નમુના રૂપ હતી. એની ચંપકવર્ણી દેહલતાએ ભલભલી સુંદરીઓના માન મોડ્યા હતાં. જેવું એનું શરીર સુંદર હતું તેવો જ એનો સ્વભાવ મીઠો હતો. સ્નેહીવર્ગમાં એને સૌ 'મધુરી ઉષા' ને નામે ઓળખતા.

અરવિંદ એક વિખ્યાત નવલકથાકાર હતો. એના પુસ્તકોએ સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન મેળવ્યું હતું. લોકોને અજાયબી લાગતી કે આવા વિદ્વાન માણસનો ગૃહસંસાર ઉષા જેવી સાધારણ ભણેલી પત્ની સાથે કેમ સુખે નભતો હશે! ઉષા માંડ ચાર ચોપડી અંગ્રેજી ભણી હશે. સાહિત્યનો એનો અભ્યાસ નહિ જેવો હતો. પણ ગૃહકાર્યમાં તે અત્યંત કુશલ હતી. એની બનાવેલી રસોઇમાં અમૃત જેવો સ્વાદ આવતો. શીવણ, ગુંથણ અને ભરતકામમાં એની બરોબરી કોઇ કરી શકે એમ ન હતું. ઘરને પ્રત્યેક બારીબારણે શોભી રહેલા તોરણો અને પડદાઓ, દિવાનખાનાના ટેબલ અને ટીપાઇ પર પાથરેલા સુંદર રૂમાલો એની કલાની સાક્ષી પૂરતા. સંગીતમાં ય તે પ્રવીણ હતી. તે દિલરૂબા કે હાર મોનીઅમ વગાડતી ત્યારે સાંભળનારા મુગ્ધ થઇ જતા. પતિને તો દેવ ગણી તે પૂજતી. તેની સેવા-શુશ્રૂષા કરવી, તેને આરામ આપવા અને રીઝવવાના સકળ પ્રયાસો કરવા, એ એના

જીવનનો મહામંત્ર હતો. અરવિંદ પત્નીના આ ગુણોની કદર કરતો; એને અનન્ય પ્રેમથી ચાહતો. પત્નીની વિદ્વત્તાની ખામી તેને કોઇક વાર સાલતી, પણ એકંદરે તેને સંતોષ હતો. લોકો કહેતા કે એ તો માત્ર ઉષાના સૌંદર્યથી દિવાનો થયો છે!

ઉષાના પ્રત્યુત્તરથી તે કંઇક નિરાશ થયો હોય એમ લાગ્યું. તેણે કહ્યું: "જેવી તારી મરજી!"

"મંડળમાં આવનારા લોકો એટલા બધા વિદ્વાન અને હુશિયાર હોય છે કે મને બીક લાગે છે. તેમની સાથે ભેળાતાં મને ગભરામણ થાય છે. તમને ખોટું તો નહિ લાગેને?"

"તું આવે તો વધારે સારૂં. ગાંડી! તને કોઇ ખાઇ નહિ જાય!"

"મને તો ત્યાં બહુ અતડું લાગે છે. એ લોકો એવી બાબતોની ચર્ચા કરે છે કે જેની મને ખબરે ન હોય. ગઇ વખત હું 'મંડળ'માં આવી ત્યારે મને એક જણે પૂછયું: 'તમે શેકસ્પીઅર વાચ્યો છે?' મારી બલા જાણે શેકસ્પીઅર કોણ હશે. ગુજરાતી વાંચવાની જ પૂરી ફુરસદ નથી ત્યા અંગ્રેજીનું લફરૂં કયાં વળગાડું. તેમા આ નોકર રજા પર ગયો છે ત્યારથી તો એક ઘડી યે નવરાશ નથી મળતી. વળી વાંચું તો ય હું તો ભૂલી જાઉં છું. ભરત ગુંથણની ગોઠવણી જેટલી યાદ રહે છે તેટલું એ બધું નથી રહેતું. થોડુંક વધારે ભણી હોત તો મેનું સારૂં થાત! લ્યો આ પાન સોપારી બીજી આપું"

વધારે સોપારી માટે અરવિંદે ડોકું નમાવ્યું. "તું વિદ્વાન નહિ થાય તો ચાલશે," રંગબેરંગી ભાતથી ભરેલા કલા કરના મનોહર મોરવાળા સુંદર પડદા પર નજર ફેરવતાં અરવિંદે કહ્યું. "પણ મારા કામમાં અને મારા સ્નેહીવર્ગમાં તું બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી થાય એટલું જ મને તો જોઇએ છે. 'મંડળમાં' જતાં બીક શાની લાગે? તારૂં મીઠું હાસ્ય બધાંને મ્હાત કરવા પૂરતું છે" એણે ખોટી ખુશામદ નહોતી કરી. ઉષાના હાસ્યમાં ખરેખર એવી જાદુઇ મીઠાશ ભરી હતી.

દુખિત હૃદયને આનંદ આપે, કંટાળેલા મગજનો બધો ય થાક પળવારમાં ઉતારી દે, હૈયાંની ઉર્મીઓ ઉછળાવે, એવું મીઠું ઉષાનું હાસ્ય હતું. અરવિંદને એ હાસ્યની, સાથે સાથે ઉષાના મૃદુ સ્પર્શની, તેના કોમલ કંઠમાંથી વ્હેતા મીઠા, સુરીલા સંગીતની વારંવાર જરૂર પડતી. આખો દિવસ નવલકથાના પાત્રોની કલ્પના કરતાં પોતાની પ્રાણસંચારક કલમથી એ કલ્પનાની મૂર્તિઓને સજીવન કરતાં એનું શરીર અને મગજ બન્ને થાકી જતાં. એક સાથે અર્ધો ડઝન દૈનિક, અઠવાડિક કે માસિક વર્તમાનપત્રોમાં ચાલુ વાર્તાઓ લખવી એ કંઇ રમત વાત છે? એવે સમયે ઉષાનું હાસ્ય, એનો સ્પર્શ, એનું સંગીત અમૃતસંજીવનીની ગરજ સારતાં. અરવિંદના તેજસ્વી લલાટપર એ થાકની રેખાઓ પડી રહેતી; એની પાણીદાર આંખો એવે સમયે નિસ્તેજ સરખી લાગતી. ઉષાને એ ચિન્હો પ્રિય થઇ પડયાં હતા; તે એની જરૂરીઆત સૂચવતાં. અરવિંદ ભલે આખો દિવસ વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિના પ્રદેશમાં ઘોડા દોડાવ્યા કરે, પણ થાકે એટલે ઉષાની જરૂર એને જણાતી. એવે સમયે, બ્હારથી રમી કુદીને માતાના ખોળામાં મીઠી નીંદ લેવા આવેલા બાળક જેવો એ લાગતો; ઉષાના ખોળામાં માથું મુકી એ ઘડીભર પડી રહેતો એ વ્હાલસોયા, ચન્દ્ર જેવા શાન્ત તેજથી ભર્યા મુખમાંથી ઝરતા અમૃતરસનું પાન કરતો અને કોકિલ કંઠમાથી નીકળતા મધુર સંગીતથી શરીર અને મગજનો થાક ઉતારતો આ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે ઉષાની વિદ્વત્તાની ખામી એ ભુલી જતો. પત્ની ભલે વાર્તાનું વસ્તુ વિચારવામાં મદદ ન

કરી શકે કે પાત્રોની કલ્પના કરવામા બુદ્ધિને જોગ ન આપી શકે, પણ એ બધુ કરતા લાગેલો થાક ઉતારી દે તો યે કંઈ ઓછી સાહાય્ય નથી બુદ્ધિપ્રદેશમા વિદ્વાન મિત્રોની સહાય લઈ શકાય, પણ વ્હાલસોયી પત્ની વિના થાક કોણ ઉતારી શકે ? એ અનુપમ અધિકાર તો પત્નીનો !

અરવિંદના શબ્દો સાભળી ઉષાએ વાંધો લીધો "તમારી કમળાવાળી આપે તો બધુ પીળુ જ દેખાય ! મને મારા હાસ્ય પર એટલો બધો વિશ્વાસ નથી, અને હોય તો યે એ બ્હ બીજાઓ માટે નથી એ તો. . " આગલ બોલતા એ અટકી. એની આંખો નાચી રહી, એના અવાજમા પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યનો ટંકાર હતો ભલભલા તપસ્વીનુ હૃદય એને જોઈને ડામાડોળ થાય તો રસિક અરવિંદનું શુ ગજુ ?

અધુરા રહેલા વાક્યનો મર્મ એ સમજ્યો "એમ કે ?" કહેતો, તીરછી નજર નાખતો એ ઉઠ્યો. ઉષાને બાથમા ઉચકી લીધી, એના આ કર્ષક અધર ચુમવાની લાલચ એ ખાળી ન શક્યો

"લે, ચાલ ! હવે મને જવા દે આજે ઘણું કામ છે.' કેમ જાણે ઉષાએ તેને રોકી રાખ્યો હોય !

૨

કમલિની એક અજબ મૂર્તિ હતી. શ્રીમંત સુધારક પિતાની લાડમા ઉછરેલી, કંઈક અંશે ફેંકે ચઢાવેલી એ પુત્રી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના અસાધારણ વિચારો ધરાવતી હતી. પિતાએ કેળવણી આપવામા કચાશ નહોતી રાખી. એ કહેવાતી ઉચી કેળવણીએ તેના સ્ત્રીસહજ લજ્જા અને સંકોચ દૂર કર્યા હતા પુરુષો સાથે તે છૂટથી ભળતી, તેમની સભાઓમા આગળ પડતો ભાગ લેતી વિદ્વાનો સાથે બુદ્ધિવાદમા ઉતરી વિજ્ઞાનમા ખપવા મથતી. યુરોપીઅન અને અમેરિકન સ્ત્રીઓના સહવાસે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય સબધી બધા પાશ્ચાત્ય વિચારો એના મગજમા ઘુસ્યા હતા પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ જે અધિકારો ભોગવી રહી છે યા મેળવવા મથે છે, તે બધા હિન્દની સ્ત્રીઓને અપાવવા તેણે કમર કસી હતી

સુધારક પિતાના પુણ્યપ્રભાવે તેને વીશ વર્ષ સુધી કૌમારવ્રત પાળવુ પડયુ હતુ બાળ લગ્નના એ કટ્ટા વિરોધી અને સ્ત્રીશિક્ષણના હિમાયતી પિતાએ કન્યાને મોટી થવા દીધી હતી અને કૉલેજનુ શિક્ષણ આપ્યુ હતુ. જ્યારે તેને પરણવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે નાનકડી જ્ઞાતિમા તેને યોગ્ય કોઇ વર નહતો. સુભાગ્યે ગોકુલદાસ શેઠ પીસ્તાલીસ વર્ષની ઉમ્મરે ખાલી પડયા, એમની પ્હેલી વારની પત્ની મરી ગઇ. કમલિનીના પિતાએ તેની આનાકાની છતા ચોક્કુ ગોઠવી દીધુ અને ત્વરાથી લગ્ન કરી નાખ્યા. આવી ભણેલી ગણેલી અને રૂપસુંદર મોટી ઉમ્મરની પત્ની મળતા ગોકુલદાસ શેઠને તો સ્વર્ગ બે વેંત જ દૂર રહ્યુ હોય એમ લાગ્યુ, પરંતુ કમલિનીને અસંતોષ રહી ગયો યૌવનના પૂર બહારમા મ્હાલતી એ નાજુક, વિલાસી યુવતીના મનના કોડ મનમા જ રહી ગયા ગોકુલદાસ બિચારા નામનુ જ અંગ્રેજી ભણ્યા હતા બાપે મૂકેલી અઢળક સંપત્તિ હતી, ધીકતો ધંધો હતો પણ એમનામા વિદ્વાનો જેવુ બુદ્ધિચાપલ્ય ન્હોતુ, રસિકતા નહોતી પત્નીના ગાડીવાડીના શોખ એ પૂરી શકે એમ હતુ, પણ એના હૃદયના તાર ઝણઝણાવી એનો આદર મેળવી શકે એવી શક્તિ તેમનામા નહોતી એક ગ્રામ્ય કહેવતના શબ્દોમા કહીએ તો "કાગડો દહીંથરુ લઇ ગયો હતો !"

શ્રીમંત પતિની પત્નીને સમય ગાળવાના સાધનો ખોળવાની ખાસ જરૂર પડે છે કમલિની સ્ત્રીવર્ગોમા શીખવવા જતી, સભાઓમા

ભાષણો આપતી, વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખતી હમણાં થોડાક સમયથી એ કલાભક્ત મંડળમાં જોડાઇ હતી. માટિસ સંગીત, ચિત્ર આદિ ક્ષેત્રોના અનેક નાના મોટા યોદ્ધાઓ-લેખકો અને લેખિકાઓ ચિત્રો અને શિલ્પકૃતિઓ બનાવનાર સ્ત્રીપુરુષો એ મંડળના સભાસદ હતા. મંડળ સભાસદોને એક વસ્તની ગરજ સારતું. વિધવિધ વિષયોપર વિદ્વત્તાભરી ચર્ચા ઉપરાંત મનગમતો ખાનપાન અને ગાનતાનનો લાભ પણ મંડળના સભાસદોને મળતો.

અરવિંદ આ મંડળનો એક ઉત્પાદક અને આગેવાન સભાસદ હતો. ઉત્તમ નવલકથાકાર તરીકેની એની ખ્યાતિથી અંજાઇ બીજા સભાસદો એના તરફ માનની લાગણીથી જોતા. મંડળના આકાશમાં એ ચન્દ્ર સમો વિરાજતો, બીજા સભ્ય-સભ્યાઓ તેજ તારલીઆની જેમ એની કીર્તિજ્યોતિ આગળ ઝાંખા પડી જતા.

કમલિનીએ એની ખ્યાતિ સાંભળી હતી એના પુસ્તકો વાંચી મુગ્ધ થઇ હતી. કોઇ પણ રીતે એ બુદ્ધિમાન નર પોતાનો ન થાય? એને મળવાને એ અધીરી થઇ હતી. એના ભાષણની ચર્ચામાં અરવિંદે ભાગ લીધો નહોતો એટલે એ ઉત્સુકતા વધી હતી.

ચર્ચાને અંતે સભાસદો પોતપોતાને ગમતો આનંદ મેળવવામાં ગુંથાયા. સ્ત્રી-પુરુષો કે જેમને રંગોને ઇન્સાફ આપતા તેઓ નાની નાની ટોળીઓમાં વ્હેંચાઇ ગયા. અરવિંદ એક ખુણામાં ઉભો ઉભો બે મિત્રો સાથે ગપ્પા મારતો હતો. કમલિની ત્યાં આવતાં એ વાતોમાં ભંગાણ પડ્યું.

"અરવિંદ ભાઇ! તમારું છેલ્લું પુસ્તક 'મોતેરી જાળ' વાંચ્યું ત્યારથી તમને મળવાની ઇચ્છા થઇ છે." પોતાની નાદિત્ય સ્મિતના બનાવતાં એ બોલી.

અરવિંદ આછું સ્મિત કરી સહેજ નમ્યો. સ્ત્રીઓ સાથે છુટથી વાત કરતાં તે શરમાતો.

"સદ્‌ભાગ્ય એ પુસ્તકના કે તમારો આદર પામી શક્યું!"

"એમાં દર્શાવેલા વિચારો હિમ્મતભર્યા અને કડક છે. મને એ વધારે ગમે!" માથાપરથી વારંવાર ખસી જતી સાડી છટાથી ઠીક કરતાં કમલિની પાસે પડેલી એક ખુરસીમાં બેઠી "બેસોને! આપણે વાતો કરીએ. કોફી અહિં જ મંગાવી લઇશું."

મનુ મહારાજના નારીપૂજાના દિવસો ઉડી ગયા, તે પહેલાં તો પાશ્ચાત્ય ખંડની રીતભાતોનું ઉપરછલ્લું અનુકરણ આવા મંડળોમાં અવતાર ધરી ચુક્યું હતું. કમલના "બોયને શોધવા જઇશ, કોફી આવતાં વાર લાગશે એમ ધારી, 'હું જ લઇ આવું" કહી અરવિંદ બે પ્યાલા લઇ આવ્યો. પીતાં પીતાં તે કમલિની તરફ ઘડીભર જોઇ રહ્યો. એ ઉંચી જેટલી બહુ સુંદર નહોતી, પણ બુદ્ધિમતી હતી એ ચોક્કસ. એના શણગારની ટાપટીપ પ્રભુએ આપેલી થોડીઘણી સુંદરતામાં વધારો કરી એને આકર્ષક બનાવતી. વાંકે મરોડે પાડી હોઠના વાળ એની સુંદરતામાં વધારો કરતાં. હાથ સુંવાળા હતા. આંખો બહુ કાળી અને વિશાળ નહિ છતાં પાણીદાર હતી. એની વાત કરવાની છટા સામાને પળવારમાં આંજી દેતી. પોતાના ભાષણમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયો વિષે અરવિંદ શું ધારે છે તે જાણી લેવાનો એણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાં તો અરવિંદે સહેજ બે ત્રણ વાતો બનાવી પણ ધીમે ધીમે ઉત્સાહમાં આવતો ગયો.

"પુરુષો માત્ર સૌંદર્યથી જ આકર્ષાય છે" કમલિનીએ કહ્યું "પત્ની બુદ્ધિમતી હોય એમ તેઓ નથી ઇચ્છતા. બુદ્ધિમતી પત્ની તેમના કામકાજમાં કેટલી બધી મદદરૂપ બની શકે તેનું

હજી તેમને ભાન નથી થયું! સાધારણ પુરુષને તો વર્ષો સુધી બુદ્ધિપૂર્વક સાહાય્ય કરતી પત્ની કરતાં રાત્રે દશ મીનીટ પગ દાબતી પત્ની વધારે પસંદ આવે છે! પુરુષોને બુદ્ધિની કદર જ કયાં છે? કેટલા વિદ્વાનોએ વિદુષી પત્ની મેળવવાની ઇંતેજારી બતાવી છે? ભાગ્યે જ કોઇએ! કારણ એ જ કે પત્નીની બુદ્ધિ આગળ પોતાની બુદ્ધિનું તેજ કદાચ ઝાંખું પડી જાય એવો તેમને ભય લાગે છે! તેમને દેવ મટી મનુષ્ય નથી થવું! તેમને પત્નીની પૂજા જોઇએ છે, સહચાર નથી જોઇતો!"

"તમારો અભિપ્રાય તદ્દન ખોટો છે." સ્ત્રી તરફની સ્વાભાવિક માનની લાગણી બતાવ્યા વિના અરવિંદે રોકડું પરખાવી દીધું. "એમાં નથી પત્નીની બુદ્ધિ માટે ઇર્ષ્યા, કે નથી એમાં પૂજાવાની લાલસા. એમાં માત્ર આત્મરક્ષણની ભાવના રહેલી છે. પોતાની બુદ્ધિના બળે જીવન-નિર્વાહ કરતા પુરુષને, એ બુદ્ધિપર, એ મગજપર વધારે ભાર ન ભરે, એમાંથી કાંઇક કાઢી લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવી પત્નીની જરૂર હોય છે. આખો દિવસ મગજ ફોડી કર્યા પછી તેને બુદ્ધિવાદની જરૂર નથી હોતી, જરૂર હોય છે માત્ર...."

"મીઠાં હાસ્યની, કોકિલ કંઠના સંગીતની?" કમલિનીએ તેને વચમા જ અટકાવી કટાક્ષ કર્યો.

"બરોબર છે! એને ઉત્તેજવાને-ઉશ્કેરવાને બદલે એનો થાક ઉતારવાની જરૂર છે." અત્યારે તે ઉષાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો. જાણે-અજાણે પોતાનો મીઠો અનુભવ કહી રહ્યો હતો.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની પૂજારણના એક તિરસ્કારમાં મરડાયાઃ "હું નથી ધારતી તમે એમ ખરેખર માનતા હો! તમે કબુલ કરો કે નહિ, પણ તમે જાણો તો છો જ કે બુદ્ધિમતી પત્ની હોય તો પતિને માટે કેટલું બધુ કરી શકે. હું પતિ હોઉં તો મારી પત્નીને બુદ્ધિમતી બનાવવાનો જરૂર પ્રયાસ કરૂં." છેલ્લું વાકય બોલતાં એણે એક અર્થસૂચક કટાક્ષ ફેંકયો. આ સ્ત્રી પતિને બુદ્ધિમાન બનાવવાનો પ્રયાસ કરશે કે કેમ? એ સવાલ વિચારવા જેવો હતો.

પોતાની જ પરિસ્થિતિ વિષે વાતો કરવી, તેના પર થતી કડક ટીકા સાંભળવી કયા પુરુષને રુચે? અરવિંદે ચાલાકીથી ચર્ચાનો વિષય બદલ્યો. સાહિત્યના જુદાં જુદાં અંગોની ચર્ચા કરતાં કરતાં હાલની રંગભૂમિનાં ચીંથરા ફાડવા માંડયા. સમાજના રીતરિવાજોની સખ્ત ઝાટકણી કાઢતો, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની મજબૂત હિમાયત કરતો "શક્તિ" નામે નવો નાટક કમલિનીએ જોયો હતો કે નહિ તે તેણે જાણવા પ્રચ્છયું.

"હજી નથી જોયો. જોવાનો વિચાર છે. શરીરનાં રૂંવાડાં ઉભાં કરી દે એવું કંઇક હોય તો મને બહુ ગમે!" જવાબ મળ્યો.

એણે ધાર્યું હતું કે આ જવાબ સાંભળી અરવિંદ તેને પોતાની સાથે નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ કરશે. પણ એ તો નીચી નજર કરીને બેસીજ રહ્યો. આવતા શનીવાર માટે એણે બે ટીકીટો મંગાવી રાખી હતી. ઉષાને સાથે લઇ જવાનું વચન ન આપ્યું હોત તો....

તે ઉંઘમાંથી જાગ્યો હોય એમ ઝબક્યો. ઘડીઆળ તરફ નજર કરી. વાતોમા વખત બહુ વીતી ગયો. ઉષા ઘેર વાટ જોતી હશે; જમવાનું ટાઢું થઇ જતું હશે. તેણે જવાની રજા માગી. કમલિનીની આંખોમાં તિરસ્કારની છાયા હોય એવો એને ભાસ થયો!

૩

"આવા બુદ્ધિમાન પતિને વશ રાખતાં તમને બહુ મહેનત પડતી હશે, નહિ વારૂ, ઉષા બ્હેન?"

મહેમાનના આ સવાલથી પ્યાલામાં ચ્હા રેડતી ઉષાના મુખપર આછું સ્મિત ફરક્યું, અરવિંદ સાથે મંડળમાં વાતચીત થઇ ત્યારથી એ વિખ્યાત

લેખકને પોતાનો કરવા કમલિની અધીરી બની હતી, અને પોતાને કેના હરીફ સામે ટક્કર ઝીલવાની છે, તે જાણવા તે પ્રયત્નો કરી રહી હતી. અરવિંદ સાથેના પ્રસંગ પછી થોડેક દિવસે "મહિલા સમાજ"ની એક સભામાં ઉષા સાથે ઓળખાણ કરી થોડાક સમયમાં પરિચય ખુબ વધારી લીધો હતો. આજે કંઈક બ્હાનું કાઢી ઉષાને તેને ઘેર મળવા આણી હતી અરવિંદ પણ ઘેર જ હતો. ઉષા આ-નાકાનીથી આ નવી સખીની સરભરા કરવામાં ગુંથાઈ હતી તેને બિચારીને શું ખબર કે આ સખી તેની ગોપ્ય થવા ઉમેદવાર થઈ છે.

તેણે ફરી સવાલ પૂછ્યો. "હું જાણવા માગું છું તે એ જ કે તમે એમની બુદ્ધિની સપાટી પર કેવી રીતે પ્હોંચી શકો છો? મારાથી તો એ ન બને'" નખશિખાંત કમલિનીના શબ્દે શબ્દે કટાક્ષ ભર્યો હતો. ઉષાની બુદ્ધિની ખામી અરવિંદ જોઈ શકે એટલા માટે જ એ સવાલ પૂછાયો હતો.'

"એ માટે હું પ્રયત્ન જ નથી કરતી," ઉષા સવાલનો મર્મ હજી નહોતી સમજી. "એમને માત્ર આરામ આપવાની ત્રેવડમાં જ હું રહું છું."

"ગૃહજીવનની એ અનેરી મોજ છે' પણ સાચે, તમે તો ગૃહમાં જ સ્ત્રીઓનું સામ્રાજ્ય છે એમ માનો છો'" શબ્દો સાદા હતા પણ એના વિયોગે જાણનાર અરવિંદથી એમાં રહેલો કટાક્ષ છુપો ન રહ્યો. "તમે રસોઈ બહુ સુંદર બનાવો છો, ઉષા બ્હેન' આ મીઠી કચોરીનો સ્વાદ તો મોઢામાં રહી જાય એવો છે. એ કેવી રીતે બનાવો છો? મને તો એવું કાંઈ ન આવડે'" માત્ર રસોઈમાં જ રચીપચી રહેતી ગૃહિણી તરફનો એનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ હતો.

ઉષા હજી ન સમજી શકી મીઠી કચોરી બનાવવાની રીત એણે વિગતવાર કહી બતાવી. અરવિંદ મુંગે મોઢે સાંભળી રહ્યો ઉષાને ઠેકાણે કોઈ બુદ્ધિમતી સ્ત્રી હોત તો ગહરો જવાબ આપી શકત. અત્યારે સુંદર ઉષા કરતાં બુદ્ધિમતી કમલિની એને વધારે આકર્ષક લાગી.

પાકશાસ્ત્રમાં કમલિનીને રસ ન પડ્યો. ચાલાકીથી વાત ફેરવી એણે સાહિત્યચર્ચા ઉપાડી. ઉષાના સાહિત્યના અભ્યાસનું માપ એણે પળવારમાં કાઢી લીધું. "તમે 'રણજીતરામના નિબંધો' વાંચ્યા, ઉષા બ્હેન?" એણે સવાલ પૂછ્યો.

"એને વાર્તાઓ વધારે પસંદ પડે છે!" ઉષા જવાબ આપે તે પ્હેલાં અરવિંદ બોલી ઉઠ્યો તેના અવાજમાં આછો તિરસ્કાર હતો. પ્રિયજનનો આ કટાક્ષ ઉષા સમજી. એનું હૃદય દુખી થયું. પણ અતિથિધર્મ ચુકી નહિ.

'હું વિદ્વાન નથી. સાચી વાત છે, મને વાર્તાઓ વધારે ગમે છે." ઉષાએ કંઈક ગૌરવથી ઉત્તર આપ્યો.

"ખરેખર?" કમલિનીના આ ઉદ્ગારમાં છુપી છરી હતી "તમે મંડળમાં આવતાં હો તો કેટલું બધું નવું જાણવાનું મળે, કેટલા બધા વિદ્વાનોના સમાગમમાં અવાય? આવતે અઠવાડિએ સભા છે તેમાં જરૂર આવજો "સાહિત્ય સમ્રાટ" માસિકના વિદ્વાન અને વયોવૃદ્ધ તંત્રી શ્રી. પુષ્કરરાય "આધુનિક નવલકથાઓ" વિષે વિવેચન કરવાના છે. તમારું નવું પુસ્તક "સ્નેહની સાંકળો" એ જ પ્રકટ કરવાના છે નહિ વારુ?" છેલ્લું વાક્ય તેણે અરવિંદને નમોવીને કહ્યું.

"હું જરૂર આવીશ," ઉષાએ શાન્ત ગૌરવથી કહ્યું. અરવિંદની નજરમાં તેને હલકી પાડવાની કમલિનીની મકસદ તે કળી ગઈ હતી કે કેમ તે એના વર્તન પરથી સમજી શકાય એમ ન હતું. મેમાનને વિદાયગીરી આપતાં તેના મ્હોંપરની હમેશની આનંદની છાયા જરાય ઓછી થઈ ન હતી. અંતરની લાગણી જણાઈ

આવે એવી એક પણ રેખા તેમા ન હતી.

૪

આજે મંડળનુ દિવાનખાનું ગાજી રહ્યુ હતુ. " સાહિત્ય સમ્રાટ્ "ના તન્ત્રીની ચર્ચાએ લગભગ બધા સભાસદોને આકર્ષ્યા હતા એ ચર્ચા માટેની સભા પૂરી થઇ હતી, છતા સભાસદોની જુદી જુદી ટોળીઓ એ જ બાબતની ચર્ચા કરી રહી હતી બિચારી ઉષાને એ ચર્ચા મા સ્થાન ન હતુ તે એકલી પડી એક ખૂણા મા બેઠી હતી અને થોડેક દૂર એના પતિ અને કમલિનીની આસપાસ વીંટાયલા સભાસદોની ટોળી તરફ શાન્ત, આતુર નજરે જોઇ રહી હતી

" તમારો આદર્શ નવલકથા સબંધી ગમે તે હોય, છતા લેખકે જો ભૂખે ન મરવુ હોય તો વાચકવર્ગની રુચીને પોષે એવી સામગ્રી તેણે આપ્યે જ છુટકો " અરવિંદે પોતાની જોરદાર શૈલીમા સો વાતની એક વાત કહી નાખી એ કહેતા કહેતા તેની નજર ભીના રંગની સાડી અને બહુમૂલ્ય અલંકારોમા સજ્જ થયેલી વસન્તની દેવી સમ લાગતી કમલિની ઉપર ઠરી રહી. " નવલકથાના આદર્શ "ની હિમાયત કરી કમલિની પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી અરવિંદના શબ્દો તેને યોગ્ય જવાબ આપવા માટે બોલાયા હતા

" પણ લેખકવર્ગે વાચકવર્ગની રુચી કેળવવી જોઇએ " તેણીએ પોતાના મતનુ સમર્થન કર્યુ.

" બરોબર છે પણ એ રુચી કળવાય ત્યા સુધી ગરીબ બિચારા લેખકોનુ શુ ? તેમના છોકરાને કયે મોસાળ મોકલવા ? " અરવિંદના અવાજમા કઠોરતા હતી પણ કમલિનીને તેથી માઠુ ન લાગ્યુ. એ પુરુષોચિત કઠોરતાજ તેના સ્ત્રીહૃદયને આકર્ષી રહી હતી.

જવાબ આપીને અરવિંદ એ ટોળામાથી ખસ્યો ઉષા એકલી બેઠી હતી એનુ એને ભાન આવ્યું. કમલિની એની પાછળ વર્ણનાતર્યે આવી અને ઉષાની બાજુની ખુરશીમા બેઠી અરવિંદ બન્નેને માટે કોફી લઇ આવ્યો હજી તો કપ ખાલી કરી રહ્યા ન હતો ત્યા એક મિત્રે તેને બોલાવ્યો થોડીવારે કમલિની પણ તેની પાછળ ગઇ.

ઉષા આ બેદરકારીથી જોઈ રહી થોડીવારે એક ભગતા કવિ સાથે ઓળખાણ પાડી વાતો કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તે બિચારો પોતાની ગ્રન્થની કહેતો હતો બેમ્દર પ્રકાશક અને વાચકવર્ગ વિષે તેણે એક નાનુ સરખુ ભાષણ આપ્યુ. ઉષા વચ્ચે વચ્ચે એને આશ્વાસન આપતી પણ એની નજર એના પતિની દિશામા હતી

કમલિની એની શાન્ત નજરથી ગુચવાડામા પડી. એ નજરમા ખીજવાટ હોત તો તે સમજી શકત એમા ઇર્ષ્યા ભરી હોત તો તે આનંદદાયક ગણત, પણ તેમા જણાતી બેદરકારીથી તે ઉત્તેજીત થઇ, અધીરી બની. એ અધીરાઇને લીધે, પોતાની વિદ્વત્તાના ફાકાને લીધે એ આખોમા રહેતુ શાન્ત ડહાપણ તે જોઇ ન શકી

અરવિંદ આજે રંગમા હતો. એની બુદ્ધિ ઉત્તેજીત થઇ હતી કમલિની અનેક યુક્તિ કરી, વારવાર સવાલો પૂછી, ટીકાઓ કરી એની વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિને કસોટીએ ચઢાવતી હતી.

ઉષા આ બધુ શાન્તિથી જોઈ રહી અરવિંદના લલાટપર થાકની રેખાઓ જણાવા લાગી હતી, તેની આખોમાથી તેજ કમી થતું જતું હતું આ ચિહ્નોથી ઉષાને આશા આવી કમલિની એને કંટાળો આપતી હતી, થકવતી હતી એકાએક તે એ ટોળામાથી છુટો પડયો, ઉષા પાસે આવ્યો, અને અત્યંત થાક્યો હોય તેમ પાસેની ખુરશીમા બેશી ગયો

" એકલી પડી ગઇ કે, ઉષા ? કંટાળો તો નથી આવ્યો ને ? "

'ના રે ના' ઉષાના મૃદુ અવાજે થાકેલા મગજ૫ર અમૃત સીંચ્યું તેના અવાજમાં વિજયનો ધ્વનિ હતો, પણ સાથે બેચેની ય હતી પતિ આજે થાક ઉતારવા એની પાસે પાછો આવ્યો હતો, પણ હમેશા એમ આવશે ખરો?

"આ જગ્યાએ જરાય શાન્તિ નથી બધા કુસ્તીબાજોની જેમ એકબીજાને વળગે છે અને દાવપેચ ખેલે છે ચાલ, આપણે આઘે રહીને ચા પી લઈએ. પણ જરા થોભ મારે પુષ્કરરાય સાથે થોડીક વાત કરી લેવી છે'

પુષ્કરરાયને શોધતા તેની આખ ઓરડામા ફરી ફરી પાસે જ એક ટોળુ એમની આસપાસ વીંટાઈ ખુશામત કરી રહ્યું હતુ 'સાહિત્ય સમ્રાટ' પ્રેમે પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું કામ મોટા પાયા પર ઉપાડ્યુ ત્યારથી એમની કીમત વધી ગઈ હતી'

અરવિંદે એમને બોલાવ્યા ઉપકાર કરતા હોય એવી ઢબે તેઓ આ વાત 'સ્નેહની સાંકળો' પ્રગટ કરવા સંબંધી વાતચીત થઈ પુષ્કરરાયે મોટી રકમ આપવાનું નક્કી કરી પહેલી આવૃત્તિનો હક્ક ખરીદી લીધો. અત્યારે અરવિંદને બીજો કોઈ પ્રકાશક એટલી રકમ આપે એમ ન હતુ આખરે તેમણે કુમુદિનીને મળવાની ઈચ્છા દર્શાવી અરવિંદ તેને શોધી લાવવા ઊઠ્યો દૂર એક ખુણામા નાનુ સરખુ ટોળુ જમાવી ઉષા સાથે હમણા જ વાતચીત કરી ગયેલા પેલા ઉગતા કવિની એ સેવા કરતી હતી'

દરમિયાન પુષ્કરરાય ઉષા સાથે વાતે વળગ્યા 'તમને તો અહિં બધું નવુ નવુ લાગતુ હશે' એના કરતા ઘેર બેસીને કંઇ વાચવુ કે નાટક જોવા જવુ વધારે સારૂ નહિ વારુ?"

મને તો ઘેર બેસી વાચવુ કે ગુંથવુ વધારે ગમે' ઉષાએ કહ્યું 'તમારા માસિકમા પ્રગટ થયેલી 'બાળલગ્નની વેદી પર બલિદાન' નામની વાર્તા મને બહુ ગમી હતી" પુષ્કરરાયને સારૂ લગાડવા ઉષા મથતી હતી એમનાથી અરવિંદને કેટલો મોટો લાભ થવાનો હતો? પણ એમના માસિકનું નામ એ ભૂલી ગઈ હતી અધીરાઈમા એણે 'ગુર્જર રત્ન' મા વાચેલી વાર્તાનું નામ દઈ દીધુ'

આ વાત ચાલતી હતી ત્યા અરવિંદ કુમુદિનીને લઈ આવી પહોંચ્યા ઉષાનું છેલ્લું વાક્ય તેમણે સાભળ્યુ હતુ અરવિંદના લલાટ૫ર એ સાભળી ગુસ્સાની રેખા પડી કુમુદિનીનુ મુખ તિરસ્કારમા મરડાયુ વાત કરનારમાંથી એકેની નજર તેમના તરફ નહતી

ગુજરાતના આગેવાન લેખક-લેખિકાઓના વિચારશીલ અને વિદ્વત્તાભર્યા લેખો પ્રગટ કરવાનુ અભિમાન ધરાવતુ 'સાહિત્ય સમ્રાટ'' 'ગુર્જર રત્ન'ની હરોળમા મુકાય, એ એના વિદ્વાન તંત્રીને અસહ્ય લાગ્યું. ક્યા રાજા ભોજ ને ક્યા ગાંગો તેલી? ક્યા "ગુર્જર રત્ન"ની ચવરા જેવી વાતો અને ક્યા 'સાહિત્ય સમ્રાટ'ના પ્રતિભાશાળી લેખો? પુષ્કરરાયનુ અભિમાન ઘવાયુ 'મારા માસિક એવી વાર્તા તરફ નજરે ન નાખે બાળલગ્ન જેવા જરી પુરાણા વિષય પર નવી વાર્તા શી લખવી?' તેમણે પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો

પોતે ભૂલ કરી હતી એમ ઉષાને સમજાયુ પણ એ ભૂલ કેટલી ગંભીર હતી તેનુ એને ભાન ન હતુ બને તો એ ભૂલ સુધારી લેવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો 'સાચી વાત છે' બાળલગ્ન વિષે બહુ લખાયુ છે છતા બાળલગ્ન ઓછા નથી થયા પરંતુ હું તો માનુ છુ કે કન્યાવિક્રય કરતા બાળલગ્ન વધારે સારા પૈસા લઈને મા બાપ દીકરીને કોઈ બુઢ્ઢા વર સાથે પરણાવે વેચે અને તેનું જીવતર ધૂળધાણી કરે તે કરતા બચપણથી જ લાકડે માકડું વળગાડ્યા હોય તે હજાર દરજ્જે બહેતર છે' પોતે બુદ્ધિપૂર્વક વાત કરી શકે છે એમ બતાવવા ઉષા ઉત્સુક

બની હતી. તેને ખબર ન હતી કે ભૂલ સુધારવા જતાં બુદ્ધિમાન તરીકે ખપવાનો પ્રયત્ન કરતાં, તેણે બીજી એથી ય વધારે ગંભીર ભૂલ કરી હતી.

મંડળના સર્વ સભાસદો જાણતા કે પુષ્કરરાય પંચાવન વર્ષની વયે હમણાં જ ત્રીજીવારનું લગ્ન કર્યું હતું. કન્યાની ઉમ્મર માત્ર તેર વર્ષની હતી. લોકો કહેતા કે એ કન્યા માટે તેમને રૂપીઆ પાંચ હજાર આપવા પડ્યા હતા!

ઉષાએ જોયું કે એના શબ્દોએ પુષ્કરરાય પર ભયંકર અસર કરી હતી. તેમના વૃદ્ધ મુખની કરચલીઓમાં ગુસ્સાની રેખાઓ ઉમેરાઈ. ઉષા આમ થવાનું કારણ ન સમજી શકી. અરવિંદ શું કરવું, શું બોલવું તેની મુંઝવણમાં પડ્યો. રખેને પુષ્કરરાય પોતાનું વચન પાછું ખેંચી લે એવો તેને ભય લાગ્યો હતો. તુરત જ કમલિની મદદે આવી.

"અલબત્ત, ઉષા બ્હેનનો અભિપ્રાય બધાને લાગુ નથી પડતો. કેટલાક સંજોગોમાં એવાં લગ્ન કરવાની અને નાણાં આપવાની ફરજ પડે છે. પિતૃઋણ ચુકવવાનું બાકી હોય અને નાતિમાં કન્યાની અછત હોય તો એમ કર્યા વિના છુટકો જ નહિ. વળી ઉમ્મર મોટી છતા શરીરનો બાંધો જુવાન જેવો સુદૃઢ હોય તો એવા લગ્ન અલબત્ત સુખી નીવડે છે!" કમલિનીએ પુષ્કરરાયના ઘાપર મલમપટ્ટો લગાવ્યો. વૃદ્ધ પ્રકાશકનો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો. અરવિંદ અત્યારે કમલિનીનો ઋણી હતો.

"તમે મને મળવા માગતા હતા? તમારી એ ઇચ્છા મારે માટે મગરૂરી લેવા લાયક ગણાય "સાહિત્ય સમ્રાટ્" જેવા સાહિત્ય પ્રદેશના ખરેખરા સમ્રાટ્ રૂપ માસિકના વિદ્વાન તંત્રીને મળતાં કોને આનંદ ન થાય?" કમલિનીની આ ખુશામતે એમનો બધો ગુસ્સો ઉતારી નાંખ્યો. અરવિંદપર ઋણ વધતું જતું હતું.

ઉષા—ગભરાયલી ઉષાએ ખાલી કરેલી ખુરશીમાં પુષ્કરરાયની બાજુમાં એ બેઠી. એણે એક સુચક દૃષ્ટિ અરવિંદ તરફ નાંખી. જાણે એમ સુચવતી હોય: "હું એમને સાચવી લઇશ!"

"ચાલ, આપણે હવે જઇએ.", અરવિંદે ઉષા તરફ ફરીને કહ્યું. તેને બિચારીને એટલું જ જોઇતું હતું. આ કંટાળા ભરેલા વાતાવરણમાથી છટકવા તે અધીરી થઇ હતી.

ઘેર જતાં રસ્તામાં અરવિંદે એની ભૂલ સમજાવી. પતિના અવાજમાં રહેલો ગુસ્સો એને ખુંચતો હતો!

"રસોડામાં જ આખો દિવસ ગડમથલ કરવાને બદલે યા ભરવા ગુંથવાને બદલે સાહિત્યની બાબતોમાં તું બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી હોત તો આવી ભૂલ કદી ન કરત. "સાહિત્ય સમ્રાટ્" તરફ તેં કોઇ દિવસ જોવાની ય દરકાર કરી છે? એ તો ઠીક થયું, સારા નસીબે કમલિની ત્યાં હતી. નહિ તો વાટનું વટેસર થઇ જાત! એણે એમનો ગુસ્સો શમાવી ન દીધો હોત તો મને કેટલું બધું ખમવું પડત?"

ઉષાને લાગ્યું કે જો પુષ્કરરાય બીજા કોઇ કારણે "સ્નેહની સાંકળો" પ્રકટ કરવાનું પોતાનું વચન પાછું ખેંચી લે, તો વાંક તેનો પોતાનો જ ગણાશે. પળ વાર માટે તેને કમલિનીની ઇર્ષ્યા થઈ. તેના જેવી ચાલાક અને વિદ્વાન હોત તો આવી ભૂલ કદી ય ન કરત! એ ચાલાકી અને વિદ્વત્તાથી તે અરવિંદનું હૃદય આકર્ષી લેશે તો? એ ખામીને લીધે પોતે એ હૃદય ખોઇ બેસશે તો? આ બીકે તેની કુદરતી શક્તિઓને ઉત્તેજી, ઉશ્કેરી મુકી. 'એ હૃદય પર માલિકી મારી છે; બીજાને નહિ લેવા દઉં!' માલકીપણાનો ભોગવટો ટકાવી રાખવાના ઉપાયો શોધી કાઢવાના વિચાર તે કરવા લાગી.

૫

"લલિતા બ્હેન અને તેમના પતિ આજ સાંજની ગાડીમાં આવે છે." ટપાલવાળો તુરતમાં જ આપી ગયેલો પત્ર વાંચતાં ઉષાએ ખબર આપી. "સાંજે તમે વેળાસર પાછા આવી જશોને ?'

"વળી એ લપ આવી! આઠ પંદર દિવસ નકામા ખરાબ કરશે" ભાઇએ બ્હેન બનેવી તરફની મમતા પ્રકટ કરી. "સાંજે કદાચ મને મોડું થશે. મારે બે ત્રણ જણને મળવા જવું છે."

"આ વખત તો એ માંડ બે દિવસ રોકાવાનાં છે. તમે ન આવ્યા હો તો કંચનલાલ એકલા કોની સાથે જમવા બેસશે ?"

"બેસશે બેસવું હશે તો, નહિ તો રાહ જોશે !"

"એમ કેમ બોલો છો નાથ ? તમે જમવામા સાથે ન હો તો કેટલું ખરાબ લાગે ?"

"ઠીક, બહુ સારૂં. બનતાં સુધી તો હું આવી જઇશ. પછી રોકાણ થાય તો કહેવાય નહિ,"

અરવિંદના સ્વભાવમા થોડોક સમય થયાં કંઇક ફેર પડતો હોય એમ ઉષાને લાગ્યું હતું. પ્હેલાં વાળુના વખત આગમચ એ ઘેર પાછો આવી જતો, પણ લગભગ એકાદ માસથી એ ઘણું ખરૂં મોડોજ આવી શકતો. આ અનિયમિતતા માટે તે અનેક બ્હાનાં બનાવતો, પણ તેમાં રહેલું જુઠાણું જણાઇ આવતું તે કંઇક છુપાવવા મથતો હતો, પણ ઉષાનું હૃદય ખરી બીના જાણી ગયું હતું. મંડળમાં પુષ્કરરાય સાથે ઉપર જણાવેલો પ્રસંગ બન્યો ત્યારથી અરવિંદના વર્તનમાં ફેર પડયો હતો. કમલિનીએ વેળાસર કરેલી મદદનું એ પરિણામ હતું, પુષ્કરરાયે ઠગવેલાં નાણાંનો ચેક મોકલી આપ્યો હતો. અરવિંદનું હૃદય કમલિની તરફ આભારથી નમે એ કુદરતી હતું. એ ઋણથી વશ થયેલો અરવિંદ કમલિનીનો શબ્દ ઉથાપી શકતો નહિ. આજે પણ કમલિની જ કારણ રૂપ હતી.

કંચનલાલે નવ વાગ્યા સુધી રાહ જોઇ પણ અરવિંદ આવ્યો નહિ. તેણે અને લલિતાએ કંટાળીને જમી લીધું. ઉષા પતિની રાહ જોઇ બેસી રહી. આખરે અગીઆર વાગ્યે એનાં દર્શન થયાં. એ થાકયો હોય એમ લાગતું હતું. જમવાનું પૂછ્યાં 'ભૂખ નથી ' એવો જવાબ મળ્યો અને વધારામાં વાળુ કર્યા વિના બેસી રહી તે માટે ઠપકો પણ મળ્યો.

લાંબો વખત જવાથી ઉષાની ભુખ મરી ગઈ હતી. છતાં પતિની આજ્ઞાને અનુસરી ન છુટકે બે ચાર કોળીઆ ખાઇ લીધું અને પતિ પાસે આવી.

અરવિંદ પલંગમાં પડયો પડયો પાસાં બદલતો હતો. ઉષાએ આવી તેનું માથું વ્હાલથી ખોળામાં લઇ દબાવવા માંડયું: "બહુ થાકી ગયા લાગો છો, નાથ! આજ કેમ આટલી બધી વાર લાગી ?"

માચા સ્નેહ તરફ બેદિલી કેટલો સમય ટકી શકે ? તેણે સાચી વાત કહી નાંખી: "આજે કમલિનીનો જન્મદિવસ હતો. તેણે બે ચાર જણને જમવા નોતર્યા હતા. મને પણ કહ્યું એટલે આગ્રહથી ના કહી શકાયું નહિ."

"એમ ? કોણ કોણ આવ્યું હતું ?"

"તું નહિ ઓળખે ? બે ત્રણ મોટા લેખકો હતા. કમલિનીની બે સખીઓ આવી હતી. પુષ્કરરાય પણ આવ્યા હતા."

"ત્યારે તો ખુબ ચર્ચા થઇ હશે ?"

"જહન્નમમાં જાય એ ચર્ચા! મારૂં તો માથું પાકી આવ્યું. ચાર વિદ્વાન ભેળા મળે એટલે ચર્ચા વિના ચાલેજ નહિ. તેમાય કમલિની તો તોબા છે. સવાલો પૂછી પૂછીને થકવીજ નાખે ?"

"એટલો બધો શ્રમ ન લેતા હો તો કેવું સારૂં ! જુઓને, હમણાં હમણાં તમારી તબિયત

કેવી રહે છે! થોડો વખત હવાફેર કરો તો?"

"મારો ય એવો જ વિચાર છે. ક્યાં જઇશું? માથેરાન ઠીક પડશે, નહિ? તું પણ આવશે ને?"

"શા માટે નહિ? હું તો ના કહેશો તો આવીશ." ઉષાના આ શબ્દોમાં રહેલી લાગણીએ અરવિંદનો થાક ભૂલાવી દીધો. બન્ને હાથ ઉંચા કરી તેણે ઉષાનું માથું નીચું કર્યું....

થોડી વારે અરવિંદ ઉંઘી ગયો, પણ ઉષાને નિદ્રા નહોતી આવતી. તે વિચારે ચઢી હતી. કમલિની તરફ પતિ આકર્ષાય એ તેને રુચતું ન હતું. પોતાની મિલ્કત પર બીજા તરાપ મારે એ કોને રુચે? આખરે તેણે એક ઉપાય શોધી કાઢયો.

બીજે દિવસે સવારે અરવિંદની અજાણમાં વચ્ચે કમલિનીને પણ માથેરાન સાથે લઈ જવાનો તેણે આગ્રહ કર્યો. બપોરે જઇને તે કમલિનીને પણ મળી આવી. ગોકુલદાસ શેઠનો એક બંગલો માથેરાનમાં હતો ત્યાં જઇને રહેવાનું નક્કી થયું.

૬

"કેમ આજ કંઈ તદ્દન શાન્ત લાગો છો?" માથેરાનના બંગલાના વરંડામાં સવારે આઠ વાગ્યે ચ્હા પીતાં પીતાં કમલિનીએ પૂછ્યું. અરવિંદ અને ઉષા અઠવાડીયું થયાં માથેરાન આવી ગયાં હતાં. કમલિની પાછળથી આવી હતી. એને આવ્યાને પણ ત્રણ દિવસ થઇ ગયા હતા.

ઉષા મ્હેમાનગીરીમાં રોકાઈ હતી. અરવિંદ પાસેની એક આરામખુરશીમાં પડયો હતો. ત્રણે જણા સવારમાં વ્હેલા ફરવા નીકળેલાં તે હમણાં જ પાછાં આવ્યા હતાં. થાકેલા અરવિંદ કમલિનીના સવાલનો જવાબ આપતાં કહ્યું: "રંગનાં તો ચટકા હોય, કંઇ કુંડાં ભરાય? આખો વખત બુદ્ધિવાદ કર્યે કંટાળો આવે છે. હું તો અહિં આરામ લેવા આવ્યો છું."

છેલ્લા ત્રણ દિવસમાં કમલિનીએ એને ઘડીભર જંપવા દીધો ન હતો. એ આવી તે પ્હેલાંના દિવસો કેટલી બધી શાન્તિ અને આનંદથી ગાળ્યા હતા!

અરવિંદનો જવાબ સાંભળી ઉષાની આંખોમાં નવું તેજ આવ્યું. કમલિનીનો બુદ્ધિવાદ તેના પર કેવી અસર કરે છે તે તે સ્પષ્ટ જોઇ શકી હતી. પોતાની યોજના સફળ થતી લાગી. એના નયનોનું તેજ એ વિજય સુચવી રહ્યું હતું.

કમલિની એમ જ માનતી કે બુદ્ધિમાન પુરુષોને રીઝવવા. જીતવા માટે બુદ્ધિવાદ જ જોઇએ. બુદ્ધિમાન પુરુષો મનુષ્ય છે, યંત્ર નથી એ તે ભૂલી ગઇ. તેમને ય શાન્તિની, આરામની જરૂર હોય છે, એ ખ્યાલ તેને ન આવ્યો.

થોડી વારે અરવિંદ અંદર જવા ઉઠયો. કમલિનીએ સવાલ કર્યો: "કેમ? અંદર જાઓ છો શું?"

"હા, "સાહિત્ય સમ્રાટ્"ના આવતા અંક માટે ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખી નાંખવાં છે. પુષ્કરરાય ઉતાવળ કરે છે." "સાહિત્ય સમ્રાટ્"માં એણે નવી ચાલુ વાર્તા લખવા માંડી હતી. પુષ્કરરાયનો પત્ર ગઈ કાલે જ આવ્યો હતો. થોડાંક પ્રકરણો લખી મોકલ્યા વિના છુટકો ન હતો.

એના ગયા પછી થોડી વાર તો કમલિની બેસી રહી, પણ એને ચેન ન પડયું. ઉષા શાક સમારતી એની બેનેની જોઇ રહી હતી. એના વદન પર આછું સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું.

આખરે કમલિની ઉઠી: "વાર્તામાં એમને ઉપયોગી થાય એવો એક વિચાર મને સુઝયો છે. એમને જઇને કહું." એમ કહી તે અંદર

ગઈ. ઉષા શાન્ત ચિત્તે રસોઈની વ્યવસ્થા કરવા રસોડાં તરફ વળી. અરવિંદ લખવા બેઠો હોય ત્યારે એ કદિ પણ તેની પાસે જતી નહિ. તેને એકલો જ રહેવા દેતી.

અરવિંદના આવકારની આશા રાખતી કમલિની તેના ઓરડામાં પેઠી. બારણાના ખખડાટે એનું ધ્યાન ખેંચાયું. તુરત જ એણે કહ્યું: "હમણાં હું બહુ કામમાં છું."

આ શબ્દો સાંભળ્યા જ ન હોય તેમ એ ચાલી આવી, અને એક ખુરશી પર પગ ટેકવી ટેબલ પાસે અઢેલીને ઊભી રહી. "તમારી વાર્તાના નાયક નાયિકાના પ્રથમ મીલન માટે મને એક વધારે સુંદર પ્રસંગ સૂઝ્યો છે," એમ કહી એણે લંબાણથી એ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું.

એ પીંજણ પૂરું થતાં સુધી વિવેકને ખાતર અરવિંદ સાંભળી રહ્યો. પછી એણે કહ્યું: "હજી મને લાગે છે કે મેં યોજેલો પ્રસંગ વધારે સારો છે." વાર્તાના વસ્તુ અને પાત્રો વિષે એણે કમલિની સાથે પ્હેલાં ચર્ચા કરી હતી એ ચર્ચા ન કરી હોત તો ઠીક થાત, એમ એને અત્યારે લાગ્યું! એ બલા ક્યારે ખસશે એ જ તે વિચારી રહ્યો હતો.

પણ એની મુંઝવણ જોવાની કમલિનીને આંખ જ ન હતી. વાર્તાનાં પાત્રોનો વિષય બંધ થયો એટલે "સાંજે ક્યાં ફરવા જઈશું? રીક્ષા લઈશું કે પગે ચાલીને જઈશું?" વગેરે સવાલો તેણે પૂછવા માંડ્યા.

"એ વિષે જમતી વખત વિચાર કરીશું. હમણાં મને ફુરસદ નથી." અરવિંદના અવાજમાં કઠોરતા હતી આખરે કમલિની સમજી. પોતાની હાજરી સ્વીકાર્ય નથી, એ તે જોઈ શકી.

"ઠીક ત્યારે, તમે લખી લ્યો, પછી વાત!" ટાયલામાં એણે ખાસો એક કલાક બગાડ્યો હતો.

૭

"આજે તો આપણે 'પેનોરામા પોઇન્ટ' સુધી જઈએ. ત્યાંથી સૂર્યાસ્ત જોવામાં આનંદ આવશે."

આજે અરવિંદ અને કમલિની બે જ જણાં ફરવા નીકળ્યાં હતાં. ઉષાનું માથું દુઃખતું હોવાથી તેણે છેવટ ઘડીએ ના પાડી. બંગલેથી થોડે દૂર આવતાં કમલિનીએ ઉપલા શબ્દો કહ્યા.

અરવિંદ એ શબ્દો સાંભળી ચમક્યો. કમલિનીના નયનોમાં ગેલ્લો ભાવ જોઈ એની શંકા દૃઢ થઈ. સાડા પાંચ વાગી ગયા હતા. અત્યારે 'પેનોરામા પોઇન્ટ' પગે ચાલીને જવું અશક્ય હતું. આવતાં રાત પડી જાય અને અંધારે ઠોકરો ખાવી પડે. આ સ્ત્રી સાથે અંધારું થતા સુધી નિર્જન માર્ગમાં તે એકલો રહેવા ઇચ્છતો ન હતો. પોતાના હૃદયનો એને કદાચ વિશ્વાસ નહિ હોય!

જવાબમાં એણે ચોખ્ખી ના પાડી. પણ કમલિનીએ આજે સૂર્યાસ્ત જોવાનું નક્કી કર્યું હતું. આખરે બીજા પોઇન્ટ પર જઈ સૂર્યાસ્ત જોઈ પાછા ફરવું એમ નક્કી થયું.

રસ્તામાં કમલિનીએ ચર્ચા કરવા માટે અનેક સવાલો પૂછ્યા, પણ "હા" કે "ના" સિવાય બીજા ઉત્તરો અરવિંદ પાસે ન મેળવી શકી.

પોઇન્ટ પર પ્હોંચ્યા ત્યારે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. કમલિની પોઇન્ટના એક છેડા પર બેસી ગઈ. થોડેક દૂર પડેલી એક શીલા પર અરવિંદ પણ બેઠો.

આજુબાજુ કુદરત પોતાનો વિલાસ પૂર બહારમાં બતાવી રહી હતી. ઋતુરાજ વસન્તે પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું હતું. ફળફુલના ભારથી લચી રહેલાં વૃક્ષોની ઘટામાંથી મંદ મંદ

વાતા દક્ષિણ પવનની લહરીઓ આહ્લાદક સુગંધ અને શીતળતા આણતી. પશ્ચિમ આકાશ અવનવા રંગોથી રંગાઈ રહ્યું હતું. કોઇ કવિજનના હૃદયને ડોલાવે એવું એ દશ્ય-આખું વાતાવરણ હતું. કમલિનીની જીભ એ સર્વની પ્રશંસા કરતી કાતર જેવી ચાલી રહી હતી. પણ અરવિંદે નિરુત્તર રહી સાંભળ્યા કર્યું.

આખરે કમલિનીથી ન ખમાયું; "કેમ આજે આમ ચુપ થઇ ગયા છો? આ બધું જોવા છતાં તમારું કવિહૃદય કેમ શાન્ત છે?"

"હું ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કરું છું. ઉષાની તબિયત સારી નથી. બિચારી એકલી મુઝાતી હશે!" ઉષાની તબિઅત તો ઠીક, પણ કદાચ થોડા વખતમાં પોતાની તબિઅત બગડી આવશે એવો એને ભય લાગતો હતો! ઉષા એકલતાથી મુંઝાય તે કરતાં વધારે એ અત્યારે કમલિનીની સોબતથી મુઝાતો હતો!

સૂર્યાસ્ત જોઇ આખરે બન્ને ઉઠયાં. અરવિંદે ઉતાવળે ચાલવા માંડયું. કમલિની પાછળ પડી જતી હતી. બે ત્રણ વાર તો તેણે ઠોકરો ખાધી અને પડતાં પડતાં બચી. ઠોકરો કુદરતી હતી કે બનાવટી તે તો પ્રભુ જાણે, પણ અરવિંદે એને હાથ આપી ઉઠાડવાનો વિવેક એકે વાર ન બતાવ્યો. એને ઉતાવળ કરવાનું કહેતો એ ફરતો દૂર જ રહ્યો.

રાતે અરવિંદે ઉષાને બહુ ઠપકો આપ્યો. કારણ કે કમલિનીને નોતરનાર તે જ હતી. "હવે મ્હેરબાની કરીને કોઇ દહાડો તારું માથું એકાએક દુઃખી ન આવે અને મારે તેની સાથે એકલા ફરવા ન જવું પડે એવી વ્યવસ્થા કરજે! પ્રભુ જાણે એ લપ ક્યાં સુધી રહેશે? નહિ તો મુબાઇ જલ્દી પાછા ફરવું પડશે."

ઉષા આ દિવસની રાહ આતુરતાથી જોઇ રહી હતી. પોતાનો આનંદ છુપાવી તેણે કહ્યું: "મારી ભૂલ થઇ નાથ! મેં તો ધાર્યું હતું કે એમના આવવાથી તમને વધારે આનંદ આવશે. હવે કંઇ મોઢે ચઢીને પાછા જવાનું કહેવાય? પણ કાલે એ એમ કહેતાં હતાં કે આ ઇસ્ટરના તહેવારો પૂરા થયા પછી એ જવાના છે. એટલો વખત રોકાશે તો મને ય કામ લાગશે. પરમ દિવસે મેં કેટલાક મિત્રોને ચા-પાણી માટે નોતર્યાં છે. તેમાં એમની મદદની ખાસ જરૂર પડશે."

૮

ઇસ્ટરના તહેવારોમાં માથેરાન શોખીનોથી ઉભરાઇ જાય છે. એ ચાર દિવસની રજાનો લાભ લઇ મુંબાઇના ઘણા રહેલાણીઓ ટેકરીની શીતલ હવાનો આસ્વાદ લેવા નીકળી પડે છે. આ પ્રસંગે અરવિંદના બે ત્રણ લેખક મિત્રો આવ્યા હતા. પુષ્કરરાય પણ નવી જુવાની મેળવવા એ દિવસથી પધાર્યા હતા ઉષાએ એ સર્વને ચા-પાણી માટે નોતર્યા હતા. ઉપરાંત એની બે ત્રણ સખીઓને પણ તેમના પતિ સાથે બોલાવી હતી.

આજે બંગલાના કમ્પાઉન્ડનો નાનો બાગ મ્હેમાનોથી ઉભરાઇ ગયો હતો. ઉષાએ બધી વ્યવસ્થા બાગમાંજ રાખી હતી. એ ચાલાક ગૃહદેવી મ્હેમાનોની મ્હેમાનગીરી કરતી શોભી રહી હતી. કમલિનીને માટે અહિં સ્થાન ન હતું. અહિં બુદ્ધિવાદ કરવાનો ન હતો.

પુષ્કરરાય તો ઉષાની વ્યવસ્થાભરી, આહ્લાદક મ્હેમાનગીરીથી ફીદા ફીદા થઇ ગયા હતા. ઉષાએ નાસ્તા માટે બનાવેલી સુંદર વાનીઓને પૂરતો ઇન્સાફ આપી, જોઇએ તે કરતાં વધારે તૃપ્ત થયા હતા. આગલો પ્રસંગ તે ભૂલી ગયા હતા. "આખા વર્ષમાં જેટલી તૃપ્તિથી અને આનંદથી મેં નહિં ખાધુ હોય, તેટલું આ એક કલાકમાં ખાધું છે. ખરેખર, આ વાનીઓમાં અમૃતનો સ્વાદ ભર્યો છે. તમે બહુ ભાગ્યશાળી છો, અરવિંદરાય!" તેમણે અભિનંદન આપ્યું.

અરવિંદ ઉપાની આજની પ્રકૃતિ જોઇ અજાયબ થતો હતો. એમાં એને ઉપાનું નવું જ સ્વરૂપ દેખાતું હતું. આજની ઉપા એને વધારે સુંદર, વધારે મનોહર લાગી; એની વિદ્વત્તાની ખામી ભૂલી ગયો. એક ખૂણામાં બેઠેલી બુદ્ધિમની કમલિની તરફ એની નજર એક વાર પણ ન ઢળી.

છેવટે જ્યારે ઉપાએ દિલરૂબા અને હાર-મોનીઅમ પર પોતાનો હાથ બતાવ્યો ત્યારે તો મ્હેમાનો સર્વથા મુગ્ધ થઇ ગયા. જે કંઇ ઉણપ મ્હેમાનગીરીમાં રહી હશે તે એના કોકિલ કંઠના સંગીતે પૂરી કરી. મ્હેમાનોમાંથી પણ બે ત્રણ જણે કંઇક ગાયું, કમલિની તો એક ખુણામાં જ લપાઇ રહી. સંગીતને અને એને આડવેર હતું!

અંધારૂં થવા માંડ્યું એટલે મ્હેમાનો ઉઠ્યા. એક પછી એક રજા લઈ ચાલવા માંડ્યા. આ ગરબડમાં ઉપા રોકાઇ તેનો લાભ લઇ કમલિની અરવિંદ પાસે આવી: "આજે આપણે આખો દિવસ મળી શક્યાં નથી. હું પેલા જાંબુડાના ઝાડ નીચે તમારી વાટ જોઇ બેઠી છું." તેણે ધીમેથી કહ્યું.

પણ તે વાટ જોઇ જોઇને થાકી. મ્હેમાનોને ગયાને પાંચ સાત મીનીટ થઇ ગઇ હતી, છતા અરવિંદ આવ્યો નહિ. આખરે કંટાળીને તે બંગલામાં પાછી જવા ઉઠી. પણ એટલામાં સામેથી કોઇ આવ્યું. આવનારને ઓળખી, એ ચમકી. એ ઉપા હતી!

"એ બહુ થાકી ગયા છે, એટલે આવી શક્યા નહિ. તમે રાહ જોઇ નિરાશ ન થાઓ તેટલા માટે હું કહેવા આવી છું." ઉપાએ કહ્યું. એના અવાજમાં કટાક્ષ હતો, એ કટાક્ષે કમલિનીને નફ્ફટ બનાવી.

"માફ કરજો, ઉપા બ્હેન! હું આજે સ્પષ્ટ વાત કહી દઉં છું. હું તમારા પતિના વિશાળ હૃદયમાં મ્હને પણ કંઇક પવિત્ર સ્થાન મળે એમ ચાહતી હતી. પણ હું હારી."

આવા એકરારથી ઉપા આભી જ બની ગઇ. એમાનો "પવિત્ર" શબ્દ એને ખાસ ખુંચ્યો. ગુસ્સો બન્યો તેટલો દાબમા રાખીને એણે મીટ માંડીને કહ્યું, "તમે ધારી લીધું હતું કે હું મૂર્ખ છું. તમારી મકસદ કળી નથી શકતી. પણ એક મુદ્દાની વાત ત્હમારી કલ્પનાંમાં પણ ન આવી. એમને જેટલા હું ઓળખું છું તેટલા તમે નથી ઓળખતાં. ઉત્સાહમાં હોય ત્યારે એમને બુદ્ધિવાદ ગમે ખરો, પણ થોડા વખત માટે જ. એ બહુ જલ્દી, કંટાળી, થાકી જાય છે. મને ખાત્રી જ હતી કે તમે એમને તમારા બુદ્ધિવાદથી થકવી નાંખશો. થયું પણ એમ જ."

બોલતાં બોલતાં ઉપાના હોઠ પર વિજયનું સ્મિત ફરકી રહ્યું. કમલિની સંધ્યાનાં આછા અજવાળામાં પણ એ જોઇ શકી. પોતાની રમત દરમિઆન આખો વખત આ શાન્ત, બુદ્ધિહીન જણાતી સ્ત્રીના સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર હેઠળ પોતે હતી એ વિચારે એને કમકમાં આવ્યાં. પોતા-ની સામે ઉભેલી આ ભોળી સાદી સ્ત્રી આટલી ઉંડી સમજ ધરાવે છે, એ જાણી એનો મદ ઉતરી ગયો.

"ઠીક. હું કાલે સવારની ગાડીએ જવાની છું. એમને કહેવાની કંઇ જરૂર નથી," કમલિનીએ કહ્યું અને જવાબની રાહ જોયા વિના ચાલી ગઇ.

રાત્રે જ એણે પોતાનો સામાન બાંધી લીધો. સવારમાં ઉપા એને ટ્રેન પર મુકી આવી. અર-વિંદ બહુ થાક્યો હોવાથી હજી સુઇ રહ્યો હતો.

× × ×

તે સાંજે બંગલાના વરંડામાં વાળુ કરી પરવારી બે જણાં ધીમે અવાજે વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. આસપાસ સર્વત્ર શાન્તિ હતી. સુગંધ અને શીતળતા આણતા પવનના સુસવાટા

સિવાય આખું જગત શાન્તિને ખોળે સુતું હતું:

"આજ કેટલું બધું શાન્ત લાગે છે, નાથ!" અવાજ 'મધુરી' ઉષાનો હતો.

"હા. કમલિની ગઇ એટલે! પ્રભુ બચાવે એ વિદ્વાન સ્ત્રીઓથી! જરાય જંપવા દેતી ન હતી."

હું તો એવો કંટાળો નથી આપતી ને, નાથ!" એ જ જાદુભર્યું હાસ્ય અત્યારે ઉષાના મુખપર રમી રહ્યું હતું.

"તું?" અરવિંદના હાથે જાણ્યે અજાણ્યે એનો હાથ ઝાલ્યો. અદૃશ્ય રહી પુષ્પધન્વા પોતાની હાથચાલાકી બનાવતો હશે! "તું તો શાન્તિની મૂર્તિ છે. મારી આરામગાહ છે!"

૧૦

રા. રા. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદીઃ

એક જૂનો પુરાણો ને ઘણી ય વાર બનેલો કિસ્સો

અભેસંગના બાપદાદા કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં નામના કરી ગયા હતા. તે "પાંચસેં પાદરના ધણી" કહેવાતા. પણ અભેસંગને તો તેના બાપ તરફથી દશ સાંતી જમીન જ મળી હતી. આ જમીન પણ તેણે અફીણના વ્યસનમાં અને તેથી આવેલ આળસમાં ગુમાવી અભેસંગની વહુ માનબા મોટા ગરાસીઆની દીકરી હતી. તેની જીભ તલવારની ધાર જેવી હતી. અફીણી અભેસંગને મેણાં મારવાના કામમાં સતત વપરાવાથી તેનું પાણી ઑર વધતું જ ગયું હતું. કાયમના ઉપયોગ માટે સૂત્ર રૂપે–

"આવોરે મારા નિરધન ધણી,
તમે એહાં હુંને ચિંતા ઘણી!

એ વેણ તેણે અભેસંગને માટે જોડ્યું હતું.

અભેસંગને કાંઇ જ કામ ન હતું, અને ઘેર આવો સત્કાર થતો તેથી તે આખો દિવસ ગામધણી શુમાનસંગના ડાયરામાં જ બેસી રહેતો.

એક દિવસ સવારમા ગામમાં સર્વ સ્થળે એક જ વાત થતી–"ગામ-ધણી શુમાનસંગે નાની પાટીના નારૂભાનું ખૂન કર્યું છે." શુમાનસંગનું સલાહનું ઠેકાણું તેની સ્ત્રી શુમાનબા હતી. હવે શું કરવું તેની મસલત અત્યારે તે તેની સાથે ચલાવતી હતી. નાની પાટીના કેસરીસંગ ક્યારના પાસેના થાણામાં ફરીયાદ નોંધાવવા પહોંચી ગયા હતા. થોડા સમયમાં જ તેનાપર સરકારનું વારંટ આવી પહોંચશે. હવે કરવું શું?

શુમાનબાઃ "એક ઉપાય મને સૂઝે છે. અભેસંગનાં ઘરવાળા મારી પાસે રોજ આવીને રોદણાં રૂવે છે. તેની દશ સાંતીની જમીન આપણે ત્યાં મૂકેલી છે તે પાછી આપી દઇએ, ને સાથે જોઇએ તો બીજી દશ સાંતીની ઉમેરીએ; અને આ એક વાત એ માથે ઓઢી લે. હું માનબાને બોલાવવા મોકલું છું."

"શુમાનબાની વાત માનબાને ગળે ઉતરી ગઈ. 'ડાયરાના દોસ્ત' માટે વાઘુના બાપ એટલું કેમ ન કરે! અમે બેહાં ગામ-ધણી શુમાનસંગ બાપુનો વાંકો વાળ કેમ થવા દઇએ? એ તો માથું આપે તેજ મિત્ર."

માનબા ઝપાટામાં ઘેર આવ્યાં. "ઠાકોર! શુમાનબા બાપુની વાત સાંભળીને?" માનબાના આ શબ્દો સાંભળી અભેસંગ વિચારમાં પડ્યો. "કોઈ દિવસ નહિ ને આજે વળી હું 'ઠાકોર' ક્યાંથી થયો?" તોપણ તેણે જવાબ આપ્યો, "હા, આખું ગામ એ જ વાત કરે છે."

"પણ એ તો તમારા ડાયરાના દોસ્ત. તમે બધા ભેળા કસુંબા લેનારા તેમને માટે કાંઇ જ નહિ કરો ?"

"આ સરકારના રાજમાં બીજું ત્રીજું તો કાંઇ ન જ થઇ શકે! નિકર આગલો પોરો હોત તો વળી નાની પાટીવાળાની શી મગદૂર કે ગુમાનસંગ બાપુને કાંઇ થાય!" અભેસંગે પણ આજે દકરાણા સાથે વાતોનો લ્હાવો લેતાં કહ્યું.

"અરે પણ તો ય શું! હજી યે તમે ધારો તો કાંઇક કરી શકો. એ તો 'માથું આપે તે માલ કાઢે,' એવાને મદદ કરવાથી આપણો પણ દી વળે."

અભેસંગને વહેમ પડ્યો. તેને લાગ્યું કે તેની સ્ત્રી કાંઇક ભેનમાં બોલે છે. "વળી માલ કાઢવાનું ને દી વાળવાનું શું છે?" તેણે પૂછ્યું.

"આગલા વારામાં રજપૂતના દીકરા ધણીને માટે માથું આપતા જ ને! પણ જુઓ, એક વાર આ કસુંબો તૈયાર કર્યો છે તે પી લ્યો ને માથે આ હુકો લાવી છું તે કરી લ્યો, પછી બીજી વાત" માનબાએ મીઠા મધ જેવા શબ્દોમાં કહ્યું.

અભેસંગના અચરજનો પાર જ રહ્યો નહિ. રોટલો ને કઢી આપતાં પણ મેણા મારતી માનબા આજે પોતાની મેળે કસુંબો ને હુકો આપે તે જોઇ તે તો વિચારમાં જ પડી ગયો. પણ તેનો સ્વીકાર કરી-કાંઇક સમજી જવાનાં તેણે પૂછ્યું "પણ અત્યારમાં તમે બહાર ક્યાં ગયાં હતાં"

"જુઓ, તમે ઉતાવળા થઇ જશો નહિ; મારી વાત ધીરે રહીને સાંભળો." એમ કહી માનબાએ પોતાને ગુમાનબા સાથે થયેલ સર્વ વાતચિત કહી સંભળાવી ને ઉપરે ઉમેર્યું "ભગવાનના આપેલા પાંચ પાંચ દીકરા છે પણ તેમને પરણાવવા રોટલા પણ નથી, તો બીજી તો વાત જ શી કરવી? ગરાસીઆના દીકરાં માથું આપીને બાપનો ગરાસ આગલા કાળમાં પાછો લેતા. આપણે અત્યારે એવો અવસર આવ્યો છે. માથું આપી જો બાપનો ગયેલો ગરાસ પાછો લેવાનો હોય તો શા માટે પાછા હઠવું? અને વળી આમાં તો સાથે સાથે મહોબત પણ સચવાય છે, અને ગરાસ પણ બેવડાય છે."

અભેસંગ તો આ દલિલપૂર્ણ વાતો સાંભળી ડઘાઇ જ ગયો. "કેટલી નીચતા" તે મનમાં જ બબડ્યો. તેનું મન ઘણું દરકેરાઇ ગયું હતું તોપણ તેણે પા ઘડીમાં નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને પછી અરીણીના સુગત અવાજે તેણે જવાબ આપ્યો "બહુ સારૂ, હું જરા તળાવે નાહી આવું. તમે રસોઇ કરવા બેસો એટલે વારંટ આવે તે પહેલાં હું જમીને ગુમાનસંગને ઉતારે પહોંચી જાઉં."

માનબાએ રસોઇ શરૂ કરી. કલાક, બે કલાક, ચાર કલાક થયા, ગુમાનસંગને ઉતારેથી એક પછી એક એમ ઘણાય માણસો અભેસંગને તેડવા આવી ગયા, પણ અભેસંગનો પત્તો જ નહિ. સીમમાં તપાસ કરતાં ખેડુતોએ ખબર આપી કે તેમણે દરબારને "ઉગમણા મારગે જતા જોયા હતા." એ મારગે બે ગાઉ પર માનબાના બાપનું ગામ હતું. માનબા સમજી શકી નહિ કે અભેસંગ અત્યારે ત્યાં શા માટે ગયો હશે.

બપોરે બે માણસોએ હાંફતા હાંફતા આવી માનબાને એક પછી એક પોતાના સમાચાર કહ્યા. "ગુમાનસંગ બાપુને એજન્સી પોલીસ પકડી ગઇ છે. એમણે કહાવ્યું છે કે અભેસંગ દરબાર આવે ત્યારે એમને થાણામાં મોકલજો;" ગુમાનસંગના નોકરે કહ્યું. બીજો માણસ તેના પીયરનો હતો. તેણે ગુંગળાતા સ્વરે ખબર

આપી "અભેમંગ ઠાકોરે કાંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના આપણા આગણામાં બાપુના મોં આગળ પેટમાં તરવાર ખોસી ત્રાગું કર્યું અને અર્ધા કલાકમાં તો તેમનો જીવ ઉડી ગયો." માનબા મનમાં બબડી, "જીવતાં તો ન આવડ્યું પણ મરતાં યે ન આવડયું." શુમાનબાએ તેમ આખા ગામે-પણ એમ જ ગણ્યું. પરંતુ, વાંચનાર, મને તો લાગે છે કે 'અભેમંગને મરતાં યે ન આવડયું' એવો નિકાલ શુદ્ધ ન્યાયનો નિર્ણય ન ગણાય: તું શું ધારે છે?

૧૧

અ. સૌ. ભાનુમતી ત્રિવેદી:

આત્મપથે

આઠ વર્ષની બાલા સરયૂ ઘણી ચપળ હતી. નાટક કંપનીના વૃદ્ધ માલિક સાથે તેણે દોસ્તી બાંધેલી તેથી અનેક વખત તેની સાથે તેને નાટ્યગૃહમાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો. ત્યા તે વિવિધ પડદાઓનું અવલોકન એકાગ્રચિત્તે કરતી. કરુણ દશ્યો નિહાળતાં હિબકાભરી રોતી. તેને જોઇને વૃદ્ધ બહુ કૌતુકપૂર્વક નિરખી રહેતો. રડવાનું કારણ પૂછતા વિગતનો સ્પષ્ટપણે ઉત્તર આપી શકતી નહોતી.

ઘેર આવી અવલોકેલા દશ્યોનું બારણુંતટ્યું વર્ણન કહેતી. મન ઉપર અસર કરેલા પાત્રોના વિવિધ અભિનયો કરી બતાવતી. ગીત ગાતી, અને ઘરના માણસોને રાજી કરતી. સૌ તેને વખાણતા. તે ફુલાતી. પોતાના એ અભિમાનને બળે ઘરનાં સૌ છોકરાંઓમાં તે ઉચ્ચપદે વિરાજતી.

એક વખતે તેને ત્યાં એક રાજકુમાર અતિથિ થયા. તે અરસામાં એક રાત્રે સરયૂએ યોગીનો વેશ લીધો. પોતાની ઓઢણીનો ફેંટો બાંધ્યો. દાદાજીનાં લાબા પહેરણની કફની બનાવી, અને માળા ડોકમા નાંખી ખભે ઝોળી લટકાવી. મુસાફરીના લોટાનું હાથનું કમંડલ બનાવ્યું અને 'અહાલેક' પુકારી રાજકુમારની પાસે ભિક્ષા માગતી સામે આવી ઉભી.

ફક્કડી દીલના રાજકુમારે આ કુમારીને હસીને વધાવી લીધી. પણ પછી તરત જ તેનું મુખ ગંભીર થઇ ગયું. તેના કપાળમાં બે ત્રણ કરચળી પડી, તેની આંખમાં દીનતા છવાઈ. આ રંગભૂમિ ઉપર ભાગ ભજવતી બાલિકાનો આત્મા તેણે નિર્મલ ભાવથી સજેલાં વસ્ત્રોમાં પ્રતિબિમ્બિત થતો જણાયો. વદન અને વસ્ત્રોને જોતો રાજકુમાર અવાક્ બની ગયો!

જાણે રંગભૂમિ ઉપર જ હોય તેમ શાન્ત સૌમ્ય મૂર્તિ બની દઢ અવાજે સરયુ બોલી, "રાજકુમાર, રાજા છો છતાં મ્હારી ઝોળી અધૂરી રહેશે કે? પણ જો જો હોં! પૈસાથી ન ભરી દેતા. યોગીની ઝોળીમા પૈસા ન હોય, તેમાં તો જડીબુટ્ટી હોય, જે લોઢાને ય પારસમણી બનાવે. ભગવા રંગ અને ઝોળીને શોભે એવું અંદર મુકજો."

સરયૂની માગણીએ રાજકુમારને મૂંઝવ્યો કે પોતાપાસે નહોતું તે ક્યાંથી કાઢવું? નિ:શ્વાસ નાખી દીનસ્વરે તે બોલ્યો, "તું શું માગે છે તેની તને ખબર છે? ઉગતી કલિ! યોગી કોને કહેવાય તે જાણે છે?"

"હા, હા" સરયૂએ ઉલટભર જવાબ આપ્યો; અને રંગભૂમિ ઉપર જોએલા એક

યોગીનું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું કરી બોલવા લાગી. "માથે સૂર્યનો તાપ, આગળ-પાછળ અગ્નિના ધુમાડા, માથે જટા, ઓઢવા પાથરવાનું રામ રામ, વગડામાં ઝાડ, પર્વત, પ્હાણ, પાણી એ બધાની વચ્ચે બેસવાનું, વાઘ ખાઈ જાય તોય ત્યાં ને ત્યાં જ, અને વિમાનમાં બેસી અપ્સરાઓ આવે તોય ત્યાં જ! અડગ!"

"ઠીક ત્યારે. સુંદર ખાવાપીવાનું, ઓઢવા પહેરવાનું, ત્હારા મા બાપ ભાઇ બ્હેન, એ બધાંમાંથી તને એકને જ છીનવી લઇ યોગી કરી કોઇ એવી જગામાં તને બેસાડી દે તો તને ગમેને?"

સરયૂ જરા વિચારમાં પડી. આ બાલાના સરલ હૃદય ઉપર ચિન્તાના ભારને-તેની રમણીય મુંઝવણને કુતૂહલથી રાજકુમાર જોઇ રહ્યો. થોડી વારે સરયૂ બોલી, "તમારે ભિક્ષા નથી આપવી એટલે મને મુંઝવો છો. પણ જો-જો. યોગીઓએ જગત જીત્યું છે એમ બા 'કહેતાં હતાં. હું પણ મન જીતીશ, જગત જીતીશ અને એ બધાને છોડીશ."

કંઇક દોલ આપતો હોય તેમ રાજકુમાર બોલ્યો, "બાલે! ત્યારે જરૂર ત્હારા પાત્રમાં હું કંઇક નાખીશ. પણ તે વખતે જો ત્હારામા તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ નહિં હોય તો જીવન જીરવવું અઘરૂં થઇ પડશે હોં!"

સરયૂએ સમજ્યા વિનાજ ઉત્તર વાળ્યો, "અમારે યોગીઓને મરણની શી ચિન્તા! સાભળ્યું છે કે ઋષિઓથી સિંહ પણ બીહે છે. હું મ્હારા આશ્રમમાં બે સિંહો પાળીશ."

"પણ બાપુ, જેનો આત્મા બહુ જ બળવાનો હોય તેનાથીજ તે થાય."

સરયૂ રાજકુમાર સામે ટગર ટગર જોઇ રહી. એ સુકુમારીના વદન ઉપર સોનેરી પ્રભા પથરાઈ રહી. તેની નિર્મલ આંખોમાં આત્માનું તેજ ઝબકારા મારવા લાગ્યું. કોઇ દૂર દૂરનાં ભવિષ્યની ઝાંખી કરીને બોલતી હોય તેમ તેણે કહ્યું, "તમારી વાત ભાવ સાચી છે, હું બળવાળી બનીશ." આટલું બોલી તે કંઇક વિચારમાં પડી. તેનું સુંદર મુખ સહજ મ્લાન થયું, તેની આંખો ઝીણી થઇ, અને હોઠ સહજ ઉઘડેલા રહ્યા. ખિન્ન સ્વરે તેણે કહ્યું, "ના ના, એમ ન પણ થાય. એક વખત સ્વપ્નામાં દીઠેલા સિંહથી હું બ્હીની હતી. બળ વિનાના માણસથી તે ન બને." આટલું કહી મંદ પગલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ. રાજકુમારની નજર તેની પાછળ ગઇ. તે અદૃશ્ય થતાં બાલાએ મૂકેલા જીંદગીમાંના ગહન પ્રશ્નોના વિચાર તરંગે તે ચઢ્યો.

ત્યાર પછી, શરદ, વસન્ત અને વર્ષા દુનિયા ઉપર અનેક વખત આવ્યાં અને ગયાં સરયૂ સાસરે ગઇ. સંગીત સારૂં જાણતી. પતિ પૈસાદાર અને શોખીન હતો. સ્થૂલ પૃથ્વીધનના ઉપાસકોને સૂક્ષ્મ આત્મધનની પિછાન ઓછી હોય છે. તેમના આહારવિહાર ચૈતન્યની ભાવનાઓ કરતાં જડતાને વધારે અનુસરે છે.

સરયૂનો પતિ અને તેનું મિત્રમંડળ કેવળ બાહ્યાડંબરથી જ ઘેરાયું હતું. નિખાલસ અંતઃકરણની સરયૂનો સૌ કોઇ ઉપયોગ કરી જતું. સૌ કોઇ સંગીત સાંભળી, સુંદર ભોજન જમી, બે ઘડી સંસ્કારી સુંદરી સાથે વાતો કરી પોતાનો આનંદ મેળવી જતા. તેનું જીવનઝરણું તૃષાતુરોને માટે ન વહેતાં વિલાસીઓની શોભા રૂપ બન્યું હતું. તેના ઘરનો રોટલો ભૂખ્યાને માટે ન હતો, પણ સ્વેચ્છુની જીભના સ્વાદને પોષવા માટે હતો. તેનું સંગીત કોઇ શાન્તિ ઇચ્છનારને માટે ન હતું. પણ થોડાક ટોળાંને વધારે મસ્તીએ ચઢાવવામાં વપરાતું. એ પરસ્પરના ભાવાની અવલંબનોમાં ક્યાંય સ્થિરતા શાન્તિ કે તૃપ્તિ નહોતાં, માત્ર ઇન્દ્રધનુષના રંગ

જેવો તેમાંથી મળતો તેમનો આનંદ હતો. સૌ પોતપોતાના મનમા પોતાને સુખી ગણતા.

આ રંગ સરયૂ ઉપરે ચડેલો હતો. તો પણ કોઈ કોઈ વખત તેના ગત સંસ્કારો સતેજ થઈ જતા, ઘણા આનંદની ઘડી પછી તે ઉદાસ બની જતી. જગત ઉપરથી તેનું મન ઉઠી જતું. જીવનમાં કંઇક અપૂર્ણતા લાગતી. જાણે ભૂલી પડી હોય, કંઇક ખોવાયું હોય તેમ બેબાકળી બની ઘરમાં આમતેમ આંટા મારતી. તેનો આત્મા કોઇ ચીજ માટે તરફડતો, પણ તે ચીજ કઈ એ તે સમજી શકતી નહોતી. થાકી જતી, તેની આસપાસનું વાતાવરણ તેને ઘસડતું,. તેમાં તણાઇ તે પણ સૌ ભેગું સુખ માણતી.

જ્યાં જડતાને નકલી ચૈતન્યનું સ્વરૂપ પહેરાવવાનું કામ બુદ્ધિપૂર્વક ચાલી રહ્યું છે; જેની મોહનીથી અંજાઇ ગાગડાના ભેળો ખેડુતો આધ્યાત્મિક જીવનધન તેને ખોળે ધરી દઇ તનમનનાં પરંપરાનાં કષ્ટો વ્હોરી લે છે; જ્યા પ્રકાશમાં આવે તેજ પાપ ગણાય છે, સાબિત થાય તેજ ગુન્હો ગણાય છે, કુટિલતા એ જ નીતિનો સિદ્ધાંત જ્યાં પ્રવર્તે છે; એવા સર્વાંગ શોભના સાહિત્યોથી ભરપૂર શહેરોમાંના એક શહેરમાં સરયૂનો વસવાટ હતો.

એક સંધ્યાકાળે ગંગાના શાન્ત વહેતા પ્રવાહમાં સરયૂ અને તેના મિત્રમંડળથી ભરેલી હોડી ચાલી જતી હતી. જલ સ્થિર હતું. હોડીએ પણ એટલી જ સ્થિરતા ધારણ કરેલી. વહાણના શઢને દિશાનુકૂલ પવન હતો. પવનની લહરીઓ સાથે જલ લહેરાતું હતું. સંગીતનો મધુર અવાજ હોડીમાં બેઠેલાઓમાંના કોઇકના મુખમાંથી નીકળતો હતો. સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી ભરપૂર હતી. આકાશમાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગીન પડદાઓ પથરાયેલા પડ્યા હતા. તેનો આભાસ જલમાં પડતો હતો. કિનારા ઉપરની વનરાજિ પ્રશાન્ત, આનંદથી ધીમું ધીમું ડોલતી જલ ઉપર ઝુકી રહી હતી. પૃથ્વી, જલ, પવન, આકાશ, તેજ સૌ પરસ્પરાવલંબન સ્વીકારી જાણે પોતાપણું છોડી દઇ સમસ્વરૂપમાં પ્રકટ્યાં હતાં. માનવબાળ તેની મોજ ચાખતાં હતાં. સૃષ્ટિસ્થાનના માલિકે સૌંદર્યનો અખૂટ ખજાનો ખુલ્લે હાથે વેર્યો હતો. સૌંદર્ય આજ ભોગવે તેવું બન્યું હતું.

સંસારસમુદ્રમાં આમ જ સરયૂનું નાવ અનુકૂલ માર્ગે આનંદથી ચાલ્યું જતું હતું.

એટલામાં સુકાન અને શઢ વગરની એક ન્હાની તરી ગંગાના પ્રચંડ પ્રવાહને ચીરતી, પવનની સામે પૂર જોસમાં ચાલી જતી હતી. તેમાં એક જ મુસાફર હતો, ભવ્ય અને કદાવર, ગેરૂરંગધારી તેમાં કોઈ મહાત્મા વિરાજેલો. હાથમાંના હલેસાથી પાણીમાં જાણે છબછબીયાં રમતો હોય. વિરાટવિશ્વના જાણે એક અનોખા પ્રવાહમાં એકલો અટુલો તે ચાલ્યો જતો હોય. તેની તરી હોડીની લગોલગથી પસાર થઈ. અવિનાશી આત્માનું અમરત્વ તેના મુખમાંથી ટપકતું હતું. મહાત્માના મુખમાંના શબ્દો સરયૂને કાને અથડાયા, "**नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः**" જલના પ્રવાહમાંથી આંખ ઉઠાવી સરયૂએ તે તરફ જોયું. તેની આંખો ભાવભીની થઇ, અને અજાણતાં આત્મા જ એ પટને ય ચીરી તેને ચરણે જઇ નમ્યો. તેના મુખમાંથી અચાનક નીકળી ગયું. "એ કોણ ?"

હોડીમાંથી એક જણે જવાબ આપ્યો, "એ તો ખાખીવનમાં બાવાઓની જમાત પડી છે તેનો મહંત."

"શું તેજ! શી પ્રભા! શી કાન્તિ!" સરયૂથી તેની તારીફ થઇ ગઇ.

એક મિત્રે જવાબ આપ્યો, "સરયૂબ્હેન આખા શહેરમાં એની વાત પ્રસરી ગઇ છે.

આપણા લોકો ગાડરિયાપ્રવાહે વ્હેનારા છે. હવે તો એમના દર્શને જનારાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. એ ટોળાં ભેગો હું પણ ગયો હતો. ઉંમર ન્હાની લાગે છે. શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ છે. જ્ઞાન કેટલું છે તેની ખબર નથી. પણ તેનો ચહેરો જ એવો છે કે સામાના મન ઉપર બહુ જબરી અસર કરે છે. બીજાઓથી આપોઆપ જ નમી પડાય છે. બોલે છે ત્યારે વાણીમાંથી જાણે અમૃત ઝર્યું, પણ બોલે છે જવલ્લે જ."

સરયૂએ ફરી વાર એ આંખ આગળથી દૂર જતી તરી તરફ દષ્ટિ નાખી. સંધ્યાની સુરખી ભેળા ભળી જતા તેના રંગથી જાણે બ્રહ્માંડના તત્ત્વોનું એક બિન્દુ હોય તેવો તે લાગતો હતો. સરયૂએ ફરીવાર તેને સત્કાર્યો અને એકાકી જીવનના ઉંબરે ચડી.

બહારથી તેને શાંન્ત થયેલી જોઇ તેના પતિએ તેને કહ્યું "સરયૂ, મને તો તે બિચારાની દયા આવે છે. આવી સુંદર સૃષ્ટિમાં પ્રભુએ આપણને જન્મ આપ્યો, ભોગવવાને વિવિધ વસ્તુઓ બનાવી. તે બધાને ઉપયોગમાં નહિ લેતાં તેની અવગણના કરી, સુખ નાખી દઇ કેવળ દુઃખ જ વ્હોરી લેવું એ કેવી મૂર્ખાઇ ?"

સરયૂના દિલમાં આઘાત થયો. તે બોલે તે પહેલાં જ એક મિત્રે જવાબ વાળ્યો, "તમારી વાત સાચી છે. આવા સુંદર સમયમાં એકાદ મિત્ર સાથે રાખી, સઢ ચડાવી, પવનને અનુકૂળ માર્ગે હોડી લઇ જઇએ જેવા આરામથી સફર કરવા નીકળ્યો હોત તો કેવી મઝા આવત ! આ તો પવનની સામે જ નાનકડી તરી લઇ લડવા ધસે છે. મદનું ખાઇ ખાઇ બાવડામાં જોર બર્યું હોય તે દેખાડવું જોઇએ ને ?"

સરયૂને આ ઠીક ન લાગ્યું. તે બોલી, "આપણે સંસારી, આપણે રાગ અને ભોગની દષ્ટિએ જ બધું જોયા કરીએ. પણ સંસારથી ઉલટો માર્ગ તે જ યોગીનો."

"પણ આ તો કુદરતથી ય ઉલટો !"

"કુદરતથી ઉલટો માર્ગ તે જ સંસારીનો."

"તમને કંઇક પક્ષપાત લાગે છે. તેમ શી રીતે બને ?"

સરયૂએ કહ્યું, "કુદરત તે પરમાત્માનું પ્રકૃતિસ્વરૂપ. આત્માની પ્રેરણાઓ પામવાનું સ્થાન. ગૂઢ, ભવ્ય, બયાનક છતાં યે આકર્ષક હેની મહાન વિભૂતિઓમાં રમતા આપણે આજે પ્રભુના સંમુખવર્તી હતાં એવું કોને લાગ્યું ? આપણે આપણી ઇંદ્રિયોને પોષી, પણ સત્ય, સાર્વભૂના સ્વરૂપમાંથી કોણે આત્મામાં નવો પ્રકાશ પૂર્યો ? આપણે આત્માને ભૂલ્યાં. તેના પોષણની ચીજનો દેહને માટે ઉપયોગ કરતાં શીખ્યાં. સાચું તત્ત્વ ખોયું. જીવનમાં કૃત્રિમનાઓ ભરી દીધી. અને અત્યારે એ મૃતપ્રાય ચેતનાઓ ઉપર આપણે તાંડવ કરી રહ્યાં છીએ; તેથી જ જીવનમાં જે અસ્વાભાવિક લાગવું જોઇએ તે સ્વાભાવિક લાગવા માંડ્યું છે."

તે બોલી રહી. સૌ વિચારમાં પડ્યાં. એ શાન્તિ અખંડ રહી. ધીમે ધીમે સૌંદર્યનો ગ્રાસ કરનાર અંધકાર ઉતરતો હતો. નિઃસીમ વહેતા વહેનમાં ચાલતા નાવથી પાણીમાં થતા ખળખળાટ સાથે ગતિની ઝડપને ઇચ્છતાં હતાં તે સૌ કિનારે ઉતર્યા અને વિખેરાયાં.

આકાશમાં તારા વેરાએલા પડ્યા હતા. એ અંધાર પ્રદેશમાં સરયૂ અગાસીએ ચડી. ખાખીવનની દિશામાં કંઇક નિહાળી રહી હતી. આધે આધે કંઇક ઝબકતું હતું. તે જ જોગીની ધુણી હશે.

બીજે દિવસે સાધુનાં દર્શને ગઇ. બુનકાલના અનિશ્ચિ રાજકુમારને આછી સ્મૃતિએ ઓળખ્યો, નમન કર્યું અને શાશ્વત સુખ માટેનો ઉપદેશ માગ્યો.

યોગી બોલ્યા, "બેટા ! શાશ્વત સુખ દેહ અને મન બંનેથી પર છે અત્યારે એ વિશેની હકીકત તારી કલ્પનાને આનંદ આપનારી અને મોહ ઉપજાવનારી થશે. પણ બાળ ! કલ્પનાની સૃષ્ટિ જેટલી સુંદર છે તેટલી જ આચારની ભયંકર છે આચારમાં આકર્ષણ લાગતી બધી મોહકતા ઉડી જઇ કઠોરતા જ રહે છે એ દુર્બોધ પ્રદેશમાં વિચરવાનું સાહસ ન કર તુ જગતપ્રવાસી, હાલ તો તારે માટે એટલું જ જાણવું બસ થશે કે જગતનો પ્રત્યેક વ્યવહાર કરતી વખતે તારા મનમાં નિરંતર એ સૂત્ર યાદ રાખજે કે જન્મ અને જીવન આત્માના વિકાસ માટે, તેનું પૂર્ણત્વ પામવા માટે, મોક્ષ મેળવવા માટેના સાધનરૂપ છે "

"જીવન એ આત્માની જ્યોત છે તેને વેડફી ન દેતા તેના વડે જ્ઞાન પામી, સારામારને ઓળખી વધારે પ્રકાશિત કરી સત્યમાર્ગે પ્રમાણ કર. તે માર્ગ અનંત લાગતાં પાછો ન વળીશ. અંતમાંથી જ અનંત મળશે."

"આત્મશ્રદ્ધાણુ થજે સુખધર્મમાં આમક્તિરહિત થજે જ્ઞાન મેળવી મનસંયમ સેવજે શાશ્વત સુખ તને તેમાંથી જડશે"

જીવનનું તત્ત્વ પામી સરયૂ ઘેર આવી પરિચિત તે જ સ્થાન અને તે જ સજનો પણ બધું ય બદલાઇ ગયું જાણે પોતે જ પલટાઇ ગઇ!

તેનો ચિંતનપ્રવાહ ઊંડો અને ગંભીર રીતે વહેવા લાગ્યો તેનું સંગીત મર્મગામી બન્યું તેનો યોગમ બનસુદ્ધિનો પોષક થયો પણ તેનો આનંદ—હા, આનંદ ખોવાયો આનંદ કે જેને ઇંદ્રિયરાગ જ —દીધું ?

આજે એ દિવસ આવ્યો દૂર દૂર સંધ્યાના આકાશમાં ધીમે ધીમે સૂર્યને અસ્ત ન પામતો જોતી સરયૂ ઉભી હતી. વૃક્ષોનાં પાદડાં ખરી પડી વંટોળમાં ઘુમરી ખાતાં હતાં વસ્તુઓનું ક્ષણિક દર્શન થયું. વનમાંથી ઘંટાનો અને સાધુની જમાતનો ગગનભેદી નાદ ગર્જનાને અન્તે કંપિત થતો પૃથ્વી ઉપર પ્રસરી જતો હતો

'મહાદેવ ' ના એક સામટા અવાજ સાથે જમાત ઉપડી મોખરે તે જ ગેરૂરંગધારી મહાત્મા તપનો તેજ પ્રભાવ મુખ ઉપર વિસ્તરી રહ્યો હતો. નયનોમાં શ્રદ્ધા હતી ઇન્દ્રિયનિગ્રહની અગમ વૃત્તમાળા તેના પગલામાં જાણે દદતા જ જડી હોય !

સરયૂનો કંઠ રૂંધાયો મહાત્માને નમન કરવાનું મન થયું. પણ તેના બ્રહ્મતેજને જોઇ પોતે અતિતુચ્છ જગત ઉપરના મયામોહમાં ખેંચનાર પ્રાણી તેને પગે પડવા જાણે નાલાયક હોય તેમ સંકોચાતી એક તરફ ઉભી.

અનંત સમૃદ્ધિવાન તે મહાત્મા ચાલ્યો દૂર સરયૂને જોઇ જાણે કહેતો હોય કે વનવિજન એ અમારાં મ્હેલ, ગિરિશિખર એ અમારૂં આસન, મૃત્યુ અમારો મિત્ર, જ્ઞાન વૈરાગ્ય અમારા સહોદર, ચિરશાન્તિ એ અમારી સ્ત્રી અમારા અવધૂતના અખાડા જગતથી અનોખા તરત ઉપર ઉભા છે બાળે ? દુઃખ દીધું હોય તો ક્ષમા કરજે

જમાતમાંથી પ્રેરણીભરી આત્મવાતે વીંધતો ઘોર નીકળ્યો "नायमात्मा बलहीनेन लभ्य" સરયૂએ તે ઝીલ્યો, ને જ્ઞાન અને મન વચ્ચેના દ્વન્દ્વને સમજી

૧૨

અ. સૌ. મનોરમા મજમુદાર :

પૈસાનું ઝાડ

એક હતો રાજા; તેનું નામ દાનસેન, તે બહુ ધર્મિષ્ટ અને દાનેશ્વરી હતો; અને બ્રાહ્મણોને વાલ વાલ સોનું એ રોજ આપતો.

સવારમાં બ્રાહ્મણનાં ટોળેટોળાં રાજાને દરબાર જતાં અને વાલ વાલ સોનું લઇ આવતાં. બ્રાહ્મણોને તો લીલા–લહેર થઇ રહેતી; અને સોનું વધતું તેમાંથી પોતાની સ્ત્રીઓ માટે ઘરેણાં ઘડાવતા.

એ ગામમાં નિર્મળ પંડિત કરીને એક ટેકીલો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે કોઈ દિવસ આ રાજાને ત્યાં દાન લેવા જાય નહીં; તેથી એની વહુ અકળાતી અને ઘરમાં કંકાસ માંડતી.

એને મન અસંતોષ થતો ત્યારે બ્રાહ્મણ સાંત્વન કરી કહેતો, "મારે એવું દાન લેવું નથી. જાતમહેનતના રળતરમાંથી મને કોઇ આપે તો જ મારે લેવું એવો મારા મનમાં ટેક છે. રાજાજી પણ ખરા પરસેવાની એક પાઇ મને આપે તો મારે મન સોના–મ્હોર જેવી છે."

એનો આ ટેક સૌ જાણતા. બીજા બ્રાહ્મણો એનો ટેક ચુકાવવા તૈયાર થયા. એક દિવસ બધા બ્રાહ્મણોએ રાજાને આ વાત કરી દીધી. 'ભિક્ષુકને વળી અભિમાન શું અને ટેક શો?'–એમ વધારીને બ્રાહ્મણોએ વાત કહી.

રાજાએ વાત સાંભળી લીધી; અને મનમાં ગાંઠ વાળી. બીજે દિવસે રાજાએ નિર્મળપંડિતને દરબારનું તેડું મોકલ્યું..

બિચારો પંડિત તો જેવો દરબારમાં ખડો થયો તેવો જ રાજાએ સવાલ કર્યો, "પંડિતરાજ! કહે છે તમે દાન લેતા નથી! કહો તમે મારૂં દાન કેમ નથી લેતા?"

"રાજાધિરાજ! માફ કરજો. મારે તો ખરા પરસેવાનું મળે તો જ લેવું એવો હું નિયમ લઇ બેઠો છું. આ રાજપાટ તો આપના વડીલનાં છે; એ કંઇ આપનું પોતાનું ન કહેવાય. તેથી– "

સુન રાજાને પંડિતનું કહેવું સાચું લાગ્યું. પંડિતને બીજે દિવસે કંઇ આપવાનું કહી વદાય કર્યો. વિચારમાં રાજાને રાત પડી. નગર–ચર્યા જોવા સારૂ ભીખારીનાં ફાટલાં-તૂટલાં કપડાં પહેરી લીધાં અને એ બહાર નીકળ્યો.

રાતે બધે અંધારૂં ઘોર અને શાન્ત શંશ-આકાર! રાજા ફરતો ફરતો એક લુહારની દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં ભઠ્ઠી સળગતી હતી; અને એક છોકરો ધમણ ધમતો હતો. ભઠ્ઠીમાંથી લાલચોળ લોખંડનો શળીઓ કાઢી લુહારે એરણ પર ધર્યો. રાજા પાસે આવ્યો. આ ભીખારીને લુહાર જોઇ રહ્યો.

રાજાએ લુહારને વિનવ્યો. "ભાઇ મને હથોડો મારવાનું કામ આપશો? આપશો તેટલું કામ હું આપીશ." લુહારે હથોડો હાથમાં આપ્યો.

રાજાએ થોડાક ઘા કર્યા; ને થોડીવારમાં પરસેવાના રેલેરેલા વળ્યા; રેલાથી એ જાણે ન્હાઇ ગયો. થાક જવાથી રાજાએ લુહારને કહ્યું–" ભાઇ, હવે બસ; મારાથી આટલું જ કામ થશે; હવે હું થાકી ગયો. મને હું તો મારી મજૂરી આપ"

લુહાર તો સાંભળી રહ્યો ને બોલ્યો. "વાહ, આટલી મહેનત કરી એમાં હું શું આપું? આખો દિવસ મહેનત કરીને મરી જાય છે તેને ફક્ત ચાર આના મળે છે, તો તને શું આપે?"

"ભાઇ, એ વાત ખરી પણ મારે તો જે આપશો તે સોનામહોર જેવું છે. મને તો જે ખરા પરસેવાનું મળશે તે જ મારે લેવાનું છે."

લુહારને પહેલાં તો અજાણ્યા ભીખારી તરફ જોવાનું કંઇ કારણ નહોતું. પણ આ વખતે જરા સામે જોયું તો એને ભીખારીને બદલે કોઇ ગર્ભશ્રીમન્ત જેવું જણાયું. તાપ તથા થાકથી રાજાનું મ્હો લાલચોળ થઈ ગયું હતું.

રાજાએ છના થઇ જવાવાની બ્હીકથી આડું જોયું. લુહારે એક તાંબાનો પૈસો ભિખારી તરફ ફેંક્યો. હરખાતો હરખાતો રાજા તે ઉપાડી લઇ, ઘેર આવી નીરાંતે ઘસઘસાટ સૂતો.

સવાર પડતા જ પેલા પંડિતને રાજાએ તેડું મોકલ્યું. રાજાએ સનમાન કર્યા પછી પેલી તામ્રમુદ્રા પંડિતને દાનમાં આપી. "દ્વિજરાજ આ મ્હારા ખરા પરસેવાની 'ફૂલની પાખડી' છે તે સ્વીકારો.' "

પંડિતે **શુભં ભવતુ** કહી દક્ષિણા લીધી, ને ઘેર ગયા. પંડિતાણીના મનમા આજે મોટી મોટી આશાઓ હતી. રાજા સોનું આપશે એમ એના મનમાં હતું. એ હરખભેર સામે આવી અને પૂછ્યું, "બતાવો, જોઉં રાજાએ શું આપ્યું?"

તાંબાનો પૈસો જોઇ એ બહુ નિરાશ થઇ ને એને ખૂબ રીસ ચઢી. રીસમા ને રીસમાં પેલો પૈસો એણે ફેંકી દીધો. તે બહાર તુલસીક્યારા-માં જઇને પડ્યો.

સવારે પંડિતાણી તુલસીમાની પૂજા કરવા આંગણામાં આવ્યાં ત્યારે એક અચરજ જોયું. છોડ સાથે એક બીજો મ્હોટો છોડ ઉગ્યો હતો. પાંદડે પાંદડે સોનામ્હોર વળગી હતી. એનો હરખ તો માય નહી.

* * *

પંડિતરાજ હવે દાન-ધર્મ કરે છે; ને સંસાર નભાવે છે. બીજા બ્રાહ્મણો દ્વેષથી બળવા મંડ્યા. વગર દાન લીધે થયેલી નિર્ધનપંડિતની ગૃહસ્થાઈ એમને ખૂંચવા લાગી.

પડોશણોને અદેખાઈ થઇ. પંડિતાણીને ઘરેણાં દેખી એમના મનમાં એવું આવ્યું.

થોડીક સોનામ્હોર ચોરી લેવા એમણે બેત રચ્યો. "એટલી બધીમાંથી બે ચાર તોડી લઇશું તો શી ખબર પડવાની છે?" એમ એમણે ધાર્યું.

મળસ્કે વહેલી ઉઠી, કેટલીક પડોશણો પંડિતાણીના તુલશીક્યારા આગળ છાનીમાની આવી પહોંચી. ચોતરફ આંખ ફેરવી, કોઇ જોતું નથી એમ ખાતરી થઇ એટલે બબ્બે હાથે સોના-મહોર તોડી લેવા બધીઓએ હાથ લાંબા કર્યા.

ખરા પરસેવાનું ધન ઓળવાય નો તે લેનારને પચતું નથી. લોકો કહે છે તે 'ફુટી નીકળે' છે. અહીં તો એવું કશું થયું નહી; પણ એક નવાઈ થઇ.

પડોશણના હાથ તો કેમે કર્યા ત્યાંથી ખસેડ્યા ખસે નહી. એક બીજાના સામે જોઇ બધી ઓશીયાળી થઇ ગઇ. "નક્કી, હવે તો ચોર તરીકે સવારમાં ખપવાનાં" એવો વિચાર આવ્યો એટલે એમની ગભરામણ બહુ વધી.

ધીમી ધીમી બૂમો પોતાના ઘરના માણ-સોને એમણે પાડી. પણ આ એક-સરખી બૂ-મોથી પંડિત અને પંડિતાણી જાગી ઉઠ્યાં. સૌ ભેગા થઇ ગયા. વાત શેરીમાંથી ચૌટે, અને ચૌટેથી દરબાર સુધી પહોંચી ગઈ.

તુલસીક્યારા આગળ તો જોવા જેવું થઈ રહ્યું. પંડિત ઘર બહાર આંગણામાં આવ્યા. સૌના હાથને એ ધીમેથી અડક્યા એટલે જાણે કશું જ નથી એમ હાથ છૂટા થઇ ગયા.

અથ થી ઇતિ સુધી આ બધી વાત રાજાને કાને પડી. રાજાએ નિર્મળ પંડિતને બોલાવ્યા; ખુલાસો માગ્યો.

પંડિતે કહ્યું, " રાજાધિરાજ ! એમાં કૌતક જેવું કશું નથી. મને આપે જે ખરા પરસેવાની તામ્ર મુદ્રા આપી હતી. તે કંઇક અકસ્માત કારણને લીધે તુલસીક્યારામાં પડી. ત્યાં એનું સુન્દર ઝાડ ઉગ્યું. બાપજી ઝાડને પાંદડે પાંદડે સોનામ્હોર થાય છે !

" રાજાજી ! હું નહોતો કહેતો–આપનું પોતે ઉપાર્જિત કરેલું દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી લાખગણું ચઢીયાતું છે. ખરા પરસેવાનાં વાવેતરમાંથી જ પુણ્ય ફળે ને ફાલે છે, "

રાજા કહે: " સાચું; પંડિતરાજ ! પણ એ તો મ્હોરોનું ઝાડ કે ખરા પરસેવાનું ઝાડ ? "

૧૩

રા. રા. લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી:

સરસુ

૧

કલ્પનાને કોણ વારી શકે ?

સુરેન્દ્ર તો કલ્પનાના ઘોડા એવા તો દોડાવતો કે લોકો તેને ધુની કહેતા.

એને વારંવાર એમ થતું કે જાગતો જાગતો જાણે સ્વપ્નામાં ડુબી જતો, પોતે જાણે બીજો જ કોઇ હોય એમ એવા સ્વપ્નોમાં પોતાને જોઇ રહેતો, કોઇ શાંત નદીકિનારા ઉપર કોઇ ન્હાનીશી એકલ મઢુલીમાં, સુંદરતાની લાડીલી પુત્રી ફુલવાડી વડે શોભી રહેલી મઢુલીમાં; એ સ્થાન ફુલવાડી અને મઢુલી સમસ્તમાં પ્રાણ સિંચનાર પોતાની સહધર્મચારિણી મુગ્ધા સાથે જાણે પોતે બેઠો બેઠો, કુદરતના સંગીત મહીં ભળી જતો જતો કંઇ કવિતા ગાતો હોય કે કોઈ પુસ્તક રચતો હોય; અને સ્થાન, સમય, સાથી અને વૃત્તિના અનેરા સંવાદ રૂપ જીવનસરિતા કુદરતની સવિતામાં ખળખળ વહી રહી હોય...

સહધર્મચારિણી મુગ્ધાની સુકોમળ દેહલતા, તેનું મંદ મંદ સ્મિત, તેની મદિરાક્ષીનું નૃત્ય, તેના વચનોનું કોમુદીઝરણ, તેની અનુરાગરંજિત લજ્જા, તેના લજ્જાસંકુચિત હાવભાવ, એવું એવું કંઇ તે જોયા કરતો....

આવું આવું મેળવવાના અભિલાષ તેના ઉરના હૃદયના મધુરમાં મધુર ગુંજારવ હતા.

પરંતુ આશા ! તેં કેટલાંને મૃતસંજીવની દઇ જીવાડ્યાં અને પાછાં નવજુવાન બનાવ્યાં છે, તો કેટલાંયનું જીવન ખાક ભેર પણ કરી દીધું છે ! કેટલાંને તેં ઠોકરો ખવડાવી ગબડાવ્યાં છે, તો કેટલાંને જીવનભર તલસતાં ને તપતાં

૪

સરયુ સાસરે આવી સુરેન્દ્રની બ્હેન કાન્તા ઘરમાં હતી. ત્હેણે ભાભીને આવકાર દીધો 'તમે હવે આજથી આ ઘરનાં ધણી,' કહી ગૃહનાટ્ય સોંપ્યું. સુરેન્દ્ર હજુ બ્હારથી પાછો ફર્યો ન હતો.

સરયુ ફરતી ફરતી સુરેન્દ્રના ખંડમાં જઈ ચઢી. પુસ્તકો સામે જોવા માંડ્યું. એક બે ઉપાડ્યાં ને પાછાં મૂક્યાં. મનને થયું કે લઉં? અડકું? એમના જ હશે? વાંચી જઉં? શો હક? આવી તેની મનોદશા ક્ષણભર થઈ.

કેટલીક પળ વીતી હશે. એટલામાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. સરયુ પાછી ફરી ને ચમકી. જોયું તો સુરેન્દ્ર મંદ મંદ હસતો તેની સામે ઉભો હતો.

જોતાં જ સરયુ ફરી ચમકી. બ્હીની પડી, કંઈ કંપાઈ, પગ એનો ગભરાયો, ઘણી બ્હીની જોઈની.

સુરેન્દ્ર કંઈક સમજ્યો ને બોલ્યો.

'શું સરયુ તું બીની? મ્હારો ધાક લાગ્યો? હું તો માણસ જેવો છું, મ્હારાથી બ્હીશ નહીં, હો!'

રમણીય મુંઝવણ અનુભવતો સુરેન્દ્ર સરયુને જોઈ રહ્યો. સૌન્દર્યની મૂર્તિસમી નિદ્રાળીને પોતાની કલ્પનાનું એક અંગ એને સિદ્ધ થયું લાગ્યું અને ભાવનાનો બાલ ભાવનાને માર્ગે પડ્યો. લેખક થયો. કલ્પનાસૃષ્ટિની એકેક વર્ણની સુગંધ મળી આવી હતી, એમ પોતાની ધન્યભાગી ગણવા લાગ્યો. પરંતુ ઉલ્લેખ ન વાંચી શક્યો.

સરયુ શાન્ત જ ઉભી રહી. 'શું મ્હારી સાથે નહીં બોલે?' વળી સુરેન્દ્ર ગણગણ્યો.

મંદ શું નિરુત્તર જ રહી આવી ગઈ. સુરેન્દ્ર સમજ્યો કે શરમ આવતી હશે.

૫

ઉપરાઉપરી દિવસો વીતી ગયા. સરયુ સુરેન્દ્રની સહધર્મચારિણી તરીકે આજ બે ચાર મહિના નહીં હશે ત્યારથી પરણાવેલું હતું નહીં કે તેને એણે સમાજ રૂઢિએ શરીર શરીર નાથને સોંપાઈ ગયું. પરંતુ હૃદયકુંજ તો હજી ચાલુ જ હતો.

સુરેન્દ્રને ત્યાં સરયુ પણ નવતરની ભાવહીન જીવન અને માનસિક વ્યાઘાત, એ બેને માટે સમર્થ થયાં.

સુરેન્દ્રનો સહવાસ તેને ગમતો નહીં. તેનાં લાડ એને ગમતાં નહીં. તેનાં મીઠાં બોલ એને ઉદ્વેગ મુંઝવતા.

સુરેન્દ્ર કાંઈ ગૂઢ વાત કરતો હોય તો પણ ત્હેનાથી ન જ સમજાતું. ઘણી વેળા હૃદયમન્થનના વેગને રોકવાની સખત કોશીષ કરતી મૂગી જ બેસી રહેતી. સુરેન્દ્ર બોલાવી બોલાવી થાકતો ત્યારે બે શિષ્ટ બોલ બોલતી. તેની શ્યામ દૃષ્ટિ, વિષાદહીન મુખાકૃતિ, ઉદાસીન જેવા હાવભાવ એ સર્વ જોઈ સુરેન્દ્રને અનેક તર્કવિતર્ક થતા. પરંતુ ત્હેને સરયુના હૃદયમાં શું બળે છે તે ક્યાંથી સમજાય!

સુરેન્દ્રને ભાન કરતો જોઈ પોતાથી સારું વર્તાન બનતું નથી, ઉલટી વિપરીત જ ઊંધી છે, એમ સમજી સરયુ હમેશ તેના આગળ પોતાના હૃદયભાવ છુપી રાખવા મથતી. તેની ગેરહાજરીમાં લાગણીઓનો ઉભરો કાઢતી, આંખો રાતી થતી, વળી રડતી, વળી સાવધાન થતી.

'હૃદયનું દુઃખ કોને કહું!' સખીઓ કહે તો સ્હાય વાત સ્હારા જનના પતિ સાથે થાય. પત્નિને પોતાથી આવી વાત કહેવાય પણ નહીં ને હૃદયનું દુઃખ હૃદયથી ખમાતું ન હતું. સહ્યાતું ન હતું.

૬

સુરેન્દ્રને સરયુની માનસિક સ્થિતિનું ધીમે ધીમે ભાન થવા માંડ્યું. બીજું તો ક્યું ય ન સમજાયું પણ એટલું તો ખાત્રી થઈ કે સરયુ સુખી નથી. ઘણું ઘણું મંથન કરે ને અને

કહે કે 'ત્હને શું થાય છે?' ત્યારે સરસુ જવાબ આપતી કે 'મ્હને તો કંઇ નથી. હું તો સારી છું. તમે શું કામ ખાલી ખોટા ઉચાટ કર્યા કરો છો?'

સુરેન્દ્રનું મન પણ વ્યગ્ર રહેવા લાગ્યું. માસિકની ખપત વધવા પામી જ નહીં ભાગ્યે સો નકલ ખપતી. છાપવાનું ખર્ચ વિશેષ આવતું. ગમે તેવા સારા લેખો ભેગા કરતો પણ બધી મહેનત નકામી જતી. માસિકને અંગે થોડું ઘણું દેવું પણ થયું.

બિચારા સુરેન્દ્રને ખબર ન હતી કે જનસમાજને ભાવનાઓનું કામ નથી. જનસમાજ ભાવનાભૂખ્યો નથી. તે કલ્પનાસૃષ્ટિની વિહારવાટિકામાં વિચરવાને રચાયો જ નથી. પેટપૂજાથી પરવારી જ ન શકે તેને એવું એવું શા ખપનું! ભાવનાઘેલાઓ ભલેને પોતાના આદર્શો બકયા કરે અને ત્હેની પાછળ મરી ફીટે. જનસમાજ નથી જ માની શકતો કે તેનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કૃતિ ઉત્તમ ભાવનાઓમાં રહેલાં છે ને ભાવના ખીલવનારાઓ વંદ્ય છે. જનસમાજ બાપડાને પોતાના પેટની જ એટલી પડી છે કે તોબા!

સુરેન્દ્રની ભાવનાઓ જનસમાજના ખડક સાથે અથડાઇ મૃતપ્રાય થઇ ગઇ. તેના આદર્શો, મનોરથો સર્વેના ચૂરેચુરા થઈ ગયાં. વિધિએ અધુરામાં પુરૂં કર્યું. સરસુ માંદી પડી અને છાપખાનું બળી ગયું. લેણદારે ફરિયાદ નોંધાવી.

વિશ્વવિદ્યાલયના ફિલસુફી શીખી પાસ થયેલા એમ. એ. ની વિદ્વત્તા જીવનકલહમાં નકામી નીવડી. કોણ તેને સંઘરે! પૈસા ક્યાંથી એ લાવે? દેવું ક્યાંથી પતાવે? નોકરી–નોધારાનો આધાર જે સુશિક્ષિત હિંદનું એકલવાયું હથિયાર, તે એકલી બિચારા સુરેન્દ્રને માટે રહી.

સત્તર ઠેકાણે અરજી કરી પરંતુ ભાગ્ય ફૂટયાં હોય એટલે બધેથી પરવાર્યાં. મધે ઠેકાણે અરજી માત્ર નોંધાઇ.

ઘરમાં સ્ત્રી માંદી, નોકરી મળે નહીં, પાસે પૈસા નહીં, બધી આપદાથી સુરેન્દ્ર ઘેરાઇ ગયો. સ્નેહી પાસે હાથ ધરાય પણ શી રીતે? આટલું ભણ્યો તે શું ભીખ માગવા એમ મોંએ નહીં તો પાછળ તો કહે જ અને કેળવણીથી થયેલું સતેજ આત્મમાન એવી કલ્પના પણ શી રીતે સાંખે!

લેણદારની જપ્તી આવી. સરસામાન બધું ઘસડાઇ ગયું. પાણી પીવાને પાત્ર પણ ન રહ્યું. પ્રભુનો પાડ માનવો જ બાકી રહ્યો કે સરસુ બેભાન હતી.

કલ્પનાપ્રધાન માણસ પત્થરનું હૃદય કરીને બેઠો. ખોળામાં સરસુનું માથું લઈ તેના કરમાએલા વદન પર હાથ ફેરવતો હતો. થોડી થોડી વારે ધોતીયાના છેડા વતી પવન નાંખતો હતો. સરસુ બેભાન જ હતી. તે લવ્યો.

'સરસુ માફ કરજે, ત્હને દુઃખી કરવાને જ પરણ્યો. હું હતભાગી ત્હને ન જ સુખી કરી શકયો.'

બેભાન સરસુને આ શબ્દો સંભળાયા હોય એમ તેના હોઠ ફફડયા: આંખ ફાટી અને તે અચેતન બોલવા લાગી.

"અરેરે, આ હું શું જોઉં છું! આ હું, પેલી મ્હારી બ્હેનપણી નિર્મળા; અને પેલા કોણ? હા એ મ્હારા હૃદયનાથ. અરેરે હજુ ય એની એજ ઝંખના! એ જ પ્રથમ પ્રેમનું પાત્ર! મ્હારે નથી જોવું! પણ એ શું બોલ્યા'તા? 'ખીલાં પુષ્પો, ખીલ્યું ઉપવન, ખીલી રહી શી આ.' અરેરે હવે એ સ્મૃતિ ને એ બધું શા માટે! આ મરણ પથારીએ પડયાં પડયાં પણ મ્હારે એ જોવું! ના, ના, મ્હારે નથી જોવું."

સરસુની મુખમુદ્રા ઉપર અનેક ભાવ આલેખાયા અને બીજી પળે બદલાયા. સુરેન્દ્ર એના અર્થો નહીં ઉકેલ્યા વાળવાણું લેવાયલું પણ

સુંદર મોં જોઇ રહ્યો. તે ગણગણ્યો. ' શું ત્હને હૃદયનાથ હતો ? શું તું ભ્રષ્ટા. નિર્દોષ મૃગલી જેવી દીસતી હતી તે આવી !' આવેશમાં સુરેન્દ્ર સરસુનું માથું નીચે મુકવા ગયો. '

ત્યાં વળી સરસુ લવી.

"અરેરે મ્હારે એ ઝંખનાનું શું કામ ! મ્હારે તો બસ મ્હારા સુરેન્દ્ર મ્હારા સાચા સ્વામી. મ્હારે હવે બીજાનું શુ કામ ! ક્રૂર હૃદય, શા માટે થયેલો પ્રેમ ભૂલી નથી જતું ! હિંદુ બાળાને છાજતો, પતિ સાથે પ્રેમ કેમ નથી કરતું !"

સરસુએ જોરમા મુઠ્ઠી વાળી; જોરમાં તેના હાથ ઉછળતાને છાતીને મારવા પડ્યા ! સુરેન્દ્રે હાથ પકડી લીધા. સુરેન્દ્રને સમઝણ પડી કે સરસુ છ મહિનાથી સંકોચ પામતી હતી તે સૌ શા માટે હતું. સરસુની વિશુદ્ધિને આંચ આવી નથી એ પણ તે સમજી શક્યો.

પાછી સરસુ લવી.

" અરેરે મ્હેં એમનું જીવન ધૂળમા મેળવ્યુ અરેરે એમનો શું વાક ! મ્હને પરણ્યા એમા એમણે શી ગુન્હેગારી કરી કે એમને હું દુખી કરૂં છું ! મ્હને બીજા સાથે પ્રેમ થયો અને મ્હારો હાથ તો એમને અપાણો, તેથી શું મ્હારે એમને દુખી કરવા ' ના—ના, મ્હારા સુરેન્દ્ર '..."

" મ્હને નાન્ય હૃદયની કોઇને એગના ઓંજરમા કેશું ? શું' જાય છે ' એ બહુ મ્હારે પાપે. હાય હાય હું પરણી જ શું કરવા ! મત્યુ જ મ્હારા પાપનુ પ્રાયશ્ચિત ' " સરસુએ હૃપાગ કર્યું. સુરેન્દ્ર તે અટકાવી ન જ નાક્યો.

બંધ આંખે આંસુધારા ચાલી. સુરેન્દ્રના ખોળો—....

વળી સરસુ લવી.

" એમને કહું ? મ્હને માફ કરશે ? મ્હારી કથા સાંભળ્યા પછી મ્હને ચાહી શકશે ? મ્હારે માટે શું ધારશે ? "

સુરેન્દ્ર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. વાંકો વળીને તેના હોઠ પોતાના હોઠ સાથ ચાંપ્યા.

સરસુ શાંત થઇ ગઇ. થોડી વારે ડચકારી આવી. સુરેન્દ્રની સરસુ સુરેન્દ્રની ન રહી. એના ખોળામાં દેહલતિકા જ રહી. તે 'સરસુ સરસુ' કરતો હાથ ઘસતો રહી ગયો. મોટેથી રડી પડ્યો.

ખાવા પણ ન હતી. ઘરમાં સ્ત્રી મરી ગઇ હતી. તેના છેલ્લા સંસ્કાર કરવાનું સાધન ન હતું. તેની માઠી દશા કરનાર કોણ ? દુષ્ટ જનસમાજ કે જે કલ્પનાત્મક વૃત્તિને પોષતું શિક્ષણ આપે છે અને કલ્પના વિવશ વ્યક્તિઓને ઉછરે છે અને તેના આદર્શો માટે સ્થાન આપી જ શકતો નથી તે નૃશંસ જનસમાજ જેને મત પેટની પીડા જ સાચી બીજું બધું વ્યર્થ છે તે.

અને બીજો ગુનેહગાર હિંદુસંસાર કે જેમા પ્રેમને સ્થાન નથી. સ્નેહલગ્નના નામનિશાન નથી. રૂઢિલગ્નનાં જ ઢોલનામાં વાગી રહે છે.

૭

સરસુના હાથ પર સુભાગ્યે રહેલી બે સોનાની બંગડી વેચી સુરેન્દ્રે તેના છેલ્લા સંસ્કાર કર્યા. માઠી હાલતના વિચારે તેને દિવાનો બનાવ્યો. દુખે ઘેરાયો અને હૃદય હારી ગયુ.

પ્રિય પાઠક, તું ભાગ્યવાન હો તો આ કથા વાંચતો જ ના. પણ સંસારના ખાટા તડકા જોયા હોય, દુનિયા સમાજનો અનુભવ થયો હોય, ત્યાગ આદર્શોનો મહેલ તૂટી પડ્યો હોય, જીવનમાં નિરાશા છવાઇ રહી હોય તો આ વાંચજે. વાગોળી વિચારજે. તારી ભાવનાઓ તારી કેવી સ્થિતિ કરે. પોથાનુ જ્ઞાન પોથામાં રહેવા દેજે. પેટની પૂજાની દુનિયા જેટલું ગૌરવ આપે છે તેટલું આપતાં તું પણ બને તો શીખજે.

૧૪

ચિ. “ વિલાસ ”:

ચમ્પક

એક વખતે અયોધ્યામાં ભયંકર દુકાળ પડવાનાં ચિહ્ન જણાયાં. ચોમાસું પુરૂં થવા આવ્યું પણ એક પણ ટીપું વરસાદ ના પડ્યો. અત્યારથી જ પીવાના પાણીના સાંસા પડ્યા. શું થશે તેનો ખ્યાલ સરખો પણ થઈ શકતો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં મંદિરોમાં પુષ્કળ લોકો જવા માંડ્યા. દેવોને વિનંતિ કરવાની કોઇપણ રીત બાકી ન રાખી. અન્તે દેવોનાં મન પણ પીગળ્યાં. શહેરીઓને એક ગંભીર આકાશ-વાણીએ કહ્યું કે ‘ વરૂણદેવને પ્રસન્ન કરવા એક મોટો હવન કરો. અને તેમાં એક નાના બાળકનો ભોગ આપો.’ આ સાંભળીને બધા ખુબ જ ખુશી થઇ ગયા. એક બાળકને ભોગે આખું શહેર બચે અને તે કાંઈ કરવું અઘરૂં નહોતું. આખા શહેરમાં હવનને માટે ભારે તૈયારી થવા લાગી. બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે બે દિવસ હવન કરવો. અને ત્રીજે દિવસે બાર વાગે ભોગ આપવો અને પછી બે દિવસ પછી સમાપ્તિ કરવી. આ પ્રમાણે હવનને શરૂ કરવાનો દિવસ પાસે આવતાં રાજગોરે યાદ દેવડાવ્યું કે ભોગ આપવા માટે બાલક તૈયાર કરવો પડશે. અનેક બ્રાહ્મણો શેરીએ શેરીએ બાલકની માગણી કરવા નિકળ્યા. પણ દરેક ઘરમાંથી કોઇ બીજું બાળક આપશે એવો જ જવાબ મળ્યો. એક પણ ઘરમાંથી પોતાનું બાળક આપવા કોઇપણ તૈયાર ન્હોતું. આ વળી નવી પંચાત ઉભી થઇ' જે માણસ બાળક આપવા કબુલ હોય તેને હજારો સોનૈયાનાં ઇનામો આપવાનું જાહેર થયું. બધાએ ધાર્યું કે વખત આવ્યે જોઇ લેવાશે. હવનના બે દિવસ પુરા થયા. પણ હજુ સુધી કોઇ બાળક મળ્યું ન્હોતું. બધાં તો વિમાસણમાં પડ્યા. જો હવે ભોગ ના આપે તો જરૂર વરૂણદેવનો કોપ પણ અસહ્ય થઈ જાય.

ત્રીજો દિવસ શરૂ થયો. આખી રાત ગામમાં માણસો એક બાળકની શોધમાં નિષ્ફળ ભટક્યા હતા. બાર વાગે ભોગ આપવો જોઇએ. રાજગોર ચિન્તામાં હવન પાસે ઉભા હતા. હજારો લોકોની મેદની ભરાઈ હતી. એટલામાં રાજગોરનું હાથ પકડીને કોઈએ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેણે પાછળ જોયું તો રાજાનો એકનો એક પુત્ર ઉભેલો જોયો. તેણે નારંગી રંગના લુગડાં પહેર્યાં હતાં. તેની કાળી આંખો ચળકતી હતી ને તેના લાંબા કાળા વાળ કપાળ ઉપર ગુચ્છાં વળીને પડેલા હતા. તેને જોઇને ગોરને નવાઇ લાગી. તેણે પુછ્યું: “ રાજકુમાર તમે એકલા ક્યાંથી ? ” “ હવન જોવા. ” જવાબ મળ્યો. “ ભોગ ક્યાં છે ? હવે મધ્યાહ્નને થોડી જ વાર છે ” કુમારે કહ્યું. આ ઉપરથી ગોરે પોતાની મુશ્કેલી જણાવી. પછી કોઇ બોલ્યું નહિ.–એટલામાં રાજગઢમાં મધ્યાહ્નના ચોઘડીઆ શરૂ થયાં. તેનો અવાજ કાને પડતા જ કુમારે ભડભડ બળતા હવનમાં એકાએક ઝુકાવ્યું બધા લોકો તો આભા જ બની ગયા કુમાર તો આવડા મોટા હવનમાં અદૃશ્ય જ થઇ ગયો. પણ એ જ્યાં પડ્યો હતો ત્યાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટ નીકળવા મંડ્યા. તેમાં એટલી તો સુગંધ હતી કે બધા ચકિત થઇ ગયા.

પાંચ દિવસમાં હવન પુરો થઇ ગયો. છઠ્ઠે દિવસે ધોધમાર વરસાદ પડ્યો. તે સામટો સાત દિવસ પડ્યાં જ કર્યો. પછી બાકીનું ચોમાસું

પુષ્પની વરસાદ પડ્યો ને શહેર દુકાળમાથી બચ્યું.

× × × × ×

હવે હવનની કાંઇ નિશાની રહી ન્હોતી. પણ જ્યા રાજકુમાર પડ્યો હતો તે જ જગા ઉપર જાદુઇ રીતે એક મોટું ઝાડ ઉગી નીકળ્યું. તેના ઉપર ફુલ પણ ખીલ્યા. તેનો રંગ નારંગી હતો અને તેની સુવાસ—રાજકુમારે બલિદાન આપ્યુ ને ધુમાડામાથી સારે જે સુગંધ નીકળેલી—તદ્દન તેના જેવી જ હતી. રાજકુમારના નામ ઉપરથી આ ફુલનુ નામ 'ચમ્પક' પાડ્યુ તે સમયથી માંડીને અયોધ્યામા આ ઝાડ અને ખાસ કરીને તેના આ નવી તરેહના ફુલ પવિત્ર ગણાતા થયા અને અયોધ્યાની રાજગાદી ઉપર જ્યા લગી આ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય ચાલ્યુ ત્યા સુધી એક એવી પ્રથા પડી, કે રાજાને અભિષેક કરતા પહેલા બધી ક્રિયા ચમ્પકપુષ્પને રાજગાદી ઉપર મૂકીને કરવામા આવે તો જ ને પછીનો અભિષેક વિધિ પ્રમાણેનો લેખાય. કારણ કે પ્રજા અને રાજકુટુંબને પોતાને ભોગે દુકાળના મહા સંકટમાથી તારનાર કુમાર ચમ્પક પાછળ ઠરાવ જ હતો

૧૫

દા શા વૈકુંઠરાય શ્રીપતરાય ઠાકોર:

ઈશ્વર દયાળુ છે*

૧

દિલ્હી દરવાજા પાસે આવેલા એક નાના મકાનમા ગોવિન્દરામ શાસ્ત્રી ભરત શાળાના વિદ્યાર્થીઓને આજે નીતિનુ શિક્ષણ આપતા હતા. "ઇશ્વર દયાળુ છે" એ સૂત્ર પર તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો ને પાંચ દશ દૃષ્ટાંત આપ્યા. પછી પોતાના વિવેચનની શી અસર થઇ છે, કોઇએ કંઈ બોધ લીધો છે કે કેમ તે જાણવા તેમણે શાન્તિદાસને ઉભો કર્યો.

"શાન્તિ, ઇશ્વર દયાળુ છે, એની દયાનો પાર નથી, એની આપણે રોજ પ્રેમથી ભક્તિ કરવી જોઇએ, ખરૂ ને?"

"ઇશ્વરને હું માનતો નથી, અને ઇશ્વર જેવો કોઈ હોય તો હુ તેને ધિક્કારુ છુ" અદબ વાળી શાન્તિદાસે કંઉ પેરે જવાબ આપ્યો

છ માસ થયા શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાર્થીઓની સુધારણા માટે પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ન આરંભ્યા હતા. થોડે અંશે તેઓ સફળ થયા હતા, અને તેમણે આવા જવાબ મળશે એમ ધાર્યુ જ ન હતું તો યે મન કાબુમા રાખી તે બોલ્યા, "શાન્તિ, તુ શુ કહે છે? તારૂ માથુ આજે ઠેકાણે લાગતું નથી ઇશ્વર પર પ્રેમ રાખવો એ તારી ફરજ છે. ગમે તેવો બદ્ધવાદ

* મેરી કોરેલી (Marie Corlli) કૃત એન્જલ્સ વિકેડનેસ (Angel's Wicked ness) એ ટુંકી વાર્તાની અનુકૃતિ

શું કરે છે? ફરીથી એવું ના બોલીશ. તું આજ સુધીમાં શું શીખ્યો?"

"ગુરુજી, મેં કંઇ ખોટું કર્યું નથી. હું ઇશ્વરને ધિક્કારું છું."

આ શાળામાં મોટે ભાગે મિલોના ગરીબ કામદાર વર્ગ તથા કારકુનોના છોકરાઓ આવતા. તેમના ફાટેલા તૂટેલાં કપડાં, માંદલા શરીર, ફિક્કા મ્હોં, તેમના માબાપની ગરીબાઇનું પૂરૂં ભાન કરાવતા હતાં. દૂધ ને ઘી જેવી શરીરને પુષ્ટિ આપતી ચીજો દુર્લભ હોય, કોઇ કોઇ વાર ખાવાના સાંસા પડે, અને પેટ ભરીને હાશ કરી ખાવાનું મળે એ તો ભાગ્યે જ બને. આવા અર્ધાં ભૂખે મરતા માબાપની પ્રજા ઇશ્વર દયાળુ છે ને ન્યાયી છે ને પ્રેમાળ છે વગેરે વગેરે ગૂઢો ક્યાંથી ગ્રહણ કરી શકે? તેમની પોતાની તેમ જ આગળ પાછળ રહેતા તેમના જેવા ગોટા-ભાગની દુઃખદ અવસ્થા રોજ અનુભવવા મળે, અને તે સાથે તે સામે ધનિક વર્ગના મોજશોખ તથા તેમના તરફથી થતા ગેરઇન્સાફ ક્ષણે ક્ષણે ગમે તેવા રૂપમાં દેખાતા સંભળાતા -હે- એવા વાતાવરણમાં ઉછરતા, મગજના ને શરીરના વિકારી વિકાસવાળા બાળકોને ઇશ્વરની અગાધ માયા સમજાવવી સહેલી નથી ઇશ્વર જેવું કોઇક છે એવી તેમને અંધશ્રદ્ધા ખરી તેને ધિક્કારવો એ ખોટું, એમાં પાપ છે એવું કંઇ કંઇ તેમના મનમાં વસેલું, અને તેથી શાન્તિના શબ્દો તેમને અવિચારી, ભૂલભરેલા અથવા તો માત્ર બંડખોર લાગે. પસ્તાવો કરવાને બદલે તેણે ઉંધી વલણ પકડ્યું એ જોઇ શાસ્ત્રીજીએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

"છોકરા, આજે તને ભૂત વળગ્યું લાગે છે. મારા શિક્ષણ પર તું ધૂળ ફેરવે છે તું શું કહેવા માગે છે? ઇશ્વરને ધિક્કારવાનું કંઇ કારણ?"

"કારણ એ જ કે હું તેમને ધિક્કારૂં છું."

"એ કંઇ જવાબ ના કહેવાય. તારા તરફથી મેં સારી આશા રાખી હતી. તારા જેવા બીજા છોકરા ન નીવડે તે સારૂં. તારી સોબતથી તેમને છૂટા રાખવા પડશે. હાલ તુરત તો તું સાત દિવસ ઘેર બેસ અને તે પછી તારૂં વર્તન બદલાયલું જોઇશ તો ફરીથી તને દાખલ કરીશ."

"આવા નીતિ અનીતિના ટાળવા મને પણ રુચતાં નથી. મ્હારે મારી હાલત સુધારવાને સારૂ જ્ઞાન મેળવવું છે તે તો અહીં થોડું જ મળે એમ છે."

"છોકરા તારો બાપ તો મરવા પડ્યા છે"

", અને તેથી જ હું ઇશ્વરને ધિક્કારૂં છું." શાન્તિ જોસભેર બોલી ઉઠ્યો. "તમે કહો છો કે ઇશ્વર સઘળું કરે છે, ખરૂં? તો એ જ ઇશ્વર મારા બાપને મારી નાખે છે. મારા બાપે કોઇનું ભૂંડું કર્યું નથી; અને તેમ છતાં તેઓ કેટલા દિવસ થયા પથારીવશ થયા છે. જીવવાની આશા દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે એમના શેઠે રજા આપી. આવા વખતમાં તુરત બીજે નોકરી ક્યાંથી મળે? અમારી પાસે શું હોય? જે હતું તે માંદગીમાં પૂરૂં થયું અને હવે તો ઘરમાં પુરતું અનાજે ય નથી. આથી વત્તી કંગાલ દશા તે કેવી હોય? મારી મા પણ મરી ગઇ. ગરીબ ભલા પડોશીઓની મદદથી અમે ટકી રહ્યા છીએ. અને તમે કહો છો કે ઇશ્વર ભલો છે અને સૌ તરફ અમી-દૃષ્ટિ રાખે છે! તદ્દન ખોટું. જો ઇશ્વરને મારા બાપની દરકાર નથી તો તેમની મને દરકાર નથી."

બાળકવક્તાના મોમાંથી શબ્દોનો પ્રવાહ વેગભર વહ્યો. તેની બોલવાની ઢબ, તેની દલીલ, તથા તેના પિતાની સ્થિતિનું આપેલું આબાદ ઉદાહરણ અસરકારક હતા, જવાબ મુશ્કેલ પણ

હતો. શાસ્ત્રીજીને હવે બોલ્યા સિવાય છુટકો ન હતો, આખ કાઢી તેમણે કહ્યુ, "હલકી પત ળીના મૂર્ખ નાદાન છોકરા, તારા બાપને બીજે નોકરી નહીં મળી તો તેમા તેની કસુર હશે, કદાચ કામ આવડતું નહીં હોય. તે માદા પડ્યા અને ઇશ્વરે તેના સામે નથી જોયુ એવું તું કહે છે ને ખર હોય તો તેના કર્મો એવા હશે-તે પાપી હશે "

શાન્તિની આખોમા જ્વાળા પ્રકટી, હોઠ ફફડી ઉઠ્યા, શરીર ક્રોધથી ધ્રુજવા લાગ્યુ. "તમે જૂઠું બોલો છો મારો બાપ તમારા જેવા કરતા હજાર દરજ્જે સારો છે." મોટે સાદે આટલા શબ્દો બોલી તે વર્ગની બહાર નીકળી જ ગયો.

વિદ્યાર્થીઓ ચૂપચાપ થઇ ગયા, પણ તેમ ના મનમા આ વેળા શો ખળભળાટ મચી રહ્યો હશે તે તો તેમની સ્થિતિમા બેઠેલા જ સમજી શકે શાસ્ત્રીજી ધુવાપુવા થઇ રહ્યા હતા, કારણ આવું અપમાન તેમણે કદી અનુભવ્યુ ન હતું. ગભીર વદને તે બોલ્યા. "છોકરાઓ 'જેવું કરે તેવુ પામે,' 'વાવે તેવું લણે' એ સૂત્ર પર મે તમને અગાઉ ઘણી વાર ઉપદેશ આપેલો છે. શાન્તિના દિલમા દુષ્ટ બુદ્ધિને વાસ થયો લાગે છે, નહી તો એના મગજમા આવા ખોટા સેતાની વિચારો ક્યાથી ? એવા છોકરાથી તમે સૌ દૂર રહો તેમા તમારૂં ભલુ છે. તમે સૌ મારી આજ્ઞા પાળજો જ "

૨

શાન્તિદાસના પિતા કુમેરદાસ અમદાવાદની એક પુરાણી મિલમા નોકર હતા. મિલ પુરાણી તેમ જાણીતી હતી. એજન્ટ મહેનતુ, પ્રમાણિક ને દયાભાવવાળા હતા કામદાર વર્ગને રાહત આપવા સારૂ તેમણે મફત દવાખાનુ, બાળગૃહ, પ્રસૂતિગૃહ અને પડતર ભાવે અનાજ આપવાની દુકાન ખોલ્યા હતા, વળી તેમને કેળવણી આપવા રાત્રિશાળાની શરૂઆત કરાવી હતી. આ મિલની નોકરી એટલે સરકારી નોકરી. મજુર વર્ગ વખતોવખત બદલાતો ખરો, કારણ એ વર્ગ એક જગોએ સ્થાયી ટકતો નથી. દર મહિને દશ ટકા, પદર ટકા અને કોઇ કોઇ વાર તો વીશ ટકા જેટલા મજુરો મિલોમાથી ફેરફેર થતા રહે છે. કારકુન વર્ગથી તેમ થઇ શકતું નથી, એટલે તેઓ કોઇ પ્રતિષ્ઠિત મિલની નોકરી શોધે, અને નોકરીની ચોટી ધણીયે દૃઢ થતી હોય તો તેવે સ્થળે જીવન બાર રહેવા ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે ઉપર કહેલી મિલમા દાખલ થયા પછી કદી ગભીર ગુન્હો ના થયો હોય તો શરીર ટકે ત્યા સુધી, હાથ પગ ને શક્તિઓ ચાલે ત્યા સુધી, શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કામ કરનાર કારકુન વર્ગને સુખે રોટલો મળતો. પાંચ વર્ષ પર એ મિલની આવી સારી નામના હતી તેથી કુમેરદાસ તે વેળા રૂ. ૨૫) ના પગારે દાખલ થયા. નોકરી છોડવાનો પ્રસગ આવ્યો ત્યારે તેમને રૂ. ૩૦) મળતા. ઉમ્મર લગભગ ચાલીશ વર્ષની હશે

યુરોપના મહાભારત યુદ્ધ દરમિયાન અને તે પછી-લગભગ સાત વર્ષની મુદ્દત સુધી-હિન્દની મિલોની સ્થિતિ ઘણી સંતોષકારક રહી. સને ૧૯૧૫-૧૬ થી તો એક પછી એક વર્ષ વધારે ને વધારે આબાદીના આવતા ગયા. શેરોના ભાવ કૂદકે ને ભુસકે વધ્યા. વ્યાજ પણ તેવા અપાય. મજુર વર્ગના દરમાયા તેમણે હડતાલ પાડી પછી ઠીક વધ્યા, તેમની સાથે કારકુનોને પણ થોડી રાહત મળી, પણ તે પ્રમાણમા ઓછી હતી સખ્ત મોઘવારી તથા વધતા જતા ઘરભાડામા આખો પગાર ખવાઇ જતો, દેવું થતું ને માદગી કે એવા પ્રસંગ તો ત્રાસરૂપ નીવડતા. મજુરવર્ગની જેમ ધણી ધણીઆણી તથા છોકરા સૌ કામે જાય એવું

આ વર્ગમાં નથી હોતું એટલે તેમનો ને મધ્યમ વર્ગનો પૂરો મરો હતો.

આબાદી ચિરકાળ ટકતી નથી. વિલાયતમા વધી ગયલા ખર્ચો ને લાખો રૂપીઆની નિરર્થક બરબાદીપર ગેડિસ કમિશને કાપ મુકયા. હિન્દમાં ઇન્ચકેપ કમિશને તથા બીજી કમિટીઓએ તેવી સૂચનાઓ કરી. મિલોના નફા વર્ષ સવા વર્ષથી ઓછા થવા લાગ્યા; કોઇ કોઇએ નુકસાન બતાવવા માડ્યું, એટલે તેમણે પણ ખર્ચ ઓછા કરવાના માર્ગ શોધ્યા. " આંખે આવે તે પહેલો દંડાય " એ ન્યાયે કામદાર વર્ગ તથા કારકુનો પર, તેમના એલાવન્સ (મોઘવારી ભથ્થું) તથા બૉનસપર પહેલી કાતર મુકાઇ. કેટલાયે મજુરો ને કારકુનોને રજા અપાઈ કુબેરદાસ આમાનો એક હતો.

એની સાથે બીજા દશ કારકુનોને રજા મળી હતી. સૌએ મળી મેનેજર તથા એજન્ટને રૂબરૂ મળવું ને બે પાચ રૂપીઆ ઓછા પગારથી પણ આ વખતમા નોકરી ચાલુ રાખવા વિનતિ કરવા નક્કી કર્યું. તેમને આશા હતી કે નાના શેઠ તેમના પિતાનુ નામ રાખશે. તેમને પગલે ચાલશે ને ગરીબ કારકુન વર્ગનો રોટલો આ બારીક સમયમા નહીં લઇ લે. મોટા શેઠનો દેહ પડ્યાને દોઢેક વર્ષ થયુ હતું.

કારકુનોએ પોતાની હકીકત જાહેર કરી. મેનેજર તથા એજન્ટે ખામોશ રાખી સાભળી, પણ નાના શેઠે પોતાનો નિર્ણય ફરે તેમ નથી એમ કહ્યુ

" શેઠ સાહેબ, સારા વખતની જેમ અમને નભાવી લો. મિત્રોની ખરાબ સ્થિતિ કઇ લાખો વખત નહીં રહે " કુબેરદાસ ગળગળો થઇ બોલ્યો.

" સ્થિતિ ક્યારે સુધરશે એ ચોક્કસ ના કહેવાય. એટલે અમારે ત્યા કંઈ ધર્મશાળા કે પાજરાપોળ નથી કે જેને તેને નકામા રાખીએ."

જવાબ સાંભળતોરા આભા બની ગયા. આ વખતે તો તેમણે નીચી ડોક રાખી ગમ ખાઇ જવાનું હતું. થોડી હીંમત આણી કુબેરદાસ બોલ્યો આપનુ કહેવું વ્યાજબી હશે, અમે આપને તરછી ના આપત, પણ રેલ્વે, તાર ઑફિસ, મ્યુનિસિપાલિટી, સરકારી ખાતાંઓ ને ખાનગી પેઢીઓ, કોઈ હમણાં અમને સંઘરનાર નથી. અમારાં એવાં મંડળો નથી કે જેના ફંડમાથી ચોદેયે પાળો અમારે ઘર બેસવા વખત આવે ત્યારે મળે. સરકાર તરફથી પણ તેવી કંઇ યોજના નથી. અમારે કોનો આશરો લેવો ? અઢી ત્રણ હજાર માણસોમાથી અમારા જેવા પચાશ પોણોસો ઓછા થાય તેમાં કંપનીને કેટલી બચત થવાની ? બચત કરવાના બીજા ઘણા રસ્તા છે. આપ વિચાર કરી જુઓ."

" એ જોવાનું કામ તમારૂં નથી. "

વધુ બોલવું વ્યર્થ હતું.

" વારૂ સાહેબ. આપના હૃદયમા રામ વસે ને વિચાર બદલાય તો અમને પાછા લેવા કૃપા કરશો "

૩

કુબેરદાસનો મંદવાડ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો, ને આજે સવારે ભલા દાક્તરે ' વધુ દિવસ નહી કાઢે " એવા નિરાશાજનક ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા. સવારથી શ્વાસ રૂંધાતો હતો, અને ક્વચિત ક્વચિત્ ભાન જતું રહેતું. દોઢ માસના મંદવાડમા અશક્તિ ઘણી વધી ગઈ હતી, અવાજ એવો મંદ થયો હતો કે પથારી પાસે બેસનાર જ બરોબર સાભળી શકે. આંખો પણ ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી. બિછાના પાસે શાન્તિદાસ નિશાળેથી આવીને બેઠો. બાપની આ અવસ્થા જોઇ એની આંખમાથી આંસુ ખાળ્યા રહેતા ન હતા. શાળામાંથી ગુરુજીએ કાઢ્યો, સમેવડીઆની સોબત ઓછી થઇ, મા ગઇ ને બાપ પણ ઉડશે કે કેમ એ અતિશય

સંશય પડતું, એવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા આ નિરાધાર કિશોર વયના મનમાં શા શા વિચારો-એ ગડમથલ મચાવી હશે તે અમે વર્ણવી શકતા નથી.

કુબેરદાસે આંખ ઉઘાડી.

"શાન્તિ, આજે નિશાળે નથી ગયો?"

"ગયો'તો પણ...સાત દિવસ સુધી શાળામાં નહીં આવવા ગુરુજીએ હુકમ કર્યો છે. અને તે પછી પણ...કદાચ દાખલ ના કરે."

"કેમ એમ ?" આતુર ચિત્તે કુબેરદાસે પુછ્યું. "તારાથી ગુન્હો થયો છે ?"

"બાપા તમે ફિકર ના કરો. દોષ મારો છે, બીજા કોઇનો નથી. મેં કહ્યું કે ઇશ્વરને હું ધિક્કારું છું, અને તેથી ગુરુજી ગુસ્સે થયા ને મને દુષ્ટ બુદ્ધિનો ને એવો ને તેવો કહ્યો. ભલે હું એવો હોઇશ. પણ હું તો એમની શિખામણની ધાતોથી ધરાઇ ગયો છું. તેથી તમે કે હું તલભાર સુખી થવાના નથી કે આપણી સ્થિતિમાં ફેર પડવાનો નથી. આપણી દુર્દશાનો અંત નથી, અને તેનું કારણ જો ઈશ્વર હોય તો એવા ઈશ્વર સારૂ મને ચાહ કયાંથી હોય?"

"બેટા, એવા વિચાર મા આણ. ઇશ્વરને ધિક્કારીશ નહીં. એવું કદી કરીશ નહીં. એ ભોળાનાથ છે, દયાસાગર છે. ભાઇ, એની ભૂલ કદી થતી નથી. આપણે સૌ એને ભૂલી ગયા છીએ-ભૂલ આપણી છે, અને તેનું પરિણામ સૌ ભોગવે છે. ઇશ્વર જે કરે છે તે સારા સારૂ જ હોય છે. અનુભવ મળેથી તને શ્રદ્ધા આવશે. તારી મા જેવી સુશીલ સ્ત્રી એણે મને આપી. અમારો સંસાર સુખી હતો...હવે તો પ્રભુ મને પણ ઉપાડી લે તો ઠીક."

"બાપા, મારૂં નામ શાન્તિ કોણે પાડ્યું ? મારા જન્મ પછી તમને શું સુખ મળ્યું?"

"ભાઈ તારી ભૂલ છે. નામ પાડનારે તો તારૂં નામ કચરો પાડેવું; પણ તું તારી માનો અને મારો આનંદ હતો. અમારૂં જીવન શું દુઃખી હતું ? પૈસે ટકે જે વીટંબણા પડતી તથા બીજી જે કંઇ ઊણપ લાગતી તે તારી હાજરીમાં તને જોઈ વિસરી જવાતી. સુખ ને દુઃખ એ મનનાં કારણ છે. મોટરો ને ગાડીઓમાં દોડનારા, વાડીવજીફા ને બંગલામાં રહેનારા સૌને સુખ છે સંતોષ છે, આનંદ છે એવું માનવું એ ભ્રમણા છે. પૈસો વધુ મળવો ન મળવો એ નસીબાધીન છે; પણ જીવીએ ત્યાં સુધી કોઇ પાસે મ્હો નીચું ઘાલી હાથ ધરવો ના પડે તથા ખોટે રસ્તે લાભ મેળવવા મન ના થાય એ જ બસ છે. એ મારૂં માંગણું હતું, અને પ્રભુએ આજ સુધી મારી લાજ રાખી છે. બેટા, એને વિસારીશ નહીં. એવું ખરા દિલથી પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કર અને તું દુઃખી નહીં થાય. તું ઘણો સમજુ છે, ઉંમરના પ્રમાણમાં તારી શક્તિઓ સારી ખીલી છે. કોઇનું મન દુભવીશ નહીં અને થાય તેટલું સૌનું કામ કરી છૂટજે. તારા નામ મુજબ જેમ મેં તારી માને ને મને શાન્તિ ને આનંદ આપ્યાં છે તેમ આગળ પાછળનાને આપતો રહેજે, અને ઈશ્વર તને નહીં ભૂલે."

આટલું બોલતાં બોલતાં કુબેરદાસ થાકી ગયા. આ શ્રમ તેમની શક્તિ બહાર હતો; પણ તેમના મનને બહુ આનંદ થયો. શાન્તિ તરફનો જાણે છેવટનો ધર્મ તેમણે બજાવી લીધો હોય એવો સંતોષ તેમને થયો. તેમના મુખપર શાંત છાયા છવાઇ રહી.

"બાપા, તમે બહુ ત્રાસ ના લો. મારી ભૂલ થઇ કે તમને આટલું બધું બોલાવ્યા. જુઓ, તમે કેટલા હાંફી ગયા ? તમે નીરાંતે સુઇ રહો. દાક્તરને બોલાવું ?"

"ના, ભાઇ. હવે બહુ થયું. તું મારી પાસે બેસ. આજની રાત હું નહીં કાઢું. એમ મારૂં મન કહે છે."

શાન્તિએ ગોં ફેરવી આંખ લુછી ને ઉંડો નીસાસો નાંખ્યો. અર્ધો કલાક ગયો નહીં હશે એટલામાં કુબેરદાસ પથારીમાંથી એકદમ બેઠા થયા. " શાન્તિ, જો, જો, તારી મા......મને ખાતરી હતી કે એ મને નહીં ભૂલે ને આવશે." ભીંત તરફ કુબેરદાસ એકી ટશે આંખો ફાડી જોઇ રહ્યા. શાન્તિદાસ બ્હેબાકળો થઇ ગયો ને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઇ પડ્યો.

" બાપા, બાપા, શું છે ? "

કુબેરદાસનો ચહેરો અજબ તેજથી ઝળકી ઉઠ્યો. દુઃખ ને ગભરાટમાં પડેલા શાન્તિદાસને કંઇ સમજ પડી નહીં.

" બેટા, તારી મા મને બોલાવે છે...... જો......આ......આવી......હું જઇશ હોં... શાન્તિ! " શાન્તિના માથા પર તેમનો ધ્રુજતો હાથ પડ્યો. " ભાઇ,......ઈશ્વરને......કદી ......ધિક્કારીશ.......નહીં......તેના પર..... પ્રેમ......રાખજે...... અને...... અને...... તેજ......તારૂં......રક્ષણ... કરશે. " આંખો મીંચાવા માંડી. શ્વાસ બંધ થવા લાગ્યો. " વ્હાલી, આ આવ્યો, " એટલા શબ્દો એકદમ મોટે સાદે બોલી કુબેરદાસે માથું નીચે નાખ્યું.

૪

રાતના દશ ગયા, અગીઆર ગયા, બારના ટકોરા સંભળાયા તોયે શાન્તિદાસને ઉંઘ આવી નહીં. થોડી વારમાં આગની બુમ પડી ને એ પથારીમાંથી સફાળો ઉઠ્યો. લોકો દોડાદોડ કરતા હતા તેમના ભેગો ભળ્યો ને ચાલ્યો. આગ દૂર નહીં હતી. ભડકા પાસેથી દેખાતા હતા. નિશાળની પડોશમાં આવેલું ગોવિંદરામ શાસ્ત્રીનું ઘર સળગી ઉઠ્યું હતું. પવનનું જોર હતું, બે માળનું જૂનું ઘર ને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અંધેર કારભારમાં પાણીનું જોર કમી, એટલે આગ કાબુમાં ના રહી. તેના ક્રૂર પંજામાં કેટલાં ઘરો સળગશે એ કહેવાનું ન હતું. શાસ્ત્રીજીએ ઉપરથી પડતું મેલ્યું. નસીબના બળીઆ તે બચી ગયા. તેમનાં ધણીઆણી શિવગૌરીને ગલામહેનને અર્ધબેભાન દશામાં અંદરથી ઘસડી આણ્યાં. બહાર આવતાં જ તેમને ભાન આવ્યું, અને "અરેરે પ્રભુ, મારાં છોકરાં, " બોલી હાંફળાફાંફળા ઘર તરફ દોડ્યાં.

ઘરમાં પેસવું અશક્ય જેવું હતું. તાપ અસહ્ય હતો. અગ્નિ દેવતાએ તેમનો વિસ્તાર ચોમેર ફેલાવ્યો હતો અને આખું ઘર સપાટામાં લીધું હતું લક્કડકામ બળતાં વાર શી ? બંબાવાળાએ શિવગૌરીને અટકાવી. " બ્હેન, અંદર જવું એ હવે કેવળ ગાંડપણ છે."

" ભાઇ, મને જવા દો...મારાં બાળકો સાથે ભલે હું બળી મરૂં ...પ્રભુ, પ્રભુ...તેમને બચાવ. "

બંબાવાળાએ કાંઇ સ્હેજ જોરથી પકડ્યું ને ગદ્‌ગદ્ કંઠે કહ્યું, " બ્હેન, તમારો વલોપાત ને કલ્પાંત મિથ્યા છે. ઘરમા દોડવાનાં ફાંફાં છોડી દો ને તમારા બાળકોને ઈશ્વરને સોંપો. હવે તો દૈવી મદદ જ તેમને બચાવી શકે."

ખરી વાત. દૈવી મદદ સિવાય તેઓ બચે તેમ નહીં હતાં. અને જુઓ. જોતજોતામાં લોકોના ટોળામાંથી માર્ગ કરતો એક કિશોર ધસી આવ્યો, ને કોઇ અટકાવે તે પહેલાં શરત ચુકાવી સળગતા દાદર પર કુદકા મારતો ચઢી ગયો. લોકો દંગ થઇ ગયા. ગોવિંદરામની નજર પડી ને ભયભીત ચહેરે તેઓ બોલી ઉઠ્યા, " અરેરે, આ તો શાન્તિ ! "

લોકોના ટોળાંએ નાગ ઉપાડી લીધું. " શાબાસ, શાન્તિ શાબાસ, ધન્ય તારાં માબાપને, ધન્ય તારી હિંમતને. " બધી આંખો સળગતી બારીઓ તરફ ઠરી રહી.

" જુઓ, જુઓ. આ એક બાળક તો બચ્યું. " પોતાના હાથમાં ત્રણ ચાર મહિનાના ધાવણા બાળકને લઇ, ધુમાડા ને અગ્નિની

જ્વાળાઓ વટાવી, બળી ગયેલી બારી આગળ શાન્તિ આવી પહોંચ્યો ને નીચે સહીસલામત જવાનો રસ્તો ચિંતાતુર ચહેરે જોઇ રહ્યો. આઠ દશ જણા પીછોડી લઇ બળતા ઘર તરફ ધસ્યા. " શાન્તિ ગભરાઇશ નહીં. બચ્ચાને નીચે ફેંક."

બાળકને આસ્તેથી નીચે ફેંકી શાન્તિ એકદમ અંદર દોડયો ને ત્રણ તથા પાંચ વર્ષનાં બીજાં બે નાનાં બાળકો સાથે બારી આગળ ફરી દેખાયો.

લોકોના ઉત્સાહનો, અધીરાઇનો, આનંદનો પાર ના રહ્યો. આખું વાતાવરણ વાહવાહથી ગાજી રહ્યું.

" હવે કોઈ પણ અંદર રહ્યું છે ?" શાન્તિએ મોટા અવાજે પુછ્યું.

ધાવણા બાળકને છાતીસરસી ચાંપતી શિવગૌરી આગળ આવી. " નહીં, બાપુ. તેં સૌને અણીશુદ્ધ બચાવ્યાં છે. ઈશ્વર તારા તરફ અમી નજર રાખે."

જરાયે ઉતાવળ કે ગભરાયા સિવાય તેમ પોતાની જાનની પરવા રાખ્યા વગર એક પછી એક છોકરાને નીચે ધરેલી ચાદરોમાં નાંખ્યા. સૌ કોઇને હવે શાન્તિની સલામતી સાર ચિંતા પેઠી. કારણ પાસેની દિવાલ હાલવા લાગી હતી ને છાપરું પડું પડું થઈ રહ્યું હતું.

" ઉતાવળ કર. શાન્તિ ! ચાલ, આ તરફ જોઇને એકદમ જુસ્કો માર."

શાન્તિના ફિક્કા મ્હો પર ક્ષણભર સ્મિત ફરક્યું. આગળ પાછળ નજર કરી જેવો જુસ્કો મારવા જાય છે તે જ વખતે તેના કુમળા શરીર પર દિવાલ તથા છાપરું તૂટી પડ્યાં. શાન્તિ ભોંય પર પછડાયો ને તેના પર બળતો કાટ ફરી વળ્યો. લોકો હિંમત ધરી ધસ્યા ને મહા-મહેનતે ઝડપથી કાટ દૂર કરી, સખ્ત દાઝેલા, છુંદાઇ ગયેલા, મરું મરું થઈ રહેલા શાન્તિને કાઢ્યો; તેને હલકે હાથે હાથ પર લઈ ધુમાડા ને તાપથી દૂર સુવાડ્યો. શિવગૌરી ત્યાં દોડી પહોંચી અને દૈવી પ્રેરણાના સાધન બનેલા આ નાના જીવને પગેં પડતી, આશીર્વાદ આપતી, મોકળે મ્હોએ રોઈ પડી. તેનું પોતાનું બાળક આ પળે જતું રહેતું હોય એટલી લાગણી તેને થઇ. શાન્તિને ભાન હતું. તેની મુખમુદ્રા શાન્ત હતી.

" માજી. શા સારુ રૂઓ છો ?...બાપા ગઇ કાલે જ ગયા...મારે પ જવું જ છે."

" શાન્તિ. એવા વિચાર ના કર. તને મારે ત્યાં મારા પોતાના બાળક માફક રાખીશ. ઈશ્વર તને ઝટ આરામ કરે."

" ગુરુજી. એ આશા હવે નકામી છે.... મારી પાસે આવો...મને માફી આપો."

" ભાઇ, કોણ કોને માફી આપે ? અમે તો જીંદગી ભર તારા ઓશીગણ થયાં છીએ. હિંમત પ્રેમ ને ઔદાર્યનો પાઠ તેં મને શીખવ્યો છે. હું તને ઓળખી ના શક્યો.

" ગુરુજી !...વર્ગમા બોલ્યો...તે ખોટું હતું...મારી ભૂલ...સમજાઇ છે....ઇશ્વર જે કરે છે...તે સારા સારુ...મા ગઇ...બાપા ગયા...હું આ ચાલ્યો...કેવો ભાગ્યશાળી ?... માજી '... આશિષ આપો."

આ કરણાજનક દેખાવ જોનારા, આગળ પાછળ ઉભેલાની આંખોમાં આંસુ છલકાઇ રહ્યા.

" બેટા !" શિવગૌરી તેના માથા પર હાથ ફેરવતી બોલી. "મારા જેવીનું વચન ફળતું હોય તો મારી આશીષ છે કે તે પરમ-કૃપાળુ તને તેની ગોદમા લે ને અનન્ત શાન્તિ આપે."

" હા...શ. હવે...હું...નીરાંતે...સુઇશ.... ખરે,...ઈશ્વર...દયાળુ...છે."

૧૬

શ્રી બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા:

ઓઢો જામ ને હોથલ

કચ્છના મુલકમાં કોટકલી નામે ગામ હતું. ત્યાંના જામના નાના ભાઇનું નામ ઓઢો હતું. ઓઢાની ઉમ્મર પચીશેક વર્ષની હતી. તે વાંકડી મૂછવાળો ફાંકડો માટે જવાન હતો. તેનું વિશાળ કપાળ ગૌર વર્ણને લીધે ચમકારા મારતું હતું. તેની મોટી ને અણીઆળી આંખો જેમ ડરામણી હતી તેમ તે પ્રેમાળ એટલે મીઠી નજરવાળી હતી. તેની શિકલ શોભીતી, તેનો બાંધો કદાવર છતા ઉંચો ને પાતળો હતો. તે સ્વભાવે હસમુખો ને ટોળી હતો; તેથી તેને સૌ સારી પેઠે ચહાતાં હતાં. તે સ્વચ્છ ને તંગ કપડાં પહેરતો, અને હથિઆર સજીને જ્યારે તે ઘોડેસ્વાર થતો, ત્યારે તો સ્ત્રી પુરુષો તેને જોઈને છક થઇ જતાં. તે જેવો શૂરવીર હતો તેવો જ સત્યવક્તા હતો. સર્વ ક્ષત્રિય સદ્‌ગુણો તેનામા હતા. તે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળીને લંગોટબંધ રહેતો.

બંને ભાઇ વચ્ચે ઘાડો પ્રેમ હતો. તેઓ સાથે ખાય પીએ, શિકારે જાય ને ગામેતરું પણ કરે. નજીકના ડુંગર પર બેસીને તે ઘણી વાર આનંદ કરતા, કેમકે તે ઉપર પુષ્કળ મોર વસતા હતા. તેઓ કળા કરે ને નાચે, ઢેલો તેમની આસપાસ વીંટાઈ વળે અને મોરોના ટૌકા વડે ડુંગર પરનું જંગલ ગાજી રહેતું. ડુંગર પર શિકાર કરવાની મનાઈ હોવાથી હરણાદિ પશુઓ નિર્ભયપણે કૂદાકૂદ કરતાં હતા. તમાસી જામની પહેલી પત્ની ગુજરી જવાથી તેણે બીજી વારનું લગ્ન કર્યું હતું. ઠકરાળાં ૨૧ વર્ષના ને ખૂબસુરત હતાં. તે પોતાના દિયર પ્રત્યે ઘણો વહાલ બતાવતાં. દુર્દૈવે ઓઢાનું સુંદર શરીર ને તરુણાવસ્થાથી તેમનું મન વિહ્‌વળ થયું.

એક વાર ઠકરાળાંએ ઓઢાને પોતાની મેડીએ બોલાવ્યો. તેને લલચાવવા માટે જે જે સામગ્રી જોઇએ તે સર્વ તૈયાર રાખી હતી. ઓઢાને ગાદી પર બેસાડીને તેની છેક નજીક ઠકરાળાં બેઠાં, અને અનેક તરેહની રસીલી વાતો કરવા, હાવભાવ બતાવવા ને નખરાં કરવા લાગ્યા. શ્રૃંગી ઋષિ જેવા ઓઢાનું મન તેથી ચળ્યું નહિ, કેમકે ભાભી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ વિશુદ્ધ હતો. આખરે ઠકરાળાંએ પલંગ પર જઈને ઓઢાને તેમાં આવવા આગ્રહ કર્યો. ઓઢાને હવે ભાભીની વૃત્તિ વિષેની સમજ પડી ગઇ. તે ગાદીએથી ઉઠ્યો નહિ, ત્યારે બાઇએ આવીને તેનું કાંડુ પકડ્યું. તે ખિન્ન થઇને બોલ્યો; તમે મારાં મોટાં ભોજાઇ એટલે માના તુલ્ય છો. અને હું તમને હંમેશા તે જ પ્રમાણે લેખું છું છતાં તમે આ શું કરવા ઇચ્છો છો? હું બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળનાર લંગોટબંધ છું. માટે મારાથી તમારો સ્પર્શ સરખો થઇ શકશે નહિ. તેણે કાંડું તરછોડીને જવા માંડ્યું ત્યારે બાબી ધ્રુસ્કીને બોલ્યા. દિયરજી તમે માનતા નથી તો તમારી વિરુદ્ધ મારે સખ્ત ઇલાજ લેવા પડશે. તમારા ભાઇને ઉંધુ અવળું સમજાવીને હું તમને દેશવટો લેવડાવીશ. ઓઢો કંઈ પણ ન બોલતાં ઉતાવળે ઉતાવળે દાદર ઉતરીને ચાલતો થયો.

રાતે ઠાકોર મેડીએ પધાર્યા ત્યારે ઠકરાળાને તુટપુટ ખાટલી લઇને સૂતેલાં દીઠાં. ઠાકોરે પાસે આવીને કારણ પૂછ્યું, ત્યારે બાઇએ રોવા માંડ્યું, અને ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે કહ્યું કે. 'આજ તો તમારા ભાઈ મારી લાજ લુંટવા માટે મેડી પર એકદમ ચઢી આવ્યા હતા. મને ઘણી

રીતે લલચાવા માંડી, પણ હું જ્યારે એકની બે ન થઇ ત્યારે તે ધમકી આપીને ચાલ્યા ગયા. હવે પછી તે શું કરશે તે કહેવાય નહિ. માટે તમે તેને દેશવટો દ્યો તો જ મારાથી નિરાંતે રહેવાય. ' ભાઇની શુદ્ધ વર્તણુક વિષેની ઠાકોરને ખાત્રી હતી,' તેથી તેમણે આનાકાની કરવા માંડી એટલે બાઇએ સ્ત્રીચરિત્રનો આરંભ કર્યો; તેથી અંજાઇને તેમણે આવતી કાલે જ ભાઇને દેશવટો દેવાનું વચન આપ્યું.

બીજે દહાડે સવારે ભાઇને દેશપાર કરવાનો હુકમ થયો. ઓઢો શું પરિણામ આવશે તે જાણતો જ હતો. તેથી તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર સત્વર તૈયાર થયો. અને કેટલાક ઉત્તમ પ્રતિના ઘોડા લઇ તે પોતાના વહાલા ડુંગરને જુહાર કરી પરદેશ જવા નીકળી પડ્યો, અને ગુર્જર નરેશ વિસળદેવને જઈ મળ્યો. વિસળદેવે તેને ભારે માન આપી પોતાની પાસે રાખી લીધો. થોડા જ દિવસમાં બંને વચ્ચે ગાઢી મિત્રતા બંધાઇ. એક વાર બંને સાથે જમવા બેઠા હતા તે વખતે વિસલે પોતાના ભાણામાં ચપટી ધૂળ નાખી, તેથી આશ્ચર્ય પામીને ઓઢા જામે તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે વિસલે કહ્યું કે 'જ્યાં સુધી અણહિલપાટણ નજીક ધોળાગઢમા બાદશાહની સાંઢો છે તે લેવાણી નહિ ત્યાં સુધી હું અન્ન નહિ પણ ધૂળ જ ખાઉં છું! એક વાર મેં ચઢાઇ કરી તેમાં નિષ્ફળ થવાથી મેં આવું આકરૂં પણ લીધું છે. '

આ સાંભળી ઓઢા જામને પગથી માથા સુધી લાગી ગઇ. તેણે કહ્યું, " મહારાજ, હું બાદશાહની સાંઢો લઇ આવું તો જ તમારૂં અન્ન ખાઉં. " તેણે મહારાજ પાસેથી આઠ દશ હજાર સવાર તથા કેટલુંક પાયદળ લઇને ચઢાઇ કરી. રસ્તે ચાલતો ચાલતો જાય છે એટલામાં તેને એક ઘોડેસ્વાર મળ્યો. તેની ઘોડી પાણીપંથી હતી. તેણે આખે અંગે હથિઆર સજેલાં હતાં પીઠે નાનકડી ગેંડાની ઢાલ તથા તીરોનો ભાથો આવી રહેલો હતો. તેણે એક હાથમાં પોલાદનું ભારે ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. તેનું સ્વરૂપ પણ મોહક હતું. તેણે ઓઢાને રામરામ કરીને પૂછ્યું કે તમે લશ્કર સાથે ક્યાં સીધાવો છો ? ઓઢાએ સઘળી વાત અથ ઇતિ માંડીને કહી, એટલે સવાર બોલ્યો, ચાલો. હું પણ 'તમારી સાથે આવું છું. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં બંને પોતપોતાની બહાદુરીની વાતો કરતા હતા. વચમાં ઓઢાએ સવારને પૂછ્યું કે તમારૂં નામ શું ને તમે ક્યાં રહો છો ? તે બોલ્યો મારૂં નામ હોથલ, અને હું તમે આવ્યા તેથી થોડેક છેટે સંખાસર તલાવ નજીકના નેસડા (ગામડા-સુખાડા) માં રહું છું ગપાટા મારતા મારતા તેઓ ધોળાગઢ આવી પહોંચ્યા.

ધોળાગઢ પાટણથી આઠ ગાઉ હતું. ત્યાં બાદશાહના સાંઢીઆ (ઊંટો) બંધાતા હતા. તેને ફરતો જબરો કોટ હતો. રાતની વખતે જ્યારે ઓઢો જામ સાંઢીઆ ઉપર હુમલો કરવાને ધસ્યો ત્યારે તેને માલમ પડ્યુ કે ઝાંપો મજબુત અને અંદરથી જબરાં તાળાં સાંકળોથી વાસેલો હતો. લશ્કરનાં માણસોને લાગ્યું કે ઝાંપો ઉઘડી શકે એમ નથી તેથી તેમણે નિરાશ થઇને ઓઢાને વાત કહી. ઓઢાએ જાતે ત્યાં ઘણી મહેનત કરી પરંતુ ઝાંપો ઉઘડી ન શક્યો. પછી બધાએ હોથલ પાસે જઇને કહ્યું કે, અમારાથી ઝાંપો ઉઘડી શકતો નથી. માટે તમે તમારૂં બળ અજમાવો. હોથલે જઇને ઝાંપાને થાંભલા સાથે સમૂળગો ઉખેડી આણી ફેંકી દીધો! ઝાંપો ખુલ્લો થતાં જ ઓઢાનાં માણસો અંદર ઘુસી ગયાં. સાંઢીઆની ચોકી કરનારા જે માણસો સૂતા હતા તેમાંના ઘણાકને લશ્કરે ઠાર કર્યા. આ ધમાલ ચાલી રહી હતી, એવામાં બાકીના ચોકીદારો તેમના જમાદાર સાથે જાગી ઉઠી હથિઆરબંધ થયા.

એટલામાં હોથલે થોડાંક માણસોને બધા સાંઢીઆ સોંપીને કહ્યું કે તમે એ સાંઢીઆ હાંકી ચાલ્યા જાઓ. અમે જમાદાર વગેરેને મારીને તેમના ગાંડા સાંઢીઆને લઇને પાછળથી આવી મળીશું.

જેવા સાંઢીઆ બહાર કાઢ્યા, તેવા જ તેઓ ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા, અને ઓઢાના માણસોને કબજે રહી શક્યા નહિ, ત્યારે તેમણે હોથલને એ વાત કહી. હોથલે જઇને એક મોટા સાંઢીઆને આગળ કર્યો એટલે બાકીના સાંઢીઆ હારબંધ તેની પાછળ ચાલ્યા. તેમને લઇ ઓઢાનાં માણસો ચાલતાં થયાં. આવી ગરબડ ચાલી રહી હતી, તેનો લાભ લઇને જમાદાર ગાંડીઆ સાંઢ પર સવાર થઈ ચાલી નીકળ્યો, તેણે અણહિલપુર જઇ બાદશાહને ખબર કરી કે વિસલદેવના લશ્કરે ગઢનો દરવાજો તોડી, ચાકરોને મારી સર્વ સાંઢીઆ બહાર કાઢ્યા, ને તે લઇને ચાલતા થયા. બાદશાહને આ ખબરથી હાડોહાડ વ્યાપી ગઇ. તે મોટું લશ્કર તૈયાર કરી જાતે મેદાન પડ્યો. અને તડામાર કરતો ધોળાગઢ આવ્યો.

સાંઢીઆ રસ્તે પાડીને હોથલ ગઢમાં આવ્યો તો ગાંડીઓ સાંઢ ને તેનો જમાદાર તેની નજરે ન પડ્યા. તેણે ઓઢાને કહ્યું કે તે નિશ્ચય પાટણ ગયો. એટલે હવે બાદશાહનું લશ્કર જલદી આવી પહોંચશે. માટે આપણામાંથી એક જણે તેની સામે ટક્કર લેવા રહેવું ને બીજાએ સાંઢીઆ સત્વર હાંકી જવા. આ બેમાંથી તમે કયું કામ માથે લો છો? ઓઢાએ કહ્યું, હું સાંઢીઆ લઇ જાઉં છું. એટલે બાદશાહને ખાળવાનું કામ હોથલને માથે આવી પડ્યું.

હોથલ પોતાના માણસો સાથે બાદશાહના લશ્કર સામો ગયો. પરંતુ પોતાનું બળ ઓઢાને બતાવવા સારૂ તે ધીમે ધીમે પાછળ હઠતો ગયો, અને ઓઢો સાંઢીઆ લઇને જતો હતો તેની નજીક આવી પહોંચ્યો. ઓઢાને લાગ્યું કે હોથલ પાછો હઠતો જાય છે માટે સાંઢીઆને એક ટેકરી પર ઉભા રાખી તે હોથલની મદદે આવવા લાગ્યો, ત્યારે હોથલે ના પાડી. તેથી તે ઊંટોની પાસે ટેકરી પર ગયો ને શું થાય છે તે જોવા લાગ્યો. હોથલે હવે પોતાનું બળ ખરેખરૂં અજમાવ્યું અને તેણે બાદશાહના દળને પાછું હઠાવી દીધું. બાદશાહે વિષ્ટીનો ઇલાજ અજમાવ્યો પણ હોથલે ચોખી ના પાડવાથી બાદશાહ થાકીને લશ્કરની સાથે પાછો પાટણ ગયો.

ઓઢો જામ ટેકરી પરથી નીચે આવીને હોથલને મળ્યો અને બંને સાંઢીઆ લઇ આગળ ચાલ્યા. જ્યારે બંનેને જુદા પડવાનો રસ્તો નજીક આવ્યો ત્યારે હોથલે કહ્યું, હવે આપણે જુદા પડવાના. માટે મારા ભાગના સાંઢીઆ મને આપો ને બાકીના તમે લઇ જાઓ. ઓઢાના માણસો બોલ્યા કે સાંઢીઆ અમે હાંકી લાવ્યા છીએ માટે તેમાંથી તમને ભાગ નહિ મળે. આથી હોથલને ઘણી રીસ ચડી. ઓઢાના લશ્કરમાંથી તેણે એક ઘોડાને એક હાથે ઉપાડી આઘે ફેંકી દીધો ને બોલ્યો કે જો હું ચહાઉં તો તમને સઘળાને ફેંકી દઉં! સાંઢીઆ હાંકી આપવામાં ને બાદશાહના લશ્કરની વહાર ઝીલવામાં તો હું એકલો હતો. હવે ભાગ વહેંચતી વખતે તમે બહાદુરી બતાવવા નીકળો છો તેથી મને તાજુબી લાગે છે.

ઓઢાએ પોતાના સિપાઇઓને કહ્યું, ભાઇઓ, જો હોથલ ન હોત તો આપણે સાંઢો હાંકી લાવવામાં ફતેહ પામ્યા જ ન હોત. હોથલ કેવો પરાક્રમી છે તે જુઓઃ—

ત્રાછ તોલ્યો તાકડે, જેમ બન્તરે બકાલ;
તે સુ પઢો ના સુરો બેલીઓ, કડાં વેચી દા માલ.

ખઇ જોતાં તો બધી સાંઢો તેમની છે માટે તેમને આપી દો. ઓઢાની નેક વૃત્તિ જોઇને

ત્રાછ-ઘોડો સુરો-સારો બેલીઓ-સાથી
કેડા-સાઢીખા વેચી-વહેંચી

હોથલ રાજી થયો ને બોલ્યો કે 'મારે એક સાંઢ જોઈતો નથી. માટે ઓઢા જામ, તમે સઘળી સાંઢયો લઈ જઈને તમારા માલિક વિસલદેવને સુપરત કરો. કેમકે તે લઈ આવવાનું તમે તેમને વચન આપ્યું હતું. જામસાહેબ, લો હવે તમને રામરામ છે. આપણે વિખુટા પડવાનો વખત આવ્યો તેથી મને દિલગીરી થાય છે. બન્ને મિત્રો ઉદાસ ચહેરે અને પાણી ભરી આંખે જુદા પડયા. હોથલ જ્યાં સુધી નજરે દેખાયો ત્યાંસુધી તેની તરફ ઓઢો જોઈ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે હોથલનું શરીર એક સ્ત્રીના જેવું રૂપાળું ને નાજુક છે, તેને હજુ મુછો પણ ફુટી નથી. તેથી તે કિશોર વયનો લાગે છે. વળી તે કોઈ ગામનો ઠાકોર ન હોઈ એક નેસડામાં પડી રહે છે. એમ છતાં તેનામાં આટલું બધું જોર ક્યાંથી? ખરેખર તે કોઈ દૈવી જીવ હોવો જોઈએ. અથવા તેને શંકર સરખા કોઈ બળવાન દેવનો હાથ હોવો જોઈએ.

ઓઢો જામ સાંઢીઆ લઈને વિસલદેવ પાસે ગયો. પોતે લીધેલું પણ પાળવાને ઓઢો શક્તિમાન થયો તે જોઈને મહારાજાને ઘણો આનંદ થયો. મહારાજ પાસે કેટલાક માસ રહ્યા પછી તેણે પોતાને વતન જવાની રજા માગી, ત્યારે વિસળદેવે કહ્યું કે ઠાકોર, તમે અહીં મઝેહથી રહો. તમને હું સારો દરમાયો આપીશ, અને ગામગરાસ પણ બક્ષિસ કરીશ. માટે તમે મારી પાસે રહો. તમને કોઈ જાતની અત્રે હરકત આવવાથી નથી. ઓઢાએ ઉત્તર આપ્યો કે આપની મહેરબાનીથી હું સર્વ પ્રકારે સુખી છું. તેમ આપ મને સારી રીતે રાખશો તેની પણ મને ખાત્રી છે છતાં બહુ દિન વીતી ગયા માટે મારે પાછા ઘેર જવું જ જોઈએ. તેનો અતિ આગ્રહ જોઈને વિસળદેવે ન છૂટકે તેને રજા આપી પુષ્કળ ઝવેરાત, દ્રવ્ય અને ઘોડેસ્વાર આપ્યા. મહારાજાને ગદ્‌ગદ કંઠે રામરામ કરીને તે વતન જવા નીકળ્યો.

થોડેક ગયા પછી તેને પોતાનો મિત્ર અને સંગ્રામનો સાથી હોથલ યાદ આવ્યો. તેથી તેને છેલ્લી વારનાં મળી લેવાનું તેને દુરસ્ત લાગ્યું. તે હોથલના નેસડા તરફ વળ્યો. રસ્તામાં સંખાસર તળાવને આરે એક સ્ત્રી નગ્ન થઈને નહાતી તેના જોવામાં આવી. તેના માથાના વાળ એટલા લાંબા હતા કે તે વડે તેનું આખું શરીર ઢંકાઈ ગયું હતું. પરંતુ તેથી તેનું રૂપ કંઈ ઢંકાયું રહ્યું નહિ. ઓઢો બ્રહ્મચર્ય પાળનારો હોવાથી નગ્ન સ્ત્રીને જોતા જ તેણે મૂંઢ વાળી. સ્ત્રીએ ઝટ કપડું બદલ્યું ને ઓઢાને ઉભેલો જોઈ તેણે પૂછ્યું તમે કોણ છો અને કેણી તરફ જવા નીકળ્યા છો? જામે પોતાનું નામ આપીને કહ્યું કે નજીકના નેસડામાં મારો મિત્ર હોથલ કરીને રહે છે તેને હું મળવા જાઉં છું. સ્ત્રીએ કહ્યું હું તેને ઓળખું છું. તે એક ઝુંપડામાં રહે છે. ચાલો, હું તમને તેની પાસે લઈ જાઉં. ઓઢો બાઈની પાછળ ચાલ્યો. બાઈએ કહ્યું ચાલો, આ ઘરમાં થોડી વાર આરામ લ્યો. તમે થાકેલા જણાઓ છો. ઓઢે કહ્યું, પણ આ ઘરમાં કોઈ મરદ નથી. તેથી હું એકલી બૈરી સાથે બેસી શકું તેમ નથી.

એ સાંભળીને બૈરીએ પડદો ફેંકી દીધો. તે બોલી, તમે મને સ્ત્રીના રૂપમાં હોવાથી પિછાની ન શક્યા પણ મેં તો તમને તુરત જ ઓળખી લીધા હતા. તમારી સાથે સંગ્રામમાં જનાર હોથલ તે હું જ! તમે મને નમસ્કાર થયાં જોઈ, માટે તમે મારા સ્વામી થઈ ચૂક્યા. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું પુરુષના વેષમાં રહું છું છતાં જે પુરુષ મારું આપ જોઈ શકશે તેને હું પરણીશ. મારા પિતાજીની ફરમાન આંચકી લેવાથી અમે વખાનાં માર્યા આ નેસડામાં

રહ્યાં. થોડાં વર્ષ વીત્યા પછી મારા પિતાજી પણ કૈલાસવાસી થયા, તેથી મારે વેષ બદલીને પુરુષ તરીકે ભોંયરામાં રહેવું પડ્યું. બીજો કંઇ ઇલાજ ન રહેવાથી અને હોથલના આગ્રહથી તે હોથલને પરણ્યો.

લગ્ન કર્યા પછી બંને સુખચેનમાં રહેવા લાગ્યાં. કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. હોથલે બે દીકરાને જન્મ આપ્યો. મોટાનું નામ જેસલ અને નાનાનું નામ જખરોદ પાડ્યું હતું. એક દિવસે બંને છોકરાને લઇ ઓઢો નજીકના ડુંગરમાં ફરવા ગયો. સાંજનો વખત હતો, વાદળાં ચઢી આવ્યાં, મંદમંદ સુગંધમય પવન વાવા લાગ્યો, ક્ષિતિજમાં આછી વીજળી થતી હતી, તેથી ડુંગર ઉપરના મોર ટૌકા કરી રહ્યા. મોરના ટૌકા સાંભળીને ઓઢાને પોતાનું વતન સાંભરી આવ્યું, તેથી તેણે નિસાસો નાંખ્યો. મોટો દીકરો ચાલાક હતો તેણે પૂછ્યું ત્યારે ઓઢે પાંસરો ઉત્તર ન આપ્યો. ઘેર ગયા પછી જેસલે પોતાની માતાને વાત કરી. તેણીએ પોતાના સ્વામીને ઉદાસ થવાનું કારણ ઘણા આગ્રહ સાથે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પોતાનું વતન સાંભરી આવ્યાની વાત કહી. બાઇએ ખુશીની સાથે વતન જવાની ઇચ્છા બતાવી, અને ઉતાવળથી સર્વ તૈયારી તેણે કરી દીધી. વતન જવા નીકળ્યા પછી રસ્તામાં પોતાના માલિક વિસલદેવને તે મળવા ગયો. વિસલદેવે તેને ખૂબ સન્માન આપી ઘણી ખાતર કરી અને જતી વખતે વળી વધારે ધન આપ્યું.

દરમિયાન અહીં એના મૂળ વતનમાં બે ચાર વરસમાં જ એની ભાભીના પાપો ઘડો ભરાયાથી તેણીનાં કુકર્મ તેના પતિ તમાસી જામથી પણ અજાણ્યાં ન રહ્યાં અને તેણે એ નષ્ટ નારીને ગધેડે બેસાડીને તગડી મુકી. તે જ પળથી પોતાના ભાઇની નિર્દોષતાની તેને ખાતરી થઇ ગઇ. એને શોધી કાઢવાને તથા પાછો સ્વદેશ બોલાવવાને તજવીજ કરવા લાગ્યો હતો. તેમાં વળી વરસ વીતતાં ગયાં તેમ પોતાનું શરીર ઘરડું થતું જતાં એને ઓઢો ક્યારે આવે એમ થવા લાગ્યું. ઓઢો જામ સતી હોથલ અને એક મહારાજાના રસાલા અને પરિવાર સાથે બંદરે ઉતર્યો તે સાથે જોતજોતામાં એના આવ્યાની વધાઇ એના મોટા ભાઇ સુધી પહોંચી ગઇ અને તે ઓઢાને મળવા ધાઈ આવ્યો. ઓઢાના છોકરા મોટા ભાઇના પગમાં પડ્યા. અને ઓઢો પણ તે જ પ્રમાણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા જતો હતો પણ તમાસી જામે તેને વચ્ચેથી જ અટકાવીને બાથમાં લઇ લીધો. બંને ભાઇ આયુષ્યનો બાકીનો કાળ સુખ-શાંતિમા અને પ્રજાહિતના નહાનાંમોટાં નિત્ય-કર્મમાં નિમગ્ન હતા. સતી હોથલની શક્તિ અને પવિત્રતાની નામના પણ ચોતરફ મહેકી રહી.

કાન્તમાલા

બીજી કૃતિઓ

ગદ્ય

૧૭

૨. ૨૧. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી :

કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ

જ્ઞાનેશ્વર.—ઓહો, કલાકુંજ, આ બધાં કયા પુસ્તકો છે?

કલાકુંજઃ—ગુજરાતી સાહિત્યના સારામાં સારાં બાર પુસ્તકો છે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—જોઉં તો ખરો, તમે કયાં પુસ્તકોને સારામાં સારાંની સ્પર્ધનીય કક્ષામાં મૂક્યાં છે?

કલાકુંજઃ—એ જોવા દેવાની વાત નહિ. મારું જે ઉત્તમ તે તમારું ઉત્તમ નએ હોય. સુંદરતાની માફક ઉત્તમતા વૈયક્તિક દૃષ્ટિએ વિવિધતા ગ્રહણ કરે છે, ને તેટલા માટે ચર્ચાના ગુંથણાંને પ્રસંગ આપવા હું રાજી નથી.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—મતભેદ અનેક બાબતોમા હોય છે જ; માટે તે મતભેદ જાણવા દેવો નહિ એ તે કેવો ન્યાય?

કલાકુંજઃ—એ કવિઓનો ન્યાય. કવિ એટલે લાગણીઓનો ઝરો, કવિ એટલે ભાવનાઓનો કુંજ, કવિ એટલે આદર્શોનો ફુવારો. એને શુષ્ક દલીલોનો કંટાળો હોય છે, ને મતભેદને વિષે એને અસહિષ્ણુતા હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—એટલે?

કલાકુંજઃ—એટલે એમ કે મારા પ્રિય કવિઓ કોણ તે હું કહેવા માગતો નથી કહું ત્યારે તમે ગુંથણાં કરોને કે નર્મદ કરતા દયારામ ચડે કે નાનાલાલ કરતા નરસિંહરાવ ચડે કે લલિત કરતાં ખબરદાર ચડે?

જ્ઞાનેશ્વરઃ—વારુ, ત્યારે એટલું આ પરથી સમજાય છે કે તમારા હાથમાંનાં બધાં પુસ્તકો કાવ્યપુસ્તકો છે, ને તમે હવે કવિતામાં અનહદ રસ લેતા જણાઓ છો.

કલાકુંજઃ—એમ જ. પરંતુ પુસ્તકો કયાં છે તે હું કહેવા માગતો નથી.

જ્ઞાનેશ્વર—આ "પૂર્વાલાપ" તો દેખાઇ જ આવે છે.

કલાકુંજ.—ભલે દેખાય, પરંતુ મારા મનનાં ઉત્તમ માનેલા બાર કાવ્ય-પુસ્તક કયાં છે, તે આપે જાણવા દેવું નથી.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—ભલે, પણ એટલું તો નક્કી જણાય છે કે સાહિત્યવાટિકામાં તમને માત્ર કાવ્યકુસુમો જ સર્વોત્કૃષ્ટ લાગ્યાં.

કલાકુંજઃ—તેને વિષે દલીલને સ્થાન નથી. કાવ્યાનંદ તે દિવ્ય આનંદ છે. શાંતિના સમયમાં થએલા રસિક અંતક્ષોભને પરિણામે જ કાવ્યકુસુમો હૃદયોદ્યાનમાં ખરે છે. કોઇ ભાગ્યશાળીને જ એ ક્ષોભ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેનાં કુસુમોનો સુવાસ લેનારા પણ ખરેખર ભાગ્યશાળી જ હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—જે કૃત્રિમતામાં દિવ્યતા હોય, તો

કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય; જો ભાવનાઓ ને લાગણીઓમા દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય જો પદ્ય, અર્થાત્ અસ્વાભાવિક શૈલીમા દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય બાકી તો કાવ્યમા આનંદ લેવો એ મારે મન કલ્પનાએ ઉભા કરેલા ખોટા ચિત્રોમા ક્ષુલ્લક વા બાલિશ આનંદ છે, કાવ્યમા આનંદ લેવો એ મારે મન ભાવનાની ભભક કે લાગણીના ભરાડાએ ગાંડાઓને આનંદ મળે છે તેવો, ઘેલું આનંદ છે, અને કાવ્યમા આનંદ લેવો એ મારે મન ગવૈયાઓને જે સંગીતમા આનંદ મળે છે એવો નાદજનિત ને નાદગ્રસ્ત આનંદ છે કાવ્યનું ગર્ભ કૃત્રિમતા છે, રે કાવ્ય એ મૂર્તિમતી કૃત્રિમતા છે.

કલાકુંજ–ઓ હોહોહો! ખૂબ કરી તમે તો, ખરેખર આખર કરી નાખી. કાવ્યમા તમે કૃત્રિમતા જુઓ છો, કાવ્યમા તમે લાગણીઓની ઘેલવૃત્તિ જુઓ છો, કાવ્યમા તમે ગવૈયાઓની ધૂન જુઓ છો.

જ્ઞાનેશ્વર–હા, એમજ.

કલાકુંજ–ઠીક ત્યારે. એક પછી એક–કાવ્યમા કૃત્રિમતા ક્યા આવી?

જ્ઞાનેશ્વર જે વ્યવહારમા ન હોય તે કાવ્યમા કલ્પાયુ હોય છે આદર્શ પ્રેમ, ક્યા છે? કવિની કલ્પનામા આદર્શ મૈત્રી, ક્યા છે? કવિની કલ્પનામા આદર્શ ભક્તિ, ક્યા છે? કવિની કલ્પનામા કાવ્ય એટલે કલ્પનાના લોકની દુનિયા પાર તે, માણસને ક્યાએ ખેચી જાય છે તેનું તેને ભાન રહેતું નથી, ને જે દુનિયામા માણસને એ ફેરવે છે તેમાથી જો તે વ્યવહારમ જતા સરખામણી કરવા માંડશે તો તે દુખી થશે કાવ્યના ચિત્રોથી ફેરવાને લાભ થયો!

કલાકુંજ–લાભ કરવો, એ કાવ્યનો ઉદ્દેશ નથી. કાવ્ય, એ સૌદર્યનો એક આવિર્ભાવ છે, ને સૌંદર્યનું કર્તવ્ય સતત આહ્લાદ આપવાનું છે, નહિ કે કોઇ પ્રકારનો લાભ. લાભાલાભની ગણનાએ સૌંદર્યનુ નિરીક્ષણ કરનાર માણસ પ્રાત કાળે સૂર્યને પૂજનાર માણસ પશ્ચિમમા પગે લાગે તેના જેવો છે વસ્તુનું એને ખોટુ ભાન છે, અજ્ઞાન નહિ, પણ વિપરીત જ્ઞાન

જ્ઞાનેશ્વર–હશે, પણ કાવ્ય માત્રમા કૃત્રિમતા તો ખરી જ

કલાકુંજ–નહિ જ. જો કલામા કૃત્રિમતા હોય તો કાવ્યમા તેમ હોય કલાકાર શુ કરે છે? નૈસર્ગિક સત્યો, જે ઘણુખરૂ નરી આંખે દૃષ્ટિગોચર થતા નથી તેને પોતાની કલાને બળે આવિર્ભાવ આપે છે. વ્યવહારના વમળમા ઘેરાવાયલો ગરીબ બિચારો માનવી નિસર્ગના નિરીક્ષણ માટે અસમર્થ હોય છે, તે જે જે અનુભવે છે તે સાંસારિક ઉપાધિઓના મોહક ઓપવાળું હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર–કેવી રીતે? એક ચિત્રકાર લો. એ જે સુંદર ચિત્ર દોરે છે તેવુ સુંદર રૂપ જોવામા આવે છે ખરૂ કે? નહિ જ, ને તેથી જ એની પીંછીમા કૃત્રિમતા છે

કલાકુંજ–નકલ કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય, તો ખરે જ ચિત્રકાર કૃત્રિમ નકલકાર છે તેમ જ નકલ કરવી એ જ જો કલાનો આદર્શ હોય તો કવિમા કૃત્રિમતા છે જ. પણ નિસર્ગને અનુકૂળ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય તો નથી ચિત્રકારમા કૃત્રિમતા કે નથી કવિમા કૃત્રિમતા કે નથી કોઈ જ કલાકારમા કૃત્રિમતા–કલાકાર, એ નકલ કરનાર નદિ પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે એની ઉત્સર્ગ–

શક્તિને બળે એ મૌલિક ચિત્રો, મૌલિક વિચારો, મૌલિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, ને એની ખૂબી એ છે કે જે મૂળ વસ્તુઓ એ ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્વાભાવિક હોય છે. નિસર્ગમાં રહેલી શુદ્ધ વસ્તુઓને આલેખવી એ એનું એ કામ સમજે છે. વ્યવહારમાં એવી વસ્તુઓ જોવામાં ન આવે તે પરથી એનાં ચિત્રો કૃત્રિમ છે એમ સમજવાનું નથી, પણ વ્યવહાર નિસર્ગથી સંતાકૂકડી કરે છે, વ્યવહાર નૈસર્ગિક સત્યોને એક કે બીજા કારણથી તજી દે છે, એ છે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ–ત્યારે શું વ્યવહારના અનુભવો અસત્ય છે ?

કલાકુંજઃ–બેલાશક. ફિલસુફો પણ શું કહે છે ? વ્યવહાર અસત્યથી ભરપૂર હોય છે. નિસર્ગમાં રહેલી સત્ય વસ્તુ વ્યવહારથી પર છે, એ વાત ફિલસુફ જ્યારે બુદ્ધિને માર્ગે સ્થાપે છે, ત્યારે કવિ ટૂંકે, કલ્પનને માર્ગે દર્શાવે છે. નૈસર્ગિક સત્યોનું આલેખન કરવું, નિસર્ગની વસ્તુઓનું રસિક રીતે ચિત્રદર્શન કરાવવું, એ જ કલાકારનું તેમ જ કવિનું કર્તવ્ય છે; અથવા એ જ કવિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે–કવિને કર્તવ્ય હોતાં જ નથી, એ તો સ્ફુરણાઓનો ગુલામ હોય છે, કર્તવ્યબુદ્ધિનો કદાપિ નહિ.

જ્ઞાનેશ્વરઃ–વારુ, ઠીક–કૃત્રિમતાના સંબંધમાં તમારું મન્તવ્ય જાણ્યું. હવે, કવિ એ સ્રૈણ આનંદ આપે છે. તેને વિષે શું કહો છો ?

કલાકુંજઃ–મનુષ્યસ્વભાવ કંઇ માત્ર શુષ્ક બુદ્ધિથી જ દોરવાતો નથી. મનુષ્ય, એ બુદ્ધિ તેમજ લાગણી, બન્નેથી દોરવાય છે; એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ માત્રને તો બુદ્ધિ કરતાં લાગણીની સાથે વધારે સંબંધ હોય છે. બુદ્ધિ તો માત્ર માનવજીવનની નૌકાનું સુકાન છે; પણ તે નૌકાને હાંકનાર બળ તો લાગણી જ છે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ–કવિઓ શું ભાવનાઓ પર વિશેષ ભાર નથી મૂકતા ? જે જૂદા જૂદા રસ કાવ્યોમાં જામે છે તે શું જૂદા જૂદા સ્થાયી ભાવોને જ બળે નથી જામતા ? એટલું જ નહિ, પણ કવિઓ શું લાગણીઓને લડાવતા જ નથી માલમ પડતા ?

કલાકુંજઃ–ખરૂં છે, પણ તેમાં ખોટું શું છે કે તમે તેને સ્રૈણ વૃત્તિ કહી નિન્દવા લાગો છો ? પ્રથમ તો "સ્રૈણ વૃત્તિ," એ શબ્દોને જ મારે સામે વાંધો છે. સ્ત્રીઓએ એવું શું બગાડ્યું છે કે ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી વૃત્તિને વખોડવાના હેતુથી સ્રૈણ એવું વિશેષણ વાપરવું પડે છે. સ્ત્રીઓને હલકી પાડવાના જમાના ગયા. આ જમાનો તમારૂં એ વિશેષણ નિન્દ્ય ગણશે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ–અરછુ ! હું સ્રૈણ, એ વિશેષણ પાછું ખેંચું છું. સ્ત્રીસન્માનની વાત આવે ત્યાં જમાનો ઘેલો થાય છે. ભલે ઘેલો થાય; તે તેને લાગે વળગે. પરંતુ, લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરવી, એ શું કવિઓનું જાણે મુખ્ય કામ નથી થઇ પડ્યું જણાતું ? સારા કવિઓનાં કાવ્યો જોશો તો પણ તમને તેમાં લાગણીઓને ઉશ્કેરનારૂં શું ઘણું માલમ નહિ પડે ?

કલાકુંજઃ–ઉત્તેજન આપવું ને ઉશ્કેરવું, એ બે એક નથી; ઉદ્દીપ્ત કરવું ને ઉશ્કેરવું, એ બે પણ એક નથી. તેમ જ આપણામાં જે જે સારી લાગણીઓ દબાઇ રહેલી હોય તેને તદનુકૂલ ભાવના ચિત્રોથી ઉદ્દીપ્ત કરવી એ કવિનો મુખ્ય વ્યાપાર છે, ને કોણ કહેશે કે એ ખરાબ છે ?

જ્ઞાનેશ્વરઃ–વારુ, લાગણીઓ અને કાવ્ય, એ

બેના સંબંધ વિષે પણ તમારૂં મન્તવ્ય જણાવ્યું. પરંતુ એટલું તો ખરૂં જ કેની કે કાવ્યની શૈલી, પદબન્ધ, એ ખરેખર કૃત્રિમતા જ છે. શું આપણે પદ્યમાં બોલીએ છીએ ? શું આપણે પદ્યમાં વાતચીત કરીએ છીએ ? શું આપણે પદ્યમાં વિચાર કરીએ છીએ ? નહિ જ. તો પછી પદબન્ધની શૈલી તે કૃત્રિમ નહિ તો બીજું શું ?

કલાકુંજ:—આ પ્રશ્નના બે ઉત્તર છે; એક એ કે પદબન્ધમાં કૃત્રિમતા નથી, ને બીજો એ કે કાવ્ય પદ્યમાં જ હોય એવું કંઇ નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:—શું પદબન્ધ કૃત્રિમ નહિ ? ત્યારે તો તમે પદબન્ધમાં વિચારતા હોવા જોઇએ ને ધ્યાન કરતા હોવા જોઇએ. પણ અત્યારે જ તમે ક્યાં તેમ કરો છો ? આવો આબાદ વદતોવ્યાઘાત મેં જોયો નથી.

કલાકુંજ:—પદ્યરચના શ્રેષ્ઠ ખરી, માટે હમેશ તે જ વાપરવી એમ કેમ કહેવાય ? પક્વાન્ન સારાં માટે હમેશ ખાવાં ? વિષય, સમય પ્રસંગ વગેરે બધું જો લોકોત્તર હોય તો જ પદબન્ધ લોકોત્તર આનંદ આપી શકે, બાકી તો તે ઉપહાસને પાત્ર જ થાય. પદબન્ધ એટલા માટે જરૂરનો છે કે તેથી રમણીયતા આવે છે; વળી તેથી સચોટ સંક્ષિપ્તતા-જેમાં વ્યંજનાનું ગર્ભ હોઇ શકે છે, ને વ્યંજના વિના કલા જામી જ શકતી નથી-તે આવે છે. પદબન્ધમાં આવેલો વિચાર હૃદયંગમ થઇ શકે છે; હૃદયમાંથી જેવો નીકળ્યો તેવો હૃદયને તે સ્પર્શ કરી શકે છે, આમાં કૃત્રિમતા ક્યાં આવી ? ઊલટી હું તો સહજ સ્વાભાવિકતા જોઉં છું.

જ્ઞાનેશ્વર:—ઠીક, સાચા હો; પરંતુ પદબન્ધ વિના કાવ્ય શક્ય છે. એમ કેમ બને ?

કલાકુંજ:—એ તો દેખીતું જ છે. પદબન્ધ એ કંઇ કાવ્યનો આત્મા નથી. કાવ્યનો આત્મા રસિક વિચાર છે. તે ગમે તેમ પણ રસિક રીતે દર્શાવાય તો કાવ્યત્વ ઉદ્ભવે છે જ; પરંતુ જો તે ન હોય તો માત્ર પદબન્ધથી કાવ્યનું સ્વરૂપ જળવાતું નથી-કાવ્યત્વ, એ ગદ્યત્વની વિરુદ્ધ નથી, પણ અરસિક ગદ્યત્વની અથવા વૈજ્ઞાનિક શુષ્કત્વની વિરુદ્ધ છે..

જ્ઞાનેશ્વર:—આ બધું ખરૂં, પણ શું તમને એમ નથી લાગતું કે કાવ્યનો મોહ, એક જાતનો વ્યામોહ છે, માત્ર ખોટો મોહ છે ? એક જાતનો ઝેર છે ? એક જાતનો ચેપી રોગ છે ? ઘણાખરા યુવકો કાવ્યના આકર્ષણથી શું પોતાના વ્યવહારનું ધ્યેય બગાડતા નથી ?

કલાકુંજ:—ચંદ્રિકા શીતલ છે ને રમ્ય છે. તેટલા માટે જ્યારે જ્યારે ચંદ્રિકા અસ્તિત્વમાં હોય ત્યારે ત્યારે તેમાં જ ફર્યા કરવું, એ કેવો ન્યાય ? અલબત ખોટો. પણ તેમાં વાંક શું ચંદ્રનો છે ?

જ્ઞાનેશ્વર:-નથી. પણ જ્યાં હું જોઉં છું કે કાવ્યના વ્યાસંગથી જેટલા યુવકોનાં મન ખોટી પ્રવૃત્તિમાં પડે છે, તેટલાં બીજાં કશાંથી નથી પડતાં. સમાજ શું માગે છે ! બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન. રાષ્ટ્ર શું માગે છે ! બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન. કાવ્યના વ્યામોહમાં જેટલા યુવકો ઓછા મસ્ત થાય એટલા સારા. કાવ્યની પ્રવૃત્તિને એક ક્ષણિક ગાંડપણ કહેવામાં આવે છે એ યુક્ત જ છે. મારૂં તો દૃઢ માનવું છે કે ગાંડા નહિ તે કવિ નહિ, નકલબાજ નહિ તે કવિ નહિ, કૃત્રિમ નહિ તે કવિ નહિ. ઉન્મુદિત વિચારનારે તો,-અરે ! હું એક

ઊભી અવાજ સાંભળું છું, " કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઇએ. "

કલાકુંજ:–કરો તેનોજ બહિષ્કાર. દૂર કરો એ અવાજને, ઉચ્છેદો એ વિચારને, સલામ કરો એ મન્તવ્યને, ને મને લાગે છે, પ્રણામ કરો આપણે એ અરસપરસને.

૧૮

ચિ " ઉત્સર્ગી ":

અંજની અને પુષ્કર

અંજની: આજે રોજ કરતાં કંઇ વધારે પવન વાય છે નહિ વારુ ?

પુષ્કર: મ્હને નથી લાગતો.

અંજની: પુષ્કર ! આજ આટઆટલા સહવાસ - - ગંછી યે તું હજી આવો જ અતડો રહ્યો.

પુષ્કર: પણ, લે ! મ્હને જેવું લાગે તેવું કહું, તેમાં અતડાશ ?

અંજની: ના, ના, અતડાશ તો નહિ જાણે, પણ....

પુષ્કર: પણ શું બોલને ? એમ કે હું એમ કહું કે આજે પવન વધારે વાય છે. બસ ખરું ને ?

અંજની ! હજી તો આપણે પરણવું છે. ગંનાર ગીંડવો છે.

અંજની: હશે, તેનું શું છે ?

પુષ્કર: અંજની ! જે દિવસથી મ્હારા નયનમાં પ્રણયરસના પુસ્તકો તેં વાંચવા માંડ્યા, અરે તે પહેલાં યે હું ત્હારા મૂગા હૃદયના છાનામાના સંદેશ જાણતો હતો, ત્યારથી તે....

અંજની: અને મ્હેં પણ સ્નેહ ત્હારી આંખોમાં ચમકતો દીઠો, તે ત્હારા હૈયાના ભીતરાંઉ રોદન સાંભળ્યા,—મ્હને યે એમ તો થોડું થોડું કવિ થતાં આવડે છે, હં.

પુષ્કર: પણ મ્હને સાંભળ તો ખરી ? પ્રેમના માપનમાં જ ભાષાના ભંડારો ભર્યા હોય છે, અને જીવનજોબન કલાવાટિકામાં વિહરનારા કો પોતામાં જ મગ્ન શબ્દશૂન્ય સંગીત સાંભળે, તેમ એ ભાષા યે સાંભળી શકે છે. પણ બધું તો ખરું, પણ એ મંગલ દિવસથી એટલું તો કળી શક્યો છું કે ત્હારામાં અગાધ દયા છે, અસંતુષ્ટ પ્રણયીને તું સાંભળી શકે છે, ટુંકમાં તું જેટલી સુંદર છે તેટલી જ મધુર અને કોમલ પણ છે, પણ...

અંજની: રણક્ષેત્રમા બલાબલાને નમાવી શકે, પણ સ્રીની આગળ ઝૂકી ઉઠે એવો તું નથી તે હું જાણું છું, પણ, હાં, તું ચલાવને આગળ–પણ શું ?

પુષ્કર: પણ શું, મનુષ્યનું હૃદય મળતાં સ્રીઓ મત્તોન્મત્ત થઇ જાય છે. પુરુષને ઘવાયલો જોઇ તેની માનિની થઇ જાય છે....

અંજની: એવું ત્હેં મ્હારામાં યે જોયું, એમ ને ?

પુષ્કર: અંજની ! શાંતિથી સાંભળ, દૈવે પ્રવર્તતી

પવિત્રતા આમ બોલવા પ્રેરે છે, સાંભરે છે? તે દિવસે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ એ ત્રણની વ્યાખ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરતાં આપણે ચાલતા હતા, ત્યારે તે જ કહ્યું હતું ને કે યુવક એટલે તો સૌન્દર્યનો યાચક, રૂપનો ભમરો, ઉપાસક પણ નહિ

અંજની હા, હા, અને હજીય હું માનું છું કે પુરુષ જાતને એમ કહેવામાં અન્યાય નથી કરતી સૌન્દર્યની પાછળ જ પુરુષે વનખા માર્યા છે લૂટારો છતાં અમીરીનો દાવો કરે, સૌન્દર્યનો પૂરો ગુલામ છતાં શહ થઇ શેખાઈ કરે, સૌન્દર્યની પુંઠે ભમતા ભૂત જેવો રખડે, માર્ગ ભૂલે, નિશાન ચૂકે, જીવન નાશને વ્હેતું મૂકે, કહેને, પુરુષે શું સાચવ્યુ છે?

પુષ્કર કંઇ નહિ!

અંજની નહિ જ ટટ્ટાર થાવવાની યે શક્તિ ક્યા છે? ઉચે જોવા જેટલું યે સ્વમાન ક્યાં છે? આંખોમાયે કપટ ભર્યું છે, એટલે જ તો રંગબેરંગી હાથો વડે ચામ્ના કરે છે આજનો પુરુષ એકલો કંઇ પણ કરવા અસમર્થ છે, એને પ્રેરણા જોઇયે છે, સહચાર જોઇયે છે, કોમળ હાથનું સ્પર્શસુખ જોઇયે છે, એને એનામાં ચેતન રેડનાર જોઇએ છે પુરુષની શક્તિઓ વિકાસ પામતી જાય છે કે ખૂટતી જાય છે? પુરુષમાં સનાતનતા ટકા વધે છે તે એની ઉન્નતિ ગણવી કે અવનતિ?

પુષ્કર પૂછો તો જાણે ગુમાવ્યું, પણ ત્હમે શું સાચવ્યું?

અંજની હમે સાચવ્યું હમારૂં સૌન્દર્ય તેની પુંઠે જ તો ત્હમે મધમાખ જેવા ભમણતા આવો છો. આજે હમારી એટલી યે રીતક ન હોત તો ત્હમે હમારા પર કંઇ કંઇ ગુજારત એ વડે તો હમરી જીત છે

પુષ્કર ને નહિ બુદ્ધિથી

અંજની હમારી બુદ્ધિની કદર કરવા જેટલી યે ત્હમારામાં શક્તિ ક્યાં છે?

પુષ્કર અને હમારે ત્હમને દેવીઓ કહેવી!

અંજની ભલે ન કહો ને, ત્હમને નમે તેજ ત્હમારી તો દેવીઓ, ખરૂં ને?

પુષ્કર ને આ બધો અહંકાર આટલા સૌન્દર્ય ઉપર? પ્રભુએ સૌન્દર્યની બક્ષીસ અહંકાર પોષવા નથી કરી

અંજની એ અહંકાર જ આજનું હમારૂં શસ્ત્રાસ્ત્ર છે સ્ત્રીઓના અભિમાન કરતા પુરુષોના અભિમાન કંઇ ઓછા નથી મહા પ્રકૃતિની પાંખડીમાંથી પુરુષ સર્જાયો છે, છતાં માને છે કે પોતે એકલો જ પ્રગતિનો પોષક અને પ્રેરક છે.

પુષ્કર એમ, ત્યારે આજનો યુવક શું સૌન્દર્ય જ પુજારી-રહ્યો છે?

અંજની હાજી! અને કાલનો યુવક વળી કંઇ જુદું જ માગશે.

પુષ્કર તો, અંજની! સૌન્દર્યના મદમાં જ ત્હમે કહો છો ને કે ત્હમે કંઇ સાચવી રાખ્યું છે, તે ગુમાવશો ત્હમારા તોર ને ગુમાન, દોર ને દમામ એ સૌ અહંકારના ભિન્ન સ્વરૂપ છે, એ તે ક્યાં સુધી ટકશે? સૌન્દર્ય બહારના કે અંતરના? ઉજળા આત્મા વડે જ બાહ્યાંગ તેજસ્વી બનાવાય હો શકુન્તલા વલ્કલોમાં જ શોભતી

અંજની ચીંથર ઉજળા બનાવવાની તો વાતો છે આજનો પુરુષ વાંચી જાણે વિચારી નહિ જાણે શકુન્તલા વલ્કલોમાં ભલે શોભતી, પણ કહેવી છે કહી શકુન્તલાને આજના ઝગઝગતા આભૂષણોમાં શણગારેલી? શીને આંતરસૌન્દર્યની દાંભિક ડંફાસ કરો છો? હૈયે હાથ મૂકી બોલો! પોતાનું અંતર પણ તનના ઉંડાણો સુધી

ઉકેલવાની શક્તિ ક્યાં પુરુષમાં છે?

પુષ્કરઃ ત્યારે તો તેં પણ શોધી શોધીને જાણે સૌન્દર્યતરસ્યો માનવી જ શોધ્યો ને?

અંજનીઃ ના, ના, પુષ્કર; ત્હારામાં તો મ્હેં ચારિત્ર્ય ને વ્યક્તિત્વનાં કિરણો જોયાં—

પુષ્કરઃ અને હૃદય નહિ, અંજની? સંપૂર્ણ વિજયી થવાનું મ્હારૂં સદ્‌ભાગ્ય નથી. અંજનીમાં પોતે શોધક હોવાનું, પોતાને પોતાનો આદર્શ માનવાનું અભિમાન છે, એટલી મ્હારી જીતમાં મોટી અપૂર્ણતા રહે છે. અંજની! પડખે રહી મ્હને વિજયી નિરખવા ત્હારો પ્રેમાળ આત્મા ઉત્સુક નથી? શ્રદ્ધાળુ નથી? અંજની, મ્હારા આત્માની અમૂલ્ય જ્યોત પ્રગટાવવાની શક્તિ હજી ત્હારામાં ફુટી નથી લાગતી. હશે, ત્હને દિલદાન દઈ ચુક્યો છું.

અંજનીઃ ત્હને ખોટું લાગ્યું?

પુષ્કરઃ સ્ત્રીઓ માનિની થઇ બેસે તો પુરુષ સાલસ ન થાય તો શું કરે! હમારાથી કંઇ છોકરવાદી થઈ શકવાની હતી? હમારા અભિપ્રાય અને મન ફેરવવા એટલે પવનને પાળવા બરાબર, હમારૂં અંતરગુમાન પોચું પાડવું તે પત્થરને પ્રવાહી કરવા બરાબર.

અંજનીઃ ના, ના. પુષ્કર, હવે એકે ય બોલ બોલીશ માં; ત્હારૂં અંતર પ્રીછવા જતાં, મ્હારા અંતરને ઠેકાણે તેં મનની સંકડાશ જ જોઇ. હશે! એ તેં જોયું તે મ્હારું સ્વરૂપ કે ત્હારું જ પ્રતિબિંબ તે ત્હને ધીરે ધીરે જ ગમ પડી શકે. આજથી મ્હારો ક્રોધ ત્હારામાં શમાવીશ, ત્હારા હૃદયના મ્યાનમાં મ્હારો રોષ ભરી મુકીશ.

પુષ્કરઃ ખરેખર! જ્યારે ડાબા જમણી અંગ સલાહ દેશે અને જમણું ડાબું અંગ તે આચરણમાં ઉતારશે, ત્યારે સ્નેહ સનેત્ર થઈ રહેશે. અરે, તેને ત્રીજું જ પ્રેરણાનેત્ર પણ આવશે? અંજની! ખરૂં છે માન અને ગૌરવ સંકુચિત હૃદયોને અર્ધસંયુક્ત જ રાખે છે, જ્યારે સ્નેહ વિશાળ આત્માઓને મિલાવે છે.

૧૯

સ્વ. કનુબ્હેન :

કવિ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. મંજુલાલ દવે.)

તે એક કવિ હતો. તેના નમનમાં જ કવિતાનો નિવાસ દીસતો-દીપતો. સત્ય ને સૌન્દર્ય સારપ ને શાન્તિ, આનંદ ને અગમ્યતાનાં રસનિધાન તે જ્યાં ત્યાં બ્રહ્માંડભરમાં ઉંડેરી નિજ આંતર્દષ્ટિથી પારખતો ને તદ્‌વત્ શબ્દચિત્ર આંકતો. ગીત શક્તિ ય તેની અદ્‌ભુત હતી. સૃષ્ટિના સર્જનકાલથી માંડીને તે અત્યાર સુધીની પૃથ્વી તથા અન્ય ગ્રહગણની ઇતિહાસગાથાઓની

પરાક્રમપરંપરા તે નિજ સંગીન દ્વારા કથી રહેતો–કવી રહેતો. જન્મજન્માન્તરનો તે ઈશ્વરી પ્રસાદ પામેલો ભાવપ્રપૂર્ણ કવિ હતો.

વિન્ધ્યાની ખાણોમાથી આજ તે અર્ધ-જાગ્રત–અર્ધસ્વપ્નસ્થ એમ પસાર થતો હતો, તેવે નિકટના કો નિવાસી સન્તોના મઠમાથી સાયંકાળની આરતીના આ અનેરા સ્વર તેને શ્રવણપથ પડી રહ્યાઃ—

" હરિ ૐ: હરિ ૐ:
તુજ શરણું એ અમ પરમ ક્ષેમઃ
હરિ ૐ: હરિ ૐ:
કંઇ વિવિધ શાસ્ત્ર અજવાળાં:
સાધુ સન્તની ઉરજવાળા:
નભમંડળની દીપમાળાઃ
ફરે પ્રદક્ષિણા તુજ સૂર્ય સોમઃ
હરિ ૐ: હરિ ૐ:
વનવનની વિપુલ સમૃદ્ધિઃ
મહાજનની અકળક બુદ્ધિઃ
બ્રહ્માંડ ગાજતું નિરવધિઃ
નમી ચરણ હજો તુજ સકળ ભોમઃ
હરિ ૐ: હરિ ૐ:
પંચેન્દ્રિય પંચ શિખાએ,
મન વાણી કર્મ જીવ હાથે,
અમ જીવનની કલાકલાએ,'
તુજ કરી આરતી રોમ રોમઃ
હરિ ૐ: હરિ ૐ.
તુજ શરણું એ અમ પરમ ક્ષેમઃ
હરિ ૐ: હરિ ૐ:

આરતી પૂરી થયે તેણે જોયું કે તેના ગાનારા મહન્તો કોઇ સામાન્ય બાવાઓ સાધુઓ જેવા ન હતા. સાચા ક્ષત્રિય રાજાઓ જેમ વિજયવંત થઇ નિજ નગરમાં પધારે તેવી રીતે આ મન્ત જનનું રોજું અંતરતમ શ્રદ્ધાભક્તિના વિજય નિજ મુખપટ પર ફરકાવતું પુરુષને પ્રભુનિની અનિર્વચનીય આ આરાધના પછી મા પ્રતિ વળતું જણાયુ. તેમનાં દેહાત્મનાં સ્વાસ્થ્ય કોઇ વિરલાં જણાયાં: અલૌકિક તેમનો પ્રભાવ-પ્રતાપ પ્રત્યેક, તેમને રોમ રોમ થકી આનંદને ગહનતમ શાન્તિનાં કિરણવિકિરણ સર્વત્ર રેલવતો જણાયો. મનુષ્ય-જાતના કો ઉમદા ખમીરના પરિપાક સમા કોક યોધાઓ, રાજેન્દ્રો, રાજકુમારો, વીરો ને ઐશ્વર્યસંપન્ન વિભૂતિઓ સમા કવિને મનચક્ષુ તેઓ વિરાજી રહ્યા.

સ્વાભાવિક રીતે જ તેને થયું કે આમની સાથે હું કંઇક વાર્તાલાપ કરૂં: અને વધુમા એ પણ કારણ હતું કે આખા દિવસનો યાત્રાળુ હોઈ વિશ્રાન્તિને તે શોધતો હતો: અને અચાનક જ આ આશ્રમવાસીઓ મળવાથી ત્યાં જ તેમના સંગમાં–સત્સંગમાં શાન્તિ ને વિશ્રાન્તિ ઉભય એને પ્રાપ્ત થશે એમ તે માની રહ્યા એવે એક ધ્યાનસ્થ કો ક્રાન્તદૃષ્ટા સમો યુવાન સન્ત તેની પોતાની જ નજદીક આવતો જણાયો. પૂર્વજન્મના કો બળે કે આ જન્મની કો આંતરદૃષ્ટિશિક્ષાએ કવિએ તેને ઓળખ્યો. એક જ જમાતના ઉભય હતા એવી પ્રતીતિ તે દાખી રહ્યો. અને એકદમ આગળ આવી કવિ તેને પૂછી રહ્યા. " હા આપનું નામ, હું ભૂલતો ન હઉં તો, યોગેશ્વર ધર્મપાલ, નહિં? "–

" હા, તેજ. વારાણસીમાં આપણે પ્હેલાં મળ્યા હતા અને અન્યોન્ય પરિચયને પામ્યા હતા–યાદ તો હશે જ ને. " યોગેશ્વરે ઉમેર્યું.

" ચોક્કસ. અનેકશઃ યોગની સમૃદ્ધિભરી આપની કલાલીલાઓ અને ત્યારથી જ પરિચિત છે. આપનો અદ્ભુત ને અગોચર આસ્થાભાવ પણ "–કવિએ જણાવ્યું, પણ અધવચ જ કાંઈક બીજું સ્મરણ ઉર તરવાથી તે અટક્યો.

" હા. મને લાગે છે,"–યોગેશ્વર તરત જ બોલી ઉઠ્યા, " મને લાગે છે કે તમે તે આસ્થાભાવ કંઇક અંશે ત્યજ્યો જણાય છે.

ઉંડેરી જે આસ્તિકતા અંતરને અજવાળતી, અને પ્રત્યેક દેહને ગાત્ર આનંદ ને શાન્તિના અનન્ય ફુવારા ફોરી રહેતી તે આસ્તિકતા આજ ત્યાં ઓછી જણાય છે બલ્કે સમૂળી નષ્ટ જણાય છે. આશાનાં, ઉત્સાહનાં, માનવઉન્નતિ ને ઉદ્ધારનાં પરમ ભાવપ્રધાન કાવ્યોના લલકારનારમાં આ અજબ ફેરફાર શો? "—

યોગેશ્વરની ભેદી દૃષ્ટિ કવિનાં અંગાંગ ને ઉંડેરો આત્મા સર્વત્ર પરીક્ષતી દેખાઈ.

"કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ને કીર્તિ મ્હારાં વણમ્હોર્યાં જ રહ્યાં—અકાળે જ તે આથમ્યાં: પ્રીતિભક્તિના રસસ્રાવ અંતરના અંતરજ ઓસરી ગયા: અને શાન્તિસ્થાને અશાન્તિ, આસ્થાને સ્થાને અનાસ્થા, અને આનંદને સ્થાને તીવ્ર શોક અને નિરાશા આજ દેહાત્મને છાઇ ખડાં થયાં. ભૂલ્યો—કાંઈક લક્ષ્ય ને જીવનહેતુ ભૂલ્યો—હું આમ તેમ ભમી—ભટકી રહેલ છું. આરામવિહોણી આ જીવનતરણી વટાવી રહ્યો છું. અશ્રુનાં છાનાં પૂરે કદીક કદીક આત્માની પ્રત્યેક પાંદડી ભીંજવી રહ્યો છું."—કવિ થડકતે—ધ્રુજતે અવાજે પોતાની કરુણ સ્થિતિ કહી રહ્યો.

—"અને તેથીજ આમ અહીં જૂના મિત્રને ખોળતો, જુની સ્મરણસૃષ્ટિ ઉકેલતો, આપ યોગેશ્વરની સન્મુખ આવી ઉભેલ છું—એવી આશામાં કે હું ઉગરૂં—હું ઉદ્ધરૂં." કવિએ ઉમેર્યું.

તેનાં નેત્રોમાંનો અશ્રુપ્રવાહ યોગેશ્વર નીરખી રહ્યા. શાન્ત નિર્વિકાર ભાવે તેઓ બોલ્યા: "કવિ! હતાશ મા થા. ખોયું સર્વ મળી રહે છે—મળશે, જો ધીરજ ને સમતા હશે તો. ખોયું વસ્તુતઃ ખોવાયું જ નથી. સાચાં ત્હારાં ખ્યાતિ ને કીર્તિ ય કાંઇ ખોવાયાં નથી. ને તે ખ્યાતિકીર્તિની પ્રેરક—ચાલક ને શાસક પ્રતિમા ય અમુલખ વિશ્વકુંજમાંથી કાંઇ લુપ્ત થઇ ગઇ નથી. શોધ ને તે જડશે—જરૂર જડશે." કોક આશીર્વાદાત્મક વાણી હોય એવી ગંભીર વચનપરંપરા યોગેશ્વર વદી રહ્યા. કવિ સૂણી રહ્યો—તેનાં અમૃત ઝીલી રહ્યો. છતાં ય અશાન્ત ચિત્તે બોલ્યો.

—"પણ, મને એ ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા નથી: મ્હારી દૃષ્ટિએ તો આજ એક વર્તમાન જીવન જ સાચું જીવન લાગે છે. અને તે પછી ધાર્મિક પુસ્તકોનાં સારાં યે કથન ને આપ જેવાઓની આત્માના અમરત્વ વિષેની સર્વ કાંઇ કથાવાર્તા મ્હારે મન માત્ર શંકાજ ભરપુર ભરી રહે છે: પરંતુ એક બાબતની મને ખાત્રી છે કે આપ આપના યોગબલે કરીને મને તે ખોયેલ મુજ મધુર રસ પ્રાપ્ત કરાવી શકશો—નિરાશાને એવે એક કિનાર હું મુજ જીવનનૌકા લાંગરી રહ્યો છું કે આપને મુખ 'ના'નો અવાજ માત્ર સૂણતાં કદાચ હું મરણશરણ થઇ જઇશ—અને હોય કાંઇ એવું નથી. મૃત્યુથી હું બ્હીતો નથી. ઇશ્વર કે કુદરત—જે હો તે—તેની સર્વ કાંઈ કૃતિ ને ગતિ મૃત્યુથી જ ભરીપુરી દીસે છે. "લોકક્ષયકૃત પ્રવૃત્તઃ" એ કાલસ્વરૂપ જ મ્હારી દૃષ્ટિએ જ્યાં ને ત્યાં પડી રહે છે."—

"કવિ! ધીરો થા: લાગણીના સર્વ કાંઇ જોશ ને આવેશ વડે ઉશ્કેરાઇ મા જા: તું ધારે છે તેવું ઇશ્વર કે કુદરતનું કર્તવ્ય નથી એ તું અનુભવથી થોડી જ ક્ષણમાં જાણી શકીશ. અને નાસ્તિકતા તથા અમાનીનતાને છેક છેલ્લે પગથીએ બેસી તું આ જે વિચિત્ર વાણ ભાખી રહ્યો છે, તે ક્ષણમાં જ તું વીસરી જઇશ: (કારણ તે અસ્વાભાવિક છે, ત્હારી નિસર્ગતાથી વિરુદ્ધ છે) ક્ષણમાં જ તને નવીન ને દિવ્યદૃષ્ટિ લાધશે, ત્હારા મનોરથ સફળ થશે. ને પૃથ્વી ને વર્તમાનની પાર્ય કંઇક અજબ ને જાણવા—અનુભવવા યોગ્ય સર્વ કાંઈ સભરભર્યું છે તેની તને સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થશે."....

આજ ક્ષણે કવિનાં નેત્રો મીંચાતાં

જણાયાં. તેના મુખ પર શાન્તિનાં સૂક્ષ્મ કિરણ રમતાં જણાયાં. તેના સારા ય ચ્હેરા પર અજબ તેજસ્વિતા પસરતી હોય-પમરતી હોય એવું સુભગ દર્શન થઇ રહ્યું: કાંઇક વર્ષો થકી ગુમાવેલ આરામનો પુનઃ તેને સાક્ષાત્કાર થતો હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો. સ્થૂલ દૃષ્ટિથી તો કવિ ભાનસાન વિનાની કે મૂર્છિત સ્થિતિને જ વશ થયેલ છે એવું જણાઇ રહ્યું. પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નીહાળતાં તે તેમ ન હતું. તે તો આજ પોતાના સાચા ધામમાં-પોતાના જ ગૃહાંગણમાં પ્રવેશી રહેલ, સંબંધીઓનાં સ્વાગતગીત ઝીલેલ, સર્વત્ર દિવ્યતાનાં જ દર્શન ઝીલતો માલૂમ પડતો.

લગભગ ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે તેણે એક "તારા-ગીત" આલેખ્યું હતું. પૃથ્વીથી પર દૂર એક ભવ્ય દિવ્ય તારા પર પોતાનું સ્વગૃહ છે, ને પોતા સમા અનેક દેવ-દેવીઓના નિવાસ ત્યાં છે એવી રસભરી કલ્પના તેણે ગુંથેલ. સુકોમળ કુમાર ને કુમારિકાની પુષ્પોદ્યાનમાંની સુરસિક રમણા તેણે સુમધુર રીતે ચીતરેલ. પ્રીતમપ્રિયાના આત્મિક ઉર-ઉચ્છ્વાસનું તેણે મનોહર કલા વડે પ્રકાશન કરાવેલ. કોક તાપસ-તપસ્વિનીના અમાનુષી પ્રણય-જાપની જ્વાલા તેણે પ્રકટાવેલ. અને સાકાર નિરાકાર સર્વેશ્વરની સર્વ શક્તિમતી, સર્વ જ્ઞાનમતી, સર્વત્ર પેખતી મૂર્તિનાં તેણે આંદોલન દ્વારા દર્શન ઝીલેલ-દર્શન કરાવેલ.....આજ એ સર્વ તેને પ્રત્યક્ષ થતું લાગ્યું. આજ તે પોતાના "તારા-સદન"માં ઉભતો ને આનંદન હાસ્ય હસતો જણાયો. આજ તેની સર્વ કોઇ અપિરિમિત ભાવના ભરી કવિતાનાં સર્વત્ર સ્વાગત થતાં તેની દૃષ્ટિએ પડી રહ્યાં. પૃથ્વી પર ન્હોતી મળી તે ખ્યાતિ ને કીર્તિ તેને ત્યાં પ્રાપ્ત થયેલ જણાઇ....અને આ સર્વ યોગેશ્વરના પુણ્ય-પ્રભાવ વડે થવા પામ્યું. તેમણે જ તેના આત્માને દેહથી વિખૂટો પાડી દૂર નિજ નિત્ય-વાસસ્થાન પ્રત્યે પ્રેર્યો. તેમણે જ તેને સર્વ પોતાનાનાં દર્શન કરાવ્યાં... ......

× × ×

આજ કવિ પોતાના "અમર ભુવન"માં એકાન્ત એક કાવ્યની પ્રત સુધારી રહ્યો છે. ચોપાસ કુદરત આહ્લાદક દર્શન દઇ રહી છે. પ્રેસમાંથી તાજી જ આવેલી તે એક અદ્દભુત ને રસરસ્યા કાવ્યની પ્રત છે. સ્વર્ગનું તે અનુત્તમ ગીત છે. દેવદેવીના રાસનું તેમાં અપ્રતિમ વર્ણન છે. અખંડ તેજ અને અખંડ સ્વાસ્થ્ય, અખંડ શ્રદ્ધા ને અખંડ પુણ્યનું તેમાં વિલક્ષણ ગુંથણ છે. અપરિમિત સ્નેહ, સૌજન્ય ને સત્ય દૃષ્ટિનું તેમાં સમર્થન છે. કોક ધન્ય પલે તેણે તે આલેખ્યું હતું-દૈવદત્ત કો પળે તેનાથી તે આલેખાયું હતું. આનન્ત તે પ્રત ઉકેલી ગયો ને અન્ને કર્તા તરિકે કોનું નામ આપવું તેની વિમાસણ કરવા લાગ્યો. આ સુરસિક કાવ્ય તેનું જ-પોતાનું જ હતું કે કોક પારકાનું ?

આ પરમ ભવ્ય ને દિવ્ય આંદોલનવતું કાવ્ય આત્માને કિયે અણજાણે પ્રદેશ ઉગ્યું હતું, કોણે તેને ઉગવ્યું હતું તે તે કળી શકતો ન હતો-અથવા કળતો તો તે ઝાંખું કળાતો. તેને એટલી તો ખાત્રી હતી કે તે કાવ્ય પોતાનું ન હતું. પેલી તારાપરના નિત્ય સ્થાનની નિવાસિની તેની કલા ભાવની કોઠીથી નરી કવિતમૂર્તિનું જ તે કાવ્ય કેમ ન કહી શકાય ! કારણ અર્ધજાગ્રત ને અર્ધનિદ્રિત એવી સ્થિતિમાં તે કાવ્યનો ઉદ્દભવ થયો હતો તે તેને વિદિત હતું. કોક ઉંડેરી સમાધિભરી સ્થિતિમાં તે રસબાળક જન્મ્યું હતું તેની તેને ચોક્કસ પ્રતીતિ હતી.

કાવ્યને અન્તે કર્તાનું નામ આલેખવાની આ સુરસિક કૃતિ સાથે તેને પૂર્વની સહુ રસ-સ્મૃતિનો પુનઃ સાક્ષાત્કાર થઇ રહ્યો.

પૃથ્વીનો તે કવિ અને પૃથ્વી પાર્થના .

પ્રભુપ્રદેશની તે દિવ્ય નિવાસિની દેવબાલા એક ભવ્ય દેવમંદિરમાં પ્રભુપ્રાર્થન કરતાં–નમ્રનત ઉભેલ તે અનુભવી રહ્યો. હવે તેને દાયેલ એ રમણીરત્નનું કેવી રીતે જતન કરવું.. જગતની નાનીસરખીય ઉની જ્વાલ તેને ન લાગે તેવી કઇ રીતની શુશ્રૂષા તેની આદરવી, અને તેમાં યે વિશેષે કરીને પોતામાં કોઇ ભૂંડો ભાવ ન જાગે, પોતે કાંઈ નિરર્થક ભુલ્ય ન કરી બેસે, પોતે આ ઇશ્વરપ્રદત્ત પ્રેમલતા કરી ન ગુમાવી રહે, અને અવિચ્છિન્ન સ્નેહનિમગ્ન, ભક્તિનિમગ્ન, આનંદ ને શાન્તિનિમગ્ન તે અને તેની દેવ–સહચરી રહી શકે, ભવપંથ કાપી શકે, તે સંબંધી અનેક વિચારશૃંખલા તે ઘડવા મંડયો, અને ક્ષણે ક્ષણે એ રસસ્મૃતિ સ્મૃતિ માત્ર નથી, પણ શુદ્ધ, સત્ય ને સાત્વિક દર્શન માત્ર છે–એ અને એની પ્રિયતમા, ઉપર્યુક્ત કાવ્યની કર્ત્રી–કવિત્રી–એક જ સ્થાનમાં આ જ ઉભેલ છે, આત્માના પરમ આહ્લાદક રસાસ્વાદ ઝીલી રહેલ છે, ને " જનપશુજગ કલ્યાણ–યજ્ઞ પર હોમું અંગ સહુ મ્હારાં" એ બુદ્ધદેવના રસવાહી સન્દેશસ્વર સુણી રહેલ છે. એમ તે સહજ અનુભવી રહ્યો.

કવિને હવાં લાગે છે કે જીવ્યું તેનું નિરર્થક નથી ગયું. જીવ્યું તેનું આજ જીત્યું લાગે છે. દામ્પત્ય પ્રેમમાંથી ઇશ્વરપ્રેમનું પ્રાકટ્ય અને અજબ આ વત્સલ અદ્વૈત–ઝગ્યો આનંદ–સાક્ષાત્કાર તે અનુભવી રહ્યો છે. સર્વના સમર્પણમાં જ તે હવે પોતાનું સાચું બિરુદ પ્રમાણી રહ્યો છે.

કોકીલ ને ચંડોળ, બુલબુલ ને રાજહંસ આજ તેને પોતા સમાંજ વ્હાલાં લાગે છે. વૃક્ષ ને પર્ણ, પુષ્પ ને ફળ, સર ને સરિત, ગિરિ ને ગહ્વર, ચન્દ્ર ને સૂર્ય, દિવસ ને રાત્રિ એક જ ભવ્ય દિવ્ય ગાનગાથા સૂણતાં–એક જ અગોચર અનાહત નાદનાં વાદક તરવો સમાં આજ તેને અનુભવાય છે. દેવબાલાની સંગે તે દેવભાવ માણે છે–લણે છે. નૌતમ દષ્ટિ પાળી રહે છે. સ્વને ભૂલી સર્વમાં તે બળે છે સર્વને સ્વમાં ને સ્વને સર્વમાં તે મેળવી મેળવી ખાલવી રહે છે.

કવિ હવે પયગંબર બને છેઃ વિશ્વનાં ભાવિ તે કથી રહે છે. સતયુગની મહાવાણી તે ભાખી રહે છેઃ આવતા ભાવિની ભવ્યતા તે પુકારી રહે છેઃ દિક્પાલોના પૃથ્વીતટ અવતરણની અનેરી આશ ભણી રહે છેઃ નિરસ્ત્રયુગની શાન્તિવર્ષા વર્ષી રહે છેઃ જગતને જડપાટલે. પ્રભુમયતાના પુણ્યપ્રવેશ લલકારી રહે છેઃ અંધારઘેરી શંકા ને મૃત્યુના વાઘા સજી ઉભેલ અનાસ્થાનાં વાદળદલ સમૂળાં વીખરાવી રહે છે. પૃથ્વી પર હવાં અસુખ કે અનિત્યતા નથીઃ જરા, માંદગી કે મરણ નથીઃ અન્યગ્રહો જેવી પૃથ્વી પણ હવાં દેવો ને દેવીઓની સુખકુંજ બનેલ છે, તેમની જેમ જ પરમાત્મભક્તિના પવિત્ર ઉચ્છ્વાસના વાતાવરણને ઝીલી રહેલ છે...

કવિ એ પૃથ્વીનો રાજા બને છે. ને અદ્ભુત શાસનનિયંત્રણા સ્થાપી રહે છે. સૌ કોઈ તેના રાજ્યમાં આસ્તિક છેઃ સૌ કોઇ તેના શાસનમાં અન્યોન્યનાં પોષક ને ઉદ્ધારક છેઃ હિંસાભાવ સર્વત્ર શમ્યો છેઃ જડતાનો યુગ આથમ્યો છેઃ સત્યના, નીતિના, ધર્મના, આરોગ્યના, વૃદ્ધિવિકાસ ને સ્વાસ્થ્યના, સામર્થ્યના, કીર્તિના, પ્રભાવપ્રતાપના, આત્મા હૃદય મન ને શરીરસમૃદ્ધિના શાશ્વત રાજેન્દ્ર સમો તે જ્યારે નિજ પ્રેરક, ચાલાક ને શાસક શક્તિ સંગે સ્વારીમાં નીસરે છે ત્યારે દેવતાઓ આકાશથકી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહે છે. પૃથ્વીનાં તે કાળનાં સર્જન સર્જનીઓ નિજ રાજારાણીને અનન્ય વધામણે વધાવી રહે છે. દેવને અનુપમ રાજ-

માર્ગે ચાલનાં તે પ્રભુપ્રેમીલાને રાજવી પદે નિજ મસ્તક નમાવી રહે છે....

—આમ છતાંય કવિ કવિ છે, તેની દેવલાડિલી કવિયિત્રી છે. પ્રીતિભક્તિનાં અનુત્તમ તાલલય હજી ય તેઓ સારી રહેલ છે. તાત્ત્વિક રો મંત્રપૂ નિજ ગજ્યમાં ફૂંકી રહેલ છે.

કવિના કીર્તિપ્રાસાદનું તે ઉચ્ચોચ્ચ શિખર છે જ્યાંથી તે દેવ આન્દોલનના પ્રસાદ ઝીલી રહે છે–ને જગતને તેના રસાસ્વાદ ચખાડી રહે છે.

"ઉભય અમર રહો, કવિ ને કવિયિત્રી !" –એવા દેવાધિદેવના પરમ . આશીર્વાદ છે.

"ઉભય અમર રહો, અમ રાજા ને રાણીથી!"–એવા સૌ પૃથ્વીવાસીઓના ઉજ્જ્વલ આરાધનમંત્ર છે.

૨૦

રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીઃ

આર્યજીવનની ઉષા

(કેટલાક વિદ્વાનોની શોધને આધારે)

૨

પૃથ્વીની ચારે તરફ આર્યજાતિ પ્રસરી તે પહેલાં તે એક પ્રદેશમાં રહેતી હતી. ત્યાં તે નીગતે વસી રહી, વ્યક્તિત્વ પામી, લાક્ષણિક સંસ્કારો ખીલવવા શક્તિમાન થઇ; અને તેણે પૃથ્વીની ભાવિ પ્રગતિનો પાયો નાખ્યો. આ પ્રદેશ આ અસલ આર્યનિવાસને ઝંદ-એવેસ્તા એઇર્યાનાવએજીઓને નામે ઓળખે છે. આ પ્રદેશ ક્યાં હતો એ સવાલ શાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનોની કલ્પનાશક્તિને દાયકાઓથી કમી રહેલો છે.

આ સમય દશ હજારથી વધારે વર્ષપર થઇ ગયો. હિમકાલના સપાટા ત્યાં હજુ આવ્યા ન હતા. ત્યાં નહોતો સમુદ્ર; ત્યાં નહોતો ઠંડી કે ગરમીનો અમર્ત્ય જુલમ; ત્યાં નહોતો દુનિયાની બીજી પ્રજાને મળવા જવાનો માર્ગ. માત્ર આત્મસંતોષી અને ઉચ્ચાભિલાષી લોકની જાતિ સંભવે એવું ત્યાં સ્વાસ્થ્ય હતું.

આ પ્રદેશ ઑક્સસને કીનારે નહોતો–કારણ કે ત્યાં તે વખતે દરીઓ હતો. સપ્તસિંધુ કે ઉત્તર યુરોપમાં નહોતો કારણ કે હિમકાળ પછી જ એ બંને જગાએ આર્યો ગયા આવે છે. તે પહેલા નહિં. પણ તે એવા એક પ્રદેશમાં હતા કે જ્યાંથી નીકળી થોડા ઉત્તર યુરોપ અને થોડા મધ્ય એશિયામાં જઇ શકે; કે જ્યાંથી નીકળી પંજાબમાં આવનાં બીજ જન્મભૂમિ વચ્ચે આડા નદિ આવે. હિમકાલ પહેલાંના ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસ આવેલા ખંડમાં આ પ્રદેશ હતો એ માન્યતા મને ખરી લાગે છે.

ત્યાં વર્ષમાં એક વખત પશ્ચિમમાંથી સૂર્ય ઉગી છ મહિના સુધી અસ્ત થવા વિના પોતાના અખંડ તેજે ભૂમિને તપાવતો. એ મહિના 'ઉત્તર અયન'ની 'સુંદર, તેજસ્વી ને દિવ્યગંગી' ઉષાનો અનેરો ઉજાશ મોહક વાતાવરણ પ્રસરતો, અને બાકીના ચાર મહિના અંધકારમય વ્યોમ ને માથે સાર્વદિનું તેજસ્વી મંડલ નિધાસ

ધ્રુવના તારાની પ્રદક્ષિણા કરતું. બારે માસ ત્યાં વસંતની બહાર રહેતી; અને પરિસ્થિતિની મહેરથી માનવવિકાસને બુદ્ધિપ્રધાન થવાનો પંથ સહેલો થઈ પડ્યો.

આ અદ્ભુત પ્રદેશ પૃથ્વીના બીજા પ્રદેશોથી નીરાળો હતો; અને ચારે તરફથી એવી રીતે ઘેરાયલો હતો કે બીજા પ્રદેશોમાં વસતા માણસો જોડે જરા પણ સંસર્ગ સંભવે જ નહિ. રૈબીરીઆમાં આવેલા પર્વતો ને ગોબીનું રણ મોંગોલ જાતિથી તે પ્રદેશને અસંબદ્ધ રાખતો. જ્યાં આ પર્વતો પૂરા થતા ત્યાંથી તે હાલ ડેનમાર્ક છે ત્યાં સુધી એક અનન્ત કચ્છનો વિસ્તાર હતો; તેની દક્ષિણે બાલકશ સરોવરથી કાળા સમુદ્ર સુધી એક દુસ્તર સમુદ્ર આવી રહ્યો હતો; અને ઉત્તર આફ્રીકા અને અરબસ્તાનની સેમીટીક વસ્તીથી શરૂ થતા, અને દક્ષિણ હિંદથી આસ્ટ્રેલીઆ સુધી પહોંચતા, દ્રવિડ મહાખંડની વસ્તી જોડે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ અશક્ય હતો.

આ ભૌગોલિક ને આર્થિક સ્વાસ્થ્યથી ત્યા વસતા જનસમૂહને વ્યક્તિત્વ ઘણી જ સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થયું લાગે છે. અને વ્યક્તિત્વની છાપ એવી ઉંડી અને પાકા રંગની પડી કે યુગોની પરંપરા વહી ગઈ છતાં, બીજા જનસમૂહો જોડે અનેક સૈકાના મિશ્રણ છતાં, આર્યોનું વ્યક્તિત્વ નીરાળું, ને સર્વોપરિ જ્યાં જોઇએ ત્યાં દેખાય છે. આ પ્રદેશ ફલદ્રુપ તેમજ વિશાળ હતો; અને જંગલ પર્વતો ને ખાણોથી ભરપૂર હતો. ત્યાં પાસે સમુદ્ર હોય એમ લાગતું નથી.

૨

આ સુંદર ને સુરક્ષિત પ્રદેશમા વસતાં સ્ત્રીપુરુષો ઉંચાં ને સશક્ત હતા, સુઅથિન, શ્વેત ને સુકેશી હતાં. તેમના અણીઆળાં નાકમા છટા હતી; તેમની આંખોમાં કાળી ને ભરી ભભક ઓપતી; મરદોમાં શક્તિ ને તેજસ્વિતા હતાં; સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્યને છટા હતાં. આ આર્યોના ગ્રીક વંશજોએ હજારો વર્ષો પછી પથ્થરમાંથી સરજાવેલી મનુષ્યની શરીરરેખામાં આ અપૂર્વતા હજુ નજરે ચઢે છે.

તેઓ ગુફામાં, ઝાડનાં પાનની ઝુંપડીમાં, બારણાંવાળા લાકડાંનાં નાનાં ઘરોમાં રહેતા. ઘણાખરા ખુલ્લામાં જ રહેતા. ગાયો, ઘેટાં, ને કુતરાંનાં ટોળા તેઓ પાળતા, અને જંગલી ઘોડા ગધેડાને કામમાં લેતાં શીખ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં એમનાં ઢોરોને ચારો મળતો ત્યાં ત્યાં કુટુંબકબીલા સાથે તે વિહરતા.

એક ભૃગુ નામના આર્યે અગ્નિ ઉપજાવ્યો તેના સંરક્ષણ અર્થે રહેલા પુરષો અથર્વણ નામથી ઓળખાયા.

આ આર્યોનું જીવન સાદું ને સરલ હતું. તે ઢોરનું માંસ, અને વધુ ભાગે ફલ જવ અને દૂધ ખાવામા લેતા. મીઠાથી તે તદ્દન અણજાણ હતા. તે ઘણેભાગે નગ્ન ફરતા; પણ સમૃદ્ધિવાન ઉનનાં કપડાં કે જાનવરનાં ચામડાં પહેરતા.

અગ્નિને પ્રતાપે એ સોનુ, ચાંદી, તાંબુ ને કાસાનો ઉપયોગ કરતા. અને યુદ્ધમાં ફરસી, ધનુષ્ય ને બાણ, ભાલા ને ઢાલ વાપરતા.

હોડીઓમાં બેસી તે નદી ઓળંગતા; અને ઝાડાના થડમાંથી સળંગ કોરી કાઢેલી ધરી ને પૈડાંપર કોઇ એક પ્રકારની બેસણી બાંધી ગાડું બનાવતા.

આટલી બધી સામગ્રી છતાં, અને બુદ્ધિનો અસાધારણ વિકાસ છતાં, તેમણે પરિસ્થિતિ સુધારવાને ઝાઝા પ્રયત્નો કર્યા લાગતા નથી. આ સમયે ઉત્તર આફ્રીકામાં વસતો હેમેટીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં લગભગ અંધકારની દશામાંથી તરત જ નીકળ્યો હતો. તે પૂરું બોલી શકતા નહિ. સમાજ કે દેવ જેવી ચીજ સમજી શકતા નહિ; જાતિના સમૂહમાં એકઠા મળી સંસ્કાર ઉપજાવી શકતા નહિ.

છતાં તેઓએ ગામો સ્થાપવા માંડ્યા હશે. ઈંટ પકવી, કે પથ્થર ફોડી ઘર બાંધવા માંડ્યા હશે એમ તેમની થોડા હજાર વર્ષ પછીની જાહોજલાલી પરથી લાગે છે. અને જે વખતે બુદ્ધિવાળા આર્યોએ ઈંટ પાડવાની કે ઘર બાંધવાની શરૂઆત કરી નહોતી, ગામ જેવી સંસ્થા ઉભી કરી નહોતી બહારની પરિસ્થિતિ તરફ આ બેપરવાઈનું મૂળ કારણ આર્યાવર્તના સુખમય હવાપાણી લાગે છે પણ આ બેપરવાઈએ આર્યોમાં એક જાતના શાશ્વત સંસ્કારનું સ્વરૂપ પકડયું. તેને પરિણામે ભાવિ જીવનપર શી અસર થઇ એ પછીના સમય પરથી વર્તાશે.

૩

પણ આ સમયના આર્યો પરિસ્થિતિ સુધારવામાં જેટલા બેપરવા હતા, તેટલા જ માનસિક વિકાસ સાધવાને તત્પર હતા. ભાષાની ખીલવણી એ એમના અદ્ભુત માનસિક વિકાસનું પહેલું પરિણામ હતું

બોલવું એ આજે એટલું તો સરળ લાગે છે કે ચીસોથી જ પોતાના ભાવ દર્શાવતા માનવ પ્રાણીને શબ્દોમાં મનોદશા વ્યક્ત કરતાં કેટલી મહેનત પડી હશે, કેટલા યુગો નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં ગાળવા પડ્યા હશે તેનો ખયાલ આણવો મુશ્કેલીનું કામ છે.

ભાવ અને વિષય દર્શાવવાની ચીસ, તે તે ભાવ અને વિષય માટે એક જ પ્રકારની ચીસ, આવી ચીસોનો એક જ ભાવ કે વિષય જોડેનો સંબંધ, શબ્દનું ઉચ્ચારણ ને સ્પષ્ટીકરણ, શબ્દરચનાના માટેના બુદ્ધિનો આવિર્ભાવ, અને શબ્દરચનાનું બંધારણ અને વ્યાકરણના નિયમોની શરૂઆત-આ દરેક ભૂમિકા વચ્ચેના અંતરનું માપ યુગોની ગણત્રીથી જ કાઢી શકાય એમ છે.

જ્યારે ત્યારે મોંગોલીક અને દ્રવિડ જેવા સમૂહ માત્ર ચીસોથી મનોદશા દેખાડવાની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હતો ત્યારે આર્યાવર્તમાં આર્યો, એ વરુણ અને ઉષાની પ્રશંસા કરતાં, પ્રતાપી ભાષા અને સાહિત્યનો પાયો નાખ્યો. તેમણે એ જે પાયો નાખ્યો તે એવો સંગીન હતો કે હજારો વર્ષો પછી પણ, જ્યાં આર્ય ગયા ત્યાં, જુદી દુનિયામાં, અપસંસ્કારી જનસમૂહોના સંસર્ગમાં, સદીઓની પરાધીનતામાં પણ તે એ આ ભાષાની રચના અને સમૃદ્ધિ જાળવી શક્યો જ્યાં પણ આર્ય ગયો ત્યાં આ વાક્પટુતાને સાથે લઇ ગયો. પોતે તે ખીલવતો ગયો, ને બીજાને રસ લગાડતો ગયો. એ જાનવરને જંગલી, જંગલીને સુધરેલા, સુધરેલા ને શિષ્ટ વચ્ચેનો ભેદ વાક્પટુતા પરજ આર્યે રચ્યો. એને પ્રતાપે શબ્દબ્રહ્મની પૂજા એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ થઇ રહ્યો; એ પૂજાથી જ સમાજ, રાજ્યતંત્ર, જ્ઞાન આજે શક્ય થયાં છે. દરેક દેશમાં દરેક યુગમાં આર્યોની વાક્પટુતાના પરિપાક રૂપ-વિશ્વામિત્રો, પાણિનિઓ, કાલિદાસો, હોમરો, સોફોક્લીસો, શેક્સપીઅરો અને ગેટીઓએ દુનિયામાં એ 'શબ્દબ્રહ્મ'ની સિદ્ધિ કરી આર્યાવર્તનું અપૂર્વ વાતાવરણ અમર કર્યું.

૪

આર્યોએ આ સમયમાં સામાજિક સિદ્ધાંતો પણ ખીલવ્યા હોય એમ લાગે છે એમાનો મુખ્ય તો એ હતો કે બાહ્યાભ્યંતર તમામ વ્યવહારમાં લોહી સંબંધે સાથે વળગી રહેલા બાળક-સ્ત્રી-પુરુષના દરેક ટોળામાં નાયક અને કેન્દ્ર અને એકનો કર્તાહર્તા તે ટોળાનો વડીલ પુરુષ, તે કુળનો **કુલપિતા.**

સંસારની ઘટના પિતૃમૂળ છે એ આર્યસંસ્કૃતિએ ઘણી જ સ્વાભાવિક માન્યતા બનાવી દીધી છે, પણ એમીરીકા ને દ્રવિડ જનસમૂહોનો સંસાર માતૃમૂળ હતો. આજે એવા સંસાર આફ્રિકાની અને હિન્દમાં મલબાર ઇલાકાની કેટ

લીક જાતોમાં હજી જોવામાં આવે છે. જનેતાનો સંબંધ તે જ સગપણનો આધાર ગણાય છે. માતા કુટુંબની કર્તા હોય છે; અને મામો પાસેમાં પાસેનો પુરુષ સંબંધી મનાય છે. જાનવરની દૃષ્ટિએ તો આ જ ધોરણ સ્વાભાવિક છે; અને પાશવ સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરતા જનસમૂહને પિતૃમૂલ રચનાનો કૃત્રિમ ખ્યાલ અશક્ય લાગે જ.

પણ આર્યાવર્ત્તમાં હિમકાલની પૂર્વે આ ખ્યાલ આખા આર્યસમૂહના મનમાં મજબુત ચોંટ્યો હતો. તેઓએ પિતા, માતા, પુત્ર, અને દુહિતાનાં સગપણ સ્વીકાર્યાં હતાં; અને સમાજજાલનું કેન્દ્રસ્થાન પિતાને જ આપવામાં આવ્યું હતું.

તે વખતે આ માન્યતાથી અનેક વિચારો, ભાવનાઓ, સંસ્કારો અને સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી હતી, અને ત્યાર પછી જ્યાં જ્યાં આર્યો ગયા ત્યાં ત્યાં એને આધારે જ સમાજની રચના રચી.

પિતાને કેન્દ્રસ્થાન આપવાથી એક પિતાના સંતાનોમાં ઐક્યનું ભાન પ્રગટ્યું, અને જાતિજીવન (tribal life) ની શરૂઆત થઈ. જાતિ, એટલે, એક પિતાના મનાતા પુત્રોના સમૂહમાં વ્યક્તિત્વ અને અસ્મિતા આવ્યાં; અને આવા દરેક પુત્રને જાતિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાના અધિકારનાં સ્પષ્ટ બીજ નખાયાં. પિતાનું સત્ત્વ અમર રાખવાના હેતુથી માતાને પિતા સાથે સાંધી રાખવાની જરૂર જણાઇ, અને લગ્નની સંસ્થા પેદા થઇ. લગ્નની સંસ્થા તે સંસ્કારમય સંસારનો પાયો લેખાવા લાગ્યો, અને દાંપત્યસત્ત ઉપજાવી શકાય એવી સામગ્રીઓ ભેગી મળી.

આ માન્યતાના પરિણામે આર્યવર્ષના આર્યોમાં પિતૃપૂજા પણ દાખલ થઇ હોય એમ લાગે છે. અને પૂર્વજોની પૂજા, ભૂતપૂર્વ પૂર્વજોથી માંડી ભાવિ અનુજો સુધી કુલતંતુ એક અને સુરક્ષિત છે એવો જ ખ્યાલ આપે છે. આજે પણ આપણી ઉત્તરક્રિયાના, મૃત્યુ પછી તુરત અને વર્ષે વર્ષે કર્યા જ કરવાના પિંડદાન આદિમાં આ કુલતંતુની સતતતા અને અનશ્વરતાની ભાવના સ્પષ્ટ છે. પૂર્વજોની પૂજા જ સામાજિક ને સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રગટાવનારું પહેલું ઐતિહાસિક બલ છે. અસ્મિતાના વિકાસથી જ જાતિ, રાષ્ટ્ર, દેશ અને ધર્મનું બંધારણ બંધાય છે.

આર્યવર્ષના બધા રહેવાશીઓમાં એક જાતિ તરીકેની સાંસ્કારિક અસ્મિતાનાં કાંઇક બીજ રોપાયાં હોવાં જોઇએ. તેઓએ પોતાની જાતને આર્ય માનવાની અને પોતાના શક્તિસંસ્કાર આદિમાં ગર્વ ધારવાની શરૂઆત કરી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

૫

બાલક અને જંગલી માણસના અવિકસિત મગજમાં વહેમનું સ્થાન મોટું હોય છે. અને આ વહેમનું રક્ષણ શ્રદ્ધાથી કરવાનાં સાધનો પણ સાથે સાથે પાકે છે.

આર્યોનું આવું એક સાધન અથર્વણો હતા. જે અગ્નિ તેમની અસ્તિનો આધાર હતો તે તેમના પૂર્વજે પૃથ્વી પર આણ્યો હતો એવી માન્યતા ચાલતી હતી. તેઓ અગ્નિના સંરક્ષક હતા અને તેને ચેતાવવાનું રહસ્ય જાણતા. તેમની પછીની કારકીર્દિ પરથી લાગે છે કે પહેલેથી મંત્ર, જંત્ર, ને વૈદું એ ત્રણેનો વપરાશ તેમણે આરંભ્યો હશે. તેમનું સ્થાન આર્યવર્ષમાં ઘણું મોટું હોવું જોઇએ. અગ્નિપૂજાની શરૂઆત થઈ હતી કે કેમ એ ચોક્કસ થઈ શક્તું નથી.

આર્યવર્ષના આર્યોની કલ્પનાશક્તિ વિશાળ વ્યોમને જોઇ ઉત્તેજીત થતી અને તેનો પ્રતાપ, તેની તેજસ્વિતા, તેમાં રહેલી મોહિનીથી તેમનાં આર્યવિક્રમિત અંત-

રૂમાં ભક્તિભાવનાં આછાં કિરણો સ્ફુરવા માંડતાં. આકાશ સર્વવ્યાપી હોવાથી "વરણ" અને ચળકતું હોવાથી "દ્યૌ"ને નામે ઓળખાતું.

અને આ પ્રમાણે આર્યવર્ષમાં આર્યોના પૂર્વજોએ સાદા અને સંસ્કારમય જીવનની શરૂઆત કરતાં અનેક સદીઓ વીતાવી.

૨૧

રા. બ. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીઃ

કાવ્યાલાપ વિનોદ

એક કવિએ બુદ્ધિમાન્ અને મૂર્ખ પુરુષો વચ્ચે વિવેક દર્શાવ્યો છે કે બુદ્ધિમાન્ પોતાનો સમય કાવ્યના ને શાસ્ત્રની ચર્ચાના વિનોદમાં વ્યતીત કરે છે ત્યારે મૂર્ખ વ્યસનમાં, નિદ્રામાં, અને કલહમાં પોતાનો સમય ગાળે છે.

શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જેટલી વ્યુત્પત્તિ માટે ઊંડા અભ્યાસ અને સતત શાસ્ત્રીય ગ્રન્થના પરિશીલનની આવશ્યકતા છે. આ કામ પ્રાકૃત પુરુષનું નથી. પરંતુ કાવ્યથી વિનોદ તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ મેળવી શકે છે. ખરેખર, જે કાવ્ય પ્રસાદગુણયુક્ત હોવાથી સામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષો પણ સમજી શકે છે અને જેને વારંવાર વાંચવાથી રસજ્ઞ પુરુષોને તેમાં નવો નવો ચમત્કાર ભાસે છે તથા નવો નવો વ્યંગ્યાર્થ તેમાંથી સ્ફુરતો જણાય છે તે જ ઉત્તમ કાવ્ય છે. આ જ કારણથી ભામહ જેવા ચિરંતન આલંકારિકે જે કાવ્ય વિદ્વાનથી માંડીને સ્ત્રીઓ અને બાળક પણ ગ્રહણ કરી શકે તેને પ્રસાદગુણયુક્ત કહ્યું છે.

आबिद्वदङ्गनाबालप्रतीतार्थं प्रसादवत्

કવિની વાણીમાં ને અર્થમાં, બંનેમાં ચમત્કાર હોવો જોઈએ. સાધારણ માણસનાં મનમાં જે વિચાર આવે છે તેને કવિની કલ્પનાશક્તિ અલૌકિક સ્વરૂપ આપે છે અને એવી મધુર વાણીમાં વર્ણવે છે કે તે સર્વને હૃદયંગમ થાય છે. પ્રૌઢ કલ્પનાશક્તિ અને અર્થગાંભીર્યની સાથે શબ્દચમત્કૃતિ પણ કાવ્યનું એટલું જ આવશ્યક અંગ છે. પદલાલિત્ય અને પ્રાસાદિક રચના વાંચનારને આકર્ષક થાય છે; અર્થનો વિચાર ત્યાર પછી આવે છે. આથી જ રસગંગાધરકાર પંડિત જગન્નાથે કાવ્યના લક્ષણમાં અર્થ કરતાં શબ્દને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપી કહ્યું છે કે રમણીય અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ તે કાવ્ય. પરંતુ શબ્દચમત્કૃતિ આપાતતઃ રમણીય છે તોપણ અર્થચમત્કૃતિ કંઈ ઓછી આવશ્યક નથી. બંને સરખાં જ આવશ્યક છે. એમાં પ્રધાનભાવ કે ગુણભાવ એકનો કે અન્યનો કલ્પવો એ યુક્ત નથી. આથી જ શ્રીમદ્ મમ્મટભટ્ટે પોતાના આકરગ્રન્થ 'કાવ્યપ્રકાશ'માં સગુણ અને સાલંકાર શબ્દ ને અર્થ, બંનેને કાવ્ય કહ્યાં છે; તેમજ માઘના એક સ્તુતિકારે કહ્યું છે કે ઉપમા તો કાલિદાસની, અર્થગૌરવ ભારવિ કવિનું, પદલાલિત્ય દંડીનું, પણ માઘકાવ્યમાં એ ત્રણે ગુણ-અલંકાર ('ઉપમા' એ અલંકારનું ઉપલક્ષણ છે,)

અર્થગૌરવ, અને પદલાલિત્ય છે

કવિને વાણી વશ હોવી જોઇએ તાણી તોસીને ખેચેલા પદથી એચાર કાવ્યો થઇ શકે ને તે પણ પરાકાષ્ઠાએ, પરંતુ જેને સ્વાધીન પત્નીની પેઠે વાણી વશ છે, અને જેના મુખમાથી કાવ્યની પંક્તિઓનો પ્રવાહ અનવચ્છિન્ન વહ્યા જાય છે, તેમ જ જેનામા રસ જમાવવાની અલૌકિક શક્તિ છે તે જ ઉત્તમ કવિ છે જે કાવ્ય વાચતા મન આનન્દમા એવુ લીન થાય કે તે સમયે અન્ય કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય છે એવો વિચાર જ વાચકના મનમાથી જતો રહે તેમા રસની જમાવટ લોકોત્તર છે એમ સમજવુ આલંકારિકોએ બરાબર કહ્યુ છે કે રસાસ્વાદ એ બ્રહ્માસ્વાદના જેવો છે જેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિમા આત્મા બ્રહ્મચિતનમા લીન થાય છે ને તેને જ્ઞાતા, જ્ઞેય, અને જ્ઞાન એ ત્રણ ચૈતન્યમય એક જ સ્વરૂપ લાગે છે, તેમ રસની ચર્વણામા મન તેમા જ લીન થાય છે અને તેમાથી વેદ્યાન્તર વિગલિત થાય છે.

કવિ બહુશ્રુત હોવો જોઇએ તેણે સૃષ્ટિનુ ને લોકવ્યવહારનુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરેલુ હોવુ જોઇએ એવુ કોઇ શાસ્ત્ર નથી કે એવી કોઇ કળા નથી કે જેની અપેક્ષા કવિને કાવ્યમા રહેતી ન હોય પ્રાચીન આલંકારિક ભામહે ખરૂ કહ્યુ છે કે એવો કોઇ શબ્દ નથી કે એવો કોઇ અર્થ નથી, એવો કોઇ ન્યાય નથી કે એવી કોઇ કલા નથી કે જે કાવ્યનુ અગ થતુ નથી. અહો! કવિનો ભાર બહુ મોટો છે!

આ પ્રમાણે કવિ અને કાવ્યનુ અતિ સ્વલ્પ પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યુ હવે પ્રાચીન અને અર્વાચીન, તેમ જ આધુનિક કાવ્યોમાથી કંઇક વાનગીરૂપે વાચકને પીરસવામા આવે છે અને મને તેમાથી કેવો આનન્દ થાય છે તેનુ દિગ્દર્શન કરાવવા ઇચ્છુ છુ આ લઘુ લેખમા બધા ઉત્તમ કાવ્યોનો સગ્રહ કરી શકાય જ નહિ, તેથી થોડા જ વાનગીરૂપ આપ્યા છે જુદા જુદા રસજ્ઞોને એમા જુદો જુદો આસ્વાદ થશે. જેવો જે સહૃદય તેવો તેનો આનન્દ. મારા જેવા સામાન્ય વાચકને જે આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે તે દર્શાવવો એ જ આ લઘુ લેખનો આશય છે તેમ જ આ લેખ 'કાન્તમાલા'મા આપેલો હોવાથી એમા 'કાન્ત'ના કેટલાક ઉત્તમ કાવ્યોનુ પણ નિદર્શન કર્યુ છે

કવિ પ્રેમાનન્દના કાવ્યોમાથી બધા રસોના દાખલા પુષ્કળ આપી શકાય એમ છે, પરંતુ તેમ આ લેખમા બની શકે નહિ, તેથી બે ત્રણ દાખલા જ આપ્યા છે

(૧) પ્રેમાનંદ

દશમસ્કંધ

નહીં જાવા દીજે રે, જીવન! નહીં જાવા દીજે—
નહીં દીજે જાવા નાથજી રે, તમને નંદરાયની છેઆણ,
પાછા વળજો હાર માની રે, તમને જોડી કહુ છુ પાણ—
નહીં૦

× × ×

લજ્જા મૂકી ગોપીએ રે, બાઇ પ્રગટ કહ્યો ભરતાર
સ્રી થઇને પાલવ ઝાલ્યો રે, શુ કરશે સસાર—
નહીં૦

અક્રૂર શ્રીકૃષ્ણને મથુરા તેડવા આવ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણથી છૂટા પડવાનુ વિરહદુઃખ ગોપીથી ખમાતુ નથી. તે વિરહદુઃખ જે આવવાનુ છે તેનુ આમા ઉત્તમ ચિત્ર પ્રેમાનદે આપ્યુ છે. દરેક કડીમા શબ્દોની પુનરુક્તિ છે તે પુનરુક્તિ દોષ નથી પ્રત્યુત ગુણ છે એથી દર્શાવેલા વિચારની દૃઢતા સમજાવી છે શ્રીકૃષ્ણને ગોપીઓએ 'જીવન'—પ્રાણ કહ્યા છે કાર્યકારણની એકતા વ્યગ્ય કરનારી આ લક્ષણા છે તમારા વિના અમારાથી જીવી શકાશે નહિ, તમે અમારા જીવનના સાધન છો, તમે અમારૂ જીવન જ છો શ્રીકૃષ્ણ જઇ શકે નહિ માટે તેમને નંદરાયની આણ દીધી છે એ આણ શાની જ

પડશે, માટે તમારી હાર થઇ એમ માનીને પાછા ફરજો. છતાં તમારા નિશ્ચયમાંથી ન ડગતા હો તો તમને હાથ જોડીને કહું છું કે પાછા ફરજો. પછી કહે છે કે હે કહાન! આ અમારો વિયોગ અમને સ્વલ્પ કાળનો નથી; અમને હમેશાનો વિયોગ થશે એમ લાગે છે. અક્રૂરના આ તમને તેડવા આવવામાં અમને કપટ ભાસે છે. કેમ કે અમારી દુષ્ટ છાતીમાં ફાળ પડી છે. જે માઠા બનાવ બનવાનો હોય છે તેના અનિષ્ટ ચિહ્ન અગાઉથી જ જણાય છે. અમને અપશકુનો થાય છે, 'માઠેરા'-ઘણા માઠા શકુનો થાય છે. અપશકુનો ગણાવે છે કે સૂર-સૂર્ય ગગનમાં ઝાંખો દેખાય છે વૃંદાવનમાં દવ સળગ્યો છે ને યમુનામાં લોહીની રેલ આવી છે. પ્રેમની દશ અવસ્થા કહી છે:—૧. ચક્ષુઃ—પ્રીતિ, ૨. મનઃસંગ, ૩. સંકલ્પોત્પત્તિ ૪. નિદ્રાભંગ, ૫. શરીરની ગ્લાનિ, ૬. વિષયાન્તરથી ચિત્તની વ્યાવૃત્તિ, ૭. લજ્જાપ્રણાશ, ૮. ઉન્માદ, ૯. મૂર્છા, ને ૧૦. મરણ. આમ ગોપીઓએ અપશકુન વર્ણવ્યા તેમાં સંકલ્પોત્પત્તિની અવસ્થા કવિએ વર્ણવી છે. આગળ કહે છે કે ગોકુળ સૂનું લાગે છે, તમારી ગાય પણ સતી-ધણી વગરની લાગે છે. પ્રેમીને પ્રિયને અભાવે જગત્ જીર્ણારણ્યભાન ભાસે છે. શ્રી રામ સીતાવિયોગે કહે છે કે **शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।** અમે આહીરડા-નિન્દ્ય આહીરો નિર્ભાગી છીએ. અક્રૂર અમારૂં સર્વસ્વ જે તમે તેને લૂટી જાય છે. હે શામળા, અનારે કુટુંબનુ પ્રયોજન નથી. સર્વ કુટુમ્બમાં તમે જ છો. તમે નહિ માનો તો અમે તમારી સાથે આવીશું. એમ કહી ગોપીઓ આડી થઇને માર્ગમાં સૂતી ને કહ્યું કે અમારી છાતી પર રથ હંકીને જાઓ. તમારો આગલો સ્નેહ સંભારો, શરદ સમયની પ્રસન્ન ચંદ્રિકાની રાત્રીમાં જે ઉપભોગ લેવ્યો છે તેનું સ્મરણ કરો. એ સ્મરણ કરીને પાછા ફરો, નહિ તો લજ્જાનો ત્યાગ કરી વૃદ્ધો તમારાં ચરિત્રો સાંભળે એમ અમે કહી દઈશું. અમારો શો અપરાધ થયો છે કે અમને તરછોડો છો ! એક પ્રેમી પણ એમજ કહે છે કે

किमपराधलवं मयि पश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥

કેશ છૂટા કરે છે, વસ્ત્ર જમીન પર રોળાય છે, મોંમાં હગે આંગળી મૂકે છે, એમ ઉન્માદાવસ્થા દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે આ વર્ણનમાં દૈન્ય, સ્મૃતિ, લજ્જા ઉન્માદ, એ વ્યભિચારિભાવોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

દશમસ્કન્ધ

પ્રભુજી બોલ્યા હો, નયણે જળ ભરી,
કહું મહારા અન્તરગતનું, દુઃખ હો વીરાજી.
કંઇ ન ફરી દેખું હો આણી આણી આંખડિયે.
લાંકડી જસોદાનું ભૂપ, હો વીરાજી.
× × × ×
ગોપીને શુભ સદેસડો;
ઉદ્ધવ સાથે કહાવે ગોકુળનાથ, હો વીરાજી."

શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવ સાથે ગોપીને સંદેશો કહાવે છે. કહે છે કે મને મથુરામાં દેવકીનું સ્વાદિષ્ઠ (છએ રસવાળું) ભોજન ભાવતું નથી. આંખ આંસુથી ભરાઈ જાય છે ને શ્રીકૃષ્ણને જસોદા માતાનું હેત ને વૃંદાવનમાં કરેલી બાળલીલા યાદ આવે છે. મથુરાના વૈભવનો રાજસુખનો ને ગોકુળના ગ્રામ્યસુખનો વિરોધ દર્શાવી, ગોકુળમાં સુખ ઘણું વિશેષ હતું એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે; કેમકે બાલ્યાવસ્થામાં અનુભવેલું સુખ કદી વીસરાતું નથી. એની મીઠી લહેરો જીવનપર્યન્ત હૃદયમાં આનંદ રેલે છે. બાલ્યાવસ્થાના મિત્ર ભાઇભાંડુથી પણ વિશેષ છે. કેમકે કેટલીક ગુપ્ત વાતો ભાઇભાંડુઓને ન કહેવાય તે મિત્રને કહી શકાય છે.

'રણયજ્ઞ'

"શું થયું એમ કહે રઘુનાથ,

દીઠો પ્રાણવોણો લક્ષ્મણ ભ્રાત;
હાહાકાર કરે વાનરા,
પડ્યા રામ મુર્છા ખાઇ ધરા.

× × ×

હજી મૈથિલી નથી મુકાવી,
તો તુને નિદ્રા કેમ આવી;
ઊઠો ઉઘાગી કરો સંગ્રામ,
એમ કહી કહી રુએ રામ."

રાવણની સાથેના યુદ્ધમાં લક્ષ્મણ મૂર્છાગત થયા; તેથી રામે કરેલા શોકનું આમાં વર્ણન છે. એમાં કરુણ રસની સારી જમાવટ છે. રામનો શોક સ્થાયી ભાવ છે. પ્રાણવિહીન લક્ષ્મણનું દર્શન એ આલંબન વિભાવ છે, વાનરોનો હાહાકાર એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે, વિલાપ એ અનુભાવ છે, પૂર્વાવસ્થાનું સ્મરણ-ધૃતિ, મોહ, વિષાદ, આવેગ, ઔત્સુક્ય એ વ્યભિચારી ભાવ છે. એમ સ્થાયી ભાવ પુષ્ટ થઇ, આસ્વાદ્ય થઇ, કરુણ રસ બને છે. કાષ્ઠથી પાષાણ કઠણ છે, પાષાણથી લોહ કઠણ છે, લોહથી વજ્ર કઠણ છે, પણ વજ્રથી પણ મારું હૃદય કઠણ છે એમ ઉત્તરોત્તર કાઠિન્યનું આધિક્ય કહે છે. નિર્ગુણી શરીરમાં એક મોટો ગુણ છે કે જે જે દુઃખ પડે છે તે તે સહન કરે છે. **रामोऽस्मि सर्वं सहे**-હું રામ છું, સર્વ સહન કરીશ. એના જેવો અર્થ છે. લક્ષ્મણને કહે છે કે તું બધી વાતમાં મને આગળ કરતો ને તું મારી પાછળ થતો; પરંતુ તું મને મૂકીને સ્વર્ગે જવામાં કેમ આગળ થયો! હજી તેં તારું કાર્ય પરિસમાપ્ત કર્યું નથી-હજી સીતાને છોડાવી નથી, માટે ઊઠ ને તારું અધુરું જીવનકાર્ય સમાપ્ત કર, પછી જા.

પ્રેમાનંદના આટલા દાખલા બસ છે. હવે આપણી નજીકના સમયના કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી થોડાક દાખલા આપું છું.

(૨) દયારામ

હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો,
કરુણાસિંધુ ગ્રહો કર મારો. હરિ૦ ટેક.
સાંકડાના સાથી સામળિયા, છો બગડયાના બેલી,
શરણ પડયો ખલ અમિત કુકરમી,
તદપિ ન મૂકો હેલી. હરિ૦ ૧

× × × ×

સર્વેશ્વર સર્વાત્મા સ્વતંત્ર, દયાપ્રીતમ ગિરિધારી;
શરણાગતવત્સલ શ્રીજી મારે, મોટી છે ઓથ તમારી.
હરિ૦ ૬

આ એક ઇશ્વરભક્તિનું પદ્ય છે. દયારામની ગરબીઓ લલિતપદને ભાવથી રેલાતી હોવાથી ઘણી હૃદયંગમ ને લોકપ્રિય થઇ છે એ બહુ જાણીતી વાત છે, 'જેવો તેવો' શબ્દમાં પાપથી ભરેલો, દોષોથી યુક્ત, ક્ષમા કરવા અયોગ્ય, એવા અર્થનો ધ્વનિ છે. હું તો એવો પાપી છું; છતાં હે કરુણાસિંધુ પ્રભો! તમે કરુણાના સાગર છો એટલે તમે મારાં પાપ તરફ નજર ન કરી દયા જ કરશો, એવી મને ખાતરી છે. 'કરુણાસિંધુ' એ વિશેષણ સાભિપ્રાય છે. એથી અર્થની પુષ્ટિ થાય છે. 'સાંકડાના સાથી' ને 'બગડયાના બેલી' એમાં કવિએ વૃત્ત્યનુપ્રાસ આણ્યો છે. હે પ્રભો! તમારા પોતાના માણસ, તમારા ભક્તનાં જુઠાણાં ને પાપ તમે જોતા નથી, અભાગીઆને ભાગ્યશાળી બનાવો છો. તો હે વરદ! મારા કોડ પૂરો. તમે વિનતિ વગર પણ ભક્તનું રક્ષણ કરો છો ને તેના દોષ સામું જોતા નથી, તમે આર્તના બંધુ છો, હે પ્રભો! તમે શરણાગત પર પ્રેમાળ છો, મારે તમારી જ ઓથ છે. શુદ્ધ ને સરળ હૃદયની પ્રભુની પ્રાર્થના છે. કાવ્ય પ્રાસાદિક છે.

પ્રેમનું સ્વરૂપ

ઓધવજી છે અળગી રે, વાત એક પ્રેમતણી;
કોઇ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તો નાવે બણી.

× × × ×

અભિમાન મૂકીને રે ઓધવ ગોપી પાય પડ્યા,
દદુ દયાનો પ્રીતમજી રે, નિશ્ચે એક તમને જડ્યા.

આ ઉત્તમ કા યમા ગોપીએ ઓધવજીને પ્રેમનુ સ્વરૂપ કરી બતાવ્યુ છે પ્રેમની ગતિ ન્યારી છે જે અનુભવે છે તે જ તે જાણે છે પ્રેમ કોઇ નિયમની અપેક્ષા રાખતો નથી. व्यतिषजति पदार्थानान्तर' कोऽपि हेतु नखलु बहिरुपाधीन् प्रीतय संश्रयन्ते। જેમ ભવભૂતિએ કહ્યુ છે તેમ સ્નેહ ને તે વળી કઇની અપેક્ષા રાખનાર—એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે પ્રેમ કર્યો આવતો નથી એ એની મેળે જ આવે છે હે ઓધવજી જ્યા લગી સ્નેહનો અગમ્ય માર્ગ દીઠો નથી, ત્યાવગી જ યોગ અને જ્ઞાન ગોઠે છે યોગની તેને જ જરૂર છે કે જેનું મન જગતની માયામા ભમે છે ગોપી કહે છે કે અમારુ તો ચિત્ત રસિક શ્રીકૃષ્ણમા જ રમે છે જેને જોગ જોઇતો હોય તે ભલે તે લે અમે તો પ્રીતમ કૃષ્ણમા જ અમારી પ્રીતિ રહો એવુ માગીએ છીએ. આવા ગોપીના વચન સાભળીને ઓધવજીનુ મન જગતની માયામાથી છૂટ્યુ, જ્ઞાનનુ અભિમાન જતુ રહ્યુ અને તેમનુ મન શ્રી કૃષ્ણમા જોડેલુ થયુ જ્ઞાનથી ભક્તિ અધિક છે, પ્રેમભક્તિ સર્વોત્તમ છે, એ પ્રતિપાદન કરવાનો આશય છે

(૩) મીરાબાઈ

સસારસુખ ત્યાગ કરનારી શ્રી કૃષ્ણની પ્રેમ ભક્તિમા એકતાન થયલી—

" મુખડાની માયા લાગી રે
મોહન પ્યારા,
મુખડાની માયા લાગી રે ટેક
મુખડુ મે જોયુ તારુ
આ જગતડુ થયુ ખારુ
મન મારુ રહ્યુ ન્યારુ રે
મોહન પ્યારા૦

× × × ×

મીરાબાઇ બલિહારી તારી,
આશા એક મને ઉરધારી
હવે હુ તો બડભાગી રે,
મોહન પ્યારા૦

મ સારસુખથી વિરક્ત થઇ પ્રભુની પ્રેમ ભક્તિમા જ લીન થઇ મીરા કહે છે કે હે પ્યારા મોહન ! અહિ 'મોહન' પદ સાર્થક છે. મોહ પમાડનાર અન્ય વસ્તુથી મન વ્યાવૃત્ત કરી તારે વિષે જ લીન થાય એવો મોહ પમાડનાર, તારુ સુંદર નાજુક, સલૂણા મુખની મને માયા લાગી છે જેવુ એ નાજુકડુ મુખ તારુ મે જોયુ કે તેવુ નિ ધ જગત્ દુષ્ટ જગત્ મને તદ્દન ખારુ—અકારુ થયુ છે 'જગતડુ'મા લઘુતાવાચક પ્રત્યય 'ડુ' નિન્દાવાચક છે ને મુખડુ મા કોમળતા વાચક છે 'ખારુ' એ લક્ષ્યાર્થમા છે ઘણુ જ અકારુ એવો અર્થ છે અત્યન્ત અસ્વાદુતા વ્યગ્ય છે મારુ મન જગતથી ન્યારુ રહ્યુ, તદ્દન વ્યાવૃત્ત થયુ મસારસુખ પ્રતિ અત્યન્ત વિરાગ સૂચવે છે સસારનુ સુખ ઝાંઝવાના જળની પેઠે ખોટુ, માત્ર દુ ખ થી લવ ચાવનારુ, અમૃતસ્વરૂપ છે મે તે તુચ્છકારી કાઢ્યુ છે મસા મા પરણીને વૈધ ય દશામા આવવુ તેના કરતા તારા મુખ સાથે પ્રેમ કરી તારી સાથે લગ્ન થવુ ઘણુ સુદર છે કે એમા વૈધવ્યનો લેશ પણ સભવ નથી ભગર નગ્ન મસારી લગ્ન કરતા ઘણુ જ ચડિયાતુ છે, એમ વ્યતિરેક અલકાર વ્યગ્ય છે ભક્તિ—પ્રેમભક્તિનુ આ એક ઉત્તમ ગીત છે

બોલ મા, બોલ મા બોલ મા રે,
રાધાકૃષ્ણ વિના બીજુ બોલ મા ટેક
સાકર શેલડીનો સ્વાદ તજીને,
કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે રાધાકૃષ્ણ૦
ચાદા સુરજનુ તેજ તજીને,
આગીઆ સગાથે પ્રીત જોડ મા રે રાધા૦

હીરા રે માણેક જવેર તજીને,
કથિર સંગાતે મણિ તોળમારે. ગધા૦
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
શરીર આપ્યુ સમતોલમા રે. ગધા૦

એક એક સ્ત્રીને મુખે ગવાતું આ સુંદર નાનકડું કાવ્ય ભક્તિરસથી રેલાઈ જાય છે. પ્રભુભક્તિ સિવાય અન્ય વસ્તુ નકામી છે. એ માત્ર તરબોળ રહેવું એજ જીવનનું સાર્થક્ય છે રાધાકૃષ્ણના નામ સિવાય બીજુ બોલનાર પુરુષ કેવો છે તે પછીની પંક્તિમા દર્શાવે છે. સાકર ને શેરડીનો મધુર સ્વાદ તજીને લીમડાનો કડવો સ્વાદ પીનાર મૂર્ખ પુરુષના જેવો એ છે, તેમ જ ચાંદા ને સૂરજને તજીને આગીઆ સાથે પ્રીતિ બાંધનાર બુદ્ધિહીન પુરુષના જેવો છે વળી કહે છે કે હીરા ને માણેકને તજી દઇ કથિરને પસંદ કરનાર, કથિર જેવી તુચ્છ વસ્તુની માણેક જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ સાથે તુલના કરનાર મૂર્ખ જેવો છે. પ્રભુએ શરીર આપ્યુ છે તે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાને માટે છે. રાધાકૃષ્ણનુ નામ મૂકી અન્ય નામ ભજનાર માટે આપેલા દાખલામા અમૂલ્ય વસ્તુને તુચ્છ ગણી નકામી વસ્તુને કીમતી માનનાર મૂર્ખ પુરુષ જેવો છે. આ સ્થળે નિદર્શના અલંકારનો ધ્વનિ છે. રાધાકૃષ્ણ વિના બીજુ બોલે છે તે શર્કરાને શેરડીના સ્વાદ તજી કડવો લીમડો ઘોળે છે એમ હોય તો નિદર્શના અલંકાર થાય. એવો અર્થ ગમ્ય થાય છે, માટે એ અલંકાર વ્યંગ્ય છે. એ અલંકારનો ધ્વનિ છે.

(૪) નર્મદ

વીરરસ તો નર્મદનો જ. તેના એવા વીરરસમય કાવ્ય અનેક છે તેમાથી એકે અત્ર આપ્યુ નથી. અહિ કુદરતના વર્ણનનુ એક ઉત્તમ કાવ્ય આપ્યુ છે.

જોતા નિચે ડુંગરની અહીંવી,
ઝાઝો થયો હુ મનમાહિં રંગી,
આહા! શું શોભા વરણી શકું રે,
જોતા થયો સ્તબ્ધ જ છેક હું રે.
× × ×
એ સર્વ જોતા ચિત તો સમાયું,
વિશ્વેશમાને બિજું કૈ ન ભાવ્યુ,
આનંદમા નર્મદ છેક ડૂબ્યો,
એવો દિસે બ્રહ્મગિરી જ ઊભો."

આ બ્રહ્મગિરીનું ઉત્તમ વર્ણન છે. કવિ કહે છે કે જોતા વારને એની રમણીયતા નિરખી હું સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો. એની શોભા વર્ણવવાની મારામા શક્તિ જ ન રહી. પછી કેવા પ્રકારની રમણીયતા છે તે વર્ણવે છે જેમ જેમ જોઉં છુ તેમ તેમ નવું નવું વિસ્મય ઉત્પન્ન થાય છે. માઘ કવિએ ખરૂ કહ્યુ છે કે **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूप रमणीयतायाः** —પ્રતિ ક્ષણે જે નવીનતા ઉત્પન્ન કરે તેજ રમણીય કહેવાય. ગભીરતાથી મનમા ભય ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ ભયની સાથે ચિત્તમા સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહે છે. એવો ચમત્કારિક બ્રહ્મગિરિ છે. ખરેખર, આ ગિરિ એવો તપસ્વી છે ગિરિમા તપસ્વી પુરુષોનો વાસ છે તેથી ગિરિને જ તપસ્વી કહ્યો છે-કે એને જોતા વારને મન પાપથી મુક્ત થઇ નિર્મળ થઇ જાય છે, સંસારના સર્વ વિચારો મનમાથી જતા રહી મન એની લીલા પીવામા જ રોકાય છે. લીલા પી પી કરે છે, પણ ધરાતું નથી. એને જોઇ ઈશ્વરની એ લીલા કેવી અદ્ભુત છે એવો વિચાર આવી મારૂં ચિત્ત પ્રભુમા જ લીન થાય છે ને આનંદપરાયણ થઇ વિવશ થાય છે, એવો અલૌકિક આ બ્રહ્મગિરિ છે.

(૫) દલપતરામ

પ્રભાતનુ વર્ણન

"ઘંટા તણા ચાર ટકોર વાગ્યા,
ઉદ્યોગિ લોકો જન સર્વ જાગ્યા,
જાણે શ્રુતી ચાર તણા ઉચારે,

મુમુક્ષુ અજ્ઞાનપણું ઉતારે.

× × ×

વિધાગ્થી પાઠ ઉગી કરે છે,
જાણે રવીના જશ ઊચરે છે,
પ્રભાતિયા ગાય સુભક્ત પ્રીતે,
જાણે રવીના ગુણ ગાય ગીતે"

સસ્કૃતમા પ્રભાતના અતિ સુદર વર્ણન છે, તે કાવ્યો માથે તો આ કાવ્યની તુલના થઇ શકે જ નહિ. છતા આ પદ્યોમા સુદર ઉત્પ્રેક્ષાઓ છે. સ્વભાવોક્તિ અલકારને ઉત્પ્રેક્ષા માથે અંગાગિભાવ થવાથી સંકર થયો છે. 'જાણે' શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક હોવાથી ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે.

(૬) કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ

એના ઇશ્વરસ્તુતિના ને નીતિના કાવ્યો સુદર છે એક નીચે આપ્યુ છે –

"રે ચિત્તચકોર,
નિરખ પૂર્ણાનંદ પ્રકાશક ચદ્રને,
શીતળ, સાચા, સ્વાભાવિક,
સર્વોત્તમ સુખના કદને. ટેક
નથી કાવનણા કરમા જાતો,
નથી ક્યકિત તે થાતો,
ઉદયાસ્તરહિત અંતે આ તો,–
ચિત્તચકોર૦

× × ×

તનતાપ બધા તત્કાલ જશે,
નિરવધિ અદ્ભુત સુખ સાપડશે,
કેશવ કુલજન્મ કૃતાર્થ થશે,–
હે ચિત્તચકોર૦"

ચકોર પક્ષીને ચદ્રિકા ઘણી પ્રિય છે એ ચંદ્રિકાનું પાન કરે છે એમ કવિઓ વર્ણવે છે. આથી કવિએ ચિત્તને ચકોરનુ રૂપક આપ્યુ છે ને પૂર્ણાનદ આત્માને ચદ્રનું રૂપક આપ્યુ છે. 'સુખના કદને'–સુખના મૂળને પાછીની પશ્ચિમા આત્મસ્વરૂપ વર્ણવ્યુ છે ઉપાધીરૂપી વાદળ વચ્ચે આવવાથી તને ઇશ્વરનુ દર્શન થતું નથી સંગ ક્ષણભંગુર છે, તેનો ત્યાગ કર, દૂર જવાની જરૂર નથી, અતર્દષ્ટિ કર એટલે તને નિરવધિ આનન્દ થશે અને જન્મ સફળ થશે

(૭) કલાપી

કલાપીનો 'કેકારવ' ઘણું જ પ્રાસાદિક અને ભાવનાથી છલકાતું કાવ્ય છે. એના ઉત્તમ વૃત્તો ઘણે સ્થળે ભાવનાને અનુકૂળ હોઇ તેને સારી રીતે પોષે છે એમાથી માત્ર એક જ દાખલો નીચે આપ્યો છે —

મીઠા દીર્ઘ ધ્વનીવતી વન બધુ, હર્ષે ભરે કોકિલા

× × ×

જખમ નહિ રુઝાશે, પ્રેમનો કો દિ લાગ્યો.

આ સુદર કાવ્યમા કવિએ શૃગાર ને કરુણ રસ બને અતિ સુદર રીતે જમાવ્યા છે. શિકારીએ સારસનો શિકાર કર્યો છે. સારસીની પાસે સારસનુ શબ પડ્યું છે બચ્ચા મોતમા સમજતા નથી તે પાસે ટળવળે છે. સર્વત્ર રમણીયતા પ્રસરી રહી છે તેવી પરિસ્થિતિમા આ બિચારું દુખી કોણ હશે? ખરેખર, એ પ્રેમને લીધે શોકથી બળી રહેલ છે. બાપડી સારસી શિર નમાવીને રડે છે કવિ કહે છે કે આવા સુદર પક્ષીને આવી પીડા હોય ખરી? ભવભૂતિએ પણ કહ્યુ છે કે **निर्माणमेव हि तदादरलालनीयम्**–કુરતનુ આ સુદર પ્રાણી–આદરથી લાલનીય છે, તેને આવુ દુખ ઘટે નહિ. તેના શોકનું કારણ કહે છે કે તેનો પ્રિયતમ, પ્રાણપ્રિયો હૃદયરસો, હૃદયસૂનો સ્ત્રો છે ખરેખર, કુદરતમા એમ જણાય છે કે પ્રાણિમાત્ર હાથમા જીવન લઇને જીવે છે. જીવન ઘણું અશાશ્વત છે. કવિ સુદર વિચાર દર્શાવે છે કે કોઇને દુખ દેવાથી બીજાનું હૃદય કેમ તૃપ્ત થતું હશે? વજ્રમય હૃદય હોઇ જ કેમ શકે? વળી વિચાર આવે છે કે શિકારીએ શિકાર કર્યો તે તે મૂકીને કેમ ગયો? તેનું કારણ આપે છે કે પ્રેમના અશ્રુ વજ્રમય

હૃદયને પણ કોઇ વાર દ્રવિત કરે છે; આવો દેખાવ જોઇને હૃદયમાં કંઇ કંઇ થઇ જાય છે. બચ્ચાં ટગવગે છે ને માતાના સામું જુએ છે. એ બોળાં નિરપરાધી બાળક મોનમાં શું સમજે? એમનું તો દુઃખ કાળે કરીને જતું રહેશે; પરંતુ એમની માતાને થયલો પ્રેમનો જખમ રૂઝાવાનો નથી. પ્રેમથી થયલું શોકદુઃખ અસહ્ય છે.

(૮) દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા

એમનું ઇંદ્રજિત્-વધ મહાકાવ્ય સંસ્કૃત શૈલીએ રચાયલું છે, ને સુંદર છે. એક દાખલો નીચે આપ્યો છેઃ—

ભરી તમે અંતક સાથ બાથ,
જાણી ધર્યો પાવક મધ્ય હાથ.
પડે તમારા સહુ વક્ર પાસા,
તોયે મરો આ કયમ જીત આશ!

× × ×

રુવે રુવે રુદ્ર રહો નિવાણી,
વસો લલાટે પણ ભદ્રકાળી;
રખે ખુવો લંકનું, પુત્ર! પાણી,
એવા વદી આશિષ વેણ વાણી.

ઇંદ્રજિતને એની માતા મંદોદરી લડાઇ છોડી સીતાને પાછી અપાવી રામને શરણે જવા બહુ સમજાવે છે, પણ તે માનતો નથી. પ્રથમ તો કહે છે કે તમે લોકોએ રામચંદ્રની સાથે લડાઇ આદરી છે તે યમની સાથે બાથ ભીડવા જેવું છે. અગ્નિમાં હાથ મુક્યા જેવું છે. આમાં નિદર્શના અલંકારનો ધ્વનિ છે. તમારા પાસા વકા પડે છે, તોપણ તમે ચેતતા નથી. તમને સતી સીતાના શાપ નડશે જ ને તમે આ યુદ્ધમાં નહિ જ ફાવો. સીતાનું હરણ કર્યું છે તે ઝેરનું બી વાવ્યું છે-વાવ્યા જેવું છે, ઝેરી અભિમાનરૂપી વાયુ વધરાવ્યો છે, એમ થા ગીઠા જગની વાત જ કોણ! રામચંદ્ર જેવા જે બ્રહ્માંડને સ્થાપે છે ને ઉથાપે છે એવા સમર્થ દેવની રામા-પત્ની હરી છે તો હવે જીતવાના સંકલ્પ નકામા શા કરવા? આમ પુત્રનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કરી, જાણ્યું કે એ યુદ્ધ કરશે જ ત્યારે તેનામાં વીરરસ પ્રેરે છે. રજપુત સ્ત્રીની પેઠે મરજો કે મારજો એવો ઉપદેશ કરે છે. હારીને પાછું ફરવું એ અપયશરૂપી મરણ છે માટે રણમાંથી પાછો પાની ન કરતો એમ કહી છેવટે માતા પુત્રને આશીર્વાદ દે છે.

કાવ્ય સરળ ને પ્રાસાદિક તેમ જ ઉત્તમ ભાવનાથી ભરપૂર છે.

(૯) કાન્ત

રાજહંસને

બહુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તેં પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
સર સરિત કૈં જોતાં જોતાં અનેક જગે ફર્યો;
હજિ પણ સખે! પાસે આવ્યું ન માનસ તો દિસે,
વિરતિ કરિ લે માટે આજે હવે સ્થલ આ વિષે!

× × × ×

ક્ષણ સુખ તણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
અવર વિતરી એકલ્વે થા તું સાગરની મહીં.

સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઉત્તમ અન્યોક્તિના અનેક કાવ્યો છે. આ પણ એક અન્યોક્તિનું કાવ્ય છે. કવિરાજ હંસને સંબોધી કહે છે કે તું અનેક દિવસ થયાં માનસ સરોવરને પ્રવાસે નીકળ્યો છે; તું ઘણે ઘણે સ્થળે ફર્યો, પણ હજી માનસ સરોવર આવ્યું નહિ; માટે હવે શ્રાન્ત થયો છે તો આ સ્થળે જ વિરામ લે. આ સ્થળ ઘણું રમ્ય છે. પવનની લહેરો શરીરનો થાક હરી લે છે. ઝરણાં ધીમે ધીમે વહી મધુર સ્વરથી કર્ણને આનંદ પમાડે છે. બધી રચના મનને હરે એવી છે. આગળના માર્ગનો તને અનુભવ નથી. આગળ જતાં કદાચ આથી પણ વધારે પરિશ્રમ પડશે, માટે અહિં થોડી વાર વિરામ લે. પાસે ક્રીડા કરવા માટે રમણીય કમલવન છે. લતાઓ પુષ્પિત છે, તેમાં પ્રવેશ કર ને તેની મધુર ગન્ધ સર્વત્ર ફેલાવ. ક્ષણ પણ સુખ મેળવવાનું આવું સ્થળ બીજું આગળ કદાચ

નહિ મળે; માટે સાંપ્રત કાળ ને દેશમાં જે સુખ મળે છે તે સેવી લઇ આનંદ પામ.

બહુ ઉચ્ચતમ સુખની આશા રાખી તે માટે તરફડીઆ મારવા કરતાં જે થોડું ઘણું નિશ્ચિત સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય તેનો ઉપભોગ કરી આનંદમાં રહેવું એવો આ અન્યોક્તિનો ઉપદેશ છે.

મત્તમયૂર

નાચે રંગીલો અલબેલો આવી રંગમાં રે!
…રયાગા સંગમાં રે!
વીજળી વ્યોમ છટાથી તરે છે,
ઘોર ઘટા ઘન શોર કરે છે,
જોબન જોર ભરે છે એના અંગમાં રે!

× × ×

પિચ્છ પ્રદેશ જલે છવરાયો;
ગર્જનનું કરી પાન ધરાયો;
ચાલી હવે પ્રિય પાસ ભરાયો સંગમાં રે!

શૃંગાર રસનું આ સુંદર વર્ણન છે. મયૂર મત્ત બન્યો છે. એની રતિ એ સ્થાયી ભાવ છે. પ્રિયાનું દર્શન એ આલંબનવિભાવ છે. આકાશમાં વીજળીના ચમકાર, મેઘની ઘોર ઘટા, ને ટેલડીનો મધુર, માદક, ને ચિત્તહારક રાગ એ બધા ઉદ્દીપન વિભાવ છે. પ્રિયાની પાસે જવાને મોરના ચરણ જાતે ઊડતા જ ન હોય એના ઉતાવળા ચાલે છે. આ ત્વરિત ગતિ, ને એના મુખ પર નું મધુરૂં હસવું ને રંગથી પરિપૂર્ણ થઇ નૃત્ય કરવું એ અનુભાવ છે. હર્ષ, જડતા, ઔત્સુક્ય, આદિ સંચારી ભાવ છે. આ પ્રમાણે રતિરૂપી સ્થાયી ભાવ પરિપુષ્ટ થઇ સ્વાદુત્વ પ્રાપ્ત કરી શૃંગાર રસ બને છે.

વીજળી વ્યોમમાં તરે છે. વ્યોમનું સમુદ્ર તરીકે રૂપક ગમ્ય છે. મયૂર હર્ષ પામે છે ત્યારે પરસ્પર સંયોગ થઇ જાય છે એ અત્યન્ત હર્ષનો અનુભાવ છે. ટેલનો મનોહર રાગ શ્રવણ કરી મોર એક વિરાગ થઇ જાય છે ને મળવાને આતુર બને છે એ ઔત્સુક્ય રૂપી વ્યભિચારી ભાવ છે.

આપ જ આવ્યા તો જોયા, પિતા પ્રભુ!
આપ જ આવ્યા તો જોયા!
મેં તો માનેલું કે ખોયા, પિતા પ્રભુ!
આપ જ આવ્યા તો જોયા!

× × ×

પ્રભુની આ ઘણી સુંદર સ્તુતિ છે. હે પ્રભુ, આપને જ આવ્યા તો જોયા. 'આવ્યા' આ નાનો શબ્દ ઘણો વ્યંજક છે. મારા પાપ સામું ન જોતા અત્યન્ત દયાળુ એવા એવા અર્થનો ધ્વનિ છે. હું અત્યન્ત પાપી હોવાથી મેં તો નહીં માનેલું કે મેં પ્રભુની કૃપા ખોઇ છે, છતાં આપે મારાં પાપ દરગુજર કરી તમે જાતે મને દૂરથી આવતો દેખી રુદન કર્યું, અને મારા પાપરૂપી કાદવમાં ખરડાયલા પગ પોતે ધોયા, મારા પાપની ક્ષમા કરી. પાપરૂપી સર્વ ચિર કાલનાં વ્રણો પોતે સ્વચ્છ કરીને તેના પર ક્ષમાનો લેપ લગાડ્યો. આવા દીનદયાળ તો આપ જ છો.

સંસ્કૃતમાં આવા ભાવનું એક ભક્તનું સુંદર કાવ્ય છેઃ—

वाचा निर्मलया सुधामधुरया
यां नाथ शिक्षां मदाः—
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्पृशाम्यहमहं-
भावावृतो निस्त्रप ।
इत्यागः शतशालिनं पुनरपि
स्वीयेषु मां बिभ्रत—
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधिर्यदुपते
मत्तो न मत्तः परः-

હે યદુપતિ, તમારા જેવો કોઇ દયાનિધિ નથી ને મારાથી વધારે કોઈ મત્ત નથી. કેમકે તમે મને મધુર, અમૃતમય વાણીથી જે ઉપદેશ આપો તેનું હું સ્વપ્નમાં પણ સ્મરણ કરતો નથી. શું કારણ? મારામાં અહંભાવ છે ને હું

નંફટ છું તેથી. આવા, હજારો અપરાધથી ભરેલા મને તમે પોતાનો માની સ્વીયવર્ગમાં દાખલ કર્યો, એ બધું આપની અપરિમિત દયા ને મારૂં નિઃસીમ અભિમાન ને નિર્લજ્જતા જ દર્શાવે છે. એવો આ સુંદર કાવ્યનો ભાવ છે.

છેવટે, નીચેનું સુંદર કાવ્ય આપી વિરમું છું!—

મહેમાનો! ઓ વ્હાલાં પુનઃ પધારજો!
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાયજો!

× × ×

આ કાવ્ય એવું સરળ છે ને એનો ભાવ એવો વિશદ ને હૃદયગ્રાહી છે કે એના પર કંઇ ટીકા કે નોંધની જરૂર નથી.

૨૨

૨૫. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા કૃત:

સાક્ષર વિ. નિરક્ષર

(કાન્તમાળા માટે મોકલનાર રા. રા. વિપિનવિહારી કૃ. દિવેટિયા)

પ્રેમસાગર—આજથી મારૂં નવું જીવન આરંભ્યું છે. પરન્તુ ખેદકારક વાર્તા એ છે કે મારી જીવનસખી નિરક્ષર છે અને હું સર્વથા સાક્ષર છું. મારી જીવનસખી ઉર્ફે પત્નીને કેવી રીતે સાક્ષર બનાવવી એ વિચારમાં આજ મારો આખો દિવસ ગયો, પરન્તુ કાંઇ માર્ગ સુઝતો નથી. કોઇ મિત્રની સલાહ લેવા જાઉં તો મારી સ્ત્રીની નિરક્ષરતા પ્રગટ થઇ જાય, માટે એકલાએ જ પ્રયત્ન કરવો. હાલમાં લોક જ્યારે સ્વરાજ્ય માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તો મારે એક આટલું કાર્ય તો કરવું. કાંઈ ફિકર નહીં!

નર્મદા—(પ્રવેશ કરીને) કેમ, હવે ક્યાં સુધી બેસી રહેશો! આ બધું રાંધેલું ટાઢું થઈ જાય છે, ચાલો જમવા.

પ્રેમસાગર—જો. મારી જીવનસખી! તારે આવી ગ્રામ્ય ભાષા ન વાપરવી. હું સાક્ષર છું માટે તારે પણ સાક્ષરને યોગ્ય ભાષા વાપરી સાક્ષરની ગણનામાં આવવું.

નર્મદા—જુવો મારૂં નામ તો નરબદા છે ને તમે વળી જીવણમખી શું કામ કહો છો? અને વળી નામ તે દેવાય કે? કહેવું હોય તો નરબદા કહેજો ને—કોઇ કોઇ વાર—ને બીજું કોઈ ન હોય ત્યારે!

પ્રેમસાગર—નરબદા નહિ પણ નર્મદા એ શુદ્ધ છે માટે નર્મદા ઉચ્ચાર કરજે.

નર્મદા—તમે હવે જમવા ચાલો,

પ્રેમસાગર—હું ભોજન કરીશ નહિ પણ માત્ર દુગ્ધપાન કરીશ.

નર્મદા—તમે જમી લ્યો પછી હું પાન કરી આપીશ.

પ્રેમસાગર—અરે, હું તો દુગ્ધપાન કહું છું.

નર્મદા—એ વળી કયા પાન છે; જે ઘરમાં છે તે કરી આપીશ. કપુરી પાન, મલબારી પાન, ચેવલી પાન, તો સાંભળ્યાં, પણ તમે

આ કહો છો એ જાતના પાન તો સાંભળ્યા-એ નથી અને દીઠાએ નથી

પ્રેમસાગર-અરે દેવી નર્મદા—હું દુધનું પાન કરીશ.

નર્મદા-દુધના તે વળી પાન કેમ કરી થાય?

પ્રેમસાગર-અરે હું દુધ પીશ એમ કહું છું કાન સવારથી તું પાણિનીના સૂત્ર શીખવા માંડ્ય એટલે બધુ સમજાશે

નર્મદા-સવારના પાંચ વાગેથી ઉઠીને રોજ પાણી ભરૂં છું અને હવે શું બાકી છે?

પ્રેમસાગર-અરે પાણી ભરવાનું નથી કહેતો, પરન્તુ પાણિની નામનો ધુરંધર વૈયાકરણ થઇ ગયો છે તેના સૂત્ર તૈયાર કરવા એમ કહું છું

નર્મદા-એ સૂત્ર બૂત્રનો ધંધો આપણી નાતમાં કોઇ કરતું નથી અને મને વળી તમે ધરમાં રંગીલો કાંતવાનું કયાં કહેવા આવ્યા છો?

પ્રેમસાગર-અરે, રંગીલો કેવો? પાણિનીનો ગ્રંથ છે તે રચ-

નર્મદા-અરે આ તે તમે ડાહ્યા કે ગાંડા?-પાણીનો વળી ગ્રંથ કેવો થાય! દુધના પાન, ને પાણીના ગ્રંથ! તમે પણ કાંઇ નવું નવું ધતીંગ લઇ બેઠા છો.

પ્રેમસાગર-અરે વ્યાકરણ શીખવાનું હું તો કહું છું

નર્મદા-ત્યારે પાધરૂં બોલોની

પ્રેમસાગર-જો નર્મદા પાધરૂં શબ્દ ઘણો જ ગ્રામ્ય છે માટે તેવું ગ્રામ્ય બોલવું નહિ હું તો સાક્ષર છું અને તું આવું ગ્રામ્ય બોલે તો મારાથી તને કેઇ સભામાં લઇ જવાય નહિ

નર્મદા-ખાસું બેસ મરે નો કોઇ સભામ આવવું નથી અને વ્યાકરણ પણ શીખવું નથી

પ્રેમસાગર-વ્યાકરણ ભલે ન શીખતી. પણ મૂળાક્ષર જોડાક્ષર તો શીખીશ

નર્મદા-એ વળી શું બોલ્યા?

પ્રેમસાગર-સ્વર વ્યંજનનું જ્ઞાન મેળવીશ?

નર્મદા-મારાથી સમજાય એવું બોલો તો ઠીક

પ્રેમસાગર હું સાક્ષર છું તે સાદી ભાષા કેમ વાપરૂં?

નર્મદા-લખતા વાંચતા તો મને આવડે છે

પ્રેમસાગર-તને આવડે છે તેટલું બસ નથી. યોગ્ય નથી, પર્યાપ્ત નથી સાક્ષર પત્નીએ વધારે જ્ઞાન મેળવવું જ જોઇએ વાને ફારસી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી એ પાંચ ભાષાનું જ્ઞાન દરેક સાક્ષર પુરૂષ અને સ્ત્રીએ મેળવવું જોઇએ

નર્મદા-પણ, આ તમે સાક્ષર સાક્ષર કરો છો તે શું?

પ્રેમસાગર-સાક્ષર એટલે જે માણસને ઉપર કહેલી પાંચ ભાષાનું કાંઇક જ્ઞાન, વાંચવા લખવાનો શોખ, સભાઓમાં જવાનો અભ્યાસ અને ત્યાં જઇ ભાષણો કરવાનો ઉત્સાહ અને વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં લેખથી ગીત વડે અને ચર્ચાપત્રો દ્વારા માન મેળવવાની ઉત્કંઠા.

નર્મદા-હું તો માસિકમાં કાંઇ સમજતી નથી હું તો મંત્ર નમાઇ મન રાખી ધર સભાળતા શીખી છું તે કરીશ. બાકી મારે તમારા જેવી કોઇ કડાકુટ નથી

પ્રેમસાગર-ત્યારે શું મારે ગુજરાતની હું અને સાક્ષર જીવનના બીજી કોઇ સખી મેળવી લેવી એમ?

નર્મદા-તમારે ફાવે તેમ કરો મારા જેવી બીજી દશી કે રોને તે સાચવીને ગાદી કરો તો તેની માટે હું સદીપણા ખુશીથી થાઇશ

પ્રેમસાગર-એ તો તારી સંમતિ હશે તો તેમ કરીશ.

નર્મદા–એ તો થાય ત્યારની વાત ત્યારે. અત્યારે તો મ્હારી રસોઇ ત્હાડી પડે છે. ચાલોની જમવા!

પ્રેમસાગર–ચાલ હું ને તું સાથે એક ભાણે, સામસામા કોળિયા ભરાવીએ, છે કબૂલ મંજૂર !

નર્મદા–(મનમાં) આ તે આવા કેવા હશે ! –(મોટેથી) વારુ, એમ તો એમ, પણ ચાલોની !

૨૩

રા. રા. ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા :

પ્રગતિ

કેટલાએક વિદ્વાનો મનુષ્યની વૃત્તિઓના ત્રણ વિભાગ પાડે છે ક્રિયાત્મક વૃત્તિ, જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ, આવેશાત્મક વૃત્તિ કે લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ. (Doing–Hand, Knowing–Head & Feeling–Heart ')

આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ આપણા જીવનની પ્રાથમિક જરૂરીઆતોમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે. પૃથ્વી ઉપર આવી પડેલા માણસની પહેલી વૃત્તિ પોતાનું પેટ ભરવું, તાઢતડકાથી પોતાનું શરીર કેમ બચાવવું અને બીજા બળોથી કેમ બચવું એ જણાય છે. આ હાજતને લીધે માણસ જમીન ખેડે છે, વસ્ત્રો બનાવે છે, અને બીજી અનેક રીતે શરીરના રક્ષણ માટે કુદરતના બળો ઉપર કાબુ મેળવે છે. આ હાજત માણસની શારીરિક હાજત છે. શારીરિક હાજતને પૂરી પાડવા માણસ શરીરની શક્તિઓને કેળવે છે અને વાપરે છે. આ હાજતમાંથી અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થયો છે આ હાજતને લીધે જમીન ઉપર રેલ્વે અને જળ ઉપર આગબોટો દિવસ રાત દોડયા કરે છે. આ હાજતે આપણને આકાશની સાથે વાતો કરતાં અને માણસોના શ્વાસને રૂંધી નાખે એવો ધુમાડો કાઢતાં મોટી મોટી મીલોનાં મોટાં મોટાં ભુંગળાની બક્ષિસ કરી છે. આ હાજત અંગ્રેજોને હિંદમાં મોકલે છે અને હિંદીને આફ્રીકા મોકલે છે. પણ આ હાજત શુદ્ધિના પ્રયોગથી વિરક્ત નથી આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ સાથે થોડે ઘણે અંશે પણ માણસની જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ અને લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ રહેલી છે. ક્રિયાત્મક વૃત્તિ અને જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિના સહકારથી અતુલ બળવાળા અને અદ્ભુત યાંત્રિક બળવાળા મનુષ્યશક્તિના પ્રદર્શનો જન્મ્યાં છે. એ જ સહકારમાંથી ઘરો, ગામડાંઓ, શહેરો અને દેશો વસ્યા છે ને કુટુમ્બ, જ્ઞાતિઓ અને સમાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે પણ માણસમાં રહેલી અતુલ શક્તિ આ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને વર્તવામાં છેક પર્યાપ્ત નથી થઇ માણસમાં શરીર ઉપરાંત મન છે. અત્યાર સુધી જીવવાને માટે માણસ જ્ઞાન મેળવતો હતો અને જીવન માટે લાગણી રાખતો હતો, પણ હવે જ્યારે જીવનનો પ્રશ્ન આટલે સુધી ઉકેલાયો છે, માણસ આટલો 'સુધર્યો' છે, ત્યારે તે ઉંચે આકાશ તરફ જોવા લાગે છે અને આટલો મોટો બળતો અગ્નિનો ગોળો

ક્યાંથી, આ શીતળતા રેડનાર, રોજ રોજ રોજ નવા નવા રૂપ ધરનાર ચંદ્ર ક્યાંથી ને આ અગણિત તારાઓનો સમૂહ એટલે શું અને એ ક્યાંથી એના વિચારમાં મુગ્ધ બને છે આવા આવા વિચાર તેને પ્રથમથી સ્ફુરવા માગ, પણ હવે એ તે તરફ વધુ શક્તિ પ્રવર્તાવી શકે એવી સ્થિતિમાં આવ્યો છે પોતાના પગ નીચે રહેલ ભૂતળના વિવિધ ભાગોમાં જ્યારે તે ભમવા લાગે છે, ત્યારે તેને અનેક અનેક અજાયબીઓના ભંડારો અદ્વિતીય જ્ઞાનરત્નોથી ભરપૂર ભાસે છે પોતાના જ પેટ માટે વપરાતા પશુઓ અને વનસ્પતિની દુનિયા તરફ તે નવીન જ દૃષ્ટિથી જોવા લાગે છે, અને મનને પૂછવા લાગે છે-આ તે બધું શું છે અને ક્યાંથી છે ? પણ આ તો ઘડીકમાં મનની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વિશાળ બનતી જાય છે આ દુનીઆમાં બનતા સ્થૂળ બનાવોના કાર્યકારણનો સંબંધ શોધવા મન ઉત્સુક બને છે. આપણા પૂર્વજો કોણ અને તે ક્યારે થઇ ગયા તેની શોધ કરવા તે ઉદ્યમી બને છે આપણા શરીરનો સંચો કેવો છે અને તેમાં શી કરામત છે તે જાણવા ઉતાવળું થાય છે મનની જ્ઞાનપિપાસુ વૃત્તિ અહીં જ અટકતી નથી. મન પોતાના જ ધર્મોને શોધવા નીકળી પડે છે, માણસ પોતે ક્યાંથી આવેલ છે અને હવે પછી ક્યાં જશે તેની ખોજ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે. અને છેક છેક તો આ બધું કોણે કર્યું કેમ ઉત્પન્ન થયું તે અનુત્તર પ્રશ્નનો ઉત્તર લેવા પણ તલસે છે. માણસમાં રહેલી આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમાંથી અનેક વિજ્ઞાનો પ્રગટ થયાં છે. તત્ત્વજ્ઞાન પણ આ વૃત્તિએ જ આપણને આપ્યું ક્રિયાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને પોતાના ઉપયોગ માટે વીખતો હતો, કુદરત ઉપર કાબુ મેળવવામાં આનંદ લેતો હતો ત્યારે આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને જાણવાને મથે છે, અને વળી આ જ્ઞાનને લીધે પણ કુદરત ઉપરનો એનો કાબુ વધે જ છે. પણ હજી મનુષ્ય-ની અન્તઃશક્તિનો અંત આવતો નથી. પોતે પોતાના માટે સુખચેન મેળવે છે, પોતાની આસપાસની દુનિયામાં સર્વત્ર કાર્યકારણનો સંબંધ શોધી કાઢે છે અને છતાં આ ઉંચું અનંત ભુરૂં આકાશ, પેલો પુણ્યપુરાણ યોગી જેવો નક્ષત્રોની જટાથી ઘેરાએલો પર્વત, પેલું રૂપેરૂ રૂપાની ચાદર ઓઢીને સૂતેલો વિસ્તીર્ણ સાગર, એની લાગણીને હલાવ્યા વિના નથી જ રહેતા. ખગોળ વિજ્ઞાન જેના હાથમાં રમી રહ્યું છે, તેવા મનુષ્યને પણ હજી સૂર્યોદય, પૂર્ણિમાની ચાંદની, અને અંધારી રાતના તારા-ઓનો સમુદાય કંઈ કંઈ તાજી તાજી અને નવી નવી વાતો રોજ ને રોજ કહી જાય છે. પેટને માટે ભરડ ભરડ વનસ્પતિને દાતરડાથી કરવ-તોથી કાપી નાખનાર ખેડૂત કે સુતાર અને ઔષધને માટે વનસ્પતિના અંગ ઉપાંગોની વાટી વાટી વાટીને ભસ્મ કરનાર વૈદ્યને પણ એ જ વનસ્પતિ કોઇ કોઇ વાર સૌંદર્યનો અપૂર્વ સંદેશ આપી શકે છે નાદલની ખુશનુમા હવામાં ઉડી રહેલા પતંગીઆઓને પોતાના આહારને માટે કરડી ગએલા આદિમાના જંગલીથી માંડીને સૂપ (soup ઓસામણ)ને માટે તિતરને કે કોયલઓનાને ઉકાળનાર રાજા મહારાજાઓ અને કે જંતુઓની રચના જાણવાને પોતાના પ્રયોગોના ટેબલ ઉપર જંતુને થથર્યાં વિના કાપનાર કે ગના પાણીમાં ઉકાળનાર જંતુઓને, પત-ંગીઆની સુંદર પાંખ કે કોયલનો ગાન કે જંતુની અપૂર્વ કુદરતી કૃતિ કોઇ નવીન વિચાર-સૃષ્ટી ઉપર ચઢાવે છે ક્ષુધાતુર અને જ્ઞાનાતુર મનુષ્ય જ્યારે ઉંચે આકાશમાં અને નીચે પાતા-ળમાં જુએ છે ત્યારે લાગણી બધું તેનું અંતર પોકારી ઉઠે છે કે અહો !-આ સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અદ્ભુત છે. તે જ્યારનું દર્શન કરે છે ત્યારે આ દર્શન વખતે પોતાનો સ્થૂળ અને મનિ

સમ સ્વાર્થ ગળી જાય છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં ગૂઢ એવાં નૈતિક અને આત્મિક તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે.

જેમ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ આપણે અનેક રૂપે જોઇએ છીએ, તેમ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમાં અનેક રૂપો છે; ને એવી જ રીતે આ લાગણીપ્રધાન વૃત્તિનાં પણ અનેક સ્વરૂપો છે. માણસની ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ, ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનો, અને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ ઉક્ત ત્રણે વૃત્તિઓનાં ફળો છે. માણસે પોતાની જ્ઞાનવૃત્તિ જેમ જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનો રચી પ્રગટ કરી છે તેમ જ તેણે કલાવૃત્તિને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓને જન્મ આપી પ્રગટ કરી છે. કલાના આત્માને રૂપવિષયક લાગણી છે, ધ્વનિવિષયક લાગણી છે, ને 'સામા માણસ પર અસર થાવ' એ પ્રકારની બંધુતાજનિત લાગણી છે. ત્રણે લાગણી દરેક કલામાં વત્તીઓછી ઓતપ્રોત જોવામાં આવે છે. ઉપયોગી ક્રિયા, જ્ઞાનાર્થે જ્ઞાન, કલાર્થે કલા—એ ત્રણેનો સમતોલ વિકાસ તે જ મનુષ્યની માણસાઇનો ખરો વિકાસ, એ પ્રમાણે "પ્રગતિ (progress)" ની વ્યાખ્યા આપણી આ ટુંકી વિચારધારામાંથી નીતરે છે. એ વ્યાખ્યા હજી સ્થૂલ સમુચ્ચય રૂપી જ છે પરંતુ તેને વિશે વધારે સંશોધન કરવા જતાં ફિલસુફીમાં ઉતરવું કે સરકવું—પડે, જે આ લઘુ લેખને માટે તો બહુ ભારે થઇ પડે.

૨૪

અ. સૌ. જરબાનુ મેહરવાનજી કોઠાવાલા :

જગતના મહાન કવિઓ અને કાવ્યરત્નો

કાવ્ય એટલે શું ? શબ્દોને સુસ્વરમાં ગોઠવવા કવિતામય વિચાર જણાવવા, કલ્પનાગમ્ય માધુર્ય રેલાવવું એ કાવ્ય કહેવાય કાવ્યશક્તિ ઇશ્વરદત્ત હોય છે. એવા પ્રકાશમાન અને સુશોભિત અને સાચા શબ્દ બોલવા કે દુનિયા જે કદિ ભુલી શકે નહિ, અને એવાં ઘણાએક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ બાનુઓ અને ગૃહસ્થોની કલમે લખાયાં છે જે સદા અમર રહેશે.

આવાં ઘણાં નામાંકિત પુસ્તકો છે કે જે આપણે વાંચવાં જોઇએ જેઓ કાવ્ય વાંચતા નથી, તેઓ માનવીની જીંદગીમાની કેવી ગોઠી ખુશાલીનો અનુભવ લેતાં નથી, એનો તેઓને ખ્યાલ નથી. સાચી કવિતા એ સોના કરતા પણ અધિક મૂલ્યવાન છે. તેનાથી આપણે ભલાં થવા શીખીએ છીએ, આનંદી અને આશાવંત બનીએ છીએ અને તે વાચન એટલું ખુશકારક અને વિનોદી લાગે છે કે તેનો ધ્વનિ, તેનો ગુંજન કરતો નાદ, તેનો મીઠો લેહરી રણકો આપણાં દિલને ખુશ ખુશ ચમકથી ભરી મુકે છે.

ઇતિહાસમાં જે વિશાળ પ્રૌઢ બનાવો સમાએલા છે, પૃથ્વી પર જે ચમત્કારિક રળીઆમણા દેખાવો છે, મહાન પુરષોના મગજમાં જે ઉમદા ખ્યાલો છે એ બધાનું વર્ણન કવિતામાં વાંચવું અતિ આનંદ ઉપજાવનારૂં છે.

સુખી અને પ્રફુલ્લ વખતમાં આપણને

કુદરતી ગાયન ગાવા જેવી ઉભરાટ થાય છે અને ઘણાએક ઝમાના પહેલા જ્યારે આપણા વડવાઓ વાચી લખી નહોતા જાણતા, ત્યારે લડાઇમા કવિત ગાનાર ભાટચારણો તેઓ સાથે જતા અને યુદ્ધમા કૃતેહ મળતા આ કવિજન ત્યા ને ત્યા કાવ્ય રચી ગાઇ સભળાવતા અને તે મનોહર નાદ સાભળવાથી મનને ઘણી નિરાત અને ખુશાલી મળતી

આ રીતે કાવ્યની ઉત્પત્તિ થએલી કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમા તેમજ યુરપમા કવિતાની શરૂઆત એકસરખી રીતે થઇ છે. યુરપમા હાર્પ (harp) નામના વાદિત્ર ઉપર બારોટ (Bard) લેકો લશ્કરને ઉત્તેજન આપવા પદ્ય ગાતા અને બજાવતા અને આપણા મુલકમા બારોટ લોક પુગી અને ધુરાગી સાથે ગાતા. યુરપમા પુરાતન કાળમા હોમર (Homer) નામનો એક આંધળો ગ્રીક હતો, જે ક્રાઇસ્ટની આગમો વર્ષ પહેલા થઇ ગયો હતો. તેનું મહાકાવ્ય ઇલિયડ ગ્રીક લોકો અને ટ્રોજનો વચ્ચે ચાલેલા યુદ્ધની આખ્યાયિકાઓ આથી ગુથાએલું છે અને યુરપનુ ઉચામા ઉચુ મહાકાવ્ય ગણાય છે

કાવ્ય ત્રણ જાતના હોય છે નાટયરૂપ, વીરરસ કાવ્ય અને કવિતા ઉદ્દગાર બહાર પાડે તે.

નાટયરૂપક એટલે Dramatic Poetryનો નમૂનો શેકસ્પીઅરના નાટકો છે

વીરરસ મહાકાવ્ય યાને Epic Poetry કોઇ પણ પ્રૌઢ બનાવ કે કોઈ વીર પુરુષની નામના કે જગજાહેર ઐતિહાસિક બીનાની સીલ્સીલા અને તારીખમા પદ્ય રચના તેને કહે છે.

ત્રીજું ઉદ્દગારગાન તે Lyric Poetry કહેવાય છે. એ શબ્દ લાયર (lyre) નામના વાદિત્ર ઉપરથી આવ્યો છે આ પણ અસલ ઝમાનાનું વાદિત્ર છે જે હાર્પને મળતું આવે છે. આપણી સારંગી પણ લાયર અને હાર્પના જેવું, તાર, લાકડું અને ચામડું એ ત્રણનું બનેલું વાદિત્ર છે, જો કે ત્રણેમાં તાર આદિની ગોઠવણ જુદી જુદી છે.

કાવ્યમા અનુપ્રાસ મળતો આવવો જ જોઇએ એમ નથી ઇંગ્રેજીમા જેને પ્રાસ વિનાની એટલે blank કવિતા કહે છે તેની મનોહરતા કાંઇ ઓર છે

ઇંગ્લાંડમા સૌથી પુરાણો નામાંકિત કવિ ચૉસર Chaucer) કરીને થઇ ગયો, જેનું કેન્ટરબરી ટેલ્સ નામે વર્ણનાત્મક કાવ્ય આજે પણ મૂળ લખાએલુ તે સમયના જેવુ જ તાજુ ને તાજુ લાગે છે.

શેકસપીઅર રાણી એલીઝાબેથના સમયમા થઇ ગયો તે વખતે ઇંગ્રેજી ભાષા ગૌરવ અને નાજુકાઇમા લગભગ ટોચે પહોચેલી હતી શેકસપીઅરના નાટકોમાં પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના તેમ ઇંગ્લાડના ઐતિહાસિક વિષય ઉપર ના ઘણાં નાટકો છે તેમ જ ઇટાલી હૅાલાંડ, સ્કૉટલાંડ, આદિની કલ્પિત વાર્તાઓ ઉપરથી પણ એણે ઘણા કરુણરસિક અને હાસ્યરસિક નાટકો લખ્યા છે

હવે કેટલીક ટુકી પણ સુંદર કવિતાઓના નમુના લઇએ રેવરંડ લુઇ સ્ટીવનસનની આર્મીઝ ઇન ધિ ફાયર (Armies in the fire) નામે કવિતા જુવો કડકડતા ટાઢમા જ્યા ઘરના બધા ભેગા મળી બેસે તે ઓરડામા સગડી રાખવામા આવે છે. તેની બળતી સગડીના કોલસા તડતડ અવાજ કરી તતણીને તણખા ઉડાડી જે વિલક્ષણ ચિત્રો નજર સામે ઉભા કરે છે તેવા દેખાવ ઉપરથી સ્ટીવનસને આ વિચિત્ર કાવ્ય જોડ્યું છે. તમે કોઇ દિવસ આવી બળતી સગડીમા લશ્કરને કુચ કરતા જોયુ છે? સ્ટીવનસનને એક વાર આવી ભ્રમણા થઇ હતી જે તેણે શબ્દોમાં ઉતારી અને તે

કાવ્ય નિશાળે ભણનાં ન્હાનાં મોટાં બાળકોમાં અતિ પ્રિય છે.

ટેનિસનની ધિ બ્રૂક (The Brook) એ જુદી જાતનો નમૂનો છે. આપણે તે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા કાનને એક નાળું રમણીય કિલકિલાટ સાથે વહ્યું જતું હોય એવી જ લાગણી થાય છે. જો એક વ્હેળિયા પાસે બેસીને આ The Brook યાને "નાળું" કાવ્ય વાંચીએ તો જાણે તે વ્હેળિયું જ આપણી જોડે કુદરતની ભાષામાં વાતો કરી રહ્યું છે, એવી મહાકવિની આ રચના લાગે છે. કુદરતની સુંદરતાના રસનો આ પ્રમાણે પૂરેપૂરો ઉપભોગ આપણને મહાકવિની કવિતા જ આપી શકે છે.

ત્રીજા નમૂના લેખે અમેરિકન કવિ અને રાજ્યદ્વારી જોન હે (John Hay) ની ધિ એન્ચૅન્ટેડ શર્ટ (The Enchanted Shirt) યાને "વશીકરણ પહેરણ" એ નામીની કવિતા જુવો. આ "વશીકરણ પહેરણ" મા એક અસંતુષ્ટ રાજાની કહાણી છે જે ઘણા ખરાબ સ્વભાવનો હતો અને પોતાને સર્વેથી સુખી થએલો જોવાને માગતો હતો. તેના એક ચતુર વૈદે સૂચના કરી કે જો તે એક રાત એક ઘણા સુખી આદમીનું પહેરણ પહેરી સુવે તો તે ખરો સુખી થવા પામે. તરત જ હલકારાઓ અને એપીઆઓએ શહેરને ખુણે ખુણે તેવા એક આદમીની શોધ માટે મોકલવામાં આવ્યા, પરંતુ જે એક જ સુખી આદમી તેઓને મળી આવ્યો તેના આંગ ઉપર કશુ પહેરણ જ ન હતું! આ રીતે તે અસંતુષ્ટ રાજાની ખાતરી થઇ કે મોટી માલમીલ્કત હોવાથી કોઇ સુખી થવાતું નથી પણ સંતોષ અને શાન્તિ એ જ સુખ આપે છે.

રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ નામના પ્રખ્યાત કવિએ એક કાવ્ય રચ્યું છે જેને માટે વિચિત્ર દંતકથા કહેવાય છે. જર્મનિમાં હેમલ નામનું એક ગામ છે ત્યાં જુના કાળમાં ૧૨૮૪ ની સાલમાં એક પુરુષ પોતાના હાથમાં એક અજબ કરામતની પુંગી લઇને ગયો અને તેના ઉપર વગાડવા માંડ્યું. તે ગામના કોટવાલને આ શખ્સે કહ્યું કે તે એવો એક રાહ વગાડી શકે છે કે જેનાથી ઉંદરો ખેંચાઇ આવે. ગામના લોકો ઉંદરના ભારે ત્રાસથી કંટાળી રહ્યા હતા એટલે જો બધા ઉંદરોનો નાશ કરવામાં આવે તો કોટવાલે પોતે અને બીજા શહેરીઓ પાસેથી લઇને એક હજાર સોનાના સિક્કા આપવા કબુલ કર્યા. તે વિલક્ષણ મર્દે એક અદ્દભુત રાગ વગાડતાં ખુણે ખુણામાથી આ ચોપગા કાળા ન્હાના દૈયો દોડ્યા આવ્યા. તે માણસે વગાડતા વગાડતા નદીને નીરે ચલાવ્યું એટલે તે પુછડિયું ટોળું તેની પુઠે ગયું. અને બધા ઉંદર, ઉંદરની આખી સૃષ્ટિ, પાણીમા ડુબી મુઇ. લોકો ચકિત થઇ આ તમાસો જોઇ રહ્યા, પરંતુ જ્યારે તે આદમીએ પોતાના હજાર સિક્કા માગ્યા ત્યારે કોટવાલની મતિ ફરી ગઇ. તે અપ્રમાણિક અમલદારે પોતાનું વચન પાળવાની ના પાડી અને નામુક્કર ગયો.

આ દંતકથાના પાછલા કરુણરસિક ભાગમા એવું કહેવાયું છે કે પેલા વાદીએ તેનું ઘણું જ બુરું જીરવેણુ વેર લીધુ અને એક એવો રાહ વગાડવો શરૂ કર્યો કે જેનાથી ગામનું દરેક ન્હાનું દોડતું ને કૂદતું બાળક તેની પુઠે ખેંચાઇ આવ્યુ સુંદર સોનેરી ઝુલફાંવાળાં, આસમાની આખોના, ગુલાબી સુરખના ચહેરાવાળા બાળકો બસ, આ પુરુષના અજબ ગતને વશ થઇ તેની પાછળ દોડયા. તે, તેઓને એક મોટા પર્વત આગળ લઇ ગયો, જે ફાટ્યો, અને આ જાદૂગર તથા તેની પાછળની બાળક–બાલિકાની સેના તેની અંદર પેઠી એટલે પાછો અસલની પ્રમાણે બંધ થઈ ગયો!

જ્યાં જ્યાં ઇંગ્રેજી ભાષા બોલાતી વંચાતી હશે, ત્યાં જે એક ગાયન વિખ્યાત અને સર્વેનું માનીતું થવા પામ્યું છે તે " Home sweet Home " છે. કોઇ વાર નસીબ અજબ રીતે ઠગો દે છે જે આ કમનસીબે કવિની બાબતમાં બનવા પામ્યું હતું. આજ એંશી વરસ થયાં આ ગાયન રચાયું છે અને ત્યારથી યુરોપીઅન મંડળોમાં અને ઘરમાં તે ગવાય છે. કુલ પૃથ્વીમાં ઘરને માટે જેટલો પ્રેમ હોય છે તેવો બીજે કશા માટે હોતો નથી. છતાં તે એક જોન હાવર્ડ પેન નામના અમેરિકને રચ્યું હતું, કે જે બાપડો ઘર શું તે જાણતો ન હતો. એની કારકિર્દી વિચિત્ર હતી. થોડોક વખત સુધી તે લંડનમાં એક નાટકકાર દાખલ વખણાયો હતો. અને એના રચેલાં નાટક-The Maid of Milan માં આ મધુર ગીત પહેલવહેલું ગવાયું હતું. પણ આ કવિ તેના કિસમતની લીટીઓને લીધે પછી થોડાજ વખતમાં રસ્તે ભટકનાર બની ગયો. એક ઠંડી કાળી ઘોર અંધારી રાત્રીએ જ્યારે તે પોતાના સ્વદેશમાં ભટકતો હતો, ત્યારે તેણે રસ્તેથી જતાં એક ન્હાના સુખદાયક મકાનમાં આ તેનું ગાયન ગવાતું, વજડાતું સાંભળ્યું ત્યારે તેને કેવી કેવી લાગણીઓ થઇ હશે! એનું બીચારાનું નસીબ સુધર્યું જ નહિ અને તે આફ્રિકાના મુલકમાં પોતાના સ્વદેશથી વિખુટો ઘરબાર વગરનો મરણ પામ્યો એના પોતાના જ શબ્દો એને લગાડીએ તો an exile from home!

થીઓડોર ટીલટન નામના એક કવિએ તનપુરા જમાનાના ઇરાનના એક દાનેશમંદ ઇરાની શાહ ઉપર એક કવિતા રચી છે તેનું નામ "આ પણ વહી જશે" છે. આ શાહનો તે મુદ્રાલેખ હતો અને એક વીંટી ઉપર તે કોતરાવીને હંમેશાં પોતાની આંગળીએ તે વીંટી પહેરી રાખતો હતો. જ્યારે તે મબલક ખજાના ધરાવનાર શાહને ત્યાં ઉત્તમ મિજબાનીઓ થતી, દેશદેશથી ખંડણી દાખલ ઉંટોની અસબાર ઉપર અમૂલ્ય હીરામોતી લદાઇને આવતાં, ખાનપાનની મોટાઇની લીલા, રમતની મઝા, ખેલખજાવન ચાલતાં, ત્યારે તે બધા દોરદમામ વખતે આ બુદ્ધિમાન રાજ્યકર્તા એટલું જ બોલતો—" આ પણ વહી જશે. " તેના માનાર્થે એક મોટું કિંમતી પુતળું રાજધાની તેહરાનમાં તેના વખાણનારાઓએ ખુલ્લું મૂક્યું ત્યારે વેશ બદલીને આ શાહ તે જોવા ગયો. એક દ્દષ્ટિએ આ પુતળા તરફ જોઇ રહી તે રાજપાટનો માલેક બોલ્યો-કીર્તિ, વિખ્યાતિ એ સર્વે વૃથા છે. આ બાદશાહી પુતળા ઉપરનું કલાકૌશલ એ દીવસ નીરર્થક જશે. ચડતી પછી પડતી આવશે જ, " આ પણ વહી જશે. "—જ્યારે લકવાની બીમારીથી આ ભલો નામવર શાહ મોતની પથારીએ પડ્યો ત્યારે તે છેલ્લા દમે બોલ્યો, " જીંદગી પુરી થઇ છે અને મોત "તે શું હશે ? " તે જ ઘડીએ આકાશમાંથી એક સુંદર ઝળકતું કિરણ તેની મુદ્રાલેખવાળી વીંટી પર પડ્યું અને આકાશવાણી સંભળાઇ કે "તે મોત પણ વહી જશે."

ઘણાને કવિતા વાંચવી ગમતી નથી. તેઓ જીંદગીની કેવી મોટી મોજથી બેનસીબ રહે છે તેનો તેમને ખ્યાલ થતો નથી. પહાડોની શિખરે સૂર્યાસ્ત જોઇ તમો છક થઇ જાઓ છો, પણ તેનું દિલખુશ વર્ણન એક પ્રતાપી લેખકના પદ્ય લખાણમાં વાંચવાથી કેટલો વધારે આનંદ ઉપજે છે! તે ઉમદા શબ્દો સદા કાળ યાદ રાખી શકીએ અને જ્યારે મન ચાહે ત્યારે સુંદર દેખાવો મોહક વાણીમાં ખ્યાલી આંખ આગળ ઉભા કરી શકીએ, એ આપણી ટુંક શક્તિ માણસ જાતને માટે શું ઓછી છે! વળી મહા કવિઓ આપણી વિકટમાં વિકટ મુશ્કેલીઓમાં પણ ઉકેલી આપે છે અને આપણા હૃદયમાંની

ઉંડામાં ઉંડી લાગણીઓને વહેતી કરે છે, કેળવે છે, અને સુધારે છે.

આ ચાલુ જમાનામાં હિંદુસ્થાન તો શું પણ આખી દુનિયાનો એક સર્વોપરિ કવી આપણા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર છે. આ અર્ધ રાજવંશી-અર્ધ ઋષિવંશના બંગાળીની નામના દુનિયામાં એટલી ઉંચ શીખરે ચઢી છે કે ન્હાના મોટાં, જાન બેજાત, દેશ પરદેશ બધે ભણેલા વર્ગમાં એમનું નામ ઘરગથુ થઈ પડ્યું છે. યુરપની લડાઇ આગમજ કવિ દાખલ એ પંકાયા અને લડાઇપછી યુરપની હાલત "મારૂં મારૂં અને તારૂં તારૂં" કરતાં જે ભયંકર થઇ પડી હતી તે વખતે આ મહાન નરે પોકાર ઉઠાવી ગુમરાહ બનેલાં અશાંત આદમીઓને ઈશ્વર પસંદ માર્ગ બતાવ્યો, ત્યારે ત્યાંના આદમીઓએ એને Heavonly Messenger યાને 'આકાશી પયગમ્બર'ની ઉપમા આપી.

ઇંગ્રેજી કવિ વડઝવર્થ અને મિલ્ટન, ઇટાલિયન કવિ દાન્તી અને જર્મન કવિ ગ-અ-થ પણ, કવિને મળતી ઈશ્વરી પ્રેરણા બદલ કવિએ માણસ જાતને ઉંચામાં ઉંચો બોધ સુંદરમાં સુંદર રૂપે કરવાનો છે, એ પોતાની પદવીનું અતિ ઉંચું કર્તવ્ય સ્વીકારેલું છે.

દાદાર અહુરમઝ્દે પેદા કરેલી આ અવનિમાં કુદરતનો શી શી તરેહનો ખજાનો ભરાયો છે તે આપણી નજર સામે બતાવી આપવાનું ઉમદા કાર્ય એક સાચા કવિની કલમ જ કરી શકે છે.

૨૫

રા. રા. જેઠાલાલ ગોવર્દ્ધનદાસ શાહઃ

દયારામભાઈ અને "રસિકવલ્લભ"

મધ્યકાલીન ગુર્જરસાહિત્યમા દયારામભાઇનું સ્થાન અપ્રતિમ છે. દયારામભાઇનુ કાવ્યસાહિત્ય વિપુલ છે. તેમાથી પ્રકટ થયેલા સાહિત્ય* ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં આપણને જણાય છે કે એ ભક્તકવિએ જેટલી સાહિત્યની સેવા કરી છે તેટલી સેવા બીજા કોઇ ગુજરાતી કવિએ ભાગ્યે જ કરી હશે. તેમના ગ્રંથોમા+ અનેક કૃતિઓ

* જુવો (૧) નર્મદ સંગ્રહીત દયારામ કાવ્યસગ્રહ; (૨) પ્રાચીન કાવ્યમાળા પુસ્તક ૧૨ અને ૧૩; (૩) નારણદાસ પરમાનંદદાસ પ્રકાશિત કાવ્યમણિમાળા, અને (૪) બૃહત્કાવ્યદોહન

\+ "રસિકવલ્લભ," "રસિકરંજન," "અજામિલાખ્યાન" "નાગનજીતિ વિવાહ," "રુક્મિણીવિવાહ," "સત્યભામા વિવાહ" "ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય," "પ્રેમરસ ગીતા," "વસ્તુવૃન્દ દીપિકા," "અનુભવ મંજરી," "મીરાચરિત્ર," "સતસૈયા" "બ્રાહ્મણ ભક્તસંવાદ," "ભક્તિપોષણ, "હરિભક્તિચંદ્રિકા," "મનમતિસંવાદ" "પ્રબોધબાવની," "પુષ્ટિપથરહસ્ય," "સારાવલી," "રૂપલીલા" "મુરલીલીલા" "કૂટશ્લોક" ઇત્યાદિ

વિદ્યમાન છે એ સર્વ અવલોકનાને તેમા મુખ્યત્વે બે પ્રકારની અસરો જણાય છે.

(૧) ગુજરાતી સાહિત્યની (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યની.

ગુજરાતી સાહિત્યની અસરમા ખાસ કરીને ભક્તકવિઓ નરસિંહ મહેતા, મીરાં, ભાલણ, તેમજ વિષ્ણુદાસ, નાકર તથા પ્રેમાનન્દની અસરો સ્પષ્ટ જણાય છે તેમની રચનાઓમા નરસિંહ, મીરાં અને ભાલણની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઝળકી રહે છે આખ્યાનોમા વિષ્ણુદાસ, નાકર તથા પ્રેમાનન્દની શૈલીનુ અનુસરણ છે પણ "રસિકવલ્લભ" ગ્રથમા જાણે અખાની અખેગીતાનુ અનુકરણ હોય તેમ જણાઇ આવે છે પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યમા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રથો, સૂરદાસ, ગોવિદદાસ, પરમાનદદાસ ઇત્યાદિ અષ્ટસખાની વાણી, તથા અણુભાષ્ય ઉપરની "પ્રદીપ" ટીકાના લેખક બાલકૃષ્ણ ભટ્ટની પ્રબળ અસર થયેલી છે તેમની કવિતાના વિષયો ખાસ કરીને શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધ પર છે. તેમણે સ્થળે સ્થળે ભાગવતની વાતોને જ પોતાના કાવ્યોમા ઉતારી છે એટલુ જ નહિ, પણ તેનો મર્મ શ્રી વલ્લભાચાર્યકૃત સુબોધિનીજી ટીકાને આધારે પ્રગટ કર્યો છે. આ ખરેખર તેમની કાવ્યશક્તિનો અદ્ભુત વિજય સૂચવે છે

પ્રસ્તુત લેખનો હેતુ દયારામની કવિતા વિષે કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી, પણ તેમના "રસિકવલ્લભ" નામના ગ્રથમા જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર એમણે કર્યો છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે

કવિ પુષ્ટિમાર્ગ યાને શુદ્ધાદ્વૈત સપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી વલ્લભાચાર્યજી છે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ માર્ગનુ નામ શુદ્ધાદ્વૈત માર્ગ કહેવાય છે ભારતવર્ષમા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ઘણા સમર્થ ચિન્તકોએ ચિન્તનો કર્યાં છે વેદવ્યાસ અગર બાદરાયણ વ્યાસજીના બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરનુ ભાષ્ય જે વેદાંતનુ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે છે તે કેવલાદ્વૈત નામે ઓળખાય છે શ્રી રામાનુજાચાર્યનુ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ, શ્રી નિમ્બાર્ક અને ભાસ્કરાચાર્યનુ દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, આનદતીર્થ અગર શ્રી મધ્વાચાર્યનુ દ્વૈતવાદ અને શ્રી વલ્લભાચાર્યનુ શુદ્ધાદ્વૈતવાદના નામથી ઓળખાય છે દયારામભાઇએ એમના "રસિકવલ્લભ"મા જે તત્ત્વજ્ઞાન સબધી વિચારો દર્શાવ્યા છે તે શુદ્ધાદ્વૈતની સરણિને અનુસાર છે, માટે આ પ્રકારના અદ્વૈત મતના મુખ્ય સિદ્ધાતો કયા છે તે આપણે પ્રથમ જોઇએ કારણ કે જ્યા સુધી આ સિદ્ધાતો વાચકના મનમા બરાબર દૃઢીભૂત થયા નથી ત્યાસુધી "રસિકવલ્લભ" ગ્રથમા પ્રવેશ થવો એ ઘણુ કઠિન, લગભગ અશક્ય છે સિદ્ધાતો સક્ષેપમા નીચે પ્રમાણે છે

(૧) જીવ, જગત્, આદિ જે નાનારૂપ પ્રતીતિ જણાય છે તે વસ્તુત બ્રહ્મરૂપ છે અને સત્ય છે ઘટ પટાદિ ભેદો માયાથી અગર અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયા નથી, પણ "एकोऽहं बहु स्याम्" ઇત્યાદિ શ્રુતિવચન અનુસાર બ્રહ્મની ઇચ્છાથી થયેલા છે માટે એ પ્રતીતિ તે આભાસ માત્ર નથી, મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે-બ્રહ્મરૂપ છે

(૨) શ્રુતિઓમા બ્રહ્મનુ વર્ણન સાકાર તરીકે કર્યુ છે તેમ નિરાકાર તરીકે પણ કર્યુ છે, તેથી કેટલાક તત્ત્વચિંતકો એ શ્રુતિઓમા પરસ્પર વિરોધ જુએ છે, અને તેનુ સમાધાન કરવાને માટે "માયા" તત્ત્વને આગળ ધરે છે પણ શ્રુતિવચનોમા આ રીતે વિરોધ જોવો તે યુક્ત નથી કારણ કે બ્રહ્મ સાકાર પણ છે અને નિરાકાર પણ છે બ્રહ્મનો આકાર આનદ છે-બ્રહ્મ આનદ સ્વરૂપે તે સાકાર છે તૈત્તિરીયોપનિષદની બ્રહ્માનદવલ્લીના આઠમા અનુવાકમા આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો છે ત્યા પ્રથમ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય

અને વિજ્ઞાનમય એમ બ્રહ્મની વિભૂતિઓનુ વર્ણન કર્યું છે (કોપ તરીકે નહિ) તે વિભૂતિના વર્ણનબાદ એવુ કહેવામા આવ્યુ છે કે આનંદમય બ્રહ્મ એ સર્વેના આત્મારૂપ* છે માટે બ્રહ્મ એ આનંદસ્વરૂપે સાકાર છે, અને વળી તેમા પ્રાકૃત આકારનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તે નિરાકાર પણ છે શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે તેનુ કારણ કે તે શબ્દનો અર્થ સદાનંદ થાય છે. +

(૨) બ્રહ્મ એ જગતનું સમવાયિ કારણ છે તેમ નિમિત્ત કારણ પણ છે અર્થાત્ બ્રહ્મમાથી જ જગતની ઉત્પત્તિ છે તેમ બ્રહ્મ જ જગતનો કર્તા છે જેમ મૃત્તિકા એ ઘરનુ સમવાયિ કારણ છે, અને કુંભકાર એનં નિમિત્તકારણ છે, એવી રીતે અહિઆ જગતનુ સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ ભિન્ન નથી એક જ છે જગત્ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. ભેદ પ્રતીતિ માત્ર વાણીનો વિલાસ છે, વસ્તુત તે બ્રહ્મ છે "મૃત્તિકા એ જ સત્ય છે. ઘટાદિ માત્ર વાણીના વિકાર છે-વિલાસ છે" આ ઉપરથી એવો અર્થ સમજવામા આવે છે કે જગત્ ઇત્યાદિ ભેદો તે તે રૂપે સત્ય છે બ્રહ્મમાથી જગતની ઉત્પત્તિ તે વૈવર્ત (ભ્રમમૂલક) નથી, પણ પરિણામ રૂપ છે પણ આ પરિણામ સાંખ્યોનો વિકૃત પરિણામ નથી, પણ અવિકૃત પરિણામ છે દૂધમાથી દહિ, ઘી ઇત્યાદિ પરિણામ વિકારવાળા પરિણામ છે કારણ કે પછીથી દૂધના રૂપમા તે ફેરવાઇ શકતા નથી પણ સુવર્ણમાથી અનેક પ્રકારના અલંકારો કરવામા આવે છે, છતા તેને શુદ્ધ રૂપમા ફેરવી શકાય છે, માટે તે પરિણામ વિકાર વગરનુ છે તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાથી જીવ તથા જગત્ વગેરે થયેલા પરિણામો અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે, તે દરેક પાછુ શુદ્ધરૂપ બ્રહ્મમા ફેરવી શકાય છે.

(૪) જગત્ અને સંસારમા ઘણો ભેદ છે જગત્ સત્ય છે, પણ સંસાર મિથ્યા છે જગતની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાથી છે બ્રહ્મની આવિર્ભાવ શક્તિથી જગતનું અસ્તિત્વ જણાય છે સંસાર જીવને તેની અવિદ્યાથી થાય છે જગતનો લય બ્રહ્મની ઇચ્છાથી બ્રહ્મમા થાય છે. જેમ કરોળીઓ પોતાની જાળને પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે સંકેલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ જગતને પોતામા સંકેલી લે છે, પણ સંસારનો નાશ વિદ્યાથી થાય છે

(૫) જીવ ને બ્રહ્મનો સંબંધ અંશાંશિભાવનો છે બ્રહ્મના સત, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ ધર્મોમાથી ચિત્ અને આનંદનુ તિરોધાન થવાથી સત રૂપે-જગતરૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે ફક્ત આનંદનુ તિરોધાન થવાથી ચિત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે બ્રહ્મનુ કેવલ ચિદ્રૂપ તે જીવ કહેવાય છે તે જીવ અણુ છે તે હૃદયપ્રદેશમા સ્થિત છે તેનુ ચૈતન્ય ચંદનની માફક સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે. અગ્નિ વિસ્ફુલિંગન્યાયે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે

(૬) જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિમા ભક્તિ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ માટે સાધન શિરોમણિ મનાય છે ભક્તિમા નવધાભક્તિના નવે રૂપ નહીં, પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ એક જ શુદ્ધ સાધન છે

ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધાદ્વૈત મતના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે, અને આ સિદ્ધાન્તોનો શાંકર વેદાન્ત સાથે કેટલેક અંશે વિરોધ છે દયારામે પોતાના "રસિકવલ્લભ" ગ્રંથમા આ સિદ્ધાન્તોનો

---

* જુવો तस्माद्विज्ञान ત્યાથી रसो वै स । य लब्ध्वा आनंदी भवति સુધી

\+ कृषिर्भूवाचकः शब्द णो निवृत्ति वाचक । तयोरैक्य परब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ कृष् એ સત્તા વાચક શબ્દ છે અને ण નિવૃત્તિસુખ—આનંદ વાચક છે તે બન્ને શબ્દનો સમન્વય સદાનંદનો વાચક છે માટે કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે વેદાન્તના બ્રહ્મ શબ્દનો સંપ્રદાયમા કૃષ્ણ તરીકે વ્યવહાર કર્યો છે

ઉલ્લેખ કર્યો છે. "રસિકવલ્લભ" તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ હોવા છતાં પણ કવિએ તેને કવિત્વ રીતિથી રસિક બનાવવાનો પ્રયત્ન ઘણો સારો કરેલો છે. આ ગ્રંથનું નામ રસિકવલ્લભ રાખવાનું પ્રયોજન એ છે કે તે ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનાર રસિક કહેતાં શ્રીકૃષ્ણને વલ્લભ (પ્રિય) બને છે. અગર તે ગ્રંથ રસિક પુરુષો-ભક્તિરસને ચહાનારાને ઘણો જ પ્રિય છે, અથવા તો તે ગ્રંથ રસિક છે તેમ જ વલ્લભ (પ્રિય) છે. માટે આ ગ્રંથનું નામ "રસિકવલ્લભ" રાખ્યું છે. આખા ગ્રંથમાં એકંદરે ૧૦૯ પદ છે. દરેક પદનો આરમ્ભ સામેરી રાગના બે શ્લોકોથી કર્યો છે અને પછીથી આઠ શ્લોકોનો એક એવા ઢાળ યોજ્યા છે. ગ્રંથનો વિષય જિજ્ઞાસુને સરલ બને તેટલા માટે કવિએ આખું કાવ્ય ગુરુશિષ્યના સંવાદમાં મૂક્યું છે. પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરીને તથા ગ્રંથવિષયનો નિર્દેશ કરીને, કવિએ શુદ્ધાદ્વૈતનું સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, અને પછી કવિએ ભારતવર્ષની જે યાત્રાઓ કરેલી તેનું પણ દિગ્દર્શન આપણને કરાવ્યું છે. કવિએ પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવાને કોણ અધિકારી છે, તે સંબંધી કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

પરિપૂર્ણ જ્ઞાની ભલો કે સમજાવવો ભલો મુગ્ધ;
અધગર્યો સુધરે નહિ જેમ સુધરે ન વણસ્યું દુગ્ધ.

પછીથી જીવનું આત્યન્તિક કલ્યાણ શાથી થાય તેના ઉત્તરમાં કવિ "પ્રભુનું ભજન કરવાથી" એવો આશય જણાવે છે. ત્યારપછી ભગવન્માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું છે. વર્ણન પછી પ્રભુની સેવા શા માટે મુખ્ય છે તે જણાવે છે. સેવાભાવની સિદ્ધિ થવા માટે વિશ્વમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ રાખવો જોઇએ-સર્વાત્મભાવની સ્પૃહા કરવી જોઇએ. આ પછીથી સામાન્ય ધર્મ ઉપર કવિએ કંઇક વિવેચન કર્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

વિશ્વ સકળ છે હરિનું રૂપજી,
એકારો વ્યાપક બ્રહ્મ અનુપજી;
કરતા હરતા પોષક સ્વામીજી,
સહુ ઘટવાસી અંતર્યામીજી.

દરેક પદાર્થોમાં—વ્યક્તિઓમાં પ્રભુનો વાસો છે, માટે જીવે સંસારમાં કેવી રીતે વર્તવું તે કહે છે—

માટે કોઇનો દ્રોહ ન કરવોજી,
હરિ દુઃખાશે એ ભય ધરવોજી;
જે તે રીતે કોઇ તનુધારીજી,
સુખી કરતાં ખુશી કુંજવિહારીજી.

ઢાળ

કુંજવિહારી રાજી રહેજો દયા સહુ પર હોય;
આત્મા ન કોઇનો દુઃખવે નવ દોષ કોઇનો જોય.

આ દરેક વ્યક્તિનો સામાન્ય ધર્મ છે. તે પછી કવિ અવ્યભિચારિણી અગર અનન્યાભક્તિના વિષય ઉપર આવે છે. આ ભક્તિનો વ્યવહાર કવિ "ટેકની ભક્તિ" એ શબ્દથી કરે છે. શા માટે કૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવી જોઇએ અને અન્ય દેવોની નહિ, તે માટે કવિ નીચેનું લૌકિક કારણ આપે છે.

પ્રતિ પશુ પશુએ સિસાટો,
પ્રતિ પોળીએ શું મોણ;
સમજુ ન દેવા વિસરે,
વડિ વડિ પ્રત્યે લોણ.

ગોવાળીઓ જ્યારે પોતાના પશુઓને બોલાવવા જાય છે ત્યારે દરેકને જુદી જુદી બૂમ પાડીને બોલાવતો નથી, તેમ જ દરેક પોળીએ-રોટલીમાં મોણ નાખવામાં આવતું નથી તેમજ સમજુ માણસ વડીઓ થઇ રહ્યા પછી દરેક વડી ઉપર જુદું જુદું મીઠું ભભરાવતો નથી; તે જ રીતે **सर्वं खल्विदं ब्रह्म** એ ન્યાયે જો બ્રહ્મનું ભજન થતું હોય તો તેમાં બીજા બધાઓનું પણ આવી જ જાય છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનું ખરૂં સાધન અન્ય-

ભિચારિણી ભક્તિ છે. જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી સ્વપતિનો પ્રેમ સંપાદન કરી શકતિ નથી, તેમ દરેક સ્થળે ચિત્તને ભટકતું રાખનાર ભક્ત પ્રભુ પ્રેમને પણ મેળવી શકતો નથી.

> સઘળે સરખી પ્રીત ન સારીછ,
> ટેકની ભક્તિ પ્રભુ અતિ પ્યારીછ;
> અળગા અન્યાશ્રિત ભગવંતછ,
> વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાંતછ.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જેનામાં સિદ્ધ થઇ છે તે જ ભક્તો પ્રભુના સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તેઓ જ પ્રભુની લીલાદર્શનના ઉત્તમ અધિકારી છે. બાકીનાઓના પ્રયત્ન મૃગજળવત્ વ્યર્થ છે. આ સંબંધી કવિ અનેક દૃષ્ટાંતો નીચે પ્રમાણે યોજે છે.

> શ્રી ગિરિધરના ભક્ત સુહાગીછ,
> પ્રેમરસ ભક્તિતણા વિભાગીછ;
> એ સરજી છે હરિરસ પીવાછ,
> અણ અધિકારી ન ઉતરે ગ્રીવાછ.

× × ×

ભગવદી જન ભગવંત ભજવા, નિત્ય નવલા કોડ,
જનદયા પ્રીતમ પ્રભાકર દેખે ન આસુરી ઘોડ.+

ત્યારપછી શુદ્ધાદ્વૈતના અવિકૃત પરિણામ-વાદથી પ્રતિબિંબવાદ, વિવર્તવાદ, આભાસવાદનું ખંડન કરીને માયાવાદીની વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક સત્તાઓનું યુક્તિપ્રયુક્તિથી ખંડન કરીને ત્રીજી પારમાર્થિક સત્તાનો મર્મ પ્રકટ કરે છે.

જેનું રૂપ જ નહીં તેનું પ્રતિબિંબ ક્યાથી હોય ! ઉલટ પક્ષે પ્રતિબિંબ છે તો જે મૂલ બિંબનું તે પ્રતિબિંબ, તે પણ છે જ. વળી ચારે યુગમા સર્પ સાચો છે, માટે સર્પમા દોરડાની ભ્રાન્તિ થાય છે. જો રજ્જુ તદ્દન

+ ઘોડ=ધુવડ

અસત્ય હોય. આકાશના પુષ્પની માફક તો તે કેમ જોઇ શકાય ? તે જ પ્રમાણે જો છીપ સાચી ન હોય, અને તેને જોનાર મનુષ્ય સત્ય ન હોય તો પછી ભ્રાન્તિ શી રીતે સંભવે ? વળી મૃગતૃષ્ણિકા જલના દૃષ્ટાંતમાં પણ સૂર્યનાં કિરણ સત્ય ન હોય તો ધરતીમાં ચમક શાથી થાય ? સૂર્યના કિરણમાં જલ છે માટે જ પૃથ્વીમાં તાર રૂપે દેખાય છે. આ રીતે પ્રતિ-પક્ષીઓના ખંડનપૂર્વક જગત્ સત્ય છે એમ સિદ્ધાંત સાબિત કરે છે.

ત્યારપછી કર્મની અસાધકતા, ભક્તિ-પ્રાધાન્ય, તથા મુક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કવિ કરે છે. કર્મનું ફળ માત્ર "સત્વની શુદ્ધિ છે." પણ કર્મ કેવી રીતે કરવાં તો કહે છે કે "વીતરાગી થઇને." ખરૂં કર્મ કયું ? તો કવિ જણાવે છે કે,

"સેવા સદા શ્રીકૃષ્ણ કરવી તે જ વર એક કર્મ."

પછીથી બ્રાહ્મણ અને ભક્તામાં તારતમ્ય શું તેનો નિર્ણય કવિ આપે છે. બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા માત્ર એટલી જ કરવામા આવી છે કે "જે બ્રહ્મ જાણે છે તે જ બ્રાહ્મણ જન્મ સાચો શુદ્ર.' જ્ઞાન અને ભક્તિ તથા ઉત્તમ કર્મોથી જ બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણત્વ પૂજાય છે.

જે લોકો अहं ब्रह्मास्मि માને છે તેને ઉદ્દેશીને કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે–

> હુ સાગર હું બોલે લવણજી,
> સત્ય કહે તે વાણી કવણજી;
> જીવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાયછ,
> નદી ઉલટી વહી મૂળ ન સમાયછ.

વળી કહે છે, હરિ એ અક્ષર રૂપે છે અને જીવ એ र વર્ણ છે આ વર્ણ અક્ષરોમા આવે છે માટે તે અક્ષરથી ભિન્ન નથી, તેમ જ બ્રહ્મથી જીવ ભિન્ન નથી.

હરિના જનને તો મુક્તિ પણ આનંદ આપી શકતી નથી, તે માટે કહે છે–

ટોકળા સરખી મુક્તિથી જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન;
જે ભક્તિ ઘેબર જોગિયા તેનું ન માને મન.

જ્ઞાન અને ભક્તિનું તારતમ્ય આ પ્રમાણે છે—

ભક્તિમણિ ને દીપક જ્ઞાનજી,
અભય ભજયાદિ કર માનજી.

વળી બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે—

ભવતારણ નૌકાભક્તિ દારતુમ્બિ જ્ઞાનાદિક.

અંતમાં કવિ બોધ કરે છે, જે જીવે પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ સાધન જ મેળવું જોઇએ. શ્રવણ, કીર્તન, અર્ચન, સ્મરણ, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદનની ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછી પ્રેમલક્ષણા મેળવવી જોઇએ. આ પ્રેમલક્ષણાની મુખ્ય ચાર સ્થિતિઓ છે. સ્નેહ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા, તેમાં સ્નેહની દૃશ્યરુચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા અને ઉદ્વેગ એ ચાર અવસ્થાઓ છે, આસક્તિની વ્યાધિ, પ્રલાપ અને ઉન્માદ એ ત્રણ છે, અને વ્યસનની જડતા અને મૂર્છના એ બે હોય છે; અને છેલ્લી તન્મયતાની સ્થિતિ એમ એકંદરે દશ અવસ્થાઓ છે. જ્યારે ભક્તનો પ્રેમ તન્મયતાને પ્રાપ્ત થાય છે-પ્રભુના વિરહથી એને મરણતોલ દશા જ આવી જાય—તો જ પ્રભુ તેને અનુભવ કરાવે છે. આવો પરમ પ્રેમમાર્ગનો ઉપદેશ કવિ પોતાના કાવ્યના અંતમાં કરે છે. ઇતિ જય શ્રી કૃષ્ણ

૨૬

રા. રા દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીઃ

ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ

ઇ. સ. ૧૯૦૬માં સદ્ગત સુ. મણિભાઇને હું ભાવનગરમાં પ્હેલવ્હેલો મળ્યો. પ્હેલેજ દિવસે સુ. મણિભાઇએ મને ઋક્સંહિતામાંથી થોડું વાંચવા કહ્યું પછી તો અમે હમેશ સવારે અર્ધોએક કલાક ઋગ્વેદ સંહિતાનો સ્વાધ્યાય કરતા. જો કે મને ઋગ્મંત્રોનો અર્થ વિચારવામાં, એનું સાયણભાષ્ય જોવામાં તથા મંત્રોનું હાર્દ યથાશક્તિ હૃદયમાં ઉતારવામાં બહુ આનંદ આવતો અને સુ મણિભાઇને પણ આનંદ આવતો હોય એમ દેખાતું હતું, પણ અમારો આ સ્વાધ્યાય લાંબો ન ચાલ્યો મારે પણ બે ત્રણ મહિનામાં ભાવનગર છોડવું પડ્યું. પરંતુ એઓના પરિચયે મારા ચિત્તમાં કેટલાક નવા વિચારો જગાડ્યા જો કે તેઓએ ક્રિશ્ચીઍનીટી વિષે કોઇ દિવસ ચર્ચા કરી ન હતી પણ એમના પરિચયથી ક્રિશ્ચીઍનીટીની વિશિષ્ટતા વિષે મારા મનમાં વારવાર વિચારો આવ્યા કરતા સુ. મણિભાઇએ મને સ્વીડનબર્ગનાં એક બે પુસ્તકો પણ વાંચવા આપ્યા હતાં. ક્રીશ્ચીઅન સાહિત્ય સાથે હિન્દુ ધર્મના સાહિત્યની સરખામણીમાં એ વખતે મને એક બે વાત બહુ ખૂંચતી હતી. એક તો ઋગ્વેદના દશ હજાર મંત્રો ઓછામાં ઓછા ત્રણ ચાર હજાર વર્ષથી આપણી પાસે છે. પણ એ બધા મંત્રોનું મળતું વ્યાખ્યાન તો છસો વર્ષ ઉપર સાયણાચાર્યે કર્યું છે એ એક જ છે. સાયણાચાર્યે પણ

ઋગ્મંત્રોનો કેવળ શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કર્યો છે, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ વેદોનો જુદી રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો પણ એમનો શુષ્ક ઈશ્વરવાદ હૃદયને કે બુદ્ધિને રુચે એવો નથી. ટુંકામાં સ્વીડનબર્ગે જે રીતે બાઇબલનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે રીતે, હિન્દુ ધર્મના આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, વેદોનું વ્યાખ્યાન કેટલું આવશ્યક છે એ મને ભાવનગરના એ દિવસોમાં વારંવાર લાગ્યા કરતું,

બીજી વાત. કોમળ અને સ્નેહાળ જીવાત્માઓને આકર્ષે એવું હિન્દુ ધર્મમાં શું છે એ પ્રશ્ન પણ મારા મનને એ વખતે વારંવાર મુંઝવતો હતો. પાછળથી ભક્તિમાર્ગના વિવિધ સંપ્રદાયોના વિશાળ સાહિત્યને જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને મનની કેટલીક ગુંચ ઉકલી ગઇ. ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ વચ્ચે ઘણું સામ્ય દેખાયું. માનવ આત્માની અલૌકિક સ્નેહની ભૂખને સંતોષવાની વાસનામાંથી ભક્તિમાર્ગનો તથા ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો છે, એમ લાગ્યું.

જો કે દેશકાળના ભેદને લીધે તથા સામાજિક તેમ જ સાસ્કારિક પરિસ્થિતિને અંગે આપણા ભક્તિમાર્ગની કેટલીક વિશિષ્ટતા ખ્રીસ્તી ધર્મમાં નથી, અને એથી ઉલટું ખ્રીસ્તી ધર્મની કેટલીક વિશિષ્ટતા આપણા ભક્તિમાર્ગમા નથી એ વાત ખરી છે, છતાં આ બેય ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળમાં ચાલેલા ધર્મપ્રવાહોમાં સામ્ય પણ ઘણું ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

ઈશિતત્ત્વની સ્નેહસ્વરૂપતાઃ—ખ્રીસ્તી ધર્મે ઈશિતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માન્યું છે. Love is God and God is love એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ખ્રીસ્તી ધર્મની આકર્ષકતાનું આ માન્યતા મોટું કારણ છે. આ મુખ્ય માન્યતાની આસપાસ બીજી અનેક કોમળ ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. અને ખ્રીસ્તીઓનાં ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપર જ નહિં પણ લૌકિક સાહિત્ય ઉપર પણ આ માન્યતાએ તથા એને વીંટાએલી ભાવનાઓએ ઘણી બળવાન અસર કરી છે.

આપણો ભક્તિમાર્ગ પણ ઈશિતત્ત્વને સ્નેહ રૂપ માને છે. **રસો વૈ સઃ** એ શ્રુતિ વચનને પ્રમાણ રૂપ માની ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ ઈશિતત્ત્વને રસરૂપ–સ્નેહ રૂપ માન્યું છે. અને આ એક માન્યતાની આસપાસ ખ્રીસ્તીધર્મથી કાઇક જુદી જાતની પણ અનેક સુંદર ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. આ માન્યતાની છાપમાં ભક્તિમાર્ગનું ઘણું વિશાળ સાહિત્ય, સંસ્કૃતમાં જ નહિં પણ તામિલ, તેલગુ, બંગાળી, વ્રજ, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં પણ આજ સુધી વિકસી ગયું છે. પણ ભક્તિમાર્ગની બહાર આપણા લૌકિક સાહિત્ય ઉપર આ માન્યતાએ ઝાઝી અસર કરી જણાતી નથી.

પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન–ભક્તિઃ–આ દેશના ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો ભક્તિને જ પ્રભુપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન માને છે. ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતા પણ એવી જ છે. આપણે જેને ભક્તિ કહીએ છીએ તેને ખ્રીસ્તી સાહિત્ય પ્રભુ તરફનો પ્રેમ કહે છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ પણ ભક્તિ શબ્દનો અર્થ સમજાવતા કહ્યું છે કે—

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु
सुदृढः सर्वतोऽधिकः।
स्नेहो भक्तिरितिप्रोक्त
स्तया मुक्तिर्नचान्यथा॥

ભક્તિનાં વિવિધ અંગોની બાબતમાં બહુ મળતાપણું દેખાતું નથી, પણ પ્રાર્થનાનું તત્ત્વ બન્નેને માન્ય છે. ખ્રીસ્તી ભક્તનું હૃદય પોતાના ઉત્કટ પ્રભુપ્રેમના આવેગને પ્રાર્થના દ્વારા શમાવે છે. આ દેશના ભક્તોએ પણ એ માર્ગનો કાંઇ ઓછો આશ્રય લીધો નથી. ભજનો

અને કીર્તનો ખ્રીસ્તી માગની સમૂહ–પ્રાર્થનાનું સ્થાન માગવે છે

ખ્રીસ્તી ધર્મ મોટે ભાગે મૂર્તિવાદને માનતો નથી એટલે આપણા ભક્તિમાર્ગની દેવમૂર્તિની સેવા જેવું ખ્રીસ્તી ધર્મમાં કાંઈ નથી પણ વૈષ્ણવ ભક્તો માનસીસેવાને જરૂર માને છે (**मानसी सा परा मता**) અને ક્રમે ક્રમે ચિત્તને માનસી સેવાનો અભ્યાસ પાડવાનો આચાર્યો એ બોધ કર્યો છે

અવતારવાદ–ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ બન્નેને અવતારવાદ માન્ય છે ઈશિતત્ત્વ મનુષ્યરૂપે અવતરે છે એટલી વાત ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે છે પણ આપણા ભક્તિમાર્ગમાં આવે છાવતાર, લીલાવતાર વગેરે અવતારના જે પ્રકારો કલ્પ્યા છે તથા એનો જે વિસ્તાર કર્યો છે તે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં નથી

ભક્તનું વર્તન ભક્તનું વર્તન કેવું હોવું જોઈએ એ બાબતમાં મતભેદ હોવાનો સંભવ ઘણો થોડો છે છતાં ભક્તહૃદયની અંતઃસ્થિતિના સામ્યના પરિણામ રૂપ સમાનતા એક બે બાબતમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે પરોઢી ઉપર સ્નેહ રાખવાનો ખ્રીસ્તી ધર્મે ખાસ બોધ કર્યો છે અને એક પિતાના બાળકો તરીકે મનુષ્ય માત્ર સાથે બન્ધુભાવ રાખવાનું સૂચવ્યું છે વૈષ્ણવ ભક્તો અન્ય વૈષ્ણવોને આત્મબન્ધુ ગણે છે અને પ્રાણીમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ જોવાનું લક્ષ્ય રાખે છે—

सर्व भूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
(भागवत.)

આપણો ભક્તિમાર્ગ દીનતાને ભક્તનું આવશ્યક લક્ષણ માને છે અને જો કે વર્તમાન ખ્રીસ્તી પ્રજાઓમાં દીનતાનો અભાવ એ મુખ્ય લક્ષણ છે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મશાસ્ત્રો તો દીનતા ઉપર બહુ ભાર મુકે છે

શરણાગતિ–ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો પ્રભુને શરણે ગયા વગર પ્રભુનો અનુગ્રહ ન મળે એમ માને છે, અને થોડે ઘણે અંશે ગુરુ કૃપાને પણ આવશ્યક ગણે છે, ઈશુખ્રીસ્તને શરણે ગયા વગર મનુષ્ય ઈશ્વરકૃપાનું પાત્ર ન બની શકે એ ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતાના મૂળમાં રહેલી ભાવના ભક્તિમાર્ગની શરણાગતિની ભાવનાથી બહુ જુદી નથી આ માન્યતાના પરિણામો પણ સખ્ખાજ આવ્યા છે મધ્યયુગમાં ખ્રીસ્તીઓએ અખ્રીસ્તીઓ ઉપર તથા એક જ ધર્મના જુદા જુદા રાજાઓએ એક બીજા ઉપર અનેક જુલમો ગુજાર્યા છે હિન્દુધર્મ અહિન્દુ ઉપર તેને બળાત્કારે હિન્દુ કરવા માટે મોટા પાયા ઉપર જુલમો કર્યા હોય એવું જાણવામાં નથી પણ વૈષ્ણવે એ શૈવોને અને શૈવોએ વૈષ્ણવોને વારંવાર બહુ કષ્ટ આપ્યું છે

પતિતોનો ઉદ્ધાર–ગમે તેવો પતિત પણ પ્રભુને શરણે જાય તો પ્રભુ એનો ઉદ્ધાર કરે છે એ માન્યતા ભક્તિમાર્ગ અને અને ખ્રીસ્તીધર્મ બન્નેમાં છે. ભક્તિમાર્ગના સાહિત્યમાં પ્રભુનો આ મહિમા બતાવનાર અનેક આખ્યાનો છે શૂદ્રો અને અનાર્યોનો ઉદ્ધાર કરવામાં–એમને ઉંચા સંસ્કાર આપી હિન્દુપ્રજામાં ભેળવી દેવામાં વૈષ્ણવ અને શૈવ ભક્તિમાર્ગે ઘણું કામ કર્યું છે વૈદિક બ્રાહ્મણમતથી વિરુદ્ધ એવી આ ઉદારતા ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયોમાં થોડે ઘણે અંશે ઉતરી છે

છેક ઇસ પૂર્વે બીજા શતકમાં યવન (ગ્રીક) હેલીઓદોરસ પોતાને ભાગવત કહે છે (જુઓ બેસનગરનો ગરુડધ્વજનો લેખ) અને છેક આધુનિક સ્વામીનારાયણની કેટલાક ખોજાઓ ભક્તિ કરે છે અનમત્ત વૈદિક બ્રાહ્મણ મતે વારંવાર ભક્તોની આ ઉદાર ભાવનાને દાબી દીધી છે એટલે એનો પાછળના સમયમાં બહુ વિકાસ થઇ શકો નથી પરંતુ મતભેદ ગમે તો પોતાની હૃદયપ્રેરણાને અનુસરી બ્રાહ્મણ

મર્યાદાઓ સામે વારંવાર બંડ ઉઠાવ્યું છે. આવા સંતોમાં રામ અને રહેમાનને એક ગણનાર કબીરજી સર્વથી આગળ ગયા જણાય છે. ખ્રીસ્તી ધર્મનો તો પતિતોદ્ધારનો દાવો અને એ માટેનો પ્રયાસ એટલા સુપ્રસિદ્ધ છે કે દાખલા આપવાની જરૂર નથી.

કલાપોષકતા—ખ્રીસ્તી ધર્મના અને ભક્તિમાર્ગના મૂળમાં હૃદયની સ્નેહાળ તથા કોમળ વૃત્તિઓ છે અને આ વૃત્તિઓ લલિત કળાઓની પ્રેરક પણ છે; કદાચ એ કારણથી કે જેમે તે બીજાં બળોને પરિણામે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મે તથા ભક્તિમાર્ગે લલિતકળાને અસાધારણ ઉત્તેજન તથા પોષણ આપ્યાં છે મધ્યયુગમાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ તથા ચિત્રકળાનો ખ્રીસ્તીધર્મની છાયામાં કેવો ભવ્ય તથા કેટલો વિકાસ થયો છે એ સુવિદિત છે. સેંટપીટર વગેરે દેવળો ગુરો પમાથી અદ્રશ્ય થઇ જાય તો ત્યાં જોવા જેવું સ્થાપત્ય કામ શું રહે? આ દેશમાં ભક્તિપ્રધાન મહાયાન બૌદ્ધધર્મ કરતાં કાંઇક ઉતરતે દરજ્જે પણ બીજા કોઇ પણ બળ કરતાં બહુ બહુ આગળ જઇને વૈષ્ણવ તથા શૈવપંથે સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓને પોષેલ છે પ્રાચીન કાળ માટે જુઓ એલીફન્ટા, એલોરા વગેરે ગુફાઓ; પાછલા કાળમાં, બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી અદ્રશ્ય થયા પછી તો વૈષ્ણવોએ, શૈવોએ તથા કંઇક અંશે જૈનોએ આ દેશની સ્થાપત્યકળાને આજ સુધી જીવતી રાખી છે દેવમૂર્તિઓ સિવાય બીજા શિલ્પની તો કદાચ આપણને ખબર જ નહોતી. ચિત્રકળાને વૈષ્ણવધર્મે પાછલા કાળમાં ઘણું પોષણ આપ્યું છે. (જુઓ રાજપૂત ચિત્રકળાના નમૂના) આ રૂપગત ભક્તિમાર્ગે કવિતાને ઘણો ખોરાક આપ્યો છે અને સંગીતનો ઘણો ઉત્કર્ષ કર્યો છે. (જુઓ સુરદાસ વગેરેના હાપદા) સંગીતકળાને જીવતી રાખવામાં વૈષ્ણવ મન્દિરો આજ પણ ઘણો ભાગ ભજવે છે.

આ વિષયનો આથી વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ખ્રીસ્તીધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે એટલું સિદ્ધ કરવા માટે આટલા દૃષ્ટાંતો બસ છે. કારણ કે આ બાબતો બાહ્ય આભૂષણ રૂપ નથી, પરંતુ તે તે ધર્મના આત્મભૂત તત્ત્વ સાથે સંલગ્ન છે. ખ્રીસ્તી ધર્મને લગતી કેટલીક કથાઓ શ્રી કૃષ્ણની કથાઓને કેટલેક અંશે મળતી આવે છે, પણ એ બાબતને હું તો વિશેષ મહત્ત્વ આપતો નથી.

પ્રાચ્યવિદ્યા વિશારદોએ તથા ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ આપણા ભક્તિમાર્ગ સાથે ખ્રીસ્તી ધર્મનું આ પ્રકારનું સામ્ય તરત પકડયું હતું અને સ્વાભાવિક સ્વધર્માભિમાનને વશ થઇ આ દેશના ભક્તિમાર્ગ ઉપર—ખાસ કરીને વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસર થઇ છે એમ માની લીધું રામાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને રામાનુજની પણ પહેલાના દ્રાવિડ સંતો ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પછી ઘણે કાળે જન્મેલા હોવાથી એ બધા ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસરને સંભવિત માનવામાં કાંઈ વાંધો નડયો નહિં. પણ છેલ્લા વીશ પચ્ચીશ વર્ષની પુરાતત્ત્વ વિષયક શોધખોળના પ્રકાશની મદદ વડે પ્રાચીન સંસ્કૃત તેમજ તામિલ સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસને પરિણામે હવે તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે ભક્તિમાર્ગનું-ભાગવતધર્મનું મૂળ ખ્રીસ્તી ધર્મથી જ નહિ પણ કદાચ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મથી પણ પ્રાચીનતર છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) આ દેશના સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં પ્રભુપ્રેમને લગતી વાત આવે ત્યાં ત્યાં ખ્રીસ્તી ધર્મની અસર માનવાનો પવન હવે બંધ થઇ ગયો છે, પણ હાલમાં ભક્તિમાર્ગના જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું ખ્રીસ્તી ધર્મ સાથે

સામ્ય બનાવીને ઉપસંહારમાં ખ્રીસ્તી ધર્મને ઉચ્ચતર દર્શાવવાનો પ્રયાસ ઘણા વિદ્વાન પાદરીઓ કરે છે!

ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના વેસનગરના લેખમાં તથા પાતંજલ મહાભાષ્યમાં જેનો ઉલ્લેખ મળે છે તે પ્રાચીનતર ભાગવત ધર્મમાં તો નહિં જ પણ પાછળથી વિકાશ પામેલા ભક્તિમાર્ગના મહા પ્રવાહમાં ક્યાંક ખ્રીસ્તી ધર્મની યે અસર થઈ હોય તો તે અસંભવિત નથી; પણ ભક્તિમાર્ગનાં પ્રાણભૂત તત્ત્વો તો સ્વતંત્ર રીતે વિકસેલાં દેખાય છે. ખરી રીતે પરમતત્ત્વની ઝંખનામાં દોડતાં માનવ હૃદયની સ્નેહાળ અને કોમળ વૃત્તિઓનું પરિણામ ભક્તિમાર્ગમાં અને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં કેટલેક અંશે એક સરખું આવ્યું છે. બન્નેમાં જે અમુક સમાન સિદ્ધાન્તો દેખાય છે તે એકની બીજા ઉપરની અસરનું પરિણામ નથી પણ સર્વ દેશકાળમાં માનવહૃદયની સ્નેહાળ વૃત્તિઓ સમાન હોવાનું પરિણામ છે. વળી મનુષ્ય બુદ્ધિએ ભક્તિના મૂળ તત્ત્વનો પોતપોતાના દેશ, કાળ, સંસ્કાર, વિચાર, વ્યવહાર, પરંપરા વગેરેને અનુસરી જે વિસ્તાર કર્યો છે તેમા ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ એટલાં જુદાં પડે છે કે એકની બીજા ઉપરની અસરનો પ્રશ્ન તદ્દન ઉડી જાય છે.

ભક્તિમાર્ગ ઉચ્ચતર કે ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉચ્ચતર એનો વિચાર જ મને તો અસહ્ય લાગે છે. હૃદયમાં ઉંડા ઉતરીને જોઈએ તો એક પરમાત્મા તરફ પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે. અને પરમપિતાની ઝ્હેજ પણ ઝાંખી થતાં ભક્તિમાર્ગ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ કાંઇ દેખાતું નથી. માત્ર એક પ્રેમરસ સર્વવ્યાપક થઇ જાય છે.

તા. ક. ઋક્‌સંહિતા વગેરે મંત્ર ભાગનાં અધિક ભાષ્યો ન હોવાનું કારણ પાછળથી મને સમજાયું કે ઔપનિષદ્ તત્ત્વજ્ઞાને હિન્દુ સમાજના મન ઉપર એટલી ઉંડી અને પ્રબળ અસર કરી કે બધા આચાર્યોએ પોતપોતાનો મત સિદ્ધ કરવા માટે ઉપનિષદો ઉપર મોટા ભાષ્યો રચ્યા. આ રીતે ઉપનિષદ્ ભાગ આગળ મંત્ર ભાગ સ્થૂલ લાગીને ગૌણ પડી ગયો. પણ આ જમાનામાં મંત્ર ભાગના ઐતિહાસિક મહત્ત્વને લીધે સંસ્કારી હિન્દુઓની નજર એ તરફ વધારે જાય છે એટલે જો કોઇ પ્રતિભાશાળી વેદાભ્યાસી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી મંત્ર ભાગનું વ્યાખ્યાન કરે તો નિઃસંશય આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમા ઘણો અગત્યનો ઉમેરો થાય.

૨૭

રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી:

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી એ નાટિકાનો સાર

[ધાર (પૂર્વેની સુપ્રસિદ્ધ ધારાનગરી)માં કમાલમૌલા નામની પુરાતન મસ્જીદ આવેલી છે જે, પૂર્વ મહારાજા ભોજનું સુપ્રસિદ્ધ "શારદાભવન" (ભોજનો દરબાર) હતું અને હજુ પણ ભોજશાલાને નામે ઓળખાય છે. આ દરબારને મસ્જીદના રૂપમાં મુસલમાનોએ ફેરવ્યો છે. એ મકાનમાં સહસ્ત્રાવધિ શિલાલેખો સંસ્કૃત અને માગધી ભાષામાં હતા, જે મુસલમાનોએ નિમાજ પડવાની બેઠકો પર લાદીઓ તરીકે વાપર્યા અને શિલાલેખો ઘસી નાંખ્યા, તેમજ ભીંતોની અંદર ઉંધા ચણી દીધા. આ રીતે સંસ્કૃત વાઙ્મયનો અખૂટ ભંડાર, જે હૈયાત હોત તો ઘણું અજવાળું પાડી શકત તેનો નાશ થયો. આ મસ્જીદની ભીંતમાંથી એક નાનો પથ્થર પડી ગયો જે તપાસતાં શિલાલેખ હોવાનું જણાયાથી ઇ સ. ૧૯૦૩ ના નવેંબર માસમાં એ વિભાગમાંથી શિલાલેખો કાઢવામાં આવ્યા. તેમાં એક મોટા પથ્થર પર એક નાટિકા અર્ધી મળી આવી. એ જ બાજુમાં એટલા જ કદનો બીજો પથ્થર હતો જે આ નાટિકાનો બાકીનો ભાગ હોવા સંભવ છે. આ પથ્થર તદ્દન ઘસી નાંખવામાં આવ્યો છે અને માત્ર એકાદ બે છુટાછવાયા અક્ષરો સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું નહોતું. ત્રીજા પથ્થર પર ભોજરાજાએ સ્વતઃ માગધી ભાષામાં રચેલ 'કૂર્મસ્તોત્ર' કોતરેલું છે અને એનું કદ પણ ઉપરના પથ્થરો જેટલું જ છે. હજુ પણ એ દિવાલોમાંથી કેટલાક વધુ શિલાલેખો મળી આવવા સંભવ છે. મળી આવેલ નાટિકાનું નામ "પારિજાત મંજરી અથવા જયશ્રી છે." ગુજરાત પર માળવાના રાજા અર્જુન વર્મદેવે ચડાઇ કરી અને પર્વ પર્વતની લડાઇમાં ગુજરાતના રાજા જયસિંહ (?)ને હરાવ્યો અને તેની કુંવરી કેદ પકડાઇ. આટલી આ નાટિકામાં ઐતિહાસિક ઘટના છે.

આ નાટકનો કર્તા રાજ્યગોર મદન અને પથ્થર ઉપર કોતરનાર શિલ્પકાર સોની રામદેવ છે. આટલી માહિતી આપી આ નાટિકાનો ટુંક સાર નીચે પ્રમાણે શરુ કરૂં છું.*]

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી

અંક પહેલો

લેખની શરૂઆતમાં વિદ્યાદેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કર્યા પછી નાટકની વસ્તુ–રાજા ભોજના જેવા જ પરાક્રમી તેના વંશજ રાજા અર્જુન વર્મદેવનાં ગુણગાન છે એમ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને આખો લેખ બે શિલાઓ પર કોતરવામાં આવ્યો છે.

નાટકનો સૂત્રધાર પ્રેમદેવીનું આવાહન કરી, ભોજનાં ગુણ ગાન ગાય, પોતાની સ્ત્રી નટીને બોલાવે છે અને તે બન્ને વચ્ચે થતી વાતચિત નાટકની પ્રસ્તાવના રૂપે થાય છે. સૂત્રધાર જાહેર કરે છે કે પ્રેક્ષકોએ ચૈત્રમાસ (માર્ચ)ની પૂર્ણિમાને દહાડે રંગભૂમિપર રાજ્યગોર આચાર્ય મદન રચિત 'પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી' નામનું નવીન નાટક ચંદ્રની માફક અંધકારનો નાશ કર્તા દેવી સરસ્વતીના મંદિરમાં ભજવી બતાવવા આજ્ઞા કરી છે. આ મંદિર ધારાનગરીનાં ૮૪ ચોકમાં આવેલાં સઘળાં મંદિરોના આભૂષણ રૂપ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ વિખ્યાત

* મળી આવેલ નાટિકા મૂળ સંસ્કૃતમાં મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ તથા પથ્થરોનાં rubbings અમારા સંગ્રહમાં છે.–પુ. વિ. મા

કવિઓ, અને દૂર દેશથી આવતા સમર્થ વિદ્વાનોને પરસ્પર મળવાનું સંકેતસ્થાન છે

પછી નટી વસન્તઋતુના વર્ણન કરે છે અને સભાની ઉત્કંઠા જાગી લઇ સૂત્રધારને નાટકની વસ્તુ કહેવા વિનવે છે. સૂત્રધાર નીચે પ્રમાણે વદે છે.

પ્રિયે, મહાન નૃપતિ ભોજનો કુળદીપક વંશજ, રસધીરોનો ચૂડામણિ રાજા અર્જુનવર્મદેવ અને ગુજરાતના નૃપ જયસિંહ એ બે વચ્ચે લડાઇ મચી, અને પર્વપર્યન્ત (ઘણું કરી પંચમહાલમાં આવેલો પાવાગઢ)ના પડોશમાં બન્ને નૃપતિઓ વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થયું જેમાં બન્ને મેરુ તોફાનમાં મહાસાગરના મોજાઓની માફક એક બીજા સાથે અથડાયા. દુશ્મનનું લશ્કર હાર પામી રણભૂમિ છોડી નાસી ગયું ધારાના વિજયી નૃપે દેવ બાણવૃષ્ટિ બંધ કરી તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થએલા દેવોએ આકાશમાંથી રાજાપર પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવી, અને તેની સાથે એક પારિજાત (સ્વર્ગીયવૃક્ષ)ની પુષ્પમંજરી તેના વૃક્ષસ્થળ પર આવીને પડી અતીવ ચમત્કારિક રીતે આ પુષ્પમંજરીમાંથી એક અપૂર્વ લાવણ્યવતી કન્યા ઉત્પન્ન થઇ અને તેની સાથે જ એવી આકાશવાણી થઇ કે તે કન્યાને વરવાથી ધારાનો નૃપતિ રાજા ભોજના જેવો સમૃદ્ધિવાન અને સુખી થશે

આ ચમત્કારથી નટી વિસ્મય પામે છે સૂત્રધાર ખુલાસો કરે છે કે આ કન્યા ગુજરાતના ચાલુક્ય નૃપતિની કીર્તિ હતી રણભૂમિમાં તેના પિતાની હાર વખતે તે મૂર્છા પામી પારિજાતમંજરી રૂપમાં ફેરવાઇ, પાછી સ્ત્રી રૂપે ઉત્પન્ન થઇ

રાજા તેણીના સૌન્દર્યથી મુગ્ધ થયો, પરંતુ વડીલોની શરમથી ઝાઝો વખત તેણીના સામું જોઇ શકો નહિ, તેણે પોતાના વિશ્વાસુ કંચુકી કુસુમાકરને તેણીના લક્ષણ અને સભાળ લેવાનું કાર્ય સોંપ્યું.

કંચુકીપત્ની વસન્તલીલાએ પારિજાતમંજરીને ધારાગિરીના શિખરપર આવેલા સુંદર પ્રમદ વનના મણિમંડપમાં રાખી

રાજ્યનો કારભાર વિશ્વાસુ મંત્રી નારાયણ પર નાખી, રાજા પોતે વસન્તોત્સવ જોવાને પોતાના નવીન મનોહર રાજમહાલયના ઉચ્ચતમ ઓરડામાં જાય છે રાજા અને રાણીને જોતા જ સૂત્રધાર તેમના ગુણગાન કરવા લાગે છે 'પરમાર કુળદીપક, સુભટ પુત્ર, અને ગુર્જરના સાથેના યુદ્ધમાં પોતાનું પરાક્રમ અને શૌર્યની હમણાં જ જેણે પ્રતીતિ આપેલી છે એવા મહાન નૃપતિ અર્જુનદેવ કેવા મનોહર છે ' જુવો ' જુવો ' લાવણ્યવતી રાણી કુંતલ (દક્ષિણ)-નરેશપુત્રી સર્વકલા પણ રાજાની સાથે બિરાજે છે " આ પ્રમાણે મુખ્ય પાત્રોની ઓળખ આપી સૂત્રધાર જાય છે,

રાજા અને રાણી વયસ્ક વિદૂષક સાથે વસન્તોત્સવ નિરખી આનંદ અનુભવી રહ્યા છે આ ઉત્સવમાં ધારાનગરીના તમામ લોકો-અમીર અને ગરીબ-ભાગ લઇ રહ્યા છે કોઈ ગાય છે, કોઇ નૃત્ય કરે છે, કોઇ ઢોલ વગાડે છે, કોઇ એક બીજા પર ગુલાલ અને પાણીની પિચકારીઓ મારી રહ્યા છે-આ પ્રમાણે ઉત્સવ પૂર બહારમાં ચાલી રહ્યો છે.

રાણીને આમ્રવૃક્ષ અને માધવીલતાના લગ્ન કરવાના છે તે સાબરી આવે છે અને આ વાસ્તે તૈયારી કરવાને ધારાગિરિ પર આવેલી પ્રમદવન નામની રાજવાટિકામાં તેણી જાય છે

આ બધો વખત રાજાના પ્રેમમાં પડેલી પારિજાતમંજરી એકાન્તમાં રાજા પોતાને ચાહે છે કે નહિ તે ખબર નહિ હોવાથી વિરહાતુર અવસ્થામાં ઝૂરે છે રાજા પણ તેણીને ચાહતો હતો પરંતુ હજુ સુધી રૂબરૂ તેણીને મળી પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની તેને તક મળી ન હતી ઉત્સવ જોતા જોતા પારિજાતમંજરી તેને ,

સાભરી અને તેણીના વિચાર કરવા લાગ્યો, ત્યા વિદૂષક ધારાગિરિપર નગવાટિકામા ફરવા જવાની સૂચના કરી

અહીંઆ 'વસંતોત્સવ' નામનો પહેલો અંક સમાપ્ત થાય છે.

અંક બીજો

કંચુકી કુસુમાકર પ્રવેશ કરે છે અને ઉદ્યાનની શોભા અને મધુર વાતા પવનની આહ્લાદકતા તથા લગ્નોત્સવ ઉજવતી રાણીનું વર્ણન કરે છે

આ વખતે વાટિકામા લગ્નોત્સવ જોવા આવેલા ધારાના લોકોની ઠઠ જામી હતી અને આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો અને નર્તકીઓ મંગળ લગ્નગીતો મધુર સ્વરે ગાઈ રહી હતી. આ રમતગમતોની વચમા કુસુમાકરને પારિજાતમંજરી યાદ આવે છે અને તેણીના રાજાના દર્શન વાસ્તે ઉત્સુકતા તથા ઉત્સવો જોવાની ઇચ્છા તેને સાભરી આવે છે

એટલામા કુસુમાકરની પત્ની પ્રવેશ કરે છે અને પારિજાતમંજરીની વિરહાતુર દશાના ખબર તેને આપે છે કુસુમાકર પોતાની પત્નીને ખબર આપે છે કે માધવલતાનો લગ્નોત્સવ નિરખવાને રાજા વાટિકામા આવવાનો છે અને પ્રસગનો લાભ લઇ છુપી રીતે પારિજાતમંજરીને મળવા માગે છે વધારામા કુસુમાકર કહે છે કે રાજાની દશા પણ પ્રેમાતુર છે અને આ ખબરથી પારિજાતમંજરીને આશ્વાસન આપવા પોતાની પત્નીને સૂચના કરે છે

રાજા વિદૂષકની સાથે વાટિકામા આવે છે અને વાટિકાના મનોહર દેખાવનુ વર્ણન કરે છે એક જ વૃક્ષપર વિવિધ ફળ ફુલો જોવાથી વિદૂષક અચંબો પામે છે અને તેના આ અજ્ઞાનથી બધા આનંદ પામી તેની હાસી કરે છે.

તુરતજ નર્તકીઓ અને ગીત ગાનારીઓથી પરિવેષ્ટિત રાણી પ્રવેશ કરે છે

રાણી માધવીલતા અને આમ્રનું યુગલ રાજાને દાખવે છે દરમિયાન વસંતલીલાને એક સુંદર યુક્તિ સુઝી આવે છે અને તેને અમલમા લાવે છે તે યુક્તિ એ કે રાણીના કોઇ પણ આભૂષણમા પારિજાતમંજરીનું પ્રતિબિંબ પાડવું અને રાજાને તે દેખાડવું પારિજાતમંજરી જે વૃક્ષ ઘટામા છુપાઇ હતી તેના પાદપ તેણી ખસેડે છે અને મંજરીનુ પ્રતિબિંબ રાણીના કર્ણાભરણમા પડે છે રાજા તે પ્રતિબિંબ જુવે છે અને રાણીનો કાન ઝાલીને આનંદમાન દશામા પ્રતિબિંબ નિરખી રહે છે વસંતલીલા પારિજાતમંજરીનું ધ્યાન રાણીના કાન તરફ ખેંચે છે જ્યા તેણી પોતાનું અને રાજાનું પ્રતિબિંબ સજોડે આવેલા જુવે છે

પારિજાતમંજરીને હજુ શંકા રહે છે કે રાજાનું ધ્યાન રાણીના આભુષણ તરફ ખેચાયુ છે કે પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ ખેચાયુ છે અને તેનો નિર્ણય કરવાને ઉત્સુક બને છે વસંતલીલા તેણીની મુઝવણ સમજી જાય છે અને તેણીને ખાતરી આપવાને પાછી પાદપ પાછળ તેણીને સંતાડી દે છે રાજા પોતાની પ્રિયાનું પ્રતિબિંબ અચાનક અદૃશ્ય થઇ જવાથી દુઃખ પામે છે પાછળ નજર કરતા પાદપમા છુપાયેલી પારિજાતમંજરીની રાજાને ઝાખી થાય છે પારિજાતમંજરી પણ પ્રત્યુત્તરમા રાજા તરફ એક મધુર સ્નેહભીનું કટાક્ષ ફેંકે છે રાજાને પોતે ક્યા ઉભો છે તે ભાન આવતા પાછો તે કર્ણાભરણ તરફ પૂર્વની માફક જોવા લાગે છે મશ્કરો વિદૂષક અને રાણીની દાસી કનકની રાજા અને પારિજાતમંજરી વચ્ચે શું ચાલી રહ્યુ હતુ તે જાણતા હોવાથી અર્થસૂચક મંદ હાસ્ય કરે છે

અત્યાર સુધી રાણી રાજાને પ્રસન્ન રાખવાને પોતાનું મુખ તથા કાન સ્થિર રાખી રહી હતી; હવે તેણી થાકી કંટાળી જાય છે; રાણીની જમણી આંખ ફરકવા માંડે છે અને તેણી પોતાની દાસી તરફ ઓચિંતું જુવે છે. રાણી દાસીને હાસ્ય કરતી અને રાજા તેણીને કાંઇ નિશાનીઓ કરતો દેખી જાય છે. રાણીને આમાં કાંઇ ભેદ છે એમ દૃઢ શંકા આવે છે અને ગુસ્સામાં રાજાને છોડી ત્યાંથી ચાલી જાય છે. રાજા હવે રાણીને મનાવવા જશે એમ ધારી પારિજાતમંજરી અને વસંતલીલા તેઓની સતાવાની જગા છોડી મણિમંડપ તરફ જાય છે. આથી રાજા જ્યારે પોતાની પ્રિયાનાં મુખ-દર્શન વાસ્તે ફરીથી પાછળ નજર કરે છે તો ત્યાં કોઈ માલુમ પડતું નથી. વિદૂષકની સાથે રાણી મણિમંડપમાં જાય છે. દૂરથી રાજા પારિજાતમંજરીને ત્યાં જુવે છે. રાજા થોડાં પુષ્પો ચૂંટે છે અને છુપાઇને આગળ જઇ પારિજાતમંજરી પર એક પછી એક પુષ્પો ફેંકે છે. રાજાને પોતાના પર પુષ્પ-બાણોની વૃષ્ટિ કરતો કામદેવ ધારીને પારિજાત-મંજરી મુર્છિત થાય છે રાજા છતો થઇ વસં-તલીલાને તેણીને શુદ્ધિમા લાવવામા મદદ કરે છે.

ભાન આવતા પારિજાતમંજરી ત્યાંથી જવાની ઇચ્છા દેખાડે છે, પરંતુ રાજા એક મધુર હાસ્ય અને પ્રેમમય દ્રષ્ટિ કરવા વિનતી તેણીને રોકે છે.

દરમિઆન રાણીની દાસી કનકલીલા હાથમાં કરણાભરણ લઇ ત્યા આવતી દેખાય છે.

રાણીની દાસીને આવતી જોઈ રાજા પારિજાતમંજરીને પોતાની પીઠ પાછળ સંતાડી દે છે. પછી રાજા કનકલીલાને રાણીનું સાંત્વન કરવામાં મદદ કરવા વિનવે છે. કનકલીલા રાણી તરફથી રાજાને કરણાભરણની ભેટ અર્પણ કરે છે, અને રાણીનો કડક સંદેશો સંભળાવે છે.

રાજા મેણું સમજી જાય છે અને રાણીને મનાવવા તુરત જ જવા નિશ્ચય કરે છે. ભારો સંગીતમાં સંધ્યાનું આવાગમન ગાઇ રહ્યા છે. રાજાના જવાથી પારિજાતમંજરી દિલગીર અને વિરહાતુર બની જાય છે; વસંતલીલા તેણીને આશ્વાસન આપે છે. રાજા તેણીની પ્રેમાતિશ-યિતાથી વિસ્મય પામે છે અને તુરત જ પાછો ત્યા આવવા વચન આપે છે. પછી વસંતલી-લાને તેણીની સંભાળ રાખવા ભલામણ કરી રાજા ત્યાંથી જાય છે. જતાં જતાં તે પાછળ વારંવાર જોતો જાય છે અને આખરે ભારે દિલે ત્યાથી અદૃશ્ય થાય છે.

દૃષ્ટિમર્યાદામાં રાજા દેખાય છે ત્યાં સુધી પારિજાતમંજરી તે તરફ જોઇ રહે છે. રાણી હવે પોતાને મૃત્યુ શિક્ષા કરમાવશે એમ ધારી બીકથી પારિજાતમંજરી આત્મઘાત કરવા વિચાર કરે છે. વસંતલીલા તેણીને શાંત પાડે છે. પારિજાતમંજરીની દિંમૂઢ દશાથી વસંતલીલાને તેણીની જીંદગી વિષે શંકા થાય છે અને તેણીના પર બરાબર ધ્યાન રાખવા નિશ્ચય કરે છે.

અહીંઆ બીજો અંક સમાપ્ત થાય છે.

પથ્થરને છેડે એમ કહેવામા આવ્યું છે કે આ પ્રશસ્તિ (સ્તુતિ) સિંહકપુત્ર સોની રામ-દેવ નામના પ્રવીણ શિલ્પકારે પથ્થર પર કોત-રેલી છે.

૨૮

અ. સૌ. પુતળીબાઈ કાબરાજી:

આપણા દેશની સ્ત્રીકવિઓ

૧

જે સ્વર્ગવાસી નરના સ્મારક અર્થે આ ગ્રંથ લખાય છે તે એક કવિ હતો, માટે મેં આ વિષય કવિતાને લગતો લીધો છે, અને હિંદમાં થઇ ગયલી સ્ત્રીકવિઓ બાબે કંઇક વિવેચન કરૂં છું. આપણે ગુજરાતીમાં લખી ગયલી કેટલીક સ્ત્રીઓને ઓળખીએ છીએ પણ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં બીજી ભાષાઓમાં કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રીઓ ઘણી હતી જેમનાં નામ પણ આપણે જાણતાં નથી.

થોડા સમય ઉપર એક ઇંગ્રેજી બાઇ, નામે મિસિસ મેકનિકલે હિંદની સ્ત્રીકવિઓ અને તેમની કરેલી કવિતાઓ-એ નામનું એક નાનું પુસ્તક પ્રગટ કરી આપણા દેશની સેવા બજાવી છે, તેના આધારે આ વિષય લખવાને હું શક્તિમાન થઇ છું.

૨

અતિ પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓ કવિતા કરતી હતી, તે ઋગ્વેદમાં પુરુષો ભેગી સ્ત્રીઓની કવિતાઓ છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાંની એક, નામે ઘોસાને માટે જણાવેલું છે કે તે રાજા કક્ષિવાનની પુત્રી હતી જે પોતે એક ઋષિ હતો અને દીકરીમાં અસાધારણ બુદ્ધિ જોઇ તેને પોતે કેળવણી આપી હતી. એના લખેલા બે કાવ્યો વેદમાં ગણી આવે છે, તેમાં એક "અશ્વિનોને પ્રાર્થના" ઉંચી કાવ્યશક્તિ બતાવે છે.

એ પછી બૌદ્ધ ધર્મની સાધ્વીઓના કરેલા કાવ્યો ગણી શકાય. જે "થેરી ગાથા"ને નામે ઓળખાય છે. એ કવિતાઓનાં પાલી ભાષામાંથી ઇંગ્રેજીમાં ભાષાન્તરનું મિસિસ ર્‌હિસ ડેવિડસે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઈ. સ.ની પાંચમી સદીના આવા એક સંગ્રહમાં દરેક ગીતની સાથે તેની બનાવનારીનું ટુંકું ચરિત્ર આપેલું છે. એમાં એક મુત્તા નામે છે તેને માટે કહે છે કે તે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ પામી હતી, અને વયમાં આવી ત્યારે તેનાં માબાપે તેને એક ખુંધા બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી હતી. પણ મુત્તાએ તેના ઘરમાં રહેવાની ના પાડી, તેને સમજાવીને પોતે સંસારનો ત્યાગ કરીને ધર્મપરાયણ સાધ્વી બની. તેના એક કાવ્યની મતલબ નીચે મુજબ છેઃ—

"અરે હું તો છુટી થઇ રે છુટી થઈ,— ત્રણ ખુંધી વસ્તુથી હું છુટી, મારી ઘંટીથી, મારા ખાંડણીઆથી, અને મારા ખુંધા વરથી. અને આ ઉચ્ચ દશા પામી મુક્તિ મેળવી મારૂં મુત્તા નામ સાર્થક બનાવ્યું છે."

પતાચારા નામે એક સાધ્વીને માટે કહે છે કે તેના પર કંઇ આફત પડવાથી તે એક દહાડામાં પોતાનાં માબાપ, ભાઈ બેન, વર અને છોકરાંને ખોઈ એકલી અટુલી રહી ગઇ હતી તેથી ઘેલી થઇ તે રઝળતી હતી. પણ એક ઠેકાણે બુદ્ધ ઉપદેશ કરતા હતા ત્યાં જઈ લાગી અને તેના શબ્દો સાંભળ્યા પછી બુદ્ધે તેને આશ્વાસન દીધું તેથી તેનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું અને તેણે પોતાનું બધું દુઃખ બુદ્ધને કહ્યું. બુદ્ધે તેને ધર્મબોધ કર્યો, જેથી તે પોતાનું દુઃખ ભુલી અને બીજાઓને દુઃખમાં દિલાસો મળે એવાં ઘણાં કાવ્યો તેણે રચ્યાં. એ ઉપરાંત થેરીગાથામાં વાસીતી, ઉબ્બીરી, સુમના, સામા, સંઘા

સુમંગલાની માતા, મેટ્ટીકા એવી ઘણી સાધ્વીઓનાં રચેલાં કાવ્યો આવે છે, જે બૌદ્ધધર્મીઓ આજ સુધી ગાય છે.

૩

પછીની સ્ત્રીકવિઓનાં સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં કાવ્યો પણ ઘણાં મળી આવે છે. ગંગાદેવી નામે સ્ત્રીકવિ વિજયનગરના સ્થાપનાર બળવાન રાજાની કુંવરી હતી એવું જણાયલું છે. બીજી એક વિક્નિતમ્બા નામે હતી તેનું ચરિત્ર મળતું નથી પણ તેનાં કાવ્યો પ્રેમરસથી ભરેલાં છે. એકમાં તે નીચે પ્રમાણે એક યુવાન પ્રેમીને મધુકર સાથ સરખાવી કહે છેઃ—

"હે મધુકર! તારૂં ભટકતું મન તું બીજાં ફૂલો તરફ લઇ જા, જેઓ તારૂં વજન ખમી શકે. અર્થ વિના અને કમોસમે તું આ ચમેલીની ખીલતી કળીને શા સારૂ એટલો સતાવે છે, કે જેમાં હજી રજ પણ બંધાયું નથી?" સંસ્કૃતમાં લખનારી એક ત્રીજી પ્રિયંવદા હતી જે બંગાલના ફરીદપુર જિલ્લાના રહીશ એક વિદ્વાન ગૃહસ્થની દીકરી હતી, અને એક તેવા જ વિદ્વાનને પરણી હતી; અને પોતાના પિતાને તેમજ પતિને સાહિત્યનો વધારો કરવામાં તે મદદ કરતી હતી.

૪

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં તામિલ અને કાનડી તેમ જ મરાઠીમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ કવિતા કરી ગઈ છે. અવ્વઇ નામે એકે તામિલમાં કાવ્યો કર્યા છે તે હજી તે તરફ ગવાય છે, અને લોક તેની કૃતિઓને એટલી ચાહે છે કે દર મંગળવારે તેની પૂજા થાય છે. અવ્વઇનાં માતપિતા પોતાની ભટકતી જીંદગીને લીધે તેને છોડી ગયાં હતાં, અને લોકે દયાની ખાતર તેને પાળીને મોટી કીધી હતી, એટલે તેને કંઈ પણ કેળવણી મળી હોય એવું લાગતું નથી. તો પણ તે સમજણી થતાં ગાવા અને કવિતા જોડવા લાગી, જેથી તે લોકને પ્રિય થઇ પડી, અને તે લોક તેને "ખીરના એક પ્યાલા સારૂ એક ગીત ગાનારી" એવા નામથી ઓળખવા લાગ્યાં. તે ઘણું જીવી પણ આખી જીંદગી ભટકીને ભીખ માગીને પૂરી કીધી. તે સારાં શીખામણનાં વચનો ગાતી હતી. દાખલા તરીકે એક ગાયનમાં તે કહે છે.–

"સોનાનો પ્યાલો ભાગ્યો તો પણ સોનું તે સોનું જ રહ્યું.
(પણ) માટીનો ઘડો ભાગ્યો તો તે શા કામનો જ રહ્યો?
(તેમ) સદ્દગુણીનું સર્વસ્વ જાય પણ સદ્દગુણી તે સદ્દગુણી જ રહે, જ્યારે દુર્ગુણીનું તેમ બનતું નથી."

અંદાલ નામની એક તામિલ કવિ હતી તે બાળપણમાં પોતાનાં માતપિતા સાથ મંદિરમાં જઇ ભક્તિ કરતાં શ્રી કૃષ્ણ ઉપર અતિ મોહિત થઈ ગઇ અને વયમાં આવી ત્યારે માનવી સાથ પરણવાની ના પાડી બેઠી. જેથી શ્રી કૃષ્ણ સાથે તેનું લગ્ન શ્રી વીલીપુરના મંદિરમા કરી આપવામાં આવ્યું. એણે ભક્તિભાવથી ઉછળતાં ભજનોનાં બે પુસ્તક કરેલાં છે, જે હજી વૈષ્ણવોમા ગવાય છે.

કાનડી ભાષાના સાહિત્યને શોભાવી ગયલી સ્ત્રીઓમા શૃંગારમ્મા અને હોનમ્મા નામે બે હતી. તેઓ મ્હેસુરના રાજા ચિકદેવ રાયાની દરબારમાં હતી. રાજા પોતે વિદ્વાન હતો અને ઘણાએક ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો તેણે સંગ્રહ કર્યો હતો, જે પાછળથી ટીપૂ સુલતાને બાળી મૂક્યો. શૃંગારમ્માએ "પદ્મિનીકલ્યાણ" સંગીતમાં જોડ્યું હતું. હોનમ્મા રાજાના પ્રધાનની ભત્રીજી હતી. પ્રધાને રાજા આગળ તેની હોશિયારીનાં વખાણ કર્યા તેથી રાજાએ તેને એક કવિતા લખવાનો હુકમ આપ્યો જેને માન આપી તેણે એક કવિતાનું પુસ્તક રચ્યું

જે "હદીબ્રદેય ધર્મ" એટલે પરણેલી સ્ત્રીનો ધર્મ એ નામે ઓળખાય છે.

શૃંગારમ્માની એક કવિતાના શબ્દો સ્ત્રીનું માન વધારનારા છે. "અરે મુર્ખો! તે ગાય છે "સ્ત્રી સ્ત્રી શું કરો છો? તમારી માતા જેણે તમને જન્મ દીધો તે સ્ત્રી નહિ હતી? અને સ્ત્રી વિના કોણે તમને બાળપણમાં સંભાળી પાળીપોષી મોટા કર્યા? તો સ્ત્રીને તુચ્છ શા માટે ગણો છો?"

"દીકરો જનમ્યો તો ખુશી થાઓ છો ને દીકરી જન્મી તો દિલગીર થાઓ છો એ શું કહેવાય? જે સંતાન સારાં નીકળે અને માબાપને સુખ પમાડે તે સંતાન, પછી દીકરો કે દીકરી."

"પુત્ર અવતર્યો ને વારસ આવ્યો એ ખરૂં, પણ જો પુત્ર સારો નહિ નીવડ્યો, સારી કેળવણી નહિ પામ્યો તો માબાપને સુખનું સાધન થતો નથી; તેજ પ્રમાણે પુત્રી બીજા કુટુમ્બમાં પરણી જાય છે ખરી, પણ ગુણવંતી અને સારી કેળવણીવાળી હોય છે તો સાસરિયાને શોભાવે છે અને તેના વંશજો તેને માનથી યાદ કરે છે."

એ પછી કાનડી ભાષામા મહાદેવી સક્કા નામે એક સ્ત્રીનાં કરેલાં સંગીત કાવ્યો પણ ગવાય છે.

મરાઠી સ્ત્રી કવિઓમા એક જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે તે ચોખા મેલાની સ્ત્રીને નામે ઓળખાતી કવિ છે. વસ્તુતઃ બન્ને જાતિએ તુચ્છ ગણાતા મહાર હતા. પણ વિઠોબાની પરમ આસ્થાથી ભક્તિ કરતા હતા. બંનેએ કવિતા કરેલી છે એક નમૂનો અહીં ઉતારૂં છું:—

"જો અભડાયો તો દેહ અભડાયો—
આત્મા તો શુદ્ધ છે!
એટલું તો સહુ કોઇ જોઈ શકે છે કે અભડાવા વગર દેહ ધારણ કરી શકાતો નથી.

માટે ચોખાની સ્ત્રી કહે છે કે દેહની અશુદ્ધતા દેહમાં રહેવા દો પણ આત્માને શુદ્ધ ગણો."

મુક્તાબાઇ નામે એક મરાઠી સ્ત્રી કવિતા કરી ગઈ છે. તેને માટે કહેવાય છે કે તે ચાર રઝળતાં ભાઇબેનમાંની એક હતી, જેઓ એક વાર વાઘથી બ્હીને એક સંન્યાસીની ગુફામાં ભરાયાં. ત્યાં સંન્યાસીએ તેમને આશ્રય આપી વિદ્યા ભણાવી; અને ચારે ભક્તિમાન બન્યાં; અને એક ભાઇએ તથા મુક્તાબાઇએ કવિત્વશક્તિ દેખાડી. મુક્તાબાઇ સોળ વર્ષની તો મરી ગઇ એટલે તેણે જે કાવ્યો કર્યા છે તે બાળપણમાં કરેલાં કહેવાય. તોપણ તેમાં એવા ફીલસુફીભર્યા વિચારો છે અને એવી ભેદી ભાષામા લખાણ કરેલું છે કે તેની મતલબ ભાષાન્તરમાં બતાવવી મુશ્કેલ પડે છે.

જાનાબાઇ નામે એક હતી તે એક કવિ, નામે શ્રી નામદેવના ઘરમાં નિરાશ્રિત પડેલી ચાકરડી હતી. પણ કવિએ તેને વિદ્યા દીધી હતી, અને પંઢરપુરના શ્રી વિઠોબા ઉપર તેને અતિ પ્રેમ અને આસ્થા હતી, જેથી તેણે ભક્તિભાવથી ભરપૂર અભંગો ઘણી અસરકારક અને શુદ્ધ ભાષામાં રચ્યા છે જે હજી વિઠોબાના મંદિરમા ગવાય છે.

બીજી મરાઠી કવિઓમા બહિનાબાઈ હતી જે કવિ તુકારામની શિષ્ય હોવાથી તેની ઢબ ઉપર કવિતા કરી ગઇ છે.

૫

ઓગણીસમી સદીના કેળવણીના ઝમાનામાં ઘણી મરાઠી સ્ત્રીઓએ કવિતા કરી છે જેમાની એક ખ્રીસ્તીબાઇ, નામે લક્ષ્મીબાઇ તિલકના કાવ્યો વખણાય છે.

ત્રાવણકોરના પ્રખ્યાત રાજકવિ રવિવરમન ટમ્પીની દીકરી નામે કુટ્ટીક્કુંજ તંપૂચી મલ-

ચાલમ ભાષામાં ઘણી કવિતાઓ કરી ગઈ છે. એ ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં જન્મી હતી અને એના પિતાએ એને કેળવણી આપી હતી.

કાશ્મીરમાં લાલ્દેદ નામે એક સ્ત્રીકવિ થઈ ગઈ છે કે જેનાં કરેલાં કાવ્યોમાંના થોડાનો ઇંગ્રેજીમાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો છે. એ શિવમાર્ગની એક યોગિની હતી. એનાં કાવ્યો હિંદુ, મુસલમાન અને બીજા ધર્મવાળા પ્રાર્થના તરીકે ગાય છે, કેમ કે તેમાં મુખ્ય વિષય ઈશ્વરવાદનો છે. સંસારની ક્ષણભંગુરતા વિષે તે નીચે પ્રમાણે ગાય છે:–

" એક પળ જોઉં-છું તો
એક મોટી નદી વહી જાય છે,–
એક પળ જોઉં છું તો
નથી પુલ કે તરી.
એક પળ જોઉં છું તો
એક ઝાડ ફૂલથી ભરપૂર છે,–
એક પળ જોઉં છું તો
નથી ગુલાબ કે કાંટા.
એક પળ જોઉં છું કે
ચુલામાં ભડકા દેખાય છે,–
એક પળ જોઉં છું તો
નથી ચુલો કે ધુમાડો.
એક પળ જોઉં છું કે
પાંડવોની મા દેખાય છે,–*
એક પળ જોઉં છું તો
કુંભારની માસી દેખાય છે."

૬

હિન્દી ભાષામાં કવિતા કરી જનારી છ સ્ત્રીઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત મીરાંબાઈ છે, કે જેણે ગુજરાતીમાં પણ કાવ્યો રચ્યાં છે. એના જીવન માટે જુદી જુદી વાતો ચાલે છે પણ હવે નિર્વિવાદ સાબિત થયું છે કે તે મેવાડના રાજકુંવર ભોજરાજને પરણેલી હતી. પણ તે ગાદી આવ્યા અગાઉ જ મરણ પામ્યો. એ પછી થોડે વખતે મહારાણા કુંભને તેના એક બેટા ઉદયસિંહે મારી નાખ્યો અને પોતે મેવાડની ગાદી લીધી, અને વિધવા થયેલી રાજવહુ ઉપર જુલમ ગુજારવા માંડ્યો. જેથી તે ચિતોડ છોડી નાસી ગઈ અને રાયદાસની શિષ્ય બની રાધાકૃષ્ણના પ્રેમની કવિતાઓ કરી લોકને શીખવવા લાગી.

બીજી એક હિંદીમાં લખનારી સ્ત્રી કવિ રૂપમતી હતી. જાતિએ તે હિંદુ હતી, પણ માળવાના મુસલમાન રાજા બાજબહાદુરની બેગમ થઈ હતી. અને ગાયનમાં ઉસ્તાદ હતી. ઈ. સ. ૧૫૬૦માં અકબરે માળવા ઉપર ચડાઈ મોકલી. અને લડાઈમાં હારી હાર્યાં પણ હાર પામ્યાં એટલે શત્રુના હાથમાં ન જતાં રૂપમતીએ ઝેરનો પ્યાલો પી જીવ કાઢ્યો. તેણે બાજબહાદુરને સંબોધીને પ્રેમનાં ગીતો કરેલાં છે જે હજી માળવામાં ગવાય છે.

બીજી એક હિંદીમાં કવિતા કરી જનારી સ્ત્રી જેણે પ્રેમ અને શૃંગારનાં કાવ્યો લખ્યાં છે તે શેખ રંગરેજણને નામે ઓળખાય છે. તે મુસલમાન હતી, અને કપડાં રંગવાનો ધંધો કરતી હતી.

એવું બન્યું કે એક બ્રાહ્મણ કવિ, નામે આલમે તેને ત્યાં પાઘડી રંગવા મોકલી, પણ તેના પાલવમાં પોતે લખેલી કવિતાનો કાગળનો કટકો હતો તે કાઢી લેવાં ભૂલી ગયો. રંગરેજણે તે જોયો અને તેમાં લખેલાં એક ચરણમાં બીજું પોતે લખી બ્રાહ્મણના પૂછેલા એક સવાલનો જવાબ દીધો, અને પાઘડી રંગીને પછી વાળી ત્યારે કાગળ તેમાં પાછો મૂક્યો, અને પાઘડી મોકલી આપી. ઉકેલવા માટે કાગળ જોઈ બ્રાહ્મણે પેલું ઉમેરેલું ચરણ જોયું અને

* પાંડવો અને તેમની માતા કુંતીએ બ્રાહ્મણવેશ લઈ એક કુંભારના ઘરમાં આશ્રય લીધો હતો તે વિષે આ ઇશારો છે.

અજબ થઇ રંગ્રેજણને પૂછવા ગયો કે આ કોણે લખ્યું, અને તેના જવાબથી પ્રસન્ન થઇ પાઘડીની રંગામણ એક આનો અને કવિતાની કિંમત એક હજાર મુદ્રા આપી. આમાંથી પ્રેમ બાઝયો અને બ્રાહ્મણ રંગ્રેજણને પોતાને ઘેર રાખીને વટલી ગયો.

બીજી હિંદી કવિઓમાં દયાબાઇ અને સહજોબાઇ એ બે નામ મળે છે. દયાબાઇનો કરેલો "દયાબોધ" ઇ. સ. ૧૭૫૧માં લખાયો હતો.

હાલના વખતમાં શ્રી સરસ્વતી દેવી અને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ હિંદીમાં કવિતા કરે છે.

૭

બંગાળી સ્ત્રીકવિઓમાં રામી નામે એક ધોબણની કરેલી કવિતા પહેલી મૂકી શકાય, જે ઇ. સ. ની પંદરમી સદીમાં થઇ ગઇ. કેમ જે તે અગાઉ કોઇનાં કાવ્યો મળતાં નથી. એની કહાણી અજબ જેવી છે. ચંડીદાસ નામે એક પ્રખ્યાત બંગાળી કવિ જે રાધાકૃષ્ણના પ્રેમ શૃંગારની કવિતાઓ કરતો હતો તેની તે પ્રિયા હતી અને એ કારણથી તે ન્યાત બહાર હતો. બન્ને કવિતા કરતા હતા અને તે ઉપર જ તેમનો ગુજારો હતો. ચંડીદાસ એક વાર પોતાનાં સારાં સારાં કાવ્યો લઇ ઇનામની આશાએ બંગાળના તે વેળાના મુસલમાન નવાબના દરબારમાં ગયો હતો પણ ત્યાં તેનો કેવો કેર થયો તે રામીની એક કરુણ કવિતામાંથી માલમ પડે છે. તે પોતાના પ્રિયતમને સંબોધીને કહે છે:—

"અરે! કા તું રાજાના દરબારમા તારાં કાવ્યો ગાઇ સંભળાવવા ગયો? તેની રાણીએ તારી મધુર વાણી સાભળી અને તેના મનમા ગુપ્ત લાગણી થઇ આવી તે તે દબાવી શકી નહીં અને પતિને કહી દીધું કે 'અરે! આ ચંડીદાસના ગાનથી મારા મનમા તો જ્વાળા પ્રગટી છે, મારા મનમાં પ્રેમવેદના થાય છે.'

"પાદશાહે તરત વઝીરને તેડી કહ્યું, પકડો આ બ્રાહ્મણને અને કચડી મારો એને હાથીના પગ તળે! રાણીએ ઘણા કાલાવાલા કરી કહ્યું, 'ઓ રાજપતિ! આ ગાન સાધારણ નથી. એ તો દેવનાઇ ગાન છે અને એ ગાનાર સાધારણ માણસ નથી પણ પ્રેમનો અવતાર છે તો એના દેહનો નાશ શા માટે કરો છો?' તેટલામાં તો મસ્ત હાથી છૂટયો અને માગ પ્રિયતમને કચડી નાખ્યો. મારા પર આફત પડી, હું એક ઝાડની ડાળી પકડી રહી બૂમ પાડી ઉઠી: 'ગયો મારો ધણી, મારો પ્રિયતમ!' તેટલામાં તો રાણી દોડી આવી 'અરે! મને ન તજી જા!' એમ બોલી શબ ઉપર પડી પ્રાણ છોડયો. આવું જોઇ રામી ધોબણ રાણીના શબ ઉપર પડવા ગઇ, પણ મૂર્છાગત થઇ ત્યાં જ પડી."

આવી મતલબનું એક લાંબું કાવ્ય રચી એ ધોબણ કવિ પોતાનું નામ છેલ્લા પદમાં લાવે છે.

બીજી એક બંગાળી કવિ માધવી હતી, જેણે સારી કેળવણી લીધેલી હતી અને ધર્મ ઉપર અતિ આસ્થા ધરાવતી હતી. એક આનંદામાઇ નામે હતી તેની કવિતાઓ 'હરિલીલા' નામે ગ્રંથમા છપાયલી છે. આ જમાનાની સ્ત્રીકવિઓ પર આવતાં ઇ. સ. ૧૮૮૪માં ઢાકામાં જન્મેલી પંકજીની બસુ હતી, જે જુવાનીમાં મરણ પામવા બાદ તેની કવિતાઓનો સંગ્રહ છપાયો હતો.

એ પછી હાલની કવિઓમાં પ્રિયંવદા દેવી, નિરુપમા દેવી, મિસિસ કામિની રોય, મિસિસ સરોજબાલા વગેરે સ્ત્રીઓ છે. જેઓએ ઇંગ્રેજી કેળવણી લીધેલી છે. તોરુદત્ત અને સરોજિની નાઇડુ જેવી જગજાહેર સ્ત્રી કવિઓને પણ આ વર્ગમાં જ ગણી શકિયે.

૮

ફારસી સ્ત્રીકવિઓમા દિલ્હીના મુસલમાન રાજાઓના દરબારની સ્ત્રીઓએ પ્રેમ અને અને

શૃંગારની ઘણી કવિતાઓ કરી હતી કેમ કે તે વેળા સ્ત્રીઓને એવા પ્રકારની કેળવણી આપવામાં આવતી હતી, અને તત્કાલ નવું સંગીતકાવ્ય ગાવાનું સાધારણ હતું, અને ઘણાં કાવ્યો થતાં હતાં. આ વર્ગમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીકવિ સુલતાન રઝીઆ બેગમ હતી. તે શમસુદ્દીન અલ્તમશની કુંવરી હતી અને પિતા પછી ગાદીએ બેસી આશરે પાંચ વર્ષ સુધી રાજ ચલાવી ઇતિહાસમાં અમર થઇ ગયેલી છે.

બાદશાહ જહાંગીરની રાણી નૂરજહાનની પણ કેટલીક ફારસી કવિતાઓ હજી ગવાય છે. બાદશાહ ઔરંગઝેબની બે બેટીઓની કરેલી કવિતા પણ ચાલુ છે, જેમાંની એક ઝીનત-ઉન નીસાએ પોતાની કબર ઉપર કોતરાવવા નીચલો લેખ બનાવ્યો હતો, જે આજે દિલ્હીમાં તેની કબર ઉપર જોવામાં આવે છે:—

" મારી કબરમાં મને ખુદાની મેહર સિવાય કોઇની મદદની જરૂર નથી. દયાનાં વાદળના છાંયડા સિવાય બીજું છત્ર મને જોઇશે નહિ."

લકનૌના નવાબ અસીફ-ઉદ-દૌલાની બેગમ નામે બાહુબેગમ ઉર્દુમાં કવિતા કરતી હતી, અને રામપુરના નવાબ યુસફઅલીખાનની બેગમ જે હાલના નવાબની દાદી થાય છે તેની કરેલી ઉર્દુ કવિતા મોજુદ છે.

હાલના જમાનામાં કેળવણીના ફેલાવા સાથે સ્ત્રીઓમાં કવિતા શક્તિનો ઘણો ફેલાવો જોવામાં આવે છે, પણ હાલની ઉંચી કેળવણી ઇંગ્રેજી હોવાથી કાવ્યો ઇંગ્રેજીમાં રચાય છે. એ વર્ગમાની ઉત્તમ સ્ત્રીકવિઓ તોરુદત્ત અને મિસિસ સરોજીની નાઇડૂનાં નામ ઉપર નોંધાઇ ગયાં છે. બંનેની કવિતાઓ ઇંગ્રેજી જેવા માતબર સાહિત્યમાં ઉંચું અને કાયમનું સ્થાન મેળવી ચુકી છે. તોરુદત્તનું નાજુક શરીર નાની વયમાં જ પડી ગયું, ત્યારે મિસિસ નાઇડૂ હજી ઝમાનાને નસીબે અચ્છી તંદુરસ્તી ભોગવે છે અને કવિતા ઉપરાંત સંસાર સુધારાની અને રાજકીય લડતોમાં પણ આગેવાની કરી રહ્યાં છે. કલ્પના પ્રદેશનાં એ કોકિલા રાજકીય અખાડામાં એક સિંહણના જેવી ગર્જના પણ કરી શકે છે. પ્રભુ એમને લાંબું આયુષ્ય અને દિન પર દિન વધતી શક્તિઓ બક્ષો!

૨૯

રા રા પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

જીવનમાં સમન્વય

શરીર એક બંધન છે એ વિચાર આપણે માટે કાંઈ નવો નથી 'એણે દેહ છોડયો' એમ કહેતા પણ આપણે જાણ્યે અજાણ્યે એમ જ માનીએ છીએ કે એનો આત્મા શરીરથી મુક્ત થયો આ વિચાર અસલની ગ્રીક ફીલસુફીમા પણ મળી આવે છે પીથાગોરાસની પાઠશાળાનુ એક તત્ત્વ એ હતું કે શરીર એ આત્માનુ કેદખાનું છે * બીજા પણ કેટલાક ફિલસૂફોએ વિશ્વને દેહી તેમ અદેહી એમ બ્યે વ્યક્તિઓથી ભરેલુ માનેલુ છે આત્મા અંદર બેઠો બેઠો બાહ્યેન્દ્રિયોની બારીઓમાથી આખુ વિશ્વ જોયા કરે છે આ સર્વ વ્યક્તિઓનો એક બીજાની સાથેનો બધો વ્યવહાર શી રીતે સધાતો હશે એ સવાલ ઘણા ફિલસૂફોએ આશ્ચર્યચકિત ભાવે જોયો છે કારણ દરેકનો અનુભવ દરેક બીજાના કરતા જૂદો જ હોય છે. અને આપણે બધા જ આપણા વ્યક્તિત્વની દીવાલોમા બથડાઇ ગ્યા છીએ

પણ અનુભવમા બધા તત્ત્વો ગર્ભિત રીતે સમાએલા છે અનુભવ એક નદીના પ્રવાહની માફક વહ્યે જાય છે એમા વિચારના, લાગણીના એવા એવા અનેક તરગો આવે છે, એક બીજા સાથે અથડાય છે, અને આની અથડામણોથી ઉત્પન્ન થતા અને ઠેલાતા તત્ત્વ, ફીણ, કચરો, બધુ જ કાંઠે જઇ ચડે છે ત્યા એ બધુ વિશ્વના ભંડારમા મૂકાય છે બધી વ્યક્તિઓ ત્યા કોરી જમીન ઉપર એકઠી થાય છે અને અરસપરસ વ્યવહાર ચાલે છે પણ દરેક વ્યક્તિના જીવનનો પ્રવાહ તો અગોચર અને અગમ્ય જ રહે છે એ પ્રેમીઓ ગમે તેટલા એક થવાનુ કરે પણ હમેશા એક ઝીણી ફાટ એ વ્યક્તિઓ વચ્ચે એવી રહી જાય છે કે એમા એક અનત સાગર ઘુઘવતો હોય એમ લાગે છે. આ રીતે જોતા બધો બાહ્ય વ્યવહાર વ્યક્તિનો અધઃપાત લાગે છે પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોતા વ્યક્તિનો જે કાંઇ ખરો વિકાસ છે એનો આધાર માત્ર એના ઉપર જ છે કારણ એ બાહ્ય વ્યવહારમા વ્યક્તિ જેટલુ ઉંડુ તત્ત્વ ઉમેરે વા જે કઇ નવું તત્ત્વ પોતે ખરેખર ગ્રહણ કરી શકે, તેટલો ઉંડો અને વિશાળ એનો વિકાસ થાય. આમ જીવન પોતાનુ આપવાની, બદલામા પૂરતી કીમતનુ નવુ મેળવવાની, મેળવેલુ નવું પોતાનુ જ કરી લેવાની એક કળા છે.

પણ રસ્તે ચાલતો માણસ કોઈ દિવસ એમ વિચારતો જ નથી કે ભર વસતિમા એ એકલો પૂરાઇ રહેલો છે સાધારણ માણસ સમજતો જ નથી કે આપણે બધા ભેગા હોઇ એક મહાસાગરને દૂર દૂર કિનારે પડયા છીએ ' દરેક વ્યક્તિ એક અઘોર અભેદ્ય એકાન્તમા પૂરાઇ રહી છે ' સાધારણ રીતે તો હરકોઇ માણસ જૂના જમાનાના જે ચીલા પડી રહ્યા હોય છે તે રીતરિવાજોમા જ પોતાનું જીવન ગાળે છે અને એમા જ કૃતકૃત્યતા માને છે તે કોઈ દિવસ સવાલ ઉઠાવતો નથી, અને એ રીતે એ સુખી છે.

પણ સોક્રેટીસ કહેતો કે એક સુન્દર સંતોષમા અને કીચડમા જીવન ગાળે તેના કરતા સોક્રેટીસનુ અસંતોષી જીવન હજાર દરજ્જે સારૂ છે હમેશા પ્રગતિમા જૂનાના નાશનુ તત્ત્વ છે જ કોઇ કોઇ વાર વ્યક્તિના અને સમાજના જીવનપ્રવાહને કાંઠે રેતીના અને નિમાલ્યના

* Soma Sema.

ખડકો બંધાઇ જાય છે, અને એ બધા જીવનના જીવન્ત પ્રવાહી તત્ત્વને અમુક જ માર્ગે જવું પડે એમ બાંધી દે છે કોઇ જુલમ કરતા ભૂતનો આ જુલમ ભારે છે.

હાલના આવા ગંદીઆર જીવનમાંથી છૂટીને આકાશ અને વિશાળ પૃથ્વીની સમક્ષ જીવન ગાળવાને ઘણા ફિલસૂફો બૂમ પાડી રહ્યા છે. દુનિયાનું હાલનું જૂદું જ ભવિષ્ય ફિલસૂફની નજર આગળ તરવરે છે નિર્મળ આકાશની પ્રમનના જેટલા ઉંડા અને ગંભીર રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરમાં પણ આપણે એ જ જોઇએ છીએ વેદની સ્તુતિઓ આપણને હમેશ જીવતી લાગે છે એનું કારણ એ જ હતું કે એ વખતે લોકો જંગલી ધામ અને ક્ષેત્રો ઉગે તેનાથી બહુ દૂર રહેતા નગરોના અને ગમે તે ઋષિ ગમે તે દેવનું આરાધન કરતો પાશ્ચાત્ય કવિઓમાં વૉલ્ટ વિટમેન વેદના કોઇ ઋષિએ અર્વાચીન કાળમાં જન્મ લીધો હોય એવો છે

વ્યક્તિના આ અંતર એકાન્તની એને ઘણી રીતે ખબર પડે છે. આત્માના ઉંડામાં ઉંડા દુઃખ (Tragedy)નું મૂળ ત્યાં જ છે પણ આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ઘણે ભાગે એ કારણ ત્યાં નિયમના અમુક રીતે જ આવે છે

આપણે ઉપર કહ્યું કે જીવન એ એક કલા છે. મનુષ્ય હમેશ પોતાની જાતને રીતરિવાજમાં, આચારમાં કે ધર્મવિધિમાં વ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે આવી રીતે વ્યક્ત થયેલી સૃષ્ટિ (creation) એના મૂળ સ્વભાવથી જ જડ હોય છે પણ દુઃખની વાત એ છે કે મનુષ્ય, જેને સર્જન શક્તિ છે, તે પછીથી શક્તિહીન મુક્તિને અધીન થઇને રહે છે જીવનનો આદર્શ જડ કૃતિઓથી ઢંકાઇ જાય છે, ત્યાર પછી તે પોતાની જ નવી અન્તની કૃતિમાં પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાનો છે એમ ન કરી શકનાર ભક્તિ મૃતવત્ થઇ જાય અને ઘણીવાર એમ બને છે કે મનુષ્યે સરજેલી સૃષ્ટિ જ એની પોતાની જાળ વા જેલ થઇ રહે છે સૌન્દર્યની વ્યાખ્યા આપણે આપવી હોય તો એમ આપી શકાય કે જે વસ્તુમાં જીવનની દરેક બદલાતી રેખા આલેખાયેલી—આલેખાતા કરતી હોય, તે વસ્તુ સુન્દર છે આ રીતે એ જ યુગને આપણે સુંદર કહી શકીએ કે જ્યારે આખી પ્રજાનો આત્મા એના રીતરિવાજે અને ધર્માચાર વિધિમાં પૂરેપૂરો પ્રતિબિમ્બિત થવામાં વિજયી બન્યો હોય દરેક રિવાજે, દરેક વિચારે, દરેક કૃતિએ, માણસને સ્વતન્ત્ર અને મુક્ત બનાવવો જોઇએ.

હરકોઇ માણસ જેટલે અંશે પોતાની જાતને આવી રીતે વ્યક્ત કરે છે તેટલેજ અંશે એ જીવે છે. જે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે તે જ વ્યક્તિ. જીવન તત્ત્વનું તેજ પણ જૂદે જૂદે વખતે જૂદી જૂદી રીતે વ્યક્ત થાય છે પણ એના એક બીબામાં પડી રહેવું એ જીવનનો ધ્વંસ છે પ્રકાશનો જીવતો કીડો નહીં પણ મરી ગયેલા કીડાના ખોખા રૂપ પ્રકાશ માત્ર છે મનુષ્યની સર્જનશક્તિ હમેશ અવનવું ઉત્પન્ન કર્યાં જ કરે એ ક્રિયામાં જ મુક્તિ છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી જ્યારે આપણે આપણી હાલની સ્થિતિને તપાસવા આવીએ છીએ ત્યારે એક ગઢ ત્યાં આપણી નજર આગળ એ આવે છે કે આપણા ચેતનના અંગાર ઉપર યુગોયુગથી રાખના પડ પડ્યા છે. આપણા પર જડના પોપડા વળી ગયા છે. રૂઢિની આવી અર્થવિહીનતાને સને દરરોજ ત્રિશંકુ મધ્ય કરીએ ક્રમેવા નકામનો ખ્યાલ કોઇ વેરાન ટાપૂ ઉપર જઇ ગોઠવાય એવો ક થાય છે જીવનમાં બધે અભાવ જ અભાવ જીવને ચોમેર ખૂંચી લે છે.

એ અભાવને લઈને પોતાના જાતભાઈઓ સાથેનો બધો વ્યવહાર બંધ થાય છે. મનુષ્ય આપઘાત પણ નથી કરી શકતો, જેમ આના જ અભાવને લઈને શેક્સપીઅરનો હૅમ્લેટ પોતે આપઘાત કરી શકતો નથી માના માન્યથી ગળામા ડૂમો ભરાઈ ગયો હોય અને એકલવાયુ છોકરૂં રડી પણ ન શકે એના જેવો એ ઘોર અવર્ણનીય અભાવ છે

અભાવની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી પણ એવી જ લાગે છે મહેલ કે કિ કર્તવ્ય મૂંઝવણના અનહદ દુખમા પૃથ્વી એક આર્તનાદ ઉચ્ચારતી હોય તેના પર્વતો લાગે છે એમની છાયામા પ્રલયકાળથી પૃથ્વી ડૂબેલી લાગે છે, અને ઉઘની મૂર્છામાથી નિશ્વાસ સાથે જાગતા સગીતવિરોધી કાળની સાથે જીવન ઘસડાયા કરે છે.

પુરાણ કહે છે કે એક વાર ઘણા કાળ પૂર્વે દેવ દાનવોએ સમુદ્રમન્થન કર્યું એમની જીજ્ઞાસાઈમા અગાધ જોરથી મેરૂ પર્વતને એની જગ્યાએથી ખસેડ્યો, અને વિશ્વના વાસુકીનાગનું દોરડું કર્યું. આખો સમુદ્ર વલોવાયો ત્યારે અંદરથી ચન્દ્ર, લક્ષ્મી અને હલાહલ પણ નીકળ્યુ એ પૌરાણી વાત આપણને થોડા શબ્દોમાજ એ સત્ય કહે છે, કે મન્થન સિવાય આત્માના ગેબી ઉંડાણમાથી કશુ નીકળતું નથી એ મન્થનમા દુખ છે જ, પણ દરેક માતા બાળકને જન્મ આપતી વખતે દુખી જ હોય છે

ચિત્ત શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે કે યુવાવસ્થા ઘણી વાર અકારણ ઉદાસીનતાથી અકળાએલી હોય છે. ચન્દ્ર જેમ વધતો ઘટતો જે તારાગણ સાથે એને કશુ સામ્ય નથી તેમની વચ્ચે પોતાના હૃદયમા ઉદાસીનતાનુ લાંછન લઈ ફર્યાં કરે છે તેવુ યુગે યુગે અને દેશે દેશે યુવાવસ્થાનુ મન્થન છે પણ એવા જ મન્થનમાથી જીવનની સારામાં સારી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવે છે, અન્યથા નહીં જ

મનની એક સ્થિતિ બીજીમા કેવી રીતે પરિણિતિ પામે છે તે આપણે કશુ નથી સમસમજતા. કાર્યકારણનો સહેલામા સહેલો દાખલો લઈએ તોપણ તેમા ન સમજાય તેવી વિલક્ષણતા રહેલી છે તે એટલે સુધી કે એ નિયમ તથા એ દાખલાઓ બન્ને સરખા જ અગમ્ય લાગે છે

જીવનમા જે સમન્વય બધાય છે તે પણ આપણે ઉંડામા ઉંડી ડુબકી મારતાયે દેખી ન શકીએ એટલે ઉંડેથી ઉપર તરી આવે છે. એમા ઘણી વાર મનુષ્યના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે કારણ જે મન વડે આપણે બાહ્ય સૃષ્ટિનુ અવલોકન કરીએ છીએ તે ત્યા આગળ તદ્દન નિર્બળ થઈ જાય છે પાણીજ જો ના કહે તો ગમે તેવો તારો હોય તો પણ ડૂબી જ મરે. જડ પ્રકૃતિ અને ચેતન વ્યક્તિના અવિરત આલિંગનમા ચેતન વારવાર હારી હારીને નિષ્ક્રિય બને છે, વારવાર એનુ વીર્ય ઓજે જાય છે, અને વારવાર કઈ પણ ફલ સર્જી શક્યા વગર જ તે અચેતન અગાધ પ્રકૃતિમા કોણ જાણે ક્યાય ડૂબી જાય છે તેનો પત્તો જ લાગતો નથી

અભાવની નાસ્તિકતામા માણસ ઘણી વાર કહે છે શુદ્ધ જ્ઞાન સંભવે જ નહિ, નીતિ નકામી છે, ધર્માનુભવ જેવુ કાઈ છે જ નહિ અને સૌંદર્ય એ માત્ર પોતાની રુચિ છે ખરેખર આવા અભાવમા અનુભવની આ કરુણ–અતિ કરુણ ગ્લાનિમયતા દરમયાન જ્ઞાન, નીતિ, એમાનુ કશુ મનુષ્યને સહાય આપી શકતું નથી પણ સત્ય વાત તો એ છે કે એ બધા વર્ણનાતીત માણસની પાસે આવે છે. કાર્લાઈલના Everlasting Noના અનંત તિમિરાકાશમા કોણ જાણે ક્યાથી Everlasting Yeaનું કિરણ પ્રગટે છે, અને તે જ્ઞાન, નીતિ, ધર્મ, સૌંદર્ય, રસ, જીવનસાફલ્ય, અને મુક્તિના વિવિધ રંગ વિલસાવે છે.

એ જ્ઞાનાદિ એપસમક અક્ષર થઇ આમંત્રણની રાહ જોતાં નથી જેમ એક આડા છોકરાની ઉપર માતા પોતે વાંકી વળી તેને ચૂમે છે પંપાળે છે, શાંત કરે છે, આનંદ આપે છે, તેવું જ આ વિશ્વ એ પ્રસંગોમાં આચરે છે.

આપણે એક તરફ વ્યક્તિનું ઘોર એકાન્ત જોયું. પણ બીજી તરફ આખા વિશ્વમાં એકીકરણની ક્રિયા (process of endosmosis) ચાલ્યા જ કરે છે. એવું એકીકરણ આપણા શરીર અને આત્મા વચ્ચે છે એમ હાલના ફ્રેંચ ફિલસૂફ બર્ગસન કહે છે. આથી દૂર જઇ એમ પણ કહી શકાય કે આત્મા અને તેના બાહ્ય સંજોગો તથા જૂદા જૂદા આત્માઓ વચ્ચે પણ એવું એકીકરણ ચાલે છે. પ્લેટો એમ કહેતો કે સુન્દર વસ્તુઓ તમે તમારી પાસે રાખો, અને સુન્દર વિચાર કરો, અને એમને સ્નેહથી આમંત્રો તો તે સૌંદર્ય તમારા શરીરમાં અને આત્મામાં ઓતપ્રોત થઇ રહેશે. (ગ્રીક ભાષામાં સુન્દર અને સારૂં એ બન્ને માટે એક જ શબ્દ હતો), અને પ્લેટો પોતે "આફલાતૂન"–સુન્દર હતો. એક ગ્રીક બાઇના ઉપર જ્યારે એક ખરાબ ભૂલનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે એના વકીલે બહુ દલીલો કર્યા પછી એ બાઇની છાતી પરનું કપડું ખસેડી નાંખ્યું અને કહ્યું કે આવી સુન્દર છાતી જેની છે એ સ્ત્રી ખરાબ હોઇ જ ન શકે. આવા એકીકરણના પાયા ઉપર જીવનતત્ત્વ પોતાની સૃષ્ટિ રચે છે.

જીવનમાં દરકોઇ સમન્વય માટે એકીકરણની જરૂર છે, અને દરકોઇ એકીકરણ માટે સહનશક્તિ અને ક્ષમાના ગુણોની જરૂર છે. વ્યક્તિના સંકુચિત એકાન્તના નિર્જન ટાપૂ ઉપર ઉભા રહીને કોઇ જો આખી દુનીઆની સામે માત્ર બંડ ઉભું કરે તો તે પોતાનું અસ્તિત્વ પણ ખોઇ બેસે. ઘણી વાર સાધારણ લોકોના નિર્દોષ આનંદની સામે આપણું મન તુચ્છકારમાં ઉછળે છે. પણ બધામાં આપણે આપણી આ માતા પૃથ્વીને સહન કરવી જોઇએ. એક ગ્રીક વાત કહે છે કે એક રાજા મીણની પાંખો કરીને બહુ ઉંચે ઉડ્યો તો ખરો, પણ સૂર્યના તાપથી એ પીગળી ગઇ અને તે પૃથ્વી ઉપર નીચે પડ્યો. સહિષ્ણુતા એ એક આત્માના ધર્મ તરીકે વિકસાવવાની છે. તપ કે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ કાંઇ માત્ર શરીર તરફની ઉદાસીનતા કે બાહ્ય પીડા સહન કરવામાં જ નથી. તપ એ મનની અમુક એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં મનુષ્ય પોતે બીજાનાં દુઃખ કે સુખને પણ આલિંગે છે. મનની આ આંતરસ્થિતિ સિવાય હઠમાં માત્ર શરીરદમન કરવું અને પીડા સહન કરવી એ કાંઇ તપ નથી. તપનો જે કાંઇ અર્થ છે, તે વ્યક્તિના આન્તરૂ અનુભવને જ અનુસરે છે.

સહનશીલતામાં, તપમાં મનની આન્તર સ્થિતિ પ્રેમની છે. ગમે તે ધર્માનુભવનું સાદામાં સાદું સર્વસામાન્ય સત્ય પણ પ્રેમ જ છે. મનુષ્યના જીવનને એ માત્ર ઉંચું જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપક જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપકતા-બક્ષે ચિરંજીવ જ નથી કરતો, બહોળું પણ કરે છે. પ્રેમ એ દરકોઇ સમન્વયનું મૂળ છે. વ્યક્તિ સમન્વયનું એક એક પગથિયું સિદ્ધ કરે તેમ તેમ તેનામાં પછીના વધારે ઉચ્ચ સમન્વયના પગથિયા ઉપર ચઢવાની આકાંક્ષા ઉગે છે અને શક્તિ આવતી જણાય છે.

દરકોઇ જાતનો સમન્વય અનુભવરૂપ હોઇ માત્ર એક હોઇ શકતો નથી. અનુભવની વ્યાખ્યા આપવી અશક્ય છે. કારણ બધી વ્યાખ્યાઓ અનુભવ છે તો જ છે. વ્યક્તિના જીવનમાં સમન્વય ઘણાં રૂપ પકડે છે. અને એ રૂપનો આધાર વ્યક્તિના મૂળ સ્વભાવ પર છે. કોઇનો જ્ઞાનનો તો કોઇનો નૈતિક, કોઇનો ધર્માનુભવનો તો કોઇનો

સૌંદર્યલક્ષી હોય છે; કોઇનો ભક્તિમય તો કોઈનો મુક્તિસ્વરૂપ હોય છે, પણ દરેક સમન્વયમાં ધર્માનુભવનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ જે પ્રેમ છે તે હોય જ છે.

ધર્માનુભવનું સર્વવ્યાપી તત્ત્વ સ્વભાવથી જ મનુષ્યના જીવનને વ્યાપક બનાવે છે. શોક, ઉદાસીનતા, વૈરભાવ વગેરે સ્વલક્ષી સ્વમગ્નભાવો ગમે તેટલા આપણને દુસ્તર લાગે તો પણ તે સંકુચિતજ છે. આ રીતે જોતાં જેટલે અંશે હાસ્ય માત્ર સ્વલક્ષી નથી તેટલે અંશે એ પણ એક (નીચી) કોટિનો ધાર્મિક અનુભવ જ છે. સ્વલક્ષી ભાવો હંમેશા આપણી ચેતનાને કૃત્રિમ બંધામાં મુકી રાખે છે. એમ કહ્યું છે કે દુર્ગુણ માણસમાં પહેલવહેલો પેસે છે ત્યારે એ ગુણ રૂપેજ લાગે છે. તેમજ તીક્ષ્ણ અને ઉંડા અનુભવ રૂપે મનુષ્યમાં અહંતા મૂલથી જ હોય છે; તેને વિશાળ કરી કરી બીજાને અંદર સમાવતા જવું એ જ ખરૂં ગૌરવ છે. વૉલ્ટ વ્હિટમૅન એક જગ્યાએ કહે છે–હું વિશાળ છું, एकोऽहं बहुस्याम्।

એ તત્ત્વ બહારના વિશ્વની સાથે મનુષ્યનું જીવન એકતાર કરી એને વિશાળ કરે છે અને આમાં જ એને મુક્ત કરે છે. કોઇ એમ કહે કે બહારના વિશ્વની સાથે કાંઇ પણ સંબંધમાં આવવું એ તો એક બંધન છે. પણ સંબંધ એ બંધન છે કે નહિ તે સંબંધના જ સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે. એક તાર સંબંધ એ તો સંગીત છે. અને સંગીતમાં જ આ વિશ્વની મુક્તિ છે. નવાઇની વાત એ છે કે જે વિશ્વ આપણા આત્માની આગળ ઉંડા રહસ્યથી ખડું થાય છે તેમાં દરેક સંબંધ આત્માને મુક્તિ જ આપે છે. મનુષ્ય પોતાને એકલો માને છે, એ માત્ર અર્ધ સત્ય છે, અને એ અર્ધ સત્યને પૂર્ણ કરી આપનાર ધર્માનુભવનું સાદું સર્વસાધારણ તત્ત્વ જે પ્રેમ તે બીજા મનુષ્ય પૂર્ણ એટલે ઉત્તરોત્તર અનપૂર્ણ અને મુક્ત થાય છે; અને જીવનના સમન્વય એના ઉપર જ બંધાય છે. આપણે અનંતકાળથી આપણા અપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની ઉંચી દિવાલોમાં પૂરાઈ રહ્યા નથી. ઉંચે આકાશ ખુલ્લું છે અને વિશ્વ પ્રેમનાં પાણી આપણને હરઘડી પ્રક્ષાલી પ્હલાળી આર્દ્ર બનાવી રહ્યાં છે.

મુક્તિ માત્ર મનુષ્યને સ્વાર્પણમાંથી મળે છે. ભક્ત છે તે પોતાના ઈશ્વરને પોતાની જાત સોંપે છે. પ્રેમી છે તે પોતાની જાત પોતાનાં પ્રિયજનને આપે છે. વિજ્ઞાનસત્યશોધક શાસ્ત્રી જે કુદરતનો કે વિશ્વનો એને અભ્યાસ કરવો છે તેને જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પે છે. જેને સમર્પણ થયું હોય તેના તરફથી ઉત્તર મળે છે કે નહિ એ સવાલ જ આવા હૃદયોને ઉઠતો નથી. કારણ સવાલ અને સંદેહનાં મૂલ અશ્રદ્ધામાં છે, અને સમર્પણનું મૂલ અશ્રદ્ધા હોઇ શકે નહીં.

મનુષ્ય જેને પોતાની જાત અર્પે તેના ઉપર એના સમન્વયના સ્વરૂપનો આધાર છે. સ્વાર્પણને આપણે ઘણી ઘણી દૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ. કાંતો મનુષ્યના જીવનના જ દૃષ્ટિબિંદુથી એને જોઇએ. કાંતો બીજે છેડેથી જેને સ્વાર્પણ થયું હોય તેના સ્વરૂપના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઇએ. અથવા તો જીવનમા સમન્વયનો શુદ્ધ અર્થ અને એનું તાત્પર્ય કાઢવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ જોવાય. અહિંઆં આપણે કાંઇ આટલો મોટો પ્રયત્ન આદરીને બેઠા નથી. સમન્વયના સ્વરૂપ અસંખ્ય હોઇ શકે, પણ સમન્વયનાં અમુક સ્વરૂપો લઇને તેના ઉપર આપણે જે કાંઇ કહેવું છે ને કહીશું.

નૈતિક વિશ્વના ગર્ભમાં હંમેશાં સારાખોટાનું દ્વૈત રહેલું છે. એમાં મનુષ્યના પોતાના જ પ્રયત્નને અંતિમ ગણવામાં આવે છે, અને જે કાંઇ ખરાબ છે એનો સઘળો ભાર મનુષ્યના ઉપર જ નખાય છે. રોજે રોજના નાનના પ્રયત્નથી

મનુષ્યસ્વભાવ અને ચેતના બહુ તીક્ષ્ણ થાય છે. પણ એટલી તીક્ષ્ણતા એ કાંઈ પૂર્ણતા નથી. પ્રેમ વગરની તીક્ષ્ણતા માત્ર ખાંડાની ધાર જેવી છે. આના જ ભારથી કોઇ વાર ક્યાંક માણસનું મનોબળ અને શક્તિ ભાગી પડે છે. ત્યારે એને તારણની જરૂર પડે છે. ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી એ તારણ એને મળે છે.

જેને ખાસ (Specific) ધાર્મિક સમન્વય કહીએ તે જીવનને શ્રદ્ધાથી સંપૂર્ણ કરે છે. અહિ સ્વાર્પણ ઉંડું થાય છે, અને મનુષ્યના બધા કાર્યોમાં ધાર્મિક વાતાવરણ વ્યાપક હોય છે. મનુષ્યની સ્પષ્ટ મનોવૃત્તિઓ સકેલાઇને વિશ્વાનંદમાં (Cosmic emotion) પૂર્ણતાએ પહોંચે છે. જે કાંઇ ભક્તની પાસે આવે છે તે એ વિશ્વના વાતાવરણમાં ઝબોળાઇને આવે છે. અને ખોટાનો નૈતિક ડંખ, સાચખોટાનો ભેદભાવ પણ નીકળી જાય છે. કોઈ કોઇ વાર મનુષ્યને સ્વાર્પણ પોતે કર્યું હોય એમ લાગે છે, પણ ઘણી વાર તો ભક્તિના ઉંડા રસમા તરબોળ થઇને એનો પ્રભુ એની પાસે એવી રીતે આવે છે કે ભક્ત તો માત્ર એના રસને ઝીલવાનું પાત્ર થઈ રહે છે; અને પોતે એવું પાત્ર બન્યો, તે એને કોઇ જાતના ત્યાગ (sacrifice) ને બદલે પોતાનાં અહોભાગ્ય જેવું જ વર્તાય છે.

આવી ધાર્મિક ભક્તિમાં ઘણી વાર ભય એ રહે છે કે એ એક એવું સ્થિર સ્વરૂપ પકડી લે છે કે આ વિશ્વના જીવનની બધી બદલાતી રેખા અને રંગો ભક્તને મન એક અભાવરૂપ થઇ જાય છે. એટલા માટે જ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે: હું કદી યતિ નહિ થાઉં અને મારી ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારો મારા આત્મા સામે કદી નહિ બંધ કરૂં. ખરી ભક્તિ પ્રગતિને પોષક જ હોય છે, અને ઈશ્વર છે, તો એ જેમાં વ્યક્ત થાય છે એવું હમેશ બદલાતું વિશ્વ પણ છે, એ ભૂલવું વા ભૂલાવું ન જોઇએ. એક જગ્યાએ ઔઝાન્કવેટ નામે ફિલસુફ લખે છે કે સત્ય છે તે પૂર્ણ છે, આખું છે; તો સત્ય મેળવવાને માટે જીવન-તત્ત્વના સર્વસ્વને આલિંગવું જોઇએ. જીવનતત્ત્વ જેમ ઘડીઘડી પોતાનું સ્વરૂપ બદલે છે, તેમ સત્ય પણ સ્વરૂપ બદલે છે, કારણ સત્ય જીવન્ત છે. એક ગ્રીક ફિલસુફ, હીરેક્લાઇટોસ, કહેતો કે-તે હંમેશાં વહ્યા કરે છે. વિશ્વના બધાં બદલાતાં સ્વરૂપો આપણે છોડીને બેસીએ તો આપણને અમુક શાન્તિ મળે, પણ તે માત્ર એકદેશી (abstract) હોઈ જીવનનું રહસ્ય ખોઈ બેસીએ. ભક્તિમાં પણ જીવન હોવું જોઇએ.

જે માણસ જ્ઞાન મેળવવા માટે સમસ્ત કુદરતનો અભ્યાસ કરે છે, તે ભક્તના કરતાં વિશ્વનાં બદલાતાં સ્વરૂપોની વધારે નજીક જીવે છે, અસંખ્ય રૂપોને એક સંગત સંકલનામાં ગોઠવનારો નિયમ શોધી કાઢવા પાછળ એ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પે છે.

પણ દરેકને અનુભવ હશે કે ઘણી વાર લખતા લખતાં એવું બને છે કે એક શબ્દમાં આપણું મન ખૂંચી જાય છે એ ખીલડે જાણે જકડાઇ પડે છે, અને વિચાર આગળ વધતાં અટકી પડે છે. શબ્દ તેના વિવિધ અર્થના વાતાવરણમાંથી મુક્ત થતા શબવત્ થઇ જાય છે. શબ્દ આપણી જ કૃતિ છે, પણ આપણું મન એમાં જકડાઇ જાય છે. એટલામાટે જ આપણને એક રીતે એમ લાગે કે કવિનું કામ માત્ર લાગણીને અનુભવવાનું નહિ, પણ એક લાગણી અને તેને વ્યક્ત કરનારા ચિત્રમાંથી વળી અંશે પોતાના મનને મુક્ત કરવાનું છે. નિયમની સાંકળોએ બધી બાજુથી બંધાયેલા વિશ્વનું ચિત્ર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના મનને પણ બદ્ધ કરે છે. વિશ્વના અનિયંત્રિત અસંખ્ય સ્વરૂપોના ઘોર અરણ્યના

જેવા જાલમમાંથી રસ્તો કાપતાં કાપતાં અને મુક્ત થતાં થતાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતે જ મૂર્તિમન્ત કરેલા અને સિદ્ધ કરેલા નિયમના રાક્ષસી જડબામાં ફસી જાય છે. તે ઘણીવાર ભૂલી જાય છે કે વિશ્વમાં નિયમ પારખનાર, ઉકેલનાર, સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તો જ નિયમ છે. આ વિસ્મરણ જ વસ્તુ વિષેના જડવાદનું મૂળ કારણ છે. એ વાટે આપણી કુદરતને યંત્રવત્ સમજી લીધી, અને મનુષ્યનું જીવન કુદરતમાં જ છે એટલે એ પણ યંત્રવત્ જ દેખાઇ રહ્યું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એક કાળે તો એવી મરુ ભૂમિમાં રહેતા કે જ્યાં. ભાગ્યે જ પ્રેમનાં પુષ્પો ઉગે. ડારવિન એની વૃદ્ધાવસ્થામાં કવિતાની એક લીટી પણ વાંચી સાંભળી, સાંખી શકતો નહિ. જરૂર-એણે જીવનનું એક દૃષ્ટિબિંદુ ખોળી કાઢયું હતું. પણ તે એણે પ્રસક્ત કરેલાં વિશ્વમાં માત્ર જીવવા માટે જ બધી મારામારી હતી, અને પ્રાણીઓમાં હજારો ફેરફારો માત્ર અકસ્માતથી થતા. જીવનમાંથી હેતુ નીકળી ગયો એટલે એ બધુ ખાલી થઇ ગયું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાના કેટલાક વિશ્વમાં રહેલા અગાધ ઉંડા સત્યનો અનુભવ કરે છે પણ ઘણા ખરા તો નીએટશ જેમ-એવું ઝરથુસ્ત્રનું વચન છે. "-એ પુસ્તકમાં કહે છે તેમ એક ગંદા ખાબોચીઆની પાસે બેસી રહી જળોની છવાતનો જ અભ્યાસ કર્યા કરે છે. પણ જીવનમા વિશાળ અનુભવને માટે સ્વાતંત્ર્યની જરૂર છે. અને સ્વતંત્ર વિશ્વમાં જ પ્રેમાનુભવ હોઈ શકે, એટલે કે કોઇ પણ સમન્વય થઇ શકે.

વિજ્ઞાનશક્તિ જ્યારે નિયમની સરદારી હેઠળ વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા માગે ત્યારે વસ્તુઓ તરફની એની દૃષ્ટિ માત્ર ઉપયોગીતાની જ થઇ જાય છે. ત્યારે સંગ્રહ કરવાની લોલુપતા ખુબ વધે છે. અને મનુષ્ય લોભી થાય છે. પણ મુક્તિ આપનાર પ્રેમમાં તૃષ્ણા હોતી નથી. એટલા માટે જ બુદ્ધે તૃષ્ણાને મારવાનું કહ્યું. જે લોકોના જીવનનો સૌંદર્યલક્ષી સમન્વય હોય છે તેમને આ તૃષ્ણા તરફથી બહુ ભય છે. એની સામે એમણે હંમેશ ચેતતા રહેવાનું છે. જર્મન ફિલસુફ કેન્ટે કહ્યું છે કે સૌંદર્યને સમજવામાં લાલસાની પ્રાકૃત વૃત્તિને સ્થાન જ નથી. અંગ્રેજ કવિઓ બાયરન અને શેલીમાં એ જ ઉંડો તફાવત હતો. એક લંપટ હતો અને બીજો ન હતો. દરેક વસ્તુમાં જે જીવન છે તેનો સાક્ષાત્કાર જેમ વિજ્ઞાનના બાહ્યલક્ષી બુદ્ધિવ્યાપારથી રૂંધાઇ જાય છે, તેમ જ સુંદર વસ્તુને લાલસાથી ખરડાએલા દુષ્ટ હાથથી કોઇ અડે તો તેમાં વસતી અનંતતાનો ધ્વંસ થાય છે. જો રસાસ્વાદન (appreciation of Beauty) આત્માને મુક્તિનું અદકું અદકું બળ ન આપે તો તે નકામુ છે. કારણ તો તો પછી દરેક કળી ખીલીને ફુલ થાય છે તે આપણા આત્માને એના સુકુમાર ભારથી ચગદી નાખે, કારણ બાંધી દે. આમ ઘણી વાર પ્રેમ પણ મનુષ્યને બંધન રૂપ આવે છે.

સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચેનો જે લૌકિક પ્રેમ છે તેને પણ આત્મશુદ્ધિ અર્થે જ જોવો જોઇએ. કેટલાકમાં સૌંદર્યોપભોગ પછી લૌકિક પ્રેમ તે ઉંડો આત્મિક પ્રેમ થાય છે. તે આપણે પુરૂરવા ઉર્વશી વચ્ચે અથવા તો ચિત્રાંગદામાં અર્જુન અને ચિત્રા વચ્ચે જોઇએ છીએ. રામકૃષ્ણ પરમહંસનો એક ઉપદેશ એ હતો કે બે ત્રણ છોકરા પછી વર અને વહુએ ભાઇ અને બેન જેમ રહેવું. અને બર્નાર્ડ શૉ કહે છે કે હાલનાં લગ્નોમાં વેશ્યાવૃત્તિ પ્રધાન છે અને પોષાય છે. આ આપણા સમાજને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ દરેક વિચારકે જોવાનું છે.

પણ સ્ત્રી-પુરૂષનાં સહજીવનને આત્માના ઉંડા વિકાસ સાથે કેટલો સંબંધ છે એ ઘણો ગૂઢ વિષય છે. આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર

આવી એટલું જ કહીએ કે પ્રેમ એક ધર્માનુભવ જેટલો બહોળો ન થાય તો તે મનુષ્યજીવનને સંકુચિત કરે છે. જો એ ભક્તિ ભરેલી આંખો મન આગળ ને આગળ ન તાણે, જો તે દૂરના નક્ષત્રગણો સુધી ન જાય, તો તે હીણો થાય છે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે મોટા વિષય ઉપર બોલવું હોય તો ઉંચી રીતે જ બોલવું અથવા તો મૂંગા રહેવું. તેવી જ રીતે તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ જે માનુષિક લાગણીઓ છે તે સાધારણ રીતે વ્યક્ત થતી જ નથી. કાંતો એ મનુષ્યને હેઠો પાડે છે, અને કાંતો ઉચ્ચ કરે છે આથી શુદ્ધ પ્રેમની નજર પાનરૂપ નથી પણ આ દુનીઆમાં મનુષ્યને અંતિમ ઓળખાણ અને મુક્તિ આપે છે નહિ તો બંગી કવિના ઉષા અને સન્ધ્યાના રંગોમાંથી ઉડી જાય છે રવિન્દ્રનાથ ઠાકર કહે છે-ભાઇ, તારી આંખમાં શોકમય સ્નેહને સ્થાન આપજે

નાની નાની ચીજોમાં રહેલું સૌંદર્ય સમજવા જતા કદાચ મન એમને લેવાને લોભાઇ જાય. એક ફુલને તોડવાનું કે ચુમવાનું મન થાય. પણ કુદરતમાં જ્યાં વિશાળતા છે ત્યાં તો બધાના હકો ભેગા મળે છે. સમગ્ર આકાશને કોણ પૂરી દઈ શકે? કે ચન્દ્રને કોણ પોતાના હાથમાં કેદ કરી લઇ જઇ શકે? ત્યારે પર્વતો અનન્ત સહિષ્ણુ ખમા પૃથ્વીના આનંદનાદ રૂપે નથી લાગતા, પણ પૃથ્વીનું હૃદય સ્વર્ગનું ગાઢ આલિંગન લેવા માટે જાણે ઉંચું થયું હોય એમ લાગે છે

પશ્ચિમની નાદર્યપૂજા અને જે સૌંદર્ય હિંદના કવિને ત્યાગના ગાણામાં ગવાઇને આવે છે તે બે વચ્ચે આ જ તફાવત છે ઘણા અંગ્રેજ કવિઓ જ્યારે નાની નાની વસ્તુઓ ચીતરતી હોય ત્યારે બહુ દક્ષતા બતાવે છે પણ એક વરસાદ આવ્યા પછી પૃથ્વી બધી લીલી છવાઇ રહે તેને જોઇને, અથવા તો સંધ્યા સમયે આપણામાં જે અનંતતા વસે છે તેના મૂર્ત સ્વરૂપે, તારાઓ એક પછી એક ડોકીયા કાઢતા હોય એવા રત્નવર્ણા આકાશને જોઇને સૂતા સૂતા આપણા આત્મામાં જે લાગણીઓ ઉભરાય છે તેને કવિતામાં ઉતારી શકયા નથી. એવી કુમારી પૃથ્વીને અને એવા અનંત આકાશને આપણો કવિ એક બાળકના જેટલી નિર્દોષતાથી હાથમાં લે છે, અને સૌંદર્યમાં રહેલા કુદરતના સર્વસત્તાક રાજ્યનો ભોગવટો સૌ મેળવી શકે એમ તે સૌને માટે ખુલ્લો મુકી દે છે

એવા કવિનો આત્મા જ સુન્દર છે, મુગ્ધ છે, અને એવાનો સંગ એ જ સત્સંગ છે

હવે આપણને ખબર પડશે કે વ્યક્તિનું એકલાપણું એ એનો એક મોટામાં મોટો વાંધો છે. વિશ્વના ઉંડામાં ઉંડા આત્માના હૃદયમાં દુઃખના મૂળ પડ્યા છે અને ગૂઢમાં ગૂઢ સૌંદર્યનો પ્રદેશ પણ ત્યાં જ છે ખ્યાત્યાસ્થાના આદર્શરૂપ સૂક્ષ્મ વિશ્વની એકતામાંથી વિરોધ તરી આવે અને એમાંથી કોઇ ઉંડું ઐક્ય શોધી કાઢે ત્યાં સૌંદર્ય છે આ રીતે સૌંદર્ય વિરોધ અને મૃત્યુની નજીક નજીક જ ઉગે છે. આકાશ એથી જ ગમીના રંગોથી પૂરાય છે અને ટેનિસનને ઝીણા નાના પથ્થરોમાં પરીઓ રહેતી માલુમ પડે છે બે આત્માઓની વચ્ચે એક ઝીણી ઉંડી ખાઇ એવી રહે છે કે જેને ઓળંગવાને મનુષ્ય હમેશ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે જીવનતત્ત્વનો પ્રવાહ હરહમેશ નવનવા માર્ગમાં વહે જાય છે મનુષ્ય એક્લો છે એ નવાઇનું નથી, પણ નવાઈ એ જ છે કે તો પણ એનામાં પ્રેમ છે અને આપણે બધા જીવનપ્રવાહમાં આપણી યાત્રા પૂરી કરીએ છીએ જીવનપ્રવાહ સ્વચ્છંદે આપણામાં અને આપણી આજુબાજુ વહ્યા કરે છે નિરોધ પછી જ જીવનમાં ઉચ્ચ

એકીકરણ આવે છે. એથી જ જો પ્રેમીઓ વારંવાર લડે છે. જીવનતત્ત્વ વિખૂટાં કરવામાં જ પોતાનું ઐક્ય સાધે છે.

વિશ્વના આખા તંત્રને ફેંકી દેવાના પ્રેમવિહોણા વિચારતંત્રમાં ગોથાં ખાતાં ખાતાં આપણે થાકીને બેઠા હોઈએ ત્યારે પહેલાં આપણે શૂન્ય થઈ જઈએ છીએ અને પછી ઘણા દિવસથી ઉંઘ ન આવી હોય ને નિદ્રાદેવી પોતે જ આવીને આપણને હાલરડાં ગાતી ગાતી સૂવાડે તેમ આપણા આત્માના ઉપર વિસ્મરણનું પટ આવે છે. એ આત્માની ઉંઘ પછી આપણે પૃથ્વીપર નિર્દોષ બાળકની માફક વસીએ છીએ અને આખું જીવન આકાશના અસંખ્ય તારાઓ ગૂંથવામાં ગાળીએ એમ થાય છે. વિશ્વનું આખું તંત્ર આપણને ખોળે લે છે. આપણે માનુષિક અહંતામાં મગરૂર થઈ અક્કડ ઉભા રહીએ ત્યારે એ કાંઈ આપણને ખોળે ધરતું નથી. એક તરતની પરણેલી મુગ્ધાની માફક વિશ્વ આપણી અહંતાથી બીએ છે. પણ અક્કડ મટી અહંતા છોડીએ ત્યારે જ એ આપણને આલિંગે છે.

જીવનમાં કશો સમન્વય ન હોય એ તો એક આત્માની નિર્ધનતા છે. એ વિરોધ પછી ઉગે છે એનાં મૂળ ઉપર કહ્યું તેમ મૃત્યુ ને સૌંદર્યમાં છે. હરકોઈ જેને સંગીત આવડતું હશે તે પોતાના શરૂઆતના અનુભવને યાદ કરશે. કોઈ રાગના વ્યક્તિત્વને અનુભવવા જઈએ ત્યારે પહેલાં તો આંગળીઓ જૂદી પડે છે, અને સાચા સૂર જ નીકળતા નથી. બધે અંધાધૂંધી થઈ જાય છે; અને તારાઓ પોતાની નિત્ય નિયમિત જગ્યાએથી ભ્રષ્ટ થયેલા લાગે છે: પ્રેમી અને એનાં સ્વજન દુનીઆનાં કાવત્રાંથી વિખૂટાં પડેલાં લાગે છે. સત્ય આખું હણાઈ જાય છે અને આત્માનેય બેસૂરો થાકવો પડે છે.

પણ થોડી વાર પછી આત્માના તથા વિશ્વના, બન્નેના ગેબી ઉંડાણમાંથી એક ઐક્ય ઉપર તરી આવે છે. એ બધી વસ્તુઓ હતી તેમ કરે છે. ત્યારે સંગીત આપણી બહાર આપણાજ આત્માના બિંબરૂપ વિશ્વનું પૂર્ણ ઐક્ય ખડું કરે છે. પદભ્રષ્ટ તારાઓ પોતાની જગ્યા લે છે. સત્યમાં અને સંગીતમાં વિશ્વવિશાળ ઔચિત્ય પ્રકાશી ઉઠે છે. વિયોગનો ડંશ વિશ્વમાંથી નીકળી જાય છે, કારણ પ્રેમી પોતાનો પ્રેમ પૃથ્વીના ફુલો ઉપર કે આકાશના તારાઓ ઉપર સીંચે છે.

પણ હરકોઈ સમન્વયનું છેવટનું સત્ય સર્વવ્યાપી ધર્માનુભવ છે.

રા રા ભૂપતરાય ગોપાળજી મ્હેતા

બાલ-હૃદયનો આનંદ

શિયાળાની કડકડતી ટાઢીમા ઘેરઘેર ભીખ માગતી માગણને ગરમ ટુકડો મળતા જેટલો આનંદ થાય છે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને સવારે બાની સોડમા બેસીને, બારી આગળ એની દાતણ કરવામા આવે છે

•

રુક્મીણીને કૃપાએ સુદામો આવ્યો હતા ત્યારે દેવને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા બાના ખોળામા ઉભરાઈ, વ્હાલેની બાના બીના કૃપાએ ટકુનો ચાંદના કરવામા મને વધારે આનંદ થાય છે

•

પ્રાતઃકાળે ટનટન ટકોરા વગાડી જગતને જગાડવામા ઘડિયાળને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ, પિતાજી ઓફિસમા ગયા પછી, વાચતા વાચતા ઉંઘી ગયેલી બાનુ ઓશીકુ કરી તેના હૃદયના ધબકારા મને સાંભળવામા મને આવે છે

•

તે દહાડે સંગીતશિક્ષક નુ વ્હાલુ દિલરૂબા કોઈએ અજાણતા બગાડયુ હતું તેના તૂટેલા તાર ફરીથી બરાબર ગોઠવતા તેમને જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને પવનથી વિખરાયેલા બાના વાળને ઠીક કરવામા આવે છે

•

પૂર્ણિમાના ઉગતા ચન્દ્રને કાળા વાદળાથી ઢંકાવામા કુદરતને મુંઝવણ પડતી હશે, તેના કરતા વધારે મુંઝવણ બાના ઝુલ્ફા ઉગતા રેશમી કાળા વાળથી બાનુ મોઢુ ઢાંકી દેવામા મને પડે છે

••

વનના કોઈ વિશાળ આંબાની લટકતી ડાળી ફેરીને ઝુલાવવામા પવનને જે આનંદ આવતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બાના કાનના ગીગાના એરીંગને ઘડિયાળના લોલકની જેમ હલાવવામા આવે છે

•

વેદના સૂરીલા મંત્રોચ્ચારથી દેવોની સ્તુતિ કરતા બ્રાહ્મણોને જેટલો આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બા દૂર હોય ત્યારે તેની છબી આગળ ઉભા રહી " બા, બોલને, બા ! " ના બસુરા અવાજ કરવામા આવે છે.

∴

અનેક મંત્રોના ઉચ્ચાર પછી ઉષાને ઉગતી જોઈ મુનિઓને આનંદ થતો, તેના કરતા વધારે આનંદ 'બા, ઓ બા' ' ની મારી બૂમથી પથારીમાથી ઉઠતી બાને જોઈને મને થાય છે

•

તાનસેનના ગાનની મધુરતાથી રાજા અકબરને આનંદ થતો તેના કરતા વધારે આનંદ મને ' ભાઈ ' ના હાલરડા ગાતી બાના મુખની મીઠાશમા લાગે છે

•

કોઈ રાજાને ઘેર ગાદીવારસ પુત્ર જન્મતા આંગળીના વેઢા ગણતા જોશીને આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને વાર્તા શરૂ કરતી બાની આંગળીઓના વેઢા સાથે રમતા થાય છે

••

ચૉરીના મંડપમા નવી પરણતી કન્યાના વસ્ત્રો ઠીકઠાક કરવામા તેની સાહેલીઓને જે આનંદ આવે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને

પિતાજી ગૃહમાં આવે ત્યારે બાના ઉઘાડા રહી ગયેલ માથા પર સાળુ બરાબર ગોઠવવામાં આવે છે.

∴

ભગવાન રામચંદ્રને અજીઠાં બોર ખવરાવતાં શબરીને આનંદ થયો હતો, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તની બાએ આપેલ મીઠાઇના ટુકડાનો અજીઠો કટકો બાને ચખાડવામાં આવે છે.

∴

ભગવાનની છબી ખોળામાં રાખીને ' પ્રભુ પધારોને ' ગાતાં ભક્તને જે આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાની છબી આંખ આગળ રાખીને ' આ મારી બા ' એમ વિચાર કરવામાં આવે છે.

∴

કોઇ ઝાડની ઉંચી ડાળીએ ચઢી હીંચકા ખાવામાં કોયલને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાના હાથના અંગુઠા પકડી ' પાગ લો પા ' હીંચકવામા આવે છે.

∴

સાતે સમુદ્રના કાંઠાની ભૂમિપર પડીપડીને રમતાં રમતાં સમુદ્રનાં મોજાંને આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાના અંગોપર કુદી કુદીને પડવામાં આવે છે.

∴

પોતાના મિત્રોની રાજાસાહેબ સાથે ઓળખાણ કરાવતાં દિવાનને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તોની ઓળખાણ બા સાથે કરાવતાં થાય છે.

∴

અગાશીમાં સૂતાં સૂતાં કોઇ ખગોળશાસ્ત્રીને ચન્દ્ર નીરખવામાં આનંદ આવે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને ખોળામાં પડયાં પડયાં બાનું મુખ જોવામાં આવે છે.

∴

કાળયવનથી નાસતા કૃષ્ણને રૈવતકની ગુફામાં સંતાતાં જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ દોસ્તને રમતમાં વાગતાં તેની માના ધાકથી બાના વસ્ત્રમાં સંતાતાં મને આવે છે.

∴

ચતુર ગાયકની આંગળી પડતાં સારંગીને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ ઘણા જણ વચ્ચે 'ભાઇ, પેલું ગીત ગા જોઇએ' કહેતી બાની આંગળી મારી દાઢીને અડતાં મને થાય છે.

∴

અતિથિને આગ્રહ કરી વધારે ખવરાવવામાં બાને આનંદ થાય છે તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા ભાણામાં વધેલી પૂરી બાને પરાણે ખવરાવી દેવામા થાય છે.

૩૧

રા. રા. રમણકાન્ત શંકરપ્રસાદ દેસાઈ:

સર્વસામાન્ય ધર્મ

ઘણાઓનું એમ માનવું થાય છે કે દુનિયાના બધા ધર્મોમાંથી સારાં તત્ત્વો લઇને એક નવો સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો જોઇએ જેથી ધર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિખવાદો દૂર થાય; એટલું જ નહિ પણ એ નવો ધર્મ જરૂર સત્ય ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે અને મનુષ્યને સાચે માર્ગે દોરે. સારા સારા વિચારકો અને લેખકો આવી માન્યતાને પોષે છે એટલે એ માન્યતાની અંદર રહેલ અસ્પષ્ટતા તરત ખ્યાલમાં આવતી નથી.

આ માન્યતાની પાછળ એવો એક વિચાર રહેલો છે કે "ગંભીર સત્ય" જાણવું એમાં જ ધર્મના તત્ત્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ધર્મ એટલે ગંભીર સત્યોનો સમૂહ, જુદા જુદા ધર્મોમાં એવાં જુદાં જુદાં સત્યો જોવામાં આવે છે. પણ દરેક ધર્મમા કંઇ અને કંઇ ત્રુટીઓ હોય છે. કોઈ એક ધર્મ એવો નથી કે જેમાંથી આપણને પૂર્ણપણે સત્ય મળી આવે. માણસની દૃષ્ટિ ગમે તેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચે છતાં અપૂર્ણ રહી જાય છે. સાથે સાથે એવો પણ વિચાર આમાં જણાય છે કે અપૂર્ણ સત્યોને એકઠાં કરવાથી એ અપૂર્ણતા દૂર થશે અને એક સંપૂર્ણ સત્ય તરી આવશે. મુશ્કેલીમાં જેમ સલાહ લેવાથી માર્ગ સુજી આવે છે તેમ ધર્મવેત્તાઓએ જે પ્રશ્નોના ઉકેલ કર્યા હોય તે બધા તપાસવાથી જીવનપંથમાં ફાંફાં મારવા નહિ પડે.

આ રીતે માન્યતા પાછળના વિચારો મૂકવાથી સર્વસામાન્ય ધર્મની શક્યતા માટે સહેજે શંકા ઉત્પન્ન થાય. તરત જ સવાલ થાય કે ઘણા અપૂર્ણો મળી એક સંપૂર્ણ થાય-કે કેમ? બીજું, સલાહો લેવાથી માર્ગ સુઝે છે એ તદ્દન સાચું છે? વળી ધર્મવૃત્તિમાં બુદ્ધિનું શું સ્થાન છે અને ધર્મનું તત્ત્વ શેમાં રહેલું છે એવા મોટા પ્રશ્નો પણ અહીં ઉભા થાય પણ તે બધાનો ઉકેલ કરવો સહેલો નથી.

સલાહો લેવાથી માર્ગ સુઝે છે એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતાં તરત જણાશે કે સલાહ મળ્યા પછી સલાહ લેનાર તેને મળેલી સલાહ ઉપર પૂરો વિચાર કરી શકે તો જ એને માર્ગ સુઝે છે. જુદી જુદી સલાહોમાં, સલાહ લેનાર પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે મુશ્કેલી દૂર થાય છે. એટલે અન્તે તો માર્ગોમાંથી પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનું અને તે બાબત છેવટનો નિર્ણય કરવાનું કામ તો સલાહ લેનારને એકને માથે જ રહે છે. સલાહો તો માત્ર એની દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવવામાં મદદ કરે છે એટલું જ. વળી ઘણી સલાહ લેવાથી કેટલીક વાર માર્ગ સુઝવાને બદલે ઉલટી મનની ગુંચ વધે છે અને નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેવું ધર્મની બાબતમાં પણ બનવા સંભવ રહે ખરો. બધા જ ધર્મોમાં પારંગત એવો શાસ્ત્રી બુદ્ધિની ભુલભુલામણીમા નહિં પડતો હોય? બુદ્ધિ એક ઉપર આધાર રાખી એક ધર્મના શાસ્ત્રોમાં આવતી અસંગતિઓ દૂર કરવા જતાં માણસ ખોટા અર્થો કરી બેસે છે. તો પછી જુદા જુદા ધર્મોના શાસ્ત્રો સાથે મૂકવાથી, ઉભા થતા દેખીતા વિરોધોનો ઉકેલ કરતાં ભુલાવામાં પડાય તેમાં નવાઇ નથી.

ધર્મોમાથી સત્યો તારવી કાઢી એક નવો

ધર્મ ઘડી કાઢવો એ તો જુદા જુદા લેખકોમાં-
થી વાક્યો ચૂંટી કાઢી તેનો એક નિબંધ તૈયાર
કરવા બરોબર પ્રયત્ન છે. એ વાક્યો ગમે તેટલાં
સાચાં હોય અને ભલે આમ ગોઠવવાથી
અસંગત ન દેખાતા હોય તોપણ એ છુટા છે
એમ જરૂર દેખાઇ આવે અને એવા નિબંધનો
જો બરોબર અર્થ કરવા માડીએ તો કોઇ દિવસ
અર્થ બેસે જ નહિં. દરેક વાક્યને આખા
લખાણ સાથે સંબંધ હોય છે. ધારો કે તેને
છુટું પાડી આપણે તેનો અર્થ બેસાડી શકીએ
પણ તેને પુરૂં સમજવાને તો આપણી પાસે
તે આખો લેખ જોઇએ જ. વાક્યો છુટા પાડી
અર્થ કરવાથી કેવા અનર્થો થાય છે એ તો
છાપાં વાચનાર દરેકને ખબર હોય.

ત્યારે જેમ વાક્યોને લખાણ સાથે સંબંધ
છે તેમ ધર્મના સત્યને એ ધર્મની પાછળ રહે-
લી આખી ચિત્ત-વૃત્તિ (attitude) સાથે
સંબંધ છે. એક સત્યને સમજવા માટે તે આખી વૃત્તિ
પહેલી સમજવી જોઇએ, અને એ ચિત્તવૃત્તિ
સમજ્યા વગર સત્યનો કરેલો અર્થ ખોટો છે
એમ ન કહીએ તો નકામો છે એમ તો
કહેવું જ પડે.

એક માણસ એક જ ધર્મ સમજી શકે
અને તેણે પોતાના ધર્મમાં રહેલા સત્યને જ
માનવાં, એવું અનુમાન આ ઉપરથી નથી નીક-
ળતું. બીજાઓ શુ કહે છે તેની દરકાર કરવી
નહિં એવું કહેવાનો આશય પણ નથી. વાંધો
માત્ર ધર્મનું તત્ત્વ વિચાર્યા વગર જુદા જુદા
ધર્મમતમાથી મનગમતું સ્વીકારી પોતાને ગુણ-
ગ્રાહી માની લે છે તેમની સામે છે. એવાઓની
મનોદશામાં—" તમારૂં કહેવું બરોબર છે. એમા
સત્ય હોવું જ જોઇએ માટે લાવો એ લઇ લઇએ,"
અને એ મતનો વિરોધી આવીને કંઇ કહે તો
તેને પણ " તમારૂં કહેવું પણ બરોબર લાગે
છે અને તમારા કહેવામાં સત્ય હોવું જ જોઇએ
માટે લાવો એ પણ લઇએ " એમ કરવામાં
વાંધો આવતો નથી. પણ આવી જાતની મનો-
દશા એ વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ બતાવે
છે. બધું ગ્રહણ કરવા માટે પોતાના મનને
clean slate કોરી ધોએલી પાટી બનાવવાના
પ્રયત્નમાં એ કંઇ જ ગ્રહણ કરી શકતો નથી.
એના વિચારો જીવતા રહેતા નથી. થોડાએક
સત્યો પોપટ માફક ફરી ફરી એ બોલી શકે
છે પણ એ વિચારોનો ઉપયોગ રહેતો નથી.
એકઠા કરેલા જથ્થા માફક એક ખુણામાં પડી
રહે છે.

તો પછી ઉદાર વૃત્તિ એટલે શું ? ઉદાર
વૃત્તિનો અર્થ એમ તો નથી જ કે જે
કંઈ નજરે પડે તે લઇ લેવું. " આ સત્ય
છે. પેલું સત્ય છે, બધું સત્ય છે. " એમ
મનને મનાવવા જતા માન્યતા જ ખોઇ બેસ-
વાનો વખત આવે. ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ તો
બીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જે
દૃષ્ટિએ જુવે છે એ દૃષ્ટિને સમજવાનો પ્રયત્ન
કરવો એમ થાય. ઉદાર વૃત્તિથી પોતાની દૃષ્ટિ
વિશાળ થાય છે એમ કહેવા કરતાં દૃષ્ટિનો
વિકાસ થાય છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે.
" ગુણગ્રાહી " એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે એમા
પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ રહેલો છે.
પહેલા તો ગુણ અવગુણનો ભેદ કરવાની શક્તિ
જોઇએ અને એ ભેદ કર્યા પછી ગુણ ગ્રહણ
કરવો. એમા બહારથી લેવાનું કંઇ નથી હોતું
પણ પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ કરવાના હોય
છે. એટલે માનસિક પ્રગતિને સમૂદ્ર કે વિશાળ-
તાની ઉપમાઓ આપવા કરતા વિકાસ સાથે
સરખાવવી વધારે યોગ્ય છે. એ જ રીતે ધર્મના
સંબંધમા પણ કહી શકાય કે પરધર્મની પાછળ
રહેલી વૃત્તિ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું
નામ જ ધાર્મિક ઉદારતા. એ સમજના એ
ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કર્યા બરોબર જ છે. સત્યો-

માંથી ચુંટી કાઢી "સત્યસંગ્રહ" કરવાનો હોતો જ નથી.

દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ પોતાની માન્યતાઓ ઉપર નવું અજવાળું પડે છે અને વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી વધારે સમજપૂર્વક પોતાનું જીવન જીવી શકાય છે. પણ આ પ્રયત્ન કરવો સહેલો નથી. ઘણી વાર એમાં બીજો ધર્મ ગ્રહણ કરી લેવા સુધી જવું પડે, એટલી પોતાની તૈયારી તો અલબત્ત જોઇએ.

ત્યારે સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો તો અશક્ય જ છે. સત્યોના સંગ્રહમાંથી નવી ધર્મ-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? અને વૃત્તિ વગરનો ધર્મ એ કઇ જાતનો બને ? વળી દરેક ધર્મનાં સત્ય ગ્રહણ કરવાં એનો અર્થ તો એ થાય કે દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ પોતાનામા ઉતારી દેવી. જેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃત્તિમાં નમ્રતા બહાર દેખાઇ આવતી હોય તો નમ્ર બનવું અને ઇસ્લામમાં ઉગ્રતા રહેલી હોય તો ઉગ્ર પણ બનવું. એ બે સાથે કેમ બની શકે ? કોઇ સર્વસામાન્ય ધર્મમા માનનારા એમ અર્થ બેસાડવા મથે કે નમ્રતામા જ સાચી ઉગ્રતા છે માટે એ બન્ને ગ્રાહ્ય છે તો એમાં એકે વૃત્તિ સચવાતી નથી. બુદ્ધિથી એની સાથે રમત કરવા જતા બન્ને ખોઇ બેસીએ છીએ. ધર્મના સત્યો કંઇ છુટાં છુટાં વાટકીયાં નથી કે એકબીજા સાથે બેસાડી શકાય. દરેક ધર્મને એક આખું ચણતર કહીએ તો એ ચણતર પણ એવું હોય છે કે જેમાં સાંધ ન જણાય. સ્વ. કાન્તના શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વસામાન્ય ધર્મ યોજનાર ત્યારે જ ફાવી શકે કે જો "શાસ્ત્રની માફક સિદ્ધ કરી શકાય એવાં જ સત્યોથી જો ધર્મ થતો હોય, તો એ પંડિતો સફળ થઇ શકે. પણ જો કે દરેક ધર્મમાં એવા સત્યો હોઇ શકે તો પણ એ સત્યોમા ધર્મનું તત્ત્વ રહેલું નથી. યાહુદીઓ, ક્રિશ્ચિયનો, મુસલમાનો, બધા એક ઇશ્વરને માને છે. એક ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, એ સત્ય તમને પણ સર્વથી વધારે મહત્ત્વનું લાગશે, અને તે છતા તમારે જાણવું જોઇએ, કે એ દરેક ધર્મનું તત્ત્વ એ સત્યમાં નહિં પણ ઇશ્વર તરફની શક્તિમાં રહેલુ છે. સર્વસામાન્ય ધર્મ ! જો કોઇ પણ મનુષ્યમાં સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાની શક્તિ હોઇ શકે, તો ખાતરીથી માનજો, કે એ પુસ્તકો લખનારા અને બધા ધર્મોને સરખાવી તેમનું મૂળ શોધનારા (ખોદનારા ?) દાબિક પંડિતોમા તો નહિં જ. સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને માટે તો બુદ્ધ અને મહમદના કરતાં પણ કોઇ વધારે સમર્થ અને દેવાંશી ધર્મવીર પૃથ્વી પર પ્રગટ થવો જોઇએ. ધર્મ દલીલોથી થતો નથી, પણ દર્શનથી થાય છે; સ્વેચ્છાથી ગ્રહણ થતો નથી, પણ ધર્મમૂર્તિ દષ્ટિ આગળ હોય, તેના પ્રભાવથી જ હ્દયોના અંતઃકરણમા સંચરે છે. કાન્તે, સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને ગવનારાઓને હું શું કહું ? મહા પંડિતો મથો નહિં. મંથનથી તમને વિષ માત્ર મળશે. અમૃત મળવાનું નથી."

૩૨

રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકઃ

કવિ ન્હાનાલાલનું 'રાજર્ષિ ભરત'

સૌન્દર્યપૂજક સ્વ. કાન્તના સાક્ષર મિત્રો—રા. બળવંતરાય ઠાકોર, કવિ ન્હાનાલાલ, રા. રમણભાઇ વગેરે-સાથેના બુદ્ધિવિલાસ તથા રસસ્મરણો, આશા છે કે કોઇ વાર તે મિત્ર-મંડળ લખશે; અને એ વિવિધ રંગે રંગેલાં લલિત સ્મરણોની પરંપરાથી ગુજરાતને અજવાળશે. આપણે ત્યાં એ પ્રકારના સાહિત્યની ખોટ ભારે જણાય છે. કવિ ન્હાનાલાલે ઘણો સમય સ્વ. કાન્તના ઉર સરોવરમાં કલ્લોલ કરતાં ગાળ્યો છે. એક ભાવનાપ્રધાન અને બીજા ભાવપ્રધાન! કોણે કોને શું શું લીધું-દીધું તે જગત ક્યારે જાણશે? આમ બન્નેનો પુણ્યયોગ સુંદર હોઇ, આ પ્રસંગે કવિવર ન્હાનાલાલના સહસ્ત્રદળે વિકસતા કીર્તિકમળની એક સુંદર પાંખડીનું રસદર્શન પ્રીતિભાવે કરીશું તથા તેની ઉરસુવાસ અભિનંદિશું તો અયોગ્ય નથી. આ લઘુ લેખનો હેતુ નથી 'અહો!' બુદ્ધિથી કેવળ સૌન્દર્યનાં યશોગાન ગાવાનો, કે નથી નિરંતર 'કલંકદષ્ટિ'થી દોષોનું હોસપૂર્વક શોધન કરવાનો. હું તો ઘણીવાર ઇચ્છું છું કે આપણા યુવાન વિવેચકો ઘણા પ્રેમભાવથી ને કંઇક પૂજ્યભાવથી સાક્ષરોના યશઃશરીરનું દર્શન કરે, તેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિયુક્ત શિષ્યભાવથી સમજે તથા તેનાં ઉચ્ચ તેજસ્વી તત્ત્વો પૂરાં પારખી લઈ, એ યશઃશરીરના ઉન્નત આત્મા સાથે, એક જાતની સાયુજ્ય સમાધિ અનુભવે. આથી કોઈપણ સારા લેખકના મુખ્ય આશય, જીવનભરના સિદ્ધાંતો, આદર્શો ને નિયમોનો સંગીન અભ્યાસ આવશ્યક છે.

કવિ ન્હાનાલાલને યુવાવસ્થાથી જ શેક્સપિયર માટે અતિશય માન કે પ્રેમ છે જ નહિ. પોતે માને છે ને કહે છે કે—એ પ્રતિભાસંપન્ન કવિયે માનવજાતિનું જીવન્ત પ્રતિબિંબ અદ્ભુત સુંદર-રીતે આલેખ્યું એ સત્ય. પરંતુ યથાસ્થિત વર્ણનમાં કશી મહત્તા નથી. જે કવિરાજે ચિરંજીવી ગગનમુખી ભાવનાઓ જગત્ કને રજુ ના કરી, કલ્પનાત્મક સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં જગતને ધીરે ધીરે ઊંચે ચઢતાં ના શીખવ્યું, અથવા જેણે કુદરતની સંપૂર્ણ સુંદર-લીલાના નિરૂપણથી જગતને શાંતિ ને ઔદાર્યના પાઠ ના શીખવ્યા તે કવિ શ્રેષ્ઠ કવિ શી રીતે કહેવાય? માનવભાવોની યુગયુગની કરણ કથનીમાં કે હાસ્યરસના અમિત ફુવારામાં શું સર્વોત્તમ કવિત્વ વસેલું હશે? એકાદ મિરેન્ડા સરજી કે એકાદ છટલિની સુંદર પૂર્ણિમામાં, તારા-ગ્રહોનું સનાતન સંગીત સુણવા પ્રયત્ન કર્યો—એમા શું કલાની પૂર્ણતા હશે? × × એટલે, કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રિય કવિ લોકબંધુ શેક્સપિયર નથી પણ ભાવનાશાળી સુમધુર શેલિ છે.

આ પ્રશ્નોનો મહાપ્રશ્ન એવો તો ગહન છે કે સમર્થ વિવેચકો કે તત્ત્વશોધકો પણ તેના પાર ના પામી શકે. શેક્સપિયરની પ્રશંસાનું પુરાણુ એટલું તો વિસ્તારવાળું છે—એના પક્ષમાં કહેવાનું એટલું બધુ છે—કે તેનો સાર પણ અહિં કહ્યો જાય તેવો નથી. ઉગ્ર ચર્ચામાં ઉતરવા કરતા, આવા મંથનમાથી શુ નવનીત તારવી શકાય તે વિચારિયેઃ કવિ ન્હાનાલાલ પોતે પ્રકૃતિથી જ ભાવનાપ્રધાન છે; પોતાનાં કાવ્યો ને નાટકોમાં જગત આગળ આદર્શો ખડા કરવા,

ભૂલેલા જગતને ઉન્નતિના સુંદર પંથ, શૈલિ તથા ભાષાના ચમત્કાર દાખવવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે. કવિતાનાં આદર્શો ને આલેખનની વિધિઓમાં એમના માર્ગ તદ્દન નિરનિરાળા છે. તો પોતે કેવું અદ્‌ભુત વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, કેવાં કલ્પનાનાં પૂર વહેવડાવે છે તથા કેવી કલા વિસ્તારે છે તેનું આપણે પ્રીતિભાવથી ચિત્ર આલેખિયે.

કવિ ન્હાનાલાલના સંગીતકલ્પ નાટકો, Lyrical Dramas સામાન્ય રંગભૂમિ માટેનાં દશ્ય નાટકો નથી; પણ શ્રાવ્ય જ છે અથવા કલ્પનાપ્રભાવની ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જ દશ્ય છે. આ નાટકોમાં પાત્રાલેખન, વસ્તુવિકાસ, કાર્યપ્રવાહ વગેરે પણ મુખ્ય નથી. રા. કવિ 'નંદનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી' મદયુક્ત મધુર કેકાથી જગતને નિયંત્રે છે. પોતે આપણને કલ્પનાત્મક મોહક વાતાવરણ (Romantic Atmosphere)માંથી હિમાલય સમા કંચન પર્વતની ટોચપરના નંદનવનમાં લઇ જાય છે. એ પુણ્ય ભૂમિમાં ગગનચુંબી વિકટ ભાવનાઓ સાથે લલિત માનવભાવોનાં ઉર્મિમાળાં માનસરોવરો પણ છે; ત્યાં સંગીતકલ્પ કાવ્યોની મધુરી મોગરાની વેલો છે જેની સુવાસથી બધું વાતાવરણ સુગંધી ને સુરમ્ય બને છે. પદે પદે કાવ્યમયતા તથા અપૂર્વતા છે. એ સ્વર્ગીય ભૂમિમાં, દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ, ગન્ધર્વો, ગન્ધર્વકન્યાઓ ને અપ્સરાઓ વિહાર કરવા ઉતરે છે. ત્યાં કુદરતનાં સર્જી શકાય તે સૌન્દર્યો કૂલ્યાં ને ફાલ્યાં છે; ને સમગ્ર વાતાવરણમાં અદ્‌ભુત મોહનીની કશી જ મણા નથી. ત્યાંનાં ગિરિવાસીઓ પણ યશપંખાળાં ને સુભદ્રોજ્જ્વલ છે. આ નંદનવનમાં 'અમિત ભાર્ગવના ફુવારા' નિરંતર સૌન્દર્ય ને પ્રકાશ સિંચે છે. લાલને કેસરનો સાગર મોતીની છોળે ઉછળે છે.

આવા સ્વર્ગીય ઉદ્યાનમાં કશું જ તીવ્ર દર્દ કે દુઃખ નથી; ઉડાં માનવદર્દોને અવકાશ જ નથી; જીવનના મહા પ્રશ્નો છેડાતા જ નથી; છતાં હૃદયનું શોધન કરે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી. ક્વચિત્ દસ્યુઓ–દાનવો–વામમાર્ગીઓ જગતનાં સૌન્દર્યો લૂટવા કે ભ્રષ્ટ કરવા ઉતરે છે; પણ દેવો–આર્યો–વીરપુરુષોના પ્રભાવથી જગત પુણ્યશાળી અને સુખી બને છે. એટલું જ નહિ, પણ યોગીઓ, બ્રહ્મચારીઓ, વ્રતધારીઓના પ્રભાવથી સૃષ્ટિ નિત્ય નવો બોધ પામી આગળ ધપે છે. રા. કવિની કલાની સફળતાનો એક અંશ એ પણ છે કે સૃષ્ટિનાં અનિષ્ટ સત્ત્વોને તેઓ એવી રીતે આલેખે છે કે આપણને તેમને માટે તિરસ્કાર થાય. આથી એમની કલાનું નૈતિક બળ જામે છે, ને વાતાવરણ સંસ્કાર પામે છે.

આવા 'રમવા સરખા' નંદનવનમાં વસતં સૌન્દર્યમૂર્તિઓ વીરો ને વીરાંગનાઓ એ અમર વાડીના પારિજાતકના કુલહિન્ડોળે ઝૂલ્યાં જ કરે છે. ત્યાં વીરત્વની અવધિ છે, સૌન્દર્યની પરિસીમા છે ને રસરમણાની પરાકાષ્ઠા છે: ત્યાં કાન્તિકુમારી, જયા, વસુન્ધરા ને રેવતી સમી ઉજ્જ્વળ ભાવનાશાળી સૌન્દર્યદેવીઓ પીયૂષનું હાસ્ય હસી રસઅંગુલિથી અધિકારી મંડળને પોતાની સમસ્ત પ્રેમથી નિયંત્રે છે આ મનહર દૈવિ ભૂમિમાં નિત્ય નિત્ય નવલાં રમ્યસૌન્દર્ય વિલસે છે. પણ આ કવિની અલૌકિક કલાનો ભોક્તા કોણ? રાજકવિ કલાપી કહે છે તેમ–
'કલા છે ભોગ્ય મીઠી ને ભોક્તા વિણ કલા નહીં.'

કદાચ એ કલાના ભોગી વિરલા હોય; પરંતુ અધિકારી મંડળની સંખ્યા માટે મહિમાવાદી આત્માઓ કે મસ્ત કવિઓ ભાગ્યે જ દરકાર કરે છે. કોકિલકંઠી પક્ષીઓ જ્યારે મનહર ગીત ગાય છે ત્યારે શ્રોતાનો વિચાર ભાગ્યે જ

કરે છે. ઉપરાંત, કેટલાક સમર્થ કવિઓ એમ પણ માને છે કે ઘણું નાનું, પણ સર્વથા યોગ્ય, અધિકારીમંડળ મર્મવાળો રસટહુકો ઝીલે તો પોતાની કવાની સફળતા! કેટલાક ભરત કવિઓ સૃષ્ટિનાં સૌન્દર્યોને પુષ્પહિન્ડોળે રમવાનું લાડિલું રમ્ય સ્થાન સર્જી પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માને છે! પૂર્ણ અધિકારી હોય તો એ નંદનવનનાં સૌન્દર્યોનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ કરે; નહિ તો, કલાપૂજક તરિકે આત્મવિકાસ સાધી ક્રમે ક્રમે અધિકાર કેળવવો રહ્યો. રા. કવિના ઉન્નત કાવ્યોદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાને, કેટલીક રીતે, હાલના સ્નાતકો (graduates) યોગ્ય ઠરે છે. કવિ દલપતરામ સમજવા જેટલાં સહેલા છે તેટલા જ રા. ગોવર્ધનરામ કે રા. ન્હાનાલાલ મુશ્કેલ છે. એમના ઉરના અંતર ભાગમાં પ્રવેશ કરવા માટે કશી લાગવગ કે શ્રીમંતાઈ કે પદવી કામમાં આવતી નથી. અમુક જાતની ઉચ્ચ કેળવણી પછી આત્માનાં રસિકત્વ, સંસ્કાર, તથા કલ્પનાબલના વિકાસની આવશ્યક્તા રહે છે.

આવા અપૂર્વ સુંદર વાતાવરણમાં ગન્ધર્વકુમારો તથા અપ્સરાઓને રમવા સારૂ વિલક્ષણ પ્રકારનાં સુંદર રમકડાં (કાવ્યો) કવિ પોતાની પ્રતિભાશક્તિથી સરજે છે. સાથે સાથે, ભવ્ય શિલ્પકલાના પ્રભાવથી ચાર સુંદર જીવનમૂર્તિઓ (નાટકો) પણ સરજે છેઃ એ ચારે રસ ને ભાવનાની મૂર્તિઓનાં સૌન્દર્ય તથા ઉજમાળા પ્રકાશ સર્વ રસિકોનાં ચિત્ત હરી લે છે. આ ચાર નાટકોમાં 'રાજર્ષિ ભરત' એક જ ઐતિહાસિક નાટક કહી શકાય; ઇતિહાસ એટલો પ્રાચીન છે કે પૌરાણિક કે દંતકથા પણ તેને માની શકાય. છતાં, ભારતના પિતા ભરતદેવને શ્રદ્ધાળુ લોકો જરૂર ઐતિહાસિક માને. રા. કવિને આ નાટકની વસ્તુ બહુ અનુકૂળ છેઃ તેમાં કાલિદાસના કલ્પનારંગે રંગેલી રાજમાતા શકુન્તલા તથા મહર્ષિ કણ્વમુનિ પુણ્યપ્રભાવથી પ્રકાશે છે. રાજર્ષિ ભરત એ અપ્રતિમ ધર્મરાજા શુદ્ધ આર્યત્વના મુકુટરાજ સમા, કીર્તિપ્રભાથી, પ્રેમયોગથી અંતિમ વિકાસ પામે છે; અવન્તીનાથની સર્વાંગ સુંદર પુત્રી, કવિના સર્વ કલ્પનાવિભવથી લાડિલી કલાના અવતાર સમી વસુન્ધરા 'જીવનનો વિકાસ પ્રેમ' સંપૂર્ણભાવથી પામે છે. ભરતદેવ નાયક તથા અવન્તીનાથ પ્રતિનાયક બન્ને આદર્શપાત્રો એવાં છે કે આપણને થાય કે વૈરભાવ હોય તો આવો નિર્મળ હજો! યુદ્ધ થાઓ તો આવાં ધર્મયુદ્ધો મંડાજો! અને ભરતદેવ અવન્તીનાથને ત્યાં પધાર્યા તે પણ પુણ્યયોગ જ હશે!—

'શ્રીકૃષ્ણ ઘર નંદકે આયે
સિતારા (ઉતારા) હો તો એસા હો!'

રા. કવિ પોતાનાં સંગીતકલ્પ નાટકોમાં આવાં આદર્શો સાથે, સ્થળે સ્થળે અપૂર્વતા (supernatural)ના ચમત્કાર દેખાડે છે; તથા વિવિધરીતે કલ્પનાનાં ગગનગામી ઉડ્ડયનોમાં દુનિયામાં વ્યાવહારિક સત્યો સાથેનો સંબંધ ત્યાજ્ય ગણે છે. કવિવર શેલિના ચંડોળ પક્ષીની માફક તેઓ સંસારનાં બંધનોથી એટલે ઊંચે આત્મપ્રકાશમાં વિહાર કરે છે કે આપણને લાગે કે શેલિની માફક પોતે પણ ભાવના તથા કલ્પનાનાં શિખરો ઉપરથી મદશોર કરી, પોતાની રીતે 'આહલેક' પુકારી, જગતના ઉન્નત આત્માઓને સ્વાતંત્ર્ય, ઉદારતા ને આર્યત્વના પાઠ પઢાવવા, એ જ એમનું જીવનવ્રત છે. ઉપરાંત, રા. કવિની વિશિષ્ટતા એ છે કે લલિત ભાવોનો જમાવ એવો સુમનોહર કરે છે કે રસનિષ્પત્તિ પદે પદે સુંદર સધાય છે. આ લલિત ભાવોનો વિકાસ કવિ કેવા વાતાવરણમાં સાધે છે તે આપણે જોઇ ગયા; અને એવા વાતાવરણના સર્જનમાં કુદરતનો અનહદ પ્રેમ કોનાથી અજાણ્યો

હશે! રા. કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમાં ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની કોમળતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાંત, આર્યત્વની છાપ પ્રત્યેક સ્થળે વ્યક્ત થાય છે. તેમાં પણ ગુજરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું ગુજરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે. પણ આ ગુજરાતી નરકેનું યોગ્ય અભિમાન વિશાલ ને સુદૃઢ દેશપ્રેમનું ને આર્યત્વનું એક ઉપયોગી અંગ છે. આપણા આર્યત્વનો ઇતિહાસ એવો ગુર્જરજ્યોતિ ને સુમહોજ્જ્વલ છે, આપણા દેશનાં નર ને નારીરત્નોનો કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અદ્યાપિ ઝળહળે છે કે–

'હતો એ ગૌરાગનો મગરૂબ રહે દેશ નર ક્યાં ?'

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમાં વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રચલિત રીતિ તરફ આપણે મુખ્યાંશે દૃષ્ટિ રાખવાની નથી; અને કલ્પનાત્મક, ભાવનાશાલી ને સંગીતકલ્પ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ હરી લે છે. આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સૂચનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપાસીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશે:—

'ભરતવંશની મહાકથાનું આ ગીત' જેમાં 'ઇતિહાસ આલેખેલો છે' તેનું વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમાં કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમાં, પુરનગરીના મેઘપડછન્દ મહેલના વિશાલ ચોકમાં, ભરતદેવની ચતુરંગ સેનાના દર્શન કરાવતો પડદો ઉપાડે છે. સુભટપતિ મંત્રીશ્વરને કહે છે કે–અશ્વમેધની સફળતા માટે 'ત્રણ દેશ વણજીત્યા છે હજી– સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને અંગાકાર.' ત્યાં તો મજ્જ થયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે; 'નૃપાલ ને ભૂપાલ થવા કાજે (નૃપતિ ને ભૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાંછું છું.' તથા આજ્ઞા કરે છે કે: 'અબ્રહ્મણ્યત્વ ને અનાર્યત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યાં ત્યાં જઈ જીતજો...' બીજા પ્રવેશમાં અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે. કાવ્યની ભરતી ને યૌવનનાં પૂરનો અજબ ઉછાળો છે. ગન્ધવતીના વિશાલ સરિત્‌કુંડમાં, મનોહર સાયંકાળે, પુષ્પનાં આભૂષણ ને બાણચાપથી સજ્જ અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસંગમમાં ભરત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા બટકબોલી માલતી (શી નામની પસંદગી!) લલિત વાક્યુદ્ધ (Repartee) કેવાં સુંદર આદરે છે! 'મોડું તો થયું છે, તારા જીવનમાં ને અત્યારેય તે.' પરંતુ, નાયિકાનાં બુદ્ધિતેજ સહુ સખીમંડળને ડગલે ને પગલે મ્લાન કરે છે. સરોવરના મીઠલડાં જળમાં મીઠી રમતો રમાય છે: વસુન્ધરા કમળો ઉઘાડીને પૂરાયલા ભમરાને ઉડાડી મૂકે છે. ભરતદેવ–જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પધાર્યા છે, તે–સાથે નાયિકાને પ્રથમથી ઉરની લગની લાગી છે; ત્યાં તો જળક્રીડામાં રમમસ્ત વસુન્ધરા ને વિમાનમાં રસચકિત ભરતદેવની મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ! એ પ્રથમ રસદૃષ્ટિમાં કવિએ કેવું અમૃત ને સાથે. વિવશતા ભર્યાં છે! 'વસુન્ધરાએ લજ્જાની ઝીણી છાયાઓઢણી ઓઢી.'

ભરતદેવમાં એવું તે શું દીઠું કે સોળે કળાયલ પ્રેમભાવ વિકસી શક્યો? રા. કવિ 'જયા જયન્ત'માં 'ઇન્દુકુમાર'માં, આર્યલગ્નભાવના ઉપર રસમીમાંસા બહુ જ સુન્દર રીતે લખે છે. લગ્ન–આદર્શોના એ રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકાર છે. 'લગ્ન એ પ્રાણવિકાસનું વ્રત છે' એમ પોતે માને છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્યભાવના તેમની કલાના પ્રાણરૂપ મને ઘણી રીતે લાગે છે....સખીમંડળ પ્રશ્નપરંપરા પૂછે છે. પ્રેમનું કારણ શું? રૂપાળા, ગુણાળા

યશસ્વી છે; એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક પ્રેમના ઘડ્યા છે.' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ સુંદર છેઃ

> 'સહિયર! ઝીલજો રે
> સલૂણાં જીવનનાં સ્વપ્નાં'–

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા કટુમિષ્ટ રમતોની રંગી બને છે, ત્યાં અનાર્યમંડળ દસ્યુઓ સાથે અઘોરનાથ ગંગાદ્વારના નરમેધમાં આ 'પદ્મણી'ના હોમ માટે તેનું હરણ કરવા આવે છે; પરંતુ વીરાંગનાની દૃષ્ટિમાં કોટિ ભાનુ છે, તેના ચાપબાણમાં જાદૂ એવો છે કે બધા ભાગી છૂટે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છેઃ આમાં પણ કવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવનાઓ પદે પદે છે; અને એવા કલ્પનાત્મક વાતાવરણમાં જેવું યથાસ્થિત વર્ણન ધારીએ તેવું છે. સામગાના અને ઋષિબાળકો ભરતભૂમિની ગુણગાથા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમાં, માલિનીતીરના તપોવનમા, 'એકવેણીબદ્ધ, વલ્કલધારિણી, શાંતિની મૂર્તિ સમી, તપસ્વિની શકુન્તલા, કુંજઘટામાંથી પધારી,' યૌવનના રસસ્મરણોની કલા વિસ્તારે છેઃ એ એકાકિનીના ઉદ્‌ગાર આપણા હૃદયનાં ઉંડાણોને સ્પર્શ કર્યા વિના નથી રહેતાઃ–

> અરે રે લાંબા આયુષ્ય એટલે શું
> સ્નેહસૂનાં જીવન ! × ×
> સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી
> સખીઓ એ ઉડી ગઇ.
> પ્રેમનો કલાધર મોરલો,
> સંસારવનમાં નાચી–નચાવી,
> કલાઓ કરી આથમ્યો.
> જીવનમાં વિધવિધરંગી પુષ્પો ખીલ્યાં,
> કરમાયા ને ખરી પડ્યાં. × ×
> તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમા.
> તપોવનમાં ઉછરેલાંને બીજું શું હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અદ્‌ભુત, સૂચક, જીવનના કરુણ મંત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી મને આ મર્મસ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની સારસી તપોવનમાં ઝૂરે છે ને પોતાના ભરતદેવ કાજે જીવે છેઃ રાજ્યમાતા શકુન્તલાને ય શું શું થતું હશે!—ઉરના એકાંત કેવા ભડકે બળે છે!—

"સ્મરણો! મા સતાવો, હું બ્હાવરી"–એ ગીતમાં અલંકાર પરંપરા સાથે સૂરનો મર્મસ્પર્શી ને મધુર છે.

માતા, પુત્ર ને કણ્વમુનિનું ત્યાં મિલન થાય છે. માતાના ઉરના કોડ સુન પુત્ર ટળી જાય છે; પણ–

'માતા! મ્હારું વ્રત છે, દિગ્વિજય પહેલાં ના પરણવું.'

કણ્વમુનિ જેવા તપોધનને પણ ક્ષણભર સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણા સંસ્કાર જાગે છે–'**सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं, सर्वैरनुज्ञायताम्** ।'

બીજા અંકનો પડદો વિંધ્યાટવિના મહાવનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરનાં ઉપવનમાં, ગૌરી–ઉત્સવના જાગરણની પાછલી રાત્રે ઉપડે છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંતાકુકડી રમે છે. નાયિકા દાવમાં એકલી પડનાં હૃદયદેશે પોતાના પ્રિયતમને શોધે છે; સખીઓ આવી ખૂબ ગમ્મત કરે છે ને મોગરાની કળિઓનો માર વસુન્ધરાને મારે છે. એ પુષ્પધન્વાના ગલિપચિ કરતા પ્રહારમાંથી હસતી હસતી, હસ્તાંજલિમાં મુખચન્દ્રને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શું કહે છે!–
"કોઇ યે જાગ્યું છે કદી જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાંથી,
કે મ્હને જ જગાડશો એકને ?"

સખીઓ મ્હાત થઈ. ત્યારબાદ સખીમંડળ રાસ રચે છે; તેવામાં સરોવરમાં જળક્રીડા કરવા પ્રાતઃકાળમાં હાથી–હાથિણીઓનાં જૂથ આવે છે. ભરતદેવના સુભટો હાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

માટે ત્યાં આવે છે. વસુન્ધરા ક્રોધે ભરાય છે, ત્યાં ભરતદેવ એકાએક પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને વિચિત્ર સંયોગોમાં મધુર મિલન થાય છે. રાજેશ્વર પ્રેમ ને નમ્રતાથી કહે છેઃ સૌન્દર્યના ને જળક્રીડાના ઉપવનોમાં અણતેડયા અતિથિ છીએ આપણે." સાક્ષાત્ પૂર્ણ દર્શન થતાં 'આશ્ચર્યચકિત દર્શન-મુગ્ધ, વાચાબદ્ધ જેવી વસુન્ધરા ચમકે છે.' સામ્રાજ્ઞીપદને શોભે તેવાં સૌન્દર્ય તથા વીરત્વ નિહાળતાં ભરતદેવના હૃદયસાગરમાં અપૂર્વ ભરતી આવે છે, પણ પોતાનાં જીવનતત્ત્વનું સ્મરણ કરી સંયમરશ્મીઓ ખેંચે છે, ને વિદાય થાય છે. થોડી વારે મુગ્ધાની પ્રેમ સમાધિમાંથી જાગી નાયિકા સખીઓને પૂછે છેઃ "ગયા?" સખીમંડળ 'દિલના પીંજરમાં પુરાણી પ્રેમની પંખિણી' નું ગીત ગાય છે; ને ચન્દ્રિકા ઘણુંજ સુંદર પ્રેમરહસ્ય તારવે છે, "આવ્યા ત્યારે ઉચ્ચરી યે નહીં, ને ગયા ત્યારે દિશાઓ શોધશો હવે"– આવી નાયિકાની પ્રેમપરવશ નિઃશસ્ત્ર સ્થિતિમાં દસ્યુઓ ફરીથી આવી એ પદ્મિનીનું હરણ કરી જાય છે.

બીજા પ્રવેશમાં વ્યાઘ્રામ્બરધારીના વેશ ભજવાય છે. ત્રીજા પ્રવેશમાં અમરકંટકના આદર્શ યોગીરાજ કલ્પ્યા છે. વાઘ ને વાઘણ બે બાજુ છે ને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એવો યૌવનનો તેજઅંબાર કે ચક્રવર્તીના રત્નો પણ ઝંખવાય છે. શિષ્યભાવે આદેશ માટે ભરતદેવ ત્યાં આવે છે. ગોત્રસમાસનો જીવનમંત્ર ગુરુજી રાજરાજેન્દ્રને આપે છે; અને લોકકલ્યાણનું જીવનલક્ષ્ય નિરંતર રાખવા પ્રબોધે છે. આ પ્રસંગે, જીવાટવિના માર્ગો માટે, વાત્સલ્યયુક્ત સુંદર શીખામણ આપે છે.

> જગતની ભૂલભૂલામણીમાં
> રખે! બાપુ ભૂલો પડતો;
> જજે શર શો, જીવન પન્થે સીધો,
> ઇતિહાસને ઘડતો.
>
> નદીનું આ વહે ઝરણું,
> કિરણ ઉતરે પ્રભાવરણું;
> સજ્જન! એ ભાગ્યનું ભરણું,
> અમૃતનો ઓઘ જો સ્હડતો.
> જગત્ સુણ! જો! પુકારે છે,
> શું આવે કો? ઉગારે છે?
> ફરજ એ આર્ય! ત્યારે છે,
> યુગોયુગને ઉરે ઉડતો.
> વરસ એ મેઘલો ત્યારે,
> ભીંજવ જગને સુધાધારેઃ
> જુવે તુજ વાટ ભવઆરે,
> પુણ્યાંતરસ્યાંના આત્મન્ તો."

પ્રબુદ્ધ રાજર્ષિ માટે સનાતન સુંદર રહસ્યોથી ભરેલા આ મનોહર ગીતમાં સૌન્દર્યના ચમકારા કોને નહિ જણાય? ચોથા પ્રવેશમા રંગ-અખાડાનું દશ્ય છે. પુરાણી છતાંય નવલી રાજ-રમતો બન્ને પક્ષના યોધરાજો રમે છે. વીરો એક એકથી સવાયા છે.

પાંચમા પ્રવેશમાં ગંગાદ્વારના અદ્ભુત કુદરતના સૌન્દર્યમાં માનવ ક્રૂરતા ને દસ્યુના દાવાનળ છે; ત્યાં ભરતદેવ આવી ગંગાદ્વાર જીતી વસુન્ધરાનો ઉદ્ધાર કરે છેઃ પ્રેમીઓનો પ્રેમ સુદૃઢ દેવપ્રેમ બને છે. દેવાંગનાઓ સર્વ રીતે અંતરીક્ષથી મદદ કરી નીચલું લલિત, આર્ય ભાવોથી રસાર્દ્ર ગીત પડદો પડતાં ગાય છેઃ—

> પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!
> આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચોર.
>
> × × ×
>
> આઘું જૂવે, પાછું જૂવે, સંકોરે સાળુકોર;
> અણબોલી ઉડન્તી કરે આંખડલી મરોરઃ
> પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!

ત્રીજા ને છેલ્લા અંકમાં. મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી સમયે પડદો ઉપડે છે. આ પુણ્યમંદિરમાં યોધરાજો એકત્ર થયા છે, તે પ્રસંગે અવન્તીનાથ સુકન્ટકે આદર્શ અરિ. પૂજ્ય ભરતદેવની

પ્રશંસા કરે છે. બીજા પ્રવેશમાં, બ્રહ્મવર્તમાં બ્રહ્મસભા મળેલી દેખાય છે. ઋષિકુમારો ઉપનિષદ્‌નાં ગાન ગાય છે, આચાર્યપદે કણ્વમુનિ તથા રાજમાતા શકુન્તલા ઉભય વિરાજે છે; તેઓ આર્યાવર્તની ઉન્નત એકત્ર ભાવનાનો પ્રબોધ સરસ કરે છેઃ "શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે, સાહિત્ય એક છે, સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ એક છે, જીવનવિધાન એક છેઃ" એ પ્રશ્નો ચર્ચાય છેઃ 'આર્યત્વનું ધર્માસન ક્યાં સ્થાપવું? અને વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવી કે નહીં?' એમના નિરાકરણ પછી બ્રહ્મસભા ભરતદેવને 'રાજર્ષિ'નું મહાબિરદ અર્પવાનો નિશ્ચય કરે છે. ત્રીજા પ્રવેશમાં, ઉજ્જયિનીનો નગરચોક શણગારવાની તૈયારીઓ રમઝટ ચાલી રહી છે; ત્યાં દેવાંગનાઓ પણ ઉતરે છે. વસુન્ધરાનું પ્રીતિપાલન કરનારી દેવાંગના એને જીવનનો મોંઘો મંત્ર પઢાવે છે એ આખો પ્રસંગ જીવનરહસ્યો ને ઉચ્ચ ભાવનાથી ઓતપ્રોત છેઃ—

"વસુન્ધરે! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર
દેવલોકનાં દેવજીવન તને દાખવ્યાં.
રસિકાઓની રસવિશુદ્ધિ, જીવનના ઉલ્લાસ ને આનંદ,
કલાધરોના કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સરસ્વતી ઉપાસના;
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વઃ
કુલહિત, દેશહિત, લોકહિત,
સેવાના ગહન–ઘેરા રાજમાર્ગ;
દેવોનાં દેવત્વનાં મૂલતત્ત્વો
નયણે નિરખ્યાં, આયુષ્યમાં ઉતારજે;
દિલને દાખવ્યાં, સંસારમાં વિસ્તારજે."

આ પ્રમાણે, 'રસયોગીની' થવાનો વસુન્ધરાને જીવનઆદેશ છે. આ જ પ્રસંગે આર્યસ્ત્રીત્વની પ્રશંસાનું દેવાંગનાઓનું ગીત ઘણું જ સુંદર છેઃ 'અયિ! ગુણિયલ કુલરસિકાઓ અમ ભારતરત્નો!' એ નગરચોકમાં જ મસ્ત ગાંડો હાથી તોફાન મચાવે છે તેનું ચિત્ર તાદૃશ છે. અંતે ભરતદેવ એ જયલંકાને વશ કરી શકે છે. ચોથા ને છેલ્લા પ્રવેશમાં, અવન્તીનો સ્વયંવરમંડપ કવિની કલ્પનાના અદ્‌ભુત સુંદર રંગે રંગાયલો છે. નાયિકાની બધા રાહ જૂવે છે; ત્યાં પ્રફુલ્લેલી નંદનવેલીઓ સમી દેવાંગનાઓની વચ્ચે ફૂલ હિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા ડોલતી હોય છે; અને દૈવી ગીત ગવાય છેઃ

"સંકોરી આભ કેરી ઝાલરો
સુન્દરી ઉતરે સંસારમાંઃ"

અંતમાં, રાજર્ષિ ભરત સ્વયંસ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય છે કે તરત જ વસુન્ધરા પોતાનું સર્વસ્વ વરમાળા સાથે સમર્પે છેઃ "મ્હારે યે હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ! અખંડ એમ વિરાજી રહેજો..." પડદો છેલ્લો પડતાં, આર્યસેના–"હો! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો!" એ આર્યભાવનાના સનાતન વિજયનું, તે વિશ્વભાવનાથી ઓતપ્રોત એવું મહાગીત ગાઇ રહે છે.

× × ×

આ કલ્પનાપ્રધાન ઐતિહાસિક નાટકની સમાલોચના કરતાં, શ્રી. કવિની ગગનચુંબી ભાવનાઓ, કુદરતના વિલાસમાં અનહદ પ્રેમ, તલસ્પર્શી માનવ રહસ્યોનું પ્રસંગે પ્રસંગે સૂચન, અપૂર્વતાના ચમત્કાર, પદે પદે ગીતો–રાસોદ્વારા ઝરતા રસ વગેરે તત્ત્વોની આપણે કંઇક ઝાંખી કરી ગયા. જ્યારે કવિની કલ્પનાનાં પૂર રોક્યાં રોકાતાં નથી ત્યારે ઘણાં ભયસ્થાનો રહે છે. કેટલુંક અસ્વાભાવિક, અસંબદ્ધ કે વિચિત્ર પણ ઘણાને લાગ્યા વિના નથી રહેતું. કલ્પનાનાં પૂરને સંયમમાં રાખવાના અનેક માર્ગો છે– વસ્તુ તથા શૈલિ પરત્વે. વાર્તા ઇતિહાસમૂલક હોવાથી, અપૂર્વતાનાં ઉડ્ડયનો હોવાં છતાં, કવિની કલમ ઉપર કેટલોક સંયમ કેળવાયો છે. શૈલિમાં પોતે જો સામાન્ય વૃત્ત કે છંદનાં બંધનો સ્વીકારે તો તેમની કલા કદાચ ઘણી વધારે લોક-

પ્રિય બને ! પરંતુ પોતે સિદ્ધાંતથી પણ અપ-ધાગયમાં માને છે; ને 'ડોલન' (Rhythm) કાવ્યશૈલિનો આત્મા છે–એમ કહે છે. આ પ્રસંગે વિવાદમાં સમય ખોવા કરતાં, શું સત્ય ફલિત થાય છે તેનો વિચાર આવશ્યક છે. રા. કવિની પ્રતિભાશક્તિ માટે બે મત હોઇ જ ના શકે. પ્રત્યેક પ્રતિભાસંપન્ન કવિ નવા માર્ગો યોજી ભાષા ને સાહિત્યનો નવલ વિકાસ સાધી શકે છે; છતાં એ પણ સત્ય છે કે કવિની પ્રતિભા વિનાના ઘણાના આવા પ્રયાસો કેવળ હાંસીપાત્ર જ નીવડ્યા છે. બીજું, રા. કવિનો આત્મા કલ્પના ને ભાવનાથી ઓતપ્રોત (Romantic) હોવા છતાં, કલાની દૃષ્ટિથી, આલેખનવિધિમાં એક શિષ્ટરીતિ (Classical method) પસંદ કરે છે,–એટલે કે, પોતાનાં કાવ્યો, નાટકોના બાગને, રસમાળીની માફક, સુંદરમાં સુંદર બનાવવાને વર્ષોનાં વર્ષો સુધારા-વધારા કરી, પોતાનાં ઉચ્ચ આદર્શોને સંતોષવા, ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે. આથી અપૂર્વતા સાથે શિષ્ટ રીતિનો સંયોગ, શ્રી–સરસ્વતી સમો કે ગંગા–યમુના સમો પવિત્ર ને સુંદર બને છે.

ઉપરાંત, રા. કવિના બધા આદર્શો આર્યત્વ-ની સનાતન સુંદર ઉજ્જવલ ભાવનાઓ ઉપરથી ઘડાયા છે. આપણાં શાસ્ત્રો, ઉપનિષદો તથા ગીતાજીના ભાવો ને ભાવનાઓ, શ્લોકો ને વાક્યો તેમની કૃતિઓમા આપણને પુરાણી પુણ્યનાનું સ્મરણ કરાવ્યાં જ કરે છે. દેશભક્તિ તેમના અંગે-અંગમાં છે. સર્જન જૂની આર્યભાવનાઓ તથા સંસ્કારો,–લગ્નભાવનામા, આર્યસ્ત્રીત્વના ભાવમાં કે આર્યત્વના વિજયી કીર્તિધ્વજમાં–આપણામાં શુદ્ધ પ્રીતિ ને માન ઉત્પન્ન કરે છે. સાથે સાથે કાલિદાસ, ભવભૂતિના ઉન્નત સંસ્કારો પણ પ્રસંગે જગાવી, આપણને એ રસસ્મરણોની તાજી પીછાન કરે છે. આલેખનવિધિમાં, ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા (Evanascent) ભાવોના નિરૂપણમાં રા. કવિ અર્વાચીન સાહિત્યમાં શેલીની માફક ઘણે ઉંચે સ્થાને વિરાજે છે. શબ્દચમત્કૃતિમાં, સુયોગ્ય શબ્દોની મનોહર ફુલગુંથણીમાં, રા. કવિ કવિશ્રી દયારામ પછી સર્વોત્તમ છે એમ હું માનું છું.

ઉપસંહારમા, રા. કવિની કવિતા, અવન્તીની હવેલીઓની માફક, 'આભથી વાતો કરે છે;' અને તેમની શૈલિ પણ, 'વર્ણ–વૈભવવન્તી વિશાળપટશાળી શિપ્રા' ની માફક ગંભીરભાવે વહે છે. પ્રસ્તુત નાટકમા, આર્યત્વનું એકત્વ તથા લોકસંગ્રહનો મહાન આદેશ–એ મુખ્ય તત્ત્વો છે. છતાં, કવિનો હેતુ વિદ્વાન રસિક મંડળનું મનરંજન કરવાનો પણ છે. કારણ કે રસ ને સૂક્ષ્મ ભાવોનું સુંદર આલેખન મોહ પમાડે તેવાં છે. આ પૌરાણિક વસ્તુ કરતાં પણ રા. કવિને વધારે જબરજસ્ત સંયમની આવશ્યકતા રહે છે. અને હાલમાં, રા. કવિને મોગલોનો ઇતિહાસ અદ્ભુત જાદૂથી મોહી રહ્યો છે, તો તેનું પરિણામ ઘણુંખરૂં ઘણું જ સુંદર આવશે; ને મહાનુભાવ અકબર તથા રસરાજ્ઞી નૂરજહાનાં કીર્તિ ને સૌન્દર્ય રા. કવિનામાં એવો તન્મનાટ મચાવશે ને એવાં શાસ્ત્રીય બન્ધનો રચશે કે કદાચ કવિવરની શ્રેષ્ઠ કૃતિયો તરીકે 'અકબર' તથા 'નૂરજહાં' નાટકો હિંદ-મશહૂર થશે ! અસ્તુ.

૩૩

રા. રા. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીઃ

પાટણસ્થાપનાનાં તારીખવાર તિથિ

ચાવડાઓના ઇતિહાસ સંબંધી ચોક્કસ વિગત મળતી નથી. કેમ કે એ વંશના રાજાઓને લગતો કોઇ શિલાલેખ સિક્કો કે તામ્રપત્ર[1] મળ્યાં નથી. વળી જે ગ્રંથોમાં એ વંશને લગતી હકીકત છે, તે કોઇ જોઇયે તેટલી જૂની નથી; જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ પણ એ વંશ થઈ ગયા પછી ત્રણસો કરતાં યે વધારે વર્ષ પછી લખાયો છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી પાટણની સ્થાપનાની તિથિ પણ ચોક્કસ ન મળે એમાં નવાઇ નથી. સ્થાપનાના તારીખવાર વિશે આપણને આજ સુધીમાં નીચેના ૭ આધાર જ મળે છે, જેમાંની વિગત નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧ રાસમાળામાં[2] એક કવિતને આધારે, પાટણ સ્થાપનાનાં સાલ, માસ, તિથિ, અને વાર

વિ. સં. ૮૦૨, માઘ વદ ૭, શનિવાર.

૨ પાટણમાં ગણપતિમંદિરમાં ઉમામાહેશ્વરની મૂર્તિ નીચેના લેખ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, ચૈત્ર શુદ ૨, શુક્રવાર (પણ આ લેખની લિપિ નવમા સૈકા જેટલી જૂની ન હોવાથી તે બનાવટી મનાય છે.)

૩ પ્રબંધચિંતામણિ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, વૈશાખ શુદ ૨, સોમવાર.

૪ ધર્મારણ્ય[3] પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, આષાઢ શુદ ૩, શનિવાર.

૫ રાજ્યવંશાવલિ[4] પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, શ્રાવણ શુદ ૨, સોમવાર.

૬ વિચારશ્રેણિ[5] પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૨૧ વૈશાખ શુદ ૨, સોમવાર

હવે આ તિથિઓ પ્રમાણે વાર મળે છે કે નહીં તેનું ગણિત જ્યોતિષ પ્રમાણે રા. રા. મંચેરજી પેશુતનજી ખરેઘાટ એઓસાહેબે મ્હારી વિનંતિ ઉપરથી કરી જોયું, તેનું પરિણામ નીચે મુજબ છે—

વિ. સ. ૮૦૨=ઈ. સ. ૭૪૬

માઘ વદ ૭ મંગળવાર = જાન્યુઆરી ૧૮ મી.
ચૈત્ર શુદ ૨ રવિવાર = ફેબ્રુઆરી ૨૭ મી.
વૈશાખ શુદ ૨ સોમવાર= માર્ચ ૨૮ મી.
આષાઢ શુદ ૩ શનિવાર = મે ૨૮ મી.
પ્રથમ શ્રાવણ શુદ ૨ શનિવાર= જૂન ૨૫ મી.
દ્વિતીય શ્રાવણ શુદ ૨ રવિવાર= જુલાઈ ૨૪મી

વિ. સ. ૮૨૧=ઇ. સ. ૭૬૫

વૈશાખ શુદ ૨ ગુરુવાર = માર્ચ ૨૮ મી.

બધો વિચાર કરી જોતાં, બનાવને નજીકનો અને વિશ્વસનીય આધાર મળી જાય ત્યાં સુધી, આપણે એવું અનુમાન કરી શકિયે જે વૈશાખ શુદ ૨ સોમવાર એ દિવસે સ્થાપનાની ધર્મક્રિયા થઈ હશે, અને તે વખતે શરૂ કરેલું યજ્ઞનું સત્ર બે માસ ચાલ્યું હશે. તથા લોકો ખરેખર આષાઢ શુદ ૩ શનિવારથી ગામમાં રહેવા આવ્યા હશે. મિરાતે સિકંદરીમાં પણ અખાત્રીજ જણાવેલી છે. અને પાટણમાં લોકવાયકા એમ છે કે તે શનિવારે વસેલું છે. શનિવાર અને આષાઢી ૩ ખરા વસવાટના આરંભનો દિવસ હશે અને અખાત્રીજ ને સોમવાર મુહૂર્ત પ્રમાણે ધર્મક્રિયાના આરંભનો દિવસ હશે એમ જણાય છે.

ટિપ્પણ.

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ ઇ. સ. ૧૮૮૧ નવેંબરના અંકમાં વનરાજનું જે તામ્રપત્ર છપાયું છે તે બનાવટી સાબીત થયું છે.
૨ રાસમાલા (ગુજરાતી), આવૃત્તિ ૩ જી, પૃ. ૪૧.
૩ આ ગ્રંથ મોઢમાર્તંડ ઑફિસ તરફથી છપાય છે.
૪ ફૉર્બ્સસભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની વિગતવાર યાદી, પૃ. ૫૧.
૫ વિચારશ્રેણિની પ્રતો રાજકોટ વૉટસન મ્યુઝીયમમાં, મુંબાઈ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીમા, અને પૂના ભાણ્ડારકર ઓરિયેંટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સરકારી સંગ્રહમાં છે.

∴ રા. રા. મોદીની રચના ઉપરથી છેલ્લી પ્રત મેં લેઇ છે. તેમા રાજાવલિમાં નીચે પ્રમાણે છે.-

तदनु संव० ८२१ वर्षे वैशाख सुदी २ सोमे चाउडावंशोत्पन्नः श्रीवनराजः श्रीअणहिल्पुर अस्थापयत् ॥

આ પછી એ પુસ્તકમાં ચાઉડા વંશના રાજા આઠ, તે બધાનો મળીને રાજ્યકાલ ૮૨૧ થી ૧૦૧૬ સુધી ૧૯૬ વર્ષ, મૂલરાજ છેલ્લા રાજાનો દૌહિત્ર ૧૦૧૭ મા ગાદીએ આવ્યો વગેરે લખ્યું છે. શ્રીજયસિંહદેવ સુધીની યાદી, આપણી અર્વાચીન ઢબે કોઠો બાંધીને નોંધિયે તો નીચે પ્રમાણે બધી વિગતો ગોઠવાય છે —

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે કોઠો.

વંશ	રાજાનું નામ	આગલા રાજા સાથે સગપણ	રાજ્યનાં વર્ષ	વિ. સં. કઇ સાલથી માંડીને કઇ સાલ સુધી
ચાઉડા આઠ રાજા			૧૯૬	૮૨૧ થી ૧૦૧૬-૧૭
	વનરાજ	—	૬૦	૮૨૧ થી ૮૮૧
	યોગરાજ	પુત્ર	૯	૮૮૨ થી ૮૯૦
	ગ્લાદિત્ય	—	૩	૮૯૨ થી ૮૯૩
	વૈરસિંહ	—	૧૧	૮૯૩ થી ૯૦૩
	ક્ષેમરાજ	પુત્ર	—	૯૦૩ થી ૯૪૩
	ચામુંડરાજ	પુત્ર	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૦
	ઘાઘડ	પુત્ર	૨૭	૯૭૧ થી ૯૯૭
	—	પુત્ર	—	૯૯૮ થી ૧૦૧૬-૧૭
ચૌલુક્ય	મૂલરાજ	દૌહિત્ર	૩૫	૧૦૧૭ થી ૧૦૫૧
	વલ્લભરાજ	પુત્ર	૧૪	૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫
	દુર્લભરાજ	ભાઈ	૧૨	૧૦૬૬ થી ૧૦૭૭
	ભીમદેવ	ભાઇ નાગિલનો પુત્ર	૪૨	૧૦૭૮ થી ૧૧૧૯
	શ્રી કર્ણદેવ	પુત્ર	૩૦	૧૧૨૦ થી ૧૧૪૯
	શ્રી જયસિંહ	પુત્ર	૪૯	૧૧૫૦ થી ૧૧૯૮

કોઠાના ચોથા અને પાચમા ખાનામા જે આંકડા મોટા લીધા છે તે, સંખ્યા અને તે સાલ વિચારશ્રેણિમા સ્પષ્ટ જણાવેલી છે, બીજી સાચો આખી ગણતરી ઉપરથી ઉપજાવીને ઉમેરેલી છે.

પાટણની સ્થાપના અને વનરાજના રાજ્યનો આરંભ ૮૦૨ માં ગણિયે, અને વનરાજે ૮૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એ અસંભવિત માનિયે, તો આરંભે જ વીશ વર્ષનો ફેર પડે છે, તેને લીધે આ કોઠામાં બીજા સ્થલ: અને કયા કયા ફેર પ્રાપ્ત થાય ?

સંગ્રહકર્તા.

૩૪

અ. સૌ. લીલાવતી શેઠઃ

સૂજનજૂનાં સ્વપ્નાં

બાળપણમાં જોયેલાં સ્વપ્ન તમે ફરી કંઇ યાદ કર્યાં છે! એ સ્વપ્નાં જોતી વખતે બાળપણને સહજ આશા અને શ્રદ્ધાના સ્વર્ગીય પ્રકાશનો તેમાં ઓપ ચઢતો. મોટપણે એ સ્વપ્નાં કરતાં ય સરસ વસ્તુઓ તમે મેળવી શક્યા હો, તોયે એ પ્રકાશનો ઓપ ખોયો તે તો ખોયો જ.

ધારો કે તમે નાનાં છો–ઘણાં નાનાં છો. માના ખોળામાં બેસી પેલા તારાઓની ઉઘાડ મીંચ થતી ઝીણી ઝીણી પાંખોને જોતાં તમને પણ એવી પાંખો મળે તો ઉડી જવાનું મન નથી થયું?

તમે સુંદર છો તેની તો તમને ખાત્રી જ છે. અને જે તમને 'આ છોકરી બહુ સુંદર અને હોંશીઆર છે.' એવું કહે તેનું બધું કામ કરવા તમે તૈયાર છો. તમને એ કહેનાર માણસ ગમે તેવું હોય તો યે થોડું ઘણું તો જરૂર ગમવાનું જ.

તમે બગીચામાં જઇ થોડાંક ફુલો છાનાં-માનાં ચુંટી વનદેવીની માફક તમારી જાતને કોઇવાર શણગારી નહોતી કે? અને પેલા હોજમાં જઇ તમારું પ્રતિબિંબ તમે જ્યારે જોતાં હો, ત્યારે પેલી જળદેવીઓ તમારાથી વધારે સુંદર છે એવું કોઇએ તમને કહ્યું હોત તો તમે તેનું કહ્યું કંઇ માન્યું હોત ખરું?

મોટાભાઇનું તમારા પર ઘણું જ હેત હતું, ને તમને પણ મોટાભાઈ ઘણા જ ગમતા અને ભાઇની સાથે વાંચવા આવતો પેલો સુરેશ પણ જરીક જરીક ગમતો. એ સુરેશને ચીડવવાની કેવી ગમ્મત પડતી? એના ચાળા પાડતા તમને કું અજબ આનંદ આવતો. એ આંખો કાઢે ત્યારે તમે હસી પડતાં. એ તમને કંઇ શીખવવા આવે ત્યારે તમે તોફાન કરતાં. એને ખબર ન હોય ત્યારે એક વાળ તોડી એના મુખ ઉપર ગલી ગલી કરતાં, ને એ ભૂલમાં માખી સમજી તમાચો મારે તે જોતાં તમને ઘણી જ મજાહ પડતી.

તમે એને બને તેટલું પજવતાં પણ એ ન આવે ત્યારે તમને ગમતું નહીં. એ તો કોઈ ચીડવવાને નહીં મળે તેથીસ્તો.

ને બાપા જે દહાડે તમને નાટકમાં લઇ જવાનું કહે ત્યારે? આખો દહાડો તમે કેટલા ઉમંગથી દોડાદોડ કરતાં? ને બા તમને સારાં કપડા પહેરવાનાં આપે તો તો તમારા આનંદનો પાર જ ન રહેતો.

નાટકમાં રાજારાણી સારાં સારાં કપડાં પહેરી વાતો કરી જાય ને ગાયન ગાઇ જાય તે તમે ખૂબ આતુરતાથી જોતાં. તમે પણ મોટાં થશો ત્યારે તમારા વર જોડે એમ જ વાત કરવાનાં, પણ બા ને બાપા તો એમ કંઇ કરતાં નથી; પણ જો એ નાટકમાં જ રહેવાનું મળી જાય તો તમને કેવી મજાહ પડે? પછી તો પૂછવાની વાત જ નહીં. તમે રોજ ગાયન ગાયા કરો ને સરસ સરસ કપડાં પહેર્યાં જ કરો ને નિશાળે જવાની બધી વેઠ પણ ઉતરી જાય.

બીજે દિવસે સવારે તમે ઉઠો ત્યારે પણ નાટકનાં સ્વપ્નાં તો તમને આવ્યા જ કરે. ને બા વઢે એવી પેલી બેચાર લીટીઓયે છાની છાની કરતાં કરતાં તમે ગણગણ્યાં જ કરો ને કોઇ ન જોતું હોય ત્યારે આરસા આગળ જઇ તમારા કલ્પનાના રાજકુમારને ત્યાં ઉભેલો કલ્પી આગળી

રાને જોયશે અભિનય પણ તમે કરવા મંડી પડો. પણ અરે ! પેલી નાની ભાભી તડમાંથી જોઈને હસે છે તેનું તમને ક્યાં ભાન છે ?

ભાભી મોટાભાઈને માટે રોજ ફુલ ચુંટે છે. પણ પેલું સરસ ગુલાબ તો તમે ક્યારનું યે વહેલાં વહેલાં જઈને ચોરી લીધું છે. એ તોડતાં હતાં ત્યારે તમને પેલો કેવો સરસ વિચાર આવ્યો હતો ? જાણે તમે આમ ફુલ તોડતાં હો, ને તમારો રાજકુમાર એકદમ પાછળથી આવીને તમારી આંખો દાબે ને તમે શરમાઈ જાઓ–ભાભી શરમાઇ જાય છે–ને પેલું ફુલ તમે તમારા રાજકુમારને આપો ને પછી તમે બંને હાથમાં હાથ નાખીને પેલા તળાવની પાળે બેસીને વાતો કરો. રાજકુમાર દૂર દેશ જવાનો હોય ને તમારે માટે શું શું લાવશે એ તમને કહેતો હોય ! કેવું સરસ ! અજબ !

ને પછી તમે મોટાં થશો ને રાજકુમાર સાત સમુદ્રની સફર કરી પાછો આવશે ને પછી તમે બંને પરણશો. ખરૂં કેની ? એ તો જાણે નક્કી જ વાત, એમા વળી પુછવાનું શું ?

રોજ રોજ ફુલ તોડતાં તમે આવા વિચાર કરતાં ને એ રાજકુમારની વાટ જોતા. પણ કોણ જાણે કેમ એ કોઇ દિવસ આવતો જ નહીં. ને પછી તો તમે કંટાળતા ને જરા ગુસ્સોએ આવતો. એ ન આવે એવાની રોજ રોજ વાટ કોણ જુવે ? ને વળી બા તમારા વિવાહનીએ વાત કરતી હતી.

તમને છબી પડાવવાનું ઘણું જ મન થતું. પરોઢની ચંદાએ તો બે વાર છબી પડાવી છે. એકવાર વીણા વગાડતાં ને એકવાર માલણની માફક ફુલ છાબ લઈને જતી હોય તેમ. તમે છબીમા કેવી રીતે શોભશો ? કોઇ ન જુવે તેમ બેસવાની ચોડી ઘણી ઢબ અજમાવી જોઇ હોય તો કેમ ? પણ બા જાણે તો શું ?

એક વાર તમારી બહેનપણીએ એના વરને કાગળ લખ્યો. જે તમે કહ્યું કે મને એનાથી યે સરસ કાગળ લખતાં આવડે છે. નિશાળની નોટબુકમાં તમે એને કાગળ લખી બતાવ્યો. પણ બાપા 'એક દહાડો ભૂલેચૂકે એ કાગળ જોઈ ગયા ત્યારે તમે કેવાં શરમાઇ ગયાં હતાં તે યાદ છે ?

હવે તો બા કહેતી કે ' છોકરી મોટી થઇ છે " જે તમને ય એમ લાગતું કે હું મોટી થઇ છું. હવે સુરેશ આવે છે ત્યારે તમે પહેલા જેટલું એની સાથે તોફાન કરતાં નથી. પણ તમને એણે લખી આપેલી કવિતા વાંચવામાં હવે ઘણો જ રસ આવે છે. પણ તે તો એ કવિતા સરસ હતી. તેમાં પણ એનું નાક ઘણું જ લાંબું છે. તમને એ ખેંચી કાઢવાનું મન થયા વગર રહેતું નથી. અને એને એક ચીબી વહુ મળવાની છે એવું જોષી મહારાજ થઇ કહેતાં–એ તમે થાક્યાં નથી. ને કાળી પણ ખરી જ, જે એવું કહેતાં કહેતાં તમે મોટાં થયાં છો એ વાત ભૂલી જાઓ છો. ને જરા આંખો નચાવી હસી લઇ સુરેશ ખીજવાય તે પહેલાં તો તમે નાસી જાઓ.છો.

પણ પેલી અંધારી રાત યાદ છે ? નાનો બાબુ મરી ગયો ત્યારે તમે બાની કોટે વળગી કેટલું યે રડયાં હતાં તે ? તમને પણ તે દિવસે મરી જવાની કેટલી બીક લાગી હતી ? મરી ગયા પછી શું શું થતું હશે ? સારાં કામ કરે તે સ્વર્ગમા જાય ને નઠારાં કરે તે નરકમાં જાય એવું બા કહેતી હતી. બાબુ સ્વર્ગમા ગયો હશે કે નરકમા ? બાબુ બહુ સારો છોકરો હતો. પણ તમે એની સાથે બરાબર વર્તતાં ન હતાં. એક વાર તમારી નોટ એણે ફાડી નાંખી ત્યારે તમે એને ગુસ્સામા એક તમાચો ચોડી કાઢયો હતો ને એકવાર તમારી બહેનપણીને ત્યાં જતા એ પાછળ પડયો ત્યારે તમે એને ધમકાવી કાઢયો હતો. તમને આ બધું એ રાતે કેટલું

સાલતું હતું ? બાપુ ફરી જીવતો થાય તો તમે એને કેવી સારી રીતે રાખો ? તે દિવસે સારા થવાના કેટલા બધા નિશ્ચયો તમે કર્યા હતા ? બાપુ ફરી એક જ વાર જીવતો થાય તો ?...

પણ તે વખતે તમે બાળક હતા તેથી આ શોક તમારા મનમાં બહુ ટક્યો નહીં, ને થોડા દિવસમાં માસીને ત્યાં રમાનાં લગ્ન વખતે તો ફરી પાછાં તમે આનંદમાં આવી ગયાં, ને રમા ઘરેણાં પહેરી ગોરજ પાગે બેઠી હતી ત્યારે ને લગ્ન પછી એકી બેકી રમતી હતી ત્યારે તમે શા વિચાર કર્યા તે કહી દઉં કે ? જાઓ નથી કહેતી.

હવે તમે કોઈ મળવા આવે તો પહેરવાની માફક બહારના ખંડમાં એકદમ દોડી નથી જતાં પણ આયનામાં એક છુપી દૃષ્ટિ ફેંકી જરા વાળને ઠીક કરી લ્યો છો, ને તમે જરા સારાં દેખાઓ છો તે જોઈ થોડું મનમાં જ હસી લ્યો છો ન્યાતમાં સરલા રૂપાળી કહેવાય છે પણ તમે ય કંઈ એનાથી ઉતરતા નથી, ને તમે હસો છો ત્યારે તો તમે એનાથીએ વધારે સારા લાગો છો ન્યાતમાં કેટલા વર તમારી વાટ જોઈને કુંવારા રહ્યા હતા ? પણ તમને પેલો લાંબા નાકવાળો સુરેશ જ—અ—રાક વધારે ગમનો. ખરી વાત ને ? ગભરાઈ ના જશો નહીં તો હું બીજું પણ કંઈક કહી દઈશ.

તે દિવસે માણેકઠારી પૂર્ણિમાની સાંજે તમે બધાં વાડીમાં જમવાના હતા ત્યાંયે તમે સુરેશ સાથે શું કરતા હતા ? પેલા હોજની પાળ પર બેસી તમે બેઠાં બેઠાં ચંદ્રમા જોતા હતા ને પાણીમાં બીજા કોઈકનો પડછાયો દેખાયો ત્યારે તમે કેવા ચમક્યાં હતા ! પણ એ સુરેશ છે એમ જણાયું ત્યારે તમે જાણે જાણતા જ નથી એમ હાથથી પાણી હલાવવા માંડ્યું હતું. સુરેશે પુછ્યું વાસંતી ! અહીં શું કરે છે ? તમને સીધો જવાબ દેવાનું મન થયું પણ વળી તમારો તોફાની સ્વભાવ આડે આવ્યો 'તમારે શો પંચાત' કહી તમે બીના હાથે સુરેશ પર પાણીના છાંટા ઉડાડ્યા. સુરેશ જવાને બદલે તમારી સાથે પાળ પર આવીને બેઠો. એણે પૂછ્યું

"વાસંતી ! તારો વિવાહ થવાનો છે "?

"મને શી ખબર ?"

"મને મોટા બાઈ કહેતા હતા."

"તે હશે, થવાનો હશે તો અમે પરણીશું " તેમ જરા બેદરકારીથી પણ આડી આંખે સુરેશને જોતાં જવાબ દીધો.

"તું પરણીને શું કરીશ" ?

"મારા વરના માથા પર આમ પાણી નાખીશ " તમે ખોબો ભરીને સુરેશના માથા પર પાણીની ધાર કરીને નાસી ગયા ને સુરેશ માથું ને કપડા ખંખેરતો " ઉભી રહે ! આવું તોફાન કરે છે કે ?" એમ કહેતો દોડ્યો, તમને દોડતા પકડી પાડી. તમને શી શિક્ષા કરવી એ વિચારમાં જરા એ ઉભો. પણ તમારી હસતી આંખો જોઈ તમને એણે છોડી દીધાં. ને તમે " ચીબી ભાભી ' ચીબી ભાભી " કરતા ફરી પાછા દોડી ગયા. આ બધું યાદ છે કે ભુલી ગયા ?

ને પછી થોડે દહાડે બાએ સુરેશ સાથે તમારો વિવાહ કરવાનો છે એમ કહ્યું ત્યારે શરમ, તોફાન ને કુતૂહલથી તમારી આંખો કેવી ચમકી હતી ? તે દિવસે માથા પર પાણી નાખી તમે એને ચીડવ્યો હતો પણ તમે એને મનાવી શકશો એવી તમને ખાત્રી નહોતી ? પણ હવે તો એ આવે ત્યારે તમે નાસી જતા ને એ તમને ન જુવે ત્યારે છાને છાને તમે એને જોઈ લેતા. થોડા દિવસથી એણે તમારી સાથે ખોટું ખોટું અતડાપણું શરૂ કર્યું હતું. ત્યારે તમે એનું ધ્યાન ખેંચવા કેટલા કેટલા પ્રયત્ન કરેલા ? તમારી પાસે એ બીચારાનું બળ કેટલો વખત ચાલે ?

પેની ચંદા તમને સુરેશનુ નામ લઇ લઇને બહુ જ ખીજવતી પણ તોય તમને એ ગમતી નો બ. જ. ને સુરેશના કાગળમા કઇ સંસ્કૃત શ્લોક કે અંગ્રેજી કવિના લખ્યા હોય ત્યારે તમે એ ચંદાને ઘેર દોડી જઇ નીતિશતક ને અંગ્રેજી શબ્દકોષોના પાના કેવા ઉથલાવતા ? ને તમે બંને સાથે બેસી એનો અર્થ બેસાડવાની માથાકુટ કરતા. પણ કેઇ આવી જાય ત્યારે ચોરી કરી હોય એમ કાગળ સંતાડતા સંતાડતા તમારા મો પર શરમના શેરડા પડતા ને આવનાર બધા હસતા હસતા ચાલી જતા

તમને વર્ષાદના એવા ઝીલના બહુ જ ગમતા એક દિવસ અગાશીમા તમે વરસાદના ફોરા ઝીલતા ત્યારે સુરેશે પાછળ આવી " આ ઝીલેના અમૃત કોને દેશો વાસંતી ? " એમ પુછ્યુ ત્યારે શરમ અને ગભરાટથી તમારા હાથ છુટી ગયા એ છુટેના હાથમાથી જળ વેરાઈ જાય તે પહેલા તો સુરેશે તે ઝીલી લીધા ને પછી .. ? કહું નહીં

ને પછી તમે પરણ્યા

× × ×

જીવનમા તમને સુખ મળ્યુ હોય કે નિરાશાના ઝઝાવાત તમારે ખમવા પડયા હોય પણ કોઇક એકલી ઘડીમા આ બધા ચિત્રો ઘડીવાર તો તમારી રોજની દુનીઆથી દૂર તમને જરૂર લઇ જતા હશે. સા ! અને સુજન ભૂલા છતા જે શ્રદ્ધા અને આશાથી એ બધા જીવનભરના અમૃત બને છે તેવો રમ પછીના ચિત્રોમા કદી આવ્યો હશે ?

૩૫

રા રા વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

સાહિત્યમાં કલાતત્ત્વ: કાલિદાસ અને ભવભૂતિ

[ઉજ્જયિનીનો

* [ઉજ્જયિનીનો વસતીવાળો પ્રદેશ જ્યા પુરો થતા આવે છે તેવા બાગના એક પ્રાસાદની અગાશીમા શયનના એક સાયંકાળે કાલિદાસ આસન વાળીને બેસી બેસી ભૂર્જપત્ર પર લખે છે

વિશાળ અગાશીમા ગૃહમંડળનુ જોડુ યત્ન યત્ને છે નીચેથી વહી આવતા ધૂપનો સુગંધ વાતાવરણમા આહ્લાદ ભરે છે ને દૂર આવેલા મહાકાલેશ્વરમાથી આરતીના ઘંટ ઘટાનાદ સંભળાય છે

આ રમતીલાથી વિશેષ સમૃદ્ધ એવી આસ પાસની પ્રમત્તભરી નિસર્ગને કવિ થોડી થોડી વારે નીહાળે છે ને તે સર્વ સાથે અત્યંત એકતા માણે છે

* આ કાલ્પનિક સંવાદનો મુખ્ય હેતુ સાધવા માટે તેના વર્ણના અંતર વિષેની દંતકથાઓ સાથે પુરુ જ ઝુર લીધી છે પહેલા ગત ના કવિને આઠમાના કવિ સાથે ચર્ચામા ઉતરતો દાખવ્યો છે સંવાદ જો સફળ લાગે તો આ છૂટ અસહ્ય ધારસ છે છતા—ગૌણ ગણાય એમ ગણુ કલ્પનામાં સ્વીકારો

એ અનુભવનો ચમકાર તેમનાં રસાર્દ્ર નયનમાં વર્તાય છે. માધુર્યની મૂર્તિ સમું એમનું મુખમંડળ ક્ષણભર અપાર્થિવ ઓજસ્ ધારે છે.

અધ ઘડી વીત્યા પછી લખવાનાં સાધન પડખે મૂકીને તે પલોંઠી વાળેલા ડાબા પગના ગોઠણ પર હાથનાં દસે આંગળાંના આંકડા ભીડીને ટટાર બેસે છે. નિશ્ચળ આંખે દક્ષિણ-પશ્ચિમ વિંધ્યમાળાનાં દૂર દૂર શિખરો નીરખી રહે છે અને એમની વિચારસરિતનું સ્વૂર મંજુલ ગાન સંભળાય છેઃ-]

કાલિદાસ

સૃષ્ટિના આ સુંદરતાને અને લોકના ઉર-ભાવોને મેં જીવનભર અવલોક્યાં ને આલેખ્યાં. બે પાંચ કે પંદર વરસમાં મારી પ્રવૃત્તિલીલા સંકેલાશે. અને પછી? (જરા વાર રહીને) અથવા નિર્વેદ શાને? ...મેં કાવ્યો રચ્યાં તે મારાં પરિકલ્પનોને મૂર્ત કરવાની અનિવાર્ય ઉર્મિઓને લીધે જ. તે-થોડાં કે બધાં-જગતમાં ચિરંજીવ થાઓ કે નાશ પામો. હું કે કોઈએ કવિજન થોડા જ એવી અમરતા—

અનુચર (પ્રવેશીને)

મહારાજ, શ્રીકંઠ ભવભૂતિ પધાર્યા છે અને આપનાં દર્શન વાંછે છે.

કાલિદાસ (સાનંદ)

ભવભૂતિ?-એમને સત્વર અહીં લઇ આવ.

[બે પલમાં અનુચર, મુખપર ચિંતાની ફુટતી રેખા, વદને આછી વિષાદ છાયા ને આંખોમાં અતલ ગાંભીર્ય ધારતા યુવકને લઇને પાછો પ્રવેશે છે.]

અનુચર

પેલે ખૂણે, મહારાજ, પેલે ખૂણે.

[કાલીદાસને ડાબે પડખે થોડા તસુ દૂરના આસન પર ભવભૂતિ સવિનય બેસે છે]

કાલિદાસ

પધારો કવિરાજ. કુશળ તો છો ?

ભવભૂતિ

આપ સરખાના સદ્ભાવથી

કાલિદાસ (અનુચરને)

દત્ત, કવિરાજને યોગ્ય સત્કારની તૈયારી કર.

(અનુચર નમીને જાય છે.)

કાલિદાસ

કેમ શ્રીકંઠ, આ વખતે શારદુત્સવમાં કંઈ દેખાયા નહીં?

ભવભૂતિ

ના, આવવાનો તો હતો જ, પણ કેટલાંક મહત્ત્વનાં કાર્યોમાં રોકાવું પડ્યું.

કાલિદાસ

શું કે ઘરસંસારની ચિંતા—

ભવભૂતિ

ના, ના આપણે કવિઓએ તો તે બહુ વહોરવી જ ન ઘટે.

(કાલિદાસની ભમર સહેજ સંકોચાય છે ને પાછી સ્થિર થાય છે.)

—પણ નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રકરણ વિચારી જવાનાં હતાં.

કાલિદાસ

અને તે વિચારવાનો અવકાશ તમને શરત્પૂર્ણિમાની રાત્રે જ મળ્યો ?.

[ભવભૂતિ પહેલા તો ઝંખવાણો પડે છે. પળેક રહી સ્વસ્થ થઇને ઉંચું જુએ છે અને જવાબ આપવાનું કરે છે ત્યાં]-

કાલિદાસ

પુરજનોએ અમૃત રેલતી જ્યોત્સ્નામાં સુભગ ઉન્માદ ભોગવી જીવનની ધન્યતાના લહાવ લીધા ત્યારે તમે (સસ્મિત) શાસ્ત્રઘેલા ભરતમુનીનો આશ્રમ શોધી અભ્યાસજડ બનવાનો ઉદ્યમ આદર્યો ?

ભવભૂતિ (કંઈક જુસ્સામાં)

કવીશ્વર! પુરાણપ્રસિદ્ધ નારાયણમુનિ પણ વેદાભ્યાસજડ હતા છતાં વાસવની વારાંગનાઓને પણ લજાવે એવી રૂપાળી ઉર્વશી એમની જ સરજેલી નહોતી?

કાલિદાસ (સસ્મિત)

હં હં...ત્યારે તો તમારી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પણ અત્યારે કોઈક ઉર્વશી ઘડાઈ રહી છે. ક્યારે તેને અક્ષરસૃષ્ટિમાં અવતારીને સાહિત્યને અધિક શોભાવો છો?

ભવભૂતિ

એ તો થાય ત્યારે. બાકી આપણને એ વાતની અધીરાઈ શી?

કાલિદાસ

નહીં જ. તમે આવ્યા ત્યારે હું પણ એક એવો જ વિચાર કરતો હતો. તમને પણ નથી લાગતું કે સર્જનની ક્ષણનું જે જીવનાનંદની લહેરોમાં હીંચતું કલાવૈભવથી ભરપૂર સંવેદન કવિહૃદયને પ્રફુલ્લોત્ફુલ્લ કરે છે ને અનિર્વચનીય આનંદ વર્તાવે છે. તે જ તેની સાચી અમરતા-તે જ તેના સર્જક શ્વાસોચ્છ્વાસની સાર્થકતા?

(તેના પ્રભાવંતા વદનને ભવભૂતિ નીરખી રહે છે.) • ઘડીક રહીને-

ભવભૂતિ

બરાબર કહ્યું, કાલિદાસજી. કવિના આત્માની ઉચ્ચતમ તૃપ્તિ એ જ, પણ...એ સંવેદનમાં કલાવૈભવ જ પ્રધાનપદે વિરમે?

કાલિદાસ

હાસ્તો.

ભવભૂતિ

તો પછી કાવ્યકૃતિમાં તત્ત્વશાસ્ત્રનું સ્થાન ક્યાં?

કાલિદાસ (અતિ સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

તત્ત્વશાસ્ત્રનું એટલે દર્શનોનું? સાંખ્ય, મીમાંસા ને વેદાંતનું? યોગ, વૈશેષિક અને ન્યાયનું? ચાર્વાક-શાક્ય-નગ્નમુનિનું?

ભવભૂતિ (કટાક્ષ નહીં સમજતાં)

ના, ના. તમે સ્થૂલાર્થ જ લીધો. કવિને પણ સ્વકીય તત્ત્વદૃષ્ટિ હોય છે, એ તમે જાણો છો.

કાલિદાસ (ડોક ધીમેથી નમાવતાં હા કહી)

અમુક પ્રકારની.

ભવભૂતિ

એ દૃષ્ટિના પ્રભાવથી કવિ મનુષ્યોના હૃદયમાં તલસ્પર્શી બને છે, તેનાં ગહનવહન ને વિકારનો ભોમિયો થાય છે અને કુદરતનાં દૃશ્યોની અમોઘ ભવ્યતાને પણ યથાવત્ ઝીલી શકે છે.

કાલિદાસ

ખરું

ભવભૂતિ

અને એ દર્શન અને અવલોકનને તે અનુરૂપ શૈલીમાં વર્ણવે છે.

કાલિદાસ

એ પણ બરાબર. પણ એ શૈલી કલાત્મક ન હોય તો-

(દાસ ને બીજાઓ ખાનપાનના પદાર્થો યોગ્ય પાત્રોમાં લાવીને કાલિદાસને જમણે પડખે મૂકી જાય છે.)

-તો કવિના કરવાનું પ્રયોજન ક્યાં રહ્યું? સર્જનનો આનંદ એટલો ઊણો જ અનુભવવાનો.

ભવભૂતિ

કલાત્મક તો હોય કે ન યે હોય. કવિનું લક્ષ્ય કલાનિર્માણ કરતાં ભાવનિરૂપણ વધુ અંશે હોવું જોઈએ. સત્યનિરૂપણમાં વિજયનો આનંદ અધિકારીને માટે ઓછો ઊતર્યો છે?

કાલિદાસ (ઝીણી આંખે તેના તરફ જોઈ)

તમને એમ લાગે છે?

ભવભૂતિ

લાગે છે તો શું, પણ કાવ્યની કે નાટકની આના કરતાં જુદી ભાવના મારા મગજમાં ઊતરે તેમ જ નથી.

(કાલિદાસના મુખ પર ઉપહાસની આછી રેખા અંકાય છે; તરત તે એને વાળી લે છે, અને-)

કાલિદાસ

ત્યારે, શ્રીકંઠ, કવિ અને કવિતા ઉભયની તમારી ભાવના એટલી અપૂર્ણ લાગે છે. ઉત્તરવયમાં તમે એ વખતે પૂર્ણ ને સર્વાંગસુંદર કરશો.

ભવભૂતિ (અનાસ્થા ભરી વદન છાયા સહિત)

કોણ જાણે......પણ એ તો થાય તે. હમણાં તો તમે જ તમારી દૃષ્ટિએ આ વિષયનું નિરૂપણ કરો તો મને કૈંક વિચારવાનું મળે.

કાલિદાસ

હા, કરીએ. પણ પહેલાં (પાત્રો તરફ નજર કરતાં) આ ઉપાહાર લઇને શરીર ને મન ઉભયને પ્રફુલ્લ કરીએ.

(હાથ લંબાવીને ફળફુલનો થાળ પાસે લે છે, ભવભૂતિ આગળ તે મુકે છે અને કળશમાંથી સોનાના કટોરામાં દુધની ધાર કરે છે. તે જોઇને-)

ભવભૂતિ

કહેલા કરતાં સાદું દુધ મને વધારે અનુકૂલ આવશે.

કાલિદાસ

કેમ? કે-

ભવભૂતિ

નહીં. બીજું તો શું કારણ હોય? ઇંદ્રિયસુખને પોષે તેવી ભોગવિલાસની વસ્તુઓ મને રુચતી નથી.

કાલિદાસ

હવે તમારો કલાસૌંદર્ય અને સત્યનિરૂપણ વચ્ચેનો વિરોધ કંઇક સમજાય છે......વારુ, એ વાત પછી. ત્યારે આ સીતાફળ કે અમૃતફલ-

ભવભૂતિ

ના. કદલીફલ એટલાં ચાલશે.

[એક જ કેળું લે છે. કાલિદાસ અનુચરને બોલાવીને સાદું મોળું દુધ લાવવા કહે છે તે આવે છે ને સાથે મુખવાસ પણ આવે છે. ખાવાપીવાનું પૂરું કર્યા પછી મુખવાસનો પણ ભવભૂતિ અસ્વીકાર કરે છે તે જોઈ-]

કાલિદાસ

તમે તો ઉગ્ર દેહદમન માંડયું જણાય છે. ને તે આટલી વયમાં જ! પણ મારું જીવન જુઓ. સાઠની ભરતીમાં આવ્યા છતાં હું ટંકે ટંક સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમું છું. વચ્ચે વચ્ચે ઉપાહાર પણ આનંદ આપે છે, માદક સુગંધો ને મીઠાં સંગીત ઉપર મોહી પડું છું, નયનસુંદરીઓ નીરખતાં થાકતાં નથી, અને ઉષાસંધ્યાની વાયુ લહરિના સ્પર્શથી વધુ આહ્લાદક વિશ્વમાં કંઇ જ નથી એમ નિત્ય અનુભવું છું. વધુમાં, ' ઋતુસંહાર ' હજુ પણ મારું પ્રિયતમ કાવ્ય છે.

[જાણે તેની મરજી વિરુદ્ધ ફરકતું હોય તેવું સ્મિત ભવભૂતિના મુખ પર દેખાય છે ને વળતી પળે ઉડી જાય છે. તેને લાગે છે કે આ સુખપૂજક જડવાદી કવિની લોકપ્રિયતા, વાક્યોના મોહક વણાટ પર જ અવલંબે છે; કાવ્યનો આત્મા-જ્ઞાન-તેનામાં આછેરો જ, પ્રાકૃત જન ઝીલી શકે એવો જ.

કાલિદાસ તેની આ મનોદશા કૈંક વરતે છે પણ તે વખત એ વાત કાઢતા નથી ને વિષય બદલે છે.]

કાલિદાસ

તમે મારી કાવ્યભાવના નિરૂપવાનું કહેતા હતા, નહીં? સાંભળો. સુકુમાર પુષ્પ કે સુંદરીના સોહાગ કે જનહૃદયનાં હર્ષશોકાદિભાવો સાથે તન્મયતા સાધતી કવિની પ્રતિભા પ્રેરણાની ક્ષણોમાં પોતાના રસસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે

છે. એ દર્શન એટલે કલાસંવેદન; તેનું સ્ફુટ અંગરંગસમેત વિધાન એટલે કલાસંયોજન.

ભવભૂતિ

પણ કૃતિ જન્મ્યા પહેલાં તેમાં કલા શી રીતે આવે?

કાલિદાસ

કેમ ન આવે?

ભવભૂતિ

જુઓ, તમે જેને કલાસંવેદન કહો છો તેને ભાવસંવેદન કહીએ એ વધુ બંધ બેસે છે.

કાલિદાસ

શી રીતે?

ભવભૂતિ

મને તો સાક્ષાત્કાર હંમેશાં રસસ્વરૂપનો નથી થતો.

કાલિદાસ

ત્યારે?

ભવભૂતિ

જનહૃદયની કે પ્રકૃતિની લીલામાં તદ્રુપ થઈને તમસરખા સૌંદર્યનો સૂક્ષ્મ અનુભવ કરો છો. હું પણ વિયોગ ઓળખનાં પાત્ર સાથે કે કુદરત ચીતરતાં તેનાં અંગાગ સાથે એકત્વ અનુભવું છું. પણ એ ભાવસ્વરૂપનું એકત્વ સૌંદર્યદર્શન તે સમે નથી થતું, પણ ભવ્યતાની અવાક્ કરી મુકતી છાયા આત્મા પર પથરાય છે.

(કાલિદાસ સકૌતુક તેની તરફ જોઇ રહે છે. પળવાર એકે જણ કૈં બોલતા નથી પછી–

કાલિદાસ

તમે કવિની તત્ત્વદૃષ્ટિ કહેતા હતા તે આ જ અનુભવ કે?

ભવભૂતિ

હા. અને કવિના આવા અનુભવો વ્યક્ત કરવા પુરતું જ કલાતત્ત્વ–અલંકારાદિ–ગૌણરૂપે કાવ્યમાં આણવાનું.

કાલિદાસ

'આણવાનું'?

ભવભૂતિ

હા–ના...એટલે એમ કે કલાવિધાન ઓછામાં ઓછું ને સાદામાં સાદું જ જોઇએ.

કાલિદાસ

પણ સમૃદ્ધ કલાત્મકતા જો સ્વયમેવ કૃતિમાંથી તેની સાથે જ, પ્રગટે તો શી ખોટી! મૂળ ભાવના જ રસવૈભવ ને કલાગુણથી ભરી ભરી હોય,–

મેં કલાસંવેદન કહ્યું તેમાં જ બીજરૂપે વિધાનકૌશલ વસ્યું હોય તો કલાતત્ત્વને ગૌણ કે પ્રધાન ગણવાની વાત જ ક્યાં રહી?

(ભવભૂતિ મુંઝવાડામાં પડી જાય છે એટલે અનુત્તર રહે છે.)

કાલિદાસ

તમે વાણીને અર્થથી સ્વતંત્ર દેવતારૂપે કલ્પી છે ખરું?

'अमृताम्' 'आत्मनः कलाम्'– એવી?

ભવભૂતિ

હા. અર્થથી છેક સ્વતંત્ર તો નહીં પણ આત્માની પુણ્યપાંદડી સમી એ શુભ્રદેહધારિણી, અવિનાશી વિરંચીકન્યા–

કાલિદાસ

જરા રહો. એ શુભ્ર શબ્દ આપણને દિશા સુઝાડશે.

ભવભૂતિ (કંક ખચીઆણો પડીને)

શી રીતે!

કાલિદાસ

કેવળ શુભ્રતા એ દેવીના સ્વરૂપમાં તમે જુઓ છો. એટલે તમારી કાવ્યશૈલી પણ રંગવિહીન, એકવિધ, ને ભાવાત્મક બને છે.

ભવભૂતિ

તેમાં શું ખોટું?

કાલિદાસ

ખોટું તો શું? હું માત્ર એ પ્રકાર વર્ણવતો હતો.

ભવભૂતિ

હં—હં. પણ કવીશ્વર! આટલું તો તમે ય સ્વીકારશો કે રંગસમૃદ્ધિ મારી શૈલીમાં ઓછી, તેટલાં મારાં રેખાઓનાં અંકન પ્રબાપંક્તિઓ વડે પડે છે.

કાલિદાસ

હા. પણ રંગ ને રેખા ઉભય પર પ્રભુતા દાખવતી, મેં કહી તે સંનદ્ધ ચિત્રશૈલી કરતાં એનું સ્વરૂપ જુદું છે.

ભવભૂતિ

એને કાવ્યની શિલ્પશૈલી કહીએ તો ચાલે.

કાલિદાસ

ચાલે. પણ શિલ્પની જડતા, ગતિહીનતા નાંદિ ઉપર ભાર મુકિયે નહીં, તથાપિ પેલી માનવહૃદયને જેટલી સરલતાથી વશ કરે તેટલી મા એકલક્ષી, વિચારપ્રભાવથી જ પ્રકાશતી શૈલી નથી કરી શકતી.

ભવભૂતિ

એ તો ન પણ કરે......................

[' દત્ત અગાસીના બારમાં આવી, પળેક ઉભો રહી, પાછો જાય છે. તેના આવવાને ભોજન વેળાનું ચિન્હ જાણી કાલિદાસ ઉઠવાની તક શોધે છે.

દરમિઆન ભવભૂતિનું ગંભાપણુ ચાલુ જ છે.]

આ યુગના,—અથવા, ખરું કહું તો, તમારા યુગના લોકોને રસરાજ શૃંગારનો આલેખક, કરુણરસિક કવિ કરતાં પ્રિયતર થાય એ સમજવું અઘરું નથી.

કાલિદાસ

(વડીલો જ જુવાનો તરફ કરી શકે તેવું સ્મિત કરીને) નથી જ. ને તમે સૌ હવે શૃંગારને પણ સાંકેતિક ને રૂઢ પ્રથાથી જ વર્ણવી શકો છો એટલે કાવ્યમાંથી રસ ને કલા જવાનાં.

ભવભૂતિ

ને તેનો આત્મા-જ્ઞાન-તેમાં ફરી અવતરશે.

કાલિદાસ

જીવનરસને ભોગે એ જન્મ થશે એટલે તેનાં આયુષ્ય ને વ્યાપકતા એવાં જ રહેવાનાં; ને શી શોકની વાત કે તમ સરખા એ સંપ્રદાયના પ્રણેતા થવા ઝંખો છો?

ભવભૂતિ (ક્ષોભથી)

કવિકુલાવતંસ! હું પદવીનો લોભી નથી. શાથી તમે મને એવો માની લ્યો છો? જે એક જ કાવ્યશૈલી મને સાચી લાગે છે તેને અનુસરવામાં પણ પાપ થાય? મારા સ્વભાવને ત્યજીને હું ક્યાં રહું?

[તેનાથી વધુ બોલાતું નથી. આંખો ક્રોધમાં અધિક ગહનતા પામે છે, ભાલદેશ પર વિરલ ચમકાર જણાય છે. તેને જીતવાની આશા રહેતી નથી એટલે-]

કાલિદાસ (સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

એ ખરું; હું ભુલ્યો. પોતાના સ્વરૂપનો -ભાવ સ્વરૂપનો-સાક્ષાત્કાર માણવો એ તો કવિનો પહેલો ધર્મ.

ભવભૂતિ

એમ જ.

[કાલિદાસ ઉઠીને ઉભા થાય છે એટલે એ પણ, ઉભા થઇ ઉત્તરીય સરખું કરીને સ્વસ્થ થવા માંડે છે. ત્યાં કાલિદાસનો નાનકડો પુત્ર પિનાકપાણિ મણિમય કલ્લીઓ ને કટિમેખલાથી રુમઝુમ થતો આવીને પિતાને વળગી પડે છે.

પિનાક

ચાલો, ચાલોને, પિતાજી! વખત થયો જમવાનો. રંગોળીઓ પુરાઇ ગઇ ને—

[કાલિદાસ તેને ચૂમિ લેતા, કોટે બઝાડી, છાતી પર લટકતો રાખીને શ્લોક ગણ-ગણતા, ડોલતી ગતિએ અંદર જાય છે. બંને તરફ ગહન આંખે જોતો અને પોતાની પવિત્ર મહત્તા પણ અનુભવતો ભવભૂતિ તેમની પાછળ ધીમે ધીમે શરદનાં ચંદ્રિકાજલના હોજ સમી અગાસીમાંથી અદૃશ્ય થાય છે.

૩૬

અ. સૌ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ:

ભાષાન્તર

દરેક ભાષાસાહિત્યમાં પરભાષામાંથી થએલાં ભાષાંતરોનો ઓછોવત્તો સમૂહ હોય છે. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ ભાષાંતરોનું સાહિત્ય છે અને તેમાં પુષ્કળ ઉમેરો થતો જાય છે. તો તે સંબંધે કાંઇક વિવેચન કરવું અનુચિત નહીં ગણાય.

ભાષાંતરનો મુખ્ય હેતુ સ્વભાષા ને પરભાષામાં-થી કાંઇ યોગ્ય સાહિત્યમાગમથી અર્પણ કરવાનો હોય છે. આપણે બહાર ગામ જઇએ ને ત્યાં કંઇ નવાઇની વસ્તુ–આપણા ગામમાં ન મળતી–વસ્તુ જોઈ આપણા ગામ માટે અગર કુટુંબી માટે લઇ જવાની થતી તીવ્ર ઇચ્છા જેવી એ ભાષાંતર કરવાની ઇચ્છા કાંઇક અંશે હોય છે. પોતીકાંને કાંઇક અવનવું આપવાની શુભાકાંક્ષાથી પ્રેરાએલો સાહિત્યનો આ વિભાગ ગણના યોગ્ય છે એ તો નિઃસંશય છે. ભાષાંતરકારો ઘણી વાર લેખક થવાની ધૂનમાં, પૈસા કમાવાની દૃષ્ટિથી અને ઘણીવાર કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર ગુજરાતું, ગુજરીન અને ગુજરેજી એરે વગરનું સાહિત્ય પોતાની ભાષામાં ઉતારી દે છે. આવા પ્રકારનાં ભાષાંતરો દરેક ભાષામાં હોય છે અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ થાય છે. તથાપિ શિષ્ટ લેખકોના હાથે લખાએલાં ભાષાંતરો સાહિત્યનાં ઉપયોગી અંગ છે એ સ્વીકારવું જોઇએ.

ભાષાંતરોને સાહિત્યની, ભાષાસમૃદ્ધિની, શૈલીની તથા જ્ઞાનની કસોટીએ તપાસવાં આવશ્યક છે.

સાહિત્ય કોને કહેવું એ વિશાળ પ્રશ્નને બાજુ પર રાખતાં, દરેક ભાષામાં જે પુસ્તકોની સાહિત્યમાં ગણના થાય છે તેમાં ભાષાંતરોનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રીક તથા લૅટીન ભાષામાંથી અંગ્રેજી ભાષામાં નાટકો, કાવ્યો, સંવાદો વગેરે ઉતારાયાં છે તે અંગ્રેજી ભાષાના શિષ્ટ સાહિત્યમાં ગણાય છે. અલબત્ત સ્વકલ્પિત (Original) સાહિત્ય કરતાં તેનો દરજ્જો કાંઇક ઉતરતો હોય જ. કારણ કે લેખકની તે વિચારસૃષ્ટિ નથી; માત્ર બીજાના વિચારનું દર્શન કરવાનો જ પ્રયત્ન તેમાં હોય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી વગેરે અન્ય ભાષામાંથી તરજુમા થઈ ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું જાય છે એ વાતની ના

પડાય તેમ નથી. મૂળ પુસ્તકો જેમ બધાં જ સારાં હોય તેમ બનતું નથી તેમ ભાષાંતરો પણ સારાં ખોટાં હોય, પરન્તુ સારાં ભાષાંતરો વડે સાહિત્યમાં વધારો થાય છે અને શાકુન્તલ કે ઉત્તરરામચરિત, અસંખ્ય અંગ્રેજી પુસ્તકો, ટાગોરની કૃતિઓ, તુલસીકૃત રામાયણ, ગીતા-રહસ્ય વગેરેનાં ભાષાંતર થયાં ન હોત તો ગુજરાતી સાહિત્ય એટલું ઉણપવાળું રહેત એમાં કાંઈ શક નથી. તે જ પ્રકારે શિષ્ટ ગ્રંથો આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાય તેટલો સાહિત્યને લાભ જ છે એમ સમજવું જોઈએ. કોઈપણ સાહિત્ય ભાષાંતરના સાહિત્યની પુરણી વિના આ જમાનામાં અપૂર્ણ જ ગણાય. દરેક વિષયનાં અને દરેક જાતનાં પુસ્તકો એક ભાષામાં ન હોય, અને વિવિધ ભાષામાંથી તેના અનુવાદ કરી પોતાના સાહિત્યનો સંભાર વધારવો એ પ્રત્યેક સાહિત્યસેવકનો ધર્મ છે. જેઓ મૂલ લેખ ન લખી શકે તે ફુલ નહીં તો ફુલની પાંખડી–એ ન્યાયે સાહિત્યવિકાસમાં ભાષાંતર દ્વારા સહાયતા કરી શકે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ગ્રીક, લૅટીન સાહિત્યના અનુવાદ ન હોત, ચૅપમેન કે પોપનું ઇલીઅડ, દૃષ્ટાંત તરીકે, ન હોત તો જગતનો મોટો ભાગ એવા એક કાવ્યથી અજ્ઞાત રહેત. દરેક સાહિત્યનું પુસ્તક તે જે ભાષામાં લખાયું હોય તેમાં જ તેની ખરી ખુબી રહેલી છે એ સત્ય છે, પરંતુ દુનીઆમાં બધી ભાષાઓ બધા શીખી શકે નહીં અને બધી ખુબી નહીં તો ખુબીનું થોડે ઘણે અંશે દિગ્દર્શન થઇ શકે તોપણ સાહિત્યને લાભ છે અને ભાષાંતર-કારનો પ્રયત્ન સફલ થયો કહેવાય. શૅક્સપી-અરના કાવ્યોના યુરોપની બધી ભાષામાં તરજુમા થયા છે. શાકુંતલ જર્મન, અંગ્રેજી વગેરે ભાષામાં ઉતારાયું છે અને એ રીતે ભાષાંતર દ્વારા સાહિત્યના ગ્રંથો જગતમાં પ્રસિદ્ધ પામ્યા છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ તથા પ્રસિદ્ધિને અર્થે ભાષાંતરોની જરૂર છે અને ભાષાંતરો સાહિત્યની કસોટીએ ઉપયોગી છે એટલું જ નહીં પણ આવશ્યક છે.

ભાષાન્તરોથી ભાષાને પણ અસર થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. એક પુસ્તક અન્ય ભાષામાંથી ઉતારતાં આપણી ભાષાના શબ્દોને મૂળ અર્થ દર્શાવવા કાંઇક ફેરવવા પડે છે, કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષાની નજીકની ભાષામાંથી લેવા પડે છે અને મૂલ ભાષાના શબ્દો પણ કોઈવાર તેનો અર્થ વિસ્તારથી સમજાવી રહેવા દેવા પડે છે. ભાષાનો કોષ આથી વિસ્તાર પામે છે–ભાષાના શબ્દોના અર્થમાં પણ વિવિધતા દર્શાવવાનું સામર્થ્ય આવે છે. એક જ અર્થના જુદા જુદા શબ્દોમાં આછાપણું અને ઘટ્ટતા પ્રકટ થાય છે. વિચારનું બાહુલ્ય થતાં શબ્દ-કોષમાં શબ્દોની સંખ્યા તેમજ તે જ શબ્દોનો પ્રભાવ વધે છે એમ દરેક ભાષામાં થાય છે; અને ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા, પ્રભાવ અને શબ્દસંખ્યામાં જે દિનપરદિન વધારો થતો જણાય છે તેમાં ભાષાંતરોએ બહુ અગત્યનો ભાગ લીધો છે.

પર ભાષામાથી અનુવાદ કરવામાં શૈલી અસ્પૃષ્ટ ન જ રહી શકે. ગુજરાતી ભાષામાં અમુક પુસ્તક સંસ્કૃતમાથી ઉતાર્યું છે કે બંગાળીમાંથી કે અંગ્રેજીમાથી કે હિંદીમાંથી તે શૈલીના ઝોક પરથી ભાષાન્તરકારના ગમે તેવા પ્રયાસ છતાં જણાઇ આવ્યા વગર રહેતું નથી. ભાષાંતર-કાર મૂલ લેખકના વિચારને જેમ બને તેમ સ્વભાષાની શૈલીમાં ઘટાવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ કેટલાક વિચાર, કેટલાક ઉદ્ગાર, કેટલાંક વચનો એવા હોય છે કે ઢાંકવા છતાં બહાર પડીજ જાય છે. ભાષાંતરનું સાફલ્ય પરભાષામાંથી એક પણ વિચાર છોડી દીધા વિના સ્વભાષાની શૈલીમાં તે ઉતારવામાં મુખ્યત્વે રહેલું છે.

સ્વ. ભાઇ મણિશંકરનો અભિપ્રાય આ

સંબંધે કાંઈક જુદો હતો. તે અત્રે જણાવવો અયોગ્ય નહીં ગણાય. તેઓ એમ માનતા કે બીજી ભાષાની શૈલી એમને એમ રહેવા દઈને ભાષાન્તર કરવું. તેને મરડીમચડીને આપણી શૈલીના બીબામાંથી બહાર પાડવાની જરૂર નથી. જેમ પરભાષાના સાહિત્યમાં દર્શાવેલા વિચારો, તેમ જ પરભાષાની શૈલીનો પણ આપણી ભાષા જાણનારને પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે. સ્વીડનબોર્ગ લેખના અનુવાદ કરવામાં તેઓ આવી છૂટ લેતા. તેઓ કહેતા કે માત્ર ગુજરાતી જાણનાર પણ રહેતે રહેતે એ શૈલીથી પરિચિત થશે અને સમજવા લાગશે. મૂળ લેખકના વિચારપ્રદર્શન માટે કદાચ આ મન્તવ્ય યોગ્ય ગણાય પણ પરિણામે આપણી ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું થાય એ જોવાનું છે. હાલ પણ અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરી નહીં લખનારા લેખકો પણ ઘણીવાર અંગ્રેજી શૈલીમાં લખાણ કરે છે અને કેટલાક પ્રયોગો તે દ્વારા એટલા રૂઢ થઈ ગયા છે કે તે મૂળ શુદ્ધ ગુજરાતીના પ્રયોગો નથી એમ જ્યારે વિચાર કરીને જોઈએ ત્યારે જ જણાય છે. પ્રશ્ન એ રહે છે કે—આ સ્થિતિ સાહિત્ય અને ભાષાશૈલી માટે ઇષ્ટ છે કે કેમ? શૈલીમાં વિવિધતા અને સામર્થ્ય કદાચ તેથી આવે તથાપિ નિર્મળતા, શુદ્ધતાનો લોપ થાય છે જ. પરભાષાના શબ્દોનો વ્યવહાર કરતાં પણ શુદ્ધતા જવાનો આમાં વધારે સંભવ છે. કારણ કે શબ્દો તો સૂઝતા જાય ને જડે તેમ પરભાષાના બોજા તજાય, પરંતુ ભાષાની શૈલીનું વલણ એક વાર રૂઢ થયા પછી બદલાવું મુશ્કેલ છે. ભાષાશૈલી એ પ્રજાના સંસ્કારનું એક પ્રકારનું બાહ્યસ્વરૂપ છે અને તે સંસ્કારિતા શિષ્ટ સાહિત્યદ્વારા જળવાય એ આવશ્યક છે. તેની વૃદ્ધિ એ સંસ્કારના ધોરણ પર જ થાય એ ઇષ્ટ છે. તેને સંકુચિત કે સદા કાળ માટે મર્યાદિત રાખવી એ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ તેમાં કર્કશતા અને સરસતાવિહીનતા ન આવવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિબિન્દુ ન રખાય તો ગુજરાતી ભાષાશૈલી ઘસાતી ઘસાતી ક્યાં જઈને અટકશે તે કહી શકાતું નથી.

સ્વ. મણિશંકર સમર્થ વિદ્વાન હતા, ગુજરાતી ભાષાના મોટા સેવક હતા, સાહિત્યના ઉપાસક હતા, અને તેમણે અનેક ભાષાંતરો ગુજરાતી સાહિત્યને અર્પણ કર્યાં છે એટલે તેમના સરખા સાક્ષરના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ આટલું નમ્રતાથી દર્શાવવામાં જો કાંઈ ધૃષ્ટતા જણાય તો તે માટે દરગુજર કરવા વિનતિ છે.

છેલ્લી બાબત જ્ઞાનની છે. જ્ઞાન મેળવવાના સાધન તરીકે ભાષાન્તરનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપરાંત જ્ઞાનની વૃદ્ધિ ભાષાન્તર અનેકવિધ કરે છે. વિજ્ઞાનના પુસ્તકો, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને બીજી અનેક વિદ્યાઓનું ચાલુ સમયને અનુસરતું જ્ઞાન પરભાષાના પુસ્તકોના અનુવાદ કર્યા સિવાય કેવી રીતે મેળવી શકાય? પ્રાચીન સમયમાં પણ જે વિદ્યાઓ આપણા પૂર્વજો જાણતા હતા તે સર્વ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તેમના ભાષાન્તરદ્વારા જ આપણે તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેમ છે. હિંદુધર્મનાં શાસ્ત્રો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. પ્રજાનો મોટો સમૂહ તે ભાષાનું એટલું જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત કરી શકે કે મૂળ ગ્રન્થો વાંચી શકે, અને ભાષાન્તરો થાય તો જ તે ગ્રન્થોનો અભ્યાસ તેઓ કરી શકે અને અજ્ઞાનને લીધે જ અનેક અનર્થો ધર્મના વિષયમાં થાય છે તેમાંથી મુક્તિ થઈ શકે. અનેક ભાષાઓના અભ્યાસ કરી તે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ પ્રજાવર્ગના થોડા જ લઈ શકે, માટે વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતે જે જ્ઞાન મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હોય તે પોતાના દેશી ભાઈઓ માટે સ્વભાષામાં ઉતારી તેમની સમક્ષ મૂકવું. આ રીતે પ્રજાના જ્ઞાનનો બહોળ

વધારવો એ સુશિક્ષિત મનુષ્યોની ફરજ છે. આત્મતૃપ્તિ કરી બેસી ન રહેતાં ન જાણનારને માટે જ્ઞાનનાં દ્વાર ઉઘાડવા એ ઉદારતા દર્શાવવાનું કાર્ય છે. ભાષાંતર કરવાનું કાર્ય ઘણીવાર કંટાળા ભરેલું હોય છે. વિચાર ઘટાવવાની મુશ્કેલીથી ઘણીવાર બુદ્ધિશાળી લેખકો તે તરફ આકર્ષાતા નથી. પરંતુ એ ધર્મ છે એમ ઉત્સાહપૂર્વક માન્યતા રાખવાથી તેમાં સુગમતા થાય છે. ભાષાંતરો સમર્થ વિદ્વાનોને હાથે થાય તો જ સફલ થાય છે.

પરભાષા ન જાણનારને જ માટે ભાષાંતરો હમેશ હોય છે એમ નથી. પરભાષા જાણતા હોય તેમનામાંથી ઘણાથી તે પુસ્તક મૂળમાં ન વંચાય અને સ્વભાષામાં સહેલાઈથી વંચાય એમ બને છે–બનવું જોઈએ. જેમ સારાં પુસ્તકો વાંચી તે વાંચવા ભલામણ કરીએ તે જ રીતે સ્વભાષામાં અનુવાદ કરી આપવાની ભલામણ એ જ પ્રકારની બલ્કે અતિ મોટી ભલામણ કરવા બરોબર છે. પરભાષા જાણનાર અને ન જાણનાર બધા વાંચે ને રસ લે એવા ઉદ્દેશથી અને એવા પ્રકારે ભાષાંતર થવાં જોઈએ.

વિદ્વાનોને હાથે થઈ શકે તેટલાં ભાષાન્તર ઉપરાંત પણ સામાન્ય મહેનતુ ઉત્સાહી શિક્ષિતજનો પણ એ કાર્ય ઉપાડી શકે તેમ છે અને તેમાં ભાષા વગેરેની ઉણપ વિદ્વાનોની સહાયતાથી પુરી પાડવામાં આવી શકે, જેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ભાષાંતરો પોતાનું કાર્ય વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે વેગથી કરી શકે. આ જમાનામાં એક દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં સાહિત્યના ભાષાન્તરો દ્વારા વિચારોની આપ–લે થઈ શકે તેમ છે. પરદેશ સાથે પણ એ જ પ્રકારનો વ્યવહાર થઈ શકે તેમ છે–એવાં સાહિત્ય અન્ય પ્રાંતો અને અન્ય પ્રજાઓના દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજાવવામાં સહાયભૂત થાય છે. જનસમાજમાં પ્રજા પ્રજા વચ્ચેની, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેની ગેરસમજુત દૂર કરી શકવા માટે પણ એ સાધન બની શકે.

આમ અનેક પ્રકારે સુકાર્ય બજાવનાર સાહિત્યના આ અંગની તરફેણમાં આટલું કહ્યા પછી એ કહેવું જોઈએ કે પરભાષામાંથી જ્ઞાન વા સાહિત્ય મેળવવાથી પર્યાપ્તિ ન માનવી જોઈએ. એ તો એક અંગ માત્ર છે. અને કોઈ પણ પ્રજાની ખરી ઉન્નતિ થવા માટે તેનામાં પોતાની જ વિચારસૃષ્ટિની રચના થવી જોઈએ. તેની વિચારશક્તિ પારકી સુકાંથી ન ચાલવી જોઈએ વિચારનું બંડોળ વધારવા અને શિષ્ટ ગ્રંથો રચાવા તરફ સર્વ સાહિત્યરસિકોનું લક્ષ દોરાવું વધારે જરૂરનું છે. ભાષાંતરો જ રચાયે જાય ને મૂલ ગ્રંથો ન લખાય, તો સાહિત્ય તેમ જ પ્રજાની પ્રગતિ મંદ જ રહેવાની એ સ્વીકારવું જ જોઈએ, અને તે જ કારણથી સાક્ષરો તરફથી ફરીયાદ સંભળાય છે કે માત્ર ભાષાંતરો ભાષાંતરો જ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ ન રહેવી જોઈએ અને સાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરો કરવા મૂળ ગ્રન્થો લખવા. ગુજરાતી ભાષામાં તેવા ગ્રન્થોની ખરેખરી ખોટ છે એ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે આપણામાં વિચારકો હજી પેદા નથી થયા. એવા વિચારકો કાંઈ યન્ત્રદ્વારા ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. તે સારૂ તેના શા કારણ છે તેનું વિચારપૂર્વક શોધન કરવું જોઈએ. ગુજરાતમાં બુદ્ધિ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. ભાષાંતરો થવાથી મૂળ લેખ લખાતાં અટકે છે એમ તો ન જ પ્રતિપાદન થઈ શકે. ભાષાંતર વિચારસૃષ્ટિનાં બાધક બને એમ ન હોય. કદાચ બીજાનું મેળવી તેથી અયોગ્ય સંતોષ માની લેતા થવાય એ સંભવ છે, પરંતુ મેળે વિચાર કરવાની ટેવ બાળકપણથી પાડવામાં નથી આવતી એ પણ આપણા શિક્ષણની ખામી હોવી જોઈએ. થોડામાં

સંતુષ્ટ થઇ ન જતાં આદર્શ મહાન રાખવો એ પણ જરૂરનું છે અને શિક્ષણનાં દ્વાર સર્વને માટે ખોલવાં, જેથી આપણે અનેક મનુષ્યો-જો તક મળી હોત તો મહાન વિચારકો થાત-તે અંધારામાં રહી જાય છે તેમ ન બને. સાહિત્ય, કલા, એ પ્રજાની પ્રગતિનાં કેટલેક અંશે ચિહ્ન રૂપ છે. જેમ જેમ ગુર્જર પ્રજા સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિમાં આગળને આગળ વધશે તેમ તેનું સાહિત્ય ચઢીઆતી કોટીનું થશે એ વાત પ્રજાઓના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થએલી છે.

આ સ્મારકના નાયક જેવા માત્ર સાહિત્ય-સેવક, કવિની કદર કરવી એ પણ દેશના સાહિત્યના ઉદ્ધારનું શુભ ચિહ્ન છે. આ ગ્રન્થ એવા ઉદ્ધારના સાધનરૂપ બને એવી શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

૩૭

રા. રા. સન્મુખલાલ ઝવેરી પંડયાઃ

ગુજરાતનાં ખંડેરો ક્યારે સચેતન બનશે? *

ખંડેરોમાંથી પ્રેરણા શોધવાનો, તેમા ફરતા પડછાયા જોવાનો શોખ હજી આપણે કેળવ્યો નથી. નરસિંહ મ્હેતાનો ચોરો, પ્રેમાનંદની ખડકી, નર્મદાશંકર અને દલપતરામના નિવાસો, કલાપીના ઉપવનો, સુન્દરગિરિના શિખરો જ્યાથી દેખાયાં તે ગોવર્દ્ધનરામની મેડી એ સર્વ હજી ગુજરાતીઓનાં યાત્રાનાં ધામો બન્યાં નથી. છુટક છુટક જયન્તિઓ ઉજવાય છે પરંતુ એ ઉત્સવોમાં પ્રજાનો આત્મા પ્રકટતો નથી, ઉત્સવો પ્રજાકીય બનતા નથી. કોઈ એકલ ઉત્સાહીને આવા ધામોમાં રખડવાનો શોખ હોય તો તે અનુકૂલતાઓને અભાવે તૃપ્ત થતો નથી. ધર્મના સંપ્રદાયો વિના બીજા પ્રદેશોમાં અંગત સ્મારકોનું મૂલ્ય હજી આપણે સ્હમજતા કે કેળવતા નથી.

પોતાના સાહિત્ય માટે મમતા મોળી હોય ત્યા સાહિત્યવીરોનું પૂજન ન હોય એમાં આશ્ચર્ય

* આ લેખ વાંચનારને કદાચ નીચેના ઉતારામા રસ પડશે.

I ask anybody who is in the habit of taking long walks in London or in other Cities, whether it is not an immense relief to come on some tablet which suggests a new train of thought, which recalls to the mind the career of some distinguished person, and which takes off the intolerable pressure of the monotony of endless streets:-Lord Rosebery: Speech at unveiling of tablet on Macaulay's house.

જેવું કોઇ નથી. સમસ્ત દુનિયાના સાહિત્યોની પરિષદ્ ભરાય ત્યા સ્થાન લેવા સરસ્વતીચંદ્ર જેવો મહાગ્રંથ ગુજરાત મોકલી શકે એ અભિમાન, એ અસ્મિતા હજી આપણામા જન્મ્યા નથી આ સ્થિતિમા મહાન લેખકોના પ્રજાકીય સ્મારકો તો ક્યાથી જ હોય ?

વર્ષે વર્ષે શેક્સપિયરનો જન્મોત્સવ ઉજવી અગ્રેજો એ શ્રેષ્ઠ નાટ્યકારનું એકલુ પૂજન જ નથી કરતા, પરતુ તેની કૃતિઓમા સામાન્ય જનતાને અવનવીન રસ લેતી પણ કરે છે. ત્રણ ચાર અઠવાડિયા એ ઉત્સવ એના જન્મ સ્થલ સ્ટ્રેટફર્ડમા ચાલે છે ત્યારે અસખ્ય સ્ત્રી-પુરુષો ત્યા ભેગા મળી સાદા મીઠા આનદો ભોગવે છે, અને સાથે સાથે તેના સપર્કથી તીર્થરૂપ બનેલા સ્થળો અને નિવાસોમા રખડતા એ વિશ્વવિખ્યાત નાટ્યકારના સ્મરણોને અજલિ અર્પણ કરે છે સ્ટ્રેટફર્ડના ખડેરોનું ઐતિહાસિક ચેતન આમ અખંડિત રહે છે. સ્ટ્રેટફર્ડ સુદર પણ છે પાસેની એવન નદીનો જલવિસ્તાર અને તેને બન્ને કિનારે ઝુકતી લીલી કુજો નિશ્વકર્માની સનાતન રગભૂમિ હોય તેમ, યૌવનથી ઉછળતા યાત્રિકોને, નાટ્યકારે આલેખેલા અનેક રસિક દશ્યો યોજવાની અનુકૂલતા કરી આપે છે ગભીર અભ્યાસીઓને શેક્સપિયરનું જન્મમદિર, એ નાની ઝુપડી, હોલી ટ્રીનીટી ચર્ચ (Holy Trinity Church) અને તેનું કબ્રસ્તાન, મેમોરિયલ થીએટર (Memorial Theatre) સ્મારક રૂપે બાધેલા રગભૂમિ અને પુસ્તકાલય, એ સર્વ સ્થલે નાટ્યકારની સાક્ષીરૂપ બનેલી સૃષ્ટિનો અગત નિકટ પરિચય કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે છે. સ્ટ્રેટફર્ડનું વાતાવરણ જ રોમેન્સથી (romance આનંદક્ષોભ)થી ઉભરાય છે. યાત્રિકોને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ એ વાતાવરણમા ભળવુ પડે એવુ એનું આકર્ષણ છે. નાટ્યકારના જન્મખંડની નીચી છત ઉપર અને તેની જૂની બારીના ઝાખા કાચ ઉપર કાર્લાઇલ (Carlyle) સ્કોટ (Scott) અને ડીકન્સ (Dickens) જેવા પણ પોતાના નામાક્ષરો કોતરવાની ઉર્મિ દબાવી શકયા ન્હોતા, તો સામાન્ય પ્રવાસી કે નમ્ર યાત્રી એ વાતાવરણની મોહકતામાથી કેમ મુક્ત રહી શકે ? કાર્લાઇલ અને સ્કોટ જેવાના ભક્તમડલમા પોતાને ઉભેલો જોઇ ભાવાર્દ્ર પ્રવાસી પ્રેરણા કેમ ન મેળવે ? કૃતાર્થતા કેમ ન અનુભવે ? ગુજરાતમા આવું સ્ટ્રેટફર્ડ ક્યા છે?

વીસમી સદીની પ્રવૃત્તિઓથી ઉભરાતી લન્ડનની ફ્લીટ સ્ટ્રીટ (Fleet Street) હજી ડોક્ટર જોન્સન (Johnson)ના સ્મરણો જાળવી રહી છે જ્યા જોન્સને એનો પ્રખ્યાત શબ્દકોષ રચ્યો હતો તે જ ઘરમા લગભગ તેજ વાતાવરણમા સાહિત્યનો અભ્યાસી કેટલી મૂલ પ્રતો જોઇ શકે છે ' નર્મકોષના કર્તાનુ સ્મરણ એમ જળવાય તો કેવુ સારૂં ? જે પથિકાશ્રમો—Inns મા જોન્સન અને ગોલ્ડસ્મિથ (Goldsmith) મળતા, જ્યા જોન્સન પોતાના શિષ્યમડલ, બર્ક, (Burke) ગિબ્બન (Gibbon) રેનોલ્ડ્સ (Reynolds) આદિ સાથે બેસી સાહિત્યના શાસનો જાહેર કરતો, એ મદિરોની સભાળ લન્ડનના નગરમડલો બહુ સાવધતાથી અને મમતાથી રાખે છે પ્રેમાનંદ પોતાના શિષ્યમડલને ક્યા મળતો તે આપણે જાણીએ છીએ ?

કોઇ કવિયો એક કાવ્ય લખવા જન્મે છે અથવા એક કાવ્યથી અમર બને છે. ગ્રે (Gray) એ જે કબ્રસ્તાન–ચર્ચયાર્ડ–મા પડખે પડખે એની અમર એલેજી (elegy) લખી તે જ સ્થલે બેસી સન્ધ્યાકાલે રસિક જનો એ કાવ્યનો ગભીર ભાવપ્રવાહ—'લબાવેલા સ્વર મધુરથી વ્યોમમાહે ભરે છે' હેરવાની અને વસતવિજય ક્યા લખાયા, કેમ લખાયા,

તે ગુજરાત જાણે છે ? સનાતન રસથી, નરી મીઠાશથી નીતરતા, દિલ્હીશાહ હાથીદાન–તમીરો જેવા કલામય, કાન્તનાં આ અમર કાવ્યો ક્યાં જન્મ્યાં તે સ્થળોનું પણ સ્મરણ ગુજરાતીઓ નહિ રાખે? કે એ સ્થળો ખંડેર બની કાલની કરાલ દંષ્ટ્રામાં ચવાઈ નિઃશેષ બની જશે!

× × × ×

વર્ષો પ્હેલાં કાલબાદેવીના એક માળામાં કાન્તને મળવા એક મિત્ર લઇ ગયા ત્યારે તેમની મનોદશા જાણ્યા છતાં પુછાઇ જવાયું હતું કે સુરતાની વાડીઓમાં રમતો કસ્તુરી મૃગ પાછો અવની ઉપર ક્યારે ઉતરશે? ઉત્તરમાં કાન્ત કરુણ, દર્દભર્યું હાસ્ય કરતા હતા. એ હાસ્યને એ દર્દને અમર કરનાર કોઇ ચિત્રકાર ન હતો એટલે એ કલ્પનામાં જ રહી જશે, કાન્તનો પૂર્વાલાપ વાંચતાં એ હાસ્ય હમેશા અમને પીડે છે, અને જે જે પાઠક એમની શક્તિસમૃદ્ધિ જાણવા પામ્યો હશે, તે તે વાંચનારને એ શક્તિસમૃદ્ધિનું ફલ ત્યારે આટલું જ એવો ખેદકારક વિચાર જ્યારે જ્યારે આવશે ત્યારે ત્યારે તે દરેકને પણ પીડશે.

૩૮

રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવેઃ

મૃત્યુ

મૃત્યુ, મરણ, 'મોત–કેવો ભયંકર શબ્દ' કેવો ભયંકર વિચાર! અને આ ભયંકરતા દર્શાવવાને જ આપણા પૂર્વજોએ મૃત્યુદેવ યમરાજને માટે પાડાનું વાહન કલ્પ્યું. છન્નુ વર્ષની ડોશીને પણ મૃત્યુનો વિચાર ભય પમાડે છે. મરવાને કોઇ જ રાજી નથી, કોઇ જ તૈયાર નથી.

બુદ્ધિહીન જેવી દેખાતી કુદરતના મસ્તક પર વિરાજનાર તે મનુષ્ય, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પ્રકૃતિમાંની ઇતર જાતિઓથી ભિન્ન છે, શ્રેષ્ઠ છે; અને તેનું કારણ તેની બુદ્ધિ છે. પરંતુ મનુષ્યબુદ્ધિ કુંઠિત કરે એવા બે પ્રસંગો છે જીવન અને મૃત્યુ. પ્રખર વૈજ્ઞાનિકનો પણ જીવન પર દોર નથી; મહાસમર્થ ફિલસૂફ મૃત્યુને એક ક્ષણ પણ અટકાવી શકતો નથી. જીવન પર મનુષ્યનો અંકુશ હોત, તો વિશ્વમાં વન્ધ્યા ન હોત, મૃત્યુ પર માનવીનું ચલણ હોત, તો કોઇ પતિપરાયણા વૈધવ્ય ન પામત.

માટેજ મૃત્યુની અદ્ભુતતાનું સાચું સ્વરૂપ પારખવાની ને સમજવાની જરૂર ઉત્કટરૂપે ઉભી થાય છે. મૃત્યુ પછી કાંઇ નથી, મૃત્યુની સાથે જ સર્વ જગત મૃત્યુ પામે છે, મૃત્યુ પછીની ચિન્તા વ્યર્થ છે, નકામી છે; માટે જીવનભર સુખચેનમાં રહેવું–એ ચાર્વાકમત, એ જડવાદ હવે વિચારશીલ મનુષ્યના મગજમાં ઝાઝી વાર રહી શકતો નથી એ અનુભવની વાત છે. ખાવું પીવું ને મોજ માણવી, દેવું કરીને પણ મિષ્ટાન્ન જમવાં અને છેલ્લી ઘડી સુધી સુખચેનથી રહેવું, કેમ કે ચિતાગ્નિમાં રાખ થઇ ગએલો આ માનવદેહ ભાગ્યે ફરીથી મળશે નહિ;–આ ક્ષુદ્ર

ભાવના, સદ્‌ભાગ્યે, બહુ માણસોની જોવામાં આવતી નથી. મૃત્યુ એ પરજીવનની બારી છે, આ જીવનમાંથી અન્ય જીવનમાં જવાનું ન્હાનું દ્વાર છે, આ લોક ને પરલોકને જોડનાર અંકોડારૂપ છે–આવી સાચી સમજણ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, અને અનેક જીવાત્માઓના ઐહિક જીવનને સુખ અને આશાથી પ્રફુલ્લિત કરે છે. મૃત્યુનું આવું સ્વરૂપનિરૂપણ સાચું અને તત્ત્વદર્શી હોઇ આ લોકની અનેક દુર્ઘટ વિષમતાઓ, અનેક આકસ્મિક ભાસતા સુખદુઃખો, અનેક નિર્દોષ બલિદાનોનો ત્વરિત અને સાચો ઉકેલ કરાવે છે. પરંતુ એ સર્વ કોઇને ગળે કેમ ઊતરે? કવિકલ્પના અને કવિની ઊંડી સહાનુભૂતિ આવે વિકટ સ્થાને ઉપયોગી બને છે. આપણા કવિવર રવીન્દ્ર બાબુ સાક્ષ્ય કરે છે

પુત્રવત્સલ માતા બાળકને ખોળામા ધવરાવતી બેઠી છે. એક થાનમાનુ દૂધ લગભગ પૂરૂં થયે, બાળકના જ હિતને ખાતર, તેને એક બાજુએથી બીજી બાજુએ ફેરવે છે. કર્મિગાન, નિર્દોષ પણ અજ્ઞાન બાળક ચીસેચીસ પાડી રુવે છે. બીજુ થાન મોમા મળતા જ શાંત થઇ જઇ આનન્દથી ધાવવા મંડી પડે છે આમ અનેક વાર થાય છે.

આ દૃષ્ટાન્ત આપણને મૃત્યુનું સાચુ સ્વરૂપ નહિ સમજાવે તો કોણ સમજાવશે? આત્માની ઉન્નતિને અર્થે, અધૂરી રહેલી ઉત્ક્રાન્તિને અર્થે, પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને અર્થે, વત્સલ પ્રભુ આ જીવનમાંથી આપણને નવીન જીવનમા મૂકે છે, અને એ ક્રિયાને માટે આવશ્યક દ્વારગમન-સાદી વાણીમાં કહીએ તો મરણ-શું આપણને ભય પમાડશે? પેલા અજ્ઞાન બાળકની પેઠે આપણે પણ રોઇશું? કે હસતે મોએ એ ન્હાની બારીમાં પેસી અધિક ઉન્નતિ આનન્દથી સ્વીકારી લઇશું? મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ" એમ બે વાર નહિ લલકારીએ?

આ પ્રમાણે મૃત્યુની ફિલસૂફી બરાબર સમજાય, તો જીવનના અનેક પ્રશ્નો, અને તેને અંગે ગ્રહણ કરવાના માર્ગો, આપોઆપ સરળ થઈ જાય, મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ જ બદલાઇ જાય, અને આ જીવનપ્રવાહનો અંતિમ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દેખાતા અનેક ક્ષુદ્રતાઓમાંથી બહુ સહેલાઇથી બચી જવાય. કવિ કાલિદાસે તો સમજાવ્યું છે, કે મરણદશા એ જ માનવીની પ્રકૃતિ–સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અને ૭૦ કે ૮૦ વર્ષનું આ જીવતર તે તો માત્ર એક વિકારરૂપ છે, માટે આ લાબાટૂંકા આયુષ્ય માટે પ્રભુનો પાડ માનવો. આમ મૃત્યુનો ડર ઓછો થતાં માણસ મૃત્યુને માટે સજ્જ થઇ શકે છે, અને મૃત્યુને માટે હરકોઈ પળે તૈયાર એવો મનુષ્ય ધન્ય છે. મૃત્યુ જાણે બારણાસાહી ઉભું છે એમ સમજે, તે જ ધર્મથી વિમુખ થાય નહિ. જીવનભર પોતાનો ધર્મ, અન્તઃકરણનો આદેશ, જેણે પાળ્યો છે, અને તેથી જ મૃત્યુના દ્વારની વિકટતા જેને માટે મટી ગઇ છે, તેવા સન્તોને ઉદ્દેશીને ગાનારે ગાયુ છે, કે "મરવા મોસમમાં રે, સન્તો સુખે જગતથી જાશે."

મૃત્યુની ભીતિ મટતા ધર્માચરણ સહેલું થાય છે, અને ધર્માચરણ સહેલ થતા મૃત્યુની ભીતિ આપોઆપ ગળી જાય છે. આમ અન્યોન્યાશ્રય સ્પષ્ટ છે આત્મા અમર છે અને મૃત્યુદ્વારથી એ અમરત્વ અવિચ્છિન્ન આગળ ચાલ્યુ જાય છે એમ સમજાયા પછી, મૃત્યુ પાછળનો શોક, ખેદ, રોકકળ, અમર્યાદ ને નિર્લજ્જ દેખાવો કેટલા બધાં નકામા કરે છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. માત્ર સદ્‌ગત વ્યક્તિના ગુણ સંભારવા ને તે આપણામા ઊતારવાનો યત્ન કરવો એટલું જ કાર્ય બાકી રહે છે. એ જ હેતુ શ્રાદ્ધાંજલિનો છે.

મૃત્યુ વિષે વિચાર કરતાં એક નવું દર્શન થાય છે. રાય કે રંક, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, પુનિત કે પતિત સહુ કોઇને મૃત્યુ-નિદ્રાની પેઠે-સમાન બનાવી દે છે, અને આ રીતે માનવતાની એકતા સાબિત કરી દે છે. સુષુપ્તિમાં તેમ જ મરણદશામાં સર્વ કોઇ સમાનતા અનુભવે છે, અને તે જોતાં અભિમાનીનાં અભિમાન ગળી જાય છે.

મૃત્યુ અવશ્યંભાવી છે, માટે જીવનનો જેટલો સદુપયોગ થઇ શકે તેટલો સત્વર કરી લેવો એ ફરજ ખુદી જ છે. પ્રાણિવિદ્યા કહે છે કે કાગડો સો વરસ જીવે છે. ભર્તૃહરિ કહી ગયા, કે કાગડો પણ લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે અને પેટ ભરીને કાગવાસ ખાય છે! શંકરાચાર્ય બત્રીસ વર્ષે ગયા, જીસસ પણ બહુ જીવ્યો નહિ. પણ તેથી શું? જેણે જીવનનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કર્યું તેનું જ જીવ્યું સફળ છે. 'બેટા, સો વરસનો થજે' એવો દાદીમાનો આશીર્વાદ બહુ યુક્ત છે; પરંતુ દીર્ઘાયુષ્ય એ સાધ્ય નથી, માત્ર ઉપકારિતાનું સાધન છે, એ ભૂલવું જોઇએ નહિ.

બાલક નચિકેતાએ મૃત્યુદેવ યમરાજ પાસેથી મૃત્યુદ્વાર ઓળંગ્યા પછીની આત્મદશા બહુ આગ્રહપૂર્વક જાણી લીધી એ આપણ પામર જીવોને માર્ગદર્શક થાઓ એટલી પ્રાર્થના છે. છેવટે, 'એક અંગ્રેજ કવિના શબ્દમાં આ ન્હાનકડો નિબંધ સમાપ્ત કરું છું:

> આપણું લાંબું જીવન પણ ટૂંકું જ છે,
> પ્રશાંત જીવન પણ ક્લેશાન્વિત છે,
> વિશુદ્ધ જીવન પણ પાપમાર્ગ છે.

૩૯

" સાહિત્ય-પ્રિય: "

નીર-ક્ષીર-વિવેક

જેમ કોયલ કવિઓની માનીતી છે, તેમ હંસ પણ માનીતો છે. વસંતકાળમાં મધુર અને તીવ્ર ટુહૂકાર વડે રસિકોનાં મનને રંજિત કરનાર કોયલ તે નર છે કે માદા છે તેની ચર્ચા સારી પેઠે થઇ છે અને કોકિલકૂજનને અર્થાત નર કોકિલને એ મધુર ટુહુકાર માટેનું માન અપાયું છે; પરન્તુ એ ચર્ચા પૂર્વે કોયલના ટુહુકાર વિષે અનેક કવિતાઓ લખાઇ અને ગવાઇ ગઇ છે. ભ્રમર-કમળના યોગ વિષે પણ ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાઓનો તોટો નથી. પરંતુ એ યોગનો આસ્વાદ એ કવિતાના બધા લેખકોને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયો હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. તેવી જ રીતે હંસના નીર-ક્ષીર-વિવેકની વાતોનો ઉલ્લેખ ગ્રંથકારોએ અને કવિઓએ અનેક પ્રસંગે કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે હંસ એકત્ર થએલા દૂધ અને પાણીને જુદાં

[ા] નાખે છે એટલે કે તે દૂધ પી જાય છે [અ]ને પાણીને પડ્યું રહેવા દે છેઃ આ નીરક્ષીરનું [પ્ર]થક્કરણ કેવી રીતે થાય છે તે વિષે કોઈ નજરે [જો]નારનો અનુભવ હજી સુધી જાણમાં આવ્યો [ન]થી.

સંસ્કૃત કાવ્યોમાં તો હંસનો નીર-ક્ષીર-[વ]િવેક સારી પેઠે જાણીતો છે. हंसो हि क्षीर[म]ादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः અર્થાત્-હંસ [દૂ]ધ પી જાય છે અને તેની સાથે મિશ્રિત [થ]એલા પાણીને છોડી દે છે.

हंसः श्वेतो बकः श्वेतः
को भेदो बकहंसयोः ।
नीरक्षीरविभागे तु
हंसो हंसो बको बकः ॥

અર્થાત્-હંસ શ્વેત છે અને બગલો પણ [શ્વ]ેત છે, પરંતુ હંસ અને બગલામાં ભેદ એ-[ટ]લો છે કે હંસ નીર અને ક્ષીર-દૂધના વિભાગો પાડી આપે છે અને બગલો તેમ કરી શકતો [ન]થી.

એ ઉપરાંત મહાભારત આદિ ગ્રંથોમા પુષ્કળ સ્થળે હંસની આ શક્તિ વિષે તો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે; પરન્તુ પ્રશ્ન એ છે કે હંસમા એ શકિત કેવા રૂપમા રહેલી છે અને તે શક્તિની પ્રતીતિ કેવી રીતે આવી શકે ?

યજુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના બીજા અધ્યાયમા એક વાક્ય છે કે જે રીતે ક્રૌંચ પક્ષી જલ અને દૂધને જૂદા પાડીને દૂધને પી જાય છે તે રીતે ઇંદ્ર પણ જલમાથી સોમરસને અલગ કરીને તેનું પાન કરે છે. આ મૂળ વાક્ય ઉપર સાયનાચાર્યે ટીકા કરી છે તેમાં તેણે જણાવ્યું છે કે-क्षीरपात्रे स्वमुखे प्रक्षिप्ते सति मुखगतरससंपर्कात् क्षीरांशो जलांशाद्भिन्नो विविच्यते ॥ અર્થાત્-જલ-મિશ્રિત દૂધના પાત્રમા જ્યારે હંસ પોતાની ચાંચ નાખે છે, ત્યારે તેના મુખની અંદરના કોઇ પ્રકારના રસને લીધે જલ તથા દૂધ જૂદાં પડી જાય છે અથવા જૂદાં માલૂમ પડે છે. આ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે હંસના મુખની અંદરના કોઈ રસવિશેષના પ્રભાવથી દૂધ અને પાણી જૂદાં પડી જતાં હોવાં જોઇએ. એ રસ-વિશેષમાં અમ્લતા-ખટાશ હોય છે. એવું પણ કેટલાક માને છે. એ અમ્લતાના કારણથી હંસના મુખમાં દૂધ જતાં જ તે દહીંના રૂપમાં ફેરવાઇને તેના ઉદરમાં ઉતરતું હોય એ બનવા જોગ છે. પરન્તુ પાત્રમાં ભરેલા જલમિશ્રિત દૂધમાંથી હંસ દૂધને જૂદું પાડીને કેવી રીતે અલગ કરતો હશે તે સમજી શકાતું નથી. પ્રો. લૈંગમેન નામના એક અંગ્રેજ વિદ્વાને જલમિ-શ્રિત દૂધ હંસને પાઇને તેની પરીક્ષા કરી પરંતુ તેમાં દૂધ-પાણી જૂદા કરવામાં હંસ નિષ્ફળ ગયો હતો. અમેરીકાના એક ડાક્ટરનો એવો અભિપ્રાય છે કે હંસના મુખની બનાવટ એવી છે કે જ્યારે તે કોઈ વસ્તુ ખાય છે ત્યારે તેનો રસમય પાતળો અંશ મુખમાથી બહાર ઢળી પડે છે અને તેનો કઠુતાયુક્ત અંશ તેના ઉદ-રમા ચાલ્યો જાય છે. અતિ રસમય વસ્તુ ખાતી વેળાએ રસ બહાર વહી જાય એ, સંભવિત છે, પરંતુ દૂધમા કાઇ કઠુતા નથી એ જાણીતી વાત છે, એટલે એ અભિપ્રાય ભાગ્યે જ કોઇ માન્ય રાખી શકે.

હંસનું અતિપ્રિય સ્થાન માનસરોવર છે, જો કે બીજાં સરોવરોને કિનારે પણ હંસો રહે છે ખરા.

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम्।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना॥

અર્થાત્-ચારે પાસ કમળથી સુશોભિત જળ ભરેલું હોય, તોપણ હંસનું મન માનસરોવર વિના અન્ય કોઇ સ્થળે પ્રસન્ન થતું નથી. અત્યારે પણ માનસરોવરને કિનારે હંસોનો નિવાસ રહે છે. જ્યારે બરફ પડે છે અને

ચોમાસો શરૂ થાય છે ત્યારે હિમાલયમા રહેવાનું હસોને ફાવતું નથી, એટલે તેઓ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા આવે છે પરન્તુ વિન્ધ્યાચળથી આગળ તેઓ વધતા નથી હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળની વચ્ચેના કમળવાળા સુદર સરોવરોને કિનારે તેઓ રહે છે અને પુન ચૈત્ર-વૈશાખ માસમા તેઓ હિમાલયમા જાય છે

જો હસ દૂધ પીતા હોય તો તેમને એ દૂધ મળે કયાથી ? વળી કહેવાય છે કે હસ તો મોતી ચરે છે ! માનસરોવરમા કાઇ મોતી પાકતા નથી કે હસને તે ખાવા મળી શકતા હોય ! માછલાને પેટે કે અજગર અવરાવનારા જોયા તથા સાભળ્યા છે, પરન્તુ હસને મોતી નીરના જનારા કોઇ સાભળવામા આવ્યા નથી નિર્મળ જળને મોતીની ઉપમા અપાય છે અને માનસરોવરનું જળ અત્યત નિર્મળ છે એ કારણથી મોતી સમાન જળ પીનારા હસોને લોકોક્તિમા મોતીનો ચારો મળ્યો એમ કહેવાય એ સંભવિત છે

હંસને દૂધ મળતું નથી, મોતી કોઇ આપતુ નથી ત્યારે તે ખાય છે શુ ? સસ્કૃત સાહિત્યમા તે વિષે ઘણે સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે

हसी वेत्ति परागपिञ्जरतनु
कुत्रापि पद्माकरे।
प्रेयान्मे विसकन्दलीकिसलय
भुङ्क्ते-द्यय निर्वृत ॥

'મેઘદૂત'મા કાલિદાસ કહે છે -

आकैलासाद् विसकिसलय
च्छेदपाथेयवन्त ।
सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो
राजहंसा सहाया ॥

નૈષધચરિતમા પોતાને પકડનાર નળ રાજાને હસ કહે છે કે-

फलेनमूलेन च वारिभूरुहा ।
मुनेरिवेत्थ मम यस्य वृत्तय ॥

આ અને બીજા અનેક અવતરણોથી જોઇ શકાય છે કે હસ ફળ કદ, કમળ, કમળદડ, કમળતુત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો ખાય છે અને તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે હસો કમળપૂર્ણ સરોવરોમા રહેવાનુ વધારે પસદ કરે છે તેનું કારણ એ જ છે કે એ સરોવરોમા તેને જોઇતો ખોરાક મળી રહે છે

કમળતત્ર અને કમળદડ હસોને બહુ ભાવે છે કમળદડની ગાંઠોમાથી એક જાતનો રસ નીકળે છે અને તે પાતળા દૂધના જેવો સફેદ હોય છે એ રસ પણ ક્ષીર અથવા દૂધને નામે ઓળખાય છે, અને તેમા કાઇક મીઠાશ પણ હોય છે ચોરના સફેદ રસને પણ સૌ ચોરના દૂધ તરીકે ઓળખે છે કમળદડ પાણીમા હોય છે અને એ દડમાથી દૂધ જેવો સફેદ રસ નીકળે છે, જે રસ હસ પીએ છે આ પ્રકારે હસ પાણીની અદરથી કમળદડમાનું દૂધ પીએ છે એમ જો માનીએ તો હસનો નીર-ક્ષીર-વિવેક સિદ્ધ થાય છે પડિતો પહેલા આ પ્રકાર જાણતા હોવા જોઇએ, પરન્તુ ધીરે ધીરે લોકોમા એ પ્રકાર વિસરાઈ જઇને જલમિશ્રિત દૂધમાથી હસ દૂધ ચૂસી લઇને પાણીને રહેવા દે છે એવી સમજ પ્રસરી હોવી જોઇએ એમ બીજા પુરાવાઓને અભાવે માનવુ પડે છે.

૪૦

પંડિત સુખલાલજી:

પ્રામાણ્ય સ્વતઃ કે પરતઃ

જે વિષય બહુ જ થોડાને પરિચિત છે, તે ઉપર હું કેમ લખું છું, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પ્રસ્તુત લેખની પ્રસ્તાવના થશે. લગભગ આઠેક વરસ પ્હેલાં ભાવનગર આત્માનંદ સભામાં વિદ્વાન્ કવિ કાન્તની સાથે પ્હેલવ્હેલું મળવાનું થયું. તે વખતે તેઓએ મને જે પ્રશ્ન પ્રથમ પૂછેલો અને મેં જે ઉત્તર આપેલો, તેને જ થોડું પલ્લવિત અને વ્યવસ્થિત કરી લખી દઉં તો એક દાર્શનિક વિષયની ચર્ચા અને કવિ કાન્તની યાદી એમ બે અર્થ સરે.

કાન્તે મને "प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं" એ કારિકાનું પાદ સમજાવવા કહ્યું. આનો ઉત્તર નીચે લખું તે પ્હેલાં ઉક્ત કારિકાની બાહ્ય માહિતિ અને તેનો વિષય જાણી લેવો યોગ્ય છે.

સાહિત્યદર્પણ અને ગૌતમસૂત્રવૃત્તિના લેખક બંગાળી વિદ્વાન્ વિશ્વનાથ તર્કપંચાનન (ઇ. સ. નો સત્તરમો સૈકો) ની રચેલ કારિકાવલી-(અથવા ભાષાપરિચ્છેદની) ૧૩૬ મી કારિકાનું 'प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं' એ ત્રીજું પાદ છે. એની ચોટી વ્યાખ્યા તો ગ્રંથકારે પોતે જ પોતાની મુક્તાવલિ નામક ટીકામાં આપી છે. મીમાંસક દર્શન પ્રામાણ્યને સ્વતઃ જ્ઞેય માને છે. તેનું નિરાકરણ નૈયાયિક મતથી એ પાદમાં કરેલું છે અને તેની દલીલ તરીકે તેનું ચોથું પાદ "संशयानुपपत्तितः" આવે છે. આ કારિકાની વ્યાખ્યા કાન્તના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં આપી.

આ વિષય પરત્વેની પક્ષવાર માન્યતાઓ અને તેનું ઐતિહાસિક મૂળ એ બે બાબતો આ લેખમાં મુખ્ય જણાવવાની છે પણ તે જણાવ્યા પ્હેલાં પ્રસ્તુત લેખમાં વારંવાર આવનાર કેટલાક શબ્દોની સંક્ષેપમાં માહિતિ આપવી ઠીક ગણાશે.

(૧) **પ્રમાત્વ**=જે જ્ઞાન યથાર્થ હોય તે પ્રમા કહેવાય છે અને જ્ઞાનની યથાર્થતા (સત્યતા) એ પ્રમાત્વ.

(૨) **પ્રામાણ્ય**=આ સ્થળે પ્રામાણ્ય અને પ્રમાત્વ એ બંને શબ્દો એકાર્થક હોઇ પ્રામાણ્ય શબ્દનો અર્થ પણ જ્ઞાનનું ખરાપણું છે.

(૩) **સ્વતઃ**=જે બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનું ભાન થાય તેમાં જ જ્ઞાનનું સત્યત્વ પણ ભાસિત થાય છે, એમ માનવું તે સ્વતઃ

(૪) **પરતઃ**=જ્ઞાનનું સત્યત્વ એ જ્ઞાનને જાણનાર બુદ્ધિ કરતાં જુદી બુદ્ધિથી જણાય છે, એમ માનવું તે પરતઃ

(૫) **અભ્યાસદશા**=વારંવાર પરિચયમાં આવવાની સ્થિતિ.

(૬) **અનભ્યાસદશા**=આનાથી ઉલટું.

(૭) **વ્યવસાય**=કોઇપણ વિષયનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન.

(૮) **અનુવ્યવસાય**=પ્રથમ નિશ્ચયને જાણનારૂં પાછળનું જ્ઞાન.

(૯) **અર્થક્રિયાજ્ઞાન**=જે વસ્તુથી જે પ્રયોજનો સાધી શકાતાં હોય, તે વસ્તુના જ્ઞાન પછી પ્રવૃત્તિ થયા બાદ તેવા પ્રયોજનોનો અનુભવ થશે તે અર્થક્રિયાજ્ઞાન.

(૧૦) **સંવાદ**=પ્રથમ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન પડવું તે સંવાદ.

(૧૧) વિસંવાદ=આથી ઉલટું.

(૧૨) પ્રવર્તકજ્ઞાન=જે જ્ઞાન પછી તે જ્ઞાનના વિષયને ગ્રહણ કરવા અથવા છોડવા પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પ્રવર્તકજ્ઞાન.

સ્વતઃ કે પરતઃની ચર્ચાનું ઐતિહાસિક મૂળ–વેદના સંહિતા (મંત્ર) ભાગ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા દૃઢ જામી હતી અને તેથી જ અનુક્રમે તે ભાગનો ઉપયોગ કર્મકાંડમાં થવા લાગ્યો. જાણે કે અત્યારે કર્મકાંડના વિધિવિધાનો, જેમ દરેક સંપ્રદાયમાં બને છે તેમ જટિલ અને શુષ્ક થઇ ગયા. અને તેમાં વાસ્તવિક ધર્માનુભવનું તત્ત્વ ઘટી ગયું હિંસા જે સામાન્યરૂપે અધર્મ ગણાતી તે વેદવિહિત થતાં ધર્મનું કારણ મનાવા લાગી આ રીતે કલ્યાણના જ્યોતિર્મય માર્ગમાં ધૂમનું આવરણ જોઈ કરુણામૂર્તિ પ્રતિભાશીલ અને સ્વાવલંબી ઘણા મહાત્માઓનું હૃદય કકળી ઉઠ્યું તેઓએ તે કર્મકાંડની હિંસાને પણ અધર્મના કારણ તરીકે જણાવવા માંડી અને વચ્ચે વેદનો પ્રશ્ન આવતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, જો વેદ સુદ્ધાં હિંસાનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તેને ખરા વેદ ન માનવા આવી સ્થિતિમાં એક વર્ગ એવો ઉભો થયો કે, જે હિંસામય યજ્ઞ અને તેને ટેકો આપતી શ્રુતિઓને અપ્રમાણ ઠરાવતો હતો. જ્યારે બીજો વર્ગ એવો થયો કે, જે જરાયે ઢીલું મૂક્યા સિવાય દરેક પ્રકારના યજ્ઞ અને સમગ્ર વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્થાપન કરવા લાગ્યો છેવટે પ્રધાન ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે લોકોમાં રૂઢ થયેલ વેદોના પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્યનો જ પ્રશ્ન બન્ને વર્ગો વચ્ચે ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય થઇ ગયો અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરનાર વર્ગ એમ કહેતો કે, શાસ્ત્રને રચનાર પુરુષો હોય છે કોઇ કોઇ પુરુષ કદાચ નિર્લોભ અને જ્ઞાની હોય પણ દરેક કાંઇ તેવા હોતા નથી તેથી એકાદ થોડાઘણા સ્વાર્થી કે થોડાઘણા અજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા શાસ્ત્રમાં એવો ભાગ પણ દાખલ થઇ જાય છે, કે જેને પ્રમાણ માનવા શુદ્ધ બુદ્ધિ તૈયાર ન થાય. બીજો વર્ગ એમ કહેતો કે એ વાત ખરી છે પણ વેદની બાબતમાં તે લાગુ પડતી નથી વેદોમાં તો પ્રામાણ્યની શંકા લઇ શકાય તેવું છે જ નહીં કારણ એ છે કે, પુરુષો વેદોના રચયિતા જ નથી તેથી તેઓના અજ્ઞાન કે લોભને લઈ વેદોમાં અપ્રામાણ્ય આવે જ ક્યાંથી ? આવી રીતે વેદના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની ચર્ચામાંથી વેદના પૌરુષેયત્વ અને અપૌરુષેયત્વનો વાદ જન્મ્યો અપૌરુષેયત્વવાદમાં બે ફાંટા પડ્યા. બન્નેની માન્યતાનું સમાનતત્ત્વ એ કે, વેદો પ્રમાણ છે તેમાં અપ્રમાણ ભાગ જરાયે નથી પણ બન્નેમાં એક મતભેદ જન્મ્યો એક પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે વેદ શબ્દરૂપ હોઇ અનિત્ય છે, તેથી તેનો કોઇ રચનાર તો હોવો જ જોઇએ. પુરુષો (સાધારણ જીવાત્માઓ) સર્વથા પૂર્ણ ન હોવાથી વેદોને તેઓની કૃતિ ન માની શકાય, એટલે સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની રચના રૂપે વેદો મનાવા જોઇએ, જ્યારે બીજો પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે, વેદ ભલે શબ્દરૂપ હોય પણ વેદ એ નિત્ય છે અને નિત્ય એટલે અનાદિસિદ્ધ તેથી વેદને પુરુષોની કે ઈશ્વરની રચના માનવાની જરૂર નથી. આ રીતે પૌરુષેયત્વ–અપૌરુષેયત્વ–વાદમાં વેદના અનિત્યત્વ અને નિત્યત્વનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાવા લાગ્યો વેદનું પ્રામાણ્ય મૂળે જેઓએ ન સ્વીકારનાર પક્ષ તો તેને પૌરુષેય અને અનિત્ય માનતો જ, પરંતુ તેનું પ્રમાણ્ય સ્વીકારનાર પણ એક પક્ષ તેને અનિત્ય માનતો થયો. વેદને અનિત્ય માની પ્રમાણ માનનાર પક્ષ નિત્યત્વવાદીને કહેતો કે, શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય તેના રચનારની પૂર્ણતાને લઈને છે, તેથી જો વેદ કોઈની રચના ન હોય તો તેમાં પ્રામાણ્ય કેવી રીતે ઘટાવી શકાય ? આનો ઉત્તર બીજા પક્ષે

આપ્યો કે પ્રામાણ્ય એ પરાધીન નથી. પરાધીન તો અપ્રમાણ્ય છે, તેથી જે શાસ્ત્રો કોઈના રચાયેલાં હોય તેમાં અપ્રમાણ્યનો સંભવ ખરો, પણ વેદ તો કોઇની રચના જ નથી એટલે તેમાં પુરુષદોષની સંક્રાંતિ અને તજ્જન્ય અપ્રમાણ્યનો સંભવ ન હોવાથી વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે. આ રીતે અનુક્રમે સ્વતઃ પ્રામાણ્ય અને પરતઃ પ્રામાણ્યની કલ્પના જન્મી.

વિષય અને સાહિત્યનો ક્રમિક વિકાસ—પ્હેલાં તો ઉપરની કલ્પના વેદ અને તેને લીધે મુખ્યપણે શબ્દપ્રમાણના પ્રદેશમાં હતી. પણ ધીરે ધીરે વેદનિત્યત્વવાદીએ સમગ્ર પ્રમાણમાં તે કલ્પના લંબાવી અને કહ્યું કે, પ્રત્યક્ષ અનુમિતિ કે અન્ય કોઇ પણ જાતનું જ્ઞાન હોય તે દરેક સ્વભાવથી યથાર્થ હોય છે. જો આગંતુક દોષ ન હોય તો તેમાં અપ્રામાણ્ય આવતું જ નથી. અનિત્યત્વવાદીએ પણ પોતાની કલ્પનાને લંબાવી કહ્યું કે, શાબ્દિક જ્ઞાન હોય કે અન્યજ્ઞાન દરેકમાં પ્રામાણ્ય કાંઈ સ્વાભાવિક નથી, તે તો ફક્ત કારણના ગુણથી આવે છે–જેવી રીતે કારણના દોષથી અપ્રામાણ્ય. આ રીતે શબ્દપ્રમાણમાં જન્મેલી સ્વતઃ પરતઃ ની કલ્પના સમગ્ર પ્રમાણના પ્રદેશમાં ફેલાઇ. તેવી જ રીતે પ્હેલાં સ્વતઃ—પરતઃ ની વાદભૂમિ મુખ્ય ભાગે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ હતી. તેનો ધીરે ધીરે વિકાસ થતાં પ્રામાણ્યની જ્ઞપ્તિ અને તેના કાર્ય સુધી તે વિસ્તરી. તેથી અત્યારે સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચા *પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ, જ્ઞપ્તિ અને કાર્યના વિષયમાં* જોઇએ છીએ.

જેમ જેમ ચર્ચાના વિષયની સીમા વધતી ચાલી અને તેની વિશદતા પણ થતી ચાલી તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ વિકસ્યું. આપણે જોઇએ છીએ કે ઉપનિષદના પ્રાચીન જમાનામાં સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચાના શબ્દનું નિત્યત્વ અનિત્યત્વ જેવા કેટલાક અંશો માત્ર બ્રાહ્મણોમાં નિરુક્ત જેવા ગ્રંથોમાં અસ્પષ્ટ રૂપમાં મળે છે. ક્રમે તેનો વિકાસ થતો ચાલ્યો પણ છેક ચોથી પાંચમી શતાબ્દી સુધીમાં એ ચર્ચાનું સાહિત્ય બહુ ન્હોતું વધ્યું. સ્વતઃ પક્ષમાં શબરસ્વામીનું શાબર ભાષ્ય અને પરતઃ પક્ષમાં બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગના, જૈનાચાર્ય સિદ્ધસેનના તથા સમંતભદ્રના અને નૈયાયિક મુખ્ય ઉદ્યોતકરના ગ્રંથો એટલું જ સાહિત્ય ત્યાર સુધીમાં આ વિષયને લગતું મુખ્યપણે કહી શકાય. પણ કુમારિલના શ્લોકવાર્તિકમાં સ્વતઃ પક્ષની ખુબ ચર્ચા થતાં જ બૌદ્ધ, જૈન અને નૈયાયિકો તેની વિરુદ્ધ ઉતરી પડ્યા. શાંતરક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ અને નાલંદાવિદ્યાપીઠના તન્ત્રના અધ્યાપક કમલશીલની (આશરે ઇ. સ. ૭૫૦) તે ઉપરની ટીકા સિવાય આજે મોટા સંસ્કૃત બૌદ્ધ ગ્રંથો આપણી સામે ન હોવાથી, તે વિષે મૌન જ ઠીક છે. પણ જૈન વિદ્વાન્ વિદ્યાનંદે પોતાની અષ્ટસહસ્રી, શ્લોકવાર્તિક આદિ કૃતિઓમાં તથા પ્રભાચંદ્રે પોતાની પ્રમેયકમલમાર્તંડ, ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય આદિ કૃતિઓમાં તે વિષે જરાયે કંટાળ્યા સિવાય ખુબ લખેલું આપણી સામે છે. આવી જ ચર્ચામાં નૈયાયિકો તો કુશળ હોય જ એટલે તેઓનું સાહિત્ય પણ તે વિષે ઉભરાવા લાગ્યું. દશમા સૈકા દરમ્યાન અભયદેવે સમ્મતિતર્ક ઉપરની પોતાની ટીકામાં સ્વતઃ પરતઃ પ્રામાણ્યની જે ચર્ચા કરી છે અને તેમાં મીમાંસક, બૌદ્ધ અને નૈયાયિકોના ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે, તે જોતાં તે વખતે આ વિષયમાં દાર્શનિક વિદ્વાનો કેટલો વધારે રસ લેતા તે જણાઇ આવે છે. દાર્શનિક શિરોમણિ વાચસ્પતિ મિશ્રની સર્વતોગામિની પ્રતિભામાંથી પસાર થયા બાદ ન્યાયાચાર્ય ઉદયન અને નવીન ન્યાયના સૂત્રધાર ગંગેશ તથા તેના પુત્ર વર્ધમાનના હાથે આ વિષય ચર્ચાયો. તેથી તે

વિષયનું સાહસ ઘણુ જ વધી ગયું. છતાં જે કાંઇ ઉણપ રહી હોય તે મીમાંસક પાર્થસાર્થિ-મિશ્રની શાસ્ત્રદીપિકા અને વિદ્વાન વાદિદેવસૂરિના વિશાળકાય સ્યાદ્વાદરત્નાકરે પૂરી કરી. અત્યાર સુધીમાં સ્વતઃ પરતઃ ના સાહિત્યનું એક મોટું મંદિર તૈયાર થયું હતું. તેના ઉપર તાર્કિક ગદાધર ભટ્ટાચાર્યે પ્રામાણ્યવાદ રચી કળશ ચઢાવ્યો, અને જૈન તાર્કિક યશોવિજય ઉપાધ્યાયે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ઉપરની પોતાની ટીકામાં આ સાહિત્યમંદિરનો પ્રામાણિક ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે અઢારમા સૈકા સુધીમાં પ્રસ્તુત વિષયને લગતું જેટલું સાહિત્ય રચાયેલું ઉપલબ્ધ છે, તેનો વિચાર કરતા જણાય છે કે, મધ્યમ કાળમા દાર્શનિક વિદ્વાનોની આ વિષયમા રસવૃત્તિ ખૂબ વિકસી હતી. એની પુષ્ટિમાં વિદ્યારણ્ય વિરચિતશંકર દિગ્વિજયમાંથી મંડનમિશ્રનું ઘર પૂછનાં એક બાઇએ શંકરસ્વામીને આપેલો ઉત્તર ટાંકવો બસ થશે.

"स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं
कीराङ्गना यत्र गिरं गिरन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसंनिरुद्धा
जानीहि तन्मण्डनपण्डितौकः ॥ स० ८
श्लो. ६

સ્વતઃ પરતઃ ના દાર્શનિક પક્ષોનું વર્ગીકરણ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગોમા ફક્ત બે જ દર્શનો આવે છે; પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાસા. પરતઃ પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમા જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ઉપરાત ચાર વૈદિક દર્શનો આવી જાય છે;—ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગ.

ઉપપત્તિ—વેદ ઉપર થતા આક્ષેપોનું સમાધાન અને શ્રુતિઓની પૂર્વાપર સંગતિ કરવાનું બુદ્ધિસાધ્ય કામ જૈમિનીય દર્શને લીધું, તેથી તેણે સ્વતઃ પ્રમાણની કુંચીને ટચ સરસ ઉપપત્તિ ઉપસ્થિત કરી. વેદાંતદર્શનનું કાર્ય, વ્યવસ્થિત થયેલ વેદમાંથી બ્રહ્મનું તાત્પર્ય બતાવવાનું હતું. તેથી તે જૈમિનીય દર્શનની સ્વતઃ પ્રમાણની કલ્પનાને ચર્ચા કર્યા સિવાય માની લે તે સ્વાભાવિક જ છે.

વેદના પ્રામાણ્યમા વાંધો લેવા જૈન અને બૌદ્ધદર્શનને પરતઃ પ્રામાણ્યની બુદ્ધિગમ્ય કલ્પના રજુ કર્યા સિવાય ન ચાલે. તેથી તેઓનો તે પક્ષ પણ સહજ જ થયો. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો તર્કપ્રધાન હોઈ બુદ્ધિગમ્ય તર્કનો વિરોધ ન જ કરી શકે તેથી તેઓએ પરતઃ પ્રામાણ્યનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પણ તેમ છતાંયે ઈશ્વરને વચ્ચે લાવી વેદનું પ્રામાણ્ય સાચવ્યું. સાંખ્ય અને યોગ, એ આખા વિષયમાં બહુધા ન્યાય અને વૈશેષિકને અનુસરતા હોવાથી તેઓને તેથી જુદા પાડી શકાતા નથી. આ રીતે દરેક દર્શનનો પક્ષભેદ પોતપોતાના સાધ્ય પ્રમાણે સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચામા યોગ્ય જ છે.

બંને પક્ષકારોની મુખ્ય દલીલો અને તેનું તાત્પર્ય

ઉત્પત્તિ—ઉત્પત્તિના વિષયમા સ્વતઃવાદીનું મુખ્ય મંતવ્ય એ છે કે, જ્ઞાન જે સામગ્રી (કારણ-સમૂહ) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સામગ્રીથી જ્ઞાનમાં સત્યતા પણ આવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની સત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત અન્ય કોઇ પણ કારણની અપેક્ષા નથી. આથી ઉલટું જ્ઞાનની અસત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત અન્ય કારણની અપેક્ષા રહે છે.—તે અન્ય કારણ દોષરૂપ સમજવું. જેમ અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત દોષની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પ્રામાણ્ય કોઇ અધિક કારણની અપેક્ષા નથી રાખતું. તેથી જ જ્યારે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષો ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા સાથે જ પ્રામાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સ્વતઃ ઉત્પન્ન કહેવાવું જોઇએ.

ઉત્પત્તિમાં પરતઃવાદીનું કહેવું એમ છે કે,

જેવી રીતે અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમાં દોષરૂપ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે પ્રામાણ્ય પણ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે જ છે; આ કારણ તે ગુણરૂપ છે. જેમ જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમાં દોષ ન હોય તો તજ્જન્ય જ્ઞાનમાં અપ્રામાણ્ય ન આવી શકે, તેમ તેવી સામગ્રીમાં ગુણ ન હોય તો તજ્જન્ય જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્ય પણ ન આવી શકે. દોષ જે અપ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે જો ભાવરૂપ પદાર્થ હોઇ કારણકોટિમાં ગણી શકાય તો ગુણ પણ કારણકોટિમાં ગણાવા યોગ્ય છે. ગુણને માત્ર દોષનો અભાવ કહીને તેનું નિરાકરણ કરવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તેમ કરીએ તો તેથી ઉલટું એમ પણ કહી શકાય કે ગુણ જે પ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે પણ અભાવરૂપ છે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, ગુણ અને દોષ બન્ને સ્વતંત્ર છે, અને તેથી જ જો સામગ્રી સાથે ગુણ હોય તો પ્રામાણ્ય અને દોષ હોય તો અપ્રામાણ્ય આવે છે. માટે જેમ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમા પરતઃ તેમ પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમા પરતઃ મનાવું જોઇએ.

મીમાંસકો દોષને ભાવરૂપ માની તાત્ત્વિક માને છે અને તેથી તેની કારણકોટિમાં ગણના કરે છે; પણ ગુણને તેઓ ભાવરૂપ કે તાત્ત્વિક ન માનતાં માત્ર દોષાભાવરૂપ માને છે અને સાથે જ અભાવને તુચ્છરૂપ માની તેની કારણકોટિમાં ગણના કરતા નથી. જ્યારે નૈયાયિક વગેરે પરતઃવાદીઓ ગુણને પણ દોષની પેઠે જ તાત્ત્વિક માની કારણકોટિમાં લે છે. તેઓ કહે છે કે, જેમ સુખ દુઃખ એ બન્ને એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહીં કે એક બીજાના અભાવરૂપે—જો કે એકના સદ્‌ભાવમાં બીજાનો અભાવ હોય છે પણ તેથી તે બન્ને કાંઇ માત્ર અભાવરૂપ જ નથી તેવી રીતે દોષ અને ગુણના સંબંધમાં પણ સમજવું જોઇએ. આથી મીમાંસકમતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષ એ માત્ર આગંતુક છે, જો તે ન હોય તો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સહજ રીતે જ શુદ્ધ જન્મે. જ્યારે નૈયાયિક વગેરેના મતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષની પેઠે ગુણ પણ આગંતુક છે અને તેથી તે સામગ્રીમાં હોય તો જ પ્રામાણ્ય જન્મે. જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બન્ને રૂપથી શૂન્ય હોતું નથી. કાંતો તે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે કાંતો તે પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જો અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપ્રામાણ્યને દોષાધીન માની પરતઃ માનીએ તો પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રામાણ્યને ગુણાધીન માની શા માટે પરતઃ ન માનવું? મીમાંસકો માત્ર એટલું જ કહે છે કે, પ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ છે. જ્યારે જ્ઞાન જન્મે છે ત્યારે તેમાં પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે. માત્ર અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ નથી; તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દોષને લઈ તેમાં અપ્રામાણ્ય દાખલ થાય છે.

જ્ઞપ્તિ—જ્ઞપ્તિમા સ્વતઃ વાદીઓનું કહેવું છે કે, જ્યારે જ્ઞાન ભાસિત થાય છે ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ સાથે જ ભાસિત થઇ જાય છે. જ્ઞાન અને તેના પ્રામાણ્યનો ભાસ ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિમા થતો નથી, તેમ માનવું જોઇએ. જો ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિથી ભાસ માનવામા આવે તો અનવસ્થા થાય. તે એવી રીતે કે, કોઇ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે વિદિત પણ થયું; છતાં તેનું પ્રામાણ્ય તો બીજા સંવાદક જ્ઞાનથી કે અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી માનવું પડે. હવે જે જ્ઞાનને પ્રામાણ્યગ્રાહક માનીએ તે પણ જો સત્યરૂપે નિશ્ચિત ન થયું હોય તો પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય શી રીતે નિશ્ચિત કરી શકે? જે પોતે જ અનિશ્ચિત હોય તે બીજાનો નિશ્ચય ન કરી શકે. આથી પ્રામાણ્યગ્રાહક રૂપે માની લીધેલ બીજા જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય

નિશ્ચિત કરવા ત્રીજું જ્ઞાન, અને તેનું પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત કરવા ચોથું જ્ઞાન એમ અનુક્રમે કલ્પના વધતાં અનવસ્થામાં જ પરિણામ પામે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, કોઇ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી જ્યારે પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે તેની સાથે જ તેનું પ્રામાણ્ય પણ પ્રકાશિત થઈ જાય છે.

આ વિષયમાં પરતઃ વાદીનું કહેવું છે કે, જેમ અપ્રામાણ્ય પરતોગ્રાહ્ય છે, તેમ પ્રામાણ્ય પણ પરતોગ્રાહ્ય માનવું જોઇએ. કોઇ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે મિથ્યા હોય તો તેનું અયથાર્થત્વ કાંઇ તે જ વખતે જણાતું નથી. પણ ક્વચિત્ વિસંવાદ થવાથી કે પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જવાથી કાલાન્તરે તેનું અયથાર્થત્વ માલુમ પડે છે. તેવી રીતે યથાર્થત્વના સંબંધમા પણ માનવું જોઇએ. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે ભાસિત પણ થયું છતાં તેનું યથાર્થત્વ સંવાદ અગર પ્રવૃત્તિસાફલ્યથી જણાવાનું. આમ માનતાં અનવસ્થા થવાનો ભય રાખવાનું કારણ નથી; કારણ કે મનુષ્યની જિજ્ઞાસા પરિમિત હોવાથી બે ત્રણ ઉપરાઉપર થતાં જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય સુધી તે લંબાય ખરી, પણ એમને એમ તે જિજ્ઞાસા પ્રામાણ્યના વિષયમા જ રહે એમ બનતું નથી. બીજી વાત એ છે કે જો પ્રામાણ્યને જ્ઞાનના નિર્ણય સાથે જ નિર્ણીત માની લેવામાં આવે તો જે વિષયને વારંવાર જોવાનો અભ્યાસ ન હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતાં તેના પ્રામાણ્ય માટે જે સંદેહ થાય છે તે સંભવી ન શકે; કારણ કે, જ્ઞાન થયુ કે તેનું પ્રામાણ્ય નિર્ણીત થઇ જ ગયું પછી મારૂં આ જ્ઞાન સત્ય છે કે અસત્ય એવા સંદેહને અવકાશ ન જ રહે. તેથી પ્રામાણ્યને અપ્રામાણ્યની પેઠે પરતોજ્ઞેય માનવું યોગ્ય છે.

સ્વતઃવાદીનું વલણ પ્રત્યેક જ્ઞાનમાં એક સામાન્ય નિયમ માની લેવા તરફ છે, તેથી તે કહે છે કે, પરતઃ પક્ષમાં આવી પડતી અનવસ્થા દૂર કરવા જો પરતઃવાદીને કોઇ પણ જ્ઞાન સ્વતોનિર્ણીત માનવું પડે તો પછી તે જ રીતે પ્રથમનાં બધાં જ્ઞાનોનું પ્રામાણ્ય સ્વતોજ્ઞેય શા માટે ન માનવું? સ્વતઃ વાદીનો પક્ષ અભ્યાસદશાના અનુભવમૂલક છે; તેથી તે કહે છે કે, જે વિષય જોવા જાણવાનો બહુ પરિચય હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતાં તેના પ્રામાણ્ય માટે કોઇને કદી સંદેહ થતો નથી. તેથી સમજાય છે કે તે પરિચિત વિષયના જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય જ્ઞાન સાથે જ નિર્ણીત થઇ જાય છે. હવે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તો એક જ પ્રકારનું હોય. તેથી અભ્યાસ કે અનભ્યાસવાળા દરેક સ્થળોના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના સંબંધમાં એક જ નિયમ માની લેવો ઘટે છે. આથી ઉલટું પરતઃવાદીનો પક્ષ ચિત્તવ્યાપારના અનુભવ ઉપર અવલંબેલો છે; તે કહે છે કે, દરેક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યમાં કાંઇ સંદેહ થતો નથી. જ્યાં સંદેહ ન થાય ત્યાં સ્વતોગ્રાહ્ય છે જ, તેથી અનવસ્થાને અવકાશ નથી. પણ એક જગાએ સંદેહ ન થવાથી સ્વતોગ્રાહ્ય માનીએ એટલે તે પ્રમાણે જ્યાં સંદેહ થતો હોય ત્યાં પણ સ્વતોગ્રાહ્ય માની લેવું એ અનુભવ વિરુદ્ધ છે. જે વિષય જાણવાનો બહુ પરિચય નથી હોતો તેનું જ્ઞાન થતાં વેંત તેના પ્રામાણ્યની બાબતમા જરૂર સંદેહ થાય છે. તેથી માનવું જોઇએ કે તેવા સ્થળમા પ્રામાણ્ય સ્વતોગ્રાહ્ય નથી.

જ્ઞાન—આ વિષયની ચર્ચાનો વિકાસ થતા સ્વતઃ-પરતઃની ચર્ચા પ્રામાણ્યમાંથી આગળ વધી કેવળ જ્ઞાનમાં ઉતરી. સ્વતઃવાદીઓમાં ત્રણ પક્ષો પડયા. એક એમ માનતો કે જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ હોઇ પોતે જ પોતાને જાણે છે, આ પક્ષ ગુરુ (પ્રભાકર) નો છે; બીજો પક્ષ ભટ્ટ (કુમારિલ)નો છે. તે એમ માનતો કે જ્ઞાન

સ્વપ્રકાશ તો નથી પણ પરપ્રકાશ્ય એટલે અન્ય જ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવા યોગ્ય પણ નથી. માત્ર પરોક્ષ હોઇ અનુમિતિ દ્વારા જાણી શકાય છે. ત્રીજો પક્ષ મુરારિમિશ્રનો છે. તે નૈયાયિકોની પેઠે એમ માનતો કે જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે; પણ તે સ્વપ્રકાશ નથી. પશ્ચાદ્ભાવિજ્ઞાનઅનુવ્યવસાયદ્વારા પૂર્વ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ ત્રણે પક્ષો જો કે, જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં એક મત નથી છતા તેઓ મીમાંસક હોઇ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય પક્ષને વળગી રહી પોતપોતાની જ્ઞાન-સ્વરૂપની કલ્પનામાં પણ સ્વત પ્રામાણ્યને ઘટાવી લે છે અને તેથી એમ કહેવું જોઇએ કે આ ત્રણ પક્ષ પ્રમાણે જ્ઞાન યા તો સ્વદ્વારા ગૃહીત થાય યા અનુમિતિદ્વારા યા અનુવ્યવસાય દ્વારા. પણ જ્યારે તે જ્ઞાન ગૃહીત થાય ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ તેની સાથે જ ગૃહીત થઇ જાય છે.

કાર્ય—કાર્યના વિષયમા બન્ને પક્ષનો આશય જણાવ્યા પહેલા પ્રામાણ્ય અને તેનું કાર્ય એ બે વચ્ચે શું અંતર છે તે જાણવું જોઇએ. પ્રામાણ્ય એટલે વિષયને વાસ્તવિક રૂપમા ગ્રહણ કરવાની જ્ઞાનની શક્તિ અને કાર્ય એટલે એ શક્તિદ્વારા પ્રકટતો વિષયનો યથાર્થ ભાસ. આ કાર્યને ધણીનાર પ્રમાણનું કાર્ય પણ કહેવામા આવે છે. કાર્યના વિષયમા સ્વતઃવાદી કહે છે કે, પોતાની સામગ્રી ઉપરથી પ્રમાણ ઉત્પન્ન થયું કે લાગલું જ કોઇની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય તે પોતાનું પૂર્વોક્ત કાર્ય કરે છે. આમ માનવામા તેઓ એવી દલીલ આપે છે કે, જો પોતાનું કાર્ય કરવામા પ્રમાણને કારણ ગુણોનું જ્ઞાન અગર સંવાદની અપેક્ષા રાખવી પડે તો જરૂર અનવસ્થા થઇ જાય. ત્યારે પરતઃવાદી કહે છે કે, પ્રમાણ પોતાનું કાર્ય કરવામાં સંવાદની અ-પેક્ષા રાખે જ છે અને તેમ છતાં અનવસ્થાનો જરાયે ભય નથી. કારણ એ છે કે, સંવાદ એટલે અર્થક્રિયાજ્ઞાન. આ જ્ઞાન ફલરૂપ હોઇ તે બીજાની અપેક્ષા સિવાય જ સ્વતઃનિર્ણિત અને સ્વતઃકાર્યકારી છે. પ્રવર્તક જ્ઞાન પોતાનું કાર્ય કરવામાં અર્થક્રિયા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે તેથી અર્થક્રિયાજ્ઞાને પણ પોતાના કાર્યમાં અન્ય તેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવી જોઇએ એવો એકાંત નથી. ખાસ મુદ્દો તો એ છે કે, જ્ઞાનનું કાર્ય માત્ર અર્થનું ભાન પ્રકટાવવું એટલું જ છે. હવે જ્યારે પ્રમાણના કાર્યમાં જ્ઞાન-સામાન્યના કાર્ય કરતાં વાસ્તવિકતાનો ઉમેરો થાય છે ત્યારે એટલું માનવું જોઇએ કે, પ્રમા-ણના કાર્યમાં દેખાતી આ વિશેષતા કોઇ કાર-ણને લીધે આવેલી હોવી જોઇએ; તે કારણ એ જ સંવાદ. તેથી પ્રમાણનું કાર્ય પણ પરતઃ માનવું ઘટે.

આ બન્ને પક્ષની માન્યતાનો આધાર જ્ઞાતાની પેઠે છે; એટલે કે સ્વતઃ પક્ષની મનો-વૃત્તિ એક કોઇ સાર્વત્રિક નિયમ જોવા તરફ છે, તેથી તે દરેક જ્ઞાનને સ્વતઃકાર્યકારી માની લે છે, જ્યારે પરતઃપક્ષની મનોવૃત્તિ અનુભવને સાથે રાખી ચાલવા તરફ છે. તેથી તે કોઇ એક નિયમમાં ન બંધાતાં જ્યાં જેવો અનુભવ થાય ત્યા તેવું માની લે છે.

૪૧

સ્વ. સુરસિંહજી (કલાપી)નો

સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીને કાગળ

(કાન્તમાલાને માટે આપનાર, રા. રા. નરહરરામ માધવરામ ત્રિપાઠી)

લાઠી,
તા. ૩૦-૧૨-૯૭.

રા. રા. ગોવર્દ્ધનરામભાઈ, *

આપનું તા. ૨૬ નું લખેલ પત્ર મને આજે મળ્યું. દર્શન માત્રથી આનંદ થયો. પણ આપના કુટુંબમાં વ્યાધી છે એ જાણી ખેદ અર્દ્રતા [× આર્દ્રતા] સુલભ ખેદ થયો. ઈશ્વર આરામ કરશે.

ગુર્જર વર્ગ અને ખાસ રાજાઓ તો આપના અતુલ આભારી છે. [પૃ. ૨ જું] કોઇ એમ કહે કે દેશહિત કરવા મને અવકાશ નથી એ આપ જેવા ઉદ્યમી ગૃહસ્થોએ જુઠું છે એમ સાબીત કરી આપ્યું છે. "મણિરાજનું જનરાજ્ય" અમને બોધ આપનારું થશે અને "સરસ્વતીચંદ્રનું મનોરાજ્ય" એ નામ જ જણાવી આપે છે કે સરસ્વતીચંદ્રે કહેલ વાક્ય "જહાંગીરી ફકીરી એ લલાટે છે લખાતી જે" સાચું પડશે, કરુણામાં ગ્રંથસમાપ્તિ થશે, [પૃ. ૩ જું] ચંદ્રના કર કુમુદને વિકસાવશે નહિ ચંદ્રકાંત દ્રવતો જ રહેશે.

"એના માર્ગ જુદા હતા, દિશા એક હતી. અનેક આંખો એમની પાછળ જોતી હતી અને એમનો માર્ગ શોધતી હતી. પણ દૈવની ઇચ્છા કેઇ દિશામાં દોરે છે તેની તો માત્ર કલ્પના જ હતી."

માર્ગ શોધતી આંખો ઘણી છે, અને દિશાની માત્ર કલ્પના જ છે, દૈવની ઇચ્છા જાણવા ઘણા આતુર છે માટે યોગ્ય લાગે તે કરશું.

"નવલગ્રંથાવલી"નો કેટલોક ભાગ મેં વાંચ્યો છે અને જીવનકથા વાંચી આપની ચિન્તાથી આનંદ પામ્યો છું. દર્શન સાથે જન્મારો [પૃ. ૪ થું] ગાળવા કરતાં મજન [× મંજન] સાથેની ઘડીને બલિહારી છે. તે જીવનકથા મને મોકલશો—આપ મને સંભારો છો—તેથી હું ઉપકૃત છું.

રાજકુમાર કૉલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે, તે નામનો જ છે. રાજકુમાર કૉલેજ ભણાવે તેટલું જ ભણનાર તો ઘણું જ થોડું ભણે છે. આ કૉલેજમાં ભણનારને વિદ્યાર્થી બાજુએ જ પ્રાપ્તિ હોય છે એ દેશના નસીબની વાત છે. હજી રાજાઓની આંખ ઉઘડતી નથી. કુમારોને નથી સારી સોબત મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો. મારો વિચાર મેટ્રિક પસાર કરી આર્ટ્સ કૉલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો [પૃ. ૫ મું] હતો. પણ રાજાઓ અને મારા શાળા વિદ્યાના ઓછમાન દીકરા છે. પાંચ વર્ષથી નેત્રવ્યાધીથી હું હેરાન હતો, મારાથી અરધો કલાક વાંચી શકાતો નહતો. મુંબાઇના ડાક્ટર ભેસાનીઆની દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે. ગ્રેન્યુલેશનની વ્યાધી મને છે. દવા નિયમિત રીતે નાખી વાપરવી પડે છે. હાલ હું પાંચ કલાક વાંચી શકું છું અને તેટલું વાંચું છું પણ મારી આશા હજી પુરી થશે નહિ

* આ પત્રમાંથી થોડોક ભાગ રા. રા. નર્મદાશંકર ઉદયશંકર ઓઝાના 'કલાપીનું સાક્ષરજીવન' એ નિબંધમાં પ્રકટ થયેલો છે.

[પૃ. ૬ ઠું] દરરોજ એક કલાક કાયદાનો અભ્યાસ કરૂં છું. એક કલાક ઇંગ્રેજી પુસ્તકો વાચું છુ. હાલ સ્માઇલ્સનાં પુસ્તકો વાંચુ છું. ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાચું છું. હજી સુધી મેં ગુજરાતી જ વાચ્યું છે. કોલેજ છોડ્યા મને એક વરસ થયું, ત્યારબાદ "કપુરી"નુ પુસ્તક મેં હમણાં જ હાથમા લીધુ છે, અર્થાત્ મે ઇંગ્રેજી વાચવું હમણા જ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ઘણા પુસ્તકો વાચી ગયો, એટલા [પૃ. ૭ મુ] વાચ્યા છે કે ગુર્જર ભાષાના સાગ પુસ્તકોમા એવું ભાગ્યે જ નીકળશે કે જેનુ મેં મનન ન કર્યુ હોય. પ્રેમ અને પર્યટક પુસ્તકો મને અતી પ્રિય છે. પ્રેમ વાચવો એ આનંદ અને આસુ લાવે છે, ફિલોસોફી વાચવી એ મને ગંભીર સુખ આપે છે. ગુર્જર ગિરાથી સંતોષ ન થયો તેથી ફિલોસોફી માટે ઇંગ્રેજી અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવાં નિશ્ચય કર્યો છે. સંસ્કૃત "પ્રેમ માટે" કેમકે સંસ્કૃત ફિલોસોફી વાચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામા મને જ્ઞાન મળશે કે નહિ તે શંકા ભરેલું છે. [પૃ. ૮ મુ] ગુજરાતી વાચન તો જારી જ રહેશે. ગુજરાતીમા હમણાં હુ રા. રા. મણિલાલ ભાઇકૃત "સિદ્ધાંતસાર" વાચું. આપ જે જે વાચવા મને સૂચવશો તે અવશ્ય વાચીશ. આપ આવો સ્નેહભાવ રાખો છો તેથી હું આપનો કેટલો આભાર માનું ?

અત્ર સર્વથા કુશલ છે. ત્યા પણ તેમ જ હશે.

લિ. આપના સુરેસિંહનાં

સચ્ચિદાનંદ સ્મરણપૂર્વક નમસ્કાર.

ટીપ્પણ—આ પહેલાનો એક અને પછીના બે એમ ત્રણ કાગળ માટે જુઓ સમાલોચક માસિક, માર્ચ ૧૯૨૪.

૪૨

ચિ. "હિમાંશુ"

"સરસ્વતીચંદ્ર" અને "જયા અને જયન્ત"

રા. રા. કવિ ન્હાનાલાલ અને સ્વ. સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની અનુપમ કૃતિઓને પ્રસ્તાવનાની ખાસ જરૂર ન હોય. "જયા અને જયન્ત" ને "સરસ્વતીચંદ્ર" ગુર્જરસાહિત્યની મહાન કૃતિઓમાં છે. અહીં આપણો ઉદ્દેશ એ બે કૃતિઓ વચ્ચેનું સામ્ય દર્શાવવાનો છે. આ સામ્ય બન્ને કૃતિમા આવતા લગ્નના વિચારમા રહેલું જોવામા આવે છે. "જયા અને જયન્ત" મા કવિએ સ્ફુટ કરેલો વિચાર ઘણો ગહન છે કવિ આ વિચારને આત્મલગ્ન કહે છે. કવિનો ઉદ્દેશ "સ્નેહ એટલે દેહવાસના નહીં પણ તેનાથી પર કોઇક નિર્ગુણી આત્મભાવના" છે, "સ્નેહના-બ્રહ્મચર્યના ગીત" ભણાવવાનો છે. એ વિચારમાં "ભીષ્મવૈરાગ્ય ધારીને" દેહવાસના તજવાની છે. અહીં સ્નેહ અને બ્રહ્મચર્યનું સંકલન છે. કવિ તેને સ્નેહયોગ કહે છે. આ પણ એક યોગ જ છે. યોગથી જો સંસાર તરાય છે તો આનાથી તે જીતાય છે. અહીં પણ સંયમનિગ્રહ કેળવવા પડે છે. યોગમા વિચારરહિત તો અહીં વિકાર-રહિત થવું જરૂરનું છે. કવિશ્રીએ આ વિચાર નાટકમા અદ્ભુત રીતે ખીલવ્યો છે. નાટકના નામમાથીજ અર્થ સરે છે. જયા અને જયન્ત બન્ને શબ્દો સંસ્કૃત जि(जय्)–જીતવું પરથી યોજેલા જણાય છે, જયા અને જયન્ત દેહના

સ્થૂલ બન્ધોથી પાર જઈ શકે છે, માટે જ આ નામો યથાર્થ જ છે. શરૂઆતમાંથી જ "પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ" ગીત પ્રેમની ઊંડી મીમાંસા સમજાવે છે: જગત સઘળું પ્રેમમય છે. પ્રેમ જગતના ઉદ્ધાર અને આધારરૂપ છે. આ એક મહાન્ પ્રેમરૂપી વૃક્ષમાંથી પાંગરતી જૂદી જૂદી શાખારૂપે કવિ જગમા પરવરતા જૂદા જૂદા પ્રેમના પ્રકાર સમજાવે છે અને આ વટવૃક્ષની શાખાઓ જેમ એક જ થડમાંની ડાખળીઓ છે, તેમ આ જૂદા જૂદા પ્રેમ પણ દ્યાવાપૃથિવીભરી પરવરતા આકાશ-વિશાળ એક જ પ્રેમના વિભાગરૂપ છે. દમ્પતી-પ્રેમ પણ આમા આવી જાય છે, અને એ બન્ધુપ્રેમોના જેમ આ નિર્મળ નિષ્કામ વિશુદ્ધ હૃદયની ભાવના જ છે. કવિ આ પ્રેમમા મોહ ને [illegible]ના અને સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મના ભેદ ભણાવે છે.

પ્રેમ ત્યહાં ન હોય કામવાસના
પ્રેમમ[illegible] થી દેહની વાછના.

[illegible] કરતાં કવિ [illegible]

[illegible] ત્યહાં શરીર
[illegible] ન્યાયસૂત્ર

[illegible] આત્મા મેળવે પણ આત્મા હોય ત્યાં દેહ હોય જ એવું કંઇ નહિ. આત્મા દેહ વગર તેમ જયા અને જયન્તનો પ્રેમ પણ વાસના વગર ટકી રહે છે.

હવે આપણે "સરસ્વતીચંદ્ર" માં આ વિચા[illegible] કેટલે અંશે છે તે જોઇએ. અને સાથે સાથે વિચારનું સંઘટન પણ નિહાળીએ. પહેલા જ ભાગ ૪ થામાં સંસારના ઉષ્ણ પવને તપેલા અને તવાયલા સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ "હૃદયના બન્નું માગવું" નામે પ્રખ્યાત પ્રકરણમા મળે છે, ને જીવનના આ ગહન પ્રશ્ન પર વિદ્વત્તાભરી ગોષ્ઠિ આરંભે છે. સુંદરગિરિના પવિત્ર સાધુજનોએ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી આ બન્નેને આત્મનિર્ણય માટે પંચ

રાત્રિ આપી છે અને તે દ્વારા ગોવર્ધનરામ આ વિષયની મીમાંસા ઉકેલવી શરૂ કરે છે. સરસ્વતીચંદ્ર ત્રણ જાતના યજ્ઞ ગણાવે છે–તારામૈત્રક યજ્ઞ, એકાગ્નિ યજ્ઞ અને પરોક્ષ વેદી. આમાંથી છેલ્લું તેઓને સૌથી વધારે ધર્મ્ય છે, અને વિદ્યાચતુરી અને ચન્દ્રાવલી પણ એનાં જ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. ન્હાનાલાલનો વિચાર કદાચ છેલ્લી કોટિમા આવી શકે. આમા પણ દેહનો સ્પર્શ વર્જ્ય છે, પણ આત્માનું અદ્વૈત છે, અને ક્રિયાગ્નિની જ્વાળાઓ એક જ દિશામા બળ્યા કરે છે. પછી ગોવર્ધનરામ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિચરે છે, ને એ સ્વપ્નદ્વારા સિદ્ધલોકના યાત્રા-પંથે બન્નેનું સૂક્ષ્મ અદ્વૈત સધાય છે. સૌભાગ્યદેવીની સૂક્ષ્મ છાયા જ આ લગ્ન કરે છે અને બન્નેની પાછળ અદ્વૈત રૂપે દેખાતા નેત્રના છેડા નાખે છે. આમ સરસ્વતીચંદ્રનો ત્રિવિધ પૂરો થઈ પ્રીતિયજ્ઞ આરંભાય છે. વળી આમા જોવાનું એ છે કે વચ્ચે દિવસ જાય છે છતાં સ્વપ્ન અધૂરૂં રહ્યું હતું ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે. આ સ્વપ્ન દરમ્યાન તેઓ દેહની વાસનાઓ પર જય મેળવી શકે છે, અને "સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અદ્વૈતમાં દૃષ્ટિના તેમ શક્તિના સંવેદન પણ અદ્વૈત" પામે છે. બન્ને વાસનાની આવશ્યકતા અનાવશ્યકતા ચર્ચે છે ને સરસ્વતીચંદ્ર કહે છે–"વિષયની વિસ્મૃતિ, સંકલ્પના [illegible] નહિયાનો ઉદય, અને નિશ્ચયની સ્મૃતિ એટલી સંપત્તિથી મનની લાલસા હઠે છે તો પછી આપણી તેના નાશનો ઉપાય સૂક્ષ્મ શરીરની સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ જ છે." તેઓ વાસનાના સનાતન તથા વિશેષ ધર્મ પણ ચર્ચે છે, ને વાતાવરણાનુસાર સનાતન ધર્મ જ ઉચ્ચતર ગણી, બન્ને દેહવાસના વર્જ્ય ગણે છે અને કુમુદ પ્રીતિ પણ શું વાસના નથી?–એમ પૂછતાં સરસ્વતીચંદ્ર જવાબ દે છે–"સકામ વાસનારૂપ પ્રીતિ તે વાસના છે. તે કામથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કામથી

ક્ષીણ થાય છે. નિષ્કામ પ્રીતિ જ્વાલારૂપ છે, પૃથ્વી અને ચન્દ્રની વચ્ચેનાં પરસ્પર ગુરુત્વાકર્ષણના જેવી સહચાર સાધક છે, અને કેવળ સ્વયંભૂ છે."

મહાન કષ્ટસહન પછી જેમ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર પાછાં મળે છે, તેમ જયા અને જયન્ત પણ "વિતકની વધાઈઓ" વીત્યા પછી મળે છે, ત્યારે આવો જ પ્રસંગ ઊભો થાય છે. તેઓ પણ ઉદ્દેશો મહાન નિશ્ચય ચર્ચે છે, ને જયા કુમુદની જેમ જયન્ત પાસે ઈષ્ટ દીક્ષા માગે છે.

शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।

વળી જયન્ત સરસ્વતીચંદ્ર જેમ જયાને જ તેનો પોતાનો નિશ્ચય પૂછે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવા કહે છે. અહીં બન્ને જગોએ પુરુષની ન્યાયબુદ્ધિ બતાવી છે, પણ તે સ્ત્રીની ઇચ્છાના પાયા પર જ ચણાયલી છે. એક એકથી સ્વતંત્ર છતાં અદ્વૈત રૂપે છે. જયન્ત જયાની ઇચ્છા પૂછતાં કહે છેઃ

> લગ્ન કે ધર્મ ?
> કામ કે સ્નેહ ?
> સંસાર કે સેવા ?
> એ દ્વન્દ્વો ખડાં છે સન્મુખ
> તું નીકળ એકની જોગણ થઇ
> ત્હારી સંગે ઉભો છું અલખ જગાવવા.

સરસ્વતીચંદ્ર આમ જ કુમુદની ઇચ્છા પર "અલખ જગાવવા" તત્પર છે, ને લોકાપવાદ કોરે મૂકીને સ્થૂલ સમાગમ માટે પણ તૈયાર છે. આવા જ પ્રસંગ પર ઉપરની પંક્તિઓના જવાબમાં જયા કહે છેઃ

> હવે દેહની કથા ન કરશો જયન્ત !
> × × ×
> આજ સુધી અંગને અડકયાં નથી
> હવે એ અંગને અભડાવીશ ?
> વિષય ભોગવ્યા નથી, નિરખ્યા છે.
> વિષયોમાં તો વિષ છે, જગતનાં.

જયન્તનો નિશ્ચય પણ મનનીય છે. તેમાં આત્માની લોકોત્તર શાંતિ ને બુદ્ધિનો દિવ્ય ઉત્કર્ષ નજરે પડે છેઃ

> જયા ! પશુથીએ માનવી પામર ?
> મોરે જીત્યો ને હેલે જીત્યો
> તે કામને નહીં જીતે માનવી ?
> પ્રેમ ત્હાં ન હોય કામવાસના
> પ્રેમમાં નથી દેહની વાંછના.
> × × ×
> નરનારી કામને જીતશે
> દુનિયા બ્રહ્મભોમ દીપશે ત્હારે.

આમ આ જોડું પણ દેહના સ્પર્શને વર્જ્ય ગણવાનો નિશ્ચય કરે છે. જયાને મન તો "વિષયોમા તો વિષ છે જગતનાં" જયા "સત્કર્મની સન્યાસિની" થઈ, "સ્નેહસંગે વૈરાગ્ય" વસાવે છે. આ સૂક્ષ્મ સંયોગ પણ સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના નિર્ણય જેવો છે. કવિ તેને આત્મલગ્ન કહે છે; ને ગોવર્ધનરામ સૂક્ષ્મલગ્ન કે હૃદયનું અદ્વૈત કહે છે. જયા અને કુમુદ તેમના પતિની ધર્મપત્નીઓ છે, ગૃહિણીઓ નથીઃ સહધર્મચારિણીઓ છે, ભાર્યાઓ નથી. કુમુદ જ્યારે સરસ્વતીચંદ્રનું માથું ખોળામાં લેવા સુધી સંયમ કેળવી શકે છે, તે સમયે વિચારશ્રેણિમાં પડે છેઃ "પત્નીનું અર્ધાંગના સ્વરૂપ ઘણે પ્રકારે સધાય છે. જે મહાન કાર્ય એમને આરંભવું છે તેમાં હું એમની...દાસી થઇશ, અનેક ક્લેશ ભરેલી એમની લોકયાત્રામાં એમના મનને અનુકૂલ થઇશ...સ્ત્રીએ કરવાનાં સર્વ કાર્યો કરીશ! એ સર્વ વાતમાં એમની સ્ત્રી છું તે થઇશ, માત્ર શયનકાળે રંભા થવાનો નિષેધ છે."

આટલી મીમાંસા પછી હવે આપણે આ ઉચ્ચ વિચારનું મહત્ત્વ નિહાળીએ. આત્મલગ્ન

કે ગુદમસ્યુમનો ઉદ્દેશ ઘણો ગંભીર છે. સંસારમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે. સ્ત્રી વગર સંસારયાત્રા અશક્ય છે. સ્ત્રી વગર પુરુષના કાર્ય આદ્ય અધુરાં છે. સ્ત્રી આ જગ "અંધકારની ગુફાઓ અખંડ અજવાળે" છે. "આત્માના ઓજસ્ વિલસાવે" છે, ને "કલ્યાણપન્થની પ્રેરણાઓ" પ્રેરે છે. સ્ત્રી ઉત્કર્ષ એટલે જગ ઉત્કર્ષ; સ્ત્રીપૂજન એટલે સંસારપૂજન. સ્ત્રી પુરુષની શક્તિરૂપ છે; પાર્વતીજીને **शक्तिशंकरवल्लभा** કહ્યા છે. તેનો મહિમા પણ પ્રકૃતિના જેમ અખંડ અને અનાદિ છે! **प्रकृति पुरुषं चैव विद्ध्यनादि उभावपि।** સ્ત્રી જગત જીતે છે, ને પુરુષને દોરે છે.

A perfect woman nobly planned,
To warn, to comfort and command.

પુરુષ આવેશધારી છે, સ્ત્રી શાન્તિમય પ્રેરણા છે. જયા અને જયન્ત વચ્ચે પણ કવિએ આપણે આલેખ્યો તેવો જ સૂક્ષ્મ અને પ્રભાવશાળી સંબંધ બતાવ્યો છે. જયન્ત એમ જ માને છે કે:

જયા ધરાવશે જયન્તને માથે
જગતના જયનો મુગુટ.

જયન્તને મન "જયાને પુણ્ય પગલે જ જગતના જયનાં સ્હવાર" ઉગવાના છે. જયાને જયન્ત પ્રાર્થે છે, કે "જયા તું જીતી જીવનનાં શીખર" જયા જ્યારે જગતના ચોકમાં જયધ્વજ રોપવાનું કહે છે, ત્યારે જયન્ત જવાબ દે છે

એટલે હાથે? નહિજ જયા?
કો જીત્યું નથી, કો જીતશે નહીં
પુરુષને પ્રકૃતિની એવડીજ
નવસહાડ સરજે છે.

સરસ્વતીચંદ્ર તરફ વળતાં આપણે જોઇએ છીએ કે તેને જગાના ને સંસારકલ્યાણના પહેલેથી જ ઉલ્લાસ હતા. જીવનના દુઃખનર પ્રસંગોથી ઉદાસીન થતાં અલખ જાગે છે. પણ

ઉંડી ઝોળી હતી અધૂરી, ન તપ પણ ભીંજાયું:
જડ્યો પણ મ્હોડમાં માથી, જગાડ્યો મ્હેં અલખ!

ઉન્નતગિરિશૃંગોમાં તે વિચરે છે. સનાતન સાગ આદરે છે. યદુશૃંગની સ્વર્ગીય વિભૂતિમા દૂષિત સંસારને પણ ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ ત્યાં યે તેને ઉણપ ઉણપ જણાય છે. સુન્દરગિરિથી દૂર દૂર ઘોરતા સાગરમાં તેને જાણે જનનાના દુઃખોદધિનો બણકાર વાગે છે. અને તેને પણ જયન્તના જેમ ધ્વનિ થાય છે:

ઉડાય નહીં જીવે આપ વિના
પંખી છે એક પાંખાળું અપંગ

તેનો આ ભેદ સુવિખ્યાત સ્વપ્નદર્શમાં ઉકેલાય છે. ચન્દ્રલક્ષ્મીની છાયા બન્નેને એક એક પાંખ આપે છે, ને સંસાર તરવાનું કહે છે. આમા એટલું જોવાનું છે, કે બન્નેને એક એક પાંખ મળે છે, ને એક એક ને એમજ બે પાંખે તેઓ ઉડી શકે છે, એકજ ઉડવા જાય તો પડી જાય.

પણ તેના યે તપ નિરર્થક નથી. સરસ્વતીચંદ્રને સુન્દરગિરિના દિવ્ય વાતાવરણે જ એ ઉચ્ચ આદર્શ મળે છે, અને પ્રિયજનરૂપે તપનાં પરિણામે અને કુસુમને પ્રસન્ન અર્પિત દેહસમર્પી વેદી પર તપ તપવાથી આટલી કઠિન આત્માની નિર્મળતા મળી શકે છે. જયા અને જયન્તનાં 'વિતર્કો' પણ તપરૂપે છે. "જડ્યો પણ મ્હોડમા માથી" એ તપ પછીજ. પવિત્ર થઇ ને પછી જ જગતને પવિત્ર કરી શકાય

આમ કવિ ન્હાનાલાલ અને સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામના આ વિશ્વ વિચારના મીમાંસા

અને મહત્ત્વ ઉકેલવા પ્રયત્ન કરી આપણે વિરમશું

કોઈ કદાચ કુસુમના લગ્નનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરશે. પણ કુસુમના લગ્નના વિચારને "જયા અને જયન્ત" સાથે સંબંધ ન હોવાથી નિરર્થક લંબાણ ઉચિત ધાર્યું નથી. કુસુમના લગ્નનો ઉદ્દેશ નિરાળોજ છે. ચન્દ્રકાન્ત કહે છે તેમ જગત કુમુદને સૂક્ષ્મ નહિ જોઈ શકે; જગત આંધળું છે. અને વળી સ્ત્રી-સૃષ્ટિદ્વારા કરવા ધારેલા લોકકલ્યાણમાં અવિવાહિત સરસ્વતીચંદ્ર નિષ્ફળ થાય. કુંવારું જગતની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ અકારું થઈ પડે છે. એ પણ ખરું કે કુમુદને સરસ્વતીચંદ્રના "લખ હૃદયમાં હવે અલખ જગાવવાનો અધિકાર" નથી. સરસ્વતીચંદ્ર રૂપી કૃષ્ણની મોરલી કુસુમ થાય ત્યારેજ જગત એ અલખના લખ પાન કરી શકે.

કાન્તમાલા
પદ્ય

રા. રા. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

કાન્તનું સ્વર્ગપ્રયાણ

(હિંન્ય)

સ્વામીના સેવક વહાલા, ઓ ગુર્જરીના મણિ કાન્ત,
પ્રભુના અમૃતરસ પ્યાલા તે પી પાયા મરણાન્ત,
તુજ આત્મ-માર્ગ નિરાળા ક્યાં શોધ્યા આખર, શ્રાન્ત-
છોડી જગપંથ નમાલા ક્યાં જઇ પામ્યો એકાન્ત? ૧

વ્હાલા, તુજ હૃદયસિતારે જ્યાં છેડ્યા પૂર્ણાલાપ,
મૃદુ ઝરતી અમૃતધારે પળ ભૂલ્યા સૌ જગતાપ,
તુજ અંગુલિ તારે તારે ભમતી માધુર્ય અમાપ,
ક્યાં જઇ શોધું જગઆરે તુજ અદ્ભુત ગાનપ્રતાપ? ૨

ઓ બંધુ ગયો તું ચાલી કુદરતશું મરવા દૂર
લાગ્યાં શું અમ ઉર ખાલી ચોગમ દીઠે ચકચૂર?
સંભારી સ્વર્ગે વ્હાલી અહિં વાળ્યાં આનમનૂર?
ત્યાં ચાલ્યો ગાવા મ્હાલી શું ગાન પરમ રસપૂર? ૩

તુજ હૈયાની બલિહારી અહિં જોઇ અમે કંઇ ઓર,
તુજ સ્નેહવસંતે ભારી લચતાં મૃદુતાભર મ્હોર
કંઇ કંઇ ધારી અણધારી તુજ અંગે તપી બપોર!
ન્યારી, વ્હાલા, રે ન્યારી તુજ કુસુમ સમી ઉરદોર! ૪

ડોલી બહુ ત્હારી કીસ્તી ભવસાગરને તોફાન,
ખોળી ટરતી ને નીરતી તું રોજ રહ્યો હેરાન
તુજ નજર કદી નવ ખિસતી જ્યાં ઝગતું દૂર નિશાન,
તુજ સફર સફળ થઇ દિસતી સ્વામીકર દઇ સુકાન ૫

શું 'નથી ઇશ્વર દુખાનો'? શું 'કર્તાની કૃતિ ક્રૂર'?
જીવનભર તો રસભીનો તું, બંધુ રહ્યો કાં મધ્ય પૂર?

જો લેવો સ્હાર અમીનો, તો વિષ પણ પીતું ચૂર
એ મહાપિતા પ્રભુજીનો છે પ્રેમવિનાસ જરૂર ૬

માગ્યું તે આજ મળ્યું છે, શોધ્યું તે જડ્યું ઝવેર
રોક્યું તે પણ ઉઘડ્યું છે ઓ વ્હાલા, પ્રભુની મ્હેર !
ત્યાં દેવ પરસ્પર પૂછે દ્વારે ઊભા ઉમંગભેર,
એ આજે સ્વર્ગે શું છે ?– સ્વાગત, પધારો ઘેર ! ૭

દુનિયાએ અળગો કીધો, ને કરવા પ્રિય વધુ આજ,
વ્હાલાએ ઘા ઉર દીધો, તે સુમન કરવા કાજ
તે સ્નેહસુધારસ પીધો, લઇ પ્રભુ ઘેનાનો માજ –
જો, પ્રભુએ ખોળે લીધો ને શિર મૂક્યું સુરતાજ ! ૮

જન્મે જન્મે ઉર દમવું એ છે વિધિની શુભ નેમ,
જોવા અધારે ધમવું, લેવા ખોવું જગ ક્ષેમ,
દુનિયામાં દુખે દમવું ને સુખમાં રડવું તેમ
વ્હાલા, વિભુસંગમાં વસવું શું સમજ્યો સાચો પ્રેમ ૮

નિરખી શોભા ખોને સ્પર્શને બર આકાશ,
ઉરન જ્યાં વ્હાલું જોને ત્યાં આત્મા બરે મિહાર,
નભગંગા પૂરી શોભે જ્યાં આજે આખ અમાસ,
ઉરન અવમાને ખોને, ને પૂરે પ્રભુજી આશ ૧૦

વ્હાલા, પ્રભુપદ તું ખેરે છેડી તુજ વીણાતાર,
અહિં વહતી રસનર રેલે મધુરી ધીરી સ્વરધાર
રેતી ઉપાર ઢેરે ગુર્જરી તુજ ગાનપ્રકાર,
શા રંગ હશે સ્ત્ર મ્હેરે ?– મુજ આખ ઉડે જગપાર ! ૧૧

ઊગશે રવિ ને આથમશે, રૂહેશે મત્ય જ ને સ્નેહ,
આગળ પાછળ નભ નમશે વચ્ચે તપશે રવિદેહ
તુજ ગાન પિનાકી શમશે, બરશે ઉર એ રસનેહ,
ત્યાં તુજ નિષત ધમધમશે, [illegible] અહિં જ્યોતિર્મેહ ! ૧૨

૪૪

બ્હેન શ્રીતિકા દિવાનજી:

સ્મરણો

(શિખરિણી)

પિના ને માતાના સુખ સુખ ભર્યાં અંક મહીં જે,
વસંતી સ્નેહે તે હજિય મુજને ના વિસરતું;
ફરી ઇચ્છા થાતી મુજ હૃદયમાં બાલ બનવા.
મ્હને વ્હાલાં લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરાં. ૧

સખી બ્હેનો વ્હાલી રમત ગમતે સાથી મરવે,
વળી ભાડું બહુ, રતિવિનિમયે સંગ ઉછર્યો,
થયાં છૂટાં તો યે ક્ષણ હૃદયમાંથી ન ખસતાં,
મ્હને વ્હાલાં લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરાં. ૨

મઝી ના ભાલ્યા ને શ્વશુર ગૃહમાં જૈ વસી, ત્યહાં
પમ્યા અંજાવાતો, હજિ ય ઉરમાં ચિહ્ન દીસતા,
કસોટીના ઘા એ પણ મૃદુલ ભાવે તરી રહ્યા,
મ્હને વ્હાલાં લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરાં. ૩

અને પેરે પેરે મુજ જીવનમાં ચેતન ભર્યું,
અહા જેના સ્પર્શે સુખમય બધું જીવન થયું,
ભોળી તે ફુલવાના વિસરી શકું શું લ્હાણું ફૂડલાં,
મ્હને વ્હાલાં લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરાં. ૪

૪૫

રા. રા. કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિજાશંકર વૈદ્યઃ

કવિનું સમણું

(પદ)

સમણું દૂરનું દૂર રહે એ!
સમણા વાસ્તે દિવાનો બન્યો હું, એક-લેહ ચકચૂર–
સમણું દૂરનું દૂર રહે એ! ધ્રુવપદ.

આશા અંતરમાં ઉભરાતી,
ભાવરસે બુદ્ધિ છલકાતી,
શબ્દમાળ કંઠે ગુંથાતી,
તો ય ન આવે ક્રૂર! સમણું૦

રસપુષ્પોની સેજ બિછાવું,
ઉરહિંડોળે પ્રાણ ઝુલાવું;
આમંત્રણ ફરિ ફરિ દઇ આવું,
તોય કરે છે–અસૂર! સમણું૦

ના'વે તો ય ન લુપ્ત થાયે,
દગગામે ફરિ ફરિ ઝંખાયે,
કદિ કદિ તો પગલી સંભળાયે,
જાણે આ આવે–જરૂર! સમણું૦

આશનિરાશથી હૃદય મુંઝાયે,
મન વ્યાકુલતામાં અકળાયે,
*નૂતન શ્રીકુંક લગિર પમાયે,
તો સમણાનાં–પૂર! સમણું૦

---

* શ્રીની ફુંક, દિવ્ય પ્રેરણા, inspiration. નૂતનથી કવિનું તખલ્લુસ પણ છે.

૪૬

રા. રા. કેશવ હ. શેઠઃ

મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ

[શરદપૂર્ણિમાની રાતે સરોવર કાંઠે શિવાલયમાં દર્શન કરીને ત્રણ સાહેલીઓ સરોવર પાસે ત્રણ બાજુએ પાસે પાસે ઉગેલાં ઝાડ—આંબો, કેરડો, પીપળો—આવી રહ્યાં છે, ત્યાં જઈ બેસે છે અને કાવ્યનાનું સંભાષણ થાય છે. ગંગાગૌરી "ગંગાસ્વરૂપ" છે. તેનું રૂપક પીપળો છે, ઇચ્છાગૌરી સંતાનવાંઝ છે, એનું રૂપ કેરડો ગણાય, અને ત્રીજી તે પુષ્પાવતી]

(વસંતતિલકા)

અમ્બર્જિનાં ઉર સમું અતિ સ્વચ્છ રૂડું,
ધીમે શિવાલય કને સર શાન્ત ઊંડું,
નિરભ્ર વ્યોમ શરદેન્દુ થકી સુહાયે,
એકાન્ત લોમપર ચન્દ્રનીમાં ન્હવાયે.
ત્યાં આમ્ર ને કરીર, પીપળ નામવતી,
ત્રિપુટી પાદપતણી શીત છાય દેતી,
તે કુંજમાં યુવતીઓ ત્રણ ત્રિપુટી શી,
ધીમાં સમીરસમ કહે નિજ આપવીતી

પુષ્પાવતી

(પદ)

"જો ! સખી ! જો ! જળ સરવરિયાનાં,
"ચન્દ્રની સહ કલ્લોલ કરે !
"ઉપવન ઉપવનમાં અમૃત સિંચી,
"શશધર રસ-તરબોળ કરે !
"કુદરતખોળે અમીવર્ષણમાં,
"વિશ્વ બધું અંઘોળ કરે !
"સૂર્યમુખી સમ વિલાયલું કયમ—
મુખડું ? અન્તર ખોલ અરે"

ઇચ્છાગૌરી

"કેમ કહું ? નથી વાચા ઉરને,
દિલદુ:ખ વ્યર્થ મુખે કથવું
"કળે ન અન્તરને અન્તર તો,
"પૂછી જાણ્યાનું શીદ મથવું ?
"વસન્ત ફાલે, વનવન ખીલે,
"ઉતરે લીલાં ફળ ફૂલડાં
"આમ્રમંજરી રસ પી કોયલ,
"ગીત સુણાવે અણમૂલાં

" હતભાગી શિર કરીર ઝૂકે,
" પત્ર, ફૂલ ફળ નહિ કશું !
" એમ થાય છે-હું ય ત્યજી ભવ,
" કરીરથી જઇ વને વસું !
" નવપરિણીત હું પ્રમદા હોયે,
" હતભાગી સન્તાન હીણી !
" સૂને ભવ સોઇ, જ્યમ રાતે-
" સોરની સરવર કમલિની. "

પુષ્પાવતી

(વસંતતિલક)

" મા શોચતી કમલિની સમ, પુત્ર-કોડે,
" શાને હતાશ થઇ જન્મ વૃથા વખોડે ?
" અગ્નિ અગમ્ય, તદપિ સહુ કાષ્ટમાં છે,
" ઉતાવળે ફળ ફળ્યાં શું અનુભવ્યાં છે ?
" શ્રદ્ધાતણી અમરવેલ શી વેલડીને-
" સંયુક્ત શક્તિ સિંચી દૈવગણે ધરી છે;
" તે વેલીનાં વ્રત-તપોબળની પ્રભામાં,
" ઋષિ, મહન્ત, મુનિઓ ફળ સિદ્ધિ પામ્યા.
" ને કહે સખી ! મુજનમાં જ શું સુખ દીઠું ?
" શું પુત્ર, પુત્રી. પરિવાર ન સૌ ઉછીનું ?
" દીકા ઉછેર સહુ કુળ ઉજાળનારા ?
" છે દૂરથી જ નવલા નભ-તેજ તારા.

(પદ)

" સરવર જળ પર તરતું નાવ તે
" તારે કે ખુશાડે જો !
" કાષ્ટભિતરનો અનળ તેજ દે
" કે નિકંદન કઢાડે જો !
પૂંજય કે ચૂંથાય મલિનકર-
" કુસુમ, માળી ઉગાડે જો !
" પેટ પડે પત્થર કે હીરો,
" કળવા હિંમત આડે જો !

(વસંતતિલક)

" ઉડે વિહંગ ગગને ઉગતા પ્રભાતે,
" તું યે સ્વતંત્ર મૃગશી પ્રિય સ્વામી સાથે·
" જંજાળ-જાળ મનની, ભર મોદ માયા,
" તું તેજ, પુત્રની છે સરખી ! શ્યામ છાયા !

ગણી અનુભવ કહુ, મન ભિન્નતાથી,
ધીમી ધીમી ધડકતી જગેં ચોળી છાતી,
નિશ્વાસ દીર્ઘ ધરતી સખી મૌન રોવે,
ગંગા વદે વિમલ ગદ્‌ગદી, મન્દ વ્હેણે—

ગંગાગૌરી

(પદ)

"અવતારે સૌભાગ્યવતી હું,
"કર્મે થઇ વૈધવ્ય દશા !
"સન્ધ્યા પરના કમલ સમોવડ
"માણ્યા નવ અનભોગ કશા !
"કમલ બાપડુ સરવરવાસી,
"સૂર્યે જળ સોષ્યા સજની !
"મધુકર ઉગ્યો રવિ પોષણ દે,
"દૃષ્ટિ ત્યવે ત્યાં, નિન્દ્રજની
"હતાશ હું, હોય હજી તો,
'આશાભરી સોહાગણ છું,
"કળી અકાળે કરમાયલી હું—
"દગ્ધ, અનિયમ જોગણ છું
"જોવું, રોવું ઝૂરવું જીવવું,
જવું આ પાપ ત્યમ, એકાકી
"સૂને જીવ ઘોર સંસારે,
પાપ તરવે શું નવું બાકી ?"

(વસન્તતિલકા)

હા ! ત્યાં, સમુજ્જ્વલ-ઉરે ભગ્નભાવિ આશા !
પુષ્પાવતી સુત હતા—નિરે નિરાશા !
"ગંગાસ્વરૂપ" સખી ઉષ્ણ ધરે નિસાસા !
રે કે નિધિન વિધિ શા મનુમાટ પામા ?

(ઉપજાતિ)

"ધરત્યાગળે છે જીવવું ય કષ્ટ,
"ખપે પગથીં ફૂલ તે નિશિષ્ટ,
"ગંગાસ્વરૂપે થવું વિશ્વગંગા,
'આજન્મ વિધિએ એ રંગ ...ગ્યા"

(વસન્તતિલકા)

મહેશવાહક અગીઆ ગરુ રીતે-
જેની સખી ત્રિપુટીને નિજ મંત્ર દે
ને સહુ પ્રફુલ્લ કુનશી ગણ યુવતી ત્યાં,
શાન્તિ ત્રિો ...તીએ પન ના મિથ્યા

———

૪૭

રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા

સવૈયા

૧—સતીરત્ન સાવિત્રી

શ્વશુરજનકકુલનું અણમોલું ઘરેણું ઝગઝગતું અતિસુંદર,
વિનીત, વીરરસથી ભરપૂર પવિત્ર બ્રહ્મથી પ્રેક્ષકમનહર,
ધર્મવચનના પ્રચંડ પાતાથી પાશધારીને મ્હાવનારૂ,
પતિદૈવત તે દૈવત ચાતુર્ ચન્દ્રદિવાકર લક્ષ્ય અમારૂં
(પતિદૈવત તે દૈવત=પતિને દેવ ગણનાર તે દેવી, સાવિત્રી પાશધારી=યમદૂત)

૨—સ્વયંસેવક શ્રીકૃષ્ણ

શ્રુતિ શ્રુતિશિર જેની સ્તુતિ ગાયે પુરુષોમાં પર જેનું ઉત્તમ,
અણુથી અણુ મોટા મોટાથી, યશ સર્જન જ જેનો અનુપમ,
જેનું ચરણામૃત મૃતિભંજન ભાગીરથી ભક્તિથી માગે,
અહો પખાળ્યા વિપ્રચરણ તે ઈશ્વરે પાંડવકૃત યાગે !

૩—કૃષ્ણ યશોદા

સતત પરિશ્રમથી પરસેવો શીતળ વહતા શરીર આખે
—'આ ન હિ, આ ન હિ'—એમ કહી ઉપનિષદો જે વર્ણવતા થાકે
તે પરબ્રહ્મ સ્વયં ધવરાવતી વળિ ધમકાવતી તેના કટિથી
બાંધતી દોરથી, ધન્ય યશોદા તે સત્કાર સમન્વિત નતિથી

૪—આ { દર / ચર / મર / ફર }

આ ફરી દર ફરે ચાદની સરખી મેજ ઉપર જે ભાતિ ધરે છે
આ ફરી ચર ફરે ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ પશ્ચિમ પથ પસરે છે
આ ફરી મર ફરે મહીપતિશિરપર ધારી શોભા ભવ્ય કરે છે,
આ ફરી કર કર ફરે જોડીને ધણીનું ચીંધ્યુ કામ કરે છે
(ફરી=નાખીને ફરે=લપ)

૪૮

રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરાઃ

સોરઠ

(૫૬)

દેશ દેશમાં વ્હાલો સોરઠ:
લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ:
સર્વ રીતે રઢિયાળો સોરઠ:
કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ:

ગોરસરસથી રસભર સોરઠ:
સીમડિયુંથી સુંદર સોરઠ:
સરિતાતીરે મનહર સોરઠ:
ગ્રામ્યજીવને સુખકર સોરઠ:

પત્થર પત્થર બોલે સોરઠ:
શૂર ઇતિહાસે ડોલે સોરઠ:
માનવ મહતી ખોલે સોરઠ:
વીર પ્રજાને તોલે સોરઠ:

પંખીતણા કલ્લોલે સોરઠ:
નૃત્યે મયૂરી ડોલે સોરઠ:
રાગેશ્વર રસ બોલે સોરઠ:
નાની નિજ દિલ ખોલે સોરઠ:

દૂહા નિત લલકારે સોરઠ:
રાસ રમે હલકારે સોરઠ:
નયન નયન પલકારે સોરઠ:
પ્રીતિમુખ મલકારે સોરઠ:

શૂરવીરતા જગતાજે સોરઠ:
કાવ્યગીતારસ રાજે સોરઠ:
પ્રાચીનતા પૂર ઓજે સોરઠ:
સંસ્કારિતા ગાજે સોરઠ:

સતીત્વતેજે રાચે સોરઠ:
કુદરત નિશદિન નાચે સોરઠ;
સ્વાગત સ્નેહી સાચે સોરઠ:
હેત હૈયાના યાચે સોરઠ:

દેશદેશમાં વ્હાલો સોરઠ:
લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ:
સર્વ રીતે રઢીયાળો સોરઠ:
કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ!

૪૯

૨૧ ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

સ્નેહમુદ્રાનું અર્પણ*

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા૰ રા૰ રમણીયરામ ગો૰ ત્રિપાઠી]

(સવૈયા)

જે ઉર સ્નેહયજ્ઞ ચિરંટાયુ, ખીલ્યું જ જે ઉર શુદ્ધ રસોમા,
જે ઉરનું રડવું હસવું જગ જોઇ શક્યું ન, ન જોયું જનોમા,
ગાઇ રહ્યું અરી વાસ સુખે, દ્વિજને સુણ્યું તે સ્મતી જ છટામા,
વદ્યું સુણ્યું કરી એક સુનાડી દીધો ઉરને લયવૃત્તિઘટામા, ૧

સુખમા દુખમા અભેદ વિશેદી સ્થ્યું લપટાઇ ધરી પર-મોડે,
દષ્ટિમાં રચી મિત્રમરી અનુ- કંપનુ કંપન કંપન જોડે,
અભિલાષ વિલાસ ધર્યા કંઇ મિત્ર- ઉરે ધરી ખાન નચાડી ધરાવ્યા,
તે ઉરને જ સગર્તીજાન ચડે મુજ આ સ્મતો રમી રહ્યા. ૨

દષ્ટિ કરો ન કરો જન અન્ય નહીં મુજ ગ્રંથ પ્રિછે પ્રીત તેની,
✓ તાળી પડાવી શુણુ બહુ ' વાહ '' ન વૃત્તિ લગાર લખી મુજ એની
સ્નેહ તણા શુભ મામનું ગાન રહ્યુ ઉર-આગમ વૈદિક હું તો,
બ્રહ્મમુખેથી ખર્યા શ્રુતિછંદ જપું શુણુ તે મડે, શ્રોત્રિય, તું ગો ૩

તે તુજ ઊર તણે ઉર પેમી રમી રચી ચિત્ર પ્રમોદપ્રભા, એ
ઊરશીવે મુજ ઊરની વૃત્તિ શુ એ દિન ધારી રચી કવિતાને
એ કવિતા ચોળાય ઉરે તુજ ચંદનવત્ બની રીત સુગંધી
માળ બની લપટાય કુસુમની એ અભિલાષ ધરી ધરી અર્પી ૪

એ કવિતા તુજ ઊરની વાત કહે તુજ આગળ ઊભી ઊભી કહે,
નિજ તુજ શુદ્ધ સ્વરૂપ ખરું કરી મોહની ત્હારી થઈ થઈને રહે
એમ સ્વયંવરથી વરીને તુજ ઊર વસે મુજ એ દુહિતા,
એ અભિલાષ ધરી ઉર બહાર કરી-કર કોણુ તણે વસવા? ૫

---

* સ્નેહમુદ્રાને આરંભ નિવાપાંજલિ છે તે ચોરી છાપી છે તે રૂપમા પ્રકટ થવાનો નિશ્ચય થયો તે વખતે લખી તે પ્હેલા સ્નેહ અને રતિના જુદા જુદા વર્ણ રૂપના મણકાની માલા રચતા રચતા, એ બધા મણકાઓને માટે અર્પણના પદ્ય એકઠી થવા મંડ્યા જુદે જુદે વખતે લખાય હતા તેમાંનો એક ટુકડો આપ્યો છે તે ઘણું કરીને ૧૮૮૨મા લખેલો

૫૦

શ. શ. ચંદ્રકાંત મંગળજી ઓઝા:

રસમાળી કવિઓને

(હરિગીત)

જગવંદિની વાગ્દેવીના હે એકનિષ્ઠ ઉપાસકો !
શશિશુદ્ધ વર સૌંદર્યના છો જીવનભરના આશકો;
ઉત્પુપ અમોને ભાસતી, ગાંભીર્ય ત્યાં અવલોકતા,
કટુતા વિષે યે મિષ્ટતા પીયૂષપુર પરિપોષતા.
સંસારની સર્વે દિશાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરો,
ને તત્ત્વસંગ્રહ સત્ત્વના બદ્રાર્થ, બાગે, વાપરો;
મૃદુ મલપતાં સર ઝરણમાં, બાગે બગીચે મ્હેકતા,
બારીક આંતરદૃષ્ટિથી પ્રભુના પ્હનોતી પેખતા.
ઔદાર્યથી છલકાય ઉર, સ્નેહાર્દ્ર, સેવાશૂર છો,
ઝળઝળિત આગમ્યુ અજાયબ નેત્રનમણા નૂર છો;
નિત્યે નિખાલસ, કમલકોમલ, અમલ, ઓર પ્રફુલ્લ છો,
પ્રોત્સાહભર, સન્માર્ગ પ્રેરિત ગીતમાં મશગૂલ છો.
રાહત પૂરો વાત્સલ્યથી સંતપ્ત દિલ સંતર્પવા,
તત્પર રહો છો સર્વને મધુરી મઝાઓ અર્પવા;
સુરતાઝવન્ત બજાવતા જ્યાં આપ અનુપમ બંસરી,
વિસરાય કલહક્લાન્ત ધ્વાન્ત, રહે છ શાંત ઝરમરી.
જંજીર જગજંજાળની ના આપને સ્પર્શી શકે,
કમનીય કાવ્યઝલક ઝગે અંધાર ત્યાં ક્યાથી ટકે ?
ખુદમસ્તિના રસતાનમાં મસ્તાન આઠે જામ છો,
પૃથિવીપથિક સહુ રસિકના અંતર તણા આરામ છો.
દોરો જગતના તંત્રને ત્યમ સઘ એ દોરાય છે,
ઉપદેશના આદર્શ જે જનતા-જિગરને ગ્રાહ્ય છે;
આદેશ ને ઉદ્દેશ ઉત્તમ જે ઉતારો કાવ્યમા,
એ ઉદ્‌ભવે સુખસાજ માનવજીવનના સૌભાગ્યમાં.
અંતરઅમીથી ઉમળકા જે આપ આલેખો ભવે,
રસઘૂંટડા, જન, ઉામતા, પીતા ન તૃપ્તિ અનુભવે;
પીલ ય વધુ જ્યમ શેલડી આપે અભીષ્ટ મીઠાશને,
સંસર્ગ યોગ્ય થતાં વધુ સંગીત રમ્ય સુવાસને.
અય શાયરો ! નૂરે ખુદાઇ ખલ્કને પાનાર છો,
સૌંદર્ય, શીલ સૌજન્ય, ને શ્રેષ્ઠત્વના આધાર છો;
છો ઓલિયા, અહિયાં ઈલાહી ઇલ્મના ઉસ્તાદ છો,
આબાદ રહો મસ્તો ! અમારા જીવિતના રસસ્વાદ છો.

૫૧

રા. રા. ચિમનલાલ ભોગીલાલ ગાંધી:

ચંદાને

(હરિણી) *

અમિન સકળ બંધુબ્હેનોને પ્રસુપ્ત કરી, સખી
સુખદ તુજ રશ્મીની રેલે પ્રસન્ન વિરાજતી;
અધિક દિવસે આજે તંત્રી જરા ઝણુણી રહે,
સદય તુજ વાત્સલ્યે હૈયું નવોદય કે લહે. ૧

હૃદયતણી એચેની સુરતી સુદૂર સરી જતી,
ઘટ ઘટ પ્રવેશંતી શાંતી સુમંગલ લાગતી;
જગતજડના ભૂલું, મ્હારૂં સજીવ પ્રકાશમાં,
નવલ ઉર્મે ડોલું,–શ્રદ્ધા મ્હને તુજ વ્હાલમાં. ૨

તુજ સમ, સખી, ક્યારે વિશ્વે પ્રસૌખ્યદ નીવડું,
અતુલમૃદુશો ક્યારે ચિત્તપ્રસાદ હું રેલવું ?
નવ–નવતમા* સત્યો અર્પી કરું મનરંજન,
દુખિત ભગિની ને વીરોનાં વળી ઉરસાંત્વન ? ૩

તુજ ધવલતામાં હું હૈયું પડે પડ ધોઉં છું,
પ્રિયતમ પિતાના કાર્યોને સુયોગ્ય બનાવું છું;
તુજ વદનની આકર્ષે છે પ્રસન્નગભીરતા,
સુખદુખ વિશે હું યે તેવો સમસ્થ બનું કદા ? ૪

મુજ હૃદયની ઉંડી ઇચ્છા—પવિત્ર રહું સદા,
ઋજુ પ્રણયમાં, ને વાણીમાં બને તુજ કે સુધા;
દૃઢતમ રહું કર્તવ્યોને પ્રભુકૃતિને વશ,
પરજનહિતે વાધે હૈયું સદૈવ સમુદ્યત ! ૫

(અનુષ્ટુપ)

પ્રેરણા આપજે ઓર કૌમુદી સમ ઉજળી,
શાંત મીઠી વહે સંધે, જીવતી પણ કૂમળી. ૬

---

* નવ, નવતર, નવતમ.

૫૨

રા. રા. ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલતઃ

આમંત્રણ

(રાસ)

રંગ રમવાને આવે હો રસિકડી
એ...આપણે જોડાવશું મોજે વરીઃ રંગ૦

વાંકી ચુંકી ખીણું ને ઉંડેરા કોતરાં,
ખડબચડા ડુંગરા ને ચોવાડાં ખેતરાં,
એ...તેના ડૂબશું આનંદે ઘડીઃ રંગ૦

છીછરલાં નાળાં દડે ખળખળતાં,
પંખી ચડે સેલે આભ કલ્લોલતાં,
આહિર ને ગોધણ જાય હાલ્યાં ડોલતાં,
એ...ન્યાળશું ખડકોની પાટે ચડીઃ રંગ૦

ખાપુકી માલકીનાં ઘેટાનાં ટોળાં,
ઉતારી ઊન તેના વણશું પટોળાં,
એ...નાજુકડી મોજડી મખમલ મઢીઃ રંગ૦

તૃણના કમરબંધ, તૃણમણિમાળા,
ધારીશા અંગે સોહે શાં રૂપાળાં,
એ.. મોતું પ્રવાળ ને ચણોઠડીઃ રંગ૦

સુખિયા આહિરડાં નાચડા પાડશે,
ઘૂમરીએ ગાશે ને ઘેરાં વગાડશે,
એ...રીઝે જે ઇંદરના ઘરની પરીઃ રંગ૦

મીઠી મજાક મહીં વાલુની ટાપશી,
બડકું શિરાવશું ને પાશુ કદી લાપશી,
એ...પોચી શી ખીચડી ને દહિની કઢીઃ રંગ૦

ફુલોની સેજમહીં ફુલોનાં પોઢણાં
ફુલોના પંખા ને ફુલોના ઓઢણાં,
એ...સુંઘવાને વ્હોતેરી ફુલની છડીઃ રંગ૦

૫૩

રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ:

શરદ્વર્ણન

(વસંતતિલક)

આ કાસ[1] નિર્મલ તણાં શુભ વસ્ત્ર ધારી,
આ ચક્રવાક[2] ધ્વનિ નૂપુરને સમારી,
ધાન્યો નવાં દઇ દઇ અતિસાર[3] નારી
જો જો ઋતુ શરદ સાસરિયે પધારી.

વૈદ્યોની કોથળીરૂપી બચકો ભરીને,
રોગીનો કાયનર્ણો કોમલતા હરીને,
મંદાગ્નિએ પ્રમિત ભોજનને કરીને.
આવી ઋતુ શરદ સાસરિયે ફરીને.

મંદાગ્નિથી ઉદર, વાયુવડે શરીર,
ખાંસીથકી કંઠ, ગરમીથકી તમ શિર,
રુચિવિના મુખ, વિના બલ પાય,–ગાત્ર
શોભે રુડાં શરદમાં યમલોક પાત્ર!

સૂનાં પલંગ, બહુ માણસ સેવવાને,
રૂડો રજાઇગણુ ટાઢ બચાવવાને,
પૂછાય વાર બહુ 'ભોજન શું બનાવે!'
—રાજાદિનું સુખ શરદ સહુને બનાવે!

પીવા કિરાતજલ સુંદર રોગ જેવું,
ખાવા ક્વિનૈન સરખું શુભ શુભ્ર લેવું,
હુંહુંકાર શબ્દ મુખમાંયથકી . માત્ર કહેવો,
—લ્હાતો નથી શરદનો કુણ લાભ લેવો

ખાવાનો તો જહેર જાય જહર જેથી,
જાવાનું જાય મઢી કે ઘર આંગણેથી,
સૂવાનું થાય સુખથી કરવું ન કામ,
—પૂરે નહીં શરદ સુંદર કોનો હામ '

ટિપ્પણ:

૧ કાસ: કાસડો અને ચાળ ખાંસી, બે ય અર્થ.
૨ ચક્રવાક: પંખી અને ચક્કર ચક્કર વાળી બે ય અર્થ.
૩ અતિસાર: રોગ અને અતિ સારી, બે ય અર્થ

૫૪

શા. ૨૮. જન્મશંકર—લલિત:

રસર્ષિ કાંતનાં સદ્દર્શન

૧

શરણ જ મને ત્હેં લીધો ને અનુગ્રહ ત્હેં કર્યા:
તુજ પ્રણયના રશ્મિ જેવા મને સુહૃદો મળ્યા!
મુજ ઉદયના તારાયોગે ઝીલાવી રહ્યા ત્વરા—
પ્રબલ કરવા જો! આવ્યા એ સખિ! કવિ કાંત આ:

૨

ટહુકી ઘુમતા લાડિલીના કલાપીની કુંજમાં—
સુરમપૂરના પેખ્યા પ્હેલાં રસજ્ઞ સમાજમાં—
કરણ મધુરાં કાવ્યે જેની સુહાય રસાર્દ્રતા—
સ્વકીય પ્રણયે કાંતા પુજે જુઓ! સખિ! કાંત આ!

૩

નિરખી તમને 'ઉર્મિલા' માં 'સીતાવનવાસ' માં—
'જીવનજલ'ની ગીતા ગાઇ સદૈવ સુહાવિયા'
લલિત કવિના ન્હારી જેને ગમી તમ પ્રેમની—
સુહૃદમણિએ કલ્યાણેચ્છા ઝીલો સખિ! કાંતની!

૪

લહરીમય કૈં કેકે ગુંજે! દગે વચને ઝૂલે!
મનભર ન શું માધુરીએ ભર્યું જગને ડૂલે?
નહિ જરી શકે જ્યાં ત્યાં જેની સખિ! સુકુમારતા—
દીન અધીન એ અશ્રુભીના રસર્ષિ જ કાંત આ!

૧૯૭૮ વૈશાખ
જૂનાગઢના જન્મતીર્થે

૫૫

રા. રા. જયન્તીલાલ ચકુભાઈ ભટ્ટઃ

રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ

(એ લાંબા કાવ્યમાંથી પ્રથમ ખંડ, શ્લોક ૧૬)

(અનુષ્ટુપ્)

લોકના રામનો આજે યૌવરાજ્યાભિષેક છે,
વસે આનંદ સર્વત્ર, સીતાને ત્યાં વિશેષ છે.
હર્ષના સૌ પ્રસંગો એ દેવની કરુણા જ છેઃ—
માનતાં વર્તતાં સીતા, સીતાની ગ્રહહૃલિ એ.

(ઉપેન્દ્રવજ્રા)

હર્ષસ્થ પેઠાં પ્રભુમંદિરે તે,
ધ્યાનસ્થ થ્યાં એ ઘડિમાં પછી તે;
પ્રત્યક્ષ હૈયે જગનાથ થાતાં
આનંદ આનંદ રમી રહ્યો ત્યાં.

(અનુષ્ટુપ્)

સીતાના મ્હેલમાં આજે માણસો ઉભરાય છે
હસે છે સર્વનાં હૈયાં હર્ષનો અવતાર છે.

(શિખરિણી)

રમે છે ઉલ્લાસે પરિજન બધાં સ્વસ્તિક રુડા,
ગુંથે છે કો બીજા સુરભિ કુલની રેખ રચના;
કરે છે તૈયારી કુશલ જન સૌ તોરણતણી,
દિસે છે જ્યાં ત્યાં સૌ સમય રચતી કાર્યસરણી.

(અનુષ્ટુપ્)

ન જાણે જાનકીનાથ પ્રભાતે શું થવાનું છે,
ક્યાંથી તો જાનકી જાણે ઘડીમાં શું થવાનું છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સીતાના શુભ મ્હેલમાં દઢ થઇ શ્રીરામ આવ્યા ખરા,
કિંતુ કાંઇ ન બોલતા નયનને નાચ્યાં નમાવી ઉભા;
છૂટ્યો સ્વેદ બધે, વિવર્ણ બનતાં મોંડું ય ઝાંખું પડ્યું,
અંતર્ગોઢ વિરોધવા બહુ મથ્યા કિંતુ ન ચાલી શક્યું.

(અનુષ્ટુપ્)

સીતાને પ્રેમ દેવતા, બીજને, પ્રેમરૂપને,
રુદન એ કારણે ખિન્ન રુદન શ્રીરામના બને.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જોતાં વેંત જ વ્યાકુલેન્દ્રિય બધી શ્રીરામની ખેદથી
પામ્યાં ક્ષોભ અથાગ અંતર્વિશે સ્નેહાર્ત્તની સ્નેહિની;

(અનુષ્ટુપ્)

" શું છે નાથ? પ્રભો શું છે ? શો છે આ ખેદ આપને ?"
શોકસંતપ્ત પૂછે છે સીતા શ્રીરામને હવે.

(ઉપજાતિ)

" મુહૂર્ત આજે અભિષેકનું છે,
નક્ષત્ર 'પુષ્યે ગુરુ ચંદ્રમા' છે,
આનંદ આનંદ બધું રટે છે,
ત્યાં શોક આવો પ્રભુ શું ઘટે છે!
નથી ધરાયું કયમ છત્ર માથે ?
ન નાખતું ચામર કોઇ આજે ?
બંદીજનો ક્યાં સઘળા ગયા છે ?
કોઇ નથી સેવક કેમ સાથે ?
પાળા પગે અત્ર સુધી પધાર્યા ?
હાથી અને સાધન કેમ ના'વ્યા ?
જોટલ ચચ્ચાર મહાશ્વ જેને
ન તે ત્હમારો રથ કેમ આજે ?
દહીં અને માક્ષિકયુક્ત નીરે
તીર્થસ્થલોના કળશો ભરીને
બોલાવતા બ્રાહ્મણ કેમ આજ
નથી ત્હમોને પ્રહશાંતિ કાજ ?"

(માલિની)

વચન વિનય વાળાં ઉચ્ચર્યા આટલાં જ્યાં
દડ દડ દડ ચાલી અશ્રુની ઉષ્ણ ધારા;
હૃદય મહીં ઘુંટાયો શ્વાસ ઝઝો રીંગાને,
કશું નવ પછી બોલી ત્યાં શક્યાં રામને એ.

(અનુષ્ટુપ્)

ફરીને એકઠું ધૈર્ય શમાવી શોકવહ્નિને,
ધર્મયોગી મહા રામ સીતાને વળવે કહે.

૫૬

રા. રા. જયશંકર જીવનરામ જોશી:

ભાવોની ભરતી

(૫૯)*

ભાવોની ભરતી ઘૂમે રે! ધ્રુવ.
ઘૂમે ઘૂમે ને ઊંચી ઊછળે,
ન્હાનકડા હૈયામાં કેટલીક માય રે— ભાવો૦
ગીતો ઝીણેરાં લલકારિયે,
તેના પડઘામાં રાજિયા સુણાય રે— ભાવો૦
વ્હાલી બજાવિયે વાંસળી,
હૈયાં ઉછળે ઉછળે ને મુંઝાય રે— ભાવો૦
રંગો લઈએ ઇંદ્રચાપના,
સુખે દોરિયે ને વેદના ડોકાય રે— ભાવો૦
સંસાર શો પ્યારો ભાસતો,
ક્યાં યે ઉડીયે આઘા એમ થાય રે— ભાવો૦
જઈયે ઉડી વ્યોમનાડીએ ?
કે ચીરિયે સાયર, ઊંડાઇ રે— ભાવો૦
ભમિયે ઉગાડ્યા સાથમાં ?
કે લપાઇયે અંકે રયણીમાંય રે— ભાવો૦

---

* આશાભર્યાં તે અમે આવિયાં—એ ઢાળ.

૫૭

બ્હેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ:

મીઠી યાદ

(ખંડ શિખરિણી)

કદા મધ્યાહ્નને કે
મધુરી સંધ્યાએ
કદા પીયૂષાંશુ–કિરણ શિતળે સ્નાન કરતાં,
કદા પુષ્પોદ્યાને, કદિક રસકુંજે વિહરતાંઃ
(વસંતતિલક)
સૌંદર્યસ્નેહમય રમ્ય નિસર્ગ જોતાં,
માણ્યું મધુરું સહજીવન યોગવેળા;
તેવું ન શું, પ્રિય ! ફરી કદિ માણવાનું ?
સ્વચ્છંદ શું કુદરતે નવ ખેલવાનું ? ૧

કદા રાત્રીઓરે
કદા ઊષઃકાલે
કદા એકાંતે કે કદિક પ્રિય મિત્રો સહ; સખે !
પીધો લીધો રેડયો હૃદયરસ, ભીંજ્યાં દિલ, સખે !
ભૂલ્યાં કદીક નિયમો, તપ, ભાન ભૂલ્યાં,
ક્યારેક સંગીતરસે જગ–જાત–ભૂલ્યાંઃ
ક્યારેક કાવ્યસરિતે ડુબિયાં તણાયાં,
એવું શું એવું, પ્રિય ! ના ફરી માણવાનું ? ૨

કદા હર્ષોચ્છ્વાસે
કદા આનન્દોધે
ચુમી સામાસામા નયનજલ તાપો શમવતાં
અહા, માણ્યું કેવું સહજીવન એ ધન્ય જગમાં ?
એવા સુધન્ય જીવને, પ્રિય ! યોગવેળા
આનન્દ ઓઘ પર ઓઘ હતા વહંતા !
–એ ભોગસ્નાન, પ્રિય રે ! ક્યમ વીસરાયે ?
ના શું મીઠો સમય એ ફરિ વાર આવે ? ૩

૫૮

રા. રા. ઠાકોરભાઈ પીતાંબરદાસ દેશાઈ:

ના શકયો

(હરિગીત)

તારા પ્રભાવે તેજના મિટ માંડી ન્યાળી ના શકયો,
તારી પુઠે ભમતું ધવાઇ હૃદય ખાળી ના શકયો;
તારો હજુર બંદો બની દિનરાત રહી હું ના શકયો,
ઉભરા કરોડો હેતના દિલ ખોલીને કહી ના શકયો.

તારી અનોખી મરજી, ઓ ચમેલડી, સહી ના શકયો,
મનહરણી મારી ફાંકડી ગુણ ગાઇ તારા ના શકયો;
મીઠી મદીરા પ્રેમની તારી હું જિરવી ના શકયો,
તુજ નાજને ઊડાવવા જરી તક હું મેળવી ના શકયો.

તરછોડીને મધુરી, જતી અટકાવી હું તો ના શકયો,
આનંદ તારા વગર મુજ દિલનો ટકાવી ના શકયો;
અયિ જિગર, અયિ મુજ પ્રાણ, તારો વિરહ સાખી ના શકયો,
મનમાં પડી ગઇ જે નિશા દુઃખકેરી ખાળી ના શકયો

તારા મનોહર નેનને સરખાવી કો શું ના શકયો,
એ નૈનની સેને મને થથરાવિયો બચી ના શકયો;
તારા પ્રણયના કોપને કેમે નિવારી ના શકયો,
નિશદિન તારી યાદ થાતી, વ્હાલિ, વારી ના શકયો.

તુજ ધ્યાનમા ગુલતાન બનીને ભાન રાખી ના શકયો,
દુઃખદેયણું ભૂંડું વિકટ તુજ માન ટાળી ના શકયો;
અન્યા ભજું નહીં સ્વપ્નમાં, પણ વ્હેમ ટાળી ના શકયો,
હું છું જ મારી, ઓ ચમેલી, ટેક એ મુકી ના શકયો.

૫૯

૨૧. ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કવિઃ

સોરઠા

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. ગોરધનદાસ ગિરધરલાલ વ્હોરા)

(સોરઠા)

કિશોરવસ્થાળાં[૧] જ અવલમ્બન ઊડી ગયાં,
સંસારી સુખ સાજ અમરલોક વ્હેતાં થયાં. ૮૧૧
સાવલમ્બન શૂન્ય[૨] એકાકી મુજ આતમા
પ્રભુ પ્રેમનાં પુન્ય મળેલ દત્તથી માનતો. ૮૧૨
ત્રેરી વિષમ જવાળ મનુલોકે પગ મૂકતાં
સાવ કરી કંગાલ ચેતનને શોષી જતી. ૮૧૩
નિર્જન ચેતનહીન મનુજસંઘ મુકી પરો
એકાકી દિલ દીન કુદરતમાં જાતું જરી. ૮૧૪
ત્યાં તો અતિ આનંદ, જૂના સોબતીસમ, મ્હને
ભીડી અંગેઅંગ, ચેતન પુનઃ જગાડતો. ૮૧૫
માનવ મુડદું માની, સ્પર્શનથી છૂટો થતો,
કુદરત દીલોજાની વધુ વધુ તેમ વધાવતી. ૮૧૬
આતશના અંગાર પદ ભરું ત્યાં જન પાથરે,
કુસક અપરંપાર દુઃખે જાઉં ચરચરી. ૮૧૭
કુદરત સ્થાને સ્થાન વસંતફુલડાં વેરતી,
જરીક પદ ભરતા જ તૃપ્તીએ જાઉં ઠરી. ૮૧૮
પ્રથમ ઘાવ ગંભીર રૂઝાણો ન્હોતો જરી,
ત્યાં તો છોડી તીર કાળે બેઠાં કાળજાં. ૮૧૯
નિર્મળ રમ્ય સુવાસ કુદરતમાં કેલિ કરે,
ત્યા આ શ્વાસોચ્છ્વાસ સદાય સુખકર છૂટતા. ૮૨૦
સુયોગ વગડાવાસ, ઇંદિરા ઉત્સંગ લે,
—રાધાવરનો રાસ ! —મુક્તદશાસુખ માણતો. ૮૨૧
અંહવિઘાના[૩] ભાવ જાગ્રત થાતા જોગના;
પાડે પગલાં પાવ પરમ પ્રેમના પંથમાં. ૮૨૨
ભીને નયને, ભ્રાત, દૂરથકી દેખું બધું:
કાતિલ દરશે[૪] ધ્વાન્ત પુનરપિ છો ને પીડતો. ૮૨૩
ભેગું ચક્કર થાય દુર્જનના દેદારથી,
—શી રીતે સ્હેવાય રજનીપતિથી રાહુને ! ૮૨૪

અવણે ચસકા શૂળ વચનપ્રહારની વેદના,
હેવાનોની હૂલ હરદમ દિલમાં સાલતી. ૮૨૭
માનવ કંટક જાન દૂર કરી આ દેહથી
લીધી વગડાવાટ ચેતનને સુખ આપવા. ૮૨૯
અવણે મંગલ સૂર કોકિલા કલરવ કરે,
ભરી અમી ભરપૂર દેહભાન ભૂલાવની. ૮૨૮
પંખી પારાવાર રમતાં યોગી રસિકડાં,
દિલાવરી— દિલદારી સંગત એવાં સાધુની! ૮૩૦
ધનન ધનન ઘડિયાળ! ઘમ ઘમ વાગે ઘૂઘરા!
ઝાલરના ઝણકાર! સનાર સુરીલા છૂટતા! ૮૩૧
નહીં વિશ્વનાં વાદ્ય અમરભોમનાં વાદ્ય એ,
છે રે એ સૌ સાદ સ્વર્ગપંથની સૂચના! ૮૩૨
મોરલી મીઠી વાય, મૃદંગ મીઠાં તાન દે,
ઉદધિસ્વર અક્ષપાય[5] ગૂંગીધ્વનિ[6] જરિ છૂટતાં. ૮૩૩
જો ને ઝાકઝમાળ ઉજ્જવલતા આભે તરે!
દમકત વિદ્યુનમાળ વિમાન એવું ઊતરે! ૮૩૪
નંદનવન સમ બાગ ઇંદ્રભવન સમ ભવનમાં
અમરસમાં અંગાગ વચ્ચે વનિતા કો પરી! ૮૩૫

• ટિપ્પણ

૧ કિશોર અવસ્થા. ૨ સાવ અવલંબન શૂન્ય. ૩ બ્રહ્મવિદ્યા. ૪ દરિયો વડે. ૫ આલાપે, આલાપ થાય ૬ શૃંગાધ્વનિ ગિરિના પવનને માટે કવિએ વાપર્યું લાગે છે. વગેરે, વગેરે.

જે ચોપડામાંથી આ સોરઠા લીધા છે, તેમાં ૧૧૦૨ સોરઠાની નકલ છે; વિષયોના મથાળાં, કે એક વિષય પૂરો થાય અને બીજો આરંભાય તેનું સૂચન, કે એવું કશું જ છે નહીં; કવિએ એ બીજી વાર જોયા જ નથી: એટલે ઉપલા પસંદ કરતાં સંગ્રહકર્તાએ અનુક્રમમાં ફેરફાર કર્યો છે, અને એ છોડી દીધા છે, તે દર્શાવવાને દરેક સોરઠાની જમણી બાજુએ તેનો ચોપડામાંનો જ આંક મૂકેલો છે. એક બે ઠેકાણે અર્થ પ્રમાણે શબ્દ, જાતિ, વગેરેનો પણ કિંચિત્ ફેરફાર કર્યો છે. ટિપ્પણમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે બીજે કેટલેક ઠેકાણે પણ કેટલુંક વાંચનારે જાતે બેસાડી લેવાનું છે.

૬૦

સ્વ. ત્ર્યંબકલાલ મણિશંકર વિઠ્ઠલજી:

છપ્પા

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. જુગતરામ શંકરપ્રસાદ વૈદ્ય)

૧

પ્રભુની મોટાઈ કાંઇ ગજેથી ગવાય નાહીં,
લેખણે લખાય નાહીં--કાલાવાલા કરવા !
પ્રભુને ભૂલવા નાહીં કામ કરો શુભ કાંઈ,
પ્રભુની સહાય સાહી,—નીકળવું ફરવા !
પ્રભુતણા ઉપકાર ગણ્યા તો ગણાય નાહીં,
પ્રભુગુણ સૂઝે તેવા—ચિત્ત વિશે ધરવા !
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,-
વ્યવહાર કર્યા જાઓ પ્રભુ ન વિસરવા !

૨

પાપી પંડે પ્રભુ તારૂં એક વાર લીધું નામ,
તેવા પણ ગયા તરી, એ તો વાત નક્કી છેઃ
અપવારો ઉજાગરે અનાચારો કર્યાં પુણ્ય,
તેવા પ્રભુ તાર્યા તમે, ખાતરી એ પક્કી છેઃ
હું તો પ્રભુ તારાં ઘણાં ઘડી ઘડી નામ લઉં,
એકાદું તો સાચું હશે, એવી કાંક વક્કી છેઃ
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,-
વ્યવહાર કર્યા જાઓ—તરવું તું-થકી છે.

૩

તાવવાની તરખડ પ્રભુ તારે તજી દેવી
સહન ન થાય કળિ—યુગ કેરાં જનથીઃ
ખીચડી ચડતી હોય એક દાણો દાબી જોતાં
ચડી કાચી જણાય છે તુરત એ કણથીઃ
તેવી રીતે લાલતણો એક દાણો દાબી જોજે
તારા તરફ છે કેવો તન મન ધનથીઃ
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુ કૃપાએથી ખ્યાલ,-
તાવવાનું તજ, કહું વીનવી વચનથી.

૬૧

કવિ શ્રી દયારામ:

શામળી સખી

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઈ)

(૫૯)

પ્યારી મનાવાને કારણે રે મોહને મનમાં વાત વિચારી;
પ્રભુજી પોતે પધાર્યા રે સુંદર રૂપ સુંદરીનું ધારી. ટેક.
નવસાત વરસમાં, નવતમ જોબન, સ્વરૂપતણો નહીં પાર રે,
અંગ અંગ પ્રતિ આમન માધુરી, શું વર્ણું શૃંગાર ! પ્યારી૦ ૧
પીળી પટોળી પ્રેમદા, ને માલ કંચુકી કાળી રે,
મુનિજનને મન મોહ ઉપજાવે એવી આંખ આંજી અણિયાળી પ્યારી૦ ૨
નખશિખશોભા શી પેર વરણું, આભ્રણનો નહીં અંત રે
અનુપમને ઉપમા શી આપું, પાર ન પામે અનંતઃ પ્યારી૦ ૩
એવે અદ્દભુત રૂપે રામા રાધા સમીપે આવ્યાં રે,
ચકિત થઇ વૃષભાણુનંદિની ભાવ સહિત બોલાવ્યાં: પ્યારી૦ ૪
ક્યાં,રહો છો,સાખ,ક્યાં જાઓછો, શું છે તમારૂં નામ રે ?
ભૂલ્યા સરિખાં શું શોધો છો, કહો કોનું છે કામ ? પ્યારી૦ ૫
શામળી સખી છે નામ આમારૂં, ને વસિયે નંદગામ રે
જોવાને અર્થે જાશું અમો જ્યાં નટવર સુંદર શ્યામ: પ્યારી૦ ૬
કામિની મન-કાંઇ કપટે હું ખાળું નહીં તો નિશ્ચે એ જાશે રે,
મુજ કરતાં રૂપે છે રૂડી, દેખતાં લાલ લોભાશે: પ્યારી૦ ૭
રાધા કહે,સખિ,એ કારજ તમે, ભુલ્યાં કદાપિ નવ કરશો રે,
મળતામાં મોહન ભુરકી નાખશે, પૂંઠળ પૂંઠળ ફરશો ! પ્યારી૦ ૮
આપણે સાચો સ્નેહ બાંધિયે, લીજે પરસ્પર કોલ રે,
તમો કહો તે કરૂં અમો, તમો પાળો અમારો બોલ: પ્યારી૦ ૯
ફરી બોલ્યાના સમ ખાધા, ને વચન પરસ્પર દીધું રે;
પોતપોતાના મનમાં જાણ્યું જે ચતુરપણું મેં કીધું ! પ્યારી૦ ૧૦
શ્યામા કહે, " હું એ માગું તમે શ્યામ સમીપે ન જાશો રે;"
સખી કહે, " હું એ માગું તમે તેની ઉપર ન રીસાશો; પ્યારી૦ ૧૧
ના કહ્યા ના સમ ખાધા છે તે પાળો વચન થઇરાજી રે:"
—એમ કહી નિજ રૂપ પ્રકાશ્યું ! જોતાં જુવતી લાજી: પ્યારી૦ ૧૨
પ્રભુએ પ્રમદા પ્રસન્ન કરીને પ્રેમાલિંગન દીધાં રે;
વિજોગતાપ ટળ્યા, અધરામૃત બન્યો પરસ્પર પીધાં: પ્યારી૦ ૧૩
છુટયું મન, એકરસ થઇ બેઠાં, આનંદ ઉર ન સમાય રે;—
એ દંપતીની દાસી થવાને દાસ દયો ગુણ ગાય: પ્યારી૦ ૧૪

૬૨

રા. રા. દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર:

ક્ષિતિજ

(તોટક)

રસગુંજન ગોઠડિયો કરતા,
ઉરથી ઉર ભોગવવાને વસતા,
કંઇ કાળ તણા પણ કાળ ગયા,
અળગાં નહિ અન્તર તોય થયા.
અયિ ! વ્યોમવસુમતી વ્હાલભર્યાં !
તમ ઐક્ય અનુપમ ઉજ્જવલ આ
હરખી ઉર નેહભર્યો નિરખું,
પણ કાંઇ રહસ્ય નહીં પરખું :
કંઇ ગોઠ વસે તમ અંતરમાં ?
વળી મંજુલ મંત્ર કયો કરતાં ?
સ્વર એક કદી શ્રવણે ન પડે,
કંઇ ભાવ નહીં વદને વિલસે;
દિનનાથ ભલે ભ્રમણે ભટકે,
રજનીપતિની ગતિ ના અટકે,
નહિ તારલિયા સ્થિરતા સમજે,
નહિ મેઘ તણું મન વેગ ત્યજે;
પણ સ્વાસ્થ્ય ખરું તમ અંતરમાં,
નહિ મીટ મળે પળ એક અહા !
તમ મંત્ર સુણી જન કોઇ જશે,
ભય એ પણ અંતરમાં ન વસે;
પ્રણયી ઉરને ભય હો ન હશે !
નહિ જે ઉરમાંહિ વિકાર વસે,
નહિ હોઠ ભલે જરીએ ફરકે,
પ્રણયી ઉર તોપણ ગોઠ કરે;
વદને ન વદે પણ એ જ વદે,
શ્રવણે ન સુણે પણ એજ સુણે;
જગથી અળગા ઉર એ ક્રમથી,
સમજાવી રહ્યા શુચિ અન્તરથી;
પણ પાર હશે તમ ગોઠ તણો ?
તમ મંત્ર થશે કદિ પૂર્ણ અરે ?

ઉર સ્વાર્થ નહીં, તહિં પાર નહીં,
રહીં પાર શકે ફલસિદ્ધિ મહીં.
જગનાં સહુ શાસ્ત્ર સમાપ્ત થશે,
પણ 'પ્રેમપુરાણુ' ન પૂર્ણ થશે;
કંઇ વર્ષ પરે વહીં વર્ષ ગયાં,
અધુરી પણ એ રહીં પ્રેમકથા.
કવિઓ કહીં કાવ્ય અનેક ગયા,
રસિકો પણ કૈંક નિમગ્ન રહ્યા;
પણ એ રસ તો નહિ શુષ્ક થયો,
નવલો-નવલો હજી નિત્ય રહ્યો.
ઉર ભારતીનું નહિ ભેદ લહે,
કવિ પૂર્ણપણે પછી કેમ કવે?
રહીં એકજ અંગ રમી જનતા,
પ્રણયેશ્વર રૂપ વિરાટ સદા.
ઉર એ તમ સંગતિથી સમજ્યું,
નહિ ભેદકુતૂહલ કાંઇ ભજ્યું;
રસગોઠડી એ જ કર્યા કરજે,
હૃદયે કંઇ ભાવ ભર્યા કરજે.
પણ સ્થાન અરે! તમ ઐક્યતણું,
નહિ ધાવનથી પણ મેં નિરખ્યું;
કંઇ યત્ન કરૂં તમને મળવા,
પણ દૂર જ-દૂર દીસો હસતાં.
તમ મંત્ર સમુ તમ મેલન એ
રહીં નિત્ય સમીપ દગે દગને;
અધિકાર હશે નહિ અન્તરને,
સ્થલ સંગતિનું પણ કેમ જડે?
ઉરમાં અભિલાષ ન એ ય ધરૂં,
તમ પાર કદી મળવા ન કરૂં;
રસભેદ અગમ્ય સદૈવ રહો,
પ્રણયી ઉરમાં દિનરાત વહો.
લઉં શિક્ષણ હું તમ દર્શનથી,
કંઇ પ્રેમમહત્ત્વ શકું સમજી;
ફળ એ ઉરને કૃતકૃત્ય કરે,
પછી અન્ય નહીં અભિલાષ રહે-

૬૨

૬૩

અ. સૌ. દીપકબા દેસાઈ

રાજા દશરથની અંતઘડી

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

"કૌશલ્યા, સખિ, આજ આ હૃદયના ચીરા અરેરે થયા—
પ્હેરી વલ્કલ રામ, લક્ષ્મણ, વધૂ સીતા વને સંચર્યા !
પૂર્વે થૈ ગયું ઘોર કૃત્ય મુજથી, તે, હાય, આંખે તરે—
સાધુ દમ્પતીની વગાળ ઉરની, હા દેવિ, આજે ફળે ! ૧

(વસંતતિલક)

હું યૌવરાજ્ય પદ ભોગવતો હતો, ને
ગાળે જ કાળ વહતો જઇ સ્થાનસ્થાને,
લેઇ ધનુષ્ય મૃગયા રમવા જતો હું,
ચિન્તા હરિ મૃગને હણી મોજ માણું ૨

(ઉપજાતિ)

જલે ભગતો ઘટ હોય જેવો
દૂરે સુણ્યો ત્યાં કંઇ શબ્દ મેં તો,
હું વૃક્ષથી તે કળી ના શક્યું,
મહિષ ધારી ઝટ બાણ છોડ્યું. ૩

(અનુષ્ટુપ્)

'અરેરે ! ઓ હરિ !'—એવો શબ્દ ત્યાં શ્રવણે પડ્યો,
બન્યો હું બ્હાવરો, દેવિ, દોડી સત્વર ત્યાં ગયો. ૪

(શિખરિણી)

અને શું ત્યાં દીઠું—દિગ્મૂઢ ખરે હું બની ગયો
બિચારો કોઇ ત્યાં કુમળી કદળી શો ઢળી પડ્યો !
પડ્યો છે ઘા ઊંડો, અરર વહતી રક્તસરિતા—
ગળામાંથી બોલે કરુણ વચનો, 'હા ! થયું શું આ !'
'પિતામાતા મ્હારા મુજ વિણ અરે ઝૂરી મરશે—
જઇ વ્હેલા દ્યો ને જલ, જલ વિના કેમ જીવશે ?
પિતામાતાને લૈ તિરથ કરવાને નિસરિયો,
વિધિ રૂઠ્યો ત્યાં તો,—હત નૃપતિ ! તેં આ શું કર્યો ? ૬

(અનુષ્ટુપ્)

વીંધ્યો મેં અંક સુવાડ્યો, અંગોમાં કૈં વળી કળ,
ફરી ધર્મજ્ઞ એ બોલ્યો કષ્ટે કાઢી ઝીણો સ્વર ૭

'ભલે મૃત્યુ થતું મ્હારું કર્મયોગે સહુ બને,—
અંધ માતાપિતા કિંતુ અરેરે ઘોર આ વને !
પ્રભો, સોંપું હવે ચિંતા—તું સાચો વિશ્વપાલક,
ધાર્યું તેં તે જ થવાનું, મિથ્યા માનવ સુંપદ ૯

(માલિની)

સુરપતિગુણ ગાઇ વત્સ સ્વર્ગે સિધાવ્યો
શરમમર્ડી કુમાઠી આત્મ મ્હારો હેતારો;
જલ લઇ પછી છાનું વૃદ્ધની પાસ મૂકયું,
—"શ્રમનહિ મુખજિહ્વા કોણ છે રે ? કહે તું !" ૧૦

(ત્રુટિત)

દુઃખદ વાતને કેહવી પડી,
જરાક એ ગયા સામળી છળી.
ભુલું ભુલું હું તો માર્યો માગતો
કરગરી વધો આંસુ સારતો—— ૧૧
'અરર પુત્ર તો નાં શકું હું,
પણ હવે જ હું પુત્ર તો થઇ;
ગણું પિતાજનેતા સમા સદા
—વચનના ખરા રાખવો સદા.' ૧૨

(અનુષ્ટુપ)

'આશાનંતુ ત્રુટયો, રાજા, કહે શું જીવવું હવે,
અજાણ્યા આંધળા ધાનો રોષ ના ધરિશે લવે.[1]
કિંતુ કર્મ કરે જેવાં તેવા ફલ જ સાંપડે,
ક્ષમા અમારી ના ચાલે, તું યે સુતવામે મરે.' ૧૩

(શાલિની)

ના—ના પીતું અંધ યુગ્મે જ વારિ,
ના સત્કારી યાચના લેશ મ્હારી.
નીસાસોમાં એ ય ત્યાં પ્રાણ ત્યાગે,
ત્રણે સાથે કાય એ અર્પી આગે.[2] ૧૪

(અનુષ્ટુપ)

ઘણાં વર્ષ વળાં, દેવિ, વીસર્યો એહ શાપને,
આજે વીમર્યો એ વર્ષો ફરી એ જોઇ પાપને.[3] ૧૫

(શિખરિણી)

ખરે છે આ શાપ્યા નિયત મુજ મૃત્યુતણો હવે,
અરેરે બન્નાશા[4] છે, તર હવે "શાંતિ ન લવે.

1 લવ પણ 2 આગમાં 3 એ હત્યાકૃત્ય ૨૫ પાપને 4 હનાશ, છેક જ નિરાશ

"ક્ષમા અમારી ના ચાલે તું યે સુતવાંસે મરે"

પૃ. ૨૨૨ સામે.

ગુ. પ્રિ. પ્રેસ.

હવે શાને કાજે કદિય ફરીં જો રામ ન મળે?
ગણુ શ્વાસે શ્વાસે,– કરુ ઝટ યમાલિંગન[૫] મળજે!" ૧૬

(અનુષ્ટુપ્)

મધ્ય રાત્રી વીતી ચાલી રાય સ્વર્ગ સિધાવિયા
અજાણે થૈ ગયો'તે ઘા તો યે આ ફલ પામિયા ૧૭

(શિખરિણી)

'કરો તેવું પામો" જગતપતિનો ન્યાય સબળો,
કરો કારી બીજા અવર દુભવો તો દુખ રળો,
પ્રભુ પોતે જેને શિશુ બનીં પિતા પૂજ્ય ગણિયા,
ન તેને યે કાજે નિયમ દૃઢતામા લવ ચળ્યા ૧૮

---

૫ યમનું આલિંગન

૬૪

૨૫. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ

અજીર્ણઆરતી

(કાન્તમાલાને માટે મોકલનાર રા. રા. સંતોષરામ દેવશંકર ભટ્ટ)

(આરતી)

જય ચૂરમેશ્વર ચાટક, જય લાડૂભટજી,
મહારથી મહાનસના, અરજ સુણો ઝટજી—જય દેવ! જય દેવ!

પ્રસિદ્ધ લડુકપંથ, છે ઘેંશની માતા
સેવન કરતા થાના અતિ રાતામાતા—જય૦
સુણી ચોરાશી નામ હરખ જ બહુ પામો,
આગળના એ ટકો જમવાનુ વામો—જય૦
અધમોદ્ધારણ માટ ગ્તો ગમ્યો છે,
ત્રિપિંડીથી ત્રણ લોક મોક્ષ જ દાખ્યો છે—જય૦
એક થકી દશ પાચ લાડુ દાળ વિના
આપ જમો છો પ્રીતે કુંડળીયુન ધીના—જય૦
વીશે અર્ધાહાર આપતણો જાણું,
પાણી પી પચ્ચીશે ભરો ફરી ભાણું—જય૦
પાપડ શાક અથાણું જમવા નહિ ગણ્જી,
સુણી "વિપ્રોને લાડૂ" માગો છો ગાજી—જય૦
ધીંગાણું ઘણી સાથ બાથ ભરી કરતા,
પ્રસાદ નવ દે પાળ્ળ ચિંતા નથી ધરતા—જય૦
થાના પૂર્ણાહાર તાણ કરે કોઇ,
પાચ જમો છો પ્રીતે તેથી રહુ મોહી—જય૦
પંપાળીને પેટ ઓહીયા કરી ઉઠો,
ઘેન સહિત નયણુથી આપ અધિક તુઠો—જય૦
પાચન પળમા થાય એ શક્તિ બાગી,
જઠરાગ્નિના બળ પર જાઉં બલિહારી—જય૦
મોદક વાર ત્રિપિંડી તિથિનું વ્રત કરશે,
પરમેશ્વરને ભજતા સહજ ઉદર ભરશે—જય૦
આ આરતી જન કોઈ લાડૂ જમી ગાશે,
અજીર્ણ તો નહિ થાશે, યૌવન લંબાશે—જય૦
વૃત માકરની સાથ ભામ શ્રાદ્ધ આવ્યો,
ગોધૂમપૂર્ણ નિધિએ મહિમા પ્રગટાવ્યો—જય૦

૬૫

રા. રા. દેસળજી પરમારઃ

વિષાદ છાયા

(અનુષ્ટુપ્)

અણુના ઢગલા ઊડી આવરે અવકાશને,
સ્મૃતિની ડંખમાલાઓ રીબવે રસ–આત્મને.

સારી યે સૃષ્ટિ આ હૈયે ઉત્સવે રમતી હતીઃ–
ગઇ એ!–એટલા 'હું'ની શી ભ્રમંકરતા રહી!
પડ્યા આ સહસા પંથે ઓળા ઘોર વિષાદના,
અટૂલું ચિત્તપંખીડું દેખે લેશ ન સાંત્વના.
ફૂલડું તુટતાં એક સૂતી નિસ્તેજ પદ્મિની,
અધૂરા સ્વપ્નની સંગી જાતાં મ્હારી ય એ ગતિ.
વાયુવંટોળને કોપે ભાગ્યું છેક વિમાન જો!
કઢંગા કટકા લાખ છૂટા ને હેતુહીન હો!
અનિદ્રા ના, સુષુપ્તિ ના, ના આ અંતર–જાગ્રતિ,
પ્રેમના પ્રાણ વિહોણી આપે ગળતી જાતડી.

સૂર્યની તેજધારાઓ વર્ષતી સ્થિર નૃત્યમાં,
વધે ઘટે શમે પાછી જાગે નિયતિચક્રમાં.
જાણું જે છાયડા આજે કાલે રમ્ય ઉજાસ તેઃ
ઘડીના સૌ વિકારો એઃ મ્હારો નિત્ય વિકાસ છે.
પૂરવા કલ્પનાસૃષ્ટિ વધંતી આત્મ–રિદ્ધિમાં
મથું છું હું સુખે દુ:ખે સાચી જીવનસિદ્ધિમાં.

૬૬

સ્વ નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

શાપસંભ્રમ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા ત્ર્યંબકલાલ પ્રભુરામ ભટ્ટ)

(વસંતતિલક)

આ તર્ફ મઞ્જુલ સ્વરે રમતું વહેલું,
સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી,
મેદાન લીલું વચમાં પડયું વિસ્તરેલું,
ઊંચે હિમાલયતણાં શિખરો ગુલાબી.

(અનુષ્ટુપ)

સુગંધી વાયુની ઠંડી લહરી મંદ વાય છે,
મધુરૂં મધુરૂં ત્યાંથી વિહંગો પણ ગાય છે

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આવી ત્યાં મૃગયુગ્મ બાલવયથી સાથે વસેલું ચરે,
ખેરે ઝાકળબિંદુઓ તૃણથકી, સાનંદ કૂદે ફરે,

(સ્રગ્ધરા)

ગ્રીવાભંગે નિહાળી અવર ગમ અને ચિત્તમાં હર્ષ પામે,
શૃંગો શૃંગોની સાથે ભરવી ભરવીને થાય છૂટાં, ઉગામે.

(અનુષ્ટુપ)

થયો ભિન્ન મનોભાવ તણાયા રસરેલમાં,
બદલાવા ધીમે લાગી ક્રીડા આ રતિખેલમાં.

(શિખરિણી)

વિલોકીને ઢૂક્યો વિકૃતિનિવશે સ્પર્શ કરવા
ખમી ત્યાંથી વાગી અસમ જવથી ફાળ ભરવા,
પડ્યો પૂઠે આ યે ઝટ પ્રિયતમાને પકડવા,
નથી દેતો છેટું અધિક હતું તેનાથી પડવા

(અનુષ્ટુપ)

અજ્ઞાનયૌવના એ તો લજ્જા પામતી બાલિકા
કોમલાંગી હતી જેવી મુકુલિત મૃણાલિકા.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

દોડી નીર ઝરા તરો ફરી ફરી મેદાન ઝાડી વિશે,
વારંવાર પ્રવેશ ગમ્ય કરતાં આવેલ પ્હાડી વિશે;
નાખી પાછળ દૃષ્ટિ તો હજી સુધી પીછો નથી છોડતો,
દીઠો મારુતવેગ આગળ વધ્યો ઉત્સાહથી દોડતો

(અનુષ્ટુપ્)

સુકુમાર બિચારી હા ! એ તો થાકી ગઈ હતી,
નિરુપાય પછી ઊભી સ્વસ્થાને જ રહી હતી.

(દ્રુતવિલંબિત)

અવિરત શ્રમથી બહુ હાંફતી,
શરમ ને ભયથી કંઇ કાંપતી;
નિકટ આવીં ઉભો મૃગ ફૂલતો,
વિનયથી મદની મહીં ઝુલતો.

(અનુષ્ટુપ્)

ભય સંકોચ ને લજ્જા થયું સૌ દૂર તત્ક્ષણે,
સસ્મિત પ્રેક્ષવા લાગ્યાં ઉભયે સ્નિગ્ધલોચને

× × ×

(અનુષ્ટુપ્)

સુસવાટ થયો મોટો ઘટામાં દૂર ઝાડની
ને પડયો પડઘો એનો તળેટીમહીં પ્હાડની.

(શિખરણી)

કુરંગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસચકિત,
પડયો ત્યા તો નીચે નર વિકલ નિઃશ્વાસસહિત;
કલેજું વીંધાયું શરપતનથી કૃષ્ણમૃગનું,
શકાયે ના જોઇ અહહ ! હૃયની દૈન્ય દગનું.

(અનુષ્ટુપ્)

સોહામણો શિકારી એ ઝાડીમાંહીંથી નીકળ્યો
ઉતાવળે પદે એ તે મૃગયુગ્મભણી વળ્યો.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મૃત્યુદ્વાર સમીપ એ હરિણીને નિઃશ્વાસ નાખી જુવે,
જો કે વાણી નથી મનુષ્ય સરખી, અસ્પષ્ટ તોયે રવે;
આંસુ જાય વહ્યાં ભર્યાં નયનથી ચોધાર, તે કો લ્હુવે ?
દેખી ધીરજ વ્યાધનું હૃદય આ ભેદાઇ જાતું પુરે.

(અનુષ્ટુપ્)

ત્રૂટતા ત્યા રહ્યો જોઈ છેલ્લા શ્વાસ જ બેયના,
ગઇ જામી અને તેના અંતર્મા તીવ્ર વેદના;

(વંશસ્થ)

'કરી શરે આ મૃગનું વિદારણ
થયો અરે દંપતીનાશકારણ;
વિચાર કીધો નહિ મેં નરાધમે,
અનંગ જોયો જ નહીં કુરંગમે !

"ડરુ છુ, ભય પામુ છું જોઇને આજ આપને"

વસન્ત વિજય

ગુ. મિ. પ્રેસ.

પૃ ૨૨૮ સામે.

૬૭

રા. રા. નાગરદાસ અમરજી પંડયાઃ

કુન્તી અને દિવાકર

(અનુષ્ટુપ્)

'આવશે દેવ, ' દુહિતર, મંત્રજપ કર્યા થકી',
પીડતું એ મુનિવાક્ય બાલાના મનને બહુ

(મંદાક્રાંતા)

ધીમો વાયુ ફરફર વહે વિશ્વની પાંખ હાલે
વિકાસીને વદનકમલો સૂર્યજ્યોતિ નિહાળે,
વીત્યું દિવ્ય સ્મૃતિ જગતનું સૌખ્યભીનું પ્રભાત,
આનંદેથી અધિક વિકસે અંતરે પ્રાણી માત્ર.

(શિખરિણી)

ઉભી બાલા હર્ષે ઘડિ ઘડિ વિચારે મન વિશે–
કદાપિ શું એવું મુનિવચન સાચું હઇ શકે !
અરે, આદિત્યો શું કદિ ય મનુ–આવાસ ઉતરે ?
અને એ તર્કોને લઘુ હૃદય વારી નવ શકે.

(અનુષ્ટુપ્)

પરિણામ વિચારે ના, શાંતિ શંકાતણી ચહે,
કુમારી મુગ્ધ બાલા એ સહસા કાર્ય આદરે.

(વસંતતિલક)

સ્નાને પવિત્ર થઇ આસન વાળી બેસે,
ભાનુ તણો પુનિત મંત્ર ધીમે જપે છે,
પૂરો હતો નવ થયો જહિં મંત્રજાપ
ત્યાં તો ધસ્યો હૃદયમાં ભયનો પ્રતાપ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વાયુ સ્તબ્ધ ગયા, જલો સ્થિર થયા, પત્રે ય હાલે નહીં,
વ્યાપ્યું કેવલ તેજ તેજ સઘળે, આ તે થયું શું અહીં !
સંકેલાઇ સમસ્ત તેજ ક્ષણમાં બાલાતણા વાસમાં;
તેજસ્વી જન કો ઉભો જઇ દિસે મુગ્ધાતણી પાસમાં.

(શિખરિણી)

મિચાયાં નેત્રો જે સહન કરી એ તેજ ન શક્યાં,
છુટ્યાં અંગાંગેથી અપરિમિત બિંદુ જલતણાં.
ભુલી આત્મા જાણે નિમિષભર બાલા જડ બની,
શ્રુતિ ચક્ષુ હૈયે વિફલ પણ સંજ્ઞા ત્યજી નહીં !

(અનુષ્ટુપ્)

જોઇ એ સ્થિતિ મુગ્ધાની સવિતા સાંત્વના કરે,
મધુરી વાણીથી શુદ્ધ બાલાને મંત્રદાન દે.

(ઉપજાતિ)

કદીક કાલે ભય દૂર થાય છે,
લજ્જાતણા વર્ણ મુખે ભરાય છે,
ના તે લહે કૈં સુરમંત્રમર્મને,
તોયે શ્રુતિ એ મધુરી જણાય છે.
વાતાયનેથી જરિ બ્હાર જોતાં,
પુષ્પો ખીલેલાં નજરે પડે છે;
કેલિ તથા ગુંજન ભૃંગ કેરૂં
મનોર્મિને પોષણ દે અનેરૂં.

(દ્રુતવિલંબિત)

રવિ વદે, " અલિ, જો કમળો બધાં
વિકસતાં નિરખે પ્રિય ભૃંગ જ્યાં;
કમલિની, રસપાન કરાવની–
ભ્રમર આ હું ઉભો અધીરો બની '

(અનુષ્ટુપ)

મુગ્ધના તર્કે, સુશ્રોણિ, હૃદયોર્મિ વધાર્વી દે,
આમંત્રિત અતિથિના અંગાંગે રસ છાય દે."
બોલી ત્યાં શું શકે મુગ્ધા લજ્જાવર્ણી ઉભી રહી,
યૌવનોર્મિય ઉછળી દેવદૃષ્ટિ ફળી રહી.

(માલિની)

કદિ ન અનુભવેલો ભાર હૈયે ભરાય,
રસ રસ ક્યહિંથી યે અંગમાં ઊભરાય;
રવિસુરખ તેજે ચંદ્રનું બિંબ સોહે,
હૃદય ધબક જાણે સુંદરીવક્ત્ર મોહે !

(પુષ્પિતાગ્રા)

જઇ દૃગ ચળક્યાં સ્મિતાંશુહાસે
રવિ દૃગ તેજ વિશે વળ્યાં વિલાસે;
અમર પણ બન્યો અધીર લુબ્ધ
કર યુગલે લલના ગ્રહી વિલુબ્ધ.

(ઉપજાતિ)

ચંદ્રાનને રંગતરંગ ચાલે,
વિલોલ શાં લોચન મત્ત મ્હાલે;
કપોલકે ક્ષત સામસામા
થયા, ગયા, ધૈ મધુરી છટામાં.

(અનુષ્ટુપ્)

આખરે અધરો બેના એકમેક રહ્યા પીડી,
હૃદયો જે હતા બે તે એક ભાવે ગયાં ગળી.
મહત્તા સર્વ ભૂલીને લઘુના પ્રેમને વરે,
ધન્ય! કુન્તિ મહાભાગે! સૂર્યનું હૃદયે હરે!

૬૮

રા રા "પથિક"

સોનબા

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા 'તા,
ઘરદેશ માબાપ નાશી ગ્યા 'તા,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામાં સોનબા એકલા !

(અનુષ્ટુપ)

કાશીક્ષેત્રે કરી યાત્રા ફર્યાં બ્રાહ્મણબ્રાહ્મણી,
ઘણા યે પંથને કાપી થયા પામે સ્વગામની

(વસન્તતિલ-)

રસ્તે હતું અખડ ખેતર વામ બાજુ,
ખૂણે હતું વડનું વૃક્ષ વિશાળ તાજું;
તાપાર્ત્તના સકલ તાપ શમાવવાને,
ઊભૂં ઉદાર જીવતું શુભ છત્ર જાણે.
તેના પુરાણ પણ સુંદર થાળ પાસે,
એકાદ બે ઉપર ડાળ દઇ ઉગેલો,
કારુણ્યમૂર્તિ સમ આક હતો ઉગેલો,
જે શ્વેતપુષ્પ ઝુમખાથી હતો ભરેલો.
મધ્યાહ્નનો સમય હાવ થઇ રહ્યો 'તો,
આકાશમાં શિર પરે રવિ જૈ રહ્યો 'તો,
ને તેથી તાપ ઉકળાટ અતિ થતા, ત્યાં,
થાકેલ એ સ્થવિર વૃક્ષ તળે વિસામ્યાં.

(ઉપજાતિ)

થડે અઢેલી દ્વિજ કાંઇ બેઠો,
સમાર્યાં લીધાં પછી દોરી લોટો,
સૂના કુવાથી જલ ખેચ્યું લીધું,
તૃષાર્ત્ત બેએ મધુરૂં જ પીધું
તૃષા શમી, શાન્ત થયાં, છતાં એ,
સ્થાને થતાં વ્યાકુલ તો જણાયે,
સ્મશાન શું આ સ્થલ ગામનું હા'
જ્યાં દાહ દીધા પ્રિય પ્રેમીઓના

સંબંધીં કો શબ્દ કરે વિલાપે,
દુઃખી સ્થિતિ વર્ણવતું બળાપે,
એવા અહીં કૈં ઝણકાર વાગે,
છાતી વિશે શો અરરાટ જાગે !

(હરિણી)

વટતરુ રડે ? કૂવાનાં કે રડે જલ ? ખોલમાં
ગરીબ વિસર્યાં પારેવાંના હશે શું વિલાપ વા ?
વટ ઉપરનાં પંખી દુઃખે ફરી ફરીં શું લવે ?
અરર રડતું ચાળું આ કે શું આક-તરુ રુવે ?
ઘડિભર કરી એવી એવી ઉરે કંઇ કલ્પના,
કઠિન પણ એ હૈયાં જૂનાં જુવે નવ સાંત્વના;
નયનજલનાં વૃદ્ધાગાલે સર્યાં દૂય બિંદુડાં,
અધર ધરડા ધીમું તો ગે વદ્યા–'મુજ સોનબા !'

(મંદાક્રાંતા)

એ જોડાંને અતિ પ્રિય હતી સોનબા એક પુત્રી,
સૌથી છેલ્લી, પ્રિય પણ બધાથી પિતામાત કેરી;
પૂરેપૂરાં ઉભય ઉરનાં લાડમાં ઊછરી એ,
ભાઇ આઠે તણીં વિવિધ ને કોડીલી ચાકરીએ.
યાત્રા કાજે વડીલ નીકળ્યાં તે ક્ષણે ચૌદવર્ષી,
આજે વીત્યાં ઉપર વરસો બે વધુ સોનબાનાં;
જાણે વૃદ્ધો ગૃહ પુગીં જઇ લગ્ન લૈએ જ તેનાં,
એ માટે તે યુગલ હૃદયો નિત્ય ચિંતા કરંતાં.
શું જાણે એ નથીં જગ પરે સોનબા આજ પુત્રી,
શી રીતે એ કલપી જ શકે કે અહીં એ દટાઇ !
ના ના છૂપી પણ જગતમાં ઊઘડે કૈંક વાતો,
છૂપાં પાપો અકળ વિધિએ થાય આપે છતાં તો !
વૃદ્ધા ઊઠી ગઇ સમીપ ત્યાં આકની, ને પછીથી,
પુષ્પો ફૂળાં જરઠ કરથી સ્પર્શવા જેવીં લાગી;
શબ્દો ત્યાં તો કરુણ કરણે સાંભળી ધૈર્ય હારી,
હૈયે ત્રૂટી સ્વર વળી લીંધા પુત્રીં કેશ પિતાની.

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગયા 'તા,
ઘરડેરા માબાપ કાશી ગયા 'તાં,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામાં સોનબા એકલાં !

(મંદાક્રાંતા)

શબ્દે શબ્દે શ્રવણ કરતી સ્તંભતી ચોકી વૃદ્ધા,
બોલે આ શું ? કવણ ? ન કશે ! આંહિ હા ! સોનબા ક્યાં !
ત્યાં તો વૃદ્ધે પણ કર જરા આકપુષ્પે અડાડયો,
એ વાચા, એ સ્વર પરિચિતે તે ય પૂરો ડરાયો.
બે યે વીલાં હૃદય સમજ્યાં સોનબાનું અનિષ્ટ
બંને ઉઠયાં ઝટપટ જવા ઘેર, ને જાણવાને
પૂરેપૂરૂં શિર પર હતું જે કંઇ તેહ કષ્ટ,
—ત્યાં તો વાયુલહર ગુંજતી ઉચ્ચરી વાણી સ્પષ્ટ !

(શિખરિણી)

અરે માઠી ત્હારૂં કદિ જ નહિ વાત્સલ્ય વિસરે,
લડાવ્યાં જે લાડો નહિ ભુલું પિતાજી કદિ ઉરે;
થઇ મોટી સૌના ઉપર હતી કોમલ બની,
કસાઇ ના કાયા તમ સઉ તણા સ્નેહ અતિથી.
તમે ને એ બંધુ વડીલ ખસિયા સાત, પછીથી
રહ્યાં હું ને બંધુ લઘુતમ, હતો જે પ્રિયમતિ.
વધૂએ તેને તો કળવી કળવી આળ ભરવી
ભમાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ ક્રૂર અરિ.

(હરિણી)

વધુ વધુ દીધાં બંધુસ્ત્રીએ સહ્યાં સઉ કષ્ટ તે,
મૃદુલ કરથી કાણે બેડે વહ્યાં જલ કૂપથી;
વગર રસોએ એકે એકે વહ્યાં, પ્રભુ, કાષ્ટ મેં,
દિવસરજની બેઠે ગાળે દળ્યા દળણા મથી.

(અનુષ્ટુપ્)

ગૌરીના વ્રતમાં આપ્યું ભાભીએ ચીર પ્હેરવા,
સહાસુખે ગ્રહ્યું કાંઇ કહે ભાભી, 'વ્રત ટોળ્યું' આ.'

(ઉપજાતિ)

અને ગુન્હો એ શિર મેલી ભારે,
અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી ત્યારે;
ખીજે ભરાઇ ધુધવાઇ ભ્રાતે,
કહ્યું પિયાને, 'દઉં દંડ કહે તે.'

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી ફોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
વદી અધમ, " આ રંગો એને રુધિર જ ચૂંદડી."
અરર વદતાં એવું એની ન જીભ તુટી પડી !
અરર મુજ ભ્રાતા કેરી શે મતિ ગઇ'તી ખુડી !

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પણ કરી શકી કાર ન જરી,
બધી યે મારી ત્યાં કરી વિનવણી વ્યર્થ નિવડી;
હતી ઉભી માથે ત્રિય નહિ જ એ ડાકણ ભુંડી,
મને બંધુ ભાભી ઉભય મળી છુંદી પુરી કરી.

(અનુષ્ટુપ્)

બ્હેનના રક્તથી રંગી બંધુએ ભલી ચૂંદડી,
પૂરાયા કોડ ભાભીના, દાટ્યું દિલ રડે અહીં.

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા' તા,
ઘરડેરા માબાપ કાશી ગ્યા' તાં,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રંગેલી ચૂંદડી,
બગડામાં સોનબા એકલા.

૬૯

રા. રા. પરમાનંદ મણિશંકર આપજાદર:

વસંતની કોયલડીને

(મિશ્ર હરિગીત)

કોકિલ! વેણુ ખોલજે!
ઝલકે અનિલ ઝબોળજે!
મધુરસ ભરી,
મુદ મન ધરી;
ઉરમાં અમી રસ ઢોળજે!
જન કૈક દુઃખાબ્ધિમહીં ડૂબી ગયાં,
બન્નારાથી કદુફળ જીવનપંથે થયાં;
ત્યાં ઉગતાં સુપ્રભાત જેવી, આશને ઝળકાવજે!
પ્રિય કોકિલા! ત્હુજ કૂંજનથી, મુદ મનસદનમાં લાવજે!

વાસંતિ વાયુ વ્હાય છે,
પરિમળ વહી પ્રસરાય છે;
વન ફુલ ફુલે,
મદભર ઝૂલે,
જગ રમ્યતા સુહાય છે;
હર નૂતનરંગ-ઉમંગથી છલકાય છે,
ધ્વજ વિજયનો બ્રહ્માંડમા ફરકાય છે;
તેમા રસાળની ડાળથી, ત્હું મધુર સ્વર ઝંકારજે!
પ્રિય કોકિલા! ત્હુજ કૂંજનથી, ઋતુરાજને સત્કારજે!

દેવી દિશા ઉમંગથીઃ-
રંગી અનેરા રંગથી,
સરસર સરે;
જગપટ પરે,
ઓપી પ્રભામય અંગથી;
રાચી રમે રામે અનુપ વિલાસથી,
ઝળહળ વિમળ, જળસ્થળ કરે ચોપાસથી;
દેશીતથી પદતાળોમાં, સ્વર લાલ ત્હારો પ્રેરજે!
પ્રિય કોકિલા! ત્હુજ કૂંજનમાં, મધુ દિવ્ય સંગીત રેલજે!

૬૯

નંદનવનેથી ઉતર્યાં,
દેવી વસંત પ્રભમયો;
રસ રેલતાં,
નભ ખેલતાં;
ઉદધિ તણા ઉદરે સથી,
પદ્યોષ જનમન, ગગન તટ વ્યાપી રહ્યો,
રસપૂર્ણતાના કિરણે, રવિ વિશ્વમાં દીપી રહ્યો;
તું કંઠનો મંજુલ ધ્વનિ, ઉલ્હાસપૂર્ણ વહાવજે!
પ્રિય કોકિલા! તુજ કૂંજનથી, અમીરસ ઉરે ઉછળાવજે!

શિશિરને દંડાવતી,
ગગનાંગણે છૂપાવતી;
— — શીતતા હરી; -
લલિતા ભરી;
જગને વસંત દીપાવતી,
રસ ચેતને જો! દિવ્ય જ્યોતિ ઝળહળી,
તરુ, પલ્લવો, ફૂંલો, લતાને ફળ વળી;
ઉત્સાહ નૂતન પૂરવા, મધુરવ તહીં રેલાવજે!
પ્રિય કોકિલા! તુજ કૂંજનથી, મૃદુતા બધે ફેલાવજે!

સાહિત્ય સંગીત અંગનાં,
ગુંજારવો હા! ભૃંગના;
મધુરસ ભરે,
રસબસ કરે,
કલરવ મીઠા વિહંગના,
આશિર્વચનથી સૌ વસંત વધાવતા,
નિજ રવથકી સ્નેહાર્દભાવ જગાવતા;
કવી સ્તોત્ર દિવ્ય વસંતનું, તુજ ઉર્મિઓ ઝળકાવજે!
પ્રિય કોકિલા! તુજ કૂંજનથી મનુહૃદયને ચળકાવજે!

પ્રેમી અરે! રીબાય છે,
અંતર દુઃખે દુભાય છે;
નીર ખુબ ભરી.
નયને ઝરી;
કુમળાં હૃદય કરમાય છે!
આશા નિરાશા મધ્ય પ્રેમી લટકતાં,
ઝખ્મી જિગરમાં દુઃખ કંટક ખટકતાં;

દુઃખી હૃદયના દુઃખના સંતાપ ત્હું વિસરાવજે!
પ્રિય કોકિલા! ત્હુજ કૂજનમાં, પ્રણયાર્દ્રતા પ્રસરાવજે!

સુદ અમ હૃદયમાં છાઈ દે!
સંગીત રસ બસ પાઇ દે!
મધુરવ ભરી,
અમીરસ ઝરી;
આનંદકેરી વધાઈ દે!
સૌ જનહૃદયને પ્રેમપાન કરાવીને;
ત્હુજ ટહુકડે શાન્તિ અનેરી ધરાવીને,
સ્વર્ગીય મંજુ સ્વરથકી, જગમાં મધુરતા છાવજે!
પ્રિય કોકિલા! ત્હુજ કૂજનથી પ્રભુતા પ્રકાશ પ્રકાશજે!

૭૦

સ્વ. આણુશંકર પ્રેમશંકર શાસ્ત્રીઃ

ચિત્તસ્વભાવ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. અમૃતલાલ આણુશંકર વૈદ્યશાસ્ત્રી)

(૫૬)

હરિણુ મન મારૂં રે ભવાટવીમાં ભટકે
સદ્દગુણથી બાંધું રે ત્યાંથી પાછું છટકે! ધ્રુવ.
યૌવનનું અંધારૂં ભારે તેમા શું દેખાય?
સન્મારગને સાવ તજીને વિષય વિષે લપટાય
હરિણીની સાથે રે રમે લાખો લટકે! હરિણુ૦
મૃગતૃષ્ણા દેખીને તરસ્યું જળ પીવાને જાય
હરિયું કાઢી હેરાન થતાં પણ પાણી ક્યાંથી પીવાય?
હજી હડકાયું રે જુવો ને ક્યા અટકે! હરિણુ૦
લીલું ખડ દેખી લલચાઈ આંખ મીંચીને ખાય,
પાણી વિનાના ઉંડા કુવામાં પડતાં પછી પસ્તાય,
વેલાને વળગી રે અધર ઊંધું લટકે! હરિણુ૦
મારે છલંગ નિસરવા બાહિર તેમ વધુ સપડાય,
કોટિ કંટક કાયામા લાગે થાય પીડા હાય હાય!
સુખ ક્યાથી પામે રે-કાંટા રગ રગ ખટકે! હરિણુ૦

૭૧

રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરઃ

વિરહનું આંસુ

(૫૬)

ક્યાં ય ઉર થરપે* નવ મ્હારૂં, રે પ્રભુ, હું તે કેમ જિગર હારૂં!

ઝરમર ઝરમર આ ઝરી ર્‌હે છે વાદળિયું ઉર ભોળાં;
મંદ મંદ ગતિ રમે અનિલ આ એકલ વણ્ય મળી રોળાં:– પ્રભુ૦ ૧

કૂજે કોકિલ ઘડિ ઘડિ વિસમી અધિક અધિક રઢિયાળું;
મ્હોર ફળી ફુલ સ્નિગ્ધ વેલ તરુ વ્હે ન વહે મદ વારુઃ– પ્રભુ૦ ૨

સંધ્યા, તુજ આ ભભક અનેરી ચમક જ ઘેરી ચલાવે;
સુતનુ કુરંગી વત્સથી ખેલતી સ્મૃતિસણકા સળકાવેઃ– પ્રભુ૦ ૩

હાય! દિવસ આવો જ હતો એ સાંઝે આમ ખીલી'તીઃ
અમે ચાંદની તે પછી ઉજળી નદીવાંકે પીધી'તીઃ– પ્રભુ૦ ૪

છે એ સંધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરંગી, કોકિલ;
એ સૌંદર્યઅમી પણ–જાતાં એક–બન્યું વિખ કાતિલ!
પ્રભુ હું તે કેમ જિગર હારું રે ક્યાં ય ઉર થરપે નવ મ્હારું! ૫

*. ટિપ્પણ. પૂના, ૧૯૧૭; ફાગણ માસનું માવઠું સ્હવારે કરાં સાથે, પાછલે પ્રહરે અને લગભગ સંધ્યાકાળ સુધી આવણના સરવડિયાં જેવું.

થરપે, તૃપ્તિ પામે. કાઠિયાવાડી ભજનોમાં આ શબ્દ જોવામાં આવે છે; કદાચ રેકની આખી લીટી પણ બની હોય.—મદ, આમોદ; વારુ, રુચિકર; સાંઝે, સાંઝ પણ.

૭૨

કવિશ્રી ભાલણ :

કાદંબરીમાં પ્રકાશતો અનુમરણનો ઉત્સાહ.

(કાન્તમાલા માટે મો વનાર રા રા કેશવલાલ હ ધ્રુવ)

(૫૬)*

ચંદ્રાપીડ દીઠૂ ગતપ્રાણ, પૃથ્વી પડિયૂ મૃત નિર્વાણ
દેખ્યા સહસા ' આ શૂ ?' કહિ, ધ્રુજિ તન, વિરહિ વપુ દહિ
ઊઘિ મુખિ પડિ તે જિહા, મદલેખાઇ ઝાવી તિહા.
પત્રલેખા જોઇ અડવડી, મૂર્ઝા ખાઈ અવનિઇ પડી.
મદલેખા ઇ કરિ આક્રંદ, દીન ધામણી દીસિ મદ.
' હા હા નાથ ?' કરી નિરોય, સ્વામીના મુખ સાહામૂં જોય.
કાદબરીનિ વળી સાન. નિશ્ચલ મૂઢ થઈ રહી સ્થાન.
રાના મુખ ઉપરિ મુખ ધરી સ્તભી દૃષ્ટિ રહી સુદરી.
નીસાસુ જાણી વીસર્યું અથવા ક્રોધ તે ઉપરિ કર્યુ
અરણ્ય વદન જાણી શૂ શશી ગાહુ રહ્યુ છિ પૂરણ ગ્રસી.
પરશુધ છેદી વલ્લી જિમ, અધરપલ્લવ કરમાણા તિમ.
જાણી શ લિખી પૂતળી, ઓની ચચળતા ઇ ટળી

એ દેખી સખીની રીતિ મદલેખા ઇમ બોલી પ્રીતિ.
બોલી, સખી ' કા થઇ અચેત ? અકસ્માત કો વલગુ કેત ?
નવિ બોલિ. આસૂ નવિ પડિ. હીણુ જાણ્યુ તુઝ હઇઅડિ
ફાટિ અતિશિ ભર્યૂ તડાગ, તિમ ફાટશિ તે સહસ્ત્રિ ભણિ
એહ સાભળી મદિરા માય. ચિત્રરથ જીવી શૂ કરિ ?
કુલ બેહૂના, જાણુજો, નથી, તુંનિ ઘણૂં શૂ કહીઇ કથી ?

એહવા વચન હૃદય માહિ વસી કાદબરી બોલિ કાઇ હસી.
ગિહિલી ' એ શા કિહિ છિ વાણિ ? હૃદય કિહા ફાટિ પાષાણ ?
વજ્જસાર એ કિમહિ નવિ દ્રવિ, કોટિ પરિના દુ ખ અનુભવિ,
જે જોઇ આ દુ ખની ઝાલ સહસ્ત્રખડ ન થયુ તતકાલિ
જીવિઇ તેહનિ માત નિ તાત, મરવૂ તુ કુહુ નિ શી વાત ?

---

* રાગ વિરાડી, એ તાલી તાલ

સહીરો આત્મા નિ પરિજન મરતાં સંભારવાં નહિ મંન.
પામ્યૂં વલ્લભ તણું શરીર એ આધાર ધર્યું ચિત ધીર.
જીવંતાં તુ સુખસંભોગ, મુઇ અનુમરણસંયોગ,
તે હૂં પામી છૂં એકાંતિ બહુ પ્રકારિ દુઃખની શાંતિ.
માહારિ અર્થિં આવતાં રાય પ્રાણ છાંડિયા; મેહેલી કાય.
ભાર એ વહુ મુઝ શિરિ ધર્યું; માહારુ આત્મા અતિ ગુરુ કર્યું.
જુ હૂં હવિ સદન આદરૂં, તુ તાં આત્મા હલુઉ કરૂં.
પિઉનિ સ્વર્ગિં ચાલતાં માય ! રોઈ તુ અપશુકન થાય.
સુરપુરિ જાતુ જોઈ નાથ હૂં હરખિ જાઉં છું સાથિ.
આનંદની વેલા જુ પ્રેમ, ઉચ્છવ માંહિ રોઈ કિમ ?
હછી ધર્મ રોવાનૂં કાજ ? સઘલાં દુઃખ ગયાં મુઝ આજ.
માહારિ અર્થિં છાંડયા પ્રાણ તે સાથિ કરવૂં પિયાણ,
તુ તિ શું ગિહિલૂં એ કહ્યૂં ? રોવૃં મુઝ મન માંહાં નવિ રહ્યું.

(૫૬)*

આજ જીવવૂં તેહ મરણ રે, મરણ તે જીવિત જાણ,
સ્નેહ કાંઇ મુઝ શૂં હુઇ તુ તે એણી પાર આણ,
માહારુ વાહાલુ હો એટલુ પરિ જાય ?.
જીવી શૂં સુખ ભોગવૂં, જુ એહનિ મૂંક્યૂં કાય ? ધ્રુવપદ.
તુ તૂં તે પિરિ કરજે, બાઈ, જમ માત નિ તાત
માહારિ શોકિ પ્રાણ ન છાંડિ, તેહવી કિહિજુ વાત; માહારુ૦
સહીરો પરિજન જે ધરી આવી સૂતૂં દેખી નિ રોય,
તેહવી પરિ તૂં કરજે, બાઇ, દુઃખી ન થાઇ કોય. માહારુ૦
આંગણિ આંબાવૃક્ષ સુત જે, સજની, યતન માંહાં ધરજે;
માધવી લતા સંઘાતિ તેહનુ વિહિવા ચીંતઈ કરજે. માહારુ૦
ચરણ તલિ મિં અતિ લડાવ્યુ અશોક સુંદર વાન;
કાનિ ધરવાનિ પણિ અર્થિં રખે ચૂંટુ એક પાન. માહારુ૦
માહારી ઊછેરી માલતી, તેહનાં પુષ્પ જ જેહ,
દેવાર્ચનનિ અર્થિં લેજ્યો અવરિ મ લેશુ તેહ. માહારુ૦
આમ્રવૃક્ષ જે સ્વિઇ મિં રોપ્યુ, એહનિ પાણી દેજ્યો;
ફલ થાઇ તિમ યત્ન જ કરજ્યો; તેહ તણુ ફલ લેજ્યો. માહારુ૦
મંદિરિ માહારિ જે ઊશીસિ કામ તણા પટ મૂઢ,
તે લેઈ નિ ફાડી નાંખજ્યો. હૂં અ રાખતી ગૂઢ. માહારુ૦
પંજર માંહિ જે શુક સારિકા કાલિંદી પરિહાસ,

---

* રાગ વિગડી, યતિ તાલ.

એ બાપડાંનિ મેહેલી દેજ્યો. ઇચ્છાં જાઇ વનવાસિ. માહારુ૦
નકુલિકા નામિ જે હરણી સૂતી મુજ ઉચ્છંગિ,
તેહનિ તૂં ખૂલિ બઇસારે. અતિ છે સુંદર અંગ. માહારુ૦
બાલ હરિણુ મિં જે પાલ્યુંહુ, મેહેલુ કિહી તપોવંન.
હંસ મરિ નહિ તિમ મેહેલજ્યુ સર વાપી જલ ધંન. માહારુ૦
ક્રીડાપર્વત જે તાં માહાર, કરજ્યો તાપસ શર્ણિ.
બ્રાહ્મણનિ તાં દાનિ આપજ્યો, માહારાં જે આભર્ણ. માહારુ૦
વીણા માહારી અતિ જે વાહાલી, તે તૂં ધરજે, બાઇ.
યથાયોગ્ય વિહિચી નિ આપજ્યો, બીજી જેહ સજાઇ. માહારુ૦
હૂં આ દેહનિ ચંદન ચરચી સારી સવિ શણગાર
વાહાલાનિ કંઠિ વલગી નિ મેહેલૂં અગ્નિ મુઝારિ. માહારુ૦

૭૩

રા. રા. "મજનુન":

છેલ્લો ચુકાદો

(ગઝલ)

આજે ગણી ત્હારી કૃપાનું પાત્ર હાથ હવે ગ્રહે છે !
વીતી ગયેલી વાતની યાદી હજી આ દિલ દહે છે.

ત્હારી કસોટીના બધા દરિયા તરી હું પાર આવ્યો !
એ ઝુલ્મની ફરિયાદ કરવાનું હવે બાકી રહે છે.

ભોળા બિચારા આશકો, શતરંજના લાચાર પ્યાદા,
ત્હારા તરંગી દાવમાં કદમે કદમ જખમો સહે છે.

આશા નિરાશા એક કરી એ રાહમાં હું યે ભમ્યો 'તો,
સ્મરણો થતાં તેનાં હજી આ નયનથી ઝરણાં વહે છે.

× × × ×

પાંપણ હસી સ્મિત વિસ્મયે છેલ્લો ચુકાદો દાખવે છેઃ—
એ આશકોની રીત–લો ! એમાં મ્હને તું શું કહે છે !

૭૪

રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

રમણીય બચપણ

(અનુષ્ટુપ્)

નદીની ભેખડો સ્હામે, ઝૂંપડી એકલી હતી
આગણે રમતી બાલા, નાચતી ખેલતી હતી.

(વસંતતિલ-)

સંધ્યા સલૂણી, કંઇ તાગલિયા ઝરે છે,
"પી, બાપુ' પી," શ્રવણ એ અથડાય શબ્દ
ન્હાનુંક એક દીસતું મૃગલું રૂપાળું,
ને પાસ છે રમતિયાળ કુમારિકા એ.
અંગાંગ કોમલ, સુકોમલ શીંગડીઓ,
ખાતું હજી નવલ કૂંપળ મંજરીઓ,
ન્હાનો હતો કુસુમ-મંડપ સા લતાનો,
બાંધ્યું થડે ઘુઘરીમંડિત દોરડીએ
બાલા નીચે નમી પછી પગ ટેકવીને
મ્હોમાં ધરે કવલ ભોજનના ધીમેથી
પંપાળતી દિલ ધીસુ કર ફેરવીને,
ભાઇસમી પરમ વ્હાલ થકી જમાડે
એ આમ વ્હાલ ભરી ન્યાં ખવરાવતી'તી
પેલું કુદે ઘડી ઘડી પુછડી હલાવી
'પી, બાપુ' પી' ફરી વદી મધુરી મિઠાશે,
ને રાન રમ્ય રટતું ફરી બોલ હોંસે
પાની કરી જલ બધું જતી'તી જ બાલા,
વાંકા નચાની તિરછા દગ લોલ દીર્ઘ
ચોગ ભરી ડગ વળી અટકી ઉભી એ,
ઘેરા અગમ્ય સુખભાવ તરી રહ્યા કૈં
કં બ્હીક, કે ફિકરથી ગભરાઇ ભોળી
પાછી ફરી હરિણ પાસ ઉભી અધીરી
લૂછી ગરીબ નયનો નિજ પાલવે ને
ખોળા મહીં લઇ પુછે મૃગને દયાથી—
"શું થાય બાપુ' કંઇ બોલ, ત્હને શું થાય?
કાં દોરડી પ્રતિ પળે તુજની તણાય?

અસ્વસ્થ છું? તૃણ નથી અથવા જ લીલું?
શું થાય આજ, કયમ છે મુખ વ્હીલું વ્હીલું?
તું આવ એરા, દિન એ ભુલી તું ગયું કે-
બીજાં હતાં ધણુ બહુ તંહીં ટેકરીએ:
ત્યાં કે દીઠું દુર થકી તુજને પિતાએ
તું એકલું ભટકતું હતું જ્યાં નમાયું!
લાવ્યા ત્હને ઘર ભણી અનુકમ્પથી ને
(તુજ ધન્ય એ દિવસ હો!) મુજનું થયું તું!
તો કાં પછી અહીંથી આથડવા જવું છે?
વા કૈંક ઓછપ દીસે મુજ શુશ્રૂષામાં?
જોને બલા! દિવસમાં ત્રણ વાર લાવું,
પાસે વહે ઝરણ ત્યાં થકી નીર ચોકખું:
દુર્વા તુષાર ભીની તું ફરતું ચરે જ્યાં,
હું લાવતી ગરમ દૂધ તણો કટોરો,
હાવાં થશે તુજ બધાં બલવાન ગાત્ર
જોઈશ ત્યાર પછી હું મુજ ગાડલીએ:
ઓરાડીને ઝુલતી એક પછેડી અંગે
જોવા જવા નદીતટે ઉગતો દિનેશ.
કાં તું અધીર-ઉદ્ગ્રીવ બની જુવે છે?
ભાની સુંવાળી કુંજ-સોબત જ સાંભરી છે
તોફાન કે ગગડતી વરષા—ઝડીના
કે કૈં બીજા સ્મરણથી હબકી જતું તું?
મા બ્હીશ, બાપુ! નહીં બાધ કરી શકે કૈં;
તું છું સુરક્ષિત અંહી ઝુંપડી નજીક:
કાં આરડે? પ્રતિપળે ક્યમ દોર તાણે?
સુઈ જા, સ્હવાર પડતાં ફરી હું મળીશ,"
—એવે પ્હણે અરર સિંહ કરાલ કાળ!—
આ ગર્જના થકી અરણ્ય બધું ધ્રુજે છે!
ઘાયેલ સિંહ અહીં-ત્યાં વિફર્યો ફરે છે,
ને કૈં શિકારી તણું ઝુંડ પુઠે પડ્યું છે.
"ઓ આવરો, અરર બાપ! પ્રભુ બચાવો!"
એ એકમેક વળગી ધરી બાથ કહે:
બાલા છળી, મૃગલું બ્હીકથી થરથરે છે
બન્ને લપાય મુખ ઢાંકી જ ઓઢણીમાં.
એવે થયો સુસવનો શરનો ધસારો,
ત્રાડી પડ્યો ઘૂમતો વનરાજ સિંહ:

ઝૂમો બધી વનમહીં પડી મ્હાંય ફેલી
ને પાછું ત્યાં થઇ રહ્યું સહુ શાન્ત શાન્ત!
આકાશમાં ચમકતી હતી ચન્દ્રલેખા,
ચોપાસ શાન્તિ નભથી વરસી રહી છે;
ત્યા ડામડી લઇ ખભે હતું આવતું કો
જ્યાં એકમેક વળગ્યાં ધરી બાથ કંઠે.
ઢંઢોળીને કહ્યું, " અલ્યાં! ક્યમ બ્હી ગયાં છો?
હું જાણું કેમ અહીંયાં બહુ વાર લાગી:
ચાલો હવે, વન થકી સહુ ભો ગયો છે,
ચાલો હવે ઝુંપડીમાં જઇયે નિઃશંક."
ચાલ્યાં ત્રણે વિતકની કરતાં જ વાતો,
સૂતાં નજીક કરી તાપણું ત્યાં હુંફાળું:
બાલા અને મૃગની એક પથારી કીધી,
કિન્તુ હજી ઉંઘ મહીં ચમકી ઉઠે એ.
ઉગ્યું સ્હવાર નવચેતન અર્પતું કૈં,
જાગ્યું બધું વન અને મૃગ બાલિકા યે;
ગૈ રાતની બ્હીક સમૂળી ભુલી ગયું છે,
ચોપાસ ત્યાં કુદતું એ ફરવા ચરે છે.

(અનુષ્ટુપ)

ધરો ના કોઇની ચિંતા, મૃગ તો દોડતું થયું;
બાલાના સ્નેહવાત્સલ્યે, સદ્ય મોટું થઈ ગયું.

૭૫

રા. રા. મૂલશંકર હરિનંદ કવિ :

જેમાં નિર્દોષ ચમકશોભા ભૂલી પડી પ્રકૃતિખોળે રાત ગાળે છે અને સ્હવારે પાછી માતાને જઇને મળે છે.

એક મનહર સાંઝ ઉતરતીતી,
રવિકરસુરખી ઉર ધરતીતી,
સુરધુનિઝણુ ઝરમર ઝરતી ઝરતી
આકાશે તરવરતીતી.
એક પંખિણી કલરવ કરતીતી,
મધુભર તરુવર પર ફરતીતી,
સુકુમાર મુકુલગોટા સરખાં મધુરાં
નિજ બચલાને અનુસરતીતી.
એક અનિલલહર ફરફરતીતી,
વનફુલ પરિમલ પાથરતીતી,
શીતલ સ્પર્શે સ્પર્શે શ્રમ હરતીતી,
વસુધા પર વિસ્તરતીતી.
એક લલિત સરિતા સરતીતી,
રેતીપટ પર પસરતીતી,
વાયુ વેર્યાં તટકુસુમો
નિર્મલ જલવેણીમાં ભરતીતી.
તે વેળા નાજુક ચમકશોભા ફરતીતી,
ડગમગ ડગમગ ડગ ધરતીતી,
નદીમાં છબછબિયાં કરતીતી,
આછે જલે ઉતરતીતી.
એક માછલી જલમાં તરતીતી,
બાલા ફરતી તરવરતીતી,
હસતી હસતી ગ્રહવા ધસતી
અવર પલ બાલા વિસરતીતી.
એક મીઠી વેલ પમરતીતી,
આછી ફુલવૃષ્ટિ ખરતીતી,
ફુલ ખોબે ભરતી ભરતી બાળા
મૃદુતર જલપર છાવરતીતી.
એક છીપ નદીનળમાં ગળકે,
જળખળકે રંગઝરા ઝળકે,
હલકે હાથે લે સુકુમારી,
પલકે પલકે મુખડું મલકે.
છીપ જલફુલ સહ વાતો કરતી
વળી વાળુની મૂઠી ભરતી
હલતી હલતી વાવલતી
નચવતી મુખ તેમ તેમ-અલકવેણી ઝૂલતીતી.
ઉડતી, પડતી, ફૂદડી ફરતી,
ધરતી માને ચુંબન કરતી,
તાળી પાડી ખિલખિલ હસતાં,
ઓચિંતી મા સાંભરતીતી.
આતુર નજરે ચોગમ જોતી,
આવ્યાં નયને અમુલા મોતી,
આઘાં પાછાં ડગલાં ભરતાં
ઘરનો મારગ ન શકી ગોતી.
ફરી ફરી માડીને સંભારે,
ઓ બા ! ઓ બા ! મુખ ઉચ્ચારે,
પોકારે વળી વળી,-સુણે કોણ પણ ?
સ્હડે કોણ એની વ્હારે ?
થાકી જગજનનીને ખોળે
સૂતી બાળા હૈયે ભોળે,
નિદ્રાપંપાળે, તારા ચોકી કરે,
વનાંગનાઓ વ્યજન ઢોળે.

(અનુષ્ટુપ્)

વિસ્મૃતિ તિમિરે ડૂબી સૃષ્ટિ સારી શમી ગઇ,
રાત્રી ઝમઝમી ચાલી મીઠે વ્હેને વહી ગઇ
વિમલ ચમકશોભાને આંચ આવી ન રાતમાં,
તાજાં ફુલશી માતાને પુત્રી લાધી પ્રભાતમાં.

૭૬

રા. રા. મનહરરામ હરિલાલ મ્હેતાઃ

શારદાભુવન

(રામઝ૭૬)

અત્ર વાતાવરણ પરમ આનંદનું,
પ્રકૃતિ હસી રહી.
સર્વ કો વસ્તુઓ ત્યાગી માયાતણાં આવરણ
સચ્ચિદાનંદ રૂપે પ્રકાશે અહીં.
સર્વ છે જ્યોતિમય રહિત છાયા થકી.
સુંદર ગુલાબ ને મોગરા જૂઇ ને જાઇ ને
પ્રકટતાં નિત્ય સૌરભ અપાર્થિવ અહીં.
કોકિલા કૂજતી વિરલ સંગીત અહીં ઇશ્વરી.
અત્ર છે કો ન નિસ્તેજ કે દુર્બળો,
કો ન કદ્રૂપ કે કૂબડો,
સર્વ સૌંદર્ય ને સતત યૌવન વડે યુક્ત
તેજસ્વી પાવક સમા.
નષ્ટ આશાતણી અહીં નહીં વેદના,
ફિકર ચિંતા અને હૃદય-ઉદ્વેગ ના,
અહીં ન સંસાર સંતાપ છે,
અહીં ન દારિદ્ર્યનૂં પાપ છે,
શોક કે રોગ નહીં,
કોઇ યમદંડનો ભોગ નહીં,
અલ્પજીવી જરાયુક્ત કો વ્યક્તિ નહીં;
પ્રકૃતિ અત્ર વર્તી રહી સર્વથા
સર્વને સૌમ્ય મીઠી જનેતા સમી.
સ્વાર્થ કે લોભ નહીં,
ક્રૌર્ય કે ક્રોધ નહીં,
જુલમ કે જોર નહીં,
સર્વ છે દિવ્ય પ્રેમે ભર્યા
સદય ઉદાર ઉર નિર્મળાં.
કામરૂપ ધારતા,
ઇંદ્રધનુ પર ચ્હડી ગાન લલકારતા,
હસમુખા ખેલ ચંદા સહિત માંડતા,
મેઘના દલથકી કુસુમ વરસાવતા,
ગિરિ ગણી ઊનકંદૂક ઊછાળતા,
ઉદધિ તોફાનને સાનથી ખાળતા,
અંતર અગાધનો સહજમાં ક્હાડતા,
અકળને કળી જતા, ગહનને ગ્રહી જતા,
અત્ર સૌ લોક સ્વેચ્છાનુકૂલ વિચરીને
લૂંટતા પરમ આનંદને.

આગળ જતાં દીઠું એક સરવર તહીં
પરમ સૌંદર્ય આ વિરલ સરવરતણૂં નિરખ
૧૦ હું ઉભો સ્તબ્ધ થઇ.
વિમલ જલ સ્થિર થયૂં મહત્ વિસ્તારમાં
નિરખી નિજ મુખ રહ્યૂં નીલ આકાશ
નિજ રુચિર નક્ષત્ર નેત્રો વડે.
શીત કરમય શશી શુદ્ધ આ સલિલમાં
અચલ થઇ વિલસતો
સાધુના હૃદયમાં જ્યોતિમંડલ સમો.
શાંત નિષ્પંદ પાદપલતા,
અચલ સૌ કમલ સરવરતણા.
સ્થિર થઇ હૂં ઉભો.
૨૦ કે સમય વીતતાં શ્રવણ મ્હારે પડયા
અદ્ભુત અપૂર્વ મંજુલ સુરો વિરલ સંગીતના
મુગ્ધ થઇ હૂં ગયો તે તરફ.
એક દર્શન મ્હને પરમ અદ્ભુત થયું.
નીલ સરવર ઉપર
એક દીઠું અહા ! અતુલ તેજસ્વી મેં ના
શારદી પુનમની મધ્ય રાત્રી થતાં
અપ્સરાના ગણે શુક્રતારા ધરી મોખરે
આ ઘડયૂં નાવને ચંદ્રકિરણો વડે.
તેમહીં મેં દીઠી
૩૦ લલિત લાવણ્યની મધુર મૂર્તિસમી સુંદરી.

વિમલ જ્યોતિવડે ઝળકતી,
અપ્રતિમ ધવલ દિવ્યાભરે ઓપતી,
વિલસતી શુક્તિસોહત આ નાવ પર
અચલ હિમશૈલના શિખર પર શુક્રતારા સમી.
ગ્રહણ કરમાં કરી
મૃદુલ સુકુતો વડે સુરભિ નાજુક વીણા.
સતત કલ્યાણમય વચન ઉચ્ચારતા ઓષ્ઠથી
નિસરતા નિસ્વનો
પરમ મંજુલ પુનિત ભૈરવી રાગના
શાંત સુકુમાર સુખ તાપસી
શોભતી પાર્વતીના સમી.
દર્શન થતા મ્હને આ મહાદેવીના
ઉભય કરજોડ વિધિયુક્ત કીધી વંદના

મસ્તક ઉઠાવ્યું કે દશ્ય અદશ્ય આ
પરમ વિસ્મિત થઇ નિરખતો નિરખતો
પ્રેક્ષણીય પ્રદેશે હું આગળ વધ્યો,
એટલે એક દીઠું તહીં મંદિર મહાન મેં
ભવ્ય સુખદ્વાર આગળ મુકેલા હતા
અદ્ભુત અપૂર્વ કૌશલ્યથી કોતર્યા
ગ્કતપાષાણના વિપુલ ગજરાજ બે.
અંદર પ્રવેશ કરતાં, દીઠું ભીંત પર
અપ્રતિમ ચિત્ર મેં માધવચરિત્રના
એકમાં ગોળાને ફોડીને
ઉભય કરથી પીએ તક્ર નવનીત
સૌ બાળગોપાળ મર્કટ સહિત લાલજી
એકમાં શારદી ચંદ્રમા ગગન મધ્યે ઉભો,–
રાસ યમુનાતટે
નંદનંદન કનૈયે રચ્યો
ખંજરી ઝમકતી, ઘૂઘરી ઘમકતી,
ચંગની સંગમાં મંજુલ મૃદંગ વળી ઢમકતી,
વાંસળી વાજતી, તાલ બહુ ગાજતી,
ગીત મનહરણ મનમોહિની બાખની
તેમહીં પરમ પ્રેમાળ વ્રજબાળ સહ
લાલ ગોપાળ દઈ તાલ થઇ થઇ રમે રાસમાં

૬૦ એકમાં પરમતત્ત્વજ્ઞ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન
રથ હાંકતા યુદ્ધમાં
પાઠ દે પાર્થને તત્ક્ષણપ્રાપ્ત કર્તવ્યના
આમ આ ચિત્ર અહીં ભીંત પર ચીતર્યા,
હેમ ને રજત વળી વિવિધ રંગે ભર્યા,
કલ્પનામય કલાકારના હૃદયના
હોંસરંગે પુર્યા,
ભભકતા માનુષિક સર્ગશક્તિ તણા
વિજયના વાવટા!
આગળ જતા ગયો રંગમંડપ મહીં,
૭૦ કૃષ્ણલીલાતણા વિવિધ ભ્યા અદ્ભુતો
કોતરેલા મહા થાગ સ્તંભો ઉપર
વિપુલ ઘુમટ હતો.
રુચિર ઘુમટ તણા ઘેરમાં
કોતરી અતુલ કૌશલ્યથી
વિરલ મનહાર નટવરતણી
રાસલીલા હતી
કોતર્યું પુષ્પ સિત કમલવત્ મધ્યમાં,
તે થકી લટકતુ
શતશતસહસ્ર વાટોતણી જ્યોતથી ઝળક
રજતની શૃંખલાએ જડ્યું
૮૦ હેમનું એક ઝુમ્મર મહા.
રુચિર દર્શન પરમ ઉચ્ચ આસન જડ્યા
રંગમંડપતણી મધ્યમાં
કૈંક બેઠા હતા
પુરુષ ઉત્તમ મહાત્મા મહર્ષિ સમા
તખુથી નિસરતા
પરબ્રહ્મતણા સતત ઝણકારથી,
અદ્ભુત વિરંગી સારંગીના
અપ્રતિમ મીંડમય મૃદુલ ગુંજારથી,
વિરલ લઘુ હસ્તથી વાજતા
૮૦ મંજિરા ને વળી મંજુલ મૃદંગના તાલથી,
વ્યાપ્ત સંગીત છાયામહીં
ધૂન ઊઠી રહી
રાગિણી રસમય વસંતની

ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન ગાઇ રહ્યા
ભક્ત તે પરમ ભક્તિતણાં. ૧૩૦
સન્મુખ વિરાજતી,
શ્રેષ્ઠ રત્નો જડિત [સિંહાસને,
જજ્જ્વલિત જ્યોતથી ઝગમગતા સુઘટિત સુવર્ણ
ઉત્તમોત્તમ અલંકારથી સજ્જ, તે
અદ્ભુત અપૂર્વ સૌંદર્યમય
મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ રાધાતણી.
અગરુ ચંદન અને મુષ્કના ધૂપની
ઉત્તમ ગુલાબ ને મોગરા પુષ્પની
મસ્ત પરિમલ સુપસરી રહી.

ભવ્ય આ લલિત ગૌરવભર્યું ભવન, ૧૪૦
પરમ માયામયી મૂર્તિ મનોહર,
વિવિધ ચિત્રો વળી ચારુ ચિત્તહરણ,
દિવ્ય સંગીત અતિ શ્રવણ સુખકરણ,
ભક્તિભાવે ભર્યાં ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન,–
પંચ આ દિવ્ય સરિતાતણાં વિરલ સંગમ મહીં
સ્નાન કરતો પરમ પુનિત થઇ
અનુભવી સુખ રહ્યો શ્રેષ્ઠ હું
પરમ આનંદનું. ૧૪૮

૭૭

રા. રા. મોહનદાસ મકનદાસ મ્હેતા:

પ્રેમસમર્પણ સ્મરણો: એક દિલ દિલની તવારીખ

(ગઝલ)

ઉછળતી બાળકુરણી શી મધુર મસ્તી ભરી બાલા
જિગરમાં આ ફરી શું ગૈ, જરા તુજ ખેલ જોતી જા !
હતી મુજ કોઇ ન્હૈં કાલે, બની તું શું ગઇ આજે !
જીવનમાં આ ભરી શું ગૈ, જરા તુજ જીત જોતી જા !
જુવે મુજને છતાં જો ન્હૈં અને જોઇ રહે બીજે,
મગર મ્હારી તરફ છુપા નજરઝબકાર ઝબકી જા !
નદીતટ પર નિહાળું હું જતું પનિહારીનું ટોળું,
છુપી રહૈ ને ય ઝંખાવા કુહૂ પંચમ ગજવતી જા !
કુણાં તાજાં ખીલેલાં ગુલ છુપાવી છેટલે લાવી.
પલક એકાંતની ઝડપી હસી મુજને અરપતી જા !
સહીયર-સાથ વીણો ફુલ નિહાળું હું બની મશગુલ,
'મઝાનાં' કહું ત્યહા તો 'લ્યો!' કહી ચંચલ હલવતી જા !
રહી દૂરે દૂરે મુજથી ધરે આંખે ફરે ઘુમતી,
ફરૂં ઊઠી જવા ત્યાં તો ઇશારે રોકતી તું જા !
કહી 'આ આવોં' તું વહીં જા વળી આવી વળી વહીં જા,
'અધીરા ઓય શું આવા!' કહી વળીં ટોકતી તું જા !
હશે સઘળું ય જાણીને અગર કાલું ? ન જાણી એ
રહે દિલ ગૂંચમાં ઝંખી જરા તો સાફ કહેતી જા !
બીજા બહુ બોલ બોલી ર્હૈ મગર તુજ પ્યાર બોલી ન્હૈં,
નથી બસ બોલવો એ, તો જરા ચુંબન તું દેતી જા !

× × ×

દીધું ચુંબન પ્રિયે તેં આ, દઇ દીધું બધું એમાં:
હવે 'નહિ, ના' કહી નાહક જિગરમાં ઘાવ તું કર મા !
ન ધર તું હાથ આ આડા, ન દિલડું વેગળું લઇ જા:
પરમ અદ્વૈત પ્યાલામાં જુદાઇ કાંકરી ભર મા !
કહું હું તે કરે તું કુલ, છતા આ આંખડી વ્યાકુલ:
ગર્જી કોને હજી ડર તું ? દિલે મુજ દર્દ એ ભર મા !
દિયે તું પ્રેમપરવશ જે ગ્રહું છું વાસનાવશ ને:
પ્રિયે રે ! એવી શંકાએ કલંકિત તું મ્હને કર મા !

૭૭

નયન તુજ ખેલું ને રમતું, છતાં છેટું નિભાવે તું:
હજી તુજ પોત ઊંડું, ખટક મુજ શીદ ના હર આ !
અચાનક આવી બેસી ગૈ, છતાં આ ઉઠી ચોરી રહૈ:
પૂરો વિશ્વાસ જામ્યો ન્હૈં, ઉણપ મુજ શીદ ના ભર આ !
અરપ આપ્યું ય આ ઘડિએ જીવનભરની બને ઘડિ એ:
હશે ફુલ, ના લણી જરિ ગે પ્રિયે, લે છે વચન મુજ આ !
સુણી આ તું ખસી જરિ ગૈ, મોઢું વાંકું હસી જરિ રહૈ,
ઉછળતી આવી ભેટી રહૈ, વદી સંધું લીલા તુજ આ !
છુપાવ્યું છાતીમાં મુખડું,– સોંપ્યું તેથી શું શું ન ચુમ્યું
ચુમી ચૂમી ફરી ચૂમ્યું ગયો ભૂલી વચન ક્ષણમાં !
ટળી શંકા, શમ્યા તર્કો, ખીલી અદ્વૈતની જ્યોતિ:
કરી ચૂકી જીવનનું તું મ્હને પૂરું સમર્પણ હા ?

×　　×　　×

પરમ સુખનો સમય આવ્યો સ્વપનસમ એ ગયો ચાલ્યો:
અચાનક તું ગઇ ઊડી પ્રભાતે પ્રેમજીવનના !
જતાં તું જે રહ્યો રસ તે રસે જીવન ગુજારૂં છું:
વીત્યા જુગ તો ય છે મધુરાં સ્મરણ તુજ એ સમર્પણનાં !

૭૮

રા. રા. રમણિક કીસનલાલ મ્હેતાઃ

પધારો !

(૫૬)

પધારો પ્રભુતણા પ્રિય બાળ ! પધારો પ્રકૃતિનાં રસબાળ !

કમલ સરીખડું મુખડું જોતાં આવે સૌને વ્હાલ,
દિવ્ય લલાટે સૂર્યકિરણ શા ઝળકે ઝાકઝમાળ ! પધારો૦

સોનેરી ઝુલ્ફાં ઝુલે કંઇ અનિલતણે હિન્ડોળ !
નયનતારલા ગુલદલ વચ્ચે ચળકી રહ્યા વિલોલ ! પધારો૦

કોયલડીના સરખા મીઠા કાલા તમ મદબોલ !
વદને કંઇ કંઇ મરકલડાંનાં રસફુલડાં જ અમોલ ! પધારો૦

ને શી રીત જ વર્ણવી શકિયે દિલડું કુણું રસાળ ?
હૃદયકુંજ વ્હે ઝરણુ સ્નેહનું પ્રફુલ્લ ઉર શરમાળ ! પધારો૦

૭૯

રા. રા. રાજારામ રામશંકર ભટ્ટઃ

નિવાપોદક

(સોરઠની સુરખી)

મેંહને વમળે પડ્યો જોઉં ચતુર્દિશ વ્હાવરો
છુટવા કરૂં જ્યાં મથન ત્યાં ચક્રે ચઢું વિણુ આશરો;
કરૂં કથન એ આપત્તિનું નિર્ણય બતાવો કો ગુરુ,
નહિં તો નિરાશાસાગરે વિસ્મરણ—અંધારે પડું.

રાત્રે સુતો ભર ઊંઘમાં તો જોઉં મ્હારો પ્રિય મણિ
ઊભો સમીપે સ્નેહનિર્ભર કાન્ત વાણી ગણુગણી
પણુ મધુર સ્વર ઉચરે નહીં; છે સુમનગુચ્છક હાથમાં,
તે દિવ્ય મિષ્ટ સુગંધમય અર્પી મ્હને લેઈ બાથમાં
ટપકાવતો નિજ નેત્રમાંથી અશ્રુ—તે અક્ષર થયા
પુછતા મ્હને—" કહે કલાપી ને કાન્ત ત્હારા ક્યાં ગયા ?"

મેં કહ્યું: " ઉભયે સાથમાં મમ હૃદયકોટરમાં વસે."
ત્યાં તુર્ત અશ્રુસ્નિગ્ધ પટ એ દષ્ટિપથ મુજથી ખસેઃ—
શું જગત આ તે સ્વપ્ન, કે શું સાચું એ સ્વપ્ન જ હશે ?

૮૦

રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા

નૂરે ખુદા

(ગઝલ)

ખુદાનું નૂર છો પ્યારા બિરાદર છો બધા મ્હારા
જિગરથી ના કરૂં ન્યારા ખુદાના વારસો વ્હાલા.
ભલે હિંદુ, મુસલમાનો, ભલે ખ્રિસ્તી, અહુર્મઝદી,
ભલે હો બુદ્ધ જિન ભક્તો, બિરાદર છો બધા મ્હારા.
ભલે હો બાલકો છોટા, ભલે સ્ત્રી, મર્દ, કે મોટા,
ભલે પ્રાણી બીચારાના, બિરાદર સર્વ છો મ્હારા
ભલે હો રંક, કે રાણા ભલે ઘેલા, ભલે શાણા,
ભલે હો મસ્ત, મનવાળા, બિરાદર સર્વ છો વ્હાલા
ભલે હો બૂતપરસ્તીમાં, ભલે હો ઇશ્કમસ્તીમાં,
ગમે તે હાલમાં વ્હાલા, બિરાદર છો મ્હને પ્યારા.
ભલે અડજો, ન વટલાશું ભલે છેટા ય તો યે શું
ખુદાને બિસ્તરે બેઠા બિરાદર ઉજળા કાળા
ખુદા માનો, ન માનો યે નથી તેની કશી પરવા
ખુદાદિલતખ્ત રમનારા બિરાદર છો બધા મ્હારા.

૮૧

રા. રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત

રસિયાજીને આમંત્રણ

(ગરબ)

ચોકમાં ખીલે છે ચારૂ ચાંદનીને રેનતો, પૂર્ણિમા પ્રકટ્યો રમ્ય ચંદ રે,
હો આવજો રસિયાજી રે.

નીતરેલ રેણુ સ્વચ્છ શારદી મોહામણી, વાતો વાયુ લ્હેર શી સુગંધ રે, હો આ૦
સ્નેહના સુધારસે સિંચેલ સૌ સાહેલડી, સૌખ્યથી સુહાગી સર્વ સાજ રે, હો આ૦
પ્રેમને કૃપાપીયૂષથી ભરેલ ગોપ સૌ, લાવજો સખાનો સૌ સમાજ રે, હો આ૦
મહિડાની ગોરગી અમીરસે ભરેલ છે, લ્હાઇશું સુમિષ્ઠ એની લ્હાણુ રે, હો આ૦
ગાણશું એ પ્રાણપ્રિય ! સ્નેહની ઉજાણીઓ, પીશું પાઇને પીયૂષપાન રે, હો આ૦
દોહીશું નવીન દૂધ પ્રાણને પીવાડવા, વ્હાલમા ! અમારે ઘેર ઘેન રે, હો આ૦
સૌમ્ય સ્નેહ-દૂધડાં અમીની ધાર સિંચશે, ચેતના જગાડી ચારૂ નેન રે હો આ૦
મિષ્ટ કર્ણપ્રિય પ્રાણ છેડજો સુધાભરી, મોરલી સુરીલી શી મધુર રે, હો આ૦
સર્વના સુભાગ્યની સીમા છે સ્નેહી સાથમાં, પ્રાણ છો કૃપાલ ! જીવન-નૂર રે, હો આ૦
સ્નેહના સૌભાગ્યચંદ્ર, કુંજના કલ્લોલરાજ ! રંગમાં રમીશું રમ્ય રાસ રે, હો આ૦
કોડથી ભરેલ આજ આવી સર્વ ગોપિકા, વ્હાલમા ! ન મૂકશો નિરાશ રે, હો આ૦
આંગણે અમારે આજ પ્રાણને નિમંત્રવા, ઉન્માદી ઉછળે ઉમંગ રે, હો આ૦
પ્રેમ-પુણ્યથી પુનિત પૂજ્યને પધારવે, વ્હાલમા ! વહેશે મોદ-ગંગ રે, હો આ૦

૮૭

૨૫. વિજયાલક્ષ્મી ત્રીવેદી

અમારી લગ્નતિથિ

(શિખરિણી)

સખી, આજે મ્હારા લગનવ્રતની મંગલ તિથિ,
દીધાં'તા આજે મેં ઉર મન તને સર્વ અરપી,
લીધી'તી આજે મેં પ્રણયતપદીક્ષા અનુપમ,
સહર્ષે સ્વામીએ ગ્રહ્યોં'તો કર ભિક્ષા હું અધમ
વડીલો સ્નેહીઓ–સ્વજન વળી વિપ્રો ત્યહિં હતા,
હતી અગ્નિવેદી, રવિકિરણ તામ્ર જ ફુટતા,
ગુરુ તો મૂર્ધ્ને કર દઢ કરે મંગલ ફરી,
થતા મંત્રોચ્ચારો, જરિ નવ તદા અર્થ સમજી
ફરી હું તે ફેરા પ્રિય પતિ સહે આજ ફરીને,
રવિ અગ્નિ સાક્ષે પુનરપિ બધા મંત્ર ભણીને
પ્રતિજ્ઞાઓ મોટી, દ્વય જીવનનૂં ઐક્ય મધુરૂં,
ત્રિયાઝરણીનૂં એ પુરુષનદમાં પૂર્ણ ભળવૂં
વિયોગે બંનેનૂં પરસ્પર આકર્ષણ થવૂં,
વિરામોમાં સાથે દિવસરજનીનૂં વહી જવૂં
ન એ કૈં તે કાળે સમજી શકી'તી બાલહૃદયે,
ભણી મંત્રો આજે જડું છું ઉર તે હર્ષ જ સહે.
કરૂં આજે પાછી તન મન તણી પૂર્ણ શુચિતા,
વરૂં આજે પાછી પ્રણયમયતાની અધિનતા
ચહું આજે પાછી પ્રણયિ ઉર ફેરી જ ભરતી,
પૂજૂં ને સંતોષૂં ભવભવ–પતિ ઈશ હરખી.
પ્રભો, દે બંનેને વિમલ મતિ, પ્રીતિ અચલ, ને
સદાયે સત્સંગો, દઢ રતિ સદા ઊર્ધ્વગમને,
દયાળીના બંને હૃદય રમજો, ભક્તિ વસજો,
બીજૂં તો શૂં યાચૂં, શિશુપણ શિશુનૂં સહો જજે
સખી, સ્નેહે મેં તો હૃદયસદને નાથ જ પૂજ્યો,
મળ્યો મુક્તિરૂપે, ભવ સકલ ભક્તિમય થયો,
સમર્પી સર્વે હું અધિક અભિદ્ મેળવી રહી,
અહો આત્માશ્રેય મહત્ય અનેરો જીવનો ગર્વ

૮૩

રા. રા. વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થી:

અગતિ ગમન

(છટમાલિની)

ગરમ ઋતુ વિરાજે,
મધુર શિતલ સાજે,
અનિલ લહર આજે કૈંક ગંભીર ગાજે,
કે ઘેનનું અંજન નેન આજે.

મનહર ગિરિ ઓપે,
તરુવર હર ગુંપે,
નિંદર વશ હું માથે ખેલતાં વેલ સાથે,
ને વેરતા પુષ્પ તુરંગ સાથે.

શિતલ રજનિ રાણી,
ધવલ રથ સુહાણી,
મધુર રસિક શાણી વાદળીમા છુપાણી,
વદે ઇસારા સદ મિષ્ટ વાણી.

મૃદુલ અનિલ લ્હેરો
શ્રવણ રસિક ઘેરો
મધુર વચન કેરો અર્થ રેડે ઘણેરો,
આ કર્ણને અદ્‌ભુત ઠારનારો:—

"રસિક' રસિક' મ્હારા
ગિરિ ઉપર જનારા,
શિખર નિવસનારા'"—એમ ચૈતન્યધારા
કરે અભિષેક શરીર મ્હારા '

વિમલ મન થવાથી,
પુલકિત તનમાથી,
પુરુષ પ્રકૃતિમાથી,
રસિક પુરુષ ત્યાથી—ખીણુથી આગ—ત્યાથી,
—ચંદાતણા શીતલ રશ્મિ માથી,—
ઉપર ઉપર જાતા,

પ્રદિપ તિમિર થાતાં ૐ અવિચ્છિન્ન રંગે,
ઉચ્ચ–અવનત થાતાં એક–ભૂમિ અભંગે.

(અનુષ્ટુપ્)

સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની શાન્ત થૈને અનુભવું,
ભેદનો છેદ થાતાં ને અભેદાનંદ ભોગવું.

(દોહરો)

ઉર ઉરનો સંબંધ આ, જીવનો પરમની સાથ,
જડ શરીર જાણે નહિ ચેતન ચેતન વાત.
ઘોર તિમિર ચાલ્યું ગયું, અદ્‌ભુત પ્રકટ્યો ભાણુ!
રસિલીને પગથાર હું પાથરતો આ પ્રાણ.
રસભાવિક રસિલીતણો, પ્રેમભગત આધીન,
ઇષ્ટ મિલન માટે સ્તવું, રસજલ ને રસમીન.

(પુષ્પિતાગ્રા)

અપિહિત મુખમંડલ, પ્રિયે ! કાં ?
દૂર બુરખો કર, રેલ સત્ય ધારા !
ઉર વિનિમયથી નિરંતરાળાં
રસવહને સુખ સૌમ્ય ઓજસાળાં !

૮૪

રા. રા. વ્યોમેશ જનાર્દન પાઠકજીઃ

તે કહેશો ?

કયમ પડે નાથ વિણુ ચેન મને તે કહેશો ?
કયમ રડે આજ મુજ નેન તે મને કહેશો ?
કયાં જડે હ્રદયની શાંતિ તે જરી કહેશો ?
શું નડે કોની ભાળ તે મને કહેશો ?

નવ સુઝે કામ ને કાજ કેમ તે કહેશો ?
નવ રૂઝે વિરહવ્રણ કેમ હજી તે કહેશો ?
શું કરૂં નાથ વિણુ હવે જરા તે કહેશો ?
કયા રોઉં બધું મુજ દુઃખ હવે તે કહેશો ?

શું સહુ પ્રેમીઓ દુઃખી હશે તે કહેશો ?
હું સહું તેમ સૌ સહે ખરે તે કહેશો ?
દુઃખી થતા છતા સૌ ચહે કેમ તે કહેશો ?
શું હશે પ્રેમમાં એવું કૈંક તે કહેશો ?

૮૫

શા. ૨૧ "શાક્ત":

દર્શન

(અનુષ્ટુપ્)

માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દીલને દહે,
સ્વેદથી આર્દ્ર કો પાન્થ નીસાસા નાખતો ભમે.

(દ્રુતવિલંબિત)

પ્રણયિની હૃદયે સ્મરતો હતો,
હૃદયને સ્મર તો દહતો હતો;
મૃદુલભાવભોની સ્મૃતિ પૂર્વની
ભજવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી.
વિવશ ચિત્ત થયું સ્મૃતિખેલથી,
વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
ટહુકી કોયલ આમ્રઘટાથકી,
પથિક આત્મ તણી હરતી ધૃતિ.

(વસંતતિલકા)

વાયો ત્યહીં અનિલ આર્દ્ર સરિત્તટેથી,
દીઠો વિશાળ મદકાર ભરેલ ગ્હેરે,
બેઠો જઈ વિવશ પાન્થ સમસ્ત પ્રેમી
જામી સમાધિ હૃદયે રસિકેશ્વરીની.

(મંદાક્રાન્તા)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વ ના આવી કો દી
જેમાં મૂર્તિ પ્રણયિનીતણી હોય આલમ્બને ના;
ગાળી ભેદો જગત ભરના વ્યાપી હૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તન્મય થયું ચિત્ત એ તત્ત્વમાંહી.

(અનુષ્ટુપ્)

રસલીન થતા તે તો ભેદભાન ભુલી ગયો,
પ્રકૃતિરૂપને પામી શક્તિને શરણે ગયો.

(દ્રુતવિલંબિત)

ત્રિપુરસુન્દરી ત્યાં કમલાનના
લલિત ભાવ ભરી અવકાશમાં
જગતના અવકાશથી નીકળી
મધુર મૂર્તિ રસેશ્વરીની સ્વયં '

વિશદ ભાલ પ્રભામય દેવીનું,
સુભગના જગની તિલકે ખરે,
નયન નેહસુધા વરસાવતા,
અધર મોહક, મૂક, વર્ણ્ય ના!
ધવલ અંશુક છાદિત દેવીના
મદભર્યા ઉરનો શું ભરાવ એ
મદનનો જિતનાર જિસાથકી
ગરવથી વિલસે શું પ્રભાવ એ?
અલક પુષ્પ ભર્યા, અભિલાષથી
પૃથુ નિતમ્બતણા સ્પરશે રમે!
કુસુમમણ્ડિત દેવી દેવીશ્વરી
મધુર દર્શન ભક્ત દિસે દિયે.

(અનુષ્ટુપ્)

દેવીના દર્શને મોહ્યો, આત્મભાન ભુલી ગયો
ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસાસ્વાદ દઇ ખસે...

(વંશસ્થ)

કૃતાર્થ નેણે નિરખ્યા રહી વદે
"સહીશ શી રીત વિયોગ દેવિ! હું!"
કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કણ્ઠથી
સુણાવતી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વના!

(અનુષ્ટુપ્)

"વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી હું, ભૂતપત્રવ પ્રાણીમાં
મૂર્તિ મ્હારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યતરંગમાં
કલાથી રીઝનારી હું કલાધરો મને પ્રિય
સ્ત્રીને જે અર્ચનારાઓ, તે બધા ભક્ત માહરા
રસમાં રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
આનન્દ દૃષ્ટિથી દેખે, રસિકો કવિઓ મ્હને
પ્રેમને ભક્તિ હું જોઇ, રીઝું છું આજ તાહરી
અમોલ દઉં છું દૃષ્ટિ, કલાઆનન્દની ત્હને!"

(પુષ્પિતાગ્રા)

પ્રમુદિત થઇ ને સુણી રહે એ
અનુભવનો કંઇ ભાવ એ નવીન,
અવિદિત ગતિથી સરે ય દેવી
અકલકલા કવિ એ રહે નિહાળી.

૮૬

રા. રા. શ્યામજી શિવજી ભટ્ટઃ

વિદ્યા

(લાવણી)

અહા પ્રભાકર થકી અધિકી પ્રકાશમય પૂરણ વિદ્યા;
સૂર્ય ફક્ત છે બાહ્ય પ્રકાશક, અન્તર્બાહ્ય બધે વિદ્યા.
અમૃતમય કિરણોથી ઇંદુ બાહ્યતાપશામક સુખદા;
બાણાબ્યન્તર તણા મૂલથી તાપ ત્રિવિધટાળક વિદ્યા.
સર્વભક્ષી પાવક છે તદપિ ન વિનાશક અઘનો જ કદા;
અમિત ભવો ભવકેરાં સંચિત પાતક ભસ્મ કરે વિદ્યા.
કલિમલહારક અઘમોદ્ધારક નદીઓ છે સુરસરિતાદ્યા;
પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રતાસરિતા વિદ્યા.
અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદપિ ક્ષણિક ફરજ નિજ કરે અદા;
અનંત જીવનની અગણિત પલ અખંડ તૃપ્તિકર વિદ્યા.
અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરતા ય સદા,
શ્યામસંસૃતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિદ્યા.

૮૭

રા રા શ્રીપ્રસાદ ત્રિવિક્રમશંકર વૈદ્ય

સ્થિતિભાન

(મન્દાક્રાન્તા)

ધાર્યું 'તું કે જગતમહિં આ સ્વસ્થ સંપૂર્ણ રહેશું,
ધાર્યું 'તું કે કદિ ન મનમાં ક્લેશ નામે સહેશું,
ધાર્યું 'તું કે સ્થળ સ્થળ જઈ મીઠડી વાત કહેશું,
સંબંધીના સુહૃદગણના હાર્દના લ્હાવ લેશું,

ક્યાં છે કિન્તુ મનમહિં અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યાં છે?
સંબંધી ક્યાં? સુહૃદગણ ક્યાં? મીઠડી વાત ક્યાં છે?
જ્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતાં દ્વેષ ને ક્રૂરતા હા!
જ્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બળતાં ક્લેશના કારસામાં!

ભાગે લાગે જીવન પણ આ, દિલ બનેલાં અમિત,
દુઃખાગારે મગજ જનના માનવોનાં ભ્રમિત
શોધ્યે પામે સુખદ પથ ક્યાં? આત્મવત્સર્વ ભાગે,
પૂછે કોને પથ, પથિક જ્યાં આંધળા સર્વ પામે!

રોવું ક્યાં જૈ?–રુદન કરતાં સર્વ જ્યાં ત્યાં નિસાસે,
કહેવું ક્યાં જૈ શ્રવણ કરવા કાન જ્યાં કો ન પાસે!
મૂંગા મૂંગા સહન કરવું એજ બાકી રહ્યું છે,
સ્હેવાનું જ્યાં સકલ જનને,–સ્હેવું તે માણવું છે!

રોતાં રોતાં દિલ ભર્ગો સહુ એક સામાન્ય દુઃખ,
ક્હેતાં કહેતાં દિલ અવરને, એ બની જાય સુખ્ખ!
આવું આવું સમજી મનમાં બાપડા માનવીને
સંતોષાતું નિજ દિલ મહીં ચેન કેને પ્રકારે!

પૂરાયા છો અકળ વિધિના કર્મના કોઇ શાપે,
મોપાયા છો તમસપતિના બાનડા કોઇ પાપે!
હોમાયા છો વિધિકૃતમહી દૈવના દુર્વિપાકે,
એવું તેથી ધૃતિ ધરી બધું–તરફડચે કૈં ન પાકે!

રહેવાનું છે સકલ જનને વિશ્વમાં આયુ આખું,
જોવાનું છે અખુટ નિધિનું કર્મ કૌટિલ્ય આખું !
અંગારા યે વિધિહુતતણા લીન થાશે પછીથી,
આહુતિઓ પુરી થઇ જતાં દુઃખોરાં દર્વિની.

ચાલ્યો જાશે તમસપતિ યે દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશ્યે,
સંતોખાશે પરમ પ્રભુ યે પાપનો દોષ કાપ્યે;
એ ને એ આ જનહૃદય ત્યારે બધે શાંતિ જોશે,
એ ને એ આ જગમંદિ તદા સ્વર્ગનું સુખ્ખ હોશે.

૮૮

રા. રા. "સ્નેહરશ્મિ":

અણદીઠ જાદૂગર

(રાસ)

રજનીના ઓળા આવે, સાહેલડી! અંધકારના દૂર પડઘા પડે:
રુદનની વેણુ ક્યાંક વાગે, સાહેલડી! વિશ્વને ઉર શોકછાયા ઢળે. ધ્રુવ.

કંપે વાયુ વ્યોમ ને કંપે જગનું ઉર,
સાગરનાં જલ કંપતાં,
  મ્હારૂં કંપે છે હૈયું આતુર, રે સાહેલડી! અંધકારના० ૧

ગાજે કાળાં વાદળાં, ગાજે કાળાં નીર,
ગાજે ગેબી ગીત કો,
  મ્હને બોલાવે ગાઢું તિમિર, રે સાહેલડી! અંધકારના० ૨

કાયા થથરે બ્હાવરી, દીન થથરતું ઉર,
ચરણો થીર રહે નહીં,
  મ્હને ખેંચે અણદીઠ કોઇ દૂર, રે સાહેલડી! અંધકારના० ૩

દૂર-દૂર ત્યાં નાવડી આવે, સખિ! આ તીર,
મુજ કાજે ઊભી રહે,
  કોઇ ખેંચે ગ્રહી મ્હને શીર, રે સાહેલડી! અંધકારના० ૪

સૂનું મ્હારૂં દીલડું, સૂની સાગરવાટ,
સૂની પણું હું એકલી,
  નવ જાણું પણું કયે ઘાટ, રે સાહેલડી! અંધકારના० ૫

અદીઠ કો જાદૂગરે કરી કામણ તાણ્યું ઉર
અવર કશું ય લહું નહીં,
  અહા! જાઉં હું દૂર દૂર દૂર, રે સાહેલડી! અંધકારના० ૬

૮૯

શા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર કવિ

વહી જા

(ગઝલ)

જરા તિરછી તું તારી આંખ લગાવી વહી જા:
મુને વેચાણ તારો તું કરી, વ્હાલિ, વહી જા.
ઉછાળે ચંદ્રિકા આ રગ રગે દરિયાતણી જો—
અરે આ ઢેકતા ખૂન ઉપરે રેલી વહી જા. ૧
ઉરે આસ્માન કેવા રંગ ઊમટતુ મઝાના—
ઉરે મુજ રંગ નાજુક તુજ જમાવીને વહી જા. ૨
જમીં ને આસમાને આ રમાતી ગમલીલા—
મુને એ લીલમા શામિલ બનાવીને વહી જા. ૩
ગુલે બુલબૂલ લેટે ભાન ભૂલી કંટકોનું—
જહાના કંટકો કાપી, સનમ, સુખ્ખે વહી જા. ૪
કમલ બીડે છ હૈયે ભૃંગને માશૂગ જોને—
મુને યે ઇશ્કજામે દઇ ડુબાડીને વહી જા. ૫
નિગો ટે પાઇ એવો હોય હૈયે તું હિ તુ—
મટે હું-છુ-પણું આ, ગો સબક પઢી વહી જા. ૬
જરા તિરછી તુ તારી આંખ લગાવી વહી જા:
મુને વેચાણ તારો તું કરી, વ્હાલિ, વહી જા.

૯૦

રા. રા. હરજી લવજી દામાણીઃ

એક હા !

(ગઝલ)

મેં હજારો હા કહી છે, એક તારી હા નહીં !
ગર હા નહીં તો કંઇ નહીં,—એ તો કહે કે ના નહીં !

સમજાવતાં સમજે નહીં ત્યારે હવે હું શું કરું ?
લાખો વખત દિલને કહ્યું કે " એ તરફ તું જા નહીં "

દિલ આ રહ્યું, આ પ્રાણ છે, જે જ્હાય તે લઇ લે ભલે !
હુજ્જત નકામી શું કરે છે—' આ નહીં ને આ નહીં ' !

તડપું છું હું ખંજર તળે બેરહમ તું એ તો કહે—
" ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! "

હું ખુશનશીબી જાણને જો એમ પણ કીધું હતે—
" દુનિયા ભલે આવે બધી પણ એક આ શયદા* નહીં ! "

---

* આ કર્તાનું તખલ્લુસ હોવાથી કાળા બીબામાં છાપ્યું છે.

૯૨

૨૫. હરિસિંહજી રૂપસિંહજી રાવળ (વરજ દરબાર):

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા, અંક ૨ જો, વિદૂષકનો બળાપો

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર, રા. રા. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ)

(પદ)

આહા ! પ્રભુ, તેં મને ક્યાં ફસાવ્યો જંપ જરા નવ મળતો ઘડી રે ! ધ્રુવ.

આ રહ્યો મૃગ, ને આ રહ્યું ડુક્કર, આ રહ્યો અહીં વળી વાઘ પડી રે !
આ વનથી વળી તે વન ભટકું, થાકયો હવે હું તો કાઢી હડી રે ! આહા૦
પાન પડીને સડી જે રહેલાં, ગંદાં એવાં જલ પીઉં બબડી રે !
તાપતણું વળી શું અહીં કહેવું, શરીર બધું આ રહ્યું તતડી રે ! આહ
જમવાતણા તો વળી અહીં વાંધા પેટ ને મુખ રહ્યાં છ લડી રે !
તેમાં હતું વળી શું યે અધૂરૂં, નૃપને ધુતારી અહીં કો જડી રે ! આહ
ના ના હવે નહીં અહીંથી ખસે એ, મ્હેલ બધી તે તો રહે છો સડી રે ?
કામીજનોને દયા વળી કેવી, ભાઈ જુવો શા રહ્યા છ ન્હડી રે ! આહ
રાતે ઘડી નથી નીંદરે લીધી, રાંડે લગાડી શું જનફટડી રે !
હાય! હવે ના સુઝે કાંઇ બારી, હેતુ અમે, દિલ રહ્યું ચચડી રે ! આહા

(નૃપ પ્રવેશ કરે છે)

ઓ રે પ્હણે પણ ઝૂલતા આવે, નાખી કમાન ગળામાં વડી રે !
ઢીલાં કરી અંગ, હાથમાં દંડો રાખી, ઉભો રહું હું લબડી રે ! આહા

૬૨

રા. રા. હંસરાજ હરખજી મહાપ્રચક્ષુ:

પ્રભુને પોકાર

(૫૯)

હરિ આવો રે............
પ્રભુજી પધારો રે............
તમારે ઘેર અંધારું ઘોર—
ખુણે ખુણે ખાતર પાડે ચોર ! હરિ આવો રે ! ધ્રુવ.

રાજ લુંટાયો, સાજ લુંટાયો, લુટાયો સ્વજનસમાજ,
રૈયત અણુધણિયાતી કરીને માહાલો ક્યાં મા'રાજ ! હરિ૦ ૧

દાસજનો દરબાર બનીને ચોર ચલાવે દોર,
આપ વિના એ ઉદ્ધત કેરા કોણ ઉતારે તોર ! હરિ૦ ૨

મોહસુરાનું પાન કરી કરી ઉન્મત્ત જાદવકુળ,
જદુપતિ જો જાતે ન પધારો,—દ્વારામતિ આ ધુળ ! હરિ૦ ૩

ઘર વળગાડયું ગળે વળી લાગ્યું આવું ને અવળું બ્હાર ?
રખડુ ગોઠે[1] રમવા હતા તો શીદ માંડયો સંસાર ! હરિ૦ ૪

ઉર સિંહાસન સૂનાં પડયાં, અભડાવે અસુર મંદિર,
ત્રિભુવનજ્યોત ઝગો તનડામાં, સઘ હરોજી તિમિર ! હરિ૦ ૫

પુણ્યપ્રજ્ઞા પટરાણી તમારી કરી રહી કલ્પાંત,
જ્ઞાનગુરુના બોલ ન માને ન કાને ધરે વેદાંત ! હરિ૦ ૬

આવો પ્રભુ મુખ મોરલી વાતા મસ્તક ઝળકત મોડ,
દીન સ્વજન પર રીસ ન હોયે, હંસ * સ્તવે કરજોડ ! હરિ૦ ૭

---

1. ગોઠે પ્રમાણે, પેઠે
* વિજુ નામ પણ હોવાથી સહી તરીકે નાળા ભીભાગમાં છાપ્યું છે

૮૩

અ સૌ. હંસા મ્હેતાઃ

પ્રણયીને

(તોટક)

મુજને ગણુનો પ્રિયજો પ્રણયી,
અભિલાષ વડે મુજ દ્રવ્ય તણી,
તદપિ પ્રિય સાગરને ગણજો
ધનવાન બહુ રતનાકર છે.

ગમતી મુજ સુંદરતા તુજને,
શશી કેરી પ્રભા વધુ સુંદર છે
મમજ્ઞાન તને કદી પ્રિય હશે
બહુ પુસ્તક જ્ઞાન તણા મળશે.

મૃદુતા પ્રિયજો ગણુનો મુજમા
બહુ છે કુસુમો મૃદુને કુમળા.
મમ આત્મ વિના નવ પ્રિય કશું
અરપું તન ને મન દ્રવ્ય બધું.

૫૪

રા રા. હિંમતલાલ જગન્નાથ પંચોળી:

યૂસુફ-ઝુલેખાં

(ખંડ હરિગીત)

રજની રમ્ય વસન્તની
પ્રિય શશીકરને મહી,
આજ રસઘેલી બની,
શું ઊતરી રમવા અહિં ! ૧

ધવલ ઉજ્જ્વલ પટ ધરી
વ્યોમ—ઉર શી વિરમી
ગગનગંગા સ્મિતભરી,
આબે હયાત-ઝરા સમી. ૨

(શિખરિણી)

વહી જાતાં ધીમે ગહન સલિલો નીલ નદનાં,
શશીની જ્યોત્સ્નામાં સ્મિત અગણિતે શાં મલકતાં !
વહી ધીરે, મીઠી અનિલ લહરી શીકરભરી,
લડાવે વૃક્ષોને કુસુમિત લતા, વીજન કરી. ૩

(દ્રુતવિલમ્બિત)

સરિતતીર શશીકર ચૂમતું,
વઝીરમંદીર રમ્ય વિરાજતું.
ગિરિતણા ભ્રમમાં પદ પ્રેમથી,
સલિલથી સરિતા શું પખાળતી. ૪

(ખંડહરિગીત)

હેમ- દીપક- જ્યોતથી
ભુવન-અંતર ઝળહળે:
સ્ફટિક-નિર્મળ ભીંતથી
પ્રતિબિમ્બ કંઈ બિમ્બે ભળે. ૫

અમૂલ હિંડોળે તહિં,
ધવલ ચીનાંશુક ધરી,
શશિકલાશી નભમહિં,
. બેઠી ઝુલેખા સુંદરી. ૬

તેજ ઉજ્જ્વળ અંગથી,
સકળ દિશમાં સીંચતો,
દીસતો સુભગ તદિ
ચન્દ્ર સમીપે શુક્રશો. ૭

દીનના દાસત્વની
ના વદન લ્હેને કશી.
દુઃખ ઉરનાં અવગણી,
સૌન્દર્યરાશિ રહ્યો હસી. ૮

રૂપ અનુપમ રસભરી
વણ નિમેષ નિહાળતી,
કરુણ સ્વરથી મંદરી
સુસ્ફુટ કંઠ બોલતી. ૯

"'મિસરની ભૂમિ મહિં
આપણે મળશું ફરી.'
વચન એ સ્વપ્ના મહિં
મુજને કહી તેં છેતરી! ૧૦

તુજ વચન—વિશ્વાસથી,
હું અહીં આવી રહી,
પણ વઝીર—ઉરથું રતિ
મુજ ઉરમાં પ્રકટી નહિ. ૧૧

(વસન્તતિલક)

આરામ એક ઉરથી ઉરને મળે જો.
થાયે પ્રસન્ન ક્યમ અન્ય સમાગમે તો?
ખીલે સરોજ યદિ સૂર્ય-કરાંગુલિથી,
તેની શશીકર વિશે કદિ થાય પ્રીતિ! ૧૨

(ખંડહરિણીત)

વિભવની નવ ન્યૂનતા
સુખમયી ઘરમાં અહીં;
પણ વિયોગ—દરિદ્રતા—
આ હૃદય શી સાલી રહી. ૧૩

જીવનના અંધારમાં
આગ એક ઢળી રહી.
આજ તુજ દર્શન થતાં,
નિર્મળ પ્રભા જાગી રહી. ૧૪

દીન વદને હું કને
પ્રેમભિક્ષા યાચતી;
દગ્ધ આ મુજ ઉરને,
કર શાંત પ્રીતિ નીરથી. ૧૫

રમ્ય રજની રજબની,
લે દે મઝા તેમાં ભરી.
ઝિંદગી દિન ચારની,
વીતી નહિ આવે ફરી. ૧૬

ફિકર દુનિયા—દીનની,
જઈયે બધી યે વીસરીઃ
મધુર લાલ શરાબની,
મુજ સાથ પ્યાલી પી ભરી." ૧૭

વચન એવાં ઉચ્ચરે,
મદન જેહ શિખાવતો;—
ધીર ગંભીર સ્વરે,
યૂસુફ તેણું બોલતો. ૧૮

" ક્યાં વિભૂતિ વઝીરની ?
અધન હું ગુલામ ક્યા ?
ક્યા સુતા તું ભૂપની ?
પ્રીતિ અપાત્રે થાય ના. ૧૯

શું મદનવિહ્વલ બની,
અધમતા આ ચિંતવે ?
વિમળ તુજ ચારિત્ર્યની,
કીર્તિ કલંકિત કાં કરે ? ૨૦

ભોગ નશ્વર વિશ્વના,
મુજ હૃદયને ના ગમે.
ભક્તિ—રસમાં ઈશના,
એ દિવ્ય ઇશ્ક વિશે રમે." ૨૧

વેણુ એમ કંઇ વદી,
ત્વરિત તે ત્યાંથી જતો,
સુંદરી—ઉરની બધી,
આશા—કળી ઉચ્છેદતો. ૨૨

"અય્ માહે શબ—અફ્રોઝે મન્
અઝ્ મન્ ચરા રંજીદઇ?
અય્ દિલ્બરે મન્, જાને મન્,
થઇ બેરહમ જાયે કદિ?" ૨૩

એમ વદી એ દોડતી,
વસ્ત્ર ચૂમુરનું ગ્રહે:
ખેંચતા બળથી અતિ
ફાટી કરે ખંડ જે રહે. ૨૪

થઇ નિરાશ નીચે પડી,
વસ્ત્ર—ખંડ કરે ગ્રહી.
વચન ગદ્ગદ રડી રડી
નિજ હૃદયશું બોલી રહી. ૨૫

"જા, જિગર, તજી તૂટી!
કયમ વિલમ્બ કરે વૃથા?
જોઉં, તુજ વિણ હત વિધિ
ક્યા રાખતો દુઃખ આ બધાં!" ૨૬

ટિપ્પણ—કડી ૨૩ નો પૂર્વાર્ધ શેખ સાદીનો છે. આખી કડીનો અર્થ:—મારી રાત્રિને અજવાળનાર ચંદ્ર! તું મારાથી કેમ નારાજ થાય છે? મારા દિલબર, મારા પ્રાણ, તું (આમ) બેરહમ થઇ જાય છે કયાં! ઉત્તરની કડી નીચેના અપભ્રંશ દુહા પરથી છે:—

હિઅડા, ફુટ્ટિ તડત્તિ કરિ કાલ ક્ખેવેં કાઇં।
પેક્ખે હયવિહુ કહિં ઠવઇ પઇવિણુ દુક્ખ સયાઇં॥

કાન્તમાલા

કાન્તાવિભાગ

ફર્યો વ્હાલી સાથે, મિલનસમયે, સૌન્દર્યવનનાં
ફુવારોને જોતો વિકસિતપણે શૈલશિખરે,
અને કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ઘાસ પરના
મયૂરોની કેકા ધ્વનિત કરતી જ્યાં ગગનમાં,
તરંગોનાં સ્વપ્નાસ્મિત સલિલમાં જ્યાં વિલસતાં
વિલોકીને વેર્યાં વિમલ કુસુમો નોગણ, અને
સરી આવ્યો તેનો રસિક રમણીના ઉર પરે,
અને ત્યાં પાસેના તરુવર સમા ઉત્સુક બની
ઠરી સ્થાને સ્થાને કુદરત બધીને અનુભવી
કર્યા ઉદ્ગારો: તે બહુ બહુ હવામાં વહી ગયા,
અને થોડા બીજા ગગન મહિં તારે રહી ગયા,
કલાપીની ગાથામાં ઝુરિત સરખાને અહિં લહું,
અને ત્હેને આજે તરત દઉં વ્હાલા સ્મરણમાં
ગાળેલો સ્નીગ્ધ ગતસમય કેરા સ્મરણમાં.

कान्त.

ગુ. મિ. પ્રેસ.

કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યો

૧

(પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન)

(પુષ્પિતાગ્રા)

" અરર મુજ' હશે નસીબ કેવું
નથી મળતું કયંહિ માન, હાય!"–એવું
કહી પછી ચરણો વિશે પડે છે,
પ્રિય કવિતા મુજ વેગથી રડે છે,

(દ્રુતવિલંબિત)

બહુ જ વિસ્મય ખેદ મને થયો,
તદન સ્તબ્ધ જ મૂઢ બની ગયો;
પણ પછી ઝટ શાન્ત જરા કરી
નિજ પ્રિયા સરખી હૃદયે ધરી.

રહી પણ ગઈ એ જરાક છાની
બહુ દિલગીર હું થાઉં એમ માની;
મુજ મુખ ભણી નેત્રને લહે છે,
અતિશય આર્ત્ત સ્વરે પછી કહે છેઃ–

" દિલ દયા ધરી માફ કરો મને
દુખી થઈ કરું છું દુખી આપને;
અરર જીવિત આમ બળે જતું
સહન, નાથ, નથી મુજથી થતું.

ગુણ નથી મુજમાંહિ એક સારો
નિજ મનમાં, પ્રિય પ્રાણ, એ વિચારો;
તદપિ પ્રણય શીદને કરો છો,
મુરખ પ્રિયા પર ચાહના ધરો છો!

વિષમ ટેવ પડી મુજને ખરે,
હૃદયને બહુ માન ગમે અરે!
ગુણ વિના પણ કેમ જ એ મળે?
ફક્ત નિર્બળના થકી નવ વળે!

નથી નથી નથી યોગ્ય હું તમારે,
ઉત્તર આ નથી રાખવું જ મારે,
મનથી લઇ રજા હવે મરું છું,
પણ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરું છું."

નયનથી બહુ નીર મને વહે,
હૃદય શબ્દ કહો કયમ આ સહે?
વચન તો મુખથી નવ નીસર્યું,
તદપિ ચુમ્બન મેં હળવે કર્યું.

ધડક ધડક થાય હાય છાતી,
ધીરજ રહી મુજની ય સાવ જાતી,
વદનકમલ જોઇને કહું છું,
નજર ઠરાવી ત્યહાં જ હું કહું છું—

"કદર અવર શું જનો પિછાને?—
મન મહીં એ ધરો શોક કોણ આણે,
ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો,
પર પરવા શીદ અન્તરે ધરો છો."

મધુર શબ્દ થકી ખુશ મેં કરી,
દીલગિરી મનની સઘળી હરી
કરી વીદાય કહી બહુધા અને,
વીરહથી બળતી વનીતા કને.

ટિપ્પણ મણિશંકરની આ પ્હેલાની એક કવિતા—"ખરી મહોબ્બત અથવા ગુલબાસનું ફૂલ" એમાની કે બીજી—પ્રકટ કરવા જેવી નથી. આમા પણ શીખાઉપણાના લક્ષણો છે (૧) સ્ત, પ્ર, રથ, આગળનો લઘુ કેટલે ઠેકાણે લઘુ જ રહ્યો છે, દુખ મુરખ, ખીં, છી, છું, થી, રીં, હીં, પણ ઘણા છે, (૨) અગર જીવિત આમ વસે જગ, એમા 'આમ' એટલે તમારી બાજુમા, સ્ત્રીઓની આગળ જઇ જઇને તેમના રીઝવણ સાંભળવામાં નહીં, ફક્ત નિર્બળતા, એટલે ગુણ મેળવ્યા વિનાની એવી નિર્બળતા તમને મુક્ત કરું છું, એટલે નિર્બળતા અને ગુણહીનતા અને સાથે માન મેળવવાની અતિલોભિયણ ઇચ્છા, એ દોષ મારા જ છે, તમારા નહીં, હું નર છું એ દોષોને લીધે, તમારે જરા મનમા ન આણવું ધડક ધડક થાય છાતી,—એની ઉભય, એટલે તું અને તારી પ્રિય બેય, (૩) મુજની, કરી વિદાય કહી બહુધા અને, એવી રચના—મણિશંકરની દશા

પક્વ થતાં તે આવા છંદદોષ, રચનાદોષ, અને અર્થદોષથી વિલક્ષણ પ્રમાણમાં મુક્ત બની, શબ્દાર્થની વિશુદ્ધિ અને શિષ્ટતામાં નમૂનેદાર બની રહી.

ઉગતા કવિઓમાં આ અતિમાનની વાસના હોય છે, જે ખોટી છે. કોઇપણ કવિની કલાપ્રગતિ એ લાગણીને જીતીને જ, પોતાના દોષ જોતાં શીખી, દૂર કરતાં શીખી. શીખીને જ, શક્ય છે,—એવો સાર આ કવિતા કરુણ સુકુમારતાથી કહે છે; વિષયનિરૂપણ અને વૃત્ત અન્યોન્ય પોષક બની આ સુકુમારતાની માત્રા (tone) આદિથી અંત સુધી સમરેખ સાધે છે, કવિતાના દોષ સ્થૂલ કોટિના અને ક્ષંતવ્ય ત્યારે એના ગુણ જે છે તે સૂક્ષ્મકોટિના અને માનનીય છે: એટલા માટે મણિશંકરે પોતે છોડી દીધેલી તથાપિ એને પ્રકટ કરવા યોગ્ય ગણી છે.

એક વખત કોઇએ એક સુધારો સૂચવ્યો હતો;

અરર જીવિત આમ જ જો જવૂં,
સહન, નાથ, ન તો મુજથી થવૂં.

શું સહન ન થતું? આવું જ જાય તો તે જીવિત. જીવિત, જવું, થવું નો આ પ્રકારે પ્રયોગ અત્યારે સૌને તુરત બેસી જાય એટલો સામાન્ય થઇ ચૂક્યો હશે; પરંતુ ૧૮૮૮ કે ૧૮૯૦ મા ભાષાની છૂટ એટલી ખીલેલી નહતી. વળી ઉક્ત ફેરફારમાં જજોજ આવે છે, 'આમ જ જીવિત' એમ ઉઠાવતા પણ જતી જાન રહે જ,—અને મણિશંકરના જેવી સૂક્ષ્મસ્વાદુ શ્રુતિને એ ન જ રુચે.

અરર જીવિત આ જ ભલે જવૂં.

એ પર્યાય પણ વિચારી જોયો હતો. 'હવે મરું છું' ઉક્તિને અંતે આવે છે, તે આમ આરંભમાં જ સૂચવાઇ જાય તો અસર નબળી પડે એ કારણથી તે સ્વીકારાયો નહતો. (સ્વ. રણજિતરામના કે બીજા કોઇના કાગળોમાંથી બીજી નકલ નીકળે, અને તેમાં આ કે બીજા કોઇ પાઠ જોવામાં આવે, તો તે સ્વીકારી લેતા પ્હેલા વિચાર કરી લેવાનો છે, એટલી ચેતવણીને માટે આ ઝીણી જેવી વિગત પ્રસંગોપાત્ત નોંધી છે.)

મથાળે છાપેલું કવિનામું નામ કર્તાનું પોતાનું ન હોવાથી કૌંસમાં રાખ્યું છે.

૨
(અંતિમ પ્રાર્થના)

(૫૯)

જ્યાં પાણી મને આ સતાવે પિતા!
પ્રભુ તારક! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો!
કેંક નારકી દૃશ્ય બનાવે, પિતા!
મને પાતકીને દયાથી તારી લ્યો!

મારી હોડી ખરાબામાં તૂટી ગઇ:
મારી જોડી હા! માયા તે લૂટી ગઇ:
મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઇ:
પ્રભુ તારક! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો!

મારાં પાપ તણો અરે! પાર નથી:
મારાં અન્તરમાં કશો સાર નથી:
ભવસાગરે અન્ય આધાર નથી:
પ્રભુ તારક! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો!

ટિપ્પણ ૧૯૨૩માં શ્રીનગરમાં લખેલી આ મણિશંકરની છેલ્લી કવિતા છે.

૩

ચંદાનો સંદેશો

(પદ)

આવો, અંદર આવો, વ્હાલાં, વાસમાં !
સંદેશો શો લાવો ચંદા બ્હેન જો ?
કોમલ શીતલ મધુર સુધા વરસાવતાં
સ્નેહ ભરેલાં નમ્ર તમારાં નેન જો: આવો૦
" હૃદય સરોરુહ જીવન સમગ્રી પોષજો :
જનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ જો :
પ્રગટ પિતાના પણ પુરાતન પંથમાં
સ્નિગ્ધ પરસ્પર કરજો કેવલ કર્મ જો ! "—આવો૦

ટિપ્પણ. સરખાવો એક બાજુએથી **ચંદાને સંબોધન**, બીજી બાજુએથી **વ્હાલાંઓને ઉપદેશ**, અને ત્રીજી બાજુએથી **વ્હાલાંઓને પ્રાર્થના.**

૪

સ્વાગીનો દિવસ, મહુવા. ૩૦-૫-૧૯૦૯

સામ (Psalm) ૨૬ : ૪–૫

(રાગિણી આશાગોડી)

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !

દોર મને તવ સત્યની માહીં, શીખવ <u>વિશ્વશયાના</u> ! મને તવ૦ માર્ગો૦
તું જ પ્રભુ મુજ તારણકેરો દિનભર તુજ પર થાના ! મને તવ૦ માર્ગો૦

ટિપ્પણ. આમાનું વિશ્વશયાના એ 'સામ (psalm)' માં કોઇ ઠેકાણે નથી; વળી જો કે મણિશંકરે વિશ્વશયાના એ શબ્દ અને તેમાના વિચારગુચ્છ પોતાની કવિતામા એકથી વધારે ઠેકાણે રાખ્યાં છે, તથાપિ લગભગ ૧૮૮૮–૮૯ ની સાલથી માંડીને,–કાર્લાઇલને જેટલો કોલરિજ જેવાના ખ્રિસ્તી પેન્થીઇઝમનો ચક્ષુરાગ (જુવો કાર્લાઇલ કૃત સ્ટર્લિંગના જીવનચરિતમાં એનો ઉપહાસ, જે મણિશંકરને અત્યંત પ્રિય હતો), તેટલો મણિશંકરને હિંદુ વેદાંતનો; એવો એક રવિવાર જતાં બીજે જ રવિવારે પહેલું ગીત નીચે મુજબ ફરી લખ્યું.

ભાવનગર, ૧૩-૬-૧૯૦૯

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !

દોર મને તવ સત્યમાં, શિક્ષણ આપ દયાલ !
તું સ્વામી તારણતણો દિનભર તુજ દિ ખ્યાલ ! માર્ગો૦

૫

શાંતિ પ્રાર્થના

(પદ)

ૐમ્ શાંતિ સદા શિવ આપો, દયાઘન ! શાંતિ૦
સંહરો સંકટો શાપો, કૃપાઘન ! શાંતિ૦

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારૂં
પાપ પ્રબલ, પ્રભુ, કાપો ! દયાઘન !

સેવક હોઇ નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જપ્યો નથી જાપો ! કૃપાઘન૦

સ્થાન બતાવવી, ગાન પશુનૂં,
તમ કરે, પ્રભુ, તાપો ! દયાઘન૦

ટિપ્પણ. લોકો સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી સ્તવન, ઉદ્ગાર, કવિતા આદિ પસંદ નથી કરતા તે સારી રીતે જાણતા હોવાથી મણિશંકર આમાં 'સદાશિવ' છે એવી રચનાઓ જાણીને જ વાપરતા હતા; લોકો ભલે એને આખું એક વિશેષ નામ ગણે, પોતે તેને જુદા જુદા બે શબ્દ ગણી શિવ = ભલું કરનાર ઈશ્વર એમ ઈશ્વરનું વિશેષ નામ ગણીને અર્થ કરતા.

૬

આંતર સપ્તપદી

(પદ)

આ પિતા, કર્યાં ક્રૂર કર્મો:
હણ્યાં મર્મો: પડ્યો; રડ્યો: પડ્યો ! પડ્યો !

મને ન હતી આશા:
ખરે, પિતા ! મને ન હતી આશા !

તેમા અચાનક ગંભીર ગર્દ્દરે
દિવ્ય સુવર્ણિત જ્યોતિ જ્વલન્ત !
સ્નેહવસ્તુ! જ્ઞાનરૂપ! અનન્ત!

ટિપ્પણ સપ્તપદી એટલે સાત પંક્તિનું ગીત.

૭

નયન પ્રાર્થના

(૫૬)

આપ જ તાતજી દોરો હવે મને આપ૦
રોતો હું આપનો છોગે હવે૦
જંગલમાં ભટક્યો બહુ વાટે, વાટે મળ્યા કારા ચોરો—હવે૦ રોતો૦
ગર્ત બધે પડતો ઝરડાતો આવી શકું નહિ ઓરો—હવે૦ રોતો૦

ટિપ્પણ દુહિતાઓ જેરૂસેમની, સ્વાગી પોતે મારો ભરવાડ, એવા સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી ગીત, સામો (Psalms) અને બીજાં ખ્રિસ્તી ગીતકાવ્યોના અનુવાદ, અને સ્તુતિ પ્રાર્થના (નાદ ઇનાયત દીજે ઓ નાથજી), આવાહનગીત (તારક તાત, પધારો દયા કરી), અને બીજાં બે ત્રણની નકલો મળી છે પરંતુ તે અહીં ઉતાર્યાં નથી, આવાં બીજાં પણ કેટલાક ટુંકાં ગીતો અને અનુવાદ કે અનુકૃતિઓ ખ્રિસ્તી શિષ્યો અને મિત્રો ઉપરના કાગળો વગેરે પરપરા જોવામાં આવે તો જડે ખરાં

૮

[ટિપ્પણ પ્રાસંગિક ઉદ્ગારો, ગીતો, આદિ પણ મણિશંકરે સંખ્યાબંધ લખેલાં અને તેમાંથી પૂર્વાલાપમાં જાણીને જ બહુ થોડાં સંગ્રહેલાં છે तद्दूरे तद्वन्तिके; ગોરક્ષણ પ્રાર્થના; સાધક પ્રાર્થના; વૃષ્ટિ પ્રાર્થના; સખે, કુમકુમે લીંપ્યું તારૂં આંગણું રે લોલ, વગેરે પૂર્વાલાપમાં નથી તે મને તો અયોગ્ય નથી લાગતું

કોઇ ખાસ સંબંધી વા સંબંધીઓને અથવા તેમને વિશે લખાયેલાં ઉદ્ગાર, ગીત, કે કવિતા પણ બધાં જ પ્રકટ કરવા જેવાં હોતાં નથી આ જાતની કૃતિઓમાંથી નીચેનાજ નમૂના અહીં આપવામાં આવે છે]

મહુવા, ૨૫–૫–૧૯૦૨

બિરાદરોને પ્રાર્થના

(રાગિણી આશાગોડી)

સ્નેહ કરો ન સતાવો, બિરાદર ! સ્નેહ૦
અન્ય અહીં નહીં લ્હાવો, બિરા૦

એક પિતા પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કર્મે બતાવો–બિરાદર૦
પ્રાણ પદાર્થ કરી પુરુષાર્પણ ક્લેશ વિશેષ પતાવો–બિરાદર૦

ટિપ્પણ જે ભાઇને કાગળમાં આ પ્રાર્થના બીડેલી તેની સાથે જ વ્હાલાંઓને ઉપદેશ (પૂર્વાલાપ, પૃ ૮૬)ની નકલ પણ બીડી હતી અને ઉમેર્યું હતું–“ મારા પત્રોથી કંઇ ખોટું લાગ્યું હોય તો ક્ષમા ચાહું છું ..ગોપનાથમાં નીચેના બે ઉદ્ગારો નીકળ્યા છે .. ”

૯

ખડસલિયા, ૨૯-૬-૧૯૦૨

(૫૬)

વ્હાનાઓ, શા માટે સતાવો ?
વાંક કશો જો હોય તો બતાવો !
પરમેશ્વરમાં પાપ પતાવો
માગૂ એ હાવા !
વિશ્વપિતાના આપણ બાળો
સાકડમાં તો સાથે ચાલો !
વસુધાની વાડીમાં મ્હાલો
માગૂ એ હાવા !

૧૦

નવેમ્બર-૧૯૦૩

(૫૭)

પોકારૂ એની બારણે, વ્હાલા, ઉઘાડો દ્વાર
વ્હાલા ઉઘાડો દ્વાર, ઓ વ્હાલા, પોકા૦
દેશું દેવાલય ખરૂ દીનદયાનું દ્વાર
જન્મનો માનવ બધા સારનો એ સાર
ઓ વ્હાલા, શાને લગાડો છો વાર,
ખોલો દ્વાર, આવો બ્હાર, પ્રાણાધાર ! પોકા૦

૧૧

શોભાવડ, ૧૨-૬-૧૯૦૯

અનંત સહચારની પ્રાર્થના

(૫૮)

અત્યારે અમરદી મળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦
હૃદય પરસ્પર હળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦
લગ્ન થયા તે આપણો પ્રભુઘરમાં સંબન્ધ,
રમણ્ કંઈ, બોલી તદી 'શિરને મોક્ષુ સ્કન્ધ' ! અત્યારે૦

ટિપ્પણ સરખાવો ૧૮૯૭ માં લખેલી નઝમ, પુરાની પ્રીત (પૂર્વાર્ધ પૃ ૬૮) અને આશાપ્રીન (પૂર્વાર્ધ પૃ ૮૦)

૧૨

[ટિપ્પણ એમના નકામાના ગીત - નારકોગા મુકવાના મૂળ ઇરાદાથી રચેલા ગીત અહીં આપવા વિચાર નથી એટલે ઉપર આપેલા ગર્વથી જુદી જાતના નીચેના નમૂનાઓ ઉતારીને જ આ વિષય સમાપ્ત કરવામા આવે છે]

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

ઓ દેવિ ! દેવિ ! દેવિ ! બોલાવી એ ના શકું;
તારા હૃદયના દ્વાર ખોલાવી એ ના શકું
મલિન હર્યું દૈયુ હજી નહીં તવ આસન પાત્ર,
વ્યસના પશ્ચાત્તાપમા શુદ્ધ હજી નહીં ગાત્ર ઓ દેવિ૦

૧૩

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

આવો, આવો, આવો, આવો, દેવિ !
આવો, આવો, આજ !
માગૂં આવો, આવો, આવો, દેવિ !
આવો, આવો, આજ !

રજની ખીલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ
સાગર ગાય સુહામણુ હૃદયે પ્રકટે આશ
સ્વામીના દયાળુ દેવિ ! કરશો ના નિરાશ
માગૂ, કરશો ના નિરાશ
દેવિ ! આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આજ !

ટિપ્પણ આ બે સાથે સરખાવો **ધવાયલો બુલબુલ** (પૂર્વાલાપ, પૃ ૮૧)
સ્વર્ગસ્થદેવીને પ્રાર્થના એ પદ **સાગર અને શશી** (પૂર્વાલાપ, પૃ ૮૦) ના સમયનુ છે

૧૪

નાના ગોપનાથ, ૧૧-૫-૧૯૦૩

(પદ)

દીન ઉપર દયા કરજે, ઓ નાથ, દીન૦
વિશ્વદુરિત પરિહરજે, ઓ તારક, દીન૦

દીન છતા અમે બચ્ચા તમારા કરુણાસુધારસ ઝરજે, ઓ પિતા, કરુણા૦ દીન૦
ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી ! ભર્ગ નયનમાહી ભરજે, ઓ પિતા, ભર્ગ૦ દીન૦

રા રા રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

મણિશંકરનું હૃદય અને એમના કેટલાક આશય

મણિશંકરના અવસાન પછી પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની સૂચના અનુસાર મણિશંકરના મારા ઉપર આવેલા કાગળો શોધી કાઢી મે એમના કવા માડ્યા આજ સુધી જે જડ્યા છે તેમાથી થોડી પ્રસાદી અહીં આપુ છુ.

'There are born children of melancholy, pessimists in philosophy, with hearts over-sensitive, whose spirits seldom soar higher than the level of placid satisfaction. To these persons it is an inherent constitutional necessity—to love and be loved Their gloom is the result of their not being adequately loved by those around them Their satisfaction, when they feel that others have sincere sympathy for them is deeper though serener than the ecstacy of others

I belive I am one of them And your kindness (pray excuse the word I know you are pained by my humble tone But dejection feels it so) has enlivened my spirits, soothed and solaced me "And I again am strong"

(Mahuva, 15 May 1890)

ભાવાર્થ 'કેટલાક જન્મથી ગ્લાનિના બાળકો હોય છે તત્ત્વચિન્તનમા તેઓ નિરાશાવાદી હોય છે તેમના હૃદય હદ પાર લાગણીવાળા હોય છે. તેમના આત્મા શાન્ત સંતોષની સપાટીથી ઉંચા ભાગ્યે જ ચડે છે. આ મનુષ્યોના સ્વભાવના બંધારણના અંતમા એવી જરૂર રહેલી હોય છે, કે પ્રેમ કરવો અને પ્રેમના પાત્ર થવુ એ તેમને આવશ્યક થઈ પડે છે આસપાસના માણસોનો તેમના પ્રત્યે જોઈએ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ખિન્નતા ઉદ્ભવે છે જ્યારે તેમને એમ લાગે છે કે બીજાઓનો તેમના તરફ અંતઃકરણપૂર્વક સમભાવ છે ત્યારે તેમને જે સંતોષ થાય છે તે બીજાઓના ઉત્કટ હર્ષના કરતા વધારે શાન્ત પણ વધારે ગંભીર હોય છે

'હુ માનું છુ કે હું આવા માણસોમાંનો એક છુ અને તમારા માયાળુપણાથી (એ શબ્દના ઉપયોગ માટે કૃપા કરી ક્ષમા કરજો હું દીનવૃત્તિ ધારણ કરું છુ ત્યારે તમને કેટલું દુખ થાય છે તે હું જાણું છુ પણ વિષાદથી એવી લાગણી થાય છે) મારા આત્મામા ઉત્સાહ જાગૃત થયો છે, સાન્ત્વના પ્રાપ્ત થઈ છે અને દિલાસો મળ્યો છે 'અને પાછો હુ શક્તિમાન થયો છુ '

(મહુવા તા ૧૫ મી મે સને ૧૮૯૦)

'I am here with Balavantrai for the present I am gratified

in the consciousness of friendly sympathies and feel myself equal with occasion sent to me. A spirit of deep resignation has come over me and my existence seems to be a burden bearable enough for the sake of some survivors. Please do not be anxious for me.

'What work remains for me to do, I will do uncomplainingly. It is a pity though that in this Nineteenth-Century India, one cannot be free from certain things the idea of which would hardly have troubled his great grand-father. I assure you I am well."

(*Rajkot, 6th November 1891*)

ભાવાર્થ: 'હાલ હું અહીં બલવન્તરાય સાથે છું. મૈત્રીવાળા સમભાવના અનુભવથી હું તૃપ્ત થાઉં છું, અને આવી મળેલો અવસર મને અનુકૂળ છે એ સાક્ષાત્કાર કરૂં છું. દશાને વશ થઇ રહેવું એવી વૃત્તિ મારામા ઉંડી જામી શકી છે અને મારૂં ભારરૂપ લાગતું જીવન જે કેટલાંક હયાત છે તેમના ખાતર સહી શકાય એવું લાગે છે. મારે માટે ચિન્તા કરશો નહિ.

'જે કામ મારે કરવાનું રહે છે તે હું કરીશ અને તે માટે ફરીયાદ નહિ કરૂં. પરંતુ એ શોચનીય છે કે ઓગણીસમા સૈકાના આ હિન્દુસ્તાનમાં માણસ એવી કેટલીક વસ્તુઓથી છૂટો થઇ શકતો નથી કે જે વસ્તુઓ માટે વિચાર કરવાની તેના પ્રપિતામહને ભાગ્યે જ તસ્દી લેવી પડી હોત. હું તમને ખાત્રીથી કહું છું કે મારી પ્રકૃતિ સારી છે.'

(રાજકોટ, તા. ૬ ઠ્ઠી નવેમ્બર, ૧૮૯૧.)

ગ્લાનિ અને નિરાશાનાં વાદળાં મણિશંકરના ચિત્તને વખતો વખત ઘેરી લેતાં, પણ સ્નેહનું એક કિરણ આવતાં એ વાદળાં ખસી જઇ પ્રસન્નતાનો પ્રકાશ પ્રકટ થતો. તોપણ એ પ્રસન્નતાથી થતો સંતોષ ચિત્તમાં વસેલા ગાંભીર્યના ભારને લીધે સંપૂર્ણ ઉલ્લાસ પામી શકતો નહિ; એ સ્થિતિનું રેખાચિત્ર આ પત્રોથી પ્રદર્શિત થશે. એ રીતે થતા ભાવોર્મિના ભરતી-ઓટ બહુ હૃદયંગમ રૂપ ધારણ કરતા.

'I know not how dear you had grown to me during my last sojourn at Ahmedabad, till I came here and found myself very solitary. You will be sorry to learn that my sprain still continues painful. But one result of the illness is that a mellowness has come over my memory of Ahmedabad, and at this moment my heart has all its affectionate springs overflowing with unsuspected kind reminiscences of the past.

* * *

'I do not want to be eulogistic in this letter of mine. But need I be afraid if praise is sometimes the expression of affection ? If I call you my ever sweet and gentle friend, or tell you that you have taught me a new phase of human excellence and made one better than I was,

પૃ ૨૯૦ સામે

ગુ પ્રિ પ્રેસ

should I hesitate because such expressions are rarely used in formal letters ? ”

(*Baroda, 23 December 1891*)

ભાવાર્થ:-‘ હું છેલ્લો અમદાવાદ રહી ગયો તે દરમિયાન તમે મને કેટલા પ્રિય થઈ પડયા છો તેનો ખ્યાલ હું અહીં આવ્યો અને ઘણો એકલો પડયો ત્યાં સુધી મને નહોતો. મારો કરમોટ હજી દુખે છે એ જાણી તમે દિલગીર થશો; પણ એ બીમારીનું એક પરિણામ એ છે કે અમદાવાદની મારી સ્મૃતિ ઉપર કાંઇ ગૂઢતા પથરાઇ છે, અને આ ક્ષણે મારા હૃદયના બધા સ્નેહાળ ઝરાઓ ભૂતકાળની માયા ભરેલી અણધારેલી યાદગીરીઓથી ઉભરાઇ જાય છે.

× × × × × ×

‘ આ મારા પત્રમાં પ્રશંસા કરવા હું ઇચ્છતો નહોતો, પણ સ્તુતિ એ કેટલીય વાર સ્નેહનો અવિર્ભાવ હોય છે તો મારે આશંકા રાખવાની જરૂર છે? હું તમને મારા સદાના મધુર અને સૌમ્ય મિત્ર કહું, અથવા તમને કહું કે માનુષ ઉત્તમતાનું એક નવું રૂપ તમે મને શિખવ્યું છે, અને હું હતો તે કરતાં મને ચઢીઆતો કર્યો છે, તો શું આવાં વચનો સાધારણ વ્યવહારના પત્રોમાં ભાગ્યે વપરાય છે એ કારણથી મારે આંચકો ખાવો ?’

(વડોદરા તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૪)

ભૂતકાળની માયાભરેલી યાદગીરીઓ તેમના ચિત્તમાં અજ્ઞાત રીતે રમ્યાં કરી સહસા જે સ્નેહ અને આશાનો ઉર્મિવેગ ચલાયમાન કરતી તેનું પ્રાબલ્ય બીજી રીતે પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

I saw thee once in passing and I said,
'There goes my mate now mated with a crowd,'
And though I dared not utter all I felt
I greeted in my fashion, and was pleased
To see that thou didst notice. Oh my friend
I know not then that time would one day bring
Our souls together and bless them with the joy
Of mutual deep regard and deeper love.
And now I feel we never were apart
But always moved together. So it seems
The years went as moments in the lives
Of souls immortal when they find their kin,
And all the past narrated stronger makes
The bond eternal of the life in heaven.

I was trying to express some such sentiment in Gujarati for several weeks and had failed. yesterday in idle moments I made the experiment of expressing it in English and I send you the result. The lines are very defective but will be acceptable to you,

they being my first attempt. The opening lines refer to a couplet I addressed to you when we were not acquainted."

(*Postcard*, Baroda, 30 th. *January* 1895)

ભાવાર્થ:—

માર્ગે નિહાળી મેં તને કહ્યું એકદા મુજ ચિત્તને,
'આ જાય છે તહિં મુજ સખા, જે હાલ છે ટોળા મહીં.'
મુજ લાગણી કહેવા વધી મેં હામ ત્યાં તો ના ધરી,
પણ મેં દિધું મુજ વૃત્તિએ કંઇ થોડું શું અભિનન્દન,
સ્વીકાર તેં તેનો કર્યો તેથી થયો સંતુષ્ટ હું,
મુજ મિત્ર હે! તે વેળ હું ના જાણતો કે એક દિન
કાળબળથી આમ મુજ તુજ અતિ નિકટ જોડાઇને
આનન્દથી હા! ધન્ય બનશે ગાઢ અન્યોન્યાદરે,
ને ગાઢતર જે પ્રેમ તેમાં મગ્ન થઈ સુખ માણશે.
ને આજ લાગે એમ કે કદિ આપણે ન્હોતા જુદા,
પણ સર્વદા ગતિ સાથ કરતા દૃશ્ય દેખું એવું હું.
આત્મા અમરને આત્મજનની પ્રાપ્તિ થાતાં તેમના
જીવન મહીં વર્ષો વિતે તે સહુ ક્ષણો સમ લાગતાં,
ને ભૂત જે વૃત્તાન્ત તે સહુ વર્ણવ્યું જ્યાં જાય ત્યાં
સ્વર્ગીય જીવનની અમર જે ગ્રન્થિઓ વધુ દૃઢ બને
આ આપણા સૌહાર્દથી પ્રત્યક્ષ થાતું એ મને.

આવો કંઇક ભાવ ગુજરાતીમાં દર્શાવવા કેટલાંક અઠવાડીઆંથી હું પ્રયત્ન કરતો હતો અને તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો હતો. ગઈ કાલે હું નવરો બેઠો હતો તે વેળાએ ભાવ અંગ્રેજીમાં દર્શાવવા મેં પ્રયોગ કર્યો અને પરિણામે જે લખાયું તે હું તમને મોકલું છું. પંક્તિઓ ઘણા દોષવાળી છે, પણ, એ મારો (ઇંગ્રેજી પદ્ય લખવાનો) પહેલો પ્રયાસ છે એ કારણથી તમને સ્વીકાર્ય થશે. આપણને ઓળખાણ થયું નહતું તે પહેલાં મેં તમને એક શ્લોકમાં સંબોધન કરેલું તેનો આરંભની પંક્તિઓમાં નિર્દેશ છે."

(પોસ્ટકાર્ડ, વડોદરા તા. ૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૫)

વ્યક્તિરશ્મિની ઊંચી નીચી થઈ ચંચળ ઊર્મિમાળનું કાંઇક દર્શન કર્યાં પછી સાર્વજનિક વિષયો સંબંધી મણિશંકરની રુચિઓના દર્શન તરફ વળીશું.

"It sometimes seems to me that it would be better for me to take up some such subject as physical education, and be eloquent on old old truisms, since I can't be a hermit and devote my heart and soul to Religion. I am afraid my friends have already finished their search and cannot help me.

I wrote to you in clear terms that some of the sayings of old Indian sages created a powerful

impression upon my mind. I felt them to be great men. I am convinced that our race must have some inheritance for us and that our task of working for its greatness will be much easier if we thoroughly understand the past. × × × × I do not believe × × that what the ancients say is true, but I am × anxious × × to find out what they believed and why they believed. I am anxious to connect the present with the past and remove all opposition between sincere patriots. I am conviced that lives of English great men, for instance, cannot be so fruitful to us Indians as to Englishmen. I am convinced that the business of education is first of all to focus all the best elements in a nation on the formation of an individual. I see great danger in our exclusively English education. The thoughts and feelings of our masses are different from them and they have little sympathy for us. But a reform from within can be brought about only when they can respect us. If we know all that is important in our શાસ્ત્ર's, all that is beautiful in our poetry, all that is subline in our philosophy, all that is valuable in what the past has left for us, we shall be nearer our brethren and can lead them better. It is for this that × × I advocate the necessity of giving prominence to the national element in our education.

* * * *

I don't know whether I ever recited to you a song which I once casually heard, The speaker is a woman–તોરલ કે–asking her love to confess his sins to her if he wants salvation--

હું તારો ધર્મ સંભાળ–જાડેજા પાપ તારાં પ્રકાશ
તારી બેડલી બુડવા નહિ દિઉં–જાડેજારે
તોરલ કે' છે etc.

Such songs are numerous and they are current among the masses. If you collect them you will find that the Indian heart has an intensity, a depth and a love expressed in these religious utterances which is beyond all praise and which we do not know simply because we are estranged from the people. Even વેદાંત has a popular side and many pious people see the working of God in every thing without consciously laying aside their individuality.

I have never looked upon Religions as only a set of doctrines coming under a category of true and false. I rather think that being an outcome of human faith and reverence they only come under the category of good and bad. They are living things—very complicated; and perfoming an immeasurable but vital function in society. Religious phenomena thus require great time and patience and search for a true estimate of their operation. And I think that in Religion controversy is rather out of place. If we have a better idea of the Godhead and our life, let us preach it and bring men to our idea rather than trying to pronounce upon the merits of other systems.

I hope from all this beating about the bush your sympathetic soul can understand what I am driving at. I wish you to help me in finding out the good from the past. You said that if Theism was true, Pantheism must be false. Not so. Pantheism is not one proposition but a system of thought. It might have some truths and some untruths. Pantheism as Martineau will tell you, errs only when it denies the individual will. He will also tell you how sublime its spirit is and how it errs only by over-zeal. I understood all that when I wrote against વેદાન્ત, but I was not sufficiently serious and did not take in the immence value of the work done for the system in the country.

We are monotheists but the Religious instinct is one everywhere and development of that instinct deserve study. I am sure we shall be better in our faith and worshipful love if we know all that kabir and ચૈતન્ય and all the prophets have done and said in the past.

* * * *

I have told you in self-disparagement that I was very impressible. Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things. But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters: I mean that I can hear true pious utterances full of profound love withal coming from different sources. But I don't think I write with sufficient clearness. Kindly read my letter to Vidyagauri also and let

her also assist you in making out sense from my chaotic sentences.

To sum up I wish you to take up the attitude of a wise sympathetic rapt monotheist, who can see the finger of God even in the political articles of an Atheist who can find estimable emotions even in hearts apparently rough—and who by the very strength of his પ્રાર્થના which is the સ્થાયિભાવ of ધર્મમ can absorb many things and get nourishment from them.

Lastly let me ask you to have faith in me as in a friend and as in one who will never accept anything except the beautiful wherever it may be found. My pursuit is not after propositions with their logic but after beliefs with their spirit"

(Boroda, 17th July 1895.)

ભાવાર્થ "મને કેટલીક વાર એમ લાગે છે કે શારીરિક કેળવણી જેવો કોઇ વિષય હું લઉં અને જુની જુની પ્રસિદ્ધ વાતો વિશે છટાથી ભાષણો કરૂં તો સારૂં કારણ કે હું યતિ થઇ ધર્મના વિષયમાં મારા હૃદયને તથા આત્માને વ્યાપૃત કરી શકું તેમ નથી સત્યની શોધમાં ઉંડા ગમ પડે છે, પણ મારા મિત્રો તો પોતે શોધ પૂરી કરી રહ્યા છે અને મને મદદ કરી શકે તેમ નથી એથી મને નિરાશા થાય છે.

મેં તમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓના કેટલાક વચનોની મારા મન ઉપર સારૂ અસર થઇ છે તેઓ મહાપુરુષો છે એમ મને લાગ્યું છે. આપણને તેમના તરફથી શો સંદેશો મળે છે તે શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું મને પ્રતીતિ થઇ છે કે આપણી પ્રજાનો આપણે માટે કંઇ વારસો હોવો જોઇએ, અને આપણે ભૂતકાળ સંપૂર્ણ રીતે સમજીએ તો આપણી પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે પ્રયાસ કરવાનું આપણું કાર્ય ઘણું વધારે સહેલું થઇ પડશે.* * પ્રાચીનો કહે છે તે ખરૂં છે એમ હું નથી માનતો. પણ તેઓ શું માનતા અને શા માટે માનતા તે * * શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું. વર્તમાનને ભૂતકાળ સાથે જોડવા અને સાચા અંતઃકરણના દેશવત્સલ જનો વચ્ચેનો મતવિરોધ દૂર કરવા હું ઉત્સુક છું ઉદાહરણાર્થ, મારી પ્રતીતિ થઇ છે કે મહાન ઇંગ્રેજોના જીવનચરિત જેટલા ઇંગ્રેજોને ફળદાયક થાય તેટલા આપણ હિંદીઓને ન થાય મારી પ્રતીતિ થઇ છે કે કેળવણીનો પ્રથમ હેતુ એ છે કે પ્રજામાંના સર્વ ઉત્તમ અંશો એકત્ર કરી વ્યક્તિના બંધારણમાં તે કામે લગાડવા. ફક્ત ઇંગ્રેજી કેળવણી જ આપણામાં આવે તેમાં મને ઘણું જોખમ જણાય છે આપણા સાધારણ લોકસમૂહના વિચાર અને ભાવ આપણાથી જુદા છે તેમને માટે આપણને સમભાવ જોઇએ અને આપણે માટે તેમને જોઇએ સમભાવ છે. પણ તેઓ આપણો આદર કરી શકે ત્યારે જ પ્રજાની અંદરથી સુંદરતા ઉપજાવી શકાય આપણા શાસ્ત્રોમાં જે કાંઇ મહત્ત્વનું છે, આપણી કવિતામાં જે કંઇ સુન્દર છે, આપણા તત્ત્વદર્શનમાં જે કાંઇ ઉદાત્ત છે, ભૂતકાળે આપણે માટે મૂકેલી વસ્તુઓમાં જે કાંઇ મૂલ્યવાન છે તે બધું આપણે જાણીએ તો આપણા બન્ધુઓની વધારે સમીપ થઇશું અને તેમને વધારે સારી રીતે દોરી શકીશું આપણી કેળવણીમાં પ્રજાત્વના અંશને મુખ્ય કરવાની આવશ્યકતાનું હું સમર્થન કરૂં છું તે આજના માટે.

એક ગીત મેં એક વખત અકસ્માત્ સાભળેલુ તે મે તમને કહી સંભળાવ્યુ છે કે કેમ તે મને ખબર નથી એમા બોલનાર તે તોરલદે નામે સ્ત્રી છે તે પોતાના કામુકને કહે છે કે તારે મુક્તિ મેળવવી હોય તો મારી આગળ તારા પાપ કબુલ કર—

તું તારો ધર્મ સભાળ—જાડેજા—પાપ તારા પ્રકાશ
તારી બેડલી બૂડવા નહિ દિઉં—જાડેજારે
તોરલ કે' છે ઇયવ દિ

આવા ગીતની સંખ્યા ઘણી છે અને લોકસમૂહમા છે તે પ્રચલિત છે. આવા ગીત એકઠા કરતા માલમ પડશે કે આ ધાર્મિક વચનોમા દર્શાવી છે તેવી ગાઢતા, ઉંડાણ અને પ્રેમ હિન્દીના હૃદયમા રહેલો છે તેની પરિપૂર્ણ પ્રશસા થઇ શકે તેમ નથ, અને આપણને તેનું જ્ઞાન નથી તેનુ કારણ એટલુ જ છે કે આપણે લોકોથી જુદા થઇ ગયા છીએ વેદાન્તમા પણ લોકોપયોગી અગ છે, અને ઘણા ધર્મશીલ માણસને દરેક વસ્તુમા ઈશ્વરની ક્રિયા દેખાય છે, અને તે વખતે પોતાનુ પૃથક્ વ્યક્તિત્વ બાજુએ મૂકી દીધાનુ તેમને ભાન થતુ નથી.

જુદા જુદા ધર્મો તે ફક્ત સાચા અને જૂઠાના વર્ગમા આવે એવા સિદ્ધાન્તોનો સમૂહ, એમ મે કદિ ગણ્યુ નથી હુ તો એમ માનુ છુ કે મનુષ્યની શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય બુદ્ધિને પરિણામે ધર્મો ઉદ્ભવે છે તેથી નીતિમય અને અનીતિમય એવા વર્ગોમા જ ધર્મનો સમાવેશ થઇ શકે. એ જીવતી વસ્તુઓ છે—ઘણી સકુલ છે—અને જનસમાજમા ધર્મો અપરિમેય પણ પ્રાણભૂત કાર્યો કરે છે આ રીતે ધાર્મિક મનોવેગના વ્યાપારની ખરી કિંમત આકવા માટે ઘણો વખત, ધીરજ અને શોધની જરૂર પડે છે અને હુ ધારુ છુ કે ધર્મના વિષયમા વાદવિવાદ કરવાને છે ઈશ્વર તત્ત્વ વિશે અને આપણા જીવન વિશે આપણને વધારે સારો વિચાર પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણે તેનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ અને લોકો પાસે આપણો વિચાર ગ્રહણ કરાવવો જોઈએ પણ બીજી પદ્ધતિઓના ગુણદોષ વિશે વચનો કહેવામા પડવું ન જોઇએ.

હુ આશા રાખું છુ કે આ બધી આસપાસની અપ્રસ્તુત જેવી વાતો ઉપરથી તમારા સમભાવશીલ આત્માને મારા કહેવાનુ તાત્પર્ય સમજાશે પ્રાચીનમા સારુ શુ છે તે શોધી કાઢવામા તમે મને મદદ કરો એવી મારી ઇચ્છા છે. તમે કહેતા હતા કે એકેશ્વરવાદ ખરો હોય તો અદ્વૈતવાદ ખોટો હોવો જોઇએ. એમ નથી. અદ્વૈતવાદ (Pantheism) તે એક સિદ્ધાન્ત નથી, પણ વિચારની એક પદ્ધતિ છે. તેમા કેટલાક સત્યો હશે અને કેટલાક અસત્યો હશે માર્ટિનોના ગ્રન્થમાથી તમને માલમ પડશે કે અદ્વૈતવાદની ભુલ એટલી જ છે કે પૃથક્ વ્યક્તિની ઇચ્છાશક્તિ (will) નથી હોતી એમ તેમા માન્યુ છે માર્ટિનો એમ પણ કહે છે કે અદ્વૈતવાદની ભાવના તત્ત્વમા ઘણી ઉદાત્ત છે, અને ઉત્સાહમા બહુ ખેચી જવાયાથી તે ભુલમા પડે છે. વેદાન્ત વિરુદ્ધ મે લખાણ કર્યુ ત્યારે આ બધુ હુ સમજતો હતો પણ મારામા યથાર્થ ગાભીર્ય નહોતું અને એ પદ્ધતિ માટે દેશમા જે પ્રયાસ થયો છે તેનું અત્યત મૂલ્ય મે ધ્યાનમા લીધેલુ નહિ.

આપણે એકેશ્વરવાદી છીએ પણ ધર્મની સ્વાભાવિક વૃત્તિ બધે એની એ હોય છે અને એ વૃત્તિના ઉદ્ભેદ અભ્યાસ કરવા સરખા હોય છે. મારી ખાત્રી છે કે કબીર અને ચૈતન્ય અને સહુ પેગંબરો ભૂતકાળમા જે કહી ગયા છે તે બધુ આપણે જાણીએ તો આપણી

શ્રદ્ધા અને આપણા ભક્તિપૂર્ણ પ્રેમમા આપણે આગળ વધીશુ

* * *

એક વેળા આત્મ-અનુમાનના કરતા મે તમને કહેલુ કે મારા ઉપર છાપ ઘણી જલદી પડી જાય છે ઘણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હુ આકર્ષાઉ છુ અને કેટલીક વખતે એક બીજાથી ભિન્ન વસ્તુઓને હું વખાણતો હઇશ. પણ હું ધારુ છુ કે આ એક લાભ છે કે મારા કેટલાક મિત્રો કરતા વધારે વિષયો તરફ હુ સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઇ શકું છુ. અને વળી એમ કરતા જુદી દિશાઓમાથી રુચિકર પ્રત્યાઘાત સંભળાય છે ત્યારે લાગણી વધારે સમૃદ્ધ થાય છે મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે જુદા જુદા સ્થાનોમાથી ગાઢ પ્રેમભર્યા ધર્મપરાયણ ઉદ્ગારો એક સામટા આવતા હુ સાભળી શકું છુ પણ હુ નથી ધારતો કે હુ પુરતી સ્પષ્ટતાથી લખુ છુ કૃપા કરીને મારો પત્ર વિદ્યાગૌરીને પણ વચાવશો અને મારા અવ્યવસ્થિત વાક્યોમાથી અર્થ બેસાડવામા એમની મદદ લેશો.

સાગર કે મારી ઇચ્છા એવી છે કે તમે ડાહ્યા, સમભાવશીલ અને તલ્લીન એકેશ્વરવાદીની વૃત્તિ ધારણ કરશો, રાજકીય બાબતો વિશે નાસ્તિકના લેખોમા પણ ઇશ્વરની આગળી પારખશો, પુરુષ દેખાતા હૃદયોમા પણ આર્દ્રણીય અન્તર્ભાવ રહેલો જોશો, અને ધર્મરસનો સ્થાયીભાવ-જે પ્રાર્થના-તેના બળ વડે જ અનેક વસ્તુઓનો તમારામા સ્વીકાર કરી લેશો અને તેમાથી પોષણ મેળવી લેશો

છેવટે હુ વિનંતિ કરુ છુ કે મારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખશો કે હું મિત્ર છુ અને સુન્દરના જ્યા જ્યા પ્રાપ્ત થાય ત્યાથી તે ગ્રહણ કરવા સિવાય બીજુ હુ માત્ર ગ્રહણ નહિ કરુ હું સિદ્ધાંતોનુ અને તે સાથેના તર્કનું અન્વેષણ નથી કરતો પણ માન્યતાઓનો અને તે સાથેની ભાવનાનુ અન્વેષણ કરું છુ ”

(વડોદરા, તા ૧૭ મી જુલાઇ ૧૮૯૫)

આમાના કેટલાક વિચારથી જુદા પડતા વિચાર મણિશંકરે આ પ્હેલા અને પછી ધારણ કર્યા હશે પણ તેમની સરળતા, તેમની પ્રમાણિકતા, સત્કાર્યો તરફની તેમની ઉત્સુકતા, તેમની ગાઢ દેશભક્તિ, તેમની ઉંડી ઇશ્વરપરાયણતા, તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા, તેમની ઉદારતા, તેમની તત્ત્વદર્શિતા એ સર્વનુ આ વિસ્તારી ઉતારાથી કાંઇક દર્શન થયા વિના રહેશે નહિ

બીજો એકજ ઉતારો આપી આ લેખ સમાપ્ત કરીશુ.

"We enjoy many luxuries which we can do without and are therefore sinful Enjoyment of luxuries is not something bound up with life If we giveup expensive dress and food &t. we need not starve or commit suicide × × × Asceticism may not be a duty but temperance is × × × Fortunately I have not saved a rupee till now and it won't be difficult for me to become poor. I once lamented with you the absence of the clerical profession in our Country."

(Baroda, 19 August 1895)

ભાવાર્થ આપણે એવા ઘણા વિલાસમય સુખ ભોગવીએ છીએ કે તે વિના આપણે ચલાવી શકીએ અને તે માટે પાપી થઇએ છીએ વિલાસમય સુખોનો ઉપભોગ એ જીવન સાથે જોડાએલી વસ્તુ નથી કિંમતી પોશાક ખોરાક વગેરે આપણે છોડી દઇએ તે કઇ ભુખે

મરવાની કે આપઘાત કરવાની બરોબર નથી. * * * વૈરાગ્ય એ ફરજ નથી પણ મિતાચાર એ ફરજ છે * * * સુભાગ્યે હજી સુધી મેં એક રૂપીઓ પણ બચાવ્યો નથી અને ગરીબ થવું એ મને મુશ્કેલ નહિ પડે. એક વખતે તમે ને મેં ખેદ દર્શાવેલો કે આપણા દેશમાં નિયમસર ધર્મોપદેશ કરનારના ધંધાનો અભાવ છે. (વડોદરા, તા. ૧૯ ઓગસ્ટ ૧૮૯૫)

ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ઉભરાતું અને રસિકતાથી પરિપૂર્ણ આ અતિ મૂલ્યવાન જીવન ભવિષ્યની પ્રજાને માર્ગોપદેશક થશે અને ઉત્કર્ષની અનેક પ્રકારે ઝાંખી કરાવશે એમાં સંશય નથી

૯૫

શા. શા. લાભશંકર મથુરામ ભટ્ટ

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

એમના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા

લગભગ સાત વરસ અગાઉ ભાઇ રણજીતરામ વાવાભાઇનું અવસાન થયું ત્યારે મને એમ ખ્યાલ પણ નહોતો કે તેમનું મરણ થયું તે કરુણ સંયોગ કરતાં વધારે કરુણ સંયોગોમા સુરજ્ભીભાઇ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું અવસાન આમ અચાનક થશે. આ બન્ને સાક્ષર મિત્રોનો કોઇ અજબ સંબંધ હતો. મણિભાઇને એક અથવા બીજા કારણે એમના બાલપણના મિત્રોથી માંડી ઘણાખરા સ્નેહસંબંધીઓ સાથે ગેરસમજ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસંગો આવતા, પરંતુ ભાઇ રણજીતરામભાઇ સાથે તો એમનો સંબધ હંમેશાં એક ધારો જ રહ્યો હતો. મરણમાં પણ તેઓ મિત્ર જ રહ્યા છે એમ મને ભાસે છે. એકનું એવી જાતના ભાન સાથે મરણ થયું કે "સ્નાન કરી હમણાં પાછો આવું છું." બીજાને "આ દીલ્હી રહ્યું, આવી તબીયતમાં ત્યાં જરૂર પહોંચી જઇશ." આમ આશા સાથે બન્ને કૃતાન્ત કાળના ફાંસામાં સપડાઇ ગયા છે.

બન્નેની મારા ઉપરની પ્રીતિ સંભારૂં છું ત્યારે તો આંખમાંથી આંસુ ચાલે છે. રણજીતરામભાઇએ મરણ પામવા અગાઉની રાત્રિએ પોતાનાં પત્નીને મોઢે મારે માટે કેટલીક વાત કરી હતી; મણિભાઇએ મરણ પામવા અગાઉ પાંચ છ દિવસે જ મારા ઉપર પત્ર લખ્યો હતો કે "તમારૂં સ્મરણ વારંવાર થાય છે." સામાન્ય રીતે મણિભાઈ પત્ર આવે તેનો ઉત્તર જ વાળતા. આ પ્રસંગે તેમણે જ પત્ર લખવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ આ પત્રનો જવાબ વાંચવા તેનો સ્થૂલ દેહ રહ્યો નહિ તેથી ઘણો અફસોસ થાય છે.

જન્મ અને કેળવણીઃ–મણિભાઇનો જન્મ સં. ૧૯૨૪ ના કાર્તિક વદી ૮ ના રોજ કાઠીઆવાડમાં લાઠીથી ત્રણ ગાઉ દૂર

આવેલ ચાંવડમા થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતે પ્રશ્નોરા નાગર; તેમના પિતાનું નામ રત્નજી મુકુંદજી; માતાનું નામ મોતીબાઇ જેઓની હાલ ૯૨–૯૩ વરસની ઉંમર છે, અને હયાત છે. મણિભાઇના મોટા ત્રણ ભાઇઓમાથી હાલ એક જ–રા. હરજીવનભાઈ હયાત છે. સૌથી મોટા ગૌરીશંકરભાઇ આજથી નવ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેઓ એક કુશળ વૈદ્ય અને હરિકથાકાર હતા. સ્વ. ડાક્ટર ત્રિભુવનદાસના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક શારીર અને વૈદકશાસ્ત્રની રચનામા તેઓ મુખ્ય સહાયક હતા. બીજા ભાઇ માધવજીભાઇ–પ્રો હરિલાલ ભટ્ટના પિતા–એ ત્રણ વરસ અગાઉ જ મરણ પામ્યા છે. તેઓ ગુજરાતી શિક્ષક હતા અને કેળવણી ખાતામા આખું જીવન ગાળી પેન્શનર તરીકે જુનાગઢમા રહેતા હતા. ત્રીજા રા. હરજીવનભાઇ અને સૌથી નાના મણિભાઇ. તેમને બે બહેનો હતા. એક બાળવિધવા-દયા બહેન હાલ હયાત છે. બીજાં પ્રાણીબહેન રા. ભગવાનલાલ ગિરિજાશંકરના માતુશ્રી આજથી ત્રીસબત્રીસ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થએલ છે.

મણિભાઇના કુટુમ્બની સ્થિતિ સાધારણ હતી વળી મણિભાઇની બાળવયમા જ તેમના પિતા મરણ પામ્યા હતા ગુજરાતી અભ્યાસ રા. માધવજીભાઇ પાસે માંગરોળમા આરંભાયો હતો. અંગ્રેજી અભ્યાસ ગોંડળ તથા રાજકોટમા રહી કર્યો હતો. મેટ્રિકની પરીક્ષા રાજકોટ હાઇસ્કૂલમાથી આપી હતી. તે વખતે તેમના સહધ્યાયીઓ અને મિત્રોમા રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી અને ગ. હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટ હતા. રા. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એક ધોરણ પાછળ હતા પરંતુ વિદ્યાર્થી તરીકે તેમને મણિભાઇ સાથે પીછાન હતી

રાજકોટ હાઇસ્કૂલમા એ વખતે હેડમાસ્તર મિ. દોરાબજી એદલજી ગીમી હતા. મણિભાઇ ઉપર તેમનો ખાસ પક્ષપાત હતો. ભાવનગર હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરનો હુદ્દો જ્યારે સ્વ. જમશેદજી ઉનવાળાએ છોડયો (૪ મ. ૧૯૦૫) ત્યારે તેમને માન આપવા એકત્રિત થયેલા મેળાવડામા રા. મણિભાઇએ ભાષણ કરતા કહ્યુ હતું કે "મારા વિદ્યાર્થિજીવનમા અમે બે મહાન હેડમાસ્તરો સંબંધે સાભળેલું. એક ગીમી સાહેબ અને બીજા ઉનવાળા. બંને ખરેખર મહાન શિક્ષકો છે એમ મારો અનુભવ થયેલો છે." મુંબઇમા ઇ સ. ૧૯૦૯–૧૦ ની સાલમા મણિભાઇના એક ભાષણ પ્રસગે ગીમી સાહેબ પ્રમુખપદે હતા, ત્યારે મણિભાઇએ કહ્યુ હતું કે સૂર્યને દેખી જેમ કમળ ખીલે તેમ ગીમી સાહેબને જોતા મને થાય છે. ગીમી સાહેબે પોતાના અંગ્રેજી લેખોનો સંગ્રહ મણિભાઇને આપ્યો હતો. ભાવનગરના મહારાજા સાહેબના આશ્રયથી તે છપાવી આપવા મણિભાઇની ધારણા હતી પણ તે સફલ થઈ ન્હોતી.

મણિભાઇએ કૉલેજનો અભ્યાસ મુંબઇમા રહી એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમા કર્યો હતો. સ્વ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની વગથી મણિભાઈ, પ્રભાશંકરભાઈ પટ્ટણી અને હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટને ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમા સ્થાન મળ્યુ હતું. એ સમયે અમારી જ્ઞાતિના રીવાજ પ્રમાણે ઇતર બ્રાહ્મણવર્ગની ગયેલી રસોઈ જમવાનો પ્રતિબંધ હતો તેથી આ યુવાન વિદ્યાર્થીઓને ઘણી મુશ્કેલી નડતી ઘણી વખત કાંઈ જ ખાતા. દૂધના પોનૈયા ગ્મોઇઓ કરે અને દાળભાત મેળે કરે એવી સ્થિતિ પણ ચાલતી. તે એમના આનંદના કે મુશ્કેલીના દિવસોની ઘણી વાર મણિભાઇ વાત કરતા. એક પ્રસગે કૉલેજમાથી આવ્યા પછી ભુખ ઘણી લાગેલી અને ખાવાનુ કાંઈ તૈયાર નહોતું

તેથી ચુલાનો દોષ કાઢી–અમારી ગેરહાજરીમાં તું કેમ કાંઈ રાંધ્યું નથી–એમ ચુલો ભાંગી નાખ્યાની વાત કરી હસાવતા.

મણિભાઇ લોજીક અને મોરલ ફિલસુફીનો ઐચ્છિક વિષય લઈ ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલમાં બી. એ. માં બીજા વર્ગમાં પાસ થયા. અમારી જ્ઞાતિમાં એ પ્રથમ જ ગ્રેજ્યુએટ થયેલ હોવાથી જ્ઞાતિ તરફથી તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું.

કોલેજમાં મણિભાઇનો નંબર હંમેશાં ઉંચો રહેતો. લૉર્ડ રેના અમલ દરમિયાન એક પ્રસંગે એલફીન્સ્ટન કોલેજના બે સીનીયર વિદ્યાર્થીઓને ગવર્નમેંટ હાઉસમાં લેવીમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ થયું હતું. તે માટે મણિભાઇ અને બીજા દેશપાંડે એમ બે પસંદ થયા હતા. પાછળથી દેશપાંડે ગયા નહોતા અને રા. વિશ્વનાથ વૈદ્ય દેશપાંડેની જગાએ ખડા થઇ ગયા હતા.

એ વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્ઝવર્થ હતા અને ફિલસુફીના પ્રોફેસર મેક્મિલન હતા બન્નેની મણિભાઈ ઉપર કૃપા હતી. તે સમયના ન્હાના વર્ગોમાં પ્રોફેસરો બી. એ. ક્લાસના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓના અંગત સંબંધમા આવતા. મેક્મિલન તો એવા સંબંધ શરૂ કરવા અને કેળવવા માટે ખાસ અને પદ્ધતિસર શ્રમ લેતા. દર અઠવાડીએ એક દિવસ સાંઝે પોતાની લાંબી વોક (walk) માં સાથે એક કે બે વિદ્યાર્થી હોય જ. વળી તે વખતના પ્રોફેસરો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે, તેઓ કોલેજ છોડીને જાય તે પછી પણ પત્રવ્યવહાર રાખતા. પ્રો. વર્ડ્ઝવર્થ સાથે મણિભાઇને આ પ્રમાણે કેટલાંક વરસો સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો. વર્ડ્ઝવર્થ એ વખતમા લગભગ ઘરડા હતા, પરંતુ મણિભાઈ તેમના ચહેરાનું અને હૃદયનું વર્ણન કરતા કહેતા કે તે કોઇ અહીંના આપણા ઘરડા પુરુષ જેવા શુષ્ક ઘરડા નહોતા. એ અવસ્થાએ પણ એક જુવાનને શરમાવે એવા "પ્રેમી" હતા. તેમના સંસ્કૃતના શાસ્ત્રી રાજારામ બોડાસનાં વિદ્યાર્થીઓ કેવાં ટીખળ કરતા એ પણ મણિભાઇ, પછી, ઘણા વખત સુધી કોલેજજીવનનાં સ્મરણોમાં પ્રસંગોપાત વર્ણવતા.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેમને રા. રમણભાઇ તથા પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવે સાથે મિત્રતા જેવો સંબંધ જામ્યો હતો. 'વસંતવિજય' ઉપર રા. રમણભાઇએ વિદ્વત્તા ભરી ટીકા લખીને એ કાવ્ય બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રકટ કરાવ્યાનું સુવિદિત છે.

લગ્ન:—મણિભાઈનું પ્રથમ લગ્ન ચૌદ પંદર વરસની ઉમરે કુંડલાના વૈદરાજ જટાશંકર કેવળરામની પુત્રી નર્મદાકુંવર સાથે થયું હતું. આ બાઇ ઘણાં જ સુશીલ અને સ્વરૂપવાન હતાં. તેઓ એક પુત્ર નામે પ્રાણલાલ (જન્મ ૯-૨-૯૦) મુકી ભર યુવાવસ્થામાં સં. ૧૯૪૭ ના ચોમાસામાં સ્વર્ગવાસી થયાં. મણિભાઈની એમના ઉપરની ચાહનાની તો સીમા નહોતી તેથી વિધુર થયા ત્યારે તેમની વિહ્વળતા પણ હદ વગરની હતી. નાની ઉમરમાં મણિભાઇએ વિદ્યા અને સૌજન્યથી ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને તેમના જેવા સમજુ જુવાનને આટલો સીમા વગરનો શોક થતો તે જોઇને ઘણાં સગાં–સંબંધીઓને નવાઇ લાગતી. પરંતુ એ શોક ક્ષણિક નહોતો. સ્વ. નર્મદાના અવસાન પછી વીસ એકવીસ વરસે એક પ્રસંગે મણિભાઇ પોતાની કવિતાઓ તપાસતા હતા તેમાંથી

"નયન નમણાં, ગ્રીવા ધોળી, લલાટ સુહામણું"

એ લીટીઓ વાચતા તેમની આખમા આસુ ભરાઇ આવ્યા અને અમે જેઓ તેમની પાસે બેઠા હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલા તેમને મોઢે તેમના સૌન્દર્યનું અને સદ્‌ગુણોનુ વર્ણન કરવા લાગ્યા, જાણે હજી તેમનો વિયોગ ગઇ કાલે જ થયો હોય !

મણિભાઇની કવિતાઓમા ઘણી કવિતાઓ તેમના આ સ્વર્ગવાસી પત્નીને ઉદ્દેશી લખાયેલી છે વિધુરકુરંગ, વિપ્રયોગ, તદ્દૂરે તદન્તિકે વગેરેમા શોક તથા પ્રેમના જે ભાવો મૂર્ત થાય છે તે આપણા સાહિત્યમા તો બીજે મળી શકે તેવા નથી.

> કદી સ્મરણ આવતાં રુધીર નીર નેને ઝરે,
> દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
> નહીં સ્વજન એ સખી, સ્વજન એકલી તુ હતી
> સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી થતી

આ લીટીઓમા તેમણે પોતાની ખરેખરી લાગણી ઉત્કટ રૂપમા બતાવી

મણિભાઇનું બીજી વખતનું લગ્ન જામનગર નિવાસી શંકરલાલ જેઠાભાઇના બીજાં પુત્રી નર્મદા સાથે ખંભાળીયામા સં ૧૯૪૮ મા થયા (રા બલુભાઇએ અ૦ સૌ૦ નર્મદા ભટ્ટ નામના કાવ્યમા "ખંભાળે રહેતી'તી નાની" એમ પ્રયોગ કરેલ છે ભાભીનુ નામ નાની પણ હતું*) તેમનાથી મણિભાઇને થયેલ પ્રજામા અત્યારે માત્ર બે પુત્ર ને એક પુત્રી હયાત છે એક પુત્રી નામે અ૦ સૌ૦ હૃદયલક્ષ્મી (જન્મ સં. ૧૯૬૦) એક પુત્રી મૂળી બે વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે એ સિવાય ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ બાલ્યાવસ્થામા ગુજરી ગયેલ છે.

મણિભાઇનો બાલકો તરફ ઘણો સ્નેહ હતો પ્રથમ પત્નીના પુત્ર પ્રાણલાલ તરફ તો હદ વગરની એમની ચાહના હતી લગભગ દશ વરસની ઉંમરે એ સ્વર્ગવાસી થયો ત્યારે એને અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીનો મણિભાઇએ પોતેજ સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો તેને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવાનો એક પ્રસંગ-મે જે સમયે મણિભાઇને પ્રથમ જ જોયા તે-યાદ આવે છે એ વખતે મણિભાઇ વડોદરામા નોકર હતા પ્રાણલાલને બાલ્યાવસ્થાથી શહેરમા રહેવાનું થયેલ હોવાથી ગામડાના વાડી, કુવા, વાઢ (શેરડીના) વગેરે કાંઈ તેણે જોયેલ નહિ તે બતાવવા માટે ખાસ મણિભાઇ અમારે ગામ પ્રાણલાલને તેડીને આવ્યા અને એ બાળકને અતિશય પ્રેમથી શેરડીના વાઢમા જઇ ચીચોડા (કોલુ) ની માહિતી આપી પ્રાણલાલને ઉધરસનો વ્યાધિ થયો હતો તેથી તેની આખો પણ મંદવાડમા ગઇ હતી મણિભાઇ પથારી પાસે બેસી એ બાળકને પ્રભુની વાતો કહેતા અને સિતાર વગાડી એનુ મન રંજન કરતા મણિભાઇને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો પોતે છેવટ સુધી સારૂં ગાઇ શકતા સિતાર બજાવવામા પણ તેમનો હાથ સારો બેઠેલો હતો પરંતુ પ્રાણલાલના મરણ પછી એમણે કદી સિતાર બજાવ્યો સાંભળ્યો નથી.

મણિભાઇના બીજી વખતના પત્ની અ૦ સૌ૦ નર્મદા ભાભી ઘણા માયાળુ હતા એમનો ગુજરાતી અભ્યાસ સાત ચોપડીનો હતો અંગ્રેજી શીખવા માંડયા હતા પણ ઘરકામને લીધે અને શરીર નબળુ એટલે એમને ફુરસદ મળતી નહિ અને મણિભાઇ એ બાબતમા આગ્રહી નહોતા.

* અને પહેલી અથવા મોટી નર્મદા તે નદી મો હરિલાલ ભટ્ટના માતુશ્રી એટલે મણિભાઇના ભાભીનુ નામ પણ નર્મદા એમના કુટુંબમા એ બેઉ સૌથી મોટા નર્મદા જ પોતાના આખા નામના ગાંધિણી ગણાતા

છતા તેમનુ વાચન ઘણું સારૂ હતું. ભાગવત, રામાયણ, ઉપરાંત વાર્તાની તથા કવિતાની ઘણી ચોપડીઓ તેઓ વાચતા એરિસ્ટોટલના નીતિશાસ્ત્રનુ ભાષાન્તર મણિભાઇ કરતા ત્યારે તેઓ પોતે બોલતા જાય અને અ૦ સૌ૦ નર્મદાભાભી લખે એવો ક્રમ કેટલોક વખત રાખ્યો હતો

સ્વ૦ નર્મદાભાભીનુ જીવન મણિભાઈથી જુદુ ન હતું કોણ કોનું પૂરક હતું તે કહેવુ મુશ્કેલ છે ભાભીએ સુખ પણ એટલુ માણ્યુ હતુ વિપત્તિઓ પણ એટલીજ વેઠી હતી અને અનેક વરસોના સહજીવનને અતે તે બન્નેમાથી એક વિખુટુ પડે ને બીજુ સહન કરે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી સ્વ૦ ભાભીનો બાંધો બહુ મજબુત નહોતો તેમા અનેક ચિતાઓને લીધે વારવાર શરીર બગડી આવતું. એક મદવાડ ઘણો મોટો ઇ સ. ૧૯૦૬ મા આવેલો તે સ્મરણમા છે એ મદવાડને અગે ભાવનગરથી હવાફેર અર્થે બોટાદ રહેવુ પડયુ હતુ, ત્યારે મણિભાઇએ જે ચાકરી કરી અને સંભાળ લીધી તે કદી વીસરી શકાય તેવી નથી દિવસ રાત પથારી પાસે પોતે બેસી રહે ઉજાગરો કરવાનો હોય ત્યારે જમે પણ નહિ. વખતસર દવા આપે નાની પુત્રી તો માણસને સોપે પરતુ હૃદય અને બાબુ એ બે બાળકોને અનેક રીતે રીઝવી ખુશી રાખે. એ દિવસોમા પણ પોતાનો અભ્યાસ તો ચાલુજ હોય. એ મદવાડમા ટેનિસનની કવિતાઓમાથી Idylls નું મદવાડની પથારી પાસે બેસી ભાષાતર કરી ભાભીને નિરતર સભળાવતા —અને કરુણ વિભાગો આવતા આસુ સારતા મણિભાઇ મને અત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે

મણિભાઇ સામાન્ય રીતે ભડ અથવા વીર પુરુષ કહી શકાય તેના હતા સાધારણ વિપત્તિઓથી તેમને કદી ક્ષોભ થયો જાણ્યો નથી, પરતુ ભાભીનો મંદવાડ કે કોઇ બાળકનું મરણ એ પ્રસગે તો એમનુ હૃદય કોમળ બની જતું —ખરેખર, કોમળ જ હતું, પરતુ બધાને તે આવે પ્રસગેજ પ્રત્યક્ષ થતુ. ભાભીના એક મદવાડ વખતે મણિભાઇએ કવિતા કરી —

કુસુમ મારૂં કરમાય,
અરર ! હૈયુ ભરમાય,
× × ×
સખે શુ કરૂં ?

ઇ સ ૧૯૧૮ સવત ૧૯૭૪ ના શ્રાવણ વદી એકમના રોજ સૌ૦ નર્મદાભાભી સુવાવડમા અચાનક ધનુર્વા થવાથી સ્વર્ગવાસી થયા મણિભાઇને માથે અસહ્ય દુખ આવી પડયુ પરતુ ધૈર્યથી તે સહન કર્યું આ બનાવ પછીથી તેમનું ધ્યાન કોઇ કામમા ચોટયુ જાણ્યુ નથી એમના જેવા ખાવાપીવાના શોખી ત્યાર પછી જે હોય તે, જ્યારે મળ્યુ ત્યારે ખાઇ લેતા, એમ જ કહેતા કે "મારૂ સુખ તો બધુ ચાલ્યુ ગયું, મારૂં જીવન કેટલુ બધુ dependent પરવશ હતું ?" રાતે ઉઘ ન આવતી અને કહેતા કે "ન સમજી શકાય તેવી અતરમા ચચરાટી થયા કરે છે, કોઇ વસ્તુમા ચિત્ત લાગતું નથી ! "

વ્યાવહારિક જીવન ૧ વડોદરા — મણિભાઇનુ વ્યાવહારિક જીવન તેઓ બી એ પાસ થયા પછીથી જ એકવીસ વરસની ઉમરે ઇ. સ ૧૮૮૯ મા શરૂ થયુ તા ૪-૨-૮૯ ને રોજ સુરત સરકારી હાઇસ્કુલમા આસિસ્ટટ માસ્તર તરીકે દવે કાશીરામ સેવકરામને બદલે નીમાયા, પગાર રૂ. ૭૫-હતો

સુરતમા થોડા માસ કામ કર્યા પછી વડોદરામા તા ૧૫-૯-૯૦ ના રોજ કલા ભવનમા સાહિત્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક તથા શિક્ષણપદ્ધતિશાળા (ટ્રેનિગ કોલેજ)ના મુખ્ય ગુરૂ (હેડમાસ્તર) તરીકે નીમાયા તે વખતમા

વડોદરામાં કલાભવનની સ્થાપના થતી હતી અને તેના મુખ્ય સુકાની ગજ્જર સાહેબ હતા. તેમની સાથે આ વખતથી જ પરિચય થયો અને ગાઢ સ્નેહમાં પરિણમ્યો. આ બન્ને અસાધારણ વિલક્ષણતાવાળા પુરુષોના સમાગમથી ગુજરાતને અનેક રીતે લાભ થયો છે. મણિભાઇમાં શિક્ષણશાસ્ત્રીની જે યોગ્યતા આવી, તે શાસ્ત્ર સંબંધે તેમણે જે વાચ્યું અને વિચાર્યું તે સર્વ પ્રસંગ ગજ્જર સાહેબના યોગ વિના આવવો અસંભવિત હતો. જે તાજા ગ્રેજ્યુએટો એ સંસ્થામાં એ વખતે કામ કરતા તેમાં મણિભાઇ પોતાની યોગ્યતાથી તુરત આગળ આવી શક્યા, અને 'શિક્ષણના ઇતિહાસ'ની રચનાથી બધાઓને સ્પષ્ટ થયું કે મણિભાઇ પોતાના જમાનાના એક સારા વિદ્વાન, પુખ્ત વિચારશીલ લેખક અને શિક્ષક છે.

"શિક્ષણનો ઇતિહાસ" એ સામાન્ય ભાષાંતરનું પુસ્તક નથી. અનેક અંગ્રેજી પુસ્તકોના વાચન અને મનનથી ચર્વિત થયેલા વિચારો અને અનુભવના પરિણામે રચાયેલો શિષ્ટ ગ્રંથ છે. હું ધારૂં છું કે એ પુસ્તકની કદર હજી તો ગુજરાતને કરવી બાકી જ છે.

વડોદરાની નોકરી દરમિયાન એક વખત ગાયકવાડ સરકારના સ્વર્ગવાસી રાજકુમાર જયસિંહરાવના શિક્ષક તરીકે પણ તેઓ કામ કરતા હતા, જો કે આ શિક્ષણ બદલ જુદો પગાર મળતો નહિ. વડોદરાથી તેઓ સ્વેચ્છાથી જ છુટા થયા હતા. ગજ્જર સાહેબ નીકળી ગયા અને કલાભવનનું સ્વરૂપ બદલી નાખવામાં આવ્યું એટલે તેઓની રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં જ ઇન્સ્પેક્ટરની ગ્રેડમાં નીમણુક થની હતી પરંતુ ગ્રેડ ઉતરતો આવતો હોવાથી મણિભાઇ રહ્યા નહિ.

આ રીતે વડોદરા રાજ્યની નોકરીથી આઠ વરસે નિવૃત્ત થયા, અને મણિભાઇના જીવનનો એક પૂર્ણ યશસ્વી અંક સમાપ્ત થયો.

વડોદરાનું એમનું જીવન પ્રત્યક્ષ જોવા જાણવાનો મને અનુભવ નથી. પરંતુ એ જીવનની ઘણી વાતો મુ બાજી પાસેથી તેમજ બીજાઓ પાસેથી જાણી છે ત્યારે મને લાગ્યું છે કે મણિભાઇએ જો જીવનમાં સુખ ભોગવ્યું હોય તો તે વડોદરાના જ જીવનમાં. બુદ્ધિવિષયક આનંદને પણ તેમણે સ જ ભોગવ્યો. ભાવનગર આવ્યા પછીથી એમનાથી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રની આલોચના થઇ શકી કે નથી એ બુદ્ધિવિષયક આનંદો ભોગવાયા.

મણિભાઇ એક આજન્મ શિક્ષક હતા. એમની પાસે શિક્ષણ લેવાનો જેમને પ્રસંગ આવ્યો છે તેઓ બધા તેમની વિદ્વત્તા તથા સમજાવવાની પદ્ધતિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. વિષયનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યા પછીથી જ તે વિષય શિખવવાની તેઓ શરૂઆત કરતા અને એ ટેવ એમણે છેવટ સુધી જાળવી હતી.

વડોદરાના એમના જીવનની અને શિક્ષણની કેટલાક યુવાનો ઉપર સચોટ અસર થઇ અને એ અસરના પરિપાક રૂપે રા. કરુણાશંકર તથા શિવાભાઇ અને દેવચંદ જેવા કેટલાકનાં જીવન ઘડાયાં છે. આમાંના કેટલાકને મણિભાઇ સાથે અન્યોન્યને ઘેર આવીને પ્રતિવર્ષે એક બે વાર થોડા દિવસ સાથે સમાગમમા ગાળવાનો સુંદર વહીવટ ઘણાં વર્ષ ચાલૂ રહ્યો હતો.

૨. ભાવનગરઃ—વડોદરા છોડયા પછી ભાવનગરના કેળવણી ખાતામાં તા. ૧-૧૬-૯૮ ને રોજ તેઓ દાખલ થયા. વચ્ચેના ૭ માસ તેઓએ પોતાના વતનમાં તથા લાઠી, કુંડળા, વગેરે સ્થળે ગાળ્યાં હતાં. એ વખતનો એક પત્ર નીચે પ્રમાણેનો મળ્યો છે.

"મારી હાલ એવી સ્થિતિ છે કે ધંધો નહિ કરવો જોઈએ. નામ-ઠામ-કામ બધાની

હાનિથી હું અસ્વસ્થ રહું છું અને સ્નેહીઓને લખી શકતો નથી. કાઠિઆવાડમાં જ રહેવાનો છું એટલે વહેલો મોડો મળીશ. માત્ર ક્યારે તે કહી શકતો નથી. સ્નેહીઓ આટલી ચિંતા રાખે છે એ સમજાું છું પણ તે દૂર કરી શકતો નથી." તા ૨૧-૮-૯૮

નામ--ઠામ-કામ બધાની હાનિ એ વખતે ખરેખર થઇ હતી. આવી પ્રાસાનુપ્રાસવાળી શૈલી મણિભાઇની ખાસ હતી. ઉત્તરાવસ્થામાં એ શૈલી છોડી દીધેલી હતી પણ બાલ્યકાળમાં તો તેનો ઘણો ઉપયોગ કરેલો દેખાયો છે.

"અરે મારા પ્રાણાધાર, મારા તો હૈયાના હાર,
જીંદગી કેરા આધાર બહાર આપ ક્યાં ગયા ?
અભાગણી હું જ નાર, અશ્રુ કેરી છુટે ધાર,
દુઃખ છે અપાર કાં લગાર ન આવી દયા ?
હે ગુલાબી વર્ણાગાર પ્રણામ કરૂં હજાર
વિયોગનો મારી માર કેમ અળગા થયા ?
અરે હાય કંપે કાય નથી આપ દિલમાંહી
શોક કર સંન્યાસીને કાંઇ ન આવી મયા ?[1]

કેવયાની અને ધર્મતવિજયના લેખકને એક વખત દલપતશૈલી ઉપર કેટલો મોહ હતો અને એ શૈલી કેટલી એમને સુલભ હતી એ જણાવવા પુરતું જ ઉદાહરણ આપ્યું છે. બાકી આ લીટીઓ રચતી વખતે મણિભાઇની ઉંમર ભાગ્યે જ ચૌદ વર્ષની હતી.

ભાવનગરમા આવ્યા પછીથી તેઓ સ્થિર થઇને ત્યાં જ રહ્યા. લગભગ પચીસ વર્ષ ત્યાંજ ગાળ્યાં. (બાપ્ટિઝમ લીધા પછીથી ભાવનગરની નોકરી તા. ૨૫-૪-૧૯૦૦ ને રોજ છોડી હતી અને ૧૮-૧૦-૧૯૦૦ ને રોજ ફરીથી તે જ જગ્ગએ નીમાયા હતા. અમદાવાદ મિશન સ્કૂલમાં રહેવા વિચાર કરેલો પણ પગાર ઓછો હોવાથી રહ્યા નહિ. વિલાયત જવા વિચાર કર્યો હતો એમ પત્રો ઉપરથી જણાય છે.) એ વરસોમાં અનેક બનાવો એવા બન્યા કે એમના જીવનનો પ્રવાહ માત્ર જુદી દિશામાં વહેવા માંડ્યો. કેટલાક પ્રસંગો એવા બન્યા જેમણે એમની અતિ વિષમ કસોટી કરી. એ બધું સહન કરતા એમનું સાહિત્યજીવન છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયું.

ખ્રિસ્તી ધર્મઃ-મણિભાઇ ભાવનગરમાં દાખલ થયા અગાઉ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વળ્યા હતા. ભાવનગરમાં એ અભ્યાસ વધાર્યો અને ઇ. સ. ૧૯૦૦ની શરૂઆતમાં તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ જાહેર રીતે સ્વીકાર્યો. એ સ્વીકારથી એમના ઉપર જ્ઞાતિ અને સ્નેહી મંડળ તરફથી ફિટકાર વરસવામા તો મણા રહી નહિ પણ જાહેરપત્રો, દૈનિક, અઠવાડિક અને માસિકોએ પણ સખત આક્ષેપો કર્યા વૈદક વિષય ચર્ચનાર વૈદ્યકલ્પતરૂમાં પણ ' મેનિઆ ' એ નામના રોગની ચર્ચા કરતાં પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના બે એકજ નામધારી[2] ગૃહસ્થોને ધર્મનો મેનિઆ લાગુ પડયો છે એમ જણાવ્યું હતું.

આ બધી નિંદા સહન કરવા પુરતું ધૈર્ય અથવા જડતા મણિભાઇમાં નહોતાં. અત્યંત કોમળ સ્વભાવ હોવાથી પોતાના અંતઃકરણ-

---

૧ ખરી મોહબત અથવા ગુલબાસનું ફુલ, રચનાર મણિશંકર રત્નજી ચાચુંડકર. સં ૧૯૩૮.
૨ મણિશંકર વિઠલજી અને મણિશંકર રત્નજી

થી જે વાત સત્ય માનતાં તેનો સ્વીકાર નીભાવી શકયા નહિ. છેવટ સ્થિતિ એવી આવી કે તેઓ આર્ય થયા, પરંતુ અંતઃકરણથી ખ્રિસ્તી જ રહ્યા. આ શબ્દપ્રયોગ હું ઘણા જ વિચારપૂર્વક કરૂં છું–મણિભાઈનું અંતઃકરણ કાચ સમાન શુદ્ધ હતું. ગમે તે વસ્તુનું પ્રતિબિંબ તુરત પડી શકતું. તેમાં મલિનતા હોય તોપણ ભુંસાઇ જતી અથવા બીજાઓને તુરત પ્રત્યક્ષ થતી. તેમણે વેદ, ગીતા, કુરાન, વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો ધ્યાનથી વિચાર્યાં હતાં; પરંતુ એ બધામાંથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુકૂળ જણાતી વાતો જ એમના મગજ ઉપર ચીનરાઇ જતી અને શાશ્વત અસર એ સિવાય બીજાની રહેતી નહિ. આપણા સમાજમાંથી તેમના ધાર્મિક વિચારો તરફ સમભાવ બતાવી શકે એવા થોડા જ માણસો મણિભાઈને મળ્યા– તે પણ તેમના શિષ્યો. એ સિવાય બીજાઓ તો નિન્દા કરનાર અને પજવનાર છે એવી તેમને ખાત્રી થઇ હતી; તેથી ભોળા સ્વભાવના હોવા છતાં આ એક બાબતમાં તેમણે દૃઢ મત કર્યો હતો કે કોઇ સાથે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કે ચર્ચા ન કરવાં. અલબત્ત જેમની ભૂમિકા ઉંચી જણાતી તેમની સાથે તો આ બાબતમાં એ ઘણા જ નિખાલસપણે ચર્ચા કરતા. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ મોહની લાગી, તે કેટલી સજ્જડ હતી તે નીચેના પત્ર ઉપરથી જણાશે. પોતાનું મન્તવ્ય આટલું દૃઢ અને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતાં પાછલા વર્ષોમાં મેં મણિભાઈને કદી જોયા નથી.

" પરમ હિતૈષી......

આપનો તા. ૧૨ મી નો કાગળ મળ્યો. આપનો સ્નેહ હજી છે. સવિસ્તર ઉત્તર લખું છું.

ઘણા વખતથી હું ધર્મનો અભ્યાસ કરૂં છું તે તમે જાણો છો. કેટલાક વખતથી હું એવું જાહેર કરૂં છું કે મને પરમ સત્ય મળ્યું છે. તેની પણ તમને ખબર છે. ભાઇ લક્ષ્મીશંકરને મેં તે જણાવ્યું છે અને માર્ગ પણ જણાવ્યો છે. પણ મેં જે વાંચ્યું છે તે વાંચવાનો શ્રમ લે એવા આ દેશમાં ઘણા થોડા છે અને એવો વખત આવ્યો છે કે જ્યારે મારા બધા સ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ મારો ત્યાગ કરશે. કારણ કે સ્વર્ગનો મુસાફર સ્વીડનબોર્ગ કહે છે કે જીસસ ક્રાઇસ્ટ વગર સ્વર્ગનો બીજો કોઇ ઈશ્વર નથી. આ દેશના લોકો ક્રાઇસ્ટને નામથી જાણે છે પણ તેના ધર્મ સંબંધી કશું ન જાણવા છતાં તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેના ધર્મના રહસ્ય સંબંધી તો આ દેશના ક્રિશ્ચિયનોમાં પણ કોઇને ખબર નથી. એ રહસ્યો મેં જાણ્યાં છે અને માન્યાં છે.

પરિણામ એ આવ્યું છે કે મેં બ્રાહ્મણનું ચિન્હ ઉપનયન દૂર કર્યું છે અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મંડળમાં પ્રવેશ કરીશ.

મારા કુટુમ્બમાં હજી બા અને બહેન વગર ઇતરને આની ખબર નથી. તેમના દુઃખથી હું દુઃખી થાઉં છું પણ જે સત્યો મેં જોયાં છે તેની મદદથી હું સર્વ સહી શકું છું. જ્ઞાતિના મનુષ્યો મને મૂર્ખ, ' દુષ્ટ ' દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છું. તે પણ હું સહન કરીશ; પણ જેથી મને અતિશય ખેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મિત્રો પણ મારો ત્યાગ કરશે. અસ્તુ.

હું જોઉં છું કે જગતમાં બધાં મનુષ્યો એક ઈશ્વરનાં ફરજંદ છે. અને આ દેશની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ જ્ઞાતિઓ છે. આ બંધન હું તોડું છું એટલે બંધનની અંદર રહેલા મારા સ્નેહીઓ મારા શબ્દો પણ સાંભળશે નહિ અને ઈશ્વરને માનતાં છતાં ઈશ્વરને માર્ગે જે આગળ ગયેલો છે તેને પથરા મારશે!

નોકરી હજી સુધી મળી નથી અને હવે

આ રાજ્યની નોકરી કરવા પણ ઇચ્છા નથી. ઈશ્વર જ્યાં લઇ જશે ત્યાં જઇશ. આ બાબતની આખર સુધી મારા અહીં રાહ જોઇશ. મને ધનની ઇચ્છા નથી મારૂ ગુજરાન થાય તેટલું કોઇ પણ સ્થળે મળી રહેશે.

બંધુ ! આ જાણીને પ્રથમ તો તમને રડવું આવશે એ હું જાણું છું. કારણ કે તમારૂં હૃદય સ્નેહી અને સરલ હોવા છતાં તમે સ્વતંત્ર થઈ શકો તેમ નથી. માત્ર મારી સાથેનો આન્તર સબંધ બીલકુલ તોડી નહિ નાખો, અને મને છુ તેવો સમજવાનો યત્ન કરશો તો હું સંતુષ્ટ રહીશ.

ભાઇ વિશ્વનાથ મહારાજનો એક પત્ર હતો. તેને હું ઉત્તર લખી શકશે નથી આ હકીકત આપ જ તેને જણાવવાની કૃપા કરશો. હું નહિ લખી શકું.

ઘણા એમ કહેશે કે જરા ગમ જોવી જોઇએ. ઉતાવળ ખોટી. આપણા ધર્મમા બધુ છે, ક્રિશ્ચિઅન ધર્મમા કશુ નથી–ઇત્યાદિ. પણ તેમને હુ શો ઉત્તર આપુ ? હુ સર્વને એટલુ જ કહુ છુ કે–બંધુઓ ! હુ કહુ છુ તે બધુ ખરૂં છે એમ મૃત્યુ પછી તમે બધા સાગ છો તે જાણશો. હાલ પણ મે જે વાચ્યુ છે તે વાચો તો જાણો. વાચ્યા વગર સંવાદ આપવાથી શું ફળ ? સહન કરવું પડશે તેની તો મને ખબર છે પણ તે હુ પોતાની ખાતર નહીં પણ દેશની ખાતર સહન કરીશ. કારણ કે આ દેશમા ધર્મનો લોપ હોવાથી જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સ્વામીએ નવો પ્રકાશ આ તરફ મોકલી આપ્યો છે. હું કાઇ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યુ છે તે જણાવું છું. એટલુ બેધડક કહુ છુ કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઇશ્વરી છે. દેશના લોકો જો સાભળશે તો તેમનુ કલ્યાણ થશે

સાભળો અને પછી કહો. પરીક્ષા કરો, ઇત્યાદી હાલ વધારે લખતો નથી. મારી ખાતર રડશો એમ જાણવા છતા આ હું તમને લખું છું. ઇશ્વર તમારાં આસુઓ લુછે અને તમને પોતાને શાન્તિ આપે.

વડોદરા તા. ૧૭-૬-૯૮

તમારો સ્નેહાધીન મણિશંકર.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા અગાઉ મણિભાઇએ સ્વીડનબોર્ગ સંબંધે ઘણું વાચ્યુ હતું. એ વાચનની છાપ એમના મગજ ઉપર હંમેશા રહી હતી. મણિભાઇના મોટાભાઇએ આ બધાં પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખી લીધા હતા, અને ફરીથી મણિભાઇને એ ન આપવા એવો નિર્ણય કર્યો હતો. મણિભાઈએ પુસ્તકો વિના અસહાય જેવા થઇ ગયા હતા. તેવામા રા. ગૌરીશંકર ભાઇનો પત્ર આવ્યો કે બધા પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી રવાના કરી દીધા છે. એ ખબર મળ્યા ત્યારે મણિભાઇને ઘણો હર્ષ થયો અને પુસ્તકો આવ્યા પછીથી એકેએક પોતાના જ હાથથી સાફ કરી એક તદન નવું કબાટ તે જ દિવસે ખરીદી તેમા ગોઠવતા ગોઠવતા ખરેખર પોતે રોયા. એ એમના વહાલા પ્રાણ સમાન પુસ્તકો વરસ બે વરસ પોતાનાથી છુટા હતા તેને મેળવતા બાળકોને મળ્યા જેટલો તેમને હર્ષ થયો હતો.

મિત્રમંડળ—મણિભાઇનું મિત્રમંડળ બહોળું હતું. એમનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો, વળી ઉદાર પણ હતો એટલે પોતાના અનુભવમા જ્યાસુધી સામા માણસની અપાત્રતા કે શઠતા ન આવે ત્યાસુધી ગમે તેવા માણસને પણ પોતાની પાસે આવવાની ના ન કહેતા. પોતાના બાલપણના વિદ્યાર્થી મિત્રો જીવનમા તદન સાધારણ સ્થિતિ ભોગવતા હોય એવાનો પણ જ્યારે મેળાપ થતો ત્યારે લેશમાત્ર સંકોચ કે આડંબર વગર તેમની સાથે ભળતા. પોતાની સાથે ગુજરાતી બીજીત્રીજી ભણેલ એક સુતાર

હતો તેનો દાખલો મને યાદ આવે છે. મણિભાઈથી ઉમરમાં બેચાર વર્ષે મોટો હતો અને ૪૦–૫૦ વરસની ઉંમરે આર્થિક સ્થિતિ કફોડી થતાં મણિભાઈ પાસે આવ્યો. મણિભાઈએ તેને ગુજરાતી નિશાળમાં આસિસ્ટંટ રખાવ્યો, પરંતુ તેની સાથેના પત્રવ્યવહારમાં તેમને "પ્રિય ભાઈ" અને "તમારો મણિશંકર" એ વ્યવહાર રાખતા. બિચારા લુવાર માસ્તર આ પ્રેમપ્રદર્શનથી ઓઠાઓઠા થઇ જતા.

વડોદરાના મિત્રમંડળમાં ગજ્જર સાહેબ તો મુખ્ય, પરંતુ એઓ ઉમરમાં મોટા હતા અને મણિભાઇ હમેશાં તેમની આમન્યા રાખતા. ગજ્જર સાહેબને મણિભાઇ તરફ ઘણો પક્ષપાત હતો પણ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે બીજાને ખખેરી નાખે તેમ ઘણી વખત મણિભાઈને પણ ખખેરી નાખતા. પાછળથી સ્વભાવ શાન્ત પડતાં ખરા જીગરથી ચાહતા. મણિભાઇ તેમને તથા જમશેદજી ઉનવાળાને હમેશાં મુરબ્બી તરીકે જ માન આપતા.

વડોદરાના જીવનમાં રા. રા. રાજારામ રામશંકર શાસ્ત્રીનો પરિચય વધારે દૃઢ થયો. ઓળખાણ તો ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ સ્કૂલમાંથી જ થયેલી આ બન્નેનો પરિચય દૃઢ મિત્રતામાં પરિણામ પામ્યો. રાજુભાઇના રસિક અને આનંદી સ્વભાવથી મણિભાઇ ઘણા રંજીત થતા અને એ મિત્રના અનેક વખત અમારી પાસે વખાણ કરતા. એ સ્નેહમાં મણિભાઇએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે આંચ આવી, પરંતુ જીવનના છેલ્લા વરસોમાં મણિભાઇ રાજુભાઇને અસલ માફક ચાહવા માંડયા હતા.

મણિભાઇના જીવનમાં મિત્ર તરીકે પ્રથમ સ્થાન પામનાર તો હું જાણું છું ત્યાંસુધી પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. શિક્ષણના ઇતિહાસની પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં બલુભાઈની સહાય માટે મણિભાઇએ યોગ્ય ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ બન્ને મિત્રોએ જીવનમાં એકબીજાને ઘણી મદદ કરી અને એ મિત્રતા કેટલોક વખત તૂટી હતી તે ન તૂટી હોત તો આપણા સાહિત્યને ઘણી પોષક નીવડત. હું મણિભાઇને જ્યારે પ્રથમ મળ્યો ત્યારે બલુભાઇનો સંબંધ તૂટેલો હતો. એમનું નામ તેમના ઘરમાં કોઇથી લેવાતું નહીં—એ વાત જ કોઇથી કરાય નહીં—પછી એમની સાથે પત્રવ્યવહાર કે એમના સમાચાર પૂછવાનું તો એમના ઘરના કોઇ માણસથી શી રીતે બની જ શકે? આ વિરોધ પણ મણિભાઇ ખ્રિસ્તી થયા એ કારણથી થયો હતો. તોપણ બલુભાઇના સાચા ગુણો માટે પણ મણિભાઇની આસપાસ બેસનાર કોઈ નિન્દા કરે અને મણિભાઇ એ સાંભળ્યા કરતા એ તો વાજબી નહોતું જ. એમનામાં એ નિર્બળતા હતી કે બીજાઓને તે પ્રમાણે બોલતા અટકાવી ન શકતા. પહેલાં બલુભાઇનું નામ ન લેવાતું, પછી સ્થિતિ એવી આવી કે બલુભાઇની નિન્દા થવા માંડી. (મણિભાઇ આવે પ્રસંગે મૌન જ રહેતા બીજાઓ બોલે તે સાંભળે પરંતુ એ પણ ઓછો દોષ નહોતો). ત્યારપછી કેટલાક મિત્રો અને કુટુંબીઓના આગ્રહથી બન્ને મળ્યા અને પાછો સંબંધ શરૂ થયો. એકબીજાએ એકબીજાને ક્ષમા આપી—ક્ષમા માગવાનો કે આપવાનો આવા સ્નેહમાં અવકાશ હોય તો—અને બન્નેએ આ નવો સંબંધ કુદરતને ખોળે મુક્યો તે કુદરતી રીતે વધતો ગયો.

મણિભાઇની કવિતાઓમાંની કેટલીક જેમ તેમના પત્નીને ઉદ્દેશીને લખાયેલી છે તેમ તેમના આ મિત્રને ઉદ્દેશીને પણ થોડી કવિતા લખાયેલી છે. પૂર્વાલાપનો ઉપહાર જે હમણાં પ્રકટ થયેલ છે તે કાવ્ય લગભગ વીસ વર્ષ અગાઉ લખાયું હતું અને જ્ઞાનદર્શન નામના તે સમયના એક માસિકમાં છપાયું પણ હતું.

મણિભાઇના સાક્ષર મિત્રોમાં રા. બજુભાઇ ઉપરાંત સ્વ. કલાપી અને રા. નાનાલાલ કવિનાં મુખ્ય સ્થાન છે. કલાપી સાથેનો એમનો વિશુદ્ધ સ્નેહ થોડો કાળ જ લંબાયો અને કલાપીના અકાળ અવસાનથી એ મિત્રતા તુટી પડી. એ સ્નેહસંબંધ ચારેક વરસ જ રહેલો, પરંતુ કલાપી ઉપર મણિભાઇના વ્યક્તિત્વની અસાધારણ છાપ પડી હતી, અને એ હૃદય મણિભાઈ પાસે કોઇ અજબ રીતે ખુલી ગયું હતું. મણિભાઇએ જે થોડા પત્રો પ્રકટ કરેલા છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે. બીજા અનેક પત્રો મણિભાઇ પાસે પ્રકટ કરવા જેવા હતા અને છે. શૈલીને ખાટે તેમ જ વસ્તુને ખાટે એ બધા ગુજરાત સમક્ષ ધરવા જેવા છે. મણિભાઇના બધા મિત્રોમાં કલાપીએ તેમને ઘટતી સલાહ કરી હતી. મણિભાઇએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે વાતથી જ્ઞાતિના તેમ જ બીજા સ્નેહીઓએ તેમનો જ્યારે ત્યાગ કર્યો હતો ત્યારે આ રાજવી મિત્રે તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. તેમના તરફ પ્રીતિભાવ અને અનુકમ્પાથી અને ધર્મવિષયક નિખાલસ ઉદારતાથી 'સ્વર્ગ અને નરક' નામના સ્વીડનબોર્ગના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ S. T. G. એટલે સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહીલને અર્પણ થયેલ છે. સ્વ. કલાપીએ પણ 'જિજ્ઞાસુ'ની સહીથી સ્વીડનબોર્ગના ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર એક પત્ર બહાર પાડેલ હતો. કલાપીની કેટલીક કવિતા મણિભાઇને સંબોધી લખાયેલી છે. 'નૂતન સખા પ્રતિ' અને 'એક ચંડોલને.'

"હૃદયવનના ગાઢા ભોલા મુસાફર હંસલા :
વિપુલ જલના વાસી ભોળા ! ન માનસ હોય આ!"

એ અન્યોઅન્યની સ્થિતિ દર્શાવનારી સુકન લીટીઓ છે. જ્યારે સાહુ પહેલાં કલાપી અને મણિભાઈ મળ્યા અને છુટા પડયા ત્યારે કલાપીએ કહ્યું કે "આપણે બન્ને અગાઉ કોઇ વાર મળ્યા હોઈએ અને ઘણી વાર સાથે રહ્યા હોઇએ એમ લાગે છે" અને આ "જન્મનાતર સૌહૃદ" તે પછી ઝપાટા બંધ ખીલ્યુ હતુ. કલાપીના અકાળ સ્વર્ગવાસથી મણીભાઇને ઘણું દુ:ખ થયુ એ પછી શોક અંતરમાં અને અંતરમા ઘણો કાળ અપ્રકટ રહેલો. કોઇક વાર જ એ સ્નેહની વાત બહાર કાઢતા. "સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા" એ કવિતા એ બન્નેનો સ્નેહ અમર કરવા પુરતી એક જ ચીજ બાકી રહી છે.

કવિ નાનાલાલ મણિભાઇથી ઉમ્મરમા નાના છે પરંતુ મણિભાઇ જ્યાં યોગ્યતા જોતા ત્યા પૂર્ણ નમ્રભાવે હળીમળી શકતા. પ્રેમભક્તિના કાવ્યોમા મીઠાસ અને લાલિત્ય એમને કાઇ અજબ લાગેલું અને એ કવિતાના લખનાર સાથે સબંધ બંધાયો ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વમાં પણ કાઈ અદ્દભુતતા લાગી. આ કાંઇ સામાન્ય પત્રવ્યવહારનો જ સંબંધ ન રહ્યો; જેને ઘરવટ કહેવામા આવે છે, એકના સુખે બીજો સુખી અને એકના દુઃખે બીજો દુઃખી એવો સંબંધ દઢ થયો હતો. કવિના કેટલાક કુટુંબીઓ સાથે અને ખાસ કરીને ભાવનગરમા નોકરી કરતા એમના મોટાભાઇ છોટાલાલ સાથે પણ મણિભાઇને સારો સ્નેહ જામ્યો. ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી મણિભાઇની કૌટુમ્બિક સ્થિતિ ઘણી અસ્વસ્થ થઈ ગઈ હતી અને સં. ૧૯૫૮મા જ્યારે ચિ. જયંતકુમારનો જન્મ થયો ત્યારે કુટુમ્બના કોઇ સગા સંબંધીઓએ નહીં પણ રા. કવિનાં પત્ની અ૦ સૌ૦ માણેકબ્હેને સુવાવડમા હાજર રહી ઘરનો બધો વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. મણિભાઇ આ ઉપકારકાર્ય કદી વિસર્યા નહોતા.

* સં. ૧૯૫૯ ની શરૂઆતમા જ્યારે કવિ મદ્રાસ કૉલેજમા નોકર હતા ત્યારે તેમને મંદવાડ થઇ આવ્યો અને મણિભાઇને તારથી ખબર મળતા તુરત સાદરા ગયા કવિને માંદા માંદા આખા કુટુંબ સાથે ભાવનગર લઇ આવ્યા અને પોતાને ત્યા રાખ્યા આ સમયે મણિભાઇ પોતે અમલદાર હતા, ઘેર નોકર ચાકર હાજર રહેતા છતા કવિની સેવા તનથી પણ કરતા એટલી એમની નિરભિમાનતા હતી કવિ ત્યાર પછીના કેટલાક વરસો સુધી રજામા ભાવનગર અથવા તો મણિભાઇ જ્યા ડીસ્ટ્રિ-કટમા હોય ત્યા ઉનાળામા આવતા. કવિનો સ્વભાવ અત્યંત સરલ હોવાથી ઘરમા બધા માણસોની પ્રીતિ એમના ઉપર સ્હેજે થતી અને મણિભાઇ સાથે ડીસ્ટ્રિક્ટમા ફરનાર એમના અંગત માણસો તો કવિની સાથે પુરી છુટ પણ લેતા ઇ સ ૧૯૦૬ની સાલની આખરમા મણિભાઇ ડીસ્ટ્રિક્ટમા હતા ત્યારે ત્યા કવિ મળવા આવ્યા એ વખત' વસંત ' માસિકમા 'કુલડા કટોરી ' ઉપર રા નરસિંહરાવની ટીકા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. વાતપ્રસંગે આ ટીકાનો પ્રત્યુત્તર આપવા કોઇએ કહ્યુ એટલે કવિએ જવાબ આપ્યો કે "નરસિંહરાવ મારા પિતા જીવ્યા ત્યા સુધી એમની વિરુદ્ધ લખતા, હવે મારા વિરુદ્ધ લખવા માડ્યા છે જવાબ શો હોય?" 'કેસરભીના કંથ ' એ કવિતા આ અરસામા કવિએ લખેલ એમ યાદ છે. કવિનો ક્રમજ એવો હતો કે કવિતા લખે એટલે એક નકલ તરત મણિભાઇ ઉપર તપાસવા માટે રવાના કરે

આ કવિ-મિત્રોની એક રીતે પ્રકૃતિ સરખી ગણી શકાય તેમની પ્રીતિ કે અપ્રીતિ બન્ને અત્યંત તીવ્ર જેમની સાથે સ્નેહ બંધાયો તેમના દાસ થઇને રહેવાની ટેવ મણિભાઇની હતી પણ અભાવ આવ્યો એટલે હદ ન રહે, એટલે બીજાઓની ધાર્મિક માન્યતા સંબધે મણિભાઇ કદી હરફ ઉચ્ચારતા નહીં પોતાની માન્યતામા કોઇ આડે આવે તે હરગીઝ સહન ન કરી શકતા" કવિ સાથે અણબનાવ થયો હોય તો તે આ એક જ બાબત માટે જીવનના છેલ્લા વરસોમા એમણે કવિ સાથે કાંઈ વ્યવહાર નહોતો રાખ્યો. મનમા વસવસો કદાચ રહ્યો હશે પરંતુ સ્વ. ભાભીના મરણ પ્રસંગે કવિ મણિભાઇ પાસે દિલાસો દેવા આવ્યા એ વખતે મણિભાઇનો બધો વસવસો દૂર થઇ ગયો.

ભાઇ રણજીતરામ સાથે મણિભાઇને, ઇ. સ ૧૯૦૫ મા સાહિત્ય પરિષદ્ ભરાઇ, એ અગાઉ એક કે દોઢ વરસે પત્રવ્યવહારથી પ્રથમ ઓળખાણ થયુ હતું ગજ્જર સાહેબ પાસે રણજીતરામભાઇને મણિભાઇએ જ એ પછી રખાવ્યા, અને ૧૯૦૮ મા રણજીતરામભાઈ ભાવનગર આવ્યા ત્યારથી તો એ સબંધ ગાઢ મિત્રતામા ફેરવાઇ ગયો હતો રણજીતરામ એક કે બે દિવસને અંતરે નિયમસર મણિભાઇને અવશ્ય મળતા કવિ આવ્યા હોય ત્યારે તો આ મંડળ જામેલુ જ રહે મણિભાઇની પ્રકૃતિ હંમેશા વિચારમગ્ન અને ગંભીર જ રહેવાની હતી, તે આ ભાઇઓના સહવાસમા ઘણી વાર બદલાતી અને સાહિત્ય અથવા ઇતર ચર્ચામા રસપૂર્વક ભાગ લેતા

"સ્વર્ગ" ના પુસ્તકો લખનાર રા અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર જેઓ બાવાજીના નામથી આ મંડળમા જાણીતા હતા તેઓને ઇ સ ૧૯૦૨ ની સાલમા મણિભાઇ સાથે પ્રથમ પીછાન થયુ * સ્વર્ગના પુસ્તકોમાના કેટલાક

---

* પ્રથમ મુલાકાત કેટલા વર્ષ પહેલા, મુંબઇમા મણિભાઇને વ્યાસજીએ જ્યારે ગાયત્રીજપ કરાવી જનોઇ પાછુ પહેરાવ્યુ તે વખતે રા અમૃતલાલ મણિભાઇ પાસે પોતાની 'આર્ય વિધવા ' એ,

વિચારો સંબંધે મણિભાઇએ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને બાવાજીને ભાવનગર બોલાવ્યા. બાવાજીની પ્રકૃતિ ફક્કડ હતી. ખાવાપીવાના શોખીન, એકાંતમાં રહેનાર, અને પોતાનું લેખનકાર્ય નિયમિતપણે ચલાવનાર. ભાવનગરમાં તેઓ મણિભાઇના અતિથિ તરીકે ઘણી વખત રહેતા. બાવાજી નિખાલસ હતા અને મણિભાઇ ઉપર ગાઢ પ્રીતિ રાખતા. તેમના કુટુંબના એક સ્વજન જેવા થઇ રહેતા. આ પુરુના તના અને સાહિત્ય પ્રીતિથી થયેલા મિત્રોની યાદીમાં ગણાવવા રહી ગયેલાઓમાં મુખ્ય બે કવિ ભાઇઓનાં અહીં માત્ર નામ ઉમેરી લઉં છું --(૧) સ્વ. કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (૨) રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર

સાહિત્યસેવા—મણિભાઇની એક અસાધારણ વિદ્વાન તરીકેની છાપ મારા મગજ ઉપર પડી રહી છે. ધર્મ સંબંધી સાહિત્ય તો એમના જેટલું વાંચનાર ભાગ્યેજ બીજા હશે. પરંતુ શુદ્ધ સાહિત્યના પણ એ તો પરમ ઉપાસક હતા. વર્ડ્ઝવર્થ, ટેનીસન, મીલ્ટન, શેલી, બાયરન, કીટ્સ, બર્ન્સ રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ અને મીસીસ બ્રાઉનિંગ એ એમના માનીતા કવિઓ. એમાંથી એક અથવા બીજા કવિનો અભ્યાસ ચાલુ જ હોય. એમની વિદ્વત્તા શિષ્ટ લેખકોમાંજ સમાપ્ત થતી. ન્યુસપેપર વાંચવા તરફ એમને કદી આકર્ષણ નહોતું. કોઇ એ સંબંધે વાત કહે એટલે માત્ર સાંભળે; પણ એ કોલાહલવાળા સાહિત્યથી તો એ દૂર જ રહેતા. ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની આખરમા જ્યારે " હિન્દ અને બ્રિટિશ વિક્રમ " પત્ર ચલાવવા માંડયા ત્યારથી જ તેમણે ટાઇમ્સ અને ક્રોનીકલ વાંચવા માંડયાં. અંગ્રેજી સાહિત્યના જેમ • તેઓ ઉપાસક હતા તેમ સંસ્કૃતના પણ હતા. કોઈ સારા શાસ્ત્રી કે પંડિત મળવા આવે તેમની સાથે સંસ્કૃતમાં વાત કરતા. અંગ્રેજીનું ગુજરાતી ભાષાંતર એમના જેટલી સરલતાથી કરનાર થોડાજ હશે. કોઇ અંગ્રેજી ગ્રંથ પોતે વાંચતા હોય અને બીજાઓને સંભળાવવાનો હોય તો જેમ વાંચતા હોય તેમ પુસ્તક તરફ નજર જાય અને ગુજરાતી બોલતા જાય. સાંભળનાર માણસને ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં લખેલો છે કે ગુજરાતીમાં એની ખબર ન પડે. અંગ્રેજી એક • હરફ પણ બોલ્યા સિવાય ગુજરાતીની જ ધારા ચાલે!

આવા વિદ્વાન તેમ જ તેજ લેખકને *સાહિત્યની રણભૂમિ ઉપર યુદ્ધોના પ્રસંગ આવેલા હતા. એ યુદ્ધોમાં મણિભાઇએ કેટલીક વાર અસાધારણ પાણી બતાવ્યું હતું. સૌથી મોટા ચાર પાંચ પ્રસંગો મને સ્મરણમાં આવે છે.

(૧) પ્રથમ પ્રસંગ રા. જટિલ સાથે. જટિલ એક વિવેચક હતા. કવિતાઓ પણ પોતે સારી લખતા. ' ચન્દ્ર ' માસિક અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછીથી એમણે રસચર્ચા મોટે ભાગે શરૂ કરી. રા. કેશવલાલ ધ્રુવનું અમરૂશતકનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેનું અવલોકન ' ચન્દ્ર 'માં રા. જટિલે લખવા માંડયું. ભાષાન્તર સારૂં છે તેની કોઈ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ અવાસ્તવિક પ્રશંસાથી તો કંટાળો આપે. જટિલે લાંબી લાંબી પ્રશસ્તિ લખેલ તેમા " અમરૂની ભારતી આકાશમાં ઉડવાની " વાતો હતી. વાક્યોમાં કાંઇ અર્થ નહોતો. એટલે મણિભાઇએ સખ્ત ચર્ચાપત્ર ' સુદર્શન 'માં લખી મોકલાવ્યું. જવાબ શું હોય ? છાપનારની ભુલ અને કાંઇ બીજા બે ચાર બહાનાં બતાવાયાં.

(૨) બીજો પ્રસંગ ' સિદ્ધાન્તસાર 'ના અવલોકનનો. કુદરતી રીતે મણિભાઇનું સ્થાન સુધારક લેખકોમાં આવી ગયું હતું. નરસિંહરાવ, રમણભાઇ વગેરે એ મંડળના નાયકો સાથે

* હવે-ભૂલાઇ-ગયેલી ચોપડી લઇને આવેલા તે ઉપરથી.

તેઓ દીપી નીકળે એટની શક્તિવાળા હતા મણિભાઇએ એ અવલોકન પત્રરૂપે 'જ્ઞાનસુધા'મા શરૂ કર્યું અને કેટલાક પત્રો ઘણા મગસ લખાયા કેટલાક આક્ષેપો અત્યત માર્મિક અને સચોટ થવા માડયા અવલોકન ચાલુ હોય ત્યાસુધી સામા પક્ષ તરફથી જવાબ શી રીતે મળે? છતા 'સુદર્શન'મા ગ્રથાવલોકનના વિભાગમા આ અવલોકનનુ અવલોકન આવ્યુ તેના લેખક સ્વ મણિલાલ નો નહોતા એમ લાખી ટીકાને અંતે નીચેના અર્થનું વાક્ય વાચેલુ સ્મરણમા છે–જો રા કાન્તને સાહિત્યની કાવ્યવાટીકા છોડી વેદાન્તના શુષ્કારણ્યમા જ પ્રવાસ કરવાની વૃત્તિ હોય તો અમારે કહેવુ પડે છે કે—

मसृण चरणपातं गम्यतां भो मदर्भा ।

'સિદ્ધાન્તસાર' નુ અવલોકન છેવટ પુરૂ ન થયુ રા મણિલાલ સાથે વડોદરામા જ ગજ્જર સાહેબ મારફતે પરિચય થયો હતો જ ઇ સ ૧૮૮૭ મા નડિઆદમા સ્વ મણિલાલના અતિથિ તરીકે પણ મણિભાઇ રહ્યા હતા સ્વીડનબોર્ગ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ સબધે વાચનની પ્રથમ માહીતી આ અરસામા સ્વ મણિલાલ મારફતજ થઇ એમ મને ખબર છે, ખાત્રી નથી

(૩) ત્રીજો પ્રસંગ આ સિદ્ધાન્તસારના અવલોકનને જ અંગે ઉભી થયેલ એક ચર્ચાથી આવ્યો હતો અવલોકનના પહેલા બીજા પત્રમા કાન્તાને ઉદ્દેશીને લખ્યુ હતું કે–તમે 'ભામિની ભૂષણ' ગ્રથ વાચીને ફેકી દીધો એ સારૂ કર્યું એ કે એવા અર્થના વાક્યો હતા શ્રીમાન્ નૃસિંહાચાર્ય કે બીજા પથવાળાઓ તરફ અગ્રેજી વિદ્યા ભણેના માણસોની જે વૃત્તિ હોય છે એવી વૃત્તિજ મણિભાઇની હતી વડોદરામા જ પોતે રહેતા હોવાથી આ પથ સબધે વિશેષ જાણવાનું મળ્યુ હોય એટલે વિદ્વાનની દૃષ્ટિથી આગલુ વખાણ કર્યું અને જુઓ પછી ખળભળાટ' 'ભામિનીભૂષણ'ના નવીન ગ્રથની પ્રસ્તાવનામા દુષ્ટ કાન્ત અને દુષ્ટ કાન્તાઓ ઉપર ગાળોનો વરસાદ' મણિભાઇએ ઉત્તર રૂપે એક સચોટ ચર્ચાપત્ર નામથી જ 'જ્ઞાનસુધામા મોકલી આપ્યુ અને એમા જણાવ્યુ કે એ સોનેરી છોગાવાળાઓ સાથે ગાળીપ્રદાનની સરસાઇમા ઉતરવાની મારી યોગ્યતા નથી

(૪) ચોથો પ્રસગ પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ્મા એમણે વાચેલા નિબધ ઉપરથી ઉભો થયો હતો એ નિબધમા સ્વ મણિલાલ નભુભાઇના નામ સાથે બ્રહ્મનિષ્ઠ પદ જોડવામા આવે છે એ બાબત તે વખતના 'સુદર્શન'ના તત્રી રા આનદશકર ધ્રુવ ઉપર આક્ષેપ હતા આના જવાબરૂપે રા આનદશકરભાઇએ અમદાવાદના પ્રજાબધુમા ચર્ચા ચાલુ કરી હતી

(૫) પરતુ આ બધા પ્રસગોને ભુલાવે એવો એક પ્રસગ તો બાકી હતો રાજકોટ પરિષદ્ના પ્રમુખની પસદગી ઉપર ચર્ચા ઉભી થઇ એમના જીવનમિત્ર બલુભાઇ સાથે આ ઝપાઝપીનો જાહેર પ્રસગ હતો પરિષદ્ના પ્રમુખ રા નરસિહરાવ થવા જોઇએ એમ મણિભાઇ માનતા પરતુ રાજકોટમા અંબાલાલભાઇની ચુટણી થઇ મણિભાઇનો દિવાન બહાદુર સાથે ખાસ જ અગત વિરોધ નહોતો. પરતુ મણિભાઇનો શુદ્ધ સાહિત્યપ્રિય આત્મા આવી પસદગીથી દુભાતો હતો હજી મને આટલા વરસે પણ મણિભાઇનુ અને રણજીત રામભાઇનું દૃષ્ટિબિન્દુ વાસ્તવિક લાગે છે પરતુ બલુભાઇ માત્ર સાક્ષર નથી વ્યાવહારિક અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ લક્ષમા લઇ ચાલનારા છે એ પરિષદ્ માત્ર લેખકો કે વિદ્વાનોની નહી પણ સમસ્ત ગુર્જર પ્રજાની બનાવવા એમની ધારણા હતી એ. પરિણામ અત્યારે આપણે જોઇએ છીએ સાહિત્યમા સર્વથી ઉત્તમ સેવા કરનાર કે વિદ્વાનની આપણે પ્રમુખપદ માટે

પસંદગી નથી કરતા પરંતુ વૃદ્ધ અને વડીલને એ પદ માનચિન્હ તરીકે આપીએ છીએ એ અંબાલાલભાઇની ચુંટણીનો જ અવશેષ છે.

આ ચર્ચાએ ઘણું કડવું રૂપ લીધું હતું. મણિભાઇ રાજકોટ ન ગયા. પરિષદ્ પ્રત્યે એમને કાઇ વિરોધ નહોતો, ઉલટો આદર હતો. પહેલી જ પરિષદ્‌મા હાજર રહી લેખ વાંચ્યો હતો. બીજીમાં પણ હાજર જ હતા. ચોથી પરિષદ્ વખતે રણછોડરામભાઇએ કહ્યું અને મણિભાઇએ હાજરી આપી.

મણિભાઇએ લખેલા બધાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઇ ગયાં છે. બાહુબલના કેટલાક ભાગો અને એકાદ નાટક અપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એમના નામ વિના એમની ઘણી કૃતિઓ છપાઇ ચુકી છે. સ્વ. મહારાજા ભાવસિંહજીએ હોરેશિઅસ, ઇલીયડ અને ગીતાંજલિ મણિભાઇ પાસે જ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. તેમજ સંગીત નીતિવિનોદ નામનું એક પુસ્તક રાજકુમાર કોલેજમા પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમા લેવાય એ હેતુથી તેમની પાસે જ કરાવેલું હતું. સ્વ. મહારાજાને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો. તેથી નવી નવી તરજો ગાયકો પાસે તૈયાર કરાવી એ તરજોમાં મણિભાઈ પાસે કવિતા રચાવતા. મણિભાઇ શીઘ્ર કવિ હતા; છતાં શક્તિનો આવી રીતે ઉપયોગ થતાં નવીનતા જતી રહેતી અને ઘણી વખત છેક સાધારણ કૃતિઓ બનતી.

પણ મહારાજાના બંધનમાથી છુટી શકાય તેમ નહોતું અને મહારાજાનો સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ હતો, તેથી વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જઇ શકે તેમ નહોતું, તેથી આ પરાધીન જેવી સ્થિતિ ચાલુ રહેતી પરિણામે મણિભાઇ શુદ્ધ સાહિત્યની સેવા ન કરી શકતા.

પૂર્વાલાપ હાલ પ્રકટ થયેલ છે એ પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ અગાઉ એમને એકથી વધારે વાર થઈ હતી. પરંતુ એ કામ હાથમા લેતાં અને વિઘ્ન આવતાં અટકતું. છેવટ પણ પુસ્તકાકારે તો એ જોઇ જ ન શક્યા. વિધિની એ પણ ક્રૂરતા. ઘણાને પુસ્તકના નાના કદથી અસંતોષ થાય છે. એમની માહીતી માટે જણાવવું જોઇએ કે મણિભાઇએ પોતાની બધી કવિતાઓ એમાં નથી સંગ્રહી. એક પ્રસંગે વાત કરતાં એમણે કહેલું કે "જ્યારે મેં સૌથી પ્રથમ ટેનીસન વાંચ્યો ત્યારે મેં મારી લખેલી પાંચસો સાતસો લીટીઓ કવિતાની હતી તેનો નાશ કર્યો. મને એમ જ લાગ્યું કે આપણે તો માત્ર જોડકણાં જ જોડનારા છીએ. ખરેખર કવિ તો ટેનિસન જેવા જ ગણાય."

મણિભાઇની સ્મરણશક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. આ ફાડી નાખેલ કવિતાઓમાંથી પણ કેટલીક પ્રસંગોપાત્ત બોલતા ત્યારે મને તો હાલ જે એમની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ છે તેનાથી કાંઇ ઉતરતી ન લાગતી. એકાદ વખત એઓ બોલવા માંડયા અને મેં ઉતારવા માંડ્યું પણ એ વખત 'પ્રિયા કવિતાને' એ નામની માત્ર એક જ કવિતા લખાતી અને તે પણ ફાડી નાખી.

એમના પત્રો તો લેખ જેવા છે. એ પત્રો એક બે સ્થળે બહુ જતનપૂર્વક જળવાઇ રહ્યા છે. જ્યારે એ છપાશે ત્યારે ઉચ્ચ સાહિત્યમાં વિરલ સ્થાન ભોગવશે.

મણિભાઇ સ્વભાવથી જેમ કવિ હતા તેમ વક્તા પણ હતા પોતાનું વક્તવ્ય એટલી સ્પષ્ટતાથી શિષ્ટ શૈલીમાં મુકતા કે સાંભળનાર એમના વાણીના પ્રવાહમાં તરબોળ રહે. એમનાં ઘણાં ભાષણો મેં તો સાંભળ્યાં છે. આક્ષેપ કરવાની એમને ટેવ હતી તેથી ઘણી વખત શ્રોતામાં ખળભળાટ થતો. પરંતુ જ્યારે વિષય ચર્ચાસ્પદ ન હોય ત્યારે તેઓ આખા શ્રોતામંડળને મધુર વાણીથી મુગ્ધ કરી દેતા. ગુજરાતી ભાષામા એટલી મીઠાશવાળા ભાષણ કરનારા વિરલ છે.

મણિનાદની લેખનની તેમજ બોલવાની શૈલી એક જ હતી બોલવાની વખતે ભાષાનુ ધોરણ એમની લેખન શૈલી જેટલુ જ ઉચ્ચ રહેતું. અને તેથી ઘણા પ્રાકૃત માણસો તો એમના કહેવાનો સાર ન ગ્રહણ કરી શકતા. શ્લેષ અથવા વ્યંગમા બોલવાની તો એમને ટેવ જ નહોતી બધી વાત તદ્દન સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કરતા આવી મધુર શૈલી માટે પણ આપણા લેખકોમાથી કોઇકને ફરીઆદ કરવા પ્રયોજન મળ્યુ છે એ નવાઇની વાત છે સ્વ. કલાપીના સંવાદો અને કાશ્મીરનો પ્રવાસ રા. રૂપશંકર ઓઝા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેના * આદિ લેખમા રા. ચન્દ્રશંકર પડ્યાએ કાન્તની આ શૈલીને–ટુકા ટુકા વાક્યો વાળી ને 'ચાપતી' શૈલી કહેલી. પરન્તુ એ શૈલી નૈસર્ગિક હતી, કૃત્રિમ નહોતી એમ રા. ચન્દ્રશંકરને મણિભાઇનો પરિચય હોત તો અવશ્ય જણાત વળી 'ચાપતી' એ પ્રયોગ પણ દૂષિત છે. બોર્ડીંગના ચાલના માસ્તરને, અમે કાઠિઆવાડમા તો ચાપનો કહીએ છીએ રા. ચન્દ્રશંકર અરુચિ બનાવવા જે શબ્દ વાપરવા માગે છે તે 'ચાવળી' અથવા કાલીલી છે અને એ વિશે પણ તો મણિભાઇની શૈલી કરતા રા. ચન્દ્રશંકરની પોતાની શૈલીને વધારે બંધ બેસતું આવે એમ છે

ઉપસંહાર–મણિભાઇના વ્યાવહારિક અને સાહિત્ય વિષયક જીવન વિષે ઉપર પ્રમાણે નોંધ સ્મૃતિમા રહેલ છે તે પ્રમાણે લખી છે ગયા જમાનાના જે વિદ્વાનો ગુજરાતમા થઇ ગયા તેમા તેમનુ સ્થાન ક્યા છે એ નિશ્ચિત થઇ ગયેલ છે.

એમનુ ખાનગી જીવન ઘણું શુદ્ધ હતુ કોઇની પચાતમા પડવાનો એમનો સ્વભાવ જ નહોતો. પોતાની ઉપાધિઓથી હમેશા એટલા વ્યાકુલ રહેતા છતા બીજાઓને સહાય કરવા હમેશા તત્પર રહેતા. અધિકારી તરીકે તાબાના નોકરો ઉપર એટલી બધી મમતા રાખતા કે એ તેમના સ્નેહનો ગેરલાભ પણ કોઇ વખત લેવાતો છતા ઉદાર અને મોટું દીલ રાખી નીચેના માણસોના દોષ નજરે ન લાવતા. એ એવા સંયોગોમા ઉપરીપદે રહ્યા હતા કે જ્યારે નવુ કરી બતાવવાનો અવકાશ જ નહોતો. પરંતુ આખા કેળવણી ખાતાના માણસોને પાઠકના અનુભવથી મણિભાઇ માટે ચાહના રહી ગઇ.

મણિભાઇનો સ્વભાવ ઘણો ઉદાર હતો. ધનસંચય તરફ લક્ષ જ નહી. ભાભી ન હોત તો મણિભાઇ ભાવનગરમા જે ઘર કરાવી શક્યા તે પણ ન થાત. ખાવા પીવાનો શોખ તો એમને અસલથી જ હતો. કોઇ પણ ઓળખીતા કે મહેમાન આવે તેમની પરોણાગત પૂર્ણભાવથી કરતા.

એમને જેવી જમવા ઉપર પ્રીતિ હતી એવીજ જમાડવા ઉપર પણ હતી. ભાવનગરમા તેઓ વડવાનમા રહેતા તે ઘરની નજીકના ભાગમા જ અમારી જ્ઞાતિના ઘણા ઘરો આવેલા હતા સવાર સાંઝ મિત્રો તેમજ જ્ઞાતિજનો ભેગા જ હોય. મણિભાઇની આદત જમવા બેસતી વખતે કોઇ નહી અને કોઇને સાથે બેસારવાની હતી. એક ઉન્હાળાના બપોરે ઘેર આવ્યા અને જમવા એમના હતા ત્યા પોતાને એકને માટે જ પાટલો નખાયો કોઇ બીજુ સાથે જમનાર નહોતું અમારીઆ સાથે જ સામેની શેરીમા મણિભાઇ શોધ કરવા ગયા કે કોઇ ભાઇ જમ્યા વગરનો હોય તો મારી સાથે જમવા બેસવા બોલાવુ

આટલા ભાવવાળા માણસને વરસો સુધી જીંદગી પુરી થઇ ત્યા સુધી એકલા જ જમવુ પડ્યુ એ કેટલુ અસહ્ય થઇ પડતુ તે જોવાનો જેને પ્રસંગ આવેલો છે તે જ જાણે છે.

જ્ઞાતિથી બહિષ્કાર પામેલ હોવાથી મણિભાઇ ક્યાંઇ જ્ઞાતિના સમુદમાં જઇ ન શકતા. એમના મોટા પુત્રના 'યજ્ઞોપવીતનો પ્રસંગ આવ્યો તે વખતે તેમના સ્નેહી સંબંધીઓએ મણિભાઇને ઓછું ન આવે એમ ધારી હાજરી આપી હતી. આ પ્રસંગે જ્ઞાતિભોજન વખતે પંક્તિ જમવા બેસતી ત્યારે મણિભાઇ સામે દૂર ખુરશી ઉપર બેસતા. એક દિવસે શ્લોક બોલતી વખતે સૌએ મણિભાઇને બોલવા કહ્યું કે–આપ શ્લોક બોલો એટલે પંક્તિમાં પોતાના બાલપણના સ્નેહીઓ જે બેઠા હતા તેમને સંબોધીને કહ્યું હોય કે પોતાની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ થતાં કહ્યું હોય, પણ

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलत्
परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥

એ શ્લોક બોલ્યા અને બોલતાં બોલતા કંઠ ગદ્ગદિત થયો. એમને પોતાની સ્થિતિ કેટલી અસહ્ય લાગતી તે આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થશે.

મણિભાઇનો દેખાવ રૂઆબદાર હતો. શારીરિક બળ પણ સારૂં હતું. એ બળ કોઇક ઉપર અજમાવાતું પણ ખરૂં. એમને ઘેર એક રસોઇઆને ઘણી ખરાબ આદત હતી. રસોઇ કરતાં કરતાં ખાવાની ટેવ હતી. મણિભાઇને કોઇએ વાત કહી. બેચાર દિવસ વીત્યા અને એ ક્રિયા કરતાં રસોઇઓ પકડાયો કાંઈ પણ પુછયા કર્યા સિવાય મણિભાઇએ રસોઇઆનો કાન પકડી એવો તમાચો ધરી દીધો કે તે વખતે તો રસોઇઓ રાંધી ન શકયો અને વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો.

ભાવનગરમાં ઘણાં વરસો અગાઉ એક મુંગા બાવા હતા બોલતા નહીં. કામકાજ સ્લેટ ઉપર લખીને આપે. દેહ તો મદ્રાસીનો હતો પણ ગુજરાતી ભાષા ઉપર સારૂં પ્રભુત્વ હતું. તેઓ નીડર હતા તેમ ખટપટી પણ હતા. એમને મણિભાઇ સાથે સંબંધ બંધાયો. બનતાં સુધી સાધુ સંત તરફ મણિભાઇ આદના રાખતા,–એમની અપાત્રતા ન જણાય ત્યાંસુધી. આ બાવાજી જરા વિચિત્ર હતા. મણિભાઇની ગેરહાજરીમા એમની પેટીમાંના ખાનગી કાગળો વાંચતા મહારાજ પકડાયા. કાંઇ જવાબ માગ્યા સિવાય જ મણિભાઇએ તમાચો મારી હાથમાં લાકડી આપી મહારાજને પાછળને બારણેથી વિદાય કરી દીધા. ફરી વખત મહારાજ દેખાયા નહીં. કેટલીક ગુજરાતી ચોપડીઓ વાંચવા લઇ ગયા હતા તે પાછી લેવા હું એકાદ વખત ગયો હતો પણ મહારાજે આપી નહીં.

સામાન્ય રીતે મણિભાઈ કોઇ જાતનો શારીરિક શ્રમ ન લેતા. ફરવા જવાની ટેવ જુવાનીમાં હતી, પછીથી એ બંધ થઇ ગઇ. દિવસોના દિવસો સુધી ઘરમાં પણ બેસી રહેતા. કેળવણી ખાતામાથી દીવાન ઓફિસમાં નિમણુક થયા પછીથી રાજ્યનું કામ ઓછું રહેતું. મહારાજા સાહેબનું અંગત કામ રહેતું અને તે માટે સવારમાં અથવા રાત્રે મહારાજાની હજુરમાં હાજર થવું પડતું. 'આવી બેસારૂ પ્રકૃતિ હોવાથી એમના શરીરમાં મેદ વધી ગયો હતો અને તેને અંગે સ્ફુર્તિ ઓછી રહેતી.

વાચન અને સંગીતના શોખ ઉપરાંત બીજા ખાસ શોખો તેમને નહોતા. કોઇ જાતની રમત રમતા તો મેં તેમને કદી જોયા નથી.

શેત્રંજ સારી રમતા એમ સાંભળ્યું છે. ઘણા આનંદમાં હોય તો માત્ર મધુર કંઠથી ગાતા હોય.

બહુ બોલવાની કે વાતો કરવાની તેમને ટેવ નહોતી. ખરેખર અલ્પભાષી કે મિતભાષી જ હતા. મંડળ મળેલ હોય ત્યારે આખો વખત બીજા માણસો વાતો કરે તે સાંભળ્યા જ કરે. પરંતુ એ વાત અમુક મર્યાદામાં રહીને જ થાય. મર્યાદા ચુકીને વાત કરનાર તરફ તે એટલી સખ્ત દૃષ્ટિ ફેંકતા કે ના કહેવાપણું રહે જ નહીં, અને અસભ્ય વાત કરનાર ઉઠીને ચાલતો જ થાય.

સ્વ. ભાભી-ગુજરી ગયાં એ વખત અગાઉ વરસેક દિવસથી મણિભાઇની સ્થિતિ બધી રીતે વ્યવસ્થિત થઇ ગઇ હતી. જ્ઞાતિ બહાર પોતે તો છેવટ સુધી હતા પરંતુ બન્ને પુત્રોને પ્રતિષ્ઠિત કુટુમ્બોમાંથી કન્યાઓ મળી ગઈ હતી. અને પોતાની પુત્રીનાં પણ લગ્ન કરી નાખ્યાં હતા એટલે જે ભાર અને ગ્લાનિ સાંસારિક વિપત્તિઓથી એમના મગજ ઉપર રહેતાં તે દૂર થયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના વરસમાં જ એમની ભાવનગર રાજ્યની નોકરીને પચીસ વરસ પુરાં થતાં હતાં અને તે મુદ્દત પછી સ્વેચ્છાથી પેન્શન ઉપર નિવૃત્ત થવાનો એમનો વિચાર હતો. મુસાફરીનો તો એમને શોખ હતો એટલે કાશ્મીર જવા કોઇ દુર્ભાગી પળે એમણે વિચાર કર્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં અચાનક લાહોર સ્ટેશન આસપાસ તારીખ ૧૬ મી જુન ૧૯૨૩ ને રોજ એમનો દેહ પડી ગયો. આ કરુણ સંયોગથી મિત્રો અને સંબંધીઓના હૃદયને ઘણો આઘાત થાય એ સહજ છે. પરંતુ આ નશ્વર દેહ પાછળનો વિલાપ માત્ર વ્યર્થ છે. પરમાત્મા એમના આત્માને અખંડ શાન્તિ અર્પે.

રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યઃ

સ્વ. મણિભાઈ સંબંધી

(૧) મ્હારી ૨૦ વર્ષની વયે કાઠીઆવાડમાં માંગરોળ જવાનો મ્હને પ્રસંગ આવ્યો. આ મહમદીય રાજયમાં તે સમયે શેખશ્રી હુસેનમીઆં સાહેબ રાજકર્તા તુરતના જ ગાદીએ આવ્યા હતા. પોતે સરલ ઉદાર અને વિદ્યાપ્રેમી હતા. મ્હારૂં સ્વાગતકાર્ય રા. માધવજી રત્નજી-મ્હારા સ્વજ્ઞાતિ સંબંધી અને રા. મણિભાઇના વડીલ ભાઈને સોંપાયું હતું. તેઓ પણ વિદ્યારસિક સંશોધક વૃત્તિના મહેતાજી હતા.

માંગરોલ અતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર છે. તેની આસપાસ રૂક્ષ તેમજ રમ્ય પ્રદેશો છે. કામનાથ મહાદેવ ત્યાંથી આશરે ૪-૫ કોસ પર, મારણુ નદીના કાંઠા ઉપર છે. ત્યાં અમારે જવાનું હતું. પ્રાત:કાલમાં રા. માધવજીભાઇનું કુટુંબ ગયું અમે જરા મોડા ગયા. થોડો સમય

ચાલતાં એક સ્થાને ઉંડી પણ બહુ ન્હાના પટની સારણ નદી આવી. તેને કુદી જતાં નદીમાં પડી મ્હારે તો બુડવા વારો આવ્યો પરંતુ મ્હને પાછો ખેંચી કાઢ્યો. એવાં તરબોળ કપડાં સાથે કામનાથના મંદિરમા જતાં છોકરાંઓને ગમત પડી, પણ મહેતાજીની એક હાકલ સાથે તેઓ અદશ્ય થયાં. અમે કામનાથના મંદિરના શિલાલેખો વાંચવામાં પડ્યા.

શિયાળાની ઋતુ હતી તેથી મધ્યાન્હે પણ સૂર્યતાપ પ્રિય લાગતો હતો. હું મંદિરમાંથી નિસરી નદી તરફ ગયો. થોડે છેટે ઉંડાણ તથા ઝાડી જતી રહેતાં છિછરૂં પાણી અને કઠણ નક્કર પથરાના પલાણમાંથી નદી વહે છે. થોડે દૂર કેનડીની ઝાડી અને કેવડાની આવતી સુગંધ, અન્ય તરફ મોટાં ફળનાં વૃક્ષો, વચમાં જ ન્હાના પત્થરના બેટ સરખો ગોળ પ્રદેશ અને તેમાં ઝળઝળ કરતી ઝીણી નદી પણ વેગવતી હતી. આ રમ્યતાથી રંજિત થઇ હું ત્યાં બેઠો અને અતુલ આનંદમાં કલ્પનામય જગત ચિતરવા માંડયો.

ત્યાં થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનું બાલક કાંઇક શ્યામ રંગે બુદ્ધિમતાં ચક્ષુઓ સળવળ થતાં, ભરેલી નાસિકાવાળું પરંતુ સરલ ગોળ ઉત્સુક મુખવાળું. ચેહેરા ઉપરથી ઓળખાણ પડ્યું કે માધવજી ભાઈના ભાઇ મણિશંકર હોવા જોઇએ. અતિ શરમાળ બાળ ધીમે પગલે આવી બાજુના પથર ઉપર બેશી ગયું. એને બોલાવવાનું કાર્ય મ્હારે શરૂ કરવું પડ્યું.

'અહો, આવો ભાઈ, તમે મણિશંકર?'

'હા'

'શું ભણો છો?'

'રાજકોટમા હાઇસ્કૂલમા છું.'

'બહુ આનંદ થયો. તમને તો કવિતા કરવાનો પણ અભ્યાસ છે, નહિ?'

'છે ખરો પણ બહુ સારી નથી કરી શકતો. વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતાં ભાષા યોગ્ય લાગતી નથી.'

'બને તેવું છે. જો કલ્પના કર્યા જાઓ છો તો તે ભાષા વિના શી રીતે આવે છે?'

કોકડું ગુંચવાયું.

'ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કલ્પનાયે જોઇએ તેવી નથી આવતી.'

'કુદરતીની મદદ લ્યો. આ પ્રદેશ ઉત્તમ છે. મ્હને બહુ આનંદ આપે છે. મ્હને પણ કલ્પના આવે છે, પરંતુ મ્હેં તો અભ્યાસ જ નથી કર્યો એટલે પદ્યમય લેખ નથી સુઝતો. તમે અભ્યાસ કર્યો છે માટે આજે પણ અજમાવો જોઇએ.'

તેમણે અજમાવ્યું. એક ન્હાનું સરલ બે કડીનું કાવ્ય થયું. તેમને નદીના સ્વમાં મુશ્કેલી પડી, અને સમજ્યુ કુદરતને જ બોલાવી:

'ખળખળ કરતું જળશિશુ રમતું.' એવો ભાવ લાવ્યા. આ મ્હારી પ્રથમ મુલાકાત. તે સમયે જામેલો સ્નેહ આખી જીંદગી રહ્યો.

(૨) અમે કૉલેજમાં સાથે થઇ ગયા. હું ઠોઠ નિશાળીઓ હતો. સંસારિક ઉપાધિઓથી પણ હું પરીક્ષામાં પછાત પડતો. પણ ન્યાય અને તત્ત્વશાસ્ત્રના ગ્રન્થો, તે સાથે બર્ક ઉપર લખાએલા ગ્રન્થો તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર જરા પ્રેમ ખરો. અમે વારંવાર પ્રોફેસરોની મશ્કરી કરતા તે તો હવે આટલે વર્ષે શું નોંધવી'

એક સમયે લૉર્ડ રેએ આગ્રહ કર્યો કે એલફીન્સ્ટન કૉલેજના સારા વિદ્યાર્થીઓને રાજમહેલના મેલાવડામાં મોકલવા. હાલના સર મનુભાઈ નંદશંકર મ્હેતા, મિ. આપ્ટે, મિ. દેશપાંડે, મણિભાઈ વગેરેનું હરણ થયું. મિ. દેશપાંડે બહુ સ્વતંત્ર મગજના ત્યારે હતા અને આજે પણ છે. તેમણે ઘશીને ના જ પાડી. મ્હને પકડવામાં આવ્યો. છેવટને વખતે દેશપાંડેને નામે મ્હને ઘુસાડ્યો. ઑરિયન્ટલ

ટ્રાન્સલેટરે મ્હને ગવરનર આગળ દેશપાડે નામે ઓળખાવ્યો વધારામા કહ્યુ કે હું બેલગામ-કે-ધારવાડનો રહેવાસી છુ. ગવરનર સાહેબે તો ત્યાની વાત માડી. હું ચમકયો અને બધી હા મે હા અને એકાદ ના કહી છુટયો. પછી મણિભાઇનો વારો આવ્યો. ગવરનર સાહેબ હજી કાઠીઆવાડ ગએલા નહિ એટલે એમનો છુટકો જલદી થયો. તેમણે મ્હને પૂછ્યુ કે હું કેમ વાત કરી શકયો. ત્યારે કહેવુ પડયુ કે બીજો શો ઉપાય? એટલે ઠોશી–વાર્તામા આવતુ તેમ એક હા ને એક ના કહી એ બહુ હસ્યા અને તેને લીધે મિ નારાયણ ચદાવરકર ખશીઆણા પડયા. તેમણે કહ્યુ કે "છોકરાઓ, આ રાજમદિર છે, કૉલેજ નથી!" જાણે કે કૉલેજ એટલે તો તોફાનનું જ સ્થાન! આ વખતે મણિભાઇએ એક બે સુદર શરીર યથા યોગ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી અને ત્યાની પરિસ્થિતિમા અતીવ સુદર જોયા, તેની છાપ તેમની સ્મૃતિમા વર્ષો સુધી ચમકતી રહી.

ત્રણ વર્ષમા તે પાસ થઇ ગયા. અને પછી થોડા વખતમા વડોદરે પ્રો ગજ્જરના કલાભવનમા ગજ્જરના મિત્ર મિ. ચિમનલાલ મેતા/લવડ અને મણિભાઇના મિત્ર મિ બલવતરાય ઠાકોર એમ સાકળ સધાતા વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ થયા ત્યા તેમની વિદ્યાનો તથા કલ્પનામય જીવનનો સારો ત્વરિત વિકાસ થયો. એમણે કેટલાક ગ્રન્થો લખ્યા અને કાન્તના નામથી કાવ્ય પ્રકટ કરવા માડયા પરતુ તેમનું કલ્પનામય વલણ પણ વધ્યુ અને તેમને ધસાહી ધર્મગ્રન્થો વાચવામા દોરી ગયુ જોતજોતામા તો સ્વીડનબોર્ગના કલ્પનાપ્રધાન તર્કવિલાસમા તે જઇ પડયા. ક્રિશ્ચિઅન ધર્મવિચાર સ્વીડનબોર્ગ આપેલા રૂપમા ધર્મ અને ફિલસુફી માત્રના સત્યસાર જેવા મનાઇ રહ્યા.

લોકમાં હાહાકાર થયો જ્ઞાતિ જાણે ગમાતમ જવા બેઠી. સબધીઓ રડવા લાગ્યા અને નાતમા તે સમયે ઉંચી કેળવણી હજી વિરલ હતી, તેના ઉપર ડાઘ આવ્યો. વડોદરેથી તેમને મુબઇ બોલાવી મ્હારે ત્યાં રાખ્યા પ્રો ગજ્જર આદિ જ હતા તેમણે બહુ સમજાવ્યા. શ્રીયુત ડા. ભાડારકર ઓ. દેશમુખે પોતાને ત્યા બે દિવસ રાખી યૌગિક ક્રિયાઓ સમજાવી આર્યધર્મની અત્યુત્તમતા ઠસાવવા અનેક પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા, પણ કાઇ ન વળ્યુ મણિભાઇ આ સમયે અમને ઘણાખરાને (સ્પષ્ટ કહું તો) ગાડા જેવા લાગતા હતા, અને હું બનતા સુધી એમની સોબતમા જ રહેતો

મ્હારા પત્ની સૌ અબાલક્ષ્મી મણિભાઇના ફઇના દીકરી બ્હેન થાય આ ઉભય ભાઇબ્હેનને બહુ બનતુ. જે કાર્ય વિદ્વાનો અને સિદ્ધાત ચર્ચા ન કરી શક્યા, તે કાર્ય બ્હેનના આસુઓએ કર્યું એમના એકના પ્રત્યક્ષ કલેશ ઉપરથી મણિભાઇને બીજા સ્નેહીસબધીઓને પોતે ખરે જ કેટલો કલેશ આપે છે તેનો પણ કઈ સાચો ખ્યાલ આવવા પામ્યો હશે. એક અધ્યયનના કાર્યથી સ્વજનોને આટઆટલો ક્લેશ શાને દેવો એવા વલણતરફ એમનું કોમલ હૃદય વળ્યુ, અને તે સમયે અમારામા પ્રૌઢ, વિચારશીલ અને ધર્મચુસ્ત પરતુ ઉદાત્ત અતકરણના જ્ઞાતિજનો હતા, તેમણે મણિભાઇનું કાર્ય અવિચારી ગણી વિદ્વાનોને ભેળા કરી તોડ કાઢયો તેમને પુનસ્સંસ્કાર કરી ફરીથી યજ્ઞોપવીત ધરાવી બ્રાહ્મણ કર્યા અને એ સ્થિતિમા તેઓ વડોદરે ફર્યા પરતુ ત્યા તેમની તરફ જોઇએ તેવી ઉદારતા અન્ય બ્રાહ્મણોએ વાપરી નહિ અને પોતાના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વના ગુણનુ આ વિપરીત પરિણામ થયુ કે દેખાતા મિત્રોએ શત્રુની ગરજ સારી તે સમયે તેમને આશ્વાસન દેનાર ત્યા માત્ર રા. રા. સમર્થ (પછીથી થએલા દિ૦ બા૦

સમર્થ) હતા. પરંતુ દક્ષિણી કટાક્ષ જબરો થયો. વળી કલાભવનની ડામાડોળ સ્થિતિ ચાલતી જ હતી, અને તેમાના બ્હારથી આણેલા માણસો વધુ પગારે આણેલા અને તેમને પ્રોમોશનનો પણ વધારે મળી ગયેલાં એટલે ખાતાંમાં જૂના નોકરો અને આ નોકરોનો, કોઈને અન્યાય ન થાય એમ સમાસ કરવો એ કામ દુર્ઘટ હતું. મહારાજા સર સયાજીરાવે હજુરમાં બોલાવી આશ્વાસન દીધું, પણ મણિભાઇનું પોતાનું જ દિલ વડોદરાથી છેક ઉઠી ગયું હતું.

શુમારે ૧૮૯૮ ની આખરે તેઓ ભાવનગર ગયા. તેમના હાઇસ્કૂલના સમયમાં મણિભાઇ, મિ. હરિલાલ ઝીણાભાઇ અને મિ. પટ્ટણી વચ્ચે ગાઢ સખ્ય થયું હતું. મિ. પ્રભાશંકરના પ્રયાસથી આ વખતે તે ભાવનગરની નોકરીએ ન્હડ્યા, પરંતુ ત્યાં તેઓ કેટલોક સમય તો દુઃખી જ રહ્યા. કૉલેજનું કામ એઓને કેટલોક સમય સોંપેલું ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એમના ઉચ્ચ આશયોને સમજી ન શકે,–તેમ યુનિવરસિટિની પરીક્ષા માટે શિક્ષણ આપવાની કલા પ્રાપ્ત થાય એટલો વખત તેઓ એ કામ ઉપર રહ્યા નહિ; પણ ચારે તરફ તેમની નૈસર્ગિક વિદ્વત્તા વખણાઇ.

મહારાજા ભાવસિંહજી સુજન પરીક્ષક ઉદાત્ત હૃદયના આનંદી હતા. તેમને સંગીત અને કાવ્યનો શોખ હતો. નર્મભાવ એ એમનો સ્વાભાવિક ગુણ હતો. કોઇ માનસિક નિર્બળતા ઉપરથી જ ન દોરાવતા પુરુષના ગુણને પ્રધાનપણે જોઇ તેને યોગ્ય સ્થાને રાખવાને તેઓ તત્પર રહેતા. ઉચ્ચ આશયોમાં મગ્ન રહેલા કલ્પનામય પ્રદેશમાં જીવનારા મણિભાઈ તરફ તેમણે સ્નેહ દાખવ્યો. મહારાજા સાહેબ હોરેશિયસ, ઈલિયડ આદિ વિદેશી કાવ્યો ગુજરાતી વાંચનારાને આકર્ષક અને એવા રૂપમાં ઉતારવા માગતા હતા અને મણિભાઇની આવા કાર્યને માટે વિશિષ્ટ યોગ્યતા જોઇ, એ કામ તેમની પાસે લેવા લાગ્યા. ભાવનગરની નોકરીમાં જોડાયા તે અગાઉથીજ મણિભાઇ લાઠી નરેશ સુરસિંહજીના મિત્ર થયા હતા. આ સંબંધમાં નિમિત્તભૂત સ્વ. મણિભાઇ નભુભાઇ અને અમારી જ્ઞાતિના સ્વ. પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી હશે. પણ મુખ્ય કારણ સ્વ. ઠાકોરશ્રીના અસાધારણ સાહિત્યકલાસૌંદર્યાનુરાગને જ ગણું છું. મણિભાઇના આ પછીના જીવનમાં અનિયમિત કલ્પનામય મનોરાજ્ય અને નિયમિત નિયન્ત્રિત વ્યવહારમય જીવન–એ બે વચ્ચે એમનો આત્મા હીંચકો લે છે એમ મને લાગવા માંડ્યું અને અમારો સંબંધ કુદરતી રીતે ઘટવા લાગ્યો. લાઠી અને ભાવનગર વચ્ચે તેમણે હીંડોળો ચડાવ્યો. અનિયન્ત્રિત કલ્પનામાંથી વિહ્વલતા આવે ત્યારે મહારાજા ભાવસિંહ સુવૈદ્ય થઇ એ કલ્પનાના ઘોડાની લગામ વાળે. વળી પોતે ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉદ્ધારાર્થે સારાં નાટકો રચવારચાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેમાં પણ મણિભાઇની શક્તિઓને વિકાસનો યોગ કરી આપ્યો. " ઝાલીમ ટૂલીઆ " તથા બીજા નાટકો આ રીતે અસ્તીમાં આવ્યાં. એ નાટકોમાં આત્મા મહારાજાએ મુકેલો. વસ્તુ, પાત્રો, પ્રવેશોના વિષય અને અનુક્રમ, અમુક સ્થલે સંગીત તેનો રાગ અમુક, વગેરે લગભગ નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે મણિભાઇ રચતા જાય. દરેક પ્રવેશ એકથી વધારે વાર આદિથી અંત સુધી સુધરે ફેરવવામાં આવે અને એ પ્રમાણે આખું નાટક મહારાજા સાહેબની દેખરેખનો ઘણો લાભ પામતું. નાટકનું સૂત્ર રસિક રીતે ચલાવવું એવી કલા મણિભાઇની બીજી કોઇ કૃતિઓમાં જોવામાં આવતી નથી.

આવા જીવનમાં તેમણે વર્ષો ગાળ્યાં. સુરસિંહજી ગયા એ પહેલો ધક્કો, મહારાજા ભાવ-

સિધાવી ગયાં એ બીજો ખેદ. પોતાના પ્રિય પત્ની અને પછીથી પોતે પોષી મોટી કરેલી બાલા હૃદયનું અવસાન–એમ વય વધતું ગયું અને શરીર શિથિલ પડતું ગયું તેમ તેમ એમના હૃદય ઉપર ખેદનો બાર પણ વધતો જ ગયો. પુત્રો મોટા થઇ તેમની શુશ્રૂષા આદિથી પાછું કંઇક સ્વાસ્થ્ય આપી શકે તે પહેલા તો એમનો દેહ પડી ગયો. એમનાથી મોટાં એક બ્હેન, એક ભાઇ અને એમનાં અતિવૃદ્ધ માતા હજી બેઠા છે. મણિભાઇ પ્રવાસે નીકળ્યા ત્યારે એમણે કે કોઇએ પણ નહીં જ ધારેલું કે તેમનો દેહ પાછો વતન, દેશ, અને બંધુ આદિને નહીં જ જોવા પામે. એ દેહ એકલો આગગાડીમાં પડી ગયો. પોતાની પ્રિય કવિતાઓનું પુસ્તક 'પૂર્વાલાપ' પ્રકટ થયું તે જોવા જેટલું પણ ન ઢોભ્યો; અને બીજી પણ એવી વિગત ભેગી બની ગઇ, કે આવા કલ્પનામય પ્રામાદિક કવિ અને મૃદુલ બંધુના જીવનનું છેલ્લું પાનું, અતિ કરુણ લગભગ દારુણ રંગ રંગનાર દૈવના દુર્વિલસિત જેવું, આ જમાનાના મણિભાઇ સાથે અંગત સ્નેહસંબંધમાં આવેલા કોઇને પણ અત્યંત શોકમગ્ન કર્યા વગર રહે જ નહીં.

વળી કોઇ કોઇ ગભીર તેમ નાજુક બાબતો એવી હોય છે કે તેને લગતી બધી હકીકત કોઇ કાળે પણ પ્રસિદ્ધ થાય જ નહીં, એવું સદૈવ ધ્યાનમા રાખવુ ઘટે

કાગળોમાથી ઘણાને લાગતી, તે કોના ઉપર લખાયેલા એ હકીકત, આ ઉતારા જાતે પ્રકટ કરી દે એવા નથી એવી અમ કરતા—એટલો પડદો થોડા સમય સુધી તો રાખવો આવશ્યક લાગે છે કાગળોમાના વિશેષનામો જ્યા એવો કોઈ પડદો અત્યારે પણ જરૂરી ન લાગ્યો, ત્યા જ રાખ્યા છે વળી સગ્રહને બનતા સુધી ન્હાનો રાખવાને તેમ એક બાજુને પ્રાધાન્ય મળી ન જાય એવા હેતુથી, ન્હાના ઉપરના અને નિકટના સબધીઓ ઉપરના કાગળોમાથી અવશ્ય આપવા પડે એટલા જ ઉતારા આપ્યા છે.

જમાને જમાને કોઈક સમર્થ બુદ્ધિ અને સુકોમળ હૃદયની વ્યક્તિઓ મહામથનમા પડી જાય છે, અને આપણા તુચ્છ ત્રાજવા માપી ન શકે એટલુ વેઠે છે તેમનો લગભગ આખો જીવન સ્રોત તીવ્ર દર્દમય જ વહે છે પછીના જમાનાઓના કોઇ અનિર્વાચ્ય મહાર્ઘ હિતને માટે આમ બનતુ હશે, કે એનો શો ભેદ હશે, તે તો આ મનુષ્યજીવનને હસ્તામલકવત્ જોવા જાણવાનો દાવો કરનારા સર્વજ્ઞ જેવા ફિલસુફો કદાચ જાણતા હોય તો જાણતા હોય! +કવિ નર્મદ એના સમયમા આવી મહામથનનિમગ્ન વ્યક્તિ થઇ ગયો મ્હારા મિત્ર મણિશકર ઈ સ ૧૮૮૫થી ૧૯૨૦ સુધીની પચ્ચીશીનો એવો જ એક "મોટો જણ" હતો, કુદરતે બક્ષેલી શક્તિઓમા મોટો એની આતર વ્યથામા મોટો જે પ્રભુની સાથે એણે લગભગ ત્રીશ વર્ષ પર્યંત મહાભારત મન્વન્તરની ચર્ચા જ કરી, તેની મોટાઇ વડે પણ મોટો એણે જે જે મથન કર્યું છે તે કલ્પનાચક્ષુ વડે જે કોઇ થોડુ ઘણુ પણ પ્રત્યક્ષ કરી શકશે, તે માણસ હશે, તો તેને આસુ આવ્યા વગર નહીં રહે આવા બેશુમાર વીત ત્યાગી મર્ત્યો માટે ખરે જ મૃત્યુ તે શાતિ છે

+ આ કવિતા પૂર્વાલાપમા નથી

ઉતારાઓમા જે જે શબ્દ [ ] એવા કૌસમા મુક્યા છે, તે સગ્રહકર્તાએ ઉમેરેલા છે અંગ્રેજી કાગળોના અને ગુજરાતી કાગળોના અંગ્રેજી શબ્દો આદિનુ ગુજરાતી સગ્રહકર્તાનુ છે, અને તેમા અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો આશય જ રાખેલો છે

૨

આબુ, ૭-૩ ૧૮૮૮

I am sorry I shall have to disappoint you even this time, for I have little leisure Tomorrow, I am starting for Surat to take charge of a place of Rs. 75 ..

[હું દિલગીર છુ કે આ વખતે પણ મ્હારાથી ત્હમને સતોષી શકાશે નહી, કેમકે મ્હને વખત નથી આવતી કાલે હું અહીંથી ઉપડી જાઉ છુ સુરત [હાઇસ્કૂલ] મા રૂ. ૭૫ની એક જગા ઉપર દાખલ થવા...]

૩

સુરત, ૫-૪-૧૮૮૯

.... you know that I am writing some thing. You know it is a poem. You know I am very sorry for that, its subject also. It is becoming very lengthy. I have contracted a bad habit of undervaluing my productions for some days after their birth I must therefore send it to you after it is finished ....

[ત્હમે જાણો છો કે હું હાલમાં કંઇક લખું છું. ત્હમે જાણો છો એ એક કાવ્ય છે.* હું બહુ દિલગીર છું કે ત્હમે તેનો વિષય પણ જાણો છો. એ કાવ્ય બહુ લાંબું થતું જાય છે. મ્હને એક ટેવ પડી છે, કે મ્હારી કૃતિઓ જન્મે પછી થોડા દિવસ સુધી તેમને હું [ઘટે તે કરતાં] ઓછી મૂલવું છું. એટલે પૂરી થશે પછી મ્હારે એ ત્હમને મોકલવી પડશે.]

* 'વસંતવિજય,' ૮-૪-૧૮૮૯ અને ૧૧-૪-૧૮૮૯ના કાગળોમાં પણ એ કાવ્યને વિશે છે.

૪

સુરત, ૮-૪-૧૮૮૯

.... My poem is not yet completed. Ia m afraid it will not be completed till you leave Bombay. I am so much engaged now-a-days. The poem will be somewhat peculiar in our language. But I fear it will not take the first class. My power is somewhat blunted. And I am compelled to labour for making my imagination vivid ....

[મ્હારૂં કાવ્ય હજી પૂરૂં થયું નથી. કદાચ ત્હમે મુંબાઇ છોડશો ત્યાંસુધીમાં ન યે પૂરૂં થાય. હાલમાં મ્હને ઘણું કામ રહે છે. એ કાવ્ય આપણી ભાષામાં વિશિષ્ટ થશે પણ મ્હને શંકા [પણ] રહે છે જે એ પ્રથમ પંક્તિનું નહીં ગણાય. મ્હારી શક્તિ જરા બુઠી પડી ગઇ છે. અને મ્હારી કલ્પના [નું નિરૂપણ] તેજસ્વી કરવાને માટે મ્હારે મથન કરવું પડે છે.]

૫

સુરત, ૧૧-૪-૧૮૮૯.

....I am glad to let you know that my poem is finished. I have made no haste. I am not conscious of having spoiled it. I shall hand it over to you on the station. Of course, I do require your 'poor' criticisms. Not piecemeal remarks, however. I will have you to write a general verdict upon the poetry, you will have to give it rank in the scale of aesthetic productions. Again, as I fear I shall cease to be a poet in a few years, you will have to find out whether I am making progress or retrograding. And a lot of other things....

.... I cannot accompany you to--. Our examination begins on the next Monday. Nor can I join you at any previous station, since you intend to come in the passenger train. We can only remain together for half an hour...

[ત્હમને જણાવતાં આનંદ થાય છે જે મ્હારૂં કાવ્ય પૂરૂં થયું છે. મેં જરાય ઉતાવળ કરી નથી. એને મેં બગાડ્યું હોય એમ મ્હને તો નથી લાગતું. સ્ટેશને એ હું ત્હમને હાથો-

હાથ આપીશ. બેશક, ત્હમારી 'રંક' ટીકાઓ મ્હને જોઇયે. પણ છૂટક છૂટક [શબ્દો, કડીઓ આદિ ઉપર] નહીં. એ [કાવ્યની] કવિતા વિશે હું ઇચ્છું છું જે ત્હમારે સમગ્ર નિર્ણય લખી જણાવવો; હું ઇચ્છું છું જે કલાકૃતિઓના વર્ગમાં ત્હમારે એનું સ્થાન નક્કી કરવું. વળી હું આગળ વધું છું કે ઉલટો પાછળ પડતો જાઉં છું, તે ય ત્હમારે ચોક્કસ કરવું પડશે, કેમ જે મ્હને ધારતી રહે છે કે હું થોડાં વર્ષમાં તો કવિ મટી જવાનો. અને એવું એવું બીજું ઘણું.

હું ત્હમારી સાથે–નહીં આવી શકું. [અહીં] અમારી [હાઇસ્કૂલની] પરીક્ષા આ સોમવારે શરૂ થશે. વળી કોઇ આગલા સ્ટેશન [સુધી આવીને ત્યાં]થી હું ત્હમારી ગાડીમાં આવી નહીં શકું, કેમ કે ત્હમે પેસેન્જરમાં આવવાના છો. આપણે [સુરત સ્ટેશન ઉપરનો] અર્ધો કલાક જ સાથે ગાળી શકીશું.]

૬

૧-૯-૧૮૮૯

તમારું પ્રકાશપત્ર મળ્યું. ઉત્તરમા વિલંબ થવાનું કારણ તો એટલું જ કે હાલનો વ્યવહાર કાંઈ બહુ આનંદદાયક નથી. આનંદદાયક થવાની તૈયારી હતી ત્યાંજ "વસંતવિજય"ની કવિતાએ ધાણ વાળ્યો. –ખેર.

તમે તો મને બતાવવું ઘણા દિવસથી બંધ કર્યું હતું પણ મારે બંધ કરવાનું તો મુખ્ય કારણ એ જ કે મેં હોંસથી મોકલેલી કવિતા વિષે મને અભિપ્રાય ન મળ્યો. મને મારા લખેલા પાછા લખી બનાવવા અને એ બધું કાંઇ કોઠાવેઠ લાગે છે. મેં તમારી એક કવિતા પર ટીકા કરી છે, તેના ઉપર પાછી તમે પણ કરેલ છે. મેં તે માગેલ છે પણ તમે બનાવેલ નથી. મારી પણ હું નહોતો મોકલતો પણ ફક્ત તમારા આગ્રહથી મોકલવી પડી. તો એથી મારી લખવાની વૃત્તિમા કાંઇ પણ ફેરફાર થાય એ ખરા સહૃદયનું લક્ષણ નથી. અલબત્ત તે "રમા"–ને કેવલ નિર્માલ્ય ગણેલ છે, પણ મને દુઃખ નથી લાગ્યું. બીજા માણસે પ્રશંસા પણ કરેલ. ખરા આવેશથી લખનાર માણસ બીજાના મત ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો. મને મારા હૃદય ઉપર આસ્થા છે, અને હું અવશ્ય માનું છું કે મારૂં નામ ગુજરાતી સાક્ષરમંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી ભુસાઇ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ઘણા દિવસની છે. " ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો, પર પરવા શિદ અંતરે ધરો છો?"–એ વાક્ય મેં ઘણા દિવસ પહેલાં લખેલું છે. આ વૃત્તિને હું Confidence [વિશ્વાસ] કહું છું. તે અભિમાનથી જુદીજ ચીજ છે. આત્મજ્ઞાનને કદાચ મળતી ગણી શકાય. મેં મારી ચોપડી× ઉપર આજ motto [સૂત્રવાક્ય] લખી રાખેલ છે કે–

> The field is universal and allows
> Scope to all such as feel the inherent glow.
>
> *Lord Byron.*

...કવિતામાં તો ઇંગ્લિશ ભાષાના જેટલી ... સમૃદ્ધિવાન હશે, એ મારી કલ્પના ... આવી શકતું. માથું હલાવે એવી કવિતા સંસ્કૃતમાં પણ છે, પણ વાંચતાં હૃદયમાં vibrations [આંદોલનો] થઇ જાય, એવી તો મેં ઇંગ્લિશમાં અને તે હમણાં જ જોઇ.

એ સુખને હું શ્રેષ્ઠ માનું છું અને તેમાં મસ્ત છું....

* બંને વચ્ચે કાગળપત્રાદિનો.

\+ આ કાવ્ય 'પૂર્વાલાપ'માં નથી. કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યો એ વિષયમાં અહીં પ્હેલું મુકેલું છે તે એ.

× પોતાની કવિતાઓની સાફ નકલોની નોટબુક. બાયરનમાંના સૂત્રવાક્યનો અર્થ—

ક્ષેત્ર સર્વ માટે ખુલ્લું છે અને ફ્રી છે
તેવા સૌનેય અંદર પેસવાની, જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિશ્વાસ હોય, કે પોતાનામાં
સ્વયંભૂ તેજ વિલસે છે.

૭

મુંબાઈ, ૩-૩-૧૮૯૦

...આવી અવસ્થામાં પણ મારી કવિતા વાંચવાનો શ્રમ લીધો તે જોઇ મને શું થતું હશે!—પણ તે તમારી સ્થિતિને અનુકૂલ જાણીને જ મોકલી હતી. હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઇ અધિષ્ઠાતા છે, એમ માનતો જ નથી. પ્રણયમાં જ સુખ હું સમજુ છું, અને તે આ જગતમાં સુખી કરતાં દુઃખી વધારે કરે છે.

પક્ષિયુગલના સુખવર્ણનનું હાર્દ તમે [illegible]ર્ણ રીતે સમજ્યા, એ જોઇ મને પરમ [illegible]ષ થયો. બીજી એકબે ખામીઓ પણ મને [illegible]ારવા જેવી જણાય છે.

આ કવિતામાં મારા વિચારો સંપૂર્ણ રીતે [illegible]ી શકયો નથી માટે કવચિત્ કવચિત્ વાં[illegible]ારાઓ તે ખોટી રીતે સમજે છે. "અંધા[illegible]ના પ્રબલ જલથી યામિની પૂર્ણ થોર,"—એ [illegible] વખતનું વર્ણન નથી, પણ સાંજ છતાં પ્ર[illegible]થી યુગલને જે ભાસ માત્ર—visions—થાય [illegible], તેનું વર્ણન છે. "અનુભવે, ન છતાં, [illegible]ણ એક તે,"—એ પરથી એમ દર્શાવવાનો આશય છે, કે હજી તો સાંજ છે, વિરહને વાર છે, પણ તે વિચાર એટલો પ્રબળ છે કે ક્ષણ વાર તો યામિની, દુઃખ, કાલ, પ્રાણીઓની કઠોર ચીસો, વગેરેનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે. એટલે પછીનાં વાકયોમાં તમને જે વિરોધ જણાય છે તે નહીં જણાય...પણ વધારે ખુલાસા કરવા જેવું મારું હાલ મન નથી. તેમાં કેટલાક ફેરફારો મેં કર્યા છે અને હજી કરવાનો છું. તેમાં મારી ફિલોસોફી પણ ગર્ભિત રહી છે, જે તમે થોડા વખતમાં જોશો. બલવંતરાય આ કવિતા ઉપર ટીકા લખી રહેશે, ત્યાર પછી તરત તે કોઇ માસિકમાં આવશે.

આવે વખતે વાદળીઓ તણાય નહીં, એ પોઇન્ટ મને બહુ ગમ્યું. ઘણું કરીને તમે સત્ય છો. હું વિચાર કરીશ. કારણ કે indifferent observer (નિરીક્ષણમાં બેદરકાર) કેવો છું એ તમે જાણો છો.*

* આ વખતે મણિશંકર એમના મિત્ર લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ (ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમાં વિદ્યાર્થી હતા તેમની) જોડે વિક્ટોરિયા ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ (જુની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ) અને મહાલક્ષ્મી સ્ટેશન વચ્ચે આવેલી, કાળે કુશાળા ચાંપાજી નામે માલેકની, એક ચાલમા રહેતા હતા, અને એલ એલ. બી માટે અભ્યાસની સાથે કવિતા અને ફિલસુફીના કેટલાક ગ્રંથો વાચતા હતા.

૮

મહુવા, ૧૫-૫-૧૮૯૦

....Recently coming in connection with an earnest theosophist, I am almost convinced that Occultism is a true science and members of occult brotherhoods true friends of mankind. There are many hypocrites among the theosophists no doubt, but the whole establishment is not an imposture. I wish you to know more of them. They will make converts of us, I believe. Their ideal, at least, is no less higher than our own, and their tenets not strictly opposed to our experience. What do you think of the society at present?...

[થોડુંક થયું એક આગ્રહી થીઓસોફિસ્ટના સમાગમમાં આવતાં, મ્હને લગભગ નક્કી લાગે છે કે રહસ્યવાદ સાચો છે અને ગુપ્ત ભ્રાતૃમંડળોના સભ્યો માણસજાતના ખરા મિત્રો છે. બેશક, થીઓસોફિસ્ટોમાં પાખંડીઓ પણ ઘણા છે, પણ આખી સંસ્થા ધતિંગ નથી. ત્હમે એમના વિશે વધારે જાણો એમ ઇચ્છું છું. હું ધારૂં છું, એઓ આપણને પોતાના મંતવ્યો સ્વીકારતા કરી દેશે. તેમની ભાવના તો આપણી ભાવના કરતાં નીચી નથી જ, અને તેમનાં સિદ્ધાંતો સામાન્ય અનુભવથી ચોક્ખા વિરુદ્ધ પણ નથી. એ મંડળ વિશે હાલ ત્હમે શું ધારો છો ?]

૯

મહુવા, ૨૮-૫-૧૮૯૦.

... Your objections are quite natural and go to the root of the matter. When my belief is fully confirmed, I shall try to reply to them.

Here are some of my recent of pieces.+ They are the effusions of weakness, and retain the spirit of their fountainhead. They have little force I know. But they are genuine, even as tears are...

[ત્હારા પ્રતિવાદક કુદરતી છે અને વિષયના મૂલને ભેદે છે. જ્યારે મ્હારી માન્યતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ થશે, ત્યારે હું એ પ્રતિવાદોનો ઉત્તર દેવા યત્ન કરીશ.

આ સાથે મ્હારી હાલ થયેલી કેટલીક કૃતિઓ+ [મોકલી છે.] એ નબળાઇના ઉદ્‌ગાર [માત્ર] છે. અને પોતાના જનનસ્થાનની પ્રકૃતિથી અંકિત છે. એમનામા બળ નથી જેવું છે તે જાણું છું. પરંતુ એ સાચા ઉદ્‌ગાર છે, આંસુ [સાચાં નીકળી] પડે તેવા.]

+ આ કાગળ સાથે 'અશ્રુને આવાહન' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૫૨), 'કોમલ ઉપાલંભ' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૨૨), અને 'ઉદ્‌ગાર' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૪૮), એ ત્રણ કૃતિઓની નકલ છે; ત્રણે મુંબાઇ રહ્યા હતા તે દરમિયાન રચાયેલી, એટલે કે 'ચક્રવાક મિથુન'ના સમયની. 'જેવું મેં ન મળ્યું મને નયનમાં' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૩૪) પછી લખ્યું અને તેને 'ઉપાલંભ' નામ આપ્યું, ત્યારે બન્નેના

૮

મહુવા, ૧૫-૫-૧૮૯૦

....Recently coming in connection with an earnest theosophist, I am almost convinced that Occultism is a true science and members of occult brotherhoods true friends of mankind. There are many hypocrites among the theosophists no doubt, but the whole establishment is not an imposture. I wish you to know more of them. They will make converts of us, I believe. Their ideal, at least, is no less higher than our own, and their tenets not strictly opposed to our experience. What do you think of the society at present?...

[થોડુંક થયું એક આગ્રહી થીઓસોફિસ્ટના સમાગમમાં આવતાં, મ્હને લગભગ નક્કી લાગે છે કે રહસ્યવાદ સાચો છે અને ગુપ્ત ભ્રાતૃમંડળોના સભ્યો માણસજાતના ખરા મિત્રો છે. બેશક, થીઓસોફિસ્ટોમાં પાખંડીઓ પણ ઘણા છે, પણ આખી સંસ્થા ધતિંગ નથી. ત્હમે એમના વિશે વધારે જાણો એમ ઇચ્છું છું. હું ધારું છું, એઓ આપણને પોતાના મંતવ્યો સ્વીકારતા કરી દેશે. તેમની ભાવના તો આપણી ભાવના કરતાં નીચી નથી જ, અને તેમના સિદ્ધાંતો સામાન્ય અનુભવથી ચોકખા વિરુદ્ધ પણ નથી. એ મંડળ વિશે હાલ ત્હ શું ધારો છો ?]

૯

મહુવા, ૨૮-૫-૧૮૯૦.

... Your objections are quite natural and go to the root of the matter. When my belief is fully confirmed, I shall try to reply to them.

Here are some of my recent of pieces.+ They are the effusions of weakness, and retain the spirit of their fountainhead. They have little force I know. But they are genuine, even as tears are...

[ત્હારા પ્રતિવાદ* કુદરતી છે અને વિષયના મૂળને ભેદે છે. જ્યારે મ્હારી માન્યતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ થશે, ત્યારે હું એ પ્રતિવાદોનો ઉત્તર દેવા યત્ન કરીશ.

આ સાથે મ્હારી હાલ થયેલી કેટલીક કૃતિઓ+ [મોકલી છે.] એ નબળાઇના ઉદ્‌ગાર [માત્ર] છે, અને પોતાના જન્મસ્થાનની પ્રકૃતિથી અંકિત છે. એમનામા બળ નહીં જેવું છે તે જાણું છું. પરંતુ એ સાચા ઉદ્‌ગાર છે, આંસુ [સાચાં નીકળી] પડે તેવા.]

+ આ કાગળ સાથે 'અશ્રુને આવાહન' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૫૨), 'કોમલ ઉપાલંભ' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૨૨), અને 'ઉદ્‌ગાર' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૪૮), એ ત્રણ કૃતિઓની નકલ છે; ત્રણે મુંબાઇ રહ્યા હતા તે દરમિયાન રચાયેલી. એટલે કે 'ચક્રવાક મિથુન'ના સમયની. 'જોયું મેં ન મળ્યું મને નયનમાં' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૩૪) પછી લખાયું અને તેને 'ઉપાલંભ' નામ આપ્યું, ત્યારે 'વનોના

Poor Aziz sends this silent token
Of more than ever can be shown

વૃક્ષોને' એવું મૂલ નામ ('કોમલ ઉપાલંભ') ફેરવવું પડ્યું, અને એને 'સ્નેહશંકા'નું નામ આપવામાં આવ્યું.

* થીઓસોફી વિરુદ્ધ.

૧૦

મુંબાઈ, ૧૭-૭-૧૮૯૦

....And when even you do not consider my ચક્રવાકમિથુન superior to its predecessor [વસંતવિજય], who else is to welcome the improvements that I carry on in the same line ? But I will try; you go on knocking and eventually, I trust, get admittance. My only want is that of co-operation, of sympathy. I do not like to sing, to work, alone. I have the faith but not the heroism for solitary work....

[અને ત્યારે ત્હમે પણ મ્હારા 'ચક્રવાકમિથુન'ને 'વસંતવિજય'થી ચ્હડતું નથી લેખતા, ત્યારે એ જ દિશામાં હું નવી વિશેષ સુંદરતાઓ સાધું તેનું સ્વાગત બીજો કોણ કરનારો ? તથાપિ હું મથીશ; મંડ્યો રહીશ; અને પરિણામે, એટલો વિશ્વાસ છે તો ખરો કે [મ્હારી ભાવનારૂપ] વિજય મેળવી શકીશ. [આવું પરિણામ આવવામાં] મ્હારી [મ્હને તો દેખાય] છે એક જ ખામી: સહકાર [વગર], લાગણીભર્યો ઉત્તેજન [વગર હું થોડું જ કરી શકું એમ છે]. [હું એવો જ છું;] એકલા ગાવું, એકલપંડે જ કર્તવ્ય કર્યા જવું, મ્હને રુચે નહીં. એકાકી મંથનને માટે [જે] શ્રદ્ધાબલ [આવશ્યક છે તે તો [મ્હારામાં છે, પણ [એવા વિગ્રહ જેવા આરોહણને માટે જે] વીરત્વ [પણ આવશ્યક છે, તે] ન મળે.]

૧૧

વડોદરા, ૨૩-૯-૧૮૯૦.

....I have already written to you about my appointment in Mr. Gajjar's કલાભવન as Professor of Literature. At present the salary is only 100 British, but Mr. Gajjar is very shortly going to raise it to 150. I have not altogether given up...LL. B. Only before entering such a practical career, I have taken up such a place to finish to some extent my study of Literature, which otherwise I could not have done. And again I had some enthusiasm for our Gajjar's scheme, and thought it my duty to help him if I could. Let me know if you think I have acted imprudently on the whole.

[મિ. ગજ્જરના 'કલાભવન'માં સાહિત્યના આચાર્ય તરીકે મ્હારી નિમણુક વિશે હું ત્હમને લખી ચુક્યો છું. હાલ પગાર રૂ. ૧૦૦ કલદારનો જ છે પણ મિ. ગજ્જર ખરું જ થોડામાં, તે વધારીને ૧૫૦ કરવાના છે. મેં એલ એલ. બી.નું...તદ્દન માંડી વાળ્યું નથી. માત્ર એવા

એ શ્લોક બીજી વાર આવે છે ત્યાં તે માત્ર પુનરુક્તિ નથી. 'અટકતો' પછીનું અલ્પ વિરામ કહાડી નાખો, 'ગ્રેશીને' પછીનું કહાડી નાખો, 'શશાંક' પછી એક નવું અલ્પવિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો. એ સુન્દર ચન્દ્ર પણ પોતાના ભ્રમણમાં મણિનો ભભૂકતો ઝળકાર જોતા થંભી રહે છે.

બધા વિવેચકો સ્રષ્ટા છે, અને ત્હમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે પણ બધા સ્રષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે, અને હુ કહેવા રજા લઉ છુ જે મ્હારી કવિતાનો મ્હારો અર્થ મ્હારી પંક્તિઓનો સુન્દરમાં સુન્દર અર્થ છે.

આ કાવ્યના આખાય પાછલા ભાગના ઔચિત્ય વિશે મ્હારે—,સાથે બહુ રસિક વિવાદ થયો હતો. મ્હારો જવાબ આટલો જ છે—"વસ્તુઓના સરેહ વિરુદ્ધ નાતરા" યોજીને પણ જો હું કંઇક ખરેખર સુન્દર ત્હમારી આગળ રજુ કરી શકતો હોઉં, તો એવી [અતિ] છૂટ લેવાનો પણ હુ મ્હારો અધિકાર માનુ છુ આ કાવ્ય હું કોઇ કાળે પણ પૂરૂં કરી શકીશ, તો એ વસ્તુનું જે નિર્વહણ એમાં આવશે, તે કોઈ રૂપે પણ નહી એના મોટા અનૈતિહાસિકતા-દોષવાળુ જ, મ્હને ભય રહે છે કે, આવશે. અને વળી સૌંદર્ય સાધવાને માટે હરકોઇ છૂટ લેવાનો મ્હને અધિકાર, એ જ કારણને લઇને, પૌરાણિક ભૂગોળવર્ણન આદિને હુ ન ગણકારી શુક્રનો અવાસ ચંદ્રની નીચે આવેલો કલ્પુ, તો ત્હમે મ્હને માફી આપશો.]

+ અવતરણ બેકન (Bacon)ના Advancement of Learning નામે ગ્રન્થમાથી છે

૧૩

વડોદરા, ૨૧-૧૨-૧૮૯૦

.... Can you not come on one of these Saturdays? I invite you because Ravivarma is here with his best portraits. As for —'s poem, I keep it not for my second perusal, but for Balavant's who would come here in a day or two...

But is there any necessity of condemning him, i e Manilal? I do not think many care for his opinions. Can we not do better to let him and every body else alone, and devote ourselves to the cultivation of our literature?

[એકાદ શનિવારે ત્હમે અહીં આવી ન શકો? હુ ત્હમને આમન્ત્રુ છુ એટલા માટે કે રવિવર્મા એના ઉત્તમ ચિત્રો લઇને આવેલ છે. —ના કાવ્યને તો હુ [હજી] રાખુ છુ, મ્હારે ફરી વાચવાને માટે નહી, પણ બલવન્ત અહી એક બે દિવસમાં આવશે, તેને વંચાવવા સારૂ...

પણ મણિભાઇનું [કે કોઇનું ય] ખંડન કરવાની જ શી અગત્ય? એના મતવ્યોને માન આપનારા મ્હને તો નથી લાગતું કે ઘણા હોય. એ અને બીજા સૌ ભલે ને પોતપોતાને માર્ગે વહે, આપણે શું? આપણે આપણા સાહિત્ય પાછળ જ મંડિયે, એમ કરવુ બેહતર નહી?]

વ્યવહાર રોજગારમાં પડ્યા પ્હેલાં સાહિત્યનો મ્હારો અભ્યાસ કેટલેક દરજ્જે પૂરો કરવા મેં આવી જગા સ્વીકારી છે, જેવિના તે અભ્યાસ મ્હારાથી ન જ થઇ શકત. વળી મિ. ગજ્જરની યોજનાએ પણ મ્હને ફંદફ આકર્ષ્યો, અને મ્હને થયું કે મ્હારાથી બની શકે તો એમને મદદ કરવાની મ્હારી ફરજ છે. એકંદરે હેનાં આ મ્હારૂં ડગલું ત્હમને અવિચારી લાગતું હોય તો જણાવશો.

૧૨

વડોદરા, ૧૬-૧૦-૧૮૯૦.

× × × ×

ભ્રમણે જ્યાં અટકતો,
શશાંક પ્રેક્ષીને, સુભગ મણિ સેંધે ઝબકતો.

—And in the course of the ભ્રમણ (of દેવયાની) the સેંધે ઝબકતો સુભગ મણિ stopped for a moment when it saw the Moon, so infinitely charming in her fresh beauty. The word અટકતો is not merely hyperbolical. You can imagine the મણિ to be really at rest for a few moments, though દેવયાની may be moving all the time.

When the verse occurs again it is not a mere repetition, as you can see, now that I give you the punctuation

ભ્રમણે ત્યાં અટકતો
શશાંક, પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંધે ઝબકતો.

....Even the beautiful Moon stopped in her ભ્રમણ, when she saw the blazing lustre of the gem.

All critics are creators, and you have a right to take whatsoever meaning you think best: but as all creators are critics also, I beg to submit that my interpretation of my Art is the most beautiful that can be based upon it....

.... I had a very interesting controversy with—, for the propriety of the whole of the latter portion. My only answer is that I think myself justified in making "unlawful divorces of things,"* if but I can thereby give you something that is really beautiful. If I ever finish this poem, the catastrophe, I am afraid, will be a most unexpected anachronism. For the same reason you will excuse me if I free myself from the trammels of mythological accuracy and place શુક્ર's abode beneath the moon....

[—અને દેવયાનીના ભ્રમણ દરમિયાન એ સેંધે ઝબકતો સુભગમણિ ચંદ્રને—ચંદ્રના સદા-નૂતન સૌંદર્યની અનંતુ મોહકતાને જોઈને, ક્ષણ અટક્યો. આ 'અટકતો' શબ્દ અતિશયોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. ત્હમે કલ્પના કરી શકો કે મણિ થોડી ક્ષણ ખરે જ થંભી જાય, જો કે દેવયાનિ બધો વખત ગતિમાં હોય ત્યાપિ

એ શ્લોક બીજી વાર આવે છે ત્યાં તે માત્ર પુનરુક્તિ નથી. 'અટકતો' પછીનું અલ્પવિરામ કહાડી નાખો, 'પ્રેક્ષીને' પછીનું કહાડી નાખો, 'શશાંક' પછી એક નવું અલ્પવિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો. એ સુંદર ચંદ્ર પણ પોતાના ભ્રમણમાં મણિનો ભભૂકતો ઝબકાર જોતાં થંભી રહે છે.

બધા વિવેચકો સ્રષ્ટા છે, અને ત્હમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક છે. પણ બધા સ્રષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે, અને હું કહેવા રજા લઉં છું જે મ્હારી કલાનો મ્હારો અર્થ મ્હારી પંક્તિઓનો સુંદરમાં સુંદર અર્થ છે....

આ કાવ્યના આખાય પાછલા ભાગના ઔચિત્ય વિશે મ્હારે—,સાથે બહુ રસિક વિવાદ થયો હતો. મ્હારો જવાબ આટલો જ છે:– "વસ્તુઓનાં સરેહ વિરુદ્ધ નાતરાં" યોજીને પણ જો હું કંઇક ખરેખર સુંદર ત્હમારી આગળ રજુ કરી શકતો હોઉં, તો એવી [અતિ] છૂટ લેવાનો પણ હું મ્હારો અધિકાર માનું છું. આ કાવ્ય હું કોઇ કાળે પણ પૂરું કરી શકીશ, તો એ વસ્તુનું જે નિર્વહણ એમાં આવશે, તે કોઈ રૂપે પણ નહીં એવા મોટા અનૈતિહાસિકતા-દોષવાળું જ, મ્હને ભય રહે છે કે, આવશે. અને વળી સૌંદર્ય સાધવાને માટે હરકોઇ છૂટ લેવાનો મ્હને અધિકાર, એ જ કારણને લઇને, પૌરાણિક ભૂગોળવર્ણન આદિને હું ન ગણકારી શુક્રનો અવાસ ચંદ્રની નીચે આવેલો કલ્પું, તો ત્હમે મ્હને માફી આપશો.]

+ અવતરણ બેકન (Bacon)ના Advancement of Learning નામે ગ્રંથમાંથી છે.

૧૩

વડોદરા, ૨૧-૧૨-૧૮૯૦

.... Can you not come on one of these Saturdays? I invite you because Ravivarma is here with his best portraits. As for —'s poem, I keep it not for my second perusal, but for Balavant's who would come here in a day or two....

But is there any necessity of condemning him; *i. e.* Manilal? I do not think many care for his opinions. Can we not do better to let him and every body else alone, and devote ourselves to the cultivation of our literature?

[એકાદ શનિવારે ત્હમે અહીં આવી ન શકો? હું ત્હમને આમંત્રું છું એટલા માટે કે રવિવર્મા એનાં ઉત્તમ ચિત્રો લઇને આવેલ છે. —નાં કાવ્યને તો હું [હજી] રાખું છું, મ્હારે ફરી વાંચવાને માટે નહીં; પણ બલવંત અહીં એક બે દિવસમાં આવશે, તેને વંચાવવા સારુ...

પણ મણિભાઇનું [કે કોઇનું ય] ખંડન કરવાની જ શી અગત્ય? એના મંતવ્યોને માન આપનારા મ્હને તો નથી લાગતું કે ઘણા હોય. એ અને બીજા સૌ ભલે ને પોતપોતાને માર્ગે વહે, આપણે શું? આપણે આપણા સાહિત્ય પંછળ જ મંડિયે, એમ કરવું બેહતર નહીં?]

૧૪

વડોદરા, ૨૯-૨-૧૮૯૧

.... Truth must have pity for the erring, no hatred If the opposite party be consciously mischievous, we are justified in despising them. But if otherwise, we can only be sorry for perverted minds....

....I know how difficult it is to write poetry in this our infant stage. I myself am altogether hopeless. But the study of English poetry which has given me so much diffidence, has also given some very strict canons of criticism, and judged by that standard very few poems in Gujrati satisfy me. Indeed, I have come to regard a great deal of even Sanskrit poetry as trash, and I think it can be very easily proved that Premanand was not a poet but a mere versifier....

[સત્યનો વિરોધીઓ તરફ સ્થાયીભાવ દ્વેષ ન હોય, કરુણા જ હોય. વિરોધીઓ જાણીને લબાડી, વિતંડાવાદ, તોફાન આદિ પ્રવર્ત્તાવે તો તેઓને આપણે ધિક્કારિયે તે બરોબરઃ પણ તેઓની આ પ્રમાણે શઠ જેવી વર્તણુક, ન હોય, ત્યાંસુધી તો એઓની અયથાર્થદૃષ્ટિને માટે આપણો એમના તરફ દયા અને દિલગીરીનો ભાવ જ ઘટે*....

આ આપણી હજી બાલ્યાવસ્થા ચાલે છે, તેમા કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તેને હું જાણું છું. હું પોતે છેક આશાહીન છું–મ્હારૂં યત્કિંચિત્ લખાણ કશી આશા આપે એવું નથી. પણ ઇંગ્રેજી કવિતાનો અભ્યાસ, જે આટઆટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, તે કવિતા-પરીક્ષણના કેટલાક અતિ કડક નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતા ગુજરાતી કવિતાઓમાથી બહુ જ થોડી મ્હને સારી લાગે છે. ખરેખર, સંસ્કૃત કવિતાન પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણતો થયો છું. અને હું ધારૂં છું કે પ્રેમાનંદ કંઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ્ય જોડનારો હતો, એમ બહુ સહેલાઈથી સાબીત થઇ શકે.]

* આ ઉદ્‌ગાર તે સમયે સુધારાવાળાઓ અને સનાતનીઓ વચ્ચે ચાલી રહેલી છાપાછાપીને ઉદ્દેશીને છે.

૧૫

પૂના, ૧૮૯૧, સોમવાર, બપોરે બે વાગે (ચોમાસા દરમિયાન)

I am trying to find out some records of your recent exprieuces but do not light on any. The boxes are both of them unlocked and still I am disappointed. Well; I go. And you may believe that I do not understand you and that all human relations are worthless. I am only sorry.+

[ત્હમારા હમણાંના [દુઃખદ] અનુભવો [ના સ્વરૂપ કારણ આદિ સમજવાને માટે તે વિશેની] કંઇ નોધો નિશાનીઓ એવું એવું મેં

બાકુ ઢૂંઢ્યું-એકે ય મળી આવતું નથી. [ત્હમારી] બે ય પેટીઓ અમથી વાસેલી છે [તે આખી જોઇ વળ્યો] અને તોપણ નિરાશ જ થયો છું. અસ્તુ; હું [જેવો અજ્ઞાન અહીં સુધી જાણવાને માટે ખાસ આવેલો તેવોજ અજ્ઞાન] પાછો જાઉં છું, અને ત્હમે માન્યા કરો જે હું ત્હમને સમજું એમ નથી, અને વળી માનવ સંબંધ બધાય વ્યર્થ છે એમ પણ. [એટલું જ લખી જાઉં છું જે] દિલગીર છું, પૂરેપૂરો.*]

* આ ઉતાવળે સીસાપેનથી ચીતરી કહાડેલી ચિઠ્ઠી જ છે. એટલે તેનો ભાવ અને અર્થ સ્પષ્ટ દર્શાવવાને માટે અનુવાદમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે ઘણું ઉમેરવું પડે એમ છે.

૧૬

રાજકોટ, ૧૨-૧૧-૧૮૯૧.

...ભવિષ્ય માટે મારો હજી કશો સિદ્ધાંત થયો નથી. ચિ. પ્રાણલાલની× હયાતી અને સુખ સિવાય મારી બીજી કશી સ્પૃહા નથી, કશું જીવિતપ્રયોજન નથી. દુનિયાના સુખથી હું બેદરકાર છું. જે વર્ણ એકાદથી, વૈરાગીનાં વચન તમે મારે મોંએ સાંભળો છો તે વાણી માત્ર નથી. એવી જ મારી વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિને હજી મેં સ્થિર રૂપ આપ્યું નથી: જે નિશ્ચય ટકી ન શકે અથવા ખોટું રૂપ પકડે તેને દુનિયા દંભ કહે છે. તેવું ન કહેવાય માટે હું વિચારૂં છું. બને તે ખરૂં...

× પ્રથમ પત્નીથી એમનો પુત્ર. 'વિધુર કુરંગ' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૬૦) માનો 'શાવ;' 'ગાન વિમાન' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૭૭) માનો 'કલહંસ.' 'વિધુર કુરંગ' અહીં આ દિવસોમાં જ લખાઇ હતી.

૧૭

વડોદરા, ૪-૨-૧૮૯૨

I am unhappy-very unhappy to know that you are not well. Unforeseen causes have superve- ned in my arrangements, and I have been altogether unable to do anything for my suffering friend. I know that he is in a place where the fountain of all natural affection has dried up. I know that he is in the midst of humanfaced creatures that have no idea of *his* miseries, his thoughts, his anxieties, his powers his limitations, his everything. I request my friend to make *my* house *his own*. He can very well appreciate the miserable impo- tence of his sympathetic human friends, I know that his cup is now full to the brim. But in this our strange world no one can take another's portion. I hope you have courage. I fear you have none left. Perhaps... if

you like you might even go to Dewgadh. But for heaven's sake leave that cursed Morvi You will not be so unkind as not to write to me because I have proved such a weak powerless man

[હું દુખી છું અતિ દુખી છું, ત્હમને સુવાણુ નથી એ જાણીને. અણધાર્યાં કારણોએ મ્હારી ગોઠવણો ફ્રમકી પડી છે અને મ્હારા સ્થાનિમા ડુબેલા મિત્રને માટે હું કંઇ પણ કરી શક્યો નથી હું જાણુ છુ તે જે સ્થલે છે, ત્યા કુદરતી સ્નેહનો ફુવારો છેક સૂકાઇ ગયો છે. હુ જાણુ છુ તે એવા પ્રાણીઓની મધ્યમા છે, જેઓના ચેહરા માણસાઇ છે ખરા, તથાપિ જેઓને એનાં દુખ, એના વિચાર, એની ચિંતાઓ, એની શક્તિઓ, એની મર્યાદાઓ, એની કદી જ આત્મનુ ભાન નથી. મ્હારા મિત્રને હું વિનવુ છુ કે તણે મ્હારા ઘરને પોતાનું જ બનાવવુ. પોતાના સમભાવી માનવ મિત્રોની તુચ્છ કમનાકનનો ખ્યાલ એ બાંધી ન શકે એવો એ નથી એની ગમીનો ખ્યાલો ઇનાઠચ્ય ભગાઇ ગયો છે, તે જાણુ છુ. પણ આ આપણી વિચિત્ર દુનિયામા કોઇથી પણ બીજા કોઇના હિમ્મત પોતાને માથે લઈ લેવાના નથી હું આશા રાખું છુ કે ત્હમે હિમત હારી નહીં ગયા હો. પરતુ મ્હને બ્હીક લાગે છે કે હવે ત્હમારામા જરા પણ હિમત અવશેષ રહી નહીં હોય. કદાચ ... ત્હમને એમ કરવુ બહેતર લાગે તો દેવગઢ જાઓ. પણ, બાઈ, ખુદાની ખાતર, એ નાપાક મોરબીને તો છોડોજ છોડો હુ આવો નબળો શક્તિહીન નીવડયો તેથી ત્હમે એટલા બધા ક્રૂર તો નહીંજ બનો, કે મ્હને કાગળ લખો ન લખો]

૬૮

વડોદરા, ૧૯-૮-૧૮૯૨

.... When I spoke of want of reverence &c. in my last letter, I referred to the graduates that I see around me here. They have no respect for any human being either of their own country or another. They have no humility, no desire to learn, no consciousness even that greater and better men than themselves might exist This lamentable circumstance I attribute to our degraded education and the absence among us of men really great....

I am entirely of your opinion on the fruitlessness of all stereotyped organisations I also trust only individual effort. But let the individuals get the approval of their friends. Let them not put undue trust in their own single judgments. Let all of us be united and keep—preserve the wholesome fire in our bosoms,

I would like very much to devote my poor little life to the service of our literature For instance, I would like to take up

such a place as the secretaryship of the Gujrat Vernacular Society some day. I shall have no objection to accept ever-lasting poverty, after some time. But.... I must see that I have got co-workers, if possible even leaders.

But I have not so far been able to express to you all my views. Please excuse me, I will do it some other time....

....Meanwhile I may translate some of the most thrilling dialogues of the Lord Buddha on this subject. Mankind has not seen a humaner figure than Gautama Buddha and an abler enemy of caste.

[મેં મ્હારા છેલ્લા કાગળમાં પૂજ્યભાવ આદિના અભાવ વિશે લખેલું, તે અહીં મ્હારી આસપાસ ગ્રેજ્યુએટો જોવામાં આવે છે તેવાઓને ઉદ્દેશીને હતું. શું પોતાના કે શું કોઇ બીજા દેશના કોઈ પણ માણસને માટે તેઓને માન જ નથી. તેઓમાં નથી નમ્રતા, નથી શીખવાની ઇચ્છા, નથી એટલી પણ ગમ કે પોતાના કરતા મહત્તર વ્યક્તિઓ હોઇ તો શકે! આ દયામણી સ્થિતિનું કારણ હું હાલની અધમ કેળવણીને ગણું છું, અને એનું બીજું કારણ આપણામાં ખરેખર મોટા માણસ નથી તે છે.

જડીભુત સંસ્થાઓની નિષ્ફલતા વિશે હું ત્હમારા જ મતનો છું. હું પણ [આપણો ઉદય ઉપજાવી શકનાર બળ તરીકે] વ્યક્તિ-પ્રયત્નને જ માનનારો છું. પણ [એ પ્રયત્ન કરનારી] વ્યક્તિઓએ પોતાના મિત્રોની સંમતિ તો મેળવવી જોઇયે; પોતપોતાની અલગ પ્રતીતિઓમાં હદ ઉપરાંત વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નહીં. આપણુ સૌએ એક જૂથ થવું ઘટે, આપણા હૈયામાનો પાવક [અન્યોન્ય ઉદ્બોધન અને સહકારવડે] જ્વલંત રાખવો ઘટે.

મ્હારી ટૂંકી નજીવી જિંદગી આપણા સાહિત્યની સેવામાં અર્પી દેવાનું મ્હને ઘણું ઘણું મને છે. દાખલા તરીકે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી જેવું પદ પણ હું એક કાળે સ્વીકારી લઉં. થોડો સમય વીત્યા બાદ એવી કાયમની નિર્ધનતા સ્વીકારી લેવામાં મ્હને સુદ્ધ આનાકાની નથી. પણ...મ્હારી સાથે સહકારીઓ હોય, મળી શકે તો નાયકો પણ હોય, એટલી શરત તો ખરી.

પરંતુ આટલે સુધી લખી ગયો છું તેમાં મ્હારા વિચાર હજી હું ત્હમને દર્શાવી શક્યો નથી. હું બીજે કોઈ વખતે ફરી યત્ન કરીશ, હાલ મ્હને માફ કરશો....

દરમિયાન આ વિષય ઉપરના ભગવાન બુદ્ધના સંવાદો*માંથી દિલને અજબ ઉત્તેજનારા કેટલાકના અનુવાદ હુ કદાચ લખું. માણસજાતિમાં ગૌતમ બુદ્ધથી વધારે દયાળુ હૃદય કે જ્ઞાતિભેદનો વધારે સમર્થ શત્રુ પાક્યો જ નથી.]

* આ પછીના કાગળમા ખુલાસો કરે છે—'સૂત્ર', 'વિનય', અને 'અભિધર્મ' એ ત્રણ સંગ્રહોમાં આપેલા; પોતે "સેક્રેડ બુક્સ ઓફ ધિ ઇસ્ટ" એ ગ્રંથમાળામાના તરજુમામા તાજા જ જોયેલા, "શિક્ષણનો ઇતિહાસ" રચતા મારના એક મહત્ત્વના સાધન તરીકે

૧૯

વડોદરા,૧૦-૭-૧૮૯૩

.... Let its title be અદૃષ્ટિ દર્શન and let it be sent in company with અગતિગમન on the next page.

[ભલે એનું નામ " અદૃષ્ટિદર્શન " રાખો; અને [આ કાગળને અંતે] છેલ્લે પાને [હમણાંજ રચેલી ઉતારી છે તે] " અગતિગમન"ની સાથે ભલે મોકલી દ્યો [જ્ઞાનદર્શન માસિકમાં પ્રકટ થવાને.]]

૨૦

વડોદરા. ૧૪-૯-૧૮૯૩.

My life is dreary, more dreary than that of any friend of mine. All routine is narrowing, but I have to undergo perpetual mental strain besides routine. I find that my head is seldom or never cool enough to allow me to write a line of poetry.

My History is completed, but it has prostrated me. I don't and can't read any poetry. I can read only educational work's. How then can I write to my friends as I ought to?

For some months past I have been costantly thinking of writing a vigorous attack on Vedanta. If I know this much, that vedantism is the annihilation of all morality. If सुखदुःखे and लाभालाभौ and जयाजयौ are समे, ततो युद्धाय युज्यस्व is absurd....I wish to write either in the form of a review of the " સિદ્ધાન્તસાર " or in the form of letters from a traveller or in some other form where humour also can come in. But my brain absolutely refuses to take up such work just now....

Indifference I begin to feel is the greatest of all literary vices–for you can bring a wrong-headed man to his senses, but never a man who is only a looker-on.*

[મ્હારૂં જીવન નીરસ છે, મ્હારા કોઇ પણ મિત્રના જીવન કરતાં વધારે. ધુંસરીએ જૂતીને કરવું પડતું તમામ કામકાજ સંકોચક છે. પણ મ્હારે એવા નિત્યકર્મ ઉપરાંત નિરંતર માનસિક ઘર્ષણ પણ સહેવું પડે છે. મ્હારૂં મગજ કવિતાની એક લીટી પણ લખવા જેટલું શીતલ ક્વચિત્જ હોય બલ્કે હોતું જ નથી.

મ્હારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે, પણ એણે મ્હને બેબાકળો કરી દીધો છે. કવિતા હું બીલકુલ વાંચતો નથી, વાંચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણીવિષયક ચોપડાં વાંચી શકું છું. તો મ્હારે મિત્રોને લખવા ઘટે એવા કાગળો શી રીતે લખી શકું ?

મહિનાઓથી એક વિચાર મગજમાં ઘોળાય છેઃ વેદાન્ત ઉપર એક પ્રબળ હુમલો કરવો છે. નીતિશાસ્ત્ર હું કંઇ પણ જાણતો હોઉં

તો આટલું તો જાણું છું, જે વેદાન્ત[ના વિચારજાલ]માં નીતિવિવેકનો સમૂળો ઉચ્છેદ છે. જો **सुखदुःखे** અને **लाभालाभौ**, અને **जयाजयौ** સમાન છે, તો પછી **ततो युद्धाय युज्यस्व** એ આજ્ઞા વદતોવ્યાઘાત છે....હું ઇચ્છું છું કાં તો "સિદ્ધાન્તસાર"ના અવલોકન રૂપે લખવા, અથવા તો એક મુસાફરના પત્રો રૂપે લખવા, અથવા તો કોઇ બીજા રૂપમાં, જેની અંદર તિરછાં મર્માળાં હાસ્યને પણ સ્થાન મળી શકે. પણ હાલ તુરત તો મ્હારૂં મગજ એવું કશું કામ આદરવાની ઘસીને ના પાડે છે....

સાક્ષરી પાતકોમાંનું સૌથી અધમ સત્યાસત્ય પ્રતિ એકસરખી બેદરકારીને જ ગણવું ઘટે છે, એમ મ્હને લાગવા માંડ્યું છે. જે કોઇ [અસત્યને જ આગ્રહપૂર્વક જ સત્ય લેખનારો] અયથાર્થદર્શી હશે, તેની આંખ ઉઘાડવી સંભવિત ખરી, પરંતુ જે કેવળ અપક્ષતાને [હઠથી] વળગી રહે છે, તેની આગળ બધો ય વાદ ખોટો પડે છે.*]

* લાંબા વખતના ભારે માનસિક શ્રમને લીધે મણિશંકર છેક આવા થાકેલા હતા. આ પ્રસંગે એમને છ માસની ફર્લો રજા મળી હોત અને તે એ બે ત્રણ સમાન મિત્રો સાથે મુસાફરીમાં નવું નવું જોવા શીખવામાં, અને શરીરને રોજ કલાકો સુધીની વિનોદી રખડપટ્ટી વડે થકવવામાં અને કસવામાં ગાળી શક્યા હોત, તો કદાચ એમના જીવનનો આખો યે ઇતિહાસ બદલાઇ જાત.

૨૧

વડોદરા, ૨૮-૧૨-૧૮૯૩

.... Shall I write that your offer to help me if I passed my LL. B. has been of eminent service to me in fixing my resolution to be independent from next year? Yes–I shall be free from the clutches of Baroda very shortly...

[હું એલ એલ. બી. થાઉં તો મ્હને મદદ કરવા તમે તૈયાર છો એ તમારા વચનથી કરીને ભાઇ, લખું ! કે–આવતી સાલથી સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કરવાની મ્હને સારી પેઠે હિંમત આવી છે. હા, હવે થોડામાં જ હું વડોદરાના પંઝામાંથી મુક્ત થઇ શકીશ.]

૨૨

વડોદરા, ૧૧-૧૨-૧૮૯૪.

....Reformers trying to work on large multitudes by the system of votes and opinions dissipate much of their energy, and effect little indeed. We must have a centre to work from. I do seriously think that the Prarthana Samaj is the body where unity should first be introduced, and concentration of force applied. Again, there are [no doubt] many good things to be done by each. The programme seems to me too comprehensive to be earnest and profound.

Let us rather take up a single question and concentrate all our forces on that. The single question of Theism, I mean its promulgation requires the efforts of many lives. Let there be division of labour even in questions of social reform.

[સંખ્યાબંધ સમૂહો ઉપર મત નોંધવાના અને અભિપ્રાયો [ની મુદ્રિત પત્રિકાઓ] ફેલાવવાના માર્ગથી અસર ઉત્પન્ન કરવા મથતા સુધારકો ઘણા શ્રમનો વ્યય કરે છે, અને બદલામાં ભાગ્યે કદી યે સંગીન લાભ મેળવતા હોય. આપણે આપણા કાર્યપ્રવાહને માટે એક મધ્ય સ્થલ સ્થાપવું જોઇયે. હું ગંભીર વિચાર કરી કરીને એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું, કે પ્રાર્થનાસમાજને એવું મધ્ય સ્થલ બનાવી શકાય; અને પ્રથમ તેમાં જ ઐક્ય અને બલોપચયની જમાવટ આપણે કરવી જોઇયે. બેશક, પ્રવર્ત્તકની ઘટે એવી સત્પ્રવૃત્તિઓ ઘણી યે છે; પરંતુ બધી યે માં કદી દરેકે દરેક માણસ પ્હોંચી શકે? [સુધારકોએ સુધારવા યોગ્ય વસ્તુઓની કરેલી] યાદી મ્હને તો અતિવ્યાપક લાગે છે; એ બધી બાબતના સંબંધમાં કોઇ પણ માણસ એક સરખો દૃઢ અને ઉંડી પ્રતીતિવાળો હોય એ સંભવતું નથી. વધારે સારો માર્ગ એ જ છે કે આપણે એક જ વિષય ઉપાડવો, અને આપણાં બધાં બલને તે સિદ્ધ કરવા પાછળ એકત્રિત કરવાં. એકેશ્વર ભક્તિનો જ સવાલ લ્યો, એના લોકોમાં પ્રચારનો સવાલ ઘણા ઘણા માણસોનાં આખાં આયુષ્ય એ એકની પાછળ સમર્પવાં ઇષ્ટ છે. [હું કહેવા માગું છું તે એ કે] સંસારસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આપણે કર્તવ્યવિભાગને ધોરણે કામ લેવું જોઇયે.]

૨૩

વડોદરા, ૧૩-૧-૧૮૯૫.

H. H.'s Government has nearly resolved to send me to Europe for the study of modern educational art,–the result of a letter addressed to H. H. some months back....

[શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અર્વાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓના અભ્યાસને માટે મ્હને યુરોપ મોકલવાના ઠરાવ ઉપર આવવામાં છેઃ થોડા મહિના ઉપર મેં ને. ના. સરકારને એક કાગળ લખેલો તે ઉપરથી આ પરિણામ, જે લગભગ નક્કી જેવું છે.]

૨૪

વડોદરા, ૩-૩-૧૮૯૫.

....And now I am determined not to go unless they give me suitable terms. I am afraid I may be excommunicated for life, and I certainly would not like to erase my name from the family annals altogether. Besides, if they don't pay me well after my return, I shall be miserable for life on account of the humiliation. I think I can get enough money even in India if I pass my LL.

B., I shall therefore insist on good terms, and I have reason to think that they will be granted....

[... અને હવે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મ્હને [ખર્ચ પગાર આદિ] યોગ્ય શરતો* કરી આપે તો જ જવું, નહીં તો નહીં. મ્હને ભય છે જે મ્હારે આખો જન્મારો નાતબ્હાર રહેવું પડે, અને મ્હારા કુટુંબની તવારીખમાંથી મ્હારૂં નામ છેકી જ નાખવું મ્હને તો ન જ ગમે. વળી હું પાછો આવું ત્યારે મ્હને સારો પગાર આપે નહીં, તો એ માનભંગથી જ હું તો જન્મારાનો દુઃખી થઇ જાઉં. મ્હને લાગે છે કે હિંદ બ્હાર ગયા વગર જો હું એલએલ. બી. થઇ જાઉં તો મ્હને પૂરતો પૈસો મળી રહે. એટલે હું તો યોગ્ય શરતોને વળગીશ જ, અને સકારણ માનું છું કે મ્હારી માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવશે.]

* આ કાગળમાંજ એ શરતોનો નિર્દેશ છેઃ-જવા આવવાનું અને યુરોપમાંનું બધું મુસાફરી ખર્ચ પ્હેલા વર્ગની ટિકિટનું; થોડો માસિક પગાર હિંદમાં (કુટુંબપોષણ જેટલો), અને ગેરહાજરી દરમિયાન ત્યાં પગાર પોતાને માસિક પાઉંડ ૨૨ લેખેઃ પાછા વળતાં પગાર રૂ. ૪૦૦; વગેરે, નાતીલાઓ તરફથી કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડે, તેનો એમણે, વાતની ગુપ્તિ જાળવીને ય તે કહાડી શકાય એટલો, અટસટો કહાડી લીધો હતો.

૨૫

વડોદરા, ૨૪-૬-૧૮૯૫.

.... About truth being accumulated I like your expression—'મનુષ્યવિચારના વમળમાં સત્ય વધારે વધારે ઠરતું આવે છે.' But I hope we agree as to the real meaning of the words. Truth has only an ideal existence. If *it accumulates,* it must accumulate either in men or in books or in our works. I am not a believer in the theory of universal progress in intellect and heart. The only sciences always progressive are the physical. In arts where genius more than patience is required, and where division of labour is of no importance, there is no law of progress even empirical....The truths that accumulate in books can be received by men according to their capacities. The word "accumulation" is somewhat misleading. About all this, however, I don't think we disagree...

[*સત્ય વધતું આવે છે એ વિશેની* ત્હમારી ઉક્તિ મ્હને ગમે છે-'મનુષ્યવિચારના વમળમાં સત્ય વધારે વધારે ઠરતું આવે છે.' પણ એ શબ્દોનો ખરો અર્થ શો, તે વિશે હું આશા રાખું છું કે આપણે સંમત છિયે. સત્ય તો ભાવના પ્રદેશનું વસનાર. જો તે વધે છે, તો એ જમાવટ ચોપડીઓમાં, અથવા તો માણસોમાં, અથવા તો આપણાં કાર્યોમાં જ હોઇ શકે. હવે માનવી બુદ્ધિ અને હૃદયમાં નિરંતર પ્રગતિમાન છે, એ મત હું નથી સ્વીકારતો. ભૌતિક વિજ્ઞાનો જ નિરંતર પ્રગતિમાન છે. કલાઓમાં ખંત કરતાં પ્રતિભા ઉપર જ

બધું અવલંબે છે, અને કર્તવ્યવિભાગ (division of labour)ની યુક્તિથી લાભ મળી શકતો નથી, એવા પ્રદેશમાં પ્રગતિની વ્યાપ્તિ કે અટકળ બાંધી શકાતી નથી...પુસ્તકોમાં કરેલું સત્યનું સંવર્દ્ધન માણસોને તેમની ગ્રહણશક્તિના પ્રમાણમાં જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે સંવર્દ્ધન કે જમાવટ શબ્દનો અર્થ સાવધાનીથી ગ્રહણ કરવાનો છે, નહીં તો ભૂલાવામાં નાખે એવા એ શબ્દો છે. પરંતુ આ બધું તમે ય ક્યાં નથી સ્વીકારતા ?]

૨૬

વડોદરા. ૨૬-૬-૧૮૯૫.

....I have undergone no change of views. It is only the attitude that has changed. I for one can't kill my intellect and believe in અભેદ. But I have certainly come to look with respect upon a school of philosophy of very old traditions numbering in its train men who can't be summarily dismissed as so many dunces. This is all the change and it only means that from being a hostile and partisan critic I have ascended the platform of historical criticism and sympathetic appreciation of doctrines sincerely believed. None the less I believe the doctrines as wrong, nay even pernicious. But my tone has lost all bitterness...

[મ્હારાં મંતવ્યોમાં ફેરફાર નથી થયો. માત્ર [એ ફિલસુફી તરફની] મ્હારી દૃષ્ટિ બદલાઇ છે. હું તો મ્હારી બુદ્ધિનું ખૂન કરી જ શકું એમ નથી, અને અભેદવાદ માની શકું એમ નથી પણ એ ફિલસુફી ઘણી પુરાણી છે અને એવા એવા માણસોએ સ્વીકારેલી છે કે તે સૌને "મૂર્ખા" કહીને ગણતરીમાંથી કહાડી ન જ નખાય, અને આ સ્વીકારવા લાગ્યો છું તેટલે દરજ્જે હું એ ફિલસુફી તરફ માનની નજરે જોતો થયો છું. મ્હારામાં ફેર પડ્યો છે તે આટલો જ. એટલે કે હું પક્ષવાદી અને વિરોધી હતો, તેમાંથી ઉંચે ચ્હડીને હવે હું ઐતિહાસિક વિવેચક, અને નિખાલસપણે સ્વીકારાયેલા અને સ્વીકારાતા મતભૂથમાં કંઇક હોવું જોઇયે, એટલો સમભાવી ગુણગ્રાહક બન્યો છું. તથાપિ એ મતભૂતને હું ખોટો એટલું જ નહીં પણ ઉંધા પાટા બંધાવનારો અને હાનિકારક માનું છું જ. એની સામેનું મ્હારૂં વક્તવ્ય હવેથી કડવાશ વગરનું થશે એટલું જ.]

૨૭

વડોદરા, ૨૭-૭-૧૮૯૫.

.... Again, will you attack a Christian for his belief in Christ's divinity ? No; you would like to understand first of all how so many men could manage to believe a mortal to be divine. You must know by personal experience that Christianity as a religion has a far more powerful influence for good on mankind than more

philosophical creeds. Its spirit therefore makes it superior to many religions with better bases. And it would be our business to appreciate this, and not merely rest satisfied with the criticism of mere doctrines. This is what I mean when I say in my last letter that Religions should be talked of as better and worse than as right and wrong....

Take up I pray you a higher attitude and help me in seeing God in all the developments of religious instinct....

I should not have said except on such an occasion–when I think I must speak–that it is you by contact with whom my spiritual life has been a life and not a death.... I don't defend Manilal because he charms me, but he charms me, because he too speaks of God in worthy words. There is a bridge between our hearts, and I recognise a brother even in him. If he cannot....

[વળી ખ્રિસ્તીઓ, ક્રાઇસ્ટને પ્રભુ માને છે એ મન્તું શું ત્હમે ખંડન કરીને જ બેસી રહેશો ? નહીં જ. આટલા બધા માણુસો એક મર્ત્ય માત્રને ઈશ્વર કેવી રીતે માની શકતા હશે, એ પ્રથમ તો ત્હમે સમઝવા મથશો.

ત્હમારા પોતાના અવલોકનથી ત્હમે જોયું હશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફિલસુફીની દૃષ્ટિએ વધારે સાચા છે એવા ધર્મોના કરતાં માણુસ જાત ઉપર વધારે સારી [સદાચરણપ્રેરક] અસર કરવામાં ઘણો વધારે શક્તિવાન છે. એટલે કે બીજા ધર્મોના પાયા વધારે સાબીત હશે, તથાપિ આ ધર્મ સજ્જીવનતામાં તેમનાથી ચ્હડી જાય છે. અને આપણું કામ આ સરસાઇનું ખરૂં મૂલ્ય જાણુવાનું છે: ખ્રિસ્તીધર્મનાં મંતવ્યોનું જ ખંડન કરીને બેસી રહેવાનું નથી. મ્હારા છેલ્લા કાગળમાં હું કહું છું તે આ અર્થમાં કહું છું, કે ધર્મોનું વર્ગીકરણ ખરા ધર્મો અને ખોટા ધર્મો એમ કરવાને બદલે સન્માર્ગપ્રેરક ધર્મો અને સન્માર્ગપ્રેરણામાં નબળા ધર્મો, એ પ્રમાણે કરવું બેહતર...

હું ત્હમને વીનવી વીનવીને કહું છું જે [આ વિષયમાં] ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ ગ્રહણ કરો, અને ધાર્મિક પ્રેરણાના બધા જ આવિર્ભાવોમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં મ્હને મદદ કરો...

હું સામાન્ય પ્રસંગે ન ઉમેરત, પણ આવો અપવાદરૂપ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ઉમેરી જવાય છે, પ્રકટ સ્વીકારવાની જ ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે, જે મ્હારૂં અધ્યાત્મ જીવન જે જણુના સંસર્ગે વડે જીવન રહ્યું છે, મરી ખૂટયું નથી, તે જણુ ત્હમે...હું મણિલાલનો પક્ષ લઉં છું, એ મ્હને આકર્ષે છે તે કારણુથી નહીં; ખરી હકીકત ઉલટી છે. એ મ્હને આકર્ષી શકે છે તેનું કારણ એ જ છે જે એ પણ ઈશ્વરના વિષયમાં સમીચીન વાણી ઉચ્ચારે છે. અમારાં હૃદયોને સાંધનારો એ એક પૂલ છે, અને હું એને પણ ભાઇ જેવો જોઇ શકું છું. સામી બાજુએ, એને મ્હારા પ્રતિ ભ્રાતૃભાવ સ્ફુરે નહીં, તો...]

૨૮

વડોદરા, ૨૪-૭-૧૮૯૫.

.... We talk of the past as if it was homogeneous. It is not so. શંકર himself is a reformer and gives જ્ઞાનાધિકાર to all without exception. He is almost a revolutionist. The idea of spiritual equality did exist in India though it had not much influence. બુદ્ધ you know, and you will be interested to learn, that there is a tradition of શંકર being an અવતાર of બુદ્ધ, whose basis appears to be that he too recognised spiritual equality.

Indeed, India is very strange in so far as the most contradictory opinions are current in it. While almost all are idolators, almost all know the beautiful story of પ્રહ્લાદ, which teaches that God is everywhere....Monotheists like નરસિંહ મહેતા speak in the language of pantheism very often &c. &c.

.... And although I did not mention it in my last letter I also recognise the necessity of the cosmopolitan and comparative element of education, side by side with the National. Let us continue to study English, only trying to save our own lost traditions also....

[આપણે [આખો] ભૂતકાલ જાણે એક રૂપ જ હતો એમ બોલિયે છિયે. પણ એ ખરૂં નથી. શંકર પોતે સુધારક હતો અને જ્ઞાનાધિકાર આપવામાં એ અપવાદ નામે સ્વીકારતો નથી. એ લગભગ ઉચ્છેદક જેવો છે. સૌ આત્મા માટે સૌ સમાન, એ ભાવના હિંદમાં ઉદ્‌ભવેલી જ નહીં એમ નથી; એનું પૂરતું ચલણ થયું નહીં એટલું જ. બુદ્ધ વિશે તો તમે જાણો છો અને તમને જાણીને રસ પડશે કે શંકર બુદ્ધનો જ અવતાર હતો, એવી પણ એક લોકવાયકા ચાલે છે, જે ઉદ્‌ભવેલી આત્મદૃષ્ટિએ પ્રાણી માત્રની સમાનતા બંનેએ સ્વીકારેલી એ તત્ત્વમાથી એમ લાગે છે.

ખરે, હિંદ અતિ વિચિત્ર છે એ રીતે કે અહીં એક એકથી કેવલ વિરુદ્ધ મત એક સાથે જ પ્રવર્તી રહ્યા છે. લગભગ બધા [હિંદુ] મૂર્તિપૂજક છે. અને તોપણ લગભગ બધા પ્રહ્લાદની સુંદર આખ્યાયિકા જાણે છે, જે આખ્યાયિકાનો બોધ એ જ છે કે ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે...નરસિંહ મ્હેતા જેવા એકેશ્વર ભક્તો ઘણીવાર વેદાન્તની પરિભાષા વાપરે છે, વગેરે વગેરે...

અને જો કે છેલ્લા કાગળમાં મેં આ લખ્યું નથી, તથાપિ કેળવણીમાં પ્રજાકીય તત્ત્વની સાથે સાથે સર્વદેશી અને તુલનાત્મક તત્ત્વો પણ હોવા જોઇયે, એ સ્વીકારૂં છું જ. આપણે ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો ઘટે, માત્ર આપણી પરંપરા જે તૂટી છે, તેને સજીવન રાખવાના યત્ન પણ કરવા જોઇયે...]

૨૯

વડોદરા. ૧૬-૮-૧૮૯૫.

It is very painful to me to see that I pain you so often. But indeed I am misunderstood. I only wanted to condemn myself. I never meant to cast any opprobrium on the પ્રાર્થના સમાજ. I mentioned પ્રાર્થના simply because I am not a વેદાન્તી but a monotheist....I am only conscious of my own want of piety. The સમાજ might well refuse to recognise such a sinful creature as I am as a brother. I am only conscious of the truth of two simple lines I learnt long ago:—

બુરા દેખન મેં ગયો બૂરા ન મિલિઓ કોય,
જો દેખું દિલ ખોજ કે મોંસે બુરા ન કોય !.

I however do not pretend to say that I feel what Cowper and Bunyan felt. Mine is mostly an intellectual perception as yet. But I do think that enjoyment is sinful....(at least) so long as there are so many poor and persons wanting help.

+I know very well what ordinary humanity is capable of; and perhaps it is even more sinful in me to see a sin and yet to practise it. But because I don't practise a thing, I can't say that I don't see it. To me it is as clear as day. I am surprised to see you quoting the ગીતા to prove that enjoyment is right. If the ગીતા says so, so much the worse for it. But though the ગીતા allows વ્યવહાર it does not allow any desire for physical comforts so far as I can understand. I know the ગીતા calls one kind of તપ—તામસી; but I don't advocate any painful asceticism. To deprecate worldly enjoyments is not to deprecate worldly life and establish rigorous asceticism. If appetites are mastered, their indulgence is not necessary...

But, my dear friend, do you sincerely believe that we can indulge in wordly comforts without lowering our spiritual life? Are not good clothes and courses and furniture and ornaments and carriages and servants some things which make us forget that all are the children of God, and while many want, we should not enjoy? ...Cowper and Bunyan were supposed to be mad, because they felt their sinfulness intensely. But

were they really mad ?....

[તમને હું ઘણીવાર દુઃખનું કારણ બનું છું એ જોઇને મને ઘણું દુઃખ થાય છે. પણ ખરેખર [આ કાગળમાં તો] મ્હારા શબ્દોનો જુદો અર્થ કરાયો છે મ્હારો આશય હતો કેવળ મ્હારી જાતને નિંદવાનો પ્રાર્થનાસમાજ ઉપર નિંદાનો છાંટો પણ નાખવાનું મ્હને મનમાં કદાપિ હતું નહીં. મેં પ્રાર્થના વિશે લખેલું એ જ કારણથી કે હું એકેશ્વરવાદી છું, વેદાન્તી નથી. મ્હારી પોતાની અંતઃની પવિત્રતાની ખામી મેં જોઇ [અને તેને ઉદ્દેશીને જ હું લખું છું] મ્હારા જેવો અપવિત્ર પ્રાણી પોતાનો એક બંધુ હોવાનો પ્રાર્થનાસમાજ ભલે ઇનકાર કરે. વર્ષો અગાઉ હું બે માદી લીટી શીખેલો, તે કેટની બધી સાચી છે એ મ્હને લાગી આવતાં મેં લખ્યું. એ બે લીટીઓ—

ખૂરા દેખન૦

હું એવો દંભ નથી કરતો કે કાઉપર અને બનિયનના આત્માઓને પોતાની પાપમયતાનું જે તીવ્ર સંવેદન થયેલું તે મ્હને પણ થયું છે, મ્હારું સંવેદન હજી મોટે ભાગે બુદ્ધિપ્રદેશનું જ છે. પણ ભોગ ભોગવવા એ પાપ છે, એટલી પ્રતીતિ તો મ્હને થઇ જ ગઇ છે,.. (કંઇ નહીં તો) જ્યાંસુધી આટઆટલા ગરીબગુરબાં અને મદદના ગરજવાન માણસો જોવામાં આવે છે ત્યાં સુધી.

*સામાન્ય માણસોની શક્તિ ક્યાં સુધીની છે તે હું સારી રીતે જાણું છું અને કદાચ હું જે આચરણ પાપ છે એમ જોઉં છું તથાપિ તે કર્યાં કરું છું, એ જ મ્હારી પાપમયતાનું ખાસ સ્વરૂપ છે. પરંતુ જે પવિત્રતા હું આચારમાં નથી સાધતો, તે મ્હને પવિત્રતા રૂપે જ નથી દેખાતી એમ તો હું ન કહી શકું. મ્હને તો આ સૂર્ય જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે ભોગ ભોગવવામાં પાપ નથી એ મતના સમર્થનમાં તમે ગીતાનો આધાર ટાંકો છો, એ જોઇને હું અજબ થાઉં છું જો ગીતા એમ કહેતી હોય તો એટલે અંશે એ ખોટી પરંતુ [ખોટા તો તમે છો, ગીતા નહીં,] ગીતા એટલું જ કહે છે જે વ્યવહાર ભલે ચાલ્યા કરે જેનો અર્થ હું સમજું છું તે પ્રમાણે તો ભોગ ભોગવવા માટે પરવાનગીનો નથી વળી હું જાણું છું કે ગીતા એક જાતના તપને તામસી કહે છે [અને અસત્ ઠરાવે છે], પરંતુ કષ્ટાત્મક તપનો પક્ષ હું નથી લેતો દુનિયાના ભોગને નિંદવા તે જુદી વસ્તુ છે, દુનિયાના વ્યવહારને પણ નિંદવો અને કષ્ટ તપને જ સદાચાર લેખે સ્થાપવું એ જુદી વસ્તુ છે. વિષયવાસનાઓ ઉપર આણ મેલાય, તો તેમને સંતોષવાના આચરણ જરૂરી વ્યવહારના વર્ગમાંથી ઉડી જાય છે...

પરંતુ, મ્હારા વ્હાલા મિત્ર, તમે શું નિખાલસપણે માની શકો છો ખરા કે આપણે ભોગ ભોગવતા રહિયે, અને આપણું અધ્યાત્મ જીવન પણ એટલું ને એટલું સતેજ રહે? માન વસ્ત્રાભૂષણ, ખાનપાન, રાચરચીલાં, ગાડી ઘોડા, નોકર ચાકર,—એવી બધી વસ્તુઓ શું આપણને નથી ભુલવી દેતી કે સૌ પ્રભુનાં બાળકો છિયે, અને માટે જ્યાં ઘણાં ઘણાને સાંસા પડે છે ત્યાં આપણે ભોગવિલાસ ન ઘટે? કાઉપર અને બનિયનને લોક તો ગાંડા ધારતા, કેમ જે તેઓને પોતાનું પાપીપણું તીવ્ર સાલતું પણ શું તેઓ ખરે જ ગાંડા હતા વારુ?]

*આ આખું દૃષ્ટિબિન્દુ અતિશયકર પ્રથમ શીખ્યા ટૉલ્સ્ટૉયનાં પુસ્તકોમાંથી જ ... ટૉલ્સ્ટૉય આ વિષયમાં પણ વ્યવહારબુદ્ધિ (common sense) ની સીમાઓને કુદી જાય છે, એ તેનો દોષ અતિશયકરમાં પણ આવ્યા વગર ન રહ્યો, એ આ નમરે તો આ ચર્ચાને અંગે (પછીના

લાગણી ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે તે પ્રમાણે) એમણે "જરૂરી વ્યવહાર" ની જરા ઢીલી વ્યાખ્યા સ્વીકારી લીધી હતી.

"વાસનાઓ ઉપર આશુ બેસાડવાનું" કાર્ય, થોડા અતિ ભાગ્યશાળી સંસ્કારવાળા જીવોને અપવાદરૂપ ગણિયે તો, સામાન્ય જનતાને માટે કેટલું તો વિકટ પડે છે, તથા "સામાન્ય માણસની શક્તિ ક્યાં સુધીની" પરિમિત છે, એનો કડવો અનુભવ એમને હજી હવે જ થવાનો હતો.

૩૦

વડોદરા, ૬-૧-૧૮૯૬

....You will be a little surprised to learn that a novel* has been passing under my pen just at present. Some eight chapters are written and more are being written every week....

[...જાણીને ત્હમને કંઇક નવાઇ લાગશે કે મ્હારી કલમમાંથી હાલ એક નવલકથા* ઉતરતી આવે છે. આઠેક પ્રકરણ લખાયાં છે, અને દર અઠવાડિયે બીજાં લખાતાં આવે છે.]

* "કુમાર અને ગૌરી"

૩૧

વડોદરા, ૨૧—૧૦—૧૮૯૬.

...-and others have got promotions. I shall have again to fight for my status....

[–અને બીજાઓને પગારવધારા મળ્યા છે. વળી મ્હારે મ્હારા હકના સંરક્ષણને માટે લડવું પડશે.]

૩૨

વડોદરા, ૮—૧૨—૧૮૯૬.

I have begun to fight with Dalal* and since I have resolved to leave Baroda, I don't care how the fight terminates....

[દલાલ* સાથે લડવા મંડયો છું. અને વડોદરા છોડવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે, એટલે લડાઇનું છેવટ કેવું આવશે તેની મ્હને પરવા નથી.]

* રવ. જમશેદજી અરદેશર દલાલ, તે વખતે વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી.

૩૩

વડોદરા, ૬-૧-૧૮૯૭.

I now know how natural it is for you to be dissatisfied with my lines. You are religious. It is your nature not to rest with emotions but go above them and establish some principle. I am

different. My feelings absorb me at times; and I am not of a religious cast of mind, though I often experiene religious sentiments.

In the lines I sent, my only object is to express that profound anguish, which seizes the soul, when she feels that she can't give to others what they expected from her. The soul says that she "does not care for-she can bear-the sight of cherished dreams falling into the abyss of darkness; but alas it is hard to bear the pain of the affectionate, occasioned by our adversity. Their eyes do not taunt us, and we feel the more, because the eyes are like the lilies full of the dew of pity and nurtured on the lake of Love; verily, they are the couch for the wounded heart to sleep upon."

This is my meaning. I only intend to say that the greatest and acutest pain of adversity does not lie in itself, but in the pain that it gives to our dear ones. I thought that this truth was adequate enough for one small lyric....

[મ્હારી પંક્તિઓથી ત્હમને સંતોષ ન થાય એ કેટલું કુદરતી છે તે હું હવે સમજું છું. ત્હમે છો ધર્મિષ્ઠ. લાગણીઓમાંજ વિરમવું નહીં, તેમનાથી ઉંચે ચ્હડી કોઇ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો, એ ત્હમારી પ્રકૃતિ છે. હું જુદો છું. કેટલીક વાર લાગણીઓમાં જ ગર્ક થઇ જાઉં છું, અને મ્હારૂં માનસિક બંધારણ ધર્મને પામતા સુધી જ પેજ નહીં એવું નથી, જો કે ધાર્મિક વાસનાઓ વારંવાર અનુભવું છું.

ત્હમને મોકલેલી પંક્તિઓમા મ્હારો હેતુ માત્ર તે અગાધ વિષાદ આલેખવાનો છે, જે આત્માને કબ્જે કરી લે છે, આત્મા જ્યારે જુવે છે કે પોતા પાસેથી બીજાઓએ મેળવવાની આશાઓ રાખેલી તે પોતે આપી નહીં જ શકે ત્યારે. [આત્મા આ જુવે છે, આત્માને તેથી લાગી આવે છે, અને વિષાદ જ વિષાદ જામી રહે છે.] આત્મા કહે છે,—"મ્હારાં વ્હાલાં સ્વપ્નો અંધકારના પાતાલમાં પડતા જોઉં છું, અને એ દેખાવ પણ મ્હને એટલો બેદી શકતો નથી, એ દેખાવ પણ સહી શકું છું; પણ અરેરે, આપણી વિપદ્‌થી વ્હાલાંઓને થતું દુ:ખ ખમવું ખરે અતિ કઠણ છે! વળી એ વ્હાલાંએ પણ [સાચા વ્હાલા છે અને] મ્હારી તરફ ઠપકાની નજરે નથી જોતાં, બિલકુલ નહીં; મ્હને વધારે લાગે છે એ કારણથી જ કે એ લોચનો સ્નેહસરોવર જેની જન્મભૂ અને કરુણાના હિમબિંદુથી ભરેલા એવાં સરસિજ છે! અરે એ તો દર્દધાયલ જીગરને નિદ્રાવિશ્રમણમા લેટવાનાં બીછાના છે!

મ્હારો આશય એ સો જ કે વિપદ્‌નું મોટામા મોટું અને તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ દર્દ તેના પોતામાં નથી પણ એ આપણાં વ્હાલાંઓને દુ:ખ દે છે તેમાં છે. મેં ધારેલું કે આટલું સત્ય એક ન્હાના સરખા પદને માટે પૂરતું ગણાય.]

૩૪

વડોદરા, ૨૬-૧૧-૯૭

I returnod from Kathiawad only the night before the last. My trip has been most unexpectedly pleasant, and I have returned in far better spirits than I went in.

The Thakore Saheb of Lathi* is a very admirable poet, and we have become friends at once. There are many more things about him which I would like you to know....

The Thakore of Gondal has made certain inquiries. I wrote to him that I shall not accept his servico under 175....

[હું કાઠિયાવાડથી પરમની રાતેજ પાછો આવ્યો છું. આ ફેરે ધાર્યા કરતા ઘણો વધારે આનંદ મળ્યો, અને અહીંથી નીકળ્યો ત્યારે હતી તે કરતાં અત્યારે મનોદશા બહુ સારી છે.

લાઠી ઠાકોર સાહેબ* એક ઉત્તમ કવિ છે, અને અમે પહેલી ઘડીએજ અન્યોન્ય મિત્ર બન્યા છીયે. એમના વિષે ઘણી ઘણી બાબતો એવી છે, જે તમે જાણો એમ ઇચ્છુ છું.

ગોંડલ ઠાકોરે કેટલીક પૂછપરછ કરી છે. મેં લખ્યું છે કે રૂ. ૧૭૫ થી ઓછે પગારે હું આવીશ નહીં.]

* આ પ્હેલાં, વર્ષો પ્હેલાં, સુરસિંહજી હજું રાજકુમાર કોલેજમાં ભણતા હતા અને ઉનાવાળાં તથા કોટડાનાં કુંવરીઓ સાથે એમના લગ્ન લાઠી મુકામે જ થયેલાં, ત્યારે મેનેજર સ્વ. આશારામ દલીચંદ શાહના પુત્ર મૂળચંદ સાથે મણિશંકરને શાળામૈત્રી, અને ચાવંડ, બાબરા અને લાઠીને સંબંધ ઘણો નિકટ, એટલે મણિશંકર એ લગ્નોત્સવનું અઠવાડિયું લાઠીમાં જ મૂળચંદની સાથે હતા. મણિશંકર આ પ્રસંગે સુરસિંહજીને મળ્યા હશે, પણ તે નામનું જ. આ પ્રસંગ મણિશંકરના જીવનમા નોધવા જેવો તો એટલા માટે કે કિશોર મણિશંકરે વૃદ્ધ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇને આ પ્રસગે પ્રથમ દીઠેલા.

૩૫

વડોદરા, ૨૩-૩-૧૮૯૭.

.... We lost our daughter last night at about 10 p.m. Wife can bear up this time, for we did all what we could to save her.*

[ગઇ રાતે દશ વાગે અમારી બાલક પુત્રી ગઇ. આ વખતે વહુને એટલું બધું નથી લાગતું કેમ જે એને બચાવવાને માટે જે કંઇ થઇ શકે એમ હતું તે બધું યે અમે કરી ચુકયાં.*]

* આ પોસ્ટકાર્ડમાં મુખ્ય તો 'પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર' એ આઠ પંક્તિ છે. ઉપલા સમાચાર તેની નીચે છે. એ પછી 'અનામી નામ' એ ગઝલ ૧૦-૪-૧૮૯૭ ના કાગળમાં અને 'સોનારૂં ભીતરમા શેતુ' ૨૬-૪-૧૮૯૭ ના પોસ્ટ કાર્ડમાં મોકલ્યાં હતાં.

અ. સૌ. નર્મદાને આ બાલક બીજું. પ્રથમ બાલકનું નામ રમણ અથવા રણછોડ હતું; રમણ નામ મણીશંકરે પાડેલુ. રણછોડ એમની માતા અને બ્હેને. બીજું વડોદરામાં પ્લેગ ચાલતો

હતો તે દરમિયાન શહેર બહારના માંડવામાં અવતર્યું, તે મણીશંકરના જ્યેષ્ટ પુત્ર રા. ભાઇ સુનિકુમાર.

૩૬

વડોદરા, તા. ૨૩-૪-૧૮૯૭

I had again gone to Broach whence I returned only last night. Thakore's mother is improving.

I am satisfied by your suspending your judgment for Manilal. I have hope that you will come to think better of him later on*...

[હું પાછો ભરૂચ ગયો હતો, ત્યાંથી રાતે જ પાછો આવ્યો. ઠાકોરના બાની તબિયત સુધારા ઉપર છે.

મણિલાલ વિશે ત્હમે છેવટનો નિર્ણય બાંધવાનું મુલતવી રાખો છો એથી મ્હને સંતોષ છે. આગળ ઉપર ત્હમારા એના વિશેના વિચાર સારા થશે એમ મ્હને ઘણી આશા છે.*]

* આ કાગળમાં અંતે "ત્હને શું એક દુનિયામાં" (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૬૪), અને "અદા શા આજ વર્ષાવે" (પૂ. પૃ. ૬૭) એ ગઝલો છે, બીજી ભરૂચમાં લખી હતી તા. ૧૦ મી માર્ચે, અને "રજા આ હંસ માનસને" (પૂ. પૃ. ૭૦) પણ ભરૂચમાં લખાઇ હતી, એ બીજી વાર ત્યાં ગયેલા ત્યારે, તા. ૨૧ મી કે ૨૨ મીએ.

૩૭

માળિયા હાટીના, ૨૩-૫-૧૮૯૭

... You know I have other and nearer friends. But I have begun writing about this subject* to you alone. This might be accepted as an indication of my hope of benefitting myself — &c....

[ત્હમે જાણો છો મ્હારે બીજા અને વધારે નિકટના મિત્રો છે તથાપિ ત્હમને એકને જ આ બાબત* વિશે લખવું શરૂ કર્યું છું. એ હકીકતને નિદર્શન તરીકે ગણી શકો, મ્હારી આશાના, મ્હને પોતાને લાભ મળવાની—આમ [=ત્હમારી સાથે પત્ર દ્વારા ચર્ચાકરે]]

* સ્વીડનબર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મની બાબત. હજુ એટલે હજી પ્રતીતિ દૃઢ થાય અથવા તો ફેરવવી પડે એ રૂપનો સત્યશોધ.

મણિશંકરની પ્રતીતિનો આરંભ "નહિ નહિ હશે" એ હરિણી અને "અનામી નામ" એ ગઝલની તારીખોથી એટલે ૧૮૯૭ના એપ્રિલના આરંભથી ગણાય.

૩૮

વડોદરા, ૮-૧૦-૧૮૯૭

...Moral certainty*—પણ એ શબ્દ વાપરી શકે. આપણી moral certainty ઘણી વાર માત્ર prejudice× હોય છે...

ખરો સબધ બાધ્યો બધાતો નથી અંદરથી જાગે તો તે અટકાવી શકાશે નહીં...

સત્ય મને કેમ સમજાયું ? સ્પષ્ટતાથી કહું ? ઈશ્વરકૃપાથી હૃદયની શુદ્ધિથી...

* સોળઆના ખાતરી, પુરાવો કે દલીલો સંપૂર્ણ નથી એમ જાણીયે તે છતાં ખાતરી

× વિચારજન્ય મતવ્ય શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણજ્ઞાન સહવર્તમાન મતવ્ય નહીં, આ મતવ્યને જે ખોટુ માને તે એને prejudice કહે

૩૯

વડોદરા, ૨૧-૧૨-૧૮૯૭

પ્રિય બંધુ સુરસિહ,

તમારો પહેલો પત્ર બરાબર મળ્યો હતો. દિલગીર છુ કે તરત પહોચ ન લખીને મેં તમને વ્યર્થ ચિતા કરાવી પણ મારી તબિયત સારી ન હતી, અને–થયુ તે થયુ

ફરી પણ તમે સરલતા અને વિશ્વાસથી બધુ જ* મને લખી જણાવ્યું છે. મારૂ હૃદય તે સમજે છે. 'હૃદયત્રિપુટી'થી બેશક ઘણુંખરૂ જણાયેલુ જ હતું

આવી હકીકતો સાભળ્યા પછી કહેવાનું તો શુ હોય ? કહેવાનું જો કંઈ હોય તો તે તમને નહી પણ પ્રરમાત્માને છે.

તમારે તો સહેવાનું જ રહ્યુ છે, એ સ્પષ્ટ છે કેવુ કઠણ સહેવાનું છે તે હું સમજુ છુ પણ મને આશા છે કે એક ઔષધિનામથી તમે તે સહી શકશો. એ ઔષધિ હાલ ઘણા ખરા જાણતા નથી અને ઘણાખરા જિરવી શકતા નથી પરમાત્માની ઇચ્છા હશે તો એ ઔષધિ યોગ્ય કાલે તમને મળ્યા વગર નહીં રહે

અફસોસ એ છે કે હાલના વખતમા આપણે બધા એમ માની લઇએ છીએ કે ધર્મનું સત્ય આપણને મળી ચુક્યુ છે. હકીકત એ છે કે એ સત્ય પરમ દુર્લભ છે અને ઘણા જ થોડાને મળે છે. એ મળ્યા પછી આત્માને એટલી શાતિ રહે છે કે ક્ષોભ કદાપિ થતો નથી. "જે કંઈ થાય છે તે સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી જ અને વિશ્વના અનત ઉદ્દેશોની ખાતર જ થાય છે," એ શ્રદ્ધા અથવા પ્રતીતિ નિશ્ચલ થયા વગર ધર્મના સત્યો આપણી દૃષ્ટિને દેખાતા નથી આ પાર્થિવ જીવનના સુખદુખ ક્ષણિક છે, અનત જીવનના કાટામાં જ તેની યોગ્ય તુલના થઇ શકશે.

શ્રી અન પુરૂષના મર્મ અને નેમના ભવિષ્યના જીવન મંબધી સ્વીડનબોર્ગે ઘણું જાણવા જેવું કહ્યુ છે એ કંઈ જીવ મધાત નથી, પણ તમારી ઇચ્છા હોય તો દાખલ છુટા પાના મોકલી આપુ

બાકી તો ફરીને જૂના શબ્દો જ સંભળાવુ છુ, કે—

નહિ રસ સખે આત્માનો એ કદાપિ કમી થતો,
રસમય લમે આત્મા તો એ ચરાચરમા છતો
સ્મરણુ કર ? માટે વ્હાલા સ્વરૂપતણુ--†

કવિતાઓ મળી છે

તમારો હમેશાનો
મણિશંકર

* જુઓ 'કે ૧ વ ના આ સે, છાપેલા ૧૪ ા,
+ "વન્સ્નેહનો વિશ્વરનમા હેતુ '
‡ 'પૂર્વાલાપ પૃ ૬ ' અજ્ઞાન સખા પ્રતિ " લન ગઝ્લો ' ભણ કે આ કવિતા કથાસને ૧૮૮૭ના માર્ચમા—વખાણ્ને તુરત મો લા ગ હતી

૪૦

વડોદરા, ૨૮-૧૨-૧૮૮૭

. I have removed to the માડવાસ .

Request Lakhubhai* to let me know the stages of spiritual culture worked by him in Goethe's Confessions of a Fair Saint

The training school is closed, the Bhavan itself will follow.. .

[[ઘર છોડી] માડવાઓમા જઇને રહ્યો છિયે. ગચ્થય કૃત' એક દેવીના આત્મવૃત્તાન્ત મા લખુ ભાઇ* ને અધ્યાત્મારોહણના પગથિયાં ક્યા ક્યા જણાયા તે મ્હને લખી જણાવવા એમને વિનતિ કરજો. 'શિક્ષણાનુભવશાળા' ગ ર કે વામા આવી છે, 'કલાભવન' પણ બંધ થશે. [પ્રે ગને લીધે]]

* લા કર લક્ષ્મીશ ઙ્ગ મોગરસ્ક્ સ જુઓ આ પત્રધાગમા આ ૭ ત તેનુ ટિપ્પણ આ સમય પછી થો વર્ષ મણિશંકરની પ્રેંડી લાગી નાત્રી અને બેલેનીના આ મિત્રના ઉપર ૨ અને તમ । નથી જ એમને ફાયદો થયો હતો

૪૧

વડોદરા ૭-૪-૧૮૮૮

. Both your letters are duly received I have been thinking for several days as to how I should write to you, for there is news for you

I have adopted the Christian faith

Thakore has asked me to stay here till the middle of May

[ત્હમારા બેય કાગળ વખતસર મળ્યા છે કેટલાક દિવસથી ત્હમને મ્હારે કેવી રીતે લખવું તેના વિચારમા રહ્યો છુ, કેમ જે ત્હ મને નવા સમાચાર દેવાના છે

મે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે

ઠાકોરે કહ્યુ છે કે મે મ નના મધ્ય સુધી અહીં જ રહેવું]

૪૨

વડોદરા, તા ૯-૪-૧૮૯૮

....We are still standing in our rural camp.

.... I believe every word of *Swedenborg, and I believe him to* be God's commissioner. You shall not therefore be surprised when I inform you that I have become a christian....

You will not understand all this unless you read his wonderful works. Meanwhile, I feel *you* will be tempted to set me down as–I know not what. Alas! the world refuses to hear you precisely when you have got something which it would be well for them to hear

[૯૭ અમે માંડવાઓમા રહિયે છિયે. હું સ્વીડનબોર્ગનો શબ્દે શબ્દ માનું છું, અને વળી એને ઇશ્વરનો પયગમ્બર માનું છું. એટલે ત્હમને અચંબો થવો ન જોઇયે, હું ત્હમને જણાવું છું તેથી, જે હું ખ્રિસ્તી થયો છુ. આમા ત્હમને, ત્હમે એના ચમત્કાર ભર્યા પુસ્તકો વાચશો નહીં ત્યા લગી, કશીયે સમઝ નહીં પડે. અને દરમિયાન હું જાણું છુ કે ત્હમે મ્હને લલચાશો, ગણી કહાડવા–ન જાને કેવો ય! અરેરે! દુનિયા ત્હમારૂં સાભળવું જ બંધ કરી દે છે, તેજ સમયથી, કે જ્યારે ત્હમને કઇં કહેવાનું એવું પ્રાપ્ત થયું હોય છે, કે જે તે જો કદાપિ સાભળે તો તેનું ભલું થાય.

૪૩

વડોદરા, ૬-૫-૧૮૯૮

.... Yes, my school is to be closed for ever from the 1st June. To write a history of how it came about would be wearisome. I have received a notice to the effect that I might find out a place for me. They however try to provide for me. H. H. knows me. I shall let you know if I leave Baroda.

You must have received my booklet on the nature of the Bible and the Law of its interpretation....

Don't prejudge and have patience; this is all I request of you....

[હા, મ્હારી શાળા તા. ૧લી જૂનથી સદાને માટે બંધ થનાર છે. એ બધું કેમ બન્યું તેનો ઇતિહાસ લખવો કંટાળો આવે એમ છે. મ્હને નોટીસ મળી છે કે મ્હારે મ્હારે સારૂ કોઇ જગા શોધી લેવી. પરંતુ એ લોક મ્હને કોઇ ઠેકાણે રાખી લેવા યત્ન કરે છે ખરા. ખુદ શ્રીમંત સરકાર સાહેબ મ્હને ઓળખે છે. હું વડોદરા છોડીશ તો ત્હમને જણાવીશ.

બાઇબલનું સ્વરૂપ અને તેના અર્થ સમઝવાની ચાવી એ વિષય ઉપરની ન્હાની ચોપડી ત્હમને મળી હોવી જોઇએ. પ્રથમથી ગાહવાળી ના દો; અને ધીરજ રાખો; મ્હારે ત્હમારી કને માગવાનું તે બધું એ આટલામાં આવી જાય છે.]

૪૪

આબરા, ૨૯-૭-૧૮૯૮.

.... I have at last come here. There is little hope of Baroda doing any thing suitable for me. Perhaps I may go to Bhavnagar. Seeking fresh service at this stage is very painful and it is hard to pass days without work. Did you read —'s book that Thakore left with you?....

[આખરે હું અહીં આવ્યો છું વડોદરા મ્હારાથી સ્વીકારી શકાય એવી મ્હારી ગોઠવણ કરવાની આશા થોડી જ છે. કદાચ હું ભાવનગર જઇશ. આ ઉમરે નવી નોકરી ઢુંઢવી અતિ દુઃખદ છે અને કામકાજ વગર દિવસો જરા કપરા છે. ઠાકોરે ત્હમને આપેલી —ની ચોપડી ત્હમે વાંચી?...]

૪૫

કુંડલા, ૧૩-૧૧-૧૮૯૮.

.... Balubhai is coming to Lathi on the 16 th. I shall start from here on the 15th and meet him * ...

[બલુભાઇ તા. ૧૫ મીએ લાઠી આવે છે. હું અહીંથી ૧૫ મીએ નીકળ શ અને મળીશ*]

* પછી અમે અડવાડીયું સુરસિંહજી સાથે ગાળ્યું હતું. શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર અને જટિલ અને રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર અને કારભારી તાત્યા સાહેબ ત્યાં હતા જ, અને રા. રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઇ ભાવનગરથી બે દિવસ આવ્યા હતા. મે માસ મણિશંકરે અને મ્હારે સુરસિંહજી સાથે મહાબળેશ્વરમાં ગાળવો અને સાથે શેકસપીયર અને પ્લેટો, સોફોક્લીસ, આદિ વાંચવા, એ માટે સુરસિંહજીએ ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો. શુદ્ધ જિજ્ઞાસાની સુરસિંહજીના જેટલી ઉત્કટતા અતિ વિરલ.

૪૬

ભાવનગર, ૧-૧૨-૧૮૯૮.

....I came here last evening and have taken charge to-day. I learnt after coming here that the salary of the place has been reduced to Rs. 150; perhaps because no one exactly knew what I was getting at Baroda, and — said I was getting 175 bahashai. If it is a mistake, it cannot be corrected just now....

[હું રાતે અહીં પહોંચ્યો અને આજે ચાર્જ લીધો છે. અહીં આવ્યા પછી જ જાણવામાં આવ્યું જે જગાનો પગાર કમી કરીને રૂ. ૧૫૦ કરેલો છે; કદાચ એમ પણ હોય કે વડોદરામાં મ્હારો પગાર કેટલો હતો તેની કોઇને નક્કી ખબર જ નહીં, અને —એ કહ્યું, કે મ્હને ત્યાં રૂ. ૧૭૫ બાબાશાહી મળતા. આમ ભુલ જ થઇ ગઇ હોય, તથાપિ હાલ તુરતમાં તો એ સુધારી શકાય નહીં....]

૪૭

ભાવનગર, ૨-૩-૧૯૦૦.

...સૌ. નર્મદા મને " પવિત્ર ભોજન " ન લેવાને આગ્રહ કરે છે, કે જેથી તે મારી સાથે રહીને મારો ધર્મ સમજવાનો યત્ન કરી શકે હું જવાબ આપું છું, કે " પવિત્ર ભોજન " લેવાની મારી ફરજ છે; તેમાં મારૂં, તેમનું, અને સર્વનું શ્રેય છે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર જે કંઇ પરિણામ થવા દેશે તે સહીશ. છેવટે શ્રેય થશે એ સંબંધી મને કશો સંદેહ નથી. હાલ આ સ્થિતિ છે. હવે પછી જે બનશે તે જણાવતો રહીશ. બેશક હું સ્વસ્થ છું.

...અહીંના અને બહારના મારા જૂના મિત્રોના વર્તન સંબંધી તો શા માટે લખું ? બેશક મને ખેદનાં ઘણાં કારણો છે. પણ એ બિચારા અજ્ઞાન છે !

દેવાલયમાં પ્રવેશ કરવાની જ્યાંસુધી ફરજ માત્ર લાગે છે, ત્યાંસુધી એ યોગ્ય રીતે થઇ શકશે નહીં. એવો વખત આવે છે કે જ્યારે તેમ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થશે...

૪૮

ભાવનગર ૨૬-૩-૧૯૦૦.

...મેં ગઇ કાલે " સ્વામીના ભોજન " માં ભાગ લીધો છે. એ સંસ્કાર કેટલો ગંભીર છે, તે તમે કલ્પી શકશો: જુઓ લુક, ૨૨: ૧૯-૨૦.... . . . .

૪૯

ભાવનગર, ૧-૮-૧૯૦૦

What shall I write to you ? Perhaps you may be thinking that I have for ever lost the right of writing to you. I hope not for ever. My angry words you can forget: I see that my excitement was abnormal: and I have since passed through many painful experiences.

Need I write *at length* to you ? I find that I at least have not the courage to remain aloof from family and brethren and that way serve Christ. I have discovered unsuspected weaknesses in my nature. I feel that I must return to my caste and for the rest of my life only try to imbibe a little of the spirit of Christ if I may....

The " shastras " provide a remedy for everything. I have written to Vyasji.× Please expedite the business....

I have requested His Highness to re-employ me....

[તમને શું લખું ? તમે કદાચ માનતા હશો જે તમને લખવાનો હક મેં તો સદા કાળને માટે ગુમાવી દીધો છે. નહીં, નહીં, હું આશા રાખું છું કે સદાને માટે તો નહીં. મ્હારા ગુસ્સાના બોલ તમે ભૂલી શકો. મ્હારી તે સમયની સ્થિતિ અતિ ઉશ્કેરાયલી હતી એમ

હવે જોઉં છું; અને તે પછી ઘણા દુઃખદ અનુભવોમાંથી પસાર થયો છું.

ત્હમને લંબાણથી લખવાની જરૂર હોય ખરી ? મ્હારી ખાતરી થઇ છે કે હું નો કુટુંબ અને સંબંધીઓનાથી વિખુટો રહી શકું જ નહીં: ક્રાઇસ્ટના એ પ્રકારના સેવક થવા કુરતું બળ મ્હારામાં તો છે નહીં. મ્હને સુદ્ધે કલ્પના નહીં એવા પ્રકારની નબળાઇઓ મ્હારી પ્રકૃતિમાં મેં પ્રત્યક્ષ કરી છે. મ્હારે પાછા જ્ઞાતિમાં આવવું જ પડવાનું; અને ક્રાઇસ્ટના ધર્મના હાર્દનું જરા તરાયે મ્હારી હવેની જીંદગીમાં હું ગ્રહણ કરી શકું તો ભાગ્યશાળી,

" શાસ્ત્રો "માં દરેક બાબતનો રસ્તો છે જ. મેં વ્યાસજી+ ને લખ્યું છે. આ બાબત બનતી ત્વરાએ ઉકલી જાય એમ મહેનત કરશો.

મહારાજા સાહેબ [ભાવસિંહજી] ને મેં વીનવ્યા છે કે મ્હને ફરી નોકરીમાં લેવા કૃપા કરે.]

+ સ્વ. જયકૃષ્ણ જીવનરામ, જે મુંબાઇમા કથાકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાસજીને નામે જ પ્રખ્યાત હતા; જેમણે મણિશંકરને પ્હેલી વખત પ્રાયશ્ચિત આપીને વિશુદ્ધ કરેલા.

૫૦

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૦૦

.... Being lectured to is now-a-days a daily experience to me. But don't you think I need some other food also ?...

The contest in which I find myself is very unequal. Please note that, realize my situation, and try to be an advocate....

[સૌ મ્હને ટોકે છે અને બોધવચન સંભળાવે છે. રોજ ને રોજ ઉઠીને આવાં વચન સાંભળવાનાં, આવા કાગળ વાંચવાના. હોય. પણ ત્હમને નથી લાગતું કે મ્હને બીજા ખોરાકની પણ જરૂર ખરી ? જે સંગ્રામમાં હું મ્હારી જાતને આવી પડેલી જોઉં છું, તે અત્યંત એકતરફી છે. કૃપા કરીને તેનું આ લક્ષણ ધ્યાનમા લ્યો, મ્હારી પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ બરાબર પ્રત્યક્ષ કરો, અને મ્હારા પક્ષવાદી થવા યત્ન કરો.]

૫૧

? ૧૯૦૦ +

......' દિનચર્યા લેખ '......હાલ મહારાજા સાહેબ [ભાવસિંહજી] ની કૃપાથી છપાય છે. ઋગ્વેદ ઉપર સાયણાચાર્યના ભાષ્યમાંથી અને ગીતા ઉપર શંકરાચાર્યના ભાષ્યમાંથી અવતરણો આપ્યાં છે......

હાલ તો ઋગ્વેદ અને પ્રાચીન માર્ગમાં નવીન દૃષ્ટિના સંચારમા જ મારી પ્રવૃત્તિ છે...

+ આવા પ્રશ્નચિહ્નનો અર્થ એ કે તે તે કાગળોની નકલ નકલો જ લેવામા આવી છે, જેમાં તે ક્યાંથી કઇ તારીખે લખાયેલા એ નકલ કરનારે જણાવેલું નથી. "પત્રભાગ "માં આવા કાગળોનું સ્થાન જે આપેલું છે તે, પૂરતી માહિતીને અભાવે આપેલું હોવાથી. વિચાર કરી કરીને આપેલું છે તથાપિ ચિંત્ય જ ગણવાનું છે.

૫૨

ભાવનગર, ૧૩-૧૧-૧૯૦૦

....Please ask Balubhai to write to me....His letters I hope may do me good.. .

[કૃપા કરીને બલુભાઇને કહો કે મ્હને લખે એના કાગળોથી, હું આશા રાખું છું કે મ્હને ફાયદો થશે.]

૫૩

ભાવનગર, ૨૯-૧૧-૧૯૦૦

.... Now the only resource lies in not consulting the caste at all just now. I should go to Kashi, perform the necessary penance there, and returning begin to stay with my wife....

Why does the Professor continue silent ? .You must be enjoying — ...

[હવે એક જ રસ્તો રહ્યો, નાતને હાલ તુરતને માટે મુકવી પડી, મ્હારે કાશી જવું, અને જરૂરી પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યા કરીને, અહીં પાછા આવતાજ પત્ની સાથે રહેવા માડવું.

પ્રોફેસર સાહેબનું મૌનવ્રત કેમ હજી ચાલ્યા કરે છે ?.. તમે --મા મઝા કરનાજ હશો...]

૫૪

?૧૯૦૦

......" સહ ભોજન " એટલે શું તેની તમને હજી ખબર નથી પણ તમે જોયુ હશે કે મને પ્રાર્થનાસમાજીઓ અને બ્રહ્માણોનો માર્ગ ખોટા લાગે છે હું આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિની દિશા પસંદ કરૂ છુ આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર* થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાલયને સમજવાનો એ જ માર્ગ છે.. ..

એ બધુ હું મારા સબધીઓને છોડવા ચાહતો નથી, આર્ય મડળમ જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા ચાહું છુ......

હું આર્યસમાજના માર્ગનું અનુસરણ કરતો નથી હું નવીનદેવાલયના માર્ગનુ અનુસરણ કરૂ છુ. દિશા બદલાઇ જવાની બીતિ છે જ નહીં......

---

* નવીન દેવાલય-New Church, સ્વીડનબોર્ગના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલો ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાટો સ્વીડનબોર્ગે જે " પ્રાચીન શબ્દ " હતો, અને હજી તાર્તરીમા જળવાઇ રહ્યો છે, એમ જણાવેલુ તે સ્વીડનબોર્ગે શુ માટે સાચુજ હોય તો એ ગેવી સ્વીકૃતિમાથી ચોતન્યની તાપણી વચ્ચે તપાતા મણિશંકરને વ ઉડયો કે એ " પ્રાચીન શબ્દ ' તે ઋગ્વેદજ હોવો જોઇએ, અને મણિશંકર આર્ય સમાજ સાથે ઉપર એમણે દર્શાવ્યો છે તે પ્રકારનો સબંધ રાખતા થયા

ઋગ્વેદ તેજ એ " પ્રાચીન શબ્દ ' એ તર્કના સત્યાસત્યના શોધન પાછળ એમણે ઘણો શ્રમ લાબા સમય સુધી લીધો આખરે " હાર્ટ ઑફ ઇન્ડીયા ' એ ત્રૈમાસિ મા એમણે સ્પષ્ટ સ્વીકાર્યુ કે એ તર્ક તો નથી બેસતો (૧૯૧૫) અને આ વિષયનો આમ અત આવ્યો તે પછી એમની શ્રદ્ધા કે પ્રતીતિની ઉષ્મા આગળના જેટલી માત્રા સુધી કદાપિ ચઢેલી જણાતી નથી અથવા કહો કે એમની ઉનગ.વસ્થાનો આરભ તે બિન્દુથી, ૧૯૧૫ ની સાલની આખરથી

૫૫

સણોસરા, ૪-૨-૧૯૦૧.

Narmadashankar Shastri writes to me from Kashi that the Pandits there refuse to give પ્રાયશ્ચિત્ત to me! He pleaded mental disturbance &c., but to no purpose. This creates a difficulty and as yet I find no way of escape....

I think in due time I shall be prepared for all that providence may assign to my lot. Even hardship acts as a tonic when there is some vitality in the frame...

[નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી કાશીથી મ્હને લખે છે કે ત્યાંના પંડિતો મ્હને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાની ના જ પાડે છે! એણે માનસિક અસ્વસ્થતા આદિ કારણ રજૂ કર્યાં પણ વ્યર્થ. આને લીધે મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, જે કેવી રીતે દૂર કરવી તે હજુ તો મ્હને કંઇ સુઝતું નથી...

કાળે કરીને હું ધારૂં છું કે "પૂર્વદૃષ્ટિ" એ [સર્વજ્ઞે] મ્હારે માથે જે જે સંસ્કાર નિર્ધાર્યા હશે તે બધાને માટે સજ્જ થઇ જઇશ. વિપત્તિ પણ વાજીકરણ જેવી અસર કરે છે, તનમાં જ્યાં કંઇ પણ સત્ત્વ હોય ત્યાં...]

૫૬

?—૧૯૦૧

...સારગ્રાહી થનારે દોષની ઉપેક્ષા જ કરવી જોઇએ. દયાનંદ, પ્રાર્થનાસમાજ, થીઓસોફી, એ સર્વ અમુક અંશે આ દેશને માટેની ભાવિ ઈશ્વરી યોજનાને ઉપકારક છે. એ ભાવિ ઈશ્વરી યોજના શી હશે તે કલ્પના બધા જુદે જુદે પ્રકારે કરે છે. પણ જેઓ જાણે છે તેમનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાનું મન બીજા પાસે કબૂલ કરાવવાને તો શું પણ પ્રકટ કરવાને સુદ્ધાં આગ્રહ રાખતા નથી. તેઓ બધાને પોતપોતાના શ્રેયના માર્ગમાં ઉત્તેજન જ આપે છે. વિશાળ પાત્રતાનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ ઘણાની વાત સમજી શકે છે, અને ઘણાની સાથે સમભાવ બાંધી શકે છે.

આમંદી ઉદ્યોગ ઘણા માનસિક વ્યાધિઓને દૂર કરી બલ આપે છે અને આળસ સર્વથા વ્યાધિ અને નિર્બલતાનું કારણ છે...

બેશક સર્વથી ઊંડા અને મહત્ત્વના અનુભવોમાં તો દરેક આદમી હમેશાં એકલો જ છે...લગભગ મિત્રરહિત થઇ જશો.

એ સ્થિતિ પણ લોકોને લાગે તેવી અસહ્ય નથી. આમંદી, સ્વતંત્ર, વિચારશીલ, સ્નેહશીલ કેટલાએક આત્માઓને એ અનુભવ પણ થયેલો છે અને થાય છે. એ સ્થિતિ જે વિચારશીલ ન હોય તેમને તો અસહ્ય થઇ પડે. પણ જેમને એ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ પ્રાયશઃ પોતાપણામાંથી* મુક્ત થયેલા, દૃષ્ટાઓ સરખા, હોય છે અથવા થાય છે. એ સ્થિતિવાળાનું સુખ જુદા પ્રકારનું હોય છે: તેમના મૌનનાં સાધનો પણ જુદાં હોય છે...

---

* પોતાપણા માટે આગળ પણ જુઓ, 'પત્રધારા' પત્રાંક ૭૨ વિશે ટિપ્પણ.

૫૭

ભાવનગર, ૯-૧૧-૧૯૦૧.

....Can you prevail upon my brother to allow my mother and wife to stay here separately, even before the assemblage at Jamnagar ?....

[આ અને પત્ની જુદાં [જુદા મકાનમાં] પણ અહીં રહેવા આવે, જામનગરમાં સૌ [જ્ઞાતિજન મ્હારી બાબતમાં વિચાર કરવાને] ભેળા થાય તે પહેલાં પણ, એટલું તમે ભાઈને સમજાવીને કરી શકશો ?]

૫૮

શિહોર, ૧૬-૧૨-૧૯૦૧.

...—ભાઇ પણ એક દિવસ આવી ગયા. પણ જ્ઞાતિની અતિશય બ્હીક લાગે છે, તેથી રહી શક્યા નથી. તેમણે મોટાભાઇ [બાળાશંકર] ને લખ્યું છે કે મોટાભાઇ જ અહીં આવી એકાદ માસ સાથે રહી સ્થિતિ સુધારે, અને પોતે મુંબાઇનું દવાખાનું સંભાળશે મોટાભાઇ હાલ એ પ્રમાણે કરી શકશે, એમ મને જણાતું નથી. અને તે ખરૂં.

...દવા પણ હજી લઇ શકતો નથી. જો કોઇ ભાઇ કે વૈદ્ય સાથે રહેશે તો તેના હાથથી દવા લઇશ: પણ હું ખુલાસો નથી કરી શકતો કે શાથી મારી મેળે હું કશું કરી શકીશ નહીં..

ચમૂભાઇને માલુમ થાય જે તમારા ઘરનાં તમામ માણસો ચિ૦ વગેરેને માટે જે કાળજી રાખે છે તેથી સંતુષ્ટ અને આભારી છું....

ઓ—, કોઇ વાર મારા જવાબમાં હાલની સ્થિતિથી વિલંબ થાય તોપણ તમે તો લખ્યા જ કરશો...

...ભાઈ શું કહે છે ? હું શું કરૂં ?

૫૯

ભાવનગર, ૧-૧-૧૯૦૨.

....For a long time I looked upon myself as the injured party; but at last that feeling has left me, and I thus address you. I know not whether here-after I shall ever have the happiness of enjoying your friendship–I looked upon few things as more precious and am therefore pained at the thought; but I know not and I can bear. I can only reap what I have sown: and I have come to know that I have deserved my hardships.

My wife wishes to be kindly remembered to you all. We are not happy, and we often remember you, —feel the loss of your presence,...

I have been reading your poems in the Sudarshana and thinking and feeling a thousand things. Alas, that it should come to this !....

[લાંબા વખત સુધી મ્હને એમ રહ્યું, જે મિત્રધર્મમાં ન્યૂનતા ત્હમારા મ્હારી તરફના વર્તનમાં હતી; પણ આખરે મ્હારી આવી લાગણીથી હું મુક્ત થયો છું, અને આ પ્રમાણે ત્હમને લખું છું. ન જાને હવે પછીના સમયમાં ત્હમારી મિત્રતાના સુખનો ઉપભોગ મ્હને કોઇ કાળે પ મળશે કે નહીં:—એ વર્ષોમાં એનાથી વધારે મૂલ્યવાન મ્હને કોઇક જ ચીજ લાગતી, અને તેથી ભાવિમાં એ પાછી મળશે કે નહીં એવો સંશય દુઃખ ઉપજાવે છે. પરંતુ મળશે કે નહીં તે ન જાને, અને એ વગર નિર્વાહ કરવો પડશે તો તે પણ સહી લઈશ. મેં જે વાવ્યું હોય તેનાંજ ફલ મ્હને મળી શકે: અને મ્હારે માથે ગુજરી રહ્યું છે તે સર્વ વાનાં મ્હારાં જ કર્મોનાં કુદરતી ફલ છે, એટલું તો હું જાણવા પામ્યો છું.

પત્ની ત્હમને સૌને માયાળુ સંભારણાં લખાવે છે. અને સુખિયાં નથી, ત્હમને વારંવાર સંભારિયે છિયે, ત્હમારી હાજરી, —ના અભાવ અમને સાલે છે.

સુદર્શનમાં ત્હમારાં કાવ્યો વાંચું છું, અને વિચારો અને લાગણીઓ મેં કડો અને હજારોમાથી પસાર થાઉં છું. અરેરે, ક્યાં તે આગલો સમય અને ક્યાં હાલનો!]

૬૦

ભાવનગર, ૧૫-૧-૧૯૦૭.

...તમારો પત્ર આવ્યો એટલે કંઇક આશા આવી છે. પ્રકૃતિથી દૃઢ નથી, અને દોષોથી વધારે અદૃઢ થયો છું. પણ હાલની સ્થિતિમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા સમજું છું.

......માન્યતા હતી તે છે. "બાપ્તિસ્મા" લીધુ હતું, તે પાછળથી ખોટું સમજાયું હતું: માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી નહીં, પણ માન્યતાની દૃષ્ટિથી સુદ્ધાંત. છતાં હજી અવતારને માનું છું: અને મનમાં એટલો અંધકાર છે કે એ વિષયમાં કર્તવ્ય શું છે, તે જોઇ શકતો નથી....પણ પોતાને ધર્મ જેવા વિષયમાં જે વાત સાચી લાગતી હોય, તે ગુપ્ત રાખવી, એમાં સત્યને અપમાન આપવા સરખું લાગે છે. જો મેં બાપ્તિસ્મા લીધું જ ન હોત, તો અત્યારે પોતાનાંઓને કશી હાનિ થવાની ધાસ્તી વગર, વિચારો પ્રકટ કરી શકત. પણ હવે તો એવી સ્થિતિ આવી છે કે જો દિલની વાત હું બહાર જણાવું તો પોતાનાંઓની સાથે રહી શકવાની જે થોડી આશા બંધાઇ છે, તે આ જિંદગીને માટે નષ્ટ થાય...

...ફરી સાહસ ન થાય તે માટે સાવધ રહેવા ઇચ્છું છું.

સવા વર્ષ પહેલાં જ્યારે સ્થિતિ સહન ન થતાં, ફરી નાતિમાં આવવા હું વળતો હતો, ત્યારે ત્હમારા જ પત્રના આક્ષેપથી હું અમદાવાદ ગયેલો. માનસિક નિર્બલતા તે વખતે એટલી બધી હતી કે હું ટકી ન શક્યો. પછી પણ મહિનાઓ સુધી એ સંબંધમાં કશું કર્તવ્ય છે એવો વિચાર મને સ્ફુરેલો જ નહીં...

કોઈ વાર એમ લાગે છે કે જ્યારે મારું મગજ બગડેલું છે એમ હું સમજું છું, નિર્ણય કરવાને કે કર્તવ્ય સ્પષ્ટ જોવાને અશક્ત છું, કોઈપણ ત્યાગ કરું તો તે સામને ટકાવી શકવાની પ્રતીતિ નથી, ત્યારે મગજ સુધરે ત્યાંસુધી રાહ જોવી અને મગજ સુધારવાના ઉપાય લેવા એ જ મારી ફરજ છે. પણ અનુભવ એમ કહે છે કે એક પ્રકારનો નિર્ણય હાલ કર્યા વગર મગજ સુધરશે જ નહીં......

૬૧

ભાવનગર, ૨૩-૧-૧૯૦૨.

Your silence after Pranlal's death, together with your disapproval of my tendencies at that time, first led me to think that I had lost your sympathy. And the manner of your addressing me at the time of my turning back together with the tone of these letters had confirmed the impression. " It was all unlike your great and gracious ways, "* I thought. Its now a comfort to know that I was mistaken....

[પ્રાણલાલના અવસાન પછી ત્હમારૂં મૌન અને મ્હારાં તે સમયના વલણોની ત્હમારી નાપસંદગી, એ બંનેથી મ્હને પ્હેલવ્હેલો વિચાર સ્ફુર્યો કે ત્હમારો સમભાવ મેં ખોયો, અને મેં પાછું પગલું ભર્યું તે વખતે ત્હમારૂં મ્હારા ઉપરનું લખાણ, એ કાગળોની ઢબ, એ કાગળોનું અમાર્દવ,-સર્વથી મ્હારી શંકાએ પ્રતીતિનું રૂપ લીધું. મ્હને લાગ્યું, જે " આ બધું ત્હમારા ઉન્નત અને માયામધુર માર્ગોથી છેક જ નિરાળું ".* અત્યારે જાણીને સારૂં લાગે છે કે હું જ ભૂલ ખાતો હતો.]

* Coventry Patmore.

Friends idealise one another, and the dis-illusionment, single or double, is a process no less painful to each than the dis-illusionment of lovers.

મિત્રો અન્યોન્યને ભાવનાનેત્રે જુવે છે, અને પછી, એકનું કે સામસામું બેયનું, નષ્ઠું દર્શન થવા પામે છે, ત્યારે એ અનુભવ, બે ય મિત્રને, પ્રેમી યુગલના એવા અનુભવ જેવો જ, દુઃખદ હોય છે. ઉગતી જુવાનીના વાતાવરણનું અપાર્થિવ તેજ બ્હેતુમોહું ઉડી જ જાય છે, અને એ અપાર્થિવ તેજ વિનાના થઇ ગયેલા આપણા રોજીંદા વાતાવરણ તળેની આપણી સામાન્ય દુનિયા અને તેમાંનું બધુ યે—માણસો અને ચીજો, કર્તવ્યો અને મંથનો, હાર અને જીત બધુ યે—ફીક જ છે. It is all unlike the great and gracious ways of the land of ideals.

૬૨

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૦૨

....Balubhai has replied and the correspondence will now be regularly kept up. I look upon it as a token of better days....

[બલુભાઇનો જવાબ આવ્યો છે અને પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચલાવ્યે રાખીશ. આને હું સુધરતા ભવિષ્યની નિશાની ગણું છું.]

૬૩

મઢડા, ૨૩-૩-૧૯૦૨.

...સંસારને અને પ્રાપ્ત સંબંધીઓને હું હમેશાં આવશ્યક માનતો આવ્યો છું. તેનો ત્યાગ કરવાનો કોઇને અધિકાર નથી. પણ એવાં કર્તવ્યો હોઇ શકે, કે જે કરતાં, પ્રાપ્ત સંબંધીઓ આપણો ત્યાગ કરે. અસ્તુ...

૬૪

?—૧૯૦૨

...પણ જે લોકોમાં રહેવાનું આપણને પ્રાપ્ત થયું છે તેમના સ્વભાવ સમજીને, આપણી પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરીને, એકાંતમાં નિર્ણયો કરીને, દીર્ઘ અને ગંભીર વિચાર કરીને, અભિમાનથી રહિત થઇને, સિદ્ધાંતો જીવનમાં સ-માંસ* બનાવીને, બહુ સંભાળથી ચાલવાની જરૂર છે. મનુષ્યનો અંતરાત્મા કોઇનો કેદી નથી. તેને પરમેશ્વરને સમર્પિત કરતાં કોઇ મનુષ્ય અટકાવી શકે તેમ નથી. જ્યાં સુધી આંતર અને બાહ્ય વચ્ચે ભેદ અને છેટું હોય, ત્યાંસુધી જ ભૂલો અને ભ્રમો નડે છે.

પ્રકાશને અનુસરવાથી જ પ્રકાશ વધે છે....

* "made flesh" એ ઇંગ્રેજી બાઇબલના જાણીતા પ્રયોગનો શબ્દશઃ અનુવાદ; અર્થ—મૂર્તિમાન.

૬૫

?—૧૯૦૨.

...પશ્ચિમના કવિઓ પૈકી પ્રથમ ડેન્ટી એલિધિયેરીના હૃદયનો પરિચય કરવો યોગ્ય છે. હોમર ને વર્જિલને કાઉપરનાં જીવન અને શબ્દનો લાભ મળેલો નહીં. ડેન્ટી અર્વાચીન યુરપનો પહેલો મહાકવિ છે. તેના ઉચ્ચ ગ્રાહને મિલ્ટન કે પાછળનો કોઇ ધાર્મિક કવિ પહોંચી શક્યો નથી. પણ તમે જાણો છો કે હું સહેલાઇથી અવતારણ કરી શકતો નથી: એટલે ધીમે ધીમે અને થોડું લખી શકીશ. રૂબરૂ ઘણું વધારે બનાવી શકાય.

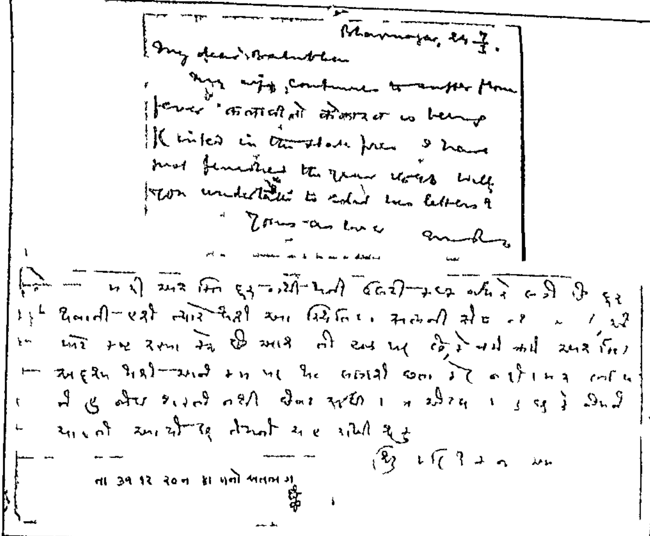
સત્ય એ ભાઇ અને ખરી કવિતા એ બહેન છે.

૬૬

ભાવનગર, ૨૧-૨-૧૯૦૨.

...I had heard more than a year ago that you were collecting Kalapi's poems with a view to editing them...for the last three months I have been collecting all the available materials for that labour of love....

I hope I have now got almost all the smaller poems, but only the third canto of Kalapi's largest effort–હમીરજી. *Have you secured the first two cantos?*

પૃ ૩૪૭ સામે. ગુ. મિ. પ્રેસ.

Can you allow me to avail myself of your labours? If so, I shall be duly thankful.

[એક વર્ષથી વધારે પ્હેલાં મેં સાંભળેલું જે કલાપીનાં કાવ્યો ત્હમે ભેગાં કરતા હતા, પ્રકટ કરવાના ઇરાદાથી...એ સ્નેહનાં ધર્મકાર્ય માટેનાં અવશિષ્ટ રહ્યાં છે તે તમામ સાધનો હું છેલ્લા ત્રણ માસથી ભેગાં કરવામાં ગુંથાયો છું.

લગભગ બધી ટુંકી કવિતાઓ મ્હને મળી ગઇ છે એમ ધારૂં છું. પણ કલાપીનો સૌથી લાંબો પ્રયાસ "હમીરજી",-તેનો મ્હને ત્રીજો જ સર્ગ મળી શકયો છે. પ્હેલા બે સર્ગ ત્હમે મેળવી લીધા છે?

ત્હમારા પ્રયાસફ્લોનો લાભ મ્હને આપી શકશો ખરા? તો હું યોગ્ય આભાર માનીશ.]

૬૭

?—૧૯૦૩.

...મારે ઉમેરવું જોઇએ કે જૂના ક્રિશ્ચિયન દેવાલયને હું અનધિકારી ગણું છું; મેં તેમના દ્વારા બાપ્તિસ્મા લીધેલું તેને નિષ્ફલ માનું છું. હવેથી બાપ્તિસ્મા આપવાનો અધિકાર માત્ર નવીન દેવાલયના આચાર્યોને છે.

આપણા દેશના લોકોને જે સત્યની બિલકુલ કદર નથી, તેમની આગળ તેના સંબંધી મૌન રાખવું એ જ ઉચિત છે એમ કેટલીક વાર મને લાગે છે. પણ શું એ ખરૂં છે?

૬૮

લાઠી, ૬-૭-૧૯૦૩.

...મને સફલ થવાની સ્થિતિમાં આવતાં હજી વાર લાગશે. યથાશક્તિ સેવા કરવાને બેશક બંધાયેલો છું. પણ મને જે સર્વોપરિ લાગે છે તેની ગુજરાતને પરવા નથી. મારૂં યૌવન પૂરૂં થયું છે. બીજું સ્થિર યૌવન જીવન હશે તો આવશે. દરમિયાન શાંતિ રાખવાની છે ઋણી થાઉં છું, પણ અનૃણી થવાનો વખત ચાલ્યો આવે છે....

૬૯

ભાવનગર, ૨૬-૯-૧૯૦૩.

....I hope to be able to send you a copy of કલાપીનો કેકારવ in a fortnight. The title being કેકારવ, I regret I could not see my way to make use of your excellent stanza....

I do not think my own pieces worth collecting....

I may however mention Pascal and St. Augustine and Valmiki as new favourites...

["કલાપીનો કેકારવ" તૈયાર થવા આવ્યો છે તેની એક નકલ ત્હમને પખવાડિયામાં મોકલવાની આશા રાખું છું. સંગ્રહનું નામ "કેકારવ" હોવાથી ત્હમારો અચ્છો શ્લોક ઉપયોગમાં લેવાનો માર્ગ મને દેખાયો નહીં તેથી દિલગીર છું....

મ્હારી કવિતાઓ સંગ્રહ કરવા જેવી મ્હને

નથી લાગતી....

[મ્હારા હાલના વાચન વિશે] જણાવીશ કે પાસ્કલ, સેંટ ઑગસ્ટાઇન, અને વાલ્મિકિનો મ્હને હમણા ઘણો નાદ લાગ્યો છે....]

૭૦

શિહોર, ૧૫-૧૧-૧૯૦૩.

...——એ મને લખ્યુ હતું કે જ્ઞાતિએ તમારી સાથે —ન કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને એ માટે લખવા સૂચવ્યું હતુ. મેં જવાબમા જણાવ્યુ હતું કે જ્ઞાતિ બહાર થવાના દુખોનો મારો અનુભવ હું તમને જણાવીશ ...

...ઓ બન્ધુ, ખાત્રીથી માનજો, અને તમને પૂરતો અનુભવ થશે, કે ભાઇઓ, મર્મ ધીઓ, અને સ્નેહીઓ તો શું, પણ પત્ની સુદ્ધા, સત્યની ખાતર બલિદાન થવાનો તમારો વિચાર કરો, તો તમને સમજી શકશે નહીં તમે જો સ્નેહના ભૂખ્યા હશો, તો તમારા આત્માને અતિશય અને તીવ્ર વેદનાઓ થશે તમારા ખાનગી જીવનમા વિષપ્રવેશ થશે....

૭૧

શિહોર, ૨૨-૧૧-૧૯૦૩

. . . .

શેલી કૃત "પ્રોમીથિયસ અન્બાઉન્ડ"માથી—

"આશા જેને અનંત ધારે છે તેવા દુખો સહવા,
મૃત્યુ અથવા રાત્રિ કરતા કુંઠિતતર ખોટા ક્ષમવા,
સર્વ શક્તિમાન ભાસતી શક્તિની સામે થવું,
ચાહવુ અને સહવું, આશાસવુ જ્યા લગી આશા
પોતાની ભસ્મમાથી ચિન્તિત વસ્તુને સૃજે ત્યાસુધી,
ફરવુ નહીં, અટકવું નહીં, અનુતાપવું નહી,
એ, [ઓ] ટાઇટન, તારી કીર્તિની માફક
ભલા, મહાન અને આનન્દપૂર્ણ, સુન્દર અને અનધીન* થવુ છે.
આ જ કેવળ જીવન, ઉલ્લાસ, સામ્રાજ્ય અને વિજય છે"

. . . . . .

* આ સમયના મણિશંકરના પત્રોમા હેગી, સ્વીડનબોર્ગ, બાઇબલ, સેંટ ઑગસ્ટાઇન, ર્ફિઅમ્સ પ્રિમેસ, અને બીજા કર્તાઓ અને ગ્રંથોમાથી ટૂંકા ટૂંકા અને ક્વચિત્ લાંબા ઉતારા, અને કેટલેક સ્થળે રત્નોના સાર ઘણા છે

ગાનવા એ- ૧૯૦૩મા લખ્યુ હતુ—'સ્વતન્ત્ર' શબ્દ સારો નથી, એના "પોતાને—પોતાપણાને વશ હોવાનો અર્થ' આવે "'અનધીન' વધારે સારો છે ' અને તે પ્લેટોના એક ફકરામા છે, "ઘણાના સ્નેહો અશુદ્ધ અને અપૂર્ણમા છે દુનિયાના સ્નેહના પોતા-સ્નેહનુ કેટલુ બધુ સામ્રાજ્ય છે " "પોતા-સ્નેહ" self-regard, self-love, એ ફિલસુફીના જાણીતા પારિભાષિક સમાસનુ શબ્દશઃ ગુજરાતી છે "પોતાપણું" એટલે અ અથવા egoism, ઇ. વર્મ

અને ફિનસુરીની પરિભાષામા આના પર્યાય અહકાર, મમત્વ, મામ, વગેરે જાણીતા છે પોતાપણુ, પોતાસ્નેહ, આદિ આ અર્થમા મણિશ ર યોજે છે સ્વાર્થ—selfishness ના સામાન્ય અર્થમા નહીં

શેલીની આ ખડબચડી પણ મહિમાભર્યા અર્થને લીધે જગપ્રસિદ્ધ થવા પામેલી પક્તિઓનો ઉપલો તરજુમો શબ્દશ છે બેશક, પરતુ ઇગ્રેજી ન જાણતો હોય એવો વાચનાર એ તરજુમામાથી શો અર્થ મેળવી શકે? શબ્દશ તરજુમો જ સાચો, એવો તરજુમો જ ઉત્તમ કેમકે એવો તરજુમો જ મૂળનો આશય બીજી ભાષામા સૌથી વધારે પ્રમાણમા ઉતારી શકે, ગાઢતુ સૌથી ઓછુ અદર ઘુસાડે, અને ચિરજીવ પ્રતિકૃતિ નીવડે—એ મણિશકરનુ સૂત્ર સ્વીકારે, તેણે પણ તેને વિવેકથી અનુસરવાનું છે, નહીં કે શબ્દશ

૭૨

ભાવનગર ૧૪ ૮–૧૯૦૪

મારી માનસિક સ્થિતિ ખરેખર વિષમ થઇ પડી છે ફરી ફરીને વિચારતા પણ મારી ધાર્મિક માન્યતા મને ખોટી લાગતી નથી પણ આપણા દેશમા એ માન્યતા બીજાઓ સ્વીકારે એવો સભવ દેખતો નથી છતા છતાયા માણસો જ્ઞાતિ બધન તોડનારા છે, પણ તેવાઓના મડળમા પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવામા ભય અને કોઇ વાર તો પાપ જેવુ લાગે છે પત્ની જ્ઞાતિને જ ચાહે છે તો તેને માટે જે કરવુ પડે તે કરવાની મને ફરજ લાગે છે. અત્યાર સુધીમા તેને ઘણુ ખમવુ પડયુ છે, તો હવે તેનુ દુખ ઓછુ થાય, એ જોવાને ઉત્સુક છુ *

* ૨૬ ૮–૧ ૦૪ ના કાગળમા ઉમેરે છે,—

વચ્ચે વચ્ચે મગજની અસ્વસ્થતામા નાત વગર ચલાવવુ જોઇએ અને ચલાવી શકાય, એમ પણ વિચારો આવતા પણ એ સર્વ વહી ગયુ છે ઘણુ જીવિત વૃથા ગયુ એમ લાગે છે

૭૩

ભાવનગર, ૨૭–૮ ૧૯૦૪

Instead of becoming stronger and more loving in the heart as my religious opinions teach, I have become weaker, and I find that my heart is much contracted Introspection makes this appear terrible to me The only direction in which I see some hope of healing this disease is a closer intercourse with old relatives and friends

[હૃદયના બલ અને રતિ, મ્હારા તરીકે મે સ્વીકારેલા ધર્મના બોધ પ્રમાણે તો [સાચા આસ્તિકનામા] વધતા આવવા જોઇયે પણ મ્હારા તો ઉલટા ક્ષીણ થયા લાગે છે અને મ્હારૂં હૃદય મ્હને સંકોચાઇ ગયુ હોય એમ લાગે છે આતર દૃષ્ટિ દેખાડે છે તે [મ્હારી જાતની હાલની સ્થિતિનું] આ ચિત્ર ભયાનક

છે. આ રોગનો ઉપાય એક જ દિશામા જોઉં આ રોગ મટાડવાની કંઈ યે આશા છુ આગના સંબંધીઓ અને મિત્રો સાથે દેખાય છે]

વધારે નિકટતર સમાગમ સધાય, એમા જ

---

* ઉપરો કાગળ જુદા નમૂનાને, કાગળ ૭૨ અને તેના ટિપ્પણમા નોંધેલો આ જ તારીખનો બીજો, અને કાગળ જુદાને આ ત્રણે જેવા બીજા કાગળો પણ આ સમયમા લખ્યા હતા અને સગા, નાતભાઈઓ, તથા આગલા સમયના મિત્રોમાથી ઘણાને વાતચિતમા મણિશંકર આવી પોતાની જરૂર અને ઇચ્છા દર્શાવતા હતા ઉપરાંત સબંધ સમાગમ આદિ વધારવાને માટે પ્રયત્નો પણ એમણે ફરી ફરીને કરેલા પરંતુ– મારો અંગત મત પૂછો તો–મણિશંકરના જીવનના આ પ્રકરણમા કંઈ- એમ થયુ કે એમણે જે ફરી,ફરીને આરંભેલા અને પડયા મૂકેલા પ્રયત્નોમા એમના આગ્રહ અને નિખાલસતા એકસરખા પળાયા જ નહીં, અને કંઈ એમ થયુ કે સામા માણસોના શ્રદ્ધા, ભાવ, આદિ–૧૮૯૭ થી ૧૯૦૪ સુધીના દસ માસના મણિશંકરના અસાધારણ અને હૃદયને વલોવી નાખે એવા આચરણોથી, કુદરતી રીતે ઘણા ઘટેલા તે ઘટ્યા જ રહ્યા એ સપ્ટેમ્બરના લગભગ મધ્યબિંદુથી માંડીને, એઓ ભાવનગર અને ભાવનગરની નોકરીને તરછોડીને થોડા માસ બ્હાર રહ્યા તે અરસાથી માંડીને, એમના "શિષ્યો" ઉપરાંત એમણે કંઈ ગાઢ "નવા મિત્રો' કર્યા "શિષ્યો" અને "નવા મિત્રો" સાથે એમણે સબંધ વધારી દીધો એમની સાથે મણિશંકરને સાચા ઉમળકાનુ અને હૃદયના કેટલા તંતુઓના કુદરતી મેળનુ સમાગમસુખ પણ મળ્યુ પછી આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમાથી કુદરતી રીતે જ ક્રમક્રમે બીજા બે પરિણામ પામ્યા–(૧) સ્નેહ અને ઉપકારવશ મણિશંકર આ "નવા" ઓના સબંધમા અતિ વિશ્વાસુ અને અંધ પક્ષપાતી બની ગયા (૨) આ "નવા"ઓને મણિશંકરના પોતાના શ્રેય અને હિત અને ભાવિને માટે સાચી લાગણી કેટલી હશે અને તેઓની એમને ખરી સલાહ આપવાની, એમના સબંધમા આત્મભોગે પણ અધરા મિત્રધર્મો યથાપ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ કેટલી હશે, એ વિશે મણિશંકરના સબંધીઓ જૂના મિત્રો અને હિતેચ્છુઓ શંકાશીલ જ રહ્યા, ગાઢ કંઈ શંકાશીલતા ઉપરાંત પોતપોતાના સ્નેહની ઉષ્મા અને સંસ્કારાદિ પ્રમાણે અદેખાઇ અને નિષ્કારણ દ્વેષમા પણ તણાયા હશે. અને ચાર પાચ વર્ષ તો એવી સ્થિતિ ચાલી કે આ "જૂના" અને "નવા' બે વર્ગ વચ્ચેનુ જેવુ તેવુ યે તારતમ્ય મણિશંકરને પોતાને કંઈ કંઈ વાર પણ સ્વતંત્રપણે સમજાવનાર એમની પાસે એક જ વ્યક્તિ હતી–એમની પત્ની અ સૌ. નર્મદા– સં ૧૯૦૫ ના ઉત્તરાર્ધમાની એક રાત, જાણે પાચપંદર દિવસ ઉપર જ વીતેલી હોય તેમ, આજે પણ યાદ આવે છે, જે લગભગ આખી અમે ત્રણેએ આસુની ફરીફરીને છલકાતી ધારાઓએ નવડાવેલી.

૭૪

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૦૫.

... I now teach Burke....

—told me that the amalga mation scheme is not practicable for the present *i. e.* for some years to come Besides he is not sure that it is even desirable...

[હું હમણા [સામળદાસ કૉલેજમા] બર્ક [Reflections on the French Revolution] શીખવું છું. —એ કહ્યુ કે [ભાવનગર અને જુનાગઢમાની કૉલેજોને

બદલે રાજકોટમાં એક] સંયુક્ત કૉલેજની યોજના હાલના સમયમાં એટલે કે કેટલાંક વર્ષ સુધી વ્યવહારૂ નથી; વળી એવા સંયો-જનથી લાભ જ થાય એમ પણ એમને વિશ્વાસ પડતો નથી.]

૭૫

મીઠી વીરડી, ૩-૬ ૧૯૦૬.

...અહીં સમુદ્રમાં પ્રાચીન કાલની બાંધેલી ઘણી મીઠા જલની વીરડીઓ છે. કહે છે કે માર્કંડેય ઋષિનો અહીં આશ્રમ હતો. સ્થાન અતિશય એકાંત, શાંત, અને સુંદર છે....

'આંતર સપ્તપદી'* સંબંધી તમારી થોડી પંક્તિઓ વાંચી મને ઘણું આશ્વાસન મળ્યું છે. રા. ન્હાનાલાલ કવિ અને મ્હારા ઘણા મિત્રો મારા ન્હાનાં ગીતોની અવગણના કરે છે, તેનો મને તાપ લાગતો હતો. તમારા લખવાથી ઘણી શાંતિ મળી છે. જે એક પંક્તિમાં તમે કરુણ જોઇ શકયા છો, તે આપણા ઘણાં વધારે શબ્દોને જ સમજનાર ભાઇઓને નિરર્થક છે.

* કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં અહીં છાપી છે; એની નકલ ઉપર ઉપલો કાગળ છે તેમને એક આગલા કાગળ સાથે, રચાઇ અને તુરત, મોકલેલી, એપ્રિલ મહિનામાં.

૭૬

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૦૬.

...કવિના કર્તવ્ય સંબંધી તમારા સ્નેહભર વિચારો વાંચી સુખ થયું. પિતા પ્રભુની નિઃસીમ દયાના પ્રભાવથી હું કંઇ તે સવિતા તરફ જોતો થયો છું; એટલે મનુષ્ય બંધુઓની નિંદા અને સઝા સહી શકું છું.

બધા જ પિતાના સંતાન છે. આપણે એટલું જ ચાહીએ કે બધા એ પ્રમાણે સમજે, અને સારા અને સાચા થઇ સુખી થાય.

૭૭

ભાવનગર, ૨૯-૯-૧૯૦૬

...—માં ગઈ તા. ૯ મી ની વિશ્રામ-વારની રાત્રિએ —ની સાથે એક ઘણી લાંબી વાતચિત થઇ..."ગુજરાતને ક્રાઇસ્ટનું નામ ગમતું નથીઃ પ્રભુના નામથી જે બોલવું હોય તે બોલો તમે જાતે ભલે ક્રાઇસ્ટને માનો; પણ અમે એ ન માનીએ તેમાં અમારો દોષ ન કહાડો; અમે ક્રાઇસ્ટથી વિરુદ્ધ છીએ, પણ પ્રભુના સેવક છીએ. પ્રભુ કરતાં ક્રાઇસ્ટ માટે વધારે આગ્રહ? અવતાર કહો તો રામ કૃષ્ણ કાં નહીં? બધા મનુષ્યો કાં નહીં? તમે ક્રાઇસ્ટનું નામ ગુપ્ત રાખીને કહેવા ચાહશો તો ઘણું ઉપયોગી કરી શકશો. આ તો તમારૂં જીવન વૃથા વીતે છે." વગેરે ઘણા અભિપ્રાયો —એ આવેશથી આપ્યા.

હું તેને શો જવાબ આપું? "—, જેણે ક્રાઇસ્ટને તેના શબ્દથી જાણ્યો નથી, તેણે પ્રભુને જાણ્યો નથી. મનુષ્ય મનથી રચેલા ઈશ્વરની પૂજાને વધારે ઇષ્ટ અને બુદ્ધિપુરઃસર માને, તે તેનો એક ક્ષુદ્ર અહંકાર છે. ક્રાઇસ્ટમાં જ પિતા-ઈશ્વર પ્રકટ થાય છે...એ નામની

સાથે દેશને તકરાર હશે તો મારે તો એ નામની સાથે સ્નેહ છે....હું તો એ નામની ખાતર મરવા તત્પર છું......"

"કોઇ પુસ્તક ? કોઇ મોટું સારૂં કાવ્ય ? મેં દેશની શી સેવા કરી ? હાલ શી કરૂં છું ?"

મારા માર્ગમાં મને પોતાને દુઃખ છે, પણ પરિણામના જયની મને કશી શંકા નથી. આટલા માટે [જ] કોઇ પણ મંડળ કે શાળાને માટે મને આગ્રહ નથી.

શબ્દના પહેલા અધ્યાયમાં જ શૈલીની સ્થાપના માટે રોકાયો છું. 'પ્રભુ બોલ્યો" એ પ્રયોગ એક કારણથી ગમેલો, છતાં કાયમ રાખવાનું પાછળથી યોગ્ય લાગ્યું નથી......

૭૮

હસા, ૧—૧૧—૧૯૦૬

...હું વિલંબે જવાબ લખી શકું છું તેનું કારણ એ છે કે પત્નીને આરામ થયા પછી હાલ બે એક માસથી હું પોતે એક વિલક્ષણ પ્રકારની બિમારીમાં સપડાયો છું. શરીરને કશી ખાસ હરકત નથી, પણ હૃદય એટલું બધું ઉદ્વેગમાં રહે છે કે હું વાંચવું અને લખવું થોડું જ કરી શકું છું; અને જે બરાબર કરી ન શકાય તે કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, [તે] કરતાં દુઃખ થાય છે. વધારે વિગતોમાં નહીં ઉતરૂં. આ સ્થિતિ ક્યાં સુધી લંબાશે એ જાણતો નથી. આરામ થશે કે તરત જે આનંદ હાલ લઇ શકતો નથી, તે લેવાને પ્રયત્નશીલ થઇશ જ.

...હાલ તો મારી એકલગુહામાં જ પડયા રહી હૃદયનું શૈત્ય અનુભવતાં અનુપયોગ અને અપ્રવૃત્તિની વેદના ભોગવવાનું મને પ્રાપ્ત થયું છે. પરમદયાળુ પ્રભુ મને આ સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરે !

૭૯

મહુવા, ૧૫—૧—૧૯૦૭

...આપણાં વર્ષ કેટલાં બાકી રહ્યાં ? તમે એ કલ્પના કરો તે યોગ્ય છે. જીવન્ત છો. મને તો હજી હમણાં જ જીવનની આશા ઉગવા માંડી છે. ક્રમે ક્રમે પણ જો જીવનમાં આવી શકીશ, તો વર્ષની ગણના કરવાની જરૂર નહીં રહે.

૮૦

ભાવનગર, ૨૯-૨-૧૯૦૭

...'સાચા સ્વર્ગ'થી અને 'સ્ત્રીઓના સ્વર્ગ'માંથી તમે કંઇ વાંચ્યું ?...બાવાજીના* લેખોમાં આપણી વર્તમાન સ્થિતિના બહુ આબેહુબ ફોટોગ્રાફ છે, તેનાં સંભાષણો ફોનોગ્રાફ જેવાં છે...

--ને સ્વદેશીનો અગ્નિ હૃદયમાં ઉતર્યો છે. 'સ્વદેશી' અને 'સર્વદેશી'નું તારતમ્ય કરવાની ધીરજ નથી. મને તે અમુક અંશે દેશદ્રોહી ગણે છે. પણ હું ચર્ચામાં ઉતરવાની ના પાડું છું.

[એ] હજી પ્રાર્થનાને બુદ્ધિપુરઃસર થતી ક્રિયા તરીકે માનતા નથી. સર્વજ્ઞને જણાવવાની, તેની પાસે માગવાની, શી જરૂર-એ પ્રશ્ન પૂછ્યા કરે છે....

* 'સાચું સ્વર્ગ' આદિ પુનરુક્તિઓથી ભરપુર, મલમલિયા શૈલીની, અને જ્ઞાનમાં તેમ બુદ્ધિની વાપરમાં બાલક જેવાં વાંચનાર સ્ત્રીપુરુષોને માટે લખાયલી ચોપડીઓના કર્તા, સારૂં, શુભાશયી, લગભગ તપસ્વીના જેવું જીવન ગાળનાર,—સ્વ. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર.

એક વાર મણિશંકરને જરા કહ્યું, કે 'ચક્રવાકમિથુન' અને 'દેવયાની' જેવી શિષ્ટ તેજસ્વી શૈલીની કૃતિઓના કર્તા આવી ચોપડીઓને વખાણે, એ તો જાણે એમની વિશાળ ઉદાર ગુણગ્રાહકતાનો અચ્છો નમૂનો છે; પરંતુ જે આ ચોપડીઓના ગુણ જ જુવે છે, તે જ પાછા એજ જાતની 'ભામિની ભૂષણ' જેવી ચોપડીઓના દોષ જ જોઇ શકે છે, એવા બનાવમાં રહને તો સમજ પડતી નથી, અને અંગત રાગદ્વેષની લીલા જેવું જ લાગે છે,—ત્યારે એ તપી ગયા હતા.

૮૧

ભાવનગર, ૧૬–૭–૧૯૦૭.

...સ્લાઇટ* સાહેબે લખેલું કે બેપ્ટિઝમ વગેરે બાહ્ય ક્રિયાઓ ન બની શકે. પણ માત્ર સ્નેહના મહાનિયમમાં–જીવનમાં–સ્વામીનો સ્વીકાર થયો હોય, તો બસ છે, એ જણાવું છું.

નવીન મંડળ સ્થાપવું જ જોઇએ એવો કંઇ નિયમ નથી. જો જૂનાં મંડળોમાં રહી સેવા બની શકતી હોય, તો તેમ કરવાને જરા પણ હરકત નથી. આ— વગેરેએ સ્પષ્ટ જાણવું જોઇએ....

* સ્વીડનબોર્ગના પંથનો એક પ્રતિષ્ઠિત ઉપદેશક અને લેખક.

૮૨

ભાવનગર, ૩૦–૧૦–૧૯૦૭.

...'સ્નેહ સ્નેહને જોય છે, સ્નેહ સ્નેહને ખેંચે છે, સ્નેહ સ્નેહથી બંધાય છે, પરમાત્માના સકલ વિશ્વમાં વ્યાપેલી એક જ વિભૂતિ તે સ્નેહ છે.' આ તમારાં વાક્યોને હું હૃદયથી "આમીન" કહું છું....

મારા જમાનામા આવા હૃદયો મળશે એવી મને આશા નહોતી. તમે સમજી શકશો કે હું એકાંતવાસી મુસાફર અણધારી અને સ્નેહી સોબત મળી જતાં કેટલો સશક્ત થતો હોઇશ. વચ્ચે હું નિર્વેદ પામ્યો હતો. મારા જૂના મિત્રોમાંના લગભગ બધાની સાથેનો મારો સંબંધ નષ્ટપ્રાય થયેલો. હવે તે પિતા મને પોતાની વિભૂતિ બતાવવા લાગ્યો છે. તે પિતા સ્નેહ છે. God is Love એ મારૂં તો ધર્મસૂત્ર છે. એ જ ઋગ્વેદનો પુરાણ અગ્નિ. **અગ્નિમીળે** એટલે હું ઇશ્વરાગ્નિને–ઇશ્વરી સ્નેહને–જ્વલંત સૃષ્ટિદાઝને પૂજું છું, હૃદયમાં એ અગ્નિની સ્થાપના થાય તે જ સાચું 'અગ્નિહોત્ર'....

૮૩

ભાવનગર, ૯–૯–૧૯૦૮.

...જીસસ ક્રાઇસ્ટ એ મનુષ્યના રૂપમા આપણો પિતા જ આ પૃથ્વી ઉપર આવી ગયો, અને તેની આજ્ઞાઓ તેના શબ્દ ઉપરથી જાણી તથા સમજીને પાળવામા જ આપણા દેશનું જીવન છે, એમ એ ભાઇ હજી માને છે? અને જો તેમ હોય તો આપણે ત્રણ પરસ્પર

બાપ્તિસ્મા આપીને સ્વામીના નવીન દેવાલયને આપણા હૃદયમાં સ્થાપિત કરીએ, એ શું આવશ્યક નથી ? ત્યારે જ આપણે સાથે રહી શકીશું, ત્યારે જ આપણે સંયુક્ત કામ પણ કરી શકીશું; જાહેર રીતે ક્રાઇસ્ટની પિતૃતા અને મનુષ્યની બંધુતા સ્વીકાર્યા વગર અને બીજા બધા સંબંધોને ગૌણ કરીને બાલજન્મના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપ્યા વગર, આપણું જીવન સુખી થશે એમ મને હાલ દેખાતું નથી.

મેં ઘણાં વર્ષ રાહ જોવામાં ગાળ્યાં; ઘણાં વર્ષ પ્રમાદનાં પણ વીત્યાં....

૮૪

ભાવનગર, ૨૦—૯—૧૯૦૮

...તમારો એ વિષયમાં અભિપ્રાય જાણવા ચાહું છું. હું ખુવાર થઇને તમને ખુવાર કરવાનું તો ચાહતો ન જ હોઉં: તો એ માર્ગ + તમને કેવો લાગે છે ? બેશક, મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે મને કોઇ વાર કશું સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. કોઇ વાર એમ પણ થાય છે કે જ્ઞાતિમાં જ રહી કામ કરવું. જો સત્ય હશે તો કાલે કરીને પ્રચાર થશે જ, અને પુરતો પ્રચાર થશે ત્યારે મંડળ પણ બંધાશે.

+ આગલા પત્રમાનો.

૮૫

મુંબાઇ, ૧૭-૧૦-૧૯૦૮.

...મારી કવિતાઓ છપાવવાની મને ઉતાવળ નથી. પણ "રહસ્યો"નો પ્રથમાધ્યાય—જો કે બહારના વાંચનાર કોઇ જ નથી તો પણ — પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રહે છે.

...કશામાં રસ લાગતો નથી. મંદતા અતિશય છે. પરમાત્મા આ સ્થિતિમાં શું કરે છે તે જોઉં છું. મારી હજી કોઇ પણ દિશામાં પ્રવૃત્તિ નથી. એકની સાથે કે અનેકની સાથે હું કોઈ પણ વિષયમાં હજી દિલથી પડી શકતો નથી....

...હાલ તો મૌન ધારીને બધે હરૂફરૂં છું. દિનમણિ ઉદિત થવાની રાહ જોઉં છું.

યૌવન પૂરૂં થયું. વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઇ ચુકી. સેનાપતિ તરફથી મળેલી સામગ્રી બેદરકારીમાં લુટાઇ ગઇ. અને હવે–ઓ પિતા !

૮૬

ભાવનગર, ૨૫-૧૧-૧૯૦૮

...નમ્રતા સારી વસ્તુ છે, પણ બધી કહેવાતી નમ્રતા નમ્રતા નથી. દીવાબત્તીને દીપરક્ષક સાફ કરે, તે પછી રખેને તેનો પ્રકાશ બહાર પડશે એની ભીતિથી જો તે તેને આચ્છાદન કરે, તો એ ખોટી નમ્રતા છે. પ્રકાશ ઝળકાવવા માટેજ તેનો નિયોગ છે, અને જો ન તે ગોપે, તો થનારી પાયમાલીનું જોખમ તેને શિર છે. એવા જ ન્યાયુ ઉદ્દેશથી સ્વામી

કોઇ પણ હૃદયમાં જીવનનો પ્રકાશ પ્રકટાવે છે. એ તેની બક્ષીસ અને તેના ઉદ્દેશને માટે છે.

બંને ભાઇઓ સાથે પ્રાર્થના કરશો.

મનુષ્યથી શું થાય એ સવાલ નથી. મનુષ્યદ્વારા શું થાય એ સવાલ છે. કરનાર તો પ્રભુ છે. મનુષ્ય અંતરાય ન કરે તો પ્રભુ શું શું કરી શકે, એ તેણે મચ્છીમારોને પસંદ કરીને બતાવી આપ્યું છે.

એ અદ્ભુત કથા શું ખરી છે? આ પ્રશ્ન તમે બંને ભાઇઓ વિચારો એમ હું ચાહું છું. જો ખરી હોય, તો વિશ્વાસ ન આવવાનાં શાં કારણો છે, તે શોધવાનું રહે છે....

૮૭

રાજુલા, ૮-૧૨-૧૯૦૮.

...ઘણા ઘણા માણસોના સહવાસમાં આવું છું અને સ્વદેશમાં વિદેશી છું એમ અનુભવું છું. સેનાપતિની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હજી કશી સાંભળતો નથી. પણ તે આજ્ઞા થાય તે પ્રમાણે વર્ત્તવાને જાણે આસપાસનાં સ્નેહબંધનોથી પણ છૂટો થતો જાઉં છું....

૮૮

ભાવનગર, ૨૩-૧-૧૯૦૯,

...કુટુંબોના* સાંનિધ્યનું કંઇ શુભ પરિણામ સ્પષ્ટ થયું છે? મને લાગે છે કે પ્રભુમાં યુક્ત થયા સિવાય સ્ત્રીઓ કે પુરુષો એક થઇ શકતાં નથી. આપણા લગ્નો પણ ધર્મગ્રન્થિના અભાવે એકતામાં ન્યૂન છે; અને તેથી સ્ત્રીઓ અંતરથી યુક્ત થવાની મને આશા નથી....

બાલકોને માટે શું કરવું? તેમને જૂના સંબંધોમાં જ જોડાવા દેવાં? આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ વિચાર કરીને અમુક નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

*—અને— એ ગામડાંમાની શાળાઓને નિમિત્તે સાથે રહેતા શિક્ષકોનાં કુટુંબોનું.

૮૯

મહુવા, ૨૧-૫-૧૯૦૯.

...પરિષદ્ ઉપર પધારશો કે? લખો. નહીં તો ખેર, પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણા તમને જોઈને અને મળીને રાજી થશે. અમુક અંશે... રાજકોટની પરિષદ્ વધારે સફલ થવા સંભવ છે....

...મારાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરૂં છું. 'પૂર્વાલાપ' નામ આપવું ધાર્યું છે....

૯૦

મહુવા, ૨૫-૧-૧૯૦૯

...'પૂર્વાલાપ'મા પ્રકટ થવાની એક અપ્રસિદ્ધ કવિતા* મોકલું છું. તમે જોયેલ નહીં હોય. ઘણાં વર્ષો પહેલાં હું ધારૂં છું કે ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં એ લખાયેલી. પછી મેં જે કવિતાઓનો નાશ કરેલો+ તેમાં એ આવી ગયેલી. બાપુ બલવંતરાય ઠાકોર પાસે નકલ હતી,

તેથી એ હાલ મળી શકી છે.

લખવાનું ચાલશે. પ્રેરક ચલાવશે ત્યારે એક મહિનામાં-એટલું કામ થશે કે જે અગાઉ દશ વર્ષમાં પણ ન થાય. બાકી મારી મેળે પ્રવૃત્ત થઇ શકતો નથી....

* 'રમા': આ કવિતા માટે તા. ૧-૮-૧૮૮૯ નો કાગળ પણ જુવો (પત્રાંક ૬)
+ જુવો આગળ પત્રાંક ૧૧૩.

૯૧

ભાવરોડ, ૨-૬-૧૯૦૯.

... 'રોમન આત્મશાસન' કરીને નાટક. હું લખતો હતો, તે હવે તૈયાર થયું છે. હું ધારું છું કે ગુજરાતને એ ઘણી નવી વસ્તુઓ દેખાડશે...

૯૨

ભાવનગર, ૩૦-૬-૧૯૦૯.

...હું રજામાં અમદાવાદ, વડોદરા, અને મુંબઇ જવાનો છું. અમુક સાહિત્યસેવા માટે જાઉં છું. બીજાં કેટલાંક ગૌણ કારણો બલ્લુભાઇને કહ્યાં હતાં....હવે મળવા જેટલો વખત નથી. કારણ કે કાલે મેઇલમાં હું જઇશ....

૯૩

સિદ્ધક્ષેત્ર, નર્મદાતીર, ૨૯-૭-૧૯૦૯.

મારો છેલ્લો પત્ર મળ્યો હશે, ભૃગુતીર્થ ઉપરથી લખ્યો હતો તે. આપણા પૂર્વજોનો આશ્રમ ખરે જ અદ્ભુત છે. ખડકમાંથી એક ગૌમુખી નીકળી છે, અને પાણીમાં અજબ જેવી શક્તિ છે. ન્હાના કુંડ ઉપર એક ઉંબરાનું ઝાડ છે. ત્રણ હાથ નીચે સંગેમરમરના ખડકોમા થઇને નર્મદાનાં નીર વેગથી વહે છે. હું એક ધોધ પાસેના પથ્થર ઉપર નહાતો હતો, ત્યા નીચે ત્રણસો ફૂટ ઉંડું પાણી છે એમ એક માણસે કહ્યું હતું. '

આજે હોડીમાં બેસી નીચે બાર માઇલ દૂર સિદ્ધક્ષેત્ર છે ત્યાં ન્હાવા આવ્યો છું. મોરનાં જોડાં ફરે છે અને બધાં પક્ષિઓ કલ્લોલ કરે છે. આ નર્મદાતીરનાં વનોની આગળ લાખાવન અને શેષાવન કશા હિસાબમાં નથી. કરજેનું વન તો અહીંથી એક ન્હાનું આંબાવાડિઉં હોય તેવું લાગે છે, સ્થળે સ્થળે પહાડમાંથી ધોધ નીકળી નર્મદાને મળે છે. ગઇ કાલે ગૌધારા અને વત્સધારા નામના બે ધોધ અને હંસતીર્થ એ ધામ જોયા હતાં. આજનું સ્થાન એથી પણ સરસ છે...

રવિવારે કાશી જઇશ...હું વહેલો જ આવીશ...

૯૪

મહુવા, ૭-૧૨-૧૯૦૯

...મ. — — ને મહારાજે તાર કરી ભાવનગર તેડાવ્યા હતા. રાજ્યની નોકરી સ્વીકારવાને ખુશી છો કે કેમ એમ પૂછી, હા પાડી, એટલે...મારૂં શું થશે એમ પૂછતાં,...એમ કહ્યું. છેવટે,—ખુશીથી રજા આપે તો પોતાની હા છે એમ— —એ કહ્યું...

૯૫

મહુવા, ૧૫-૧૨-૧૯૦૯.

...હું ગુરુવારની સ્ટીમરમાં અહીંથી ભાવનગર ગયો હતો તે ગઇ સાંજે પાછો આવ્યો.

—ને મળ્યો. મહારાજાએ કંઇ વાંક તો બતાવ્યો નથી, પણ નુકસાન નહીં થાય એટલું જણાવ્યું છે...ફેરફારી તો અટકાવવાની આશા આપી નથી.

...કારણમાં મ્હારી વારંવાર બગડતી સ્થિતિ મુખ્ય હશે. અને — ની પણ કદાચ અસર હશે. અસ્તુ. હવે કરવું શું?

—એ તમારા તથા ઠાકોરના પત્રની વાત કરી. ઠાકોર ત્યાં — મળશે ત્યાં સુધી કશું ચોક્કસ ન કરવા લખે છે એમ પણ જણાવ્યું...

...ફેરફારીનો દેખાવ પણ ખોટો જ થશે એમ લાગે છે...

...મને લાગે છે કે તમે — જાઓ અને બધી વ્યવસ્થા ચોક્કસ થાય ત્યાં સુધી હાજર રહો તો સારૂં...

ઠાકોરના કાગળથી મને બીલકુલ અસંતોષ થયો નથી. ઉલટું સારૂં લાગ્યું છે. એમને અત્યારે જુદો પત્ર લખતો નથી. આમાં જ બીડીશ...

....શરમ, ચિંતા, ભીતિ, એ બધા દુશ્મનો છે. અને ઉપરથી કશું આશ્વાસન મેળવવાની સ્થિતિ પણ નથી. છતાં છેક મદદગાર વગર નથી એ જોઇને પણ કંઇક ધીરજ રહે છે...

તમે અને ઠાકોર બંને મળીને યત્ન કરશો તો આ કફોડી સ્થિતિમાં પણ કંઇક સહી શકાય એવું બની શકશે...

૯૬

મહુવા ૧૫-૧૨-૧૯૦૯

The sight of your letter cheered me....

His Highness I have served zealously and willingly. Till now I believed that he had some regard for me. He never showed any other feeling. But now I cannot say...You can know the the truth....and let me know too.

For a long time I have been alternating between two states, one of excitement and another of quiet and depression. I have not remembered you in my states of excitement, but in every succeeding time of quiet, I have longed for you, and my memory has dwelt upon our past. Only recently at--, I had asked—to bring about a meeting between us....

....I trust you will go to—with—, and all will be done that can be.

My future being so painfully uncertain, I cannot write what more is surging within me...,

[ત્હમારો કાગળ જોઇને મ્હારી ગ્લાનિ ઓસરી. મહારાજા સાહેબની નોકરી મેં ઉત્સાહથી અને પૂરે મને કરી છે. હું માનતો હતો કે ખુદનો મ્હારા ઉપર ભાવ છે. અન્યથા દર્શન મને ક્દાપિ નથી થયું. પણ હવે તો [સાચું શું માનવું તે] સમજી શકતો નથી. ત્હમે સત્ય જાણી શકશો અને મ્હને પણ જણાવી શકશો.

મ્હારૂં મન લાંબા સમયથી એ સ્થિતિઓ વચ્ચે પલટાયા કરે છેઃ આવેશની સ્થિતિ પછી શાંતિ અને ગ્લાનિની સ્થિતિ આવે છે, [પછી પાછો આવેશ]. આવેશમય સ્થિતિઓમાં મેં ત્હમને વિસારેલા છે, પણ પછીની દરેકે દરેક ગ્લાનિની સ્થિતિમાં, હું ત્હમારે માટે તલસ્યો છું, અને આપણા ભૂતકાલની સ્મૃતિઓ પાછી સજીવન થયા કરેલી છે. થોડા દિવસ ઉપર જ —માં મેં —ને કહ્યું હતું, કે આપણો મેળાપ થાય એવું કંઇ કરે.

...મ્હને ભરોસો છે જે —ની સાથે ત્હમે પણ —જશો, અને જે બની શકતું હશે તે તમામ કરવામાં આવશે.

મ્હારા ભવિષ્ય વિશેની અનિશ્ચિતતા આટલી દુઃખદ હોવાથી, મ્હારા દિલમાં જે બધું ઉભરાઇ રહ્યું છે તે લખી શકતો નથી.]

૯૭

ભાવનગર, ૧૦-૧-૧૯૧૦.

તમારો રવિવારનો માયાળુ પત્ર ગઇ રાત્રે મળ્યો; વાંચી સુખ થયું. લાગણીના શબ્દો હાલ મારા પર વધારે અસર કરે છેઃ કારણ કે હું લૂંટાયેલા જેવો છું. મહારાજા સાહેબ હમણાં શિકારમાં વધારે રહેતા હોવાથી એકએ વાર પ્રયત્ન કર્યા છતાં હું મળી શકયો નથી... —સાહેબને કંઇ જવાબ લખ્યો છે કે નહીં તે હવે મળીશ ત્યારે પૂછી જોઇશ...

૯૮

ભાવનગર, ૧૬-૨-૧૯૧૦.

...મને એક ચાન્સ વધારે મળ્યો છે એ તો ખુલ્લું છે...કામ નિયામત કરવું એટલું મારાથી બને તેવું છે અને તે હું કરીશ. પણ અંદર નવું તેજ આવ્યા પહેલાં હું ખાતામા તેજ લાવી શકું એમ મને લાગતું નથી. અને અંદર ક્યારે આવવા માંડશે તેની હજી કશી ખબર પડતી નથી...

૯૯

ભાવનગર, ૧૭-૬-૧૯૧૦.

...મૈત્રી કરવી એ સુસાધ્ય નથી. મિ. ફ્રેઝર× હાલ કશો ખરેખરો ઉપયોગી લેખ મોકલી શકું તેમ નથી. સ્થિત્યંતર આવશ્યક છે, પણ તે આંતર સ્થિતિનું પ્રથમ આવશ્યક છે. એ થશે ત્યારે બહારનું રૂપ મેળે મેળે બદલાશે. મેં રાજ્યની સેવા એક વાર સ્વીકારી તેનો ખાસ મહત્ત્વનાં કારણો વગર ત્યાગ પણ હું અનુચિત માનું છું. અને અહીં તો મેં ખાનગી કામ પણ હાથમાં લીધું છે. સંગીત 'ઇલિયડ' ના હજી ઘણા સર્ગો છપાવવા બાકી છે. મારે મને લાગે છે કે મારે રહેવું જોઇયે.

સ્વીડનબોર્ગ કોન્ગ્રેસમાં માત્ર પૂરતું દ્રવ્ય

ન હોવાના કારણથી જ જઇ શકતો નથી.

કદાચ નવા શહેનશાહના રાજ્યારોહણના સમારંભ ઉપર અમારા મહારાજા ઇંગ્લાંડ જશે. જો એમનું જવાનું ચોક્કસ થશે તો હું મને સાથે લઇ જવાને વિનંતિ કરવાનો છું. બને તે ખરુ...

× 'ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન' એ માસિકના તંત્રી અને મુંબાઈ સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજના પ્હેલા પ્રિન્સિપલ.

૧૦૦

ભાવનગર. ૧૧-૮-૧૯૧૦.

બેશક, આ વખતની જૂનાગઢની મુસાફરીથી મને ઘણો આનંદ થયો છે. એવા સ્થાનોમાં હું અગાઉ કદાપિ ફર્યો નહોતો, અને "ઝર," "ઘોડી," વગેરે શબ્દો જેમ નવા સાંભળ્યા, તેમ તે વસ્તુઓ પણ પહેલી વાર જ અનુભવી....

૧૦૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૧.

...વિલાયતવાળાઓ જનોઇઓ આપે છે, વિવાહો કરાવે છે, કોઇને કાંઇ વાંધો આવતો નથી. મારા ભાઇઓ મને તો શું પણ બાલકોને સુદ્ધાને સાથે રાખી શકતા નથી. કદાચ હું ખુશામત કરૂં એવી તેમની ઇચ્છા હશે....

૧૦૨

ભાવનગર, ૧૭-૮-૧૯૧૧

...પ્રાર્થનાના સંબંધમા હુ જોઉ છુ કે મેં પોતે આટલા બધા વર્ષો થઇ ગયા તો પણ પિતાની સાથે પરિચય વધાર્યો નથી આન્તરો ઉઘડેલા હુ અનુભવતો નથી. પ્રાયશઃ પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય એકઠું કરેલું હોવાને લીધે "કીડા તથા કાટ નાશ કરે છે, અને ચોરો ખાતર પાડીને ચોરે છે." 'એક દેવીના આત્મવૃત્તાત'મા એ વિષય ઉપર એટલું બધુ લખાયેલું છતા મારી અંદર હુ થોડો જ વિકાસ જોઉં છું. અને તો પણ બેશક નિરાશ થતો નથી, કારણ કે એમ લખ્યું છે કે "જે મારી પાસે આવે છે, તેને હું કોઇ રીતે બહાર કહાડી મુકીશ નહીં...."

આપણો પત્રવ્યવહાર હાલ અગાઉના જેવો સફલ નથી. તેનું કારણ મુખ્ય અંશે હું મારા પોતામા સમજું છું. મારી પોતાની ગતિ સંતત અને અવિચ્છિન્ન રહી નથી. દુનિયાને પણ હજી સુધી બરાબર પીછાનતો થયો નથી. ઇ. ઇ. અસ્તુ....

૧૦૩

ભાવનગર, ૧૧-૯-૧૯૧૧

Perhaps I have forfeited a corner of your heart [?], and yet I think I may express my desire, and you are at liberty to comply with it or not as you think best,

Being without friends, and at present more solitary than ever, harassed also by the visions of many most unpleasant possibilities I turn to you and ask you to come if haply my words can touch your heart and make you forget all past unpleasantness.

[કદાચ ત્હમારા હૃદયનો એકે ખૂણો મારે માટે રહ્યો નથી, અને તથાપિ હું તો મ્હારી ઇચ્છા દર્શાવું છું, જેનો પ્રતિધ્વનિ આપવો કે કેમ એમાં ત્હમને જે યોગ્ય લાગે તે કરવા ત્હમે સ્વતંત્ર છો.

મિત્રહીન હોવાથી અને અત્યારે આગળ કદી નહીં એટલો બધો એકલ થઇ ગયો છું એમ લાગતાં, વળી અત્યંત દુઃખદ નીવડે એવા સંભવો નજર આગળ તરવરે છે તેની પીડામાં, હું ત્હમારૂં સ્મરણ કરૂં છું, બાઇ, અને જો મ્હારાં દીન વચનોથી ત્હમને દયા સ્ફુરે, અને ગઇ ગુજરી બધી કડવી ઘટનાઓ ત્હમે ભૂલી શકો, તો મ્હારાં વીનવણાં સાંભળો અને અહીં આવો.]

૧૦૪

ભાવનગર, ૨૪-૯-૧૯૧૧.

....If nothing satisfactory is done here, I think of applying to the Gaikwad either for some suitable service or for some regular translation work. I wanted you for consulting with me about these things. However, it does not matter. I think I can earn enough to maintain my family anywhere....

[જો અહીં કશી સંતોષકારક ગોઠવણ ન થાય, તો મ્હારો વિચાર ગાયકવાડને અરજી કરવાનો થાય છે, હું ખપ લાગું એવી કોઇ નોકરીને માટે, અથવા તો નિયમિત રીતે ભાષાંતર કામ મ્હને મળ્યા કરે તે માટે. આ બાબતો વિશે સલાહ મેળવવાને સારૂ ત્હમારો ખપ હતો. પરંતુ કશી ચિંતા નહીં. હું ધારૂં છું કે કુટુંબનિર્વાહ જોગું તો હું ક્યાંયથી પણ કમાઇ શકીશ.]

૧૦૫

ભાવનગર, ૭-૯-૧૯૧૨

...આંસુ થોડાં પડે તેથી મને દુઃખ થતું નથી. તેનું રાજ્ય આવો. પછી ભલે સાથે સાથે આંસુની નદીઓ પણ ચાલે! હું કેટલીક બાબતોમાં કઠોર છું....

૧૦૬

ભાવનગર, ૧૧-૭-૧૯૧૪.

...એકાદ મહીના પછી બધું રીપેર થઇ જાય* ત્યારે આમંત્રણ કરશું. એટલે સૌ જોવા આવજો....

* મણિશંકરે ભાવનગરમાં નવું ખરીદેલું ઘર.

૧૦૭

ભાવનગર, ૨૯-૭-૧૯૧૪.

..."દુઃખી સંસાર" ભજવી બતાવવા માટે એક મંડળી અહીં પ્રયાસ કરે છે. દીવાળીના અરસામાં બહાર પડશે...."જ્ઞાનસુધા"માં* આગળ ઉપર મોકલશો. દરમિયાન હાલ હું "ગુરુ ગોવિંદસિંહ"નું નાટક લખવામાં રોકાયો છું. એ શીખ ગુરુનું ચરિત્ર પરમ ઉન્નત અને કરણ છે....

* 'દુઃખી સંસાર' પછી પુસ્તક રૂપે જ બહાર પડ્યું હતું.

૧૦૮

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૧૪.

...'હિંદનું હૃદય' 'Heart of India' એ નામ તમને પસંદ પડ્યું જાણી સંતોષ થયો. નામમાં જ કંઇ હિંદનો સંબંધ દેખાય તો સારૂં, એવી ઇચ્છાથી શોધતાં એ નામ મળ્યું અને તે સ્વીકાર્યું....

ત્રિમાસિક એંગ્લો-વર્નાક્યુલર-નીકળશે....

૧૦૯

ભાવનગર, ૧૬-૧૧-૧૯૧૪.

....વચ્ચે "દુઃખી સંસાર" નાટક ભજવાયું તેની ધમાલમાં હોવાથી....

આ સાથે "સ્વર્ગીય રહસ્યો"નું પહેલું ફારમ મોકલું છું. એ ગ્રંથ છપાવો શરૂ થયો તેથી મને પરમ આનંદ થયો છે....

૧૧૦

ભાવનગર, ૧૨-૧-૧૯૧૫,

..."વિક્રમ"*નો છઠ્ઠો અંક તમને મળ્યો છે એ જાણીને તથા વિશેષો બતાવ્યા છે તે જોઇને સંતોષ થયો છે. સાતમા અંકથી પણ જે લાગે તે લખશો. નામદાર મહારાજા એ વાંચી અતિશય પ્રસન્ન થાય છે. પરિચય અને વિશ્વાસ ત્વરાથી વધતો જાય છે....

આનંદમાં અને ઉલ્લાસમાં રહેજો. સત્યનો વિજય ત્વરાથી ચાલે છે....

* 'બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ' એ નામે મહારાજા સાહેબે લશ્કરના સિપાહોમાં અને તેમની ભરતી પ્રજાના આમ વર્ગમાંથી મુખ્યત્વે થતી હતી તેમનામાં મુફત વહેંચવાને માટે આરંભેલું સાતવારિયું.

૧૧૧.

ભાવનગર, ૭-૩-૧૯૧૬.

.... My own special field of work has been different for a number of years. I have come in personal contact with Englishmen and Americans of the faith received by me, and have correspondents even in Africa and Australia. The work of propagation started through me has already achieved some success...

We were not youths but full-grown men when we separated. I see that the separation has not succeeded in breaking the original harmony....

....Will you also review કલાપીનો વિરહ ?...Kavi tells me you were going to edit* it yourself. Kavi needs and deserves encouragement and acknowledgment....

[મ્હારો ખાસ કર્તવ્યપ્રદેશ કેટલાંક વર્ષથી જુદી બાજુનો છે. જે ધર્મ મેં સ્વીકાર્યો છે તેને માનનારા ઇંગ્રેજો અને અમેરિકનોના અંગત સમાગમમાં, હું આવ્યો છું; અને આફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયામાંના પણ કોઇ કોઇ [ધર્મ ભાઇ] સાથે મ્હારો પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. પ્રચારણના જે કાર્યના આરંભ અને પ્રવર્તનનું હું નિમિત્ત છું, તેમાં થોડો વિજય તો આટલા [ટુંકા] સમયમાં પણ મળી ગયો છે....

આપણે છૂટા પડયા ત્યારે કિશોરો ન્હોતા. પક્વ સ્થિતિએ પ્હોંચેલા માણસ હતા. વિખૂટા પડયા, તથાપિ મૂલ આપણા વચ્ચે જે સંવાદ [જામ્યો હતો], તે, હું જોઉં છું જે એ વિયોજને તોડી નથી શકાયો.

..."કલાપીનો વિરહ" એનું પણ અવલોકન લખશો ને? કવિ [ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, એનો કર્તા] કહે છે, ત્હમેજ એને 'એડિટ'* કરી આપનાર હતા. કવિને ઉત્તેજન અને [એની કૃતિના ગુણની] જાહેર પ્રશંસાની જરૂર છે, અને તેને એ લાયક પણ છે....]

* કવિ ત્રિભુવનને કલાપી વિદેહ થયા પછી ભાવનગર અને લાઠીનાં રાજ્યો તરફથી ન્હાની રકમો માસિક મળતી; અને "વિભાવરી સ્વપ્ન" નું વેચાણ, રા.રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઇ જેવા ઉદાર સજ્જનની પ્રસંગોપાત્ત મદદ, એ પ્રમાણે એનો સાદો સંસાર નભ્યે જતો. "કલાપીના વિરહ" ને માટે કવિને મુખ્યત્વે જરૂર કોઇ ત્રીજું દેશી રાજ્ય એ ચોપડી છાપી આપે અને એને કંઇ ન્હાની રકમ માસિક બાંધી આપે, એ પ્રકારની હતી; આવો આશ્રય મેળવી આપે તે સાથે સાથે એડિટિંગ પણ કરે વા કરાવી આપે તેમાં કવિને વાંધો ન હતો.

૧૧૨.

ભાવનગર, ૧૯-૪-૧૯૧૬.

...હું પોતે ટીકાકારોની એટલી ઓછી દરકાર કરૂં છું કે મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તમારા સર્વની અને હિંદના તમામ કેળવાયેલા વર્ગની લેશ માત્ર દરકાર કર્યા વગર ચાલુ રહી છે. પણ મને તો પચાસ વરસ થવા આવ્યાં, અને તમને બંનેને મૂર્ખ ટીકાકારોને...

કાઠીયાવાડી શબ્દોના પ્રયોગ [બ્રિટિશ અને હિંદી] વિક્રમમાં વધારે વધારે જોવામાં આવતા હશે. એ શબ્દોને "તુચ્છકારી કાઢવાનો કાળ હવે ગયો છે," એમ તમે લખો છો,

તેમાં "હવે" અસ્થાને છે. એ શબ્દો તો ગુજ-રાતનો ખજાનો છે, અને એ વિષયમાં હું પોતે લખવા ચાહું છું. એમાં કાંઇ " હિંમત "નો બહુ સવાલ નથી. તેમ " વાજબી સ્થાન અપાવવાનો" પણ નથી. વાજબી સ્થાન એ શબ્દો ભાષામાં છે તેથી છે જ; અને સારા લેખકો અને વક્તાઓ તેને યોગ્ય રીતે વાપરશે ત્યાંસુધી રહેવાનું.

—વાંચી ? ' વીસમી સદી ' જોઇ? એ કચરો કેવો લાગ્યો?...

૧૧૩

ભાવનગર, ૯–૫–૧૯૧૬.

...તમારા...જૂના લગભગ તમામ [કાગળો] નો નાશ થઈ ચૂક્યો છે. આ એક વાત વચલા વખતમાં બની ગઇ છે, અને હવે તેનો ઉપાય નથી....

૧૧૪

ભાવનગર, ૩૧–૫–૧૯૧૬.

...ઘર બંધાય છે તે મારૂં પોતાનું.* દોઢેક વરસ પહેલાં ખરીદ કર્યું હતું, અને હાલ થોડો ભાગ ફરી બંધાવું છું....

* જુવો ૧૧–૭–૧૯૧૪નો કાગળ, પત્રાંક ૧૦૧.

૧૧૫

ભાવનગર, ૨૦–૬–૧૯૧૬.

...' સંસાર દુઃખમય છે અને હોવો જ જોઇએ ' એ સૂત્ર પણ હું સ્વીકારી શકતો નથી. " સંસાર દુઃખમય છે, " એ ખરી વાત; પણ તે તેવો હોવો ન જોઇએ....*

' પૂર્વાલાપ ' નાં ટિપ્પણો માટે હજી કશો વિચાર કર્યો નથી. લાંબા ટિપ્પણોને હું પણ અયોગ્ય ગણું છું. મારો વિચાર એવો છે કે એ ટિપ્પણો કર્તાની જ કૃતિ હોવાની આવશ્યકતા નથી. બીજાની હોઇ શકે; પણ બીજા એક કરતાં વધારેની હું પસંદ કરતો નથી. પણ એ કાવ્યોને ઉતાવળે પ્રકટ કરવાની હું કશી જરૂર જોતો નથી...

વિગ્રહ ચાલે ત્યાં સુધી લાંબી રજા ન લેવાનું મેં અમારા મહારાજા સાહેબને વચન આપેલ છે, અને પેપરનું કામ ચાલુ જ છે...

* ૯–૭–૧૬ ના કાગળમા ઉમેરે છે–'' માનવ જીવન પ્રધાનપણે દુ:ખમય જ હોઇ શકે, " એ તમારૂ સૂત્ર તમારા પ્રકારા પ્રમાણે બરાબર છે '

૧૧–૭–૧૬ ના કાગળમા ઉમેરે છે,–' ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ ભવ દુ:ખમય જ હોવો જોઇએ, એમ નથી. બેશક, હાલ તો લગભગ સર્વત્ર દુઃખની પ્રધાનતા દેખાય છે.. ઇંગ્લાંડમા તો નહીં, પણ અમેરિકામા અત્યારે પણ Bryn Athyn, Glen view, વગેરે થોડાં ગામ એવાં વસેલાંછે, કે જેનું જીવન angelic life [ફિરસ્તાઓનુ] જીવન ને ઘણું મળતું છે [ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાંત પ્રમાણેના] આશા અને આસ્થા ઉપરાંત, આ અનુભવ પણ છે.'

૧૧૬

ભાવનગર, ૧૨-૫-૧૯૧૭.

...અહીં —ના પિતાના કાર્યમાં નાત બધાં છોકરાંઓ મારે ફડચો કરવા તૈયાર હતી, પણ મૂલ પુરુષોના ધર્માધિકાર માટે —એ ફડચો માગવાથી, અને વરશી સુધી મેહતલ આપવાથી, કશું બન્યું નથી. છોકરાંઓએ તેનાં છોકરાંઓની સાથે રહીને કાર્યમાં ભોજન લીધું છે...

૧૧૭

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૭.

...અહીં બુધવારે જ્ઞાતિ એકઠી થઇ હતી. તેમણે ઠરાવ કર્યો છે, કે છોકરાઓ પ્રાયશ્ચિત્ત લે, તો સૌને સાથે બેસીને ભોજન લેવામાં કશી હરકત નથી, તેમ ભવિષ્યની પ્રજાને પણ બાધ આવશે નહીં. સૌએ એ ઠરાવ ઉપર સહી કરેલ છે.

પ્રાયશ્ચિત્તમાં પચાશેકનો ખર્ચ થશે, સો એક રૂપિયા જ્ઞાતિભોજનના થશે, અને રૂા. ૨૫૦ ગૌદાનનિમિત્તે હાટકેશ્વરમાં આપવાનું ઠર્યું છે. +...

+ તા. ૧-૬-૧૭ના કાગળમાં લખે છે—આવતે સોમવારે મારા તરફથી જ્ઞાતિભોજન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત બંને કરવાનું ઠરાવ્યું છે. નિર્વિઘ્ને પાર પડશે એવી આશા છે.

બેય પુત્રોના અને મોટી પુત્રીના લગ્ન આ પછી થયા. અ સૌ. નર્મદાએ સારી પેઠે ઉતાવળ કરાવીને આ કાર્યો કરી લીધાં, જાણે કે પોતાનું થોડું જ આયુષ્ય રહ્યું છે એમ આગળથી ચેતી ગયાં હોય એ પ્રમાણે. આ બાબત વિશેના અને પુત્રોના ઉપનયન વિશેના કાગળો જાણીને અહીં છાપ્યા નથી, એવી બાબતોની પ્રસિદ્ધિ નિરુપયોગી ગણીને.

૧૧૮

ભાવનગર, ૧૬-૪-૧૯૧૮.

...તમામ પરીક્ષણોનો હેતુ સંશોધનનો જ હોય છે. હું પોતે પણ હાલ અમુક એ પ્રકારની સ્થિતિ અનુભવું છુ. આશા અને આસ્થા છે કે પરિણામ સારૂં આવશે, જો કે અમુક વખત સુધી કંઇક કષ્ટ રહેશે,

સર્વ શક્તિમાનનો પોતાનો શબ્દ એવો છે કે "ડરશો નહીં." તો વધારે શું જોઇએ ?.

+ તા. ૧૯-૭-૧૮ ના કાગળમાં લખે છે—પુનર્જન્મ અને પરીક્ષણ સંબંધી છેલ્લા બે મહીનામાં ઘણા લેખો વાચ્યા. પુનર્જન્મની ક્રિયામાં વર્ષો લાગે છે અને એક પછી એક ઘણાં પરીક્ષણો આવે છે, એમ સૌ અનુભવીઓ લખે છે.

૧૧૯

ભાવનગર, ૧૪-૬-૧૯૧૮.

...હૃદયમાં શૈલ્ય છે અને તે દૂર થતા હજી લાંબો વખત લાગશે, એમ દેખાય છે.

છતા ઉદ્યોગ ચાલ્યા કરે છે. 'ગીતાંજલિ'નું ભાષાતર+ પૂરૂં થયું છે, અને હાલ તેની શુદ્ધ નકલ ઉતારૂં છું.

+ જુવો આગળ પત્રાંક ૧૨૮ અને ૧૩૪,

૧૨૦

ભાવનગર, ૨૪-૮-૧૯૧૮.

વજ્રપાત ઉતર્યો છે. સૌ. નર્મદા અચાનક આંચકી થઇ આવવાથી ગઇ કાલે સ્વારે સ્વર્ગવાસી થયેલ છે. પ્રભુએ આ આફત ઉતરવા દીધી છે, એટલે હું અધીન છું...ઘર ભાંગી પડ્યું છે....

૧૨૧

ભાવનગર, ૫-૯-૧૯૧૮.

તમારા બંને માયાળુ કાગળો મળ્યા છે. ધીરે રહીને પ્રતિધ્વનિ આપીશ. હાલ તો એટલુંજ જણાવવાનું છે કે ડોલરની ન્હાની * બ્હેનને પ્રભુએ ગઇ કાલે બોલાવી લીધી છે...

* છેલ્લું બાલક આ દુનિયાની હવા થોડા દિવસ જ લઇને પાછું ગયું.

૧૨૨

ભાવનગર, ૧૫-૯-૧૯૧૮.

......છેક ન્હાનાં બાલકો વચલી * સ્થિતિમાંથી પસાર ન થતાં સીધાં સ્વર્ગમાં જાય છે, એમ સ્વીડનબોર્ગ 'સ્વર્ગ અને નરક'ની પૃ. ૩૩૨ માં જણાવે છે......

વાંચવાનું હાલ કશું ચાલતું નથી. માત્ર સંતત પ્રાર્થના ચાલ્યા કરે છે. 'સ્વર્ગ અને નરક' વગેરે કોઇ કોઇ વાર વંચાય છે......

હજી સવિસ્તર લખવા જેવી સ્વસ્થતા નથી. પ્રભુ આપશે ત્યારે આવશે. હાલ પણ તે આપવાને તત્પર હશે, પણ હું જખમને લીધે ગ્રહી શકતો નહીં હોઉં......

* 'વચલી સ્થિતિ' વિશે જુવો આ પછીનો પત્ર અને ટિપ્પણ.

૧૨૩

જુનાગઢ, ૨૪-૯-૧૯૧૮.

......વેદનાની સ્થિતિમાં પ્રાર્થના થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે. જિંદગીનો મોટો ભાગ જેના સહવાસમાં ગયો, અને જેનો મને ઘણો આધાર હતો, તે એકાએક ખસી જવાથી હૃદય કેટલીક વખત સુધી શૂન્યવત્ બની જાય, તેમાં કશી નવાઇ નથી. પણ બેશક મારી શ્રદ્ધા કાયમ છે કે આ બનાવ સુદ્ધાં અમુક શ્રેયને માટેજ બન્યો છે. શાશ્વત સ્થિતિને એ ઉપકારક થવોજ જોઇએ.

અને મને શાંતિ પણ મળશે. ક્યારે મળશે એ અત્યારે સમજાતું નથી; પણ વખત જતાં મળશે એમ લાગ્યા કરે છે. દરમિયાનનો વખત કોઇક રીતે પણ વીતી જશે......

લખવા વાંચવાનું થોડું થોડું ચાલ્યા કરે છે ગઇ કાલે ચોહાન વાંચતો હતો, અને આજે પણ એ વાંચતાં સારૂં લાગ્યું છે.

છતાં ગમે તે કામ કરતો હોઉં ત્યાં દિલમાં વારંવાર ચરચરાટી થઇ આવે છે, અને ફટાકાની વાટ બળી જાય, તેટલી ઝડપથી બળતરા થઈ જાય છે......

નિંદ્રાભંગ કોઇ કોઇવાર થાય છે......

સ્મરણ આવે છે કે વચલી સ્થિતિ:

સંબંધી ઘણા વિશેષો આપણને જાહેર થયેલ નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વર્ગના સૂર્ય સંબંધી ત્યાંના તાપ અને પ્રકાશ સંબંધી પુષ્કળ માહિતી મળેલ છે. પણ વચલી સ્થિતિના પ્રકાશ સંબંધી કોઈ સ્થાને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય, એમ મને સાંભરતું નથી. એ જીવનની કલ્પના કરવાના પ્રયાસો કરું છું, અને નિષ્ફળ થાઉં છું, ત્યા શી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હશે, મોજાતી કોણ હશે, નિવાસ કેવો હશે, અહીંનાં સ્મરણોથી શું થતું હશે, વગેરે કશી બાબતનો સ્પષ્ટ પ્રબોધ થતો નથી.

છતાં ઈશ્વરકૃપાથી એક સર્વોપરી સત્ય જ્વલંત, સિદ્ધ, અને સ્થિર રહેલ છે. પ્રભુ જીસસ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો એક ઈશ્વર છે, તે નિસ્સીમ દયાલુ છે, અને તે ઝિંદગીના બાકી રહેલા ભાગમાં આ દીન સેવકને યત્કિંચિત્ સેવા બજાવવા જેટલી શક્તિ અને સ્વસ્થતા આપશે, એ વિશ્વાસ ટકી રહ્યો છે, અને સારું આશ્વાસન આપે છે.

તમે દીવાળીની રજામાં અવશ્ય આવશો. મને સમાગમની જરૂર છે, અને રહેશે......

* નર્મદાના 'આત્મા'ની ગતિ વિશે કુદરતી રીતે તર્કવિતર્કની દશામા આ એક વિલક્ષણ હકી હત પકડાઇ આવે છે કે સ્વીડનબોર્ગે રૂપ સત્યનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ પણ આવા મુદ્દાના વિષય ઉપર તો કશુ જ અજવાળુ નથી પાડતો, બીજા ન્હાના મોટા કર્તાઓના અસંખ્યાત ગ્રંથોના જેવું માત્ર થોથું છે !

૧૨૪

ભાવનગર, ૩૧-૧૦-૧૯૧૮

દિવસો અને રાત્રિઓ વીતે છે અને મારા હૃદયમાથી મંદ જડ ઉદાસી ખસતી નથી. કંઈ કંઇ સ્મરણો આવીને 'ચમક' ઉત્પન્ન કરે છે, જો કે વેદનાની તીવ્રતા થોડો જ વખત રહે છે. યોગ કેવો અને કેટલો હતો એ જાણે હમણાં જ–હવે જ–ભાન થાય છે. અને "એક 'પાત્ર" વગર જીવનમાં જાણે કશો જ સાર રહ્યો નથી, એમ અનુભવાયા કરે છે.

જૂનું જીવન દગ્ધ થયું છે, પણ નવું હજી પ્રાપ્ત થયું જણાતું નથી. પ્રભુએ આપેલી બક્ષિસોનો અત્યારસુધી જે દુરુપયોગ કર્યો છે, તેનાં ભૂતો સતાવે છે, અને નિરાશા પ્રેરે છે. છતા કંઇક આશા અને કંઇક આસ્થા ટકી રહેલ છે, અને જો આ લોકમાં લાંબુ રહેવાનું થશે, તો કદાચ...

ગાડાનો ચોધરી કોને ગણવો, તેની બરાબર ખબર પડતી નથી. હું તો એક બળદ હોઉં એમ લાગે છે...

કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય, તો સારી શાંતિ મળે. હાલ તો તે માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે ક્ષોભ છે...

તમે લખ્યા કરશો ? અને બની શકે તો વિસ્તારથી ?...

૧૨૫

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮.

...પ્રભુ જીસસ ક્રાઇસ્ટનું રાજ્ય જો આપણા હૃદયમાં બરાબર ઉતરશે, તો આગળ ઉપર ગુજરાતમાં પણ ઉતરશે. પણ આટલાં વર્ષો થઇ ગયા છતાં મારા પોતાના હૃદયની સ્થિતિ જ મને સંતોષકારક લાગતી નથી. કેટલીક મહત્ત્વની બાબતો ઉપર છેક હમણાં જ ધ્યાન અપાવા માંડ્યું છે. હવે જીવનનો ઉત્સાહ ઓછો થયો છે એમ લાગે છે. પણ સ્વામી નવજીવન આપવાના હોય, તો તે જાણે.

૧૨૬

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮.

...'જીવનના સિદ્ધાંત'નું ભાષાંતર શરૂ કર્યું છે. રોજ થોડું થોડું લખું છું.

...મારી પ્રવૃત્તિ હજી થોડી છે, પણ શરૂઆત થઇ છે એટલે ધીમેધીમે વધશે એમ ધારું છું.

વ્યથા છેક ઓછી થઇ ગઈ છે. ઉલ્લાસ ન હોય એ તો સ્વાભાવિક છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ સહન કરવાનું જ અત્યારે તો મુખ્ય કર્તવ્ય સમજું છું.

તમે લખ્યા કરતા આવ્યા છો તે પ્રમાણે લખ્યા કરશો.

૧૨૭

ભાવનગર, ૨૦-૧-૧૯૧૯.

...આપણા સ્નેહની અને આપણી આસ્થાની કસોટીનો વખત ચાલે છે. પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ટકી રહેવાથી બધાં સંકટો દૂર થતાં જશે, અને શાંતિ મળતી જશે. મારી પોતાની કસોટી ઘણી બાજુથી અને અતિશય આકરી છે, તમને પણ પ્રમાણમાં તેટલું જ સહેવાનું આવશે. છતાં યોહાનના ૧૬ મા અધ્યાયનું છેલ્લું વચન યાદ રાખવું ઘટે છે...

હાલ જે થાય છે તે પણ એક પ્રકારનો અભ્યાસ જ છે. શબ્દનો વધારે અભ્યાસ પણ યોગ્ય કાલે થવા લાગશે. ધાર્યા પ્રમાણે નથી થઇ શકતો, એ અનુભવનો પણ ઉપયોગ છે.

૧૨૮

ભાવનગર. ૧૫-૩-૧૯૧૯.

...'જીવનનો સિદ્ધાંત' હજી ગુજરાતીમાં પૂરો ઉતાર્યો નથી. છપાવવા માટે તો લંડનની સોસાયટી તૈયાર છે...

'ગીતાંજલિ' છપાવા માંડી છે. થોડા દિવસમાં પૂરી થશે...

૧૨૯

૧-૧૯૧૯

..પ્રાર્થના કદાપિ નિષ્ફલ નથી જતી માત્ર તરત આપણને આગમ ન લાગે, કે શાંતિ ન મળે, તેથી એવો અવિશ્વાસ થાય છે એવે પ્રસંગે ધૈર્ય રાખવાનું ખાસ કર્તવ્ય છે.

વસ્તુતાએ મનુષ્ય માત્ર પામર છે પોતાની પામરતાનુ ભાન થાય એવો અનુભવ તો જે માયા નમ્ર થઇ શકે તેવા વિરલ જીવોને જ પ્રભુ આપે છે

કવિતા* આ સાથે મોકલુ છુ.

માનસિક પવિત્રતા પરના હુમલા પણ તમે લખો છો તે પ્રમાણે આવશ્યક છે. તરત શરણ લઈ લેવાથી તે નિષ્ફલ જશે. આપણે બાહ્ય પવિત્રતા સાચવીએ, તો અંતરથી પ્રભુ જ શુદ્ધિ કરે છે...

પિતા પ્રભુ પરમ દયાલુ છે, અને તે રક્ષા કર્યા વગર કદાપિ રહેશે નહિ. આપણે સર્વ તેના ખોળામા પડયા છીએ ત્યા પણ દુશ્મન આવીને ડગવે, તો ભયનું કશુ કારણ નથી. જોસફને ખાડામાથી બહાર કાઢવાને પ્રભુની યોજના થોડા જ વખતમા પ્રગટ થશે.

* ' પ્રતાપ પ્રાર્થના '

૧૩૦

ભાવનગર, ૪-૪-૧૯૧૯

... I am reprinting my સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન I am adding some of my ચર્ચાપત્ર s in the જ્ઞાનસુધા as appendices. I wish to dedicate the whole volume to you. It is a product of the spring-time of our life, of which I need not be ashamed My dedication will be a rather long letter reviewing that and the subsequent portion of our life * I shall of course send you my draft for approval. And I wish to print your reply also, which also, is sure to be rather long. Do you agree ?...

[મ્હા. ' સિદ્ધાંતસારનુ અવલોકન ' ફરી છાપુ છુ જ્ઞાનસુધામાના મ્હારા [તે વખતના] ચર્ચાપત્રોમાથી પણ કેટલાક પરિશિષ્ટ તરીકે ઉમેરૂ છુ. આખી ચોપડી ત્હમને અર્પણ કરવા ઇચ્છુ છુ. એ આપણા જીવનના વસંતમાસનું ફલ છે, જેને વિશે મ્હારે લજાવાવા જેવુ નથી. મ્હારૂં અર્પણપત્ર જરા લાંબુ થશે, તેમા આપણા જીવનના એ અને પછીના સમયનું અવલોકન આવશે. હું ત્હમારી અનુમતિને માટે મ્હારો મુસદ્દો મોકલીશ જ, અને ત્હમારો જવાબ પણ છાપવા ઇચ્છુ છુ જે પણ, ખચિત, જરા લાંબો થશે ત્હમે હા પાડો છો ને ?]

* આ લાંબા અવલોકનને બદલે થોડી લીટીના અર્પણપત્રથી જ ચલાવી દેવુ પડ્યું તેનું તા ૨૮—૧૦—૨૦ના માનના રોગ વર્ણવેલ છે ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યા પછી થોડા વખતમા જ નાદુરસ્તીનો હુમલો થયો, ને લાંબો વખત ચાલ્યો. માનસિક મંથનનુ સાગમ પણ ...

૧૩૧

ભાવનગર, ૧૮—૫—૧૯૧૯.

...તમારી પાત્રતા કેવી છે તે હું સારી રીતે સમજું છું. તમે ગમે તે કરેલ હોય, તે આપણા સંબંધને બાધક નથી. એ યાદ રાખશો કે સર્વોપરિ માર્ગમાં મારે જો કોઈનો સહકાર રહ્યો હોય, તો તે મુખ્યત્વે કરીને તમારો જ રહ્યો છે. મારું એટલું સુખ તો રહેવા દેશો.—

હું તમને દૂર કરી શકું તેમ નથી. હા,—ની માફક જો તમને એમ લાગતું હોય, કે મારી સાથેના સંબંધથી હાનિ છે, તો તમે પોતે પોતાને દૂર કરી શકશો; પણ હું નથી ધારતો કે તમે એમ માનતા હો....

૧૩૨

ભાવનગર, ૨૬—૫—૧૯૧૯.

...'બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ'ના કેટલાક લેખો પુસ્તકના આકારમાં પ્રકટ કરવા સંબંધી તમારો કાગળ મળ્યો છે; પણ નામદાર મહારાજા સાહેબ હાલ મહુવે છે, એટલે બતાવાયો નથી. આવશે ત્યારે વાત કરીશ....

૧૩૩

ભાવનગર, ૧૯—૯—૧૯૧૯.

...તમને પણ—ની અક્કલ પર ચાલવાને બદલે પોતાની અક્કલ પર ચાલવાની મારી નમ્ર ભલામણ છે. અને એ યાદ રાખવું કે હું કંઇ-કે-નહીં', પણ તમારો સમાન છું; માત્ર તમે ગૌહરજાનની માફક મારા કરતાં વધારે કમાઓ છો.*

* પછી સાત મહિને તા. ૧૫—૪—૧૯૨૦ ના કાગળમાં લખે છે,—પશ્ચાત્તાપ, અશક્તિ, ઉદાસીનતા, વગેરે બધા અનુભવોમાંથી ફરી પસાર થાઉં છું.. જે બની ગયું તે માટે હવે ઉપાય નથી. પ્રાપ્ત સ્થિતિને શી રીતે સુધારી લેવી એ પ્રશ્ન રહે છે....

૧૯૨૦ ના મે માસમાં બીજા બે મિત્રોને પણ આ જ મતલબનું લખે છે'—(૧) હું ત્યાં આવી શકતો નથી, ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે રૂબરૂ માફી માગવાને; એટલે લખીને જ દિલગીરી દર્શાવું છું, ત્હમારા પ્રતિ જે અતિ અઘટિત વર્તન કરેલું તેને માટે. પરંતુ ત્હમે જાણો છો જ કે તે સમય દરમિયાન મ્હારી પ્રકૃતિ કામ ન હતી...; (૨) મ્હારાથી જે અનુચિત લખાયું હતું તે માટે તો ખેદ દર્શાવ્યા સિવાય હવે મ્હારાથી કશું બને તેમ નથી. ત્હમે સ્થિતિ જાણો છો....

૧૩૪

ભાવનગ, ૧૧—૧૦—૧૯૧૯.

....'ગીતાંજલિ' છપાઇ તો ક્યારની રહી છે. બંધાવા વિલાયત ગઈ છે. આજકાલ આવી પહોંચવાનું મેકમિલન [કંપનીના મેનેજર] લખે છે...

'કાન્તકાવ્યકલાપ' તૈયાર થાય છે: 'પૂર્વાલાપ' અને ઉત્તરાલાપ'= એ પ્રમાણે બે ભાગ થશે.

'રોમન સ્વરાજ્ય' નાટક છાપવા લાયક થયું છે.

'જીવનનો સિદ્ધાન્ત' લખાય છે...

+ પોતાની કવિતાઓ એકઠી કરીને પ્રકટ કરવાના વિચાર એકથી વધારે વાર કરેલા અને કોઇને કોઇ કારણે અસિદ્ધ રહેલા. એવા કેટલાક પ્રસંગ આ પત્રધારામાં ઓછાવત્તા નિર્દિષ્ટ થયેલા જોવામાં આવ્યા હશે. ભણકાર પ્રકટ કરવાને માટે તૈયાર કરવા માંડયો ત્યારથી તો નિયમિત રીતે દર વર્ષે એક કે બે વાર મણિશંકર ને એમની કવિતાઓ બ્હાર પાડવાને માટે ટોકવાનો પણ આરંભ કર્યો હતો.

એમને ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં " પ્રાર્થનાઓ " જ સંગ્રહીને " શિષ્યો ના ઉપયોગને માટે " છાપવાનો વિચાર થયો હતો. " અજ્ઞાન સખા પ્રતિ " (પૂર્વાલાપ પૃ. ૬૬) અને " અનામી નામ " (પૂ. પૃ ૬૮) થી માંડીને

(૧) ભક્તિરસ પ્રધાન,

(૨) " બ્હાલાંઓને ઉપદેશ " (પૂ. પૃ. ૮૬) જેવી બોધપ્રધાન, કે

(૩) " કલાપીને સંબોધન " (પૂ.પૃ. ૧૧૧) જેવી સ્વીડનબોર્ગી સત્યની કોઇ પણ પ્રકારે ઝાંખી કરાવતી, જે જે કૃતિઓ પદ્યરચનામાં કે સંગીતમાં લખાયેલી, તે બધી આમાં સંગ્રહવા ધારેલું.

૧૮૯૭ પ્હેલાં લખાયેલી બધી કવિતા અને તે પછીની કૃતિઓમાંથી જે જે આ ત્રણમાંથી એકે વર્ગમાં ન આવે, તે બધી યે " પૂર્વાલાપ " પૂર્વ એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પ્હેલાંનો આલાપ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછીનો અને એ જ્ઞાનના ફલ જેવો તે " ઉત્તરાલાપ: " અને આ નામોમાં એ પણ ગર્ભિત ખરૂં કે બેય આલાપ માત્ર છેઃ ગાન શી વસ્તુ છે તે કર્તા જાણે છે; અને આ તો તે માટેની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ મર્ત્યલોકની સ્થિતિમાં થઇ શકે એવી; ખરૂં ગાન તો સ્વામીનો બંદો કરશે સ્વામીનો હુકમ હશે તો સ્વામીના સાનિધ્યમાં, સ્વામી જ્યારે તેને અહીંથી લઇને પોતાના સ્વર્ગમાં સ્થાપશે ત્યારે !

" ઉત્તરાલાપ"માં, ઉપલી યોજના પ્રમાણે અનુવાદો પણ આવત. પણ આખરે પાછો વિચાર ફેરવ્યો. " પૂર્વાલાપ " અને " ઉત્તરાલાપ"માં મુકવા જેવી બધીયે કૃતિઓ એક ચોપડીમાં મુકતાં તે પ્રધાનપણે સ્વીડનબોર્ગી થઇ જાય, ખ્રિસ્તિ થઇ જાય, લોકપ્રિય નજ થાય; અને પોતાની કવિતાએ પણ લોકોની ખ્રિસ્તી ધર્મ અને સ્વીડનબોર્ગ તરફની અપ્રીતિનો ભોગ થઇ પડે. એટલે ઉત્તરાલાપમાંની થોડી અને લોકોને અપ્રિય લાગવાનો સૌથી ઓછો ભય એવી કૃતિઓ જ લઇને, તેમને બીજી કૃતિઓ સાથે સાથે ગોઠવવામા પણ સાવધાની રાખીને છેવટે સંગ્રહ કર્યો; જે મણિશંકરના મૃત્યુને દિવસેજ અમદાવાદમાં "પૂર્વાલાપ"ને નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

એમાં મણિશંકરનાં નાટકોમાંની કવિતાઓમાથી પણ બહુ થોડી આપી છે. નાટકો થોડા વખતમાંજ બ્હાર પડવાના છે, એટલે એ કવિતાઓ અહીં કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં પણ આપી નથી.

૨૩૫

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૨૦.

...મરહુમ મહારાજાએ આદરેલાં કામ લેવાનો પણ વિચાર છે. જે બને તે ખરૂં.... પૂરાં કરવાનાં છે, અને એકાદ વર્ષ ફર્લો રજા

૧૩૬

ભાવનગર, ૨૩-૪-૧૯૨૦.

I am compelled to give up the idea of visiting Bombay. There has come such a stamp of painful sadness upon my face that I shrink from meeting people. I can't talk as I ought to. I think it is better not to come. You have seen me in a similar condition in the past. You will therefore understand my unwillingness. I feel that I must continue in my seclusion till I feel tolerably well. I have not come to this conclusion without a struggle. In short I cannot come.

This means that I shall not see Mr.—I have already informed him of my mental depression. I had to, as he asked me to deliver a public lecture....

[મુંબાઇ આવવાનું જતું કરવાની ફરજ પડે છે. મ્હારા ચ્હેરા ઉપર ઉદ્વેગ અને ગ્લાનિની એવી મુદ્રા છપાઇ છે કે લોકોને મળતાં પણ સંકોચ પામું છું. વાતચિત થવી જોઇયે તેવી કરી શકતો નથી. ન આવવું જ સારૂં. મ્હારી આવી દશામાં ત્હમે પ્હેલાં જોયો છે જ, એટલે [હાલ ત્યાં આવવા વિશેનો] મ્હારો અણગમો ત્હમે સમજી શકશો. મ્હને લાગે છે જે હું કંઇકે સાજોસમો થાઉં ત્યાંસુધી આમ એકલ પડવા રહેવું જ અનિવાર્ય. આ નિર્ણય સ્વીકારી લેતાં પ્હેલાં તેની સામે હું બન્યું તેટલું બધુંયે ન મથ્યો હોઉં એમ ન ધારશો. પરંતુ ટુંકામાં આવવાને અશક્ત જ છું.

અર્થાત્ [આ ફેરે] હું મિ.—ને મળી નહીં શકું. મ્હારી માનસિક વિષાદની સ્થિતિ વિશે હું એમને લખી ચુક્યો છું. મ્હને એમ કરવું જ પડ્યું, કેમકે એમણે મ્હને એક જાહેર વ્યાખ્યાન કરવા લખેલું....]

૧૩૭

ભાવનગર, ૧૪-૫-૧૯૨૦.

...કાવ્યોનો સંગ્રહ હાલમાં હાથમાં લઇ શકું તેમ નથી. મગજની અશક્તિ હજી ઘણી છે....

૧૩૮

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૨૦.

.... Tell me what you wish me to do ...I am ready to come and labour there. I shall even accept a very small salary if and when necessary. My life henceforth has no other object except the service of my children. Only, unhappy as I am, at present I can render no service whatever.

[ત્હમે હું શું કરૂં એમ પૂછો છો તે

મ્હને જણાવો......હું ત્યાં આવીને વૈતરું કરવા તૈયાર છું, ન છૂટકે છેક ઓછો પગાર પણ હું સ્વીકારીશ. હવે પછીની મ્હારી જીંદગી મ્હારાં બાલકોની સેવાને માટે જ છે. પરંતુ, અરેરે હું, દુઃખી હું, કશીયે સેવા કરી શકું એમ નથી.]

૧૩૯

ભાવનગર, ૧૨-૯-૧૯૨૦.

....I thank you for having taken the trouble of going to— for my sake. The reply received is so far favourable that my complulsory retirement is not contemplated. And I know I ought not to complain of getting more leisure, since I am expected to be able to make good use of it in my own way. Well, as there is no other alternative, I am bound to submit×....

[મ્હારે માટે ત્હમે—જઈ આવવાની તસ્દી લીધી તે ત્હમારો પાડ માનું છું. મળેલો જવાબ સંતોષકારક એટલે અંશે છે કે મ્હને પેન્શન ઉપર રિટાયર કરવાનો ઇરાદો છે નહીં, અને મ્હને વધુ ફુરસદ રહે [એવી આ ગોઠવણ થાય છે], તે વિશે ફરિયાદ કરવાનો મ્હને કશો હક્ક નથી. ઉલટી એ તો મ્હને ચાહું તે રીતે સદુપયોગમાં લેવાને માટે વધારે વખત મળે એવી ગોઠવણ છે, જેનો લાભ હું લઈ શકીશ જ એમ પણ ધારવામા આવે. અસ્તુ. બીજું કંઈજ થઈ શકે એમ ન હોવાથી હું શું કરું—તાબે છું×!]

× તબિયત વિશે ઑક્ટોબર માસના એક કાગળમાં લખે છે કે—બેય અહીં અઠવાડિયું રહી ગયા, એમને ભય હતો એટલી ખરાબ એમને મ્હારી તબિયત ન લાગી અને હવે મ્હને તીવ્ર દર્દ છે પણ નહીં. પરંતુ મ્હારા હૃદયમાં ઊંડી ઊંડી જે શૂન્યતા અનુભવું છું, જે વિશે કોઈની આગળ વિલાપ કરવાનો અર્થ નથી તે તો ઈશ્વરજ મટાડવાને સમર્થ છે, અને તેને એનો અંત આણવાનું યોગ્ય લાગશે, ત્યાં સુધી તે હું સહી લઈશ.

૧૪૦

ભાવનગર, ૧૯-૬-૧૯૨૧.

......વૃદ્ધાવસ્થા આવી ચુકી છે, દ્વિજત્વ હજી પ્રાપ્ત નથી. પ્રાપ્ત કરવામાં જે શિથિલતા છે તે દુઃખનું કારણ છે. ભવિષ્યમાં શું થશે તેની કશી ખબર પડતી નથી......

૧૪૧

ભાવનગર, ૨-૯-૧૯૨૧.

......મારો ગયેલો ઉત્સાહ અમુક અંશે પાછો આવશે એમ કેટલાક વખતથી લાગવા માંડ્યું છે. એટલે થોડા મહિના પછી કાવ્યસંપદને હાથમાં લઈ શકીશ. તમારી મદદ લેવી જ પડશે.

૧૪૨

ભાવનગર, ૪-૩-૧૯૨૨.

......સૌ. હૃદયલક્ષ્મી સંબંધી કેટલીક ખબર રા. પાસેથી જાણી હશે. સરલ સ્નિગ્ધ અને નિર્દોષ જીવનથી દીકરી અમારા સર્વના માર્ગ ઉપર પ્રકાશ પાડી ગઈ છે. સૌને... ખાતરી થઇ છે કે આ ક્લેશમય સંસારમાંથી તેને બોલાવી લીધી એ પ્રભુએ દયા જ કરી છે. અંગત હાનિ તરફ તો જોવાનું જ હોય નહીં. તેના ગુણો ઘણા વખત સુધી સાંભરશે અને આંસુ પડાવશે; પણ તેના પોતાના આત્માને માટે તો જે બન્યું છે, તે શ્રેયસ્કર જ છે, એવી મારી આસ્થા હું આસપાસનાં હૃદયોમાં પણ જોઉં છું......

૧૪૩

ભાવનગર, ૧૧-૪-૧૯૧૨.

......મારી નિવૃત્તિનો વખત પાસે આવતો જાય છે. પહેલો ઉપયોગ કોઇ સુંદર સ્થળે જઇ એકાંત નિવાસનો કરવા ધારૂં છું. સ્થાન અનુકૂલ હોય તો તમે સાથે આવશો ?......

૧૪૪

શ્રીનગર, ૧૫-૫-૧૯૨૩.

...આ કાશ્મીરની ભૂમિ દિવ્ય છે... અહીં બેત્રણ મહિના રહેવાનો વિચાર છે. શ્રાવણ વીત્યા બાદ કાશ્મીર છોડીશ.* ...ઉત્તમરામચરિત (સંસ્કૃત)ની એક નકલ મેળવી બુકપોસ્ટથી મોકલશો.

* નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે જ કાશ્મીર વ્હેલું છોડયું. શરીર કેટલું બધું સત્ત્વહીન થઇ ગયું હતુ તેનો પૂરો ખયાલ પણ નહીં હોય, અને—ઘણાં ઘણા પ્રાણીઓ જાણ્યે અજાણ્યે છેલ્લી દોટ કરે છે ઘરની દિશામા, તેમ શ્રીનગરથી મણિશંકર ધસી આવ્યા રાવલપિંડી, અને ત્યાં કોઇની સલાહ માની નહીં, દાક્તર કે હરિપ્રસાદ તો દુરૈજ હતા, જરા રોકાયા પણ નહીં, ધગતા તાવવાળા જ મેલ ટ્રેનમાં બેસી ગયા. સાડી સાતે જ્યારે લાહોર સ્ટેશનમા આવીને ઉભી રહી ત્યારે રેલ્વેના અધિકારીઓ, પોલીસ, વગેરે બીજા કલાસના ડબ્બાના એક ખાનામા મણિશંકરને બદલે કોઇ અજ્ઞાત મુસાફરનું નિર્જીવ ખોળિયું જ જોવા પામ્યા.

" Life is but a tale of morning grass
Withered at eve. "

Wordsworth.

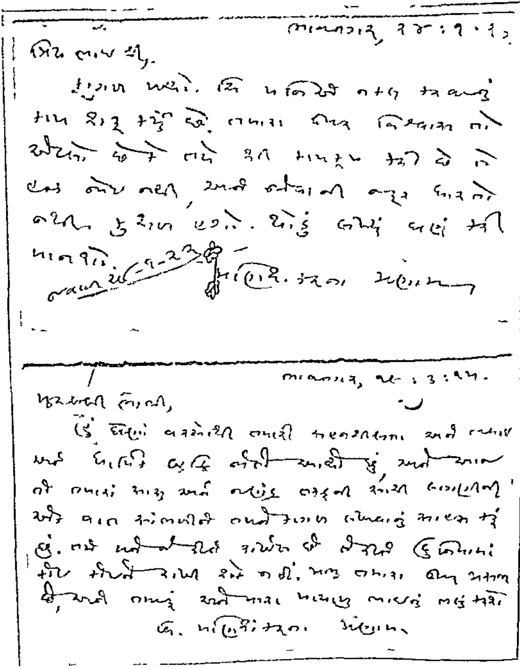
Yet leaving here a name *I* trust.
That will not perish in the dust "

Southey.

ડુબૂં ન શોકમાં: ગયૂં ગયું જ તે.
જતાં ય સર્વ જે રહ્યું, રહ્યું છ તે:
તે ય છે ન અલ્પ શાંતિ ધૈર્ય કાજ,—

રાગ તે અતાગ, તે અભેદ-અસ્મિતા જ,
તે સ્નેહોર્મિ, તે સહોન્નતિ-સ્મૃતિ,
તે વિપત્તિસાથ, અશ્રુ ગુસમાં ય સંગતિ,
દોષ તર્ફે તે ઉદારતા 'મધુર,
પળંત દૂર દૂર તો ય ઉંડી દૂરતા-ખબર,
ત્રુટંત સખ્યમાં ય તંતુ તે અમર,
કાલસ્રોતથી ય જામતી અદૃશ્ય દૃષ્ટિ તે,
શાંતિ તે, વિરાગ તે, વધે છ વર્ષ વર્ષ જે.

ડૂબું હું શીદ શોકમાં? ગયો જ તું અશોકમાં:
નિહાળશું કામ્ય સત્ય કાન્ત: વા ગળ્યો અતર્ક્યમાં:
વા ભવે નવે ફુલ્યો ફરી અશોક બાલ્યમાં.

ગ. મિ. પ્રેસ.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના જીવનના મુખ્ય બનાવોની સાલવારી

(કાન્તમાલા માટે તૈયાર કરનાર રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.)

૧૮૬૭

નવેંબર ૧૦; ચાવંડ ગામમાં જન્મ.

૧૮૮૩

પ્રથમ લગ્ન.

"ખરી મોહોબત અથવા ગુલખાસનું ફુલ" (પૃષ્ટ ૭૨) એ ચારણી કિસ્સો પ્રકટ કર્યો. લખેલો લગભગ આખો મણિશંકરે, ચારણોના સાંભળેલા કિસ્સાઓ ઉપરથી; કોઈ કોઇ ભાગ એમના તે વખતના સહાધ્યાયીઓમાંથી એકએકે ઉમેરેલા અને ફેરવેલા. દાખલા તરીકે, મુખપૃષ્ટ ઉપરનો દોહરો મણિશંકરનો નથી. મુખપૃષ્ટ ઉપરની સાલ ૧૮૮૨ છે, જે ખરી નથી, અને કર્તા તરીકે મણિશંકરની સાથે દલપતરામ વલ્લભદાસ પાઠકનું પણ નામ છે, પરંતુ પાઠકે માત્ર અર્પણપત્ર લખેલું અને ચોપડી છાપવા તથા ખપાવવાની ખટપટ કરેલી. આની બીજી આવૃત્તિ થઇ જ નથી, અને પ્હેલી આવૃત્તિની નકલો પણ ઘણીખરી નાશ પામી છે. ચોપડીમાં ફરી છાપવા જેવું કઇં જ નથી.

૧૮૮૪

રાજકોટની કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલમાથી મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ.

૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮

ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં રહીને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ.

૧૮૮૮

બી. એ. માં પાસ, સેકન્ડ ક્લાસ, ઐચ્છિક વિષય-ફિલસુફી.

૧૮૮૯

કામચલાઉ શિક્ષક, સરકારી હાઇ સ્કૂલ, સુરત, "વસંતવિજય" એ કવિતા સુરતમાં રચી.

૧૮૯૦

પુત્ર પ્રાણલાલનો જન્મ.

મુબાઇ લૉ-ક્લાસમાં અભ્યાસ.

"ચક્રવાક મિથુન" એ કવિતા રચી; "દેવયાની" આરંભી.

સપ્ટેંબર ૧૫: વડોદરા કલાભવનમાં નવી વાઇસ પ્રિન્સિપલની જગા ઉપર નીમણુક, પગાર રૂ. ૧૦૦ કળદાર; થોડા માસ પછી રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૧

પ્રથમ પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૮૯૨

દ્વિતીય લગ્ન.

૧૮૯૩

"પ્રજાઓના ઇતિહાસ" એ માલામાંની "ઇજિપ્ત" એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૫

મે ૧: પગાર વધીને રૂ. ૨૦૦ કળદાર "સયાજી જ્ઞાનમંજૂષા" એ માલામાં "શિક્ષણનો ઇતિહાસ" પ્રકટ કર્યો.

કુમાર શ્રી જયસિંહરાવના શિક્ષક થોડા માસ: કલાભવનની નોકરી ઉપરાંત દર અઠવાડિયે અમુક કલાક આ કામ કર્યું.

૧૮૯૭

" એક દેવીનો આત્મવૃત્તાંત " એ અનુવાદ (ગ-અ-થ કૃત વિલ્હેલ્મ મીસ્ટરના એક વિભાગનો) પૂરો કર્યો.

સ્વીડનબોર્ગ એક જ સાચા ધર્મનો ઉપદેશક છે એવી પ્રતીતિ થઇ.

" પ્રજાઓના મહાપુરુષો " એ માલામાંના " પ્રેસિડંટ લિંકન " એ જીવન ચરિતનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૮

નવેંબરઃ ભાવનગર કેળવણી ખાતામાં ડિરેક્ટર મિ. જમશેદજી ઉનવાળાના આસિસ્ટંટ થયા, પગાર રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૯

" લગ્નસ્નેહ અને તેનો વિશ્વક્રમમાં હેતુ " એ સ્વીડનબોર્ગી નિબંધ પ્રકટ કર્યો. પુત્ર પ્રાણલાલનું મૃત્યુ.

૧૯૦૦

" સ્વર્ગ અને નરક " એ સ્વીડનબોર્ગના એક પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૩

" કલાપીનો કેકારવ " પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૫

સામળદાસ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું, થોડા માસ.

૧૯૦૬

એપ્રિલઃ કેળવણી ખાતાના કામચલાઉ વડા તરીકે, લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી.

૧૯૦૮

સલીમશાહ (અનુમતિ) નાટક લખ્યું.

૧૯૦૯

રોમન આત્મશાસન એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૧

બદલી દિવાન ઓફિસે અને મહારાજા સાહેબના ખાનગી કામ ઉપર.

' હમીર કાવ્ય ' એ કલાપીનું અપૂર્ણ મહાકાવ્ય પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૨

' માલા અને મુદ્રિકા ' એ સ્વીડનબોર્ગી નવલકથાનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

એરિસ્ટોટલ કૃત નીતિશાસ્ત્રનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો.

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮

" બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ " એ સાપ્તાહિક યુરોપીય મહાયુદ્ધ ચાલ્યું તે દરમિયાન ચલાવ્યું.

૧૯૧૪

ભાવનગરમાં ઘર ખરીદ્યું.

૧૯૧૫

" Heart of India-હિંદનું હૃદય " એ ઇંગ્લિશ-ગુજરાતી ત્રિમાસિક, સ્વીડનબોર્ગ મતના પ્રચાર માટે ચલાવ્યું.

"દુઃખી સંસાર " એ નાટક પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૭

" ગુરુ ગોવિંદસિંગ " એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૮

દ્વિતીય પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૯૧૯

મહારાજા ભાવસિંહજીનું મૃત્યુ.

' ગીતાંજલિ ' નો ગદ્ય અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૨૦

' સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન ' ચોપડીરૂપે પ્રકટ કર્યું.

૧૯૨૧

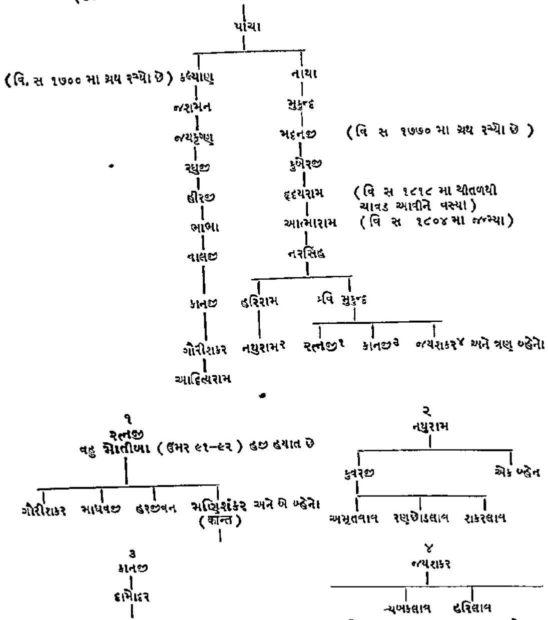
પ્લેટોકૃત ક્રીટૉસનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો. મોટી પુત્રીનું મૃત્યુ.

૧૯૨૩

જૂન ૧૬ઃ મૃત્યુ, રાવળપિંડિથી લાહોર આવતી મેલ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતાં; તે જ દિવસે " પૂર્વાલાપ " અમદાવાદમાં પ્રકટ થયો.

વિ. સં. ૧૮૧૮ થી ચાવંડનિવાસી પ્રશ્નોરા નાગર ભટ્ટ કુટુંબનો આંબો

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. દુ. કે શાસ્ત્રી અને ભ. ગિ. ભટ્ટ)

(વિભાગ ૪ થાના ઉથલા પાના સામે)

કાન્તમાલા

મોડી મળેલી કૃતિઓ

રા. રા. ભાનુપ્રસાદ વ્યાસઃ

રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા ?

ધીરપૂર જેવા સો ઘરના ગામડામાં સાંજના સાત વાગે ગ્રામ્ય લોકોના સાદા વ્યવહાર વિના બીજું શું નજરે પડે ? સીમમાંથી આવેલાં ઢોર કોઇ દોહતું હતું તો કોઈ આખો દિવસ ખેતરમાં ફરી થાકી ગએલા બળદોને પંપાળી ઘાસ નીરતું હતું. કોઇ હજી હળ લઇ ઘેર આવતાં લાંબે સાદે ગ્રામ્ય ગીતો લલકારતું હતું. તો કોઇ ગ્રામ્ય બાળા માથે ચારનો ભારો લઇ હાથમાંની નાની ડફણીથી ભેંસોને હાંકતી સાથેના ગોવાળીઆઓ સાથે વાતો કરતી ઘર-ભણી વળતી હતી. આખો દિવસ મજુરી કરી, પ્રમાણિકપણે નિર્વાહ ચલાવતાં મજુરો બીજા દિવસની મજુરીની વાતો કરતા આવતા હતા; તો કેટલાક ખેડુતો ચાલુ સાલના પાકની વાતો કરતા છૂટા પડતા હતા. વરસાદ ધીમો ધીમો–ટમ્ ટમ્ કરતો– પડતો હતો. કોઈ કોઈ સ-મયે વીજળીના ચમકારા સાથે કડાકા થતા હતા અને મત્ત મયૂરો તેને પોતાના ગગનભેદી પણ મીઠા સ્વરથી સત્કારતા હતા.

આવા રમણીય સમયે વીરપૂરના ગરાસીયા દેશળદેવ પોતાના વિશાળ ઓટલાપર કાથીનો ખાટલો નાંખી હુકો ગગડાવતા બેઠા હતા. ચાર પાંચ ખેડુતો અને બે એક વસ્તણીયા પણ સામે બેઠા હતા. વચ્ચે એક તાપણની બના-વેલી સઘડીમાં કરાંડીઓ બળતી હતી. બાજુમાં લીલા વટાણાની સીંગો પડી હતી. પાસે બેસ-નારાઓમાના કેટલાક તે ફોલતા હતા જ્યારે કોઇ કોઇ હાથની વાળેલી આસત્રીનાં પાંદડાંની બીડીઓ ફુંકતા હતા. ખાટલાને અઢેલીને રામ-શંકર મહેતાજી બેઠા બેઠા તમાકુનો માવો કરતા હતા. આડાં અવળાં ગપ્પાંમાંથી નિશાળ સંબંધી વાત નીકળી.

" મહુજે માસ્તર રયાબ ! મારા અર-ખાને અજુય આક નહિ આવડતા, તે એ તે ભણશે કે નૈ ભણે ? " અજ્જુ પટેલે મહે-તાજીને પ્રશ્ન કર્યો.

" જુઓને પટેલ ! અમે તો શીખવા-ડીએ, પણ એનું મગજ જરા કાચું છે, તેનો શો ઉપાય ? કંઇ એના મગજમાં લખી દેવાય છે ? એ તો ધીમે ધીમે શીખે. " મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

" ભણવામાં તો મારો રાયરંગ બહુ બહા-દર. એને મેં'તાજીએ કક્કો શીખવાડયો સાં તો માળો ચોપડીઓ વાંચવા મંડી પડયો. " દેશ-ળદેવ વચ્ચે પૂરાયા.

" એમાં તો હૈયાનો ઉકેલ જોઇએ." મહે-તાજી બોલ્યા.

" પણ હેં માસ્તર સાહેબ ! ભલા પેલા

માસ્તર સાસ્તર કહે છે તે ગયુ હતે ?

એક વાર હુ વડોદરે ગયો તો તારે તો વાત હાલતી તી કે માસ્તરની સભા મળવાની છે એ બધા કેટલુ ભણે ના ? તમેય એ પરીક્ષા આપી છે કે નૈ ? " દેશળદેવ બોલ્યા

" દેશળભા ' એ તો સાક્ષર કહેવાય એની પરીક્ષા નથી હોતી હુય સાક્ષરમા ગણાઉ છુ. પણ સાક્ષર થવુ બહુજ કઠણ છે ' મહેતાજીએ જવાબ દીધો

" એ ભણ્યા વના શ્યી રીતે થવાય ? " દેશળભાએ જીજ્ઞાસા જણાવી

" લ્યોને મ્હારી જ વાત કહુ ' મહેતાજી પોતાની વડાઇ હાકવા તથા પોતે સાક્ષર શી રીતે બન્યા તે વાતનુ રસપૂર્વક વર્ણન કરવા તૈયાર થયા. એટલામા ભગા બારોટ આવ્યા બારોટ આવતા કસુબાનુ કામ શરૂ થયુ. અને બીજી તરફ રામશકર મહેતાજીએ પોતાની વિદ્વત્તા દેખાડવાની તથા સાક્ષર કેમ થયા તે વાત સમજાવવાની શરૂઆત કરી

" શરૂઆતમા હુ મુબાઇમા મૂળજી જેઠા મારકીટમા નોકર હતો પણ પાછળથી શેઠે પાઘડી ફેરવતા આપણને ત્યાથી પાણીચુ મળ્યુ ન મળે હાથમા દમડી તેમ ન મળે ઓળખાણ ધીમે ધીમે ખાવાના પણ વાખા પડવા માડ્યા તેમજ નોકરીના પણ સાસા હતા. એટલે કાઇક વગર મૂડીનો ધધો ખોળવો શરૂ કર્યો. ફરતા ફરતા એક દરજીને જોઇ વિચાર થયો કે આ ધધો સારો. મૂડીમા માત્ર સચો રોજની કમાણી પણ ઓછામા ઓછી રૂપીઆ દોઢેકની પણ સચો લાવવો ક્યાથી ? વળી મન હજામના ધધા પર દોડ્યુ પણ તેમાય પાછી મુસીબત આવી એક તો અસ્ત્રો અને ટપટપીયા માટે પૈસા જોઇએ અને વળી તે ઉપરાત હજામત કરતા આવડવી જોઇએ નહિ તો જો કોઇનો ગાલ કે દાઢી કપાય તો ચાર થપ્પડો ખાવી પડે બાકી એ ધધામાય કમાણી તો સજ્જડ એક દોસ્તદારે દરખાસ્ત કરી કે રોજના વર્તમાન પત્રોમા નોકરીની જાહેર ખબરો આવે છે તે વાચવી, એટલે નોકરીનું ચોક્કુ ગોઠવાઇ જશે. આપણને કાઇક તે દરખાસ્ત ગમી, અને ફુરસદનો વખત એટલે કે આખો દિવસ વાચનાલયમા ગાળવા માડ્યો જાહેર ખબરો બધી અથ થી ઇતિ સુધી વાચવા માડી પણ તેમા શુ વળે ? " જોઇએ છે-રૂપવતી કન્યા માટે લાયક વર ઉમ્મર વર્ષ ૧૬. લખો બોક્સ ન. × × × " " જોઇએ છે-પુનર્વિવાહ માટે યોગ્ય વિધવા ઉમ્મર વર્ષ ૧૮ સુધીની પત્ર વહેવાર ખાનગી રાખવામા આવશે. " આવી આવી જાહેર ખબરો વાચી આપણે તો કટાળ્યા એટલામા એક માસિકમા " જોઇએ છે-સાક્ષરો. સાહિત્યની ચર્ચા કરવા માટે લખો-અધિપતિ ' અવકાશે બહાર ' આવી જાહેર ખબર જોઇ આપણને કાઇક લોભ થયો. સાક્ષરોને સારૂ માન મળે છે અને વિદ્વાનોમા પણ તેઓ ગણાય એટલે આપણે સાક્ષર થવાનો ઇરાદો રાખ્યો અને મોટા મોટા લેખકોના લેખો અને પુસ્તકો વાચવા માડ્યા બીજે દિવસે એક કવિતાની શરૂઆત કરી કાગળ, ખડીઓ, કલમ લઇ આપણે તો લખવા બેઠા. શુ લખવુ એ વિચારમા એટલો તો હુ લીન થઇ ગયો કે ગગાની મા જમવા બોલાવવા મડી તે પણ આપણે સાભળ્યુ નહિ. હજી તો કલમ કાગળનો સ્પર્શ કરે છે એટલામા તો ગગાની માએ હોવીટઝર તોપ ફુટે એમ જબરો ધડાકો કરતા કહ્યુ—

' ઓ હો હો હો ' આજ તો કઈ બહુજ કામ આવી પડ્યુ છે ' સમજાતુય નથી કે શ્યુ ? "

" અરે જરા ધીરી થા આજ તો કવિતા લખવી છે ' આપણે ઠરે પેટે જવાબ આપ્યો.

" કવિતા તે વળી શું ? "

" એ તો તમે ગીત ગાઓ છો ને તેવાં સુધરેલાં ગીત તે કવિતા. "

" ઓ હો ! એમાં તે શું ? એવાં તો અમેય ઘણાં જોડકડાં ગાઇએ છીએ. " ઉઠાં સુધી ભણેલી ગગાની મા બોલી.

" ત્યારે તો તુંય મને આમાં મદદ કર. "

બસ, થઇ ચૂક્યું. અમે બેય જણ બેઠાં અને કવિતા શરૂ કરી. ધીમે ધીમે પુરી કરી ત્યારે જ જમવા ઉઠયાં. અમારી પહેલી કવિતા નીચે મુજબ હતીઃ—

*" લેંમડાની ડાળે ઓલી, કોયલડી બોલે,
આંબલીયા ડાળ કાગ ઝુલે રે. લેંમડાની૦

ચંપાની કળી પરે ભમરો ગગણે,
કમળે તે કુકડો બોલે રે. લેંમડાની૦

વાદીની મોરલીએ વાઘનો ઘુઘાટો,
હરણીયાં કુદી ખેલ ખેલે રે. લેંમડાની૦

કુતરાનું "વ્હાઉ, વ્હાઉ," બીલ્લીનું "મ્યાઉં મ્યાઉં"
સાંભળીને હાથીઓ ડોલે રે. લેંમડાની૦

તે દિવસે અમારા આનંદનો પાર નહોતો. અમે—"

" વાહ. વાહ. મેતાજી શ્યાબ ! ગીત તો બૌ હારૂ હો. " અન્જુ પટેલ બોલી ફંડયા.

" કયમ ના હોય, બાપ ! એ તો સરસતીના દીચરા. " ભગા બારોટ કસુંબો લઇને દેશળદેવની નજીક આવતાં બોલ્યા. બારોટે બધાને 'મારા હમ' 'તમારા હમ' કરીને કસુંબો પાયો, અને પોતે પણ બે ત્રણ અંજલી ભરી પીધો. પછી **રા. મ. દે.** સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યું.

" આપણે તો જમી પરવારી ખાસ્સા કોરા કડકડતા કાગળ ઉપર મોતીના દાણા જેવા અક્ષરે કવિતા ચીતરી કાઢી અને "ગુજરાતી" પત્રના અધિપતિરાજ ઉપર મોકલી. સાથે એક આનાની ટીકીટેય બીડી અને કવિતા લખનાર તરીકે **રા. મ. દે.** ની સહી કરી. "

" **રા. મ. દે.** કોણ ? " દેશળભાએ પૂછયું.

" મ્હારૂં નામ રામશંકર, મારા ગગાની માનું નામ મ—"

" મ્હાકોર ! " ભગા બારોટ મ્હેતાજીને અચકાતા જોઇ બોલી ઉઠયા.

" હા, હા, એ જ. અને દેશાઇ અમારી અડક. એટલે ટુંકામાં **રા. મ. દે.** લખી દીધું.

સાક્ષરો બધા એમ જ લખે છે. ગુજરાતી ચોપડીઓમા તમે નથી વાંચ્યું ?

' ક. દ. ડા; બ. ક. ઠા; **ન. ભો. દી; મો. વા. દ.** ' એ બધાં એવાં જ નામ, સમજ્યા કેની ? "

" હા. હા. સમજાયું ખરૂં. " દેશળભા ધૂમાડાના ગોટ કહાડતા બોલ્યા.

" પછી 'ગુજરાતી'ના અંક માટે આપણે તો રવિવારના સવારના પહોરમાં વાંચનાલયમાં પહોંચ્યા. આખું ગુજરાતી ગબડાવી ગયા,

* લીંચના રાગમા ગવાશે.

પણ કવિતાનું તો નામજ નહિં. આખરે "લેખકોને" એ મથાળા નીચે "રા. મ. દે. —કવિતા લખતા પહેલાં ભાષાનો અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો. નહીં તો કોઇ સાક્ષર પાસે જઈ એકડે એક ઘુંટો. તમારી કવિતા કચરાપટ્ટીની ટોપલીને સ્વાધીન." એવું લખેલું વાંચી આપણે તો ટાઢા જ થઇ ગયા. ગગાની માને વાત કરી. તે બોલીઃ–"એમાં સ્યું? કંઇ ભૂલ હશે. ફરી લખો."

આપણે પણ પછી તો એવા વિચાર ઉપર આવ્યા કે 'બસ, લખતા પહેલાં બહુ વિચાર કરવો! અને તેથી મોટા મોટા સાક્ષરોની ઢબની નકલ કરવા, તે ઢબે બોલવાની ટેવ પાડવા માંડી.

કેટલાક દિવસ પછી અમારા એક સ્નેહી નાથાલાલના ઘરની વાત નીકળી. આ નાથાલાલ બહુજ પૈસાદાર હતા. તેમને ત્યાં હાથી ઝૂલે તોય કાંઇ વધારે ના કહેવાય. એમની વહુનું નામ હતુ હેમકોર. એમના છોકરાનું નામ હતું કચરાલાલ અને ભત્રીજાનું નામ હાથીભાઇ.

આજ તો હું નાથાલાલને ઘેર ગયો હતો. 'હેમને' ત્યાં કચરાનું લગન છે તેની હમણાં તો ધામધૂમ ચાલે છે," આપણે સાક્ષરરત્નોનું અનુકરણ કરતાં કહ્યું.

"ત્યારે આપણે પણ લગનમાં મ્હાલવાનું થશે. ઠીક મઝા પડશે." ગગાની માએ ખુશી થતાં કહ્યું.

"અરે! પણ શું ધાંધળ? 'હેમને' ઘડીવારની ફુરસદ નથી. તેમા વળી હેમને તાવ આવે છે. ઘરમાં 'કચરો'તો જ્યાં જોઇએ ત્યાં હાજર જ. 'હેમના' ઘરમાં—"

"હો તે વળી કચરો...ઘરનો દીકરો તે ક્યાં જાય?" ગગાની મા વચ્ચે બોલી ઉઠી.

"અરે કચરો નહિં પણ હું તો 'કચરો' પુંજો-કહેતો હતો. વળી એમણે હાથીની પણ ગોઠવણ કરી છે."

"તે એ 'હાથીને' બાંધશે ક્યાં? અને એને ખાવાનું કોણ નીરશે?"

"આજ તે તને થયું છે શું? હું હાથી 'હેમના' ભત્રિજાની વાત કરૂં છું ત્યારે તું 'હાથી' સમજે છે."

"આજ તમારૂં મગસ તો કંઇક ખસ્યુ લાગે છે. હેમને તે વળી ભત્રિજો જ ક્યાં છે?" ગગાની મા ખીજવાઇ.

"કેમ, 'હેમને' ભત્રીજો નથી? તને તે આજ થયું છે શું?" હું પણ હવે તો ખીજવાયો;

"ના. ના. દશ વાર નહિં. હેમને ભત્રિજો હોય તો મારાં કાડાં કલમ કરૂં." ગગાની માએ છેઃલે પાટલે બેસતાં કહ્યું.

"અને જો 'હેમને' ભત્રીજો ન હોય તો હું મારી મૂછ મુડાવી નાખું." બસ. પછી શું પૂછવું. અમારે બહુ જ બોલાબોલી થઇ. મારા સાળાનું નામ અમથાલાલ હતું તે પણ બાજુમાંજ રહેતો હતો તેથી મે ગગાની માને ધમી પાડવા કહ્યું:—

"પણ જો અમથો કહે તો તું કબુલ કરે કે નહિં?"

"'અમથો' કહે તેમાં સ્યું વળ્યું? એ કંઇ ખરી વાત કહેવાય? એમ તો હુંય અમથી અમથી ઘણીય વાતો કરૂં"

"અરે? 'અમસ્તો' નહિં પણ અમથો ત્હારો ભાઇ?"

"હા ભલે"

મેં તરતજ અમથાલાલને બોલાવ્યો. અને આ બધી વાત કરી. તે બોલ્યોઃ—

"જાઓ, જાઓ, હેમને તે વળી ભત્રીજો છે જ ક્યાં? એ તો નાથાલાલનો ભત્રિજો થાય,"

"હું પણ એ જ કહું છું ને કે એ 'હે-

મનો' ભત્રિજો થાય, "

"અરે ભલા માણસ! હેમનો નહિં પણ એ તો નાથાલાલનો ભત્રિજો."

"હા, હા, નાથાલાલનો જ" મેં કહ્યું.

"ત્યારે તમે 'હેમનો' 'હેમનો' કેમ કરો છો ?"

"મેં તો એમનો કહ્યું. હેમનો નહિં. એ તો આજ કાલની સાક્ષરીઆ બોલી છે. તમે ના સમજો. હમણાંના સાક્ષરો 'અ' ને બદલે ઘણી વખત 'હ' વાપરે છે." મેં ખુલાસો કર્યો.

"ધુળ પડી તમારી એ બોલીમાં. ફ્રેગટનો લોહી ઉકાળો કરાવ્યો." ગગાની માએ શાન્ત થતાં કહ્યું.

આપણે આ અનુભવ પછી તે બોલીનું અનુકરણ કરવું પડતું મૂકી બીજું અનુકરણ કરવાનો વિચાર કર્યો અને સામાન્ય વાતચીત કરવામાં પણ આપણે તે જ ગદ્યપદ્યાત્મક શૈલીનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. મારી જન્મગાંઠને આગલે દિવસે મેં ગગાની માને કહ્યું:–

"સાંભળે છે ? મા ગગાની ! કાલે છે જન્મગાંઠ મારી. ઇચ્છા થાય છે એવી, કે કરાવું જલસો નાચનો, જો હોય ઇચ્છા ત્હારીય સાથે. વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનું. ભેગાભેગું થઇ જશે બધુંય ઠીક. બોલાવીશું ગાવાને પેલી કોકિલકંઠી ગાનારી રંભાને, મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ."

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો ગગાની માની સ્ટીમ વધી પડી અને મોઢાનું બોઇલર ફાટી ગયું. ધડાધડ અને તડાતડ વાગ્બાણ નીકળવા માંડ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ બે સ્વસ્તી પણ સાંભળી. અને આપણે ઠંડા પડી ગયા.

આ સાંભળી બધા હસવા મંડ્યા. રા–મ–દે સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યું:–આ બધું બનવાનું કારણ મારા ગગાની મા એ ગદ્યપદ્યાત્મક ભાષા જાણતી ન હતી. અને તેથી એ અવળું સમજી."

(ગગાની મા રા. મ. દે. નું કહેવું નીચે મુજબ સમજી હતી:–

"સાંભળે છે મા ! ગગાની કાલે છે જન્મગાંઠ. મારી ઇચ્છા થાય છે એવી કે કરાવું જલસો નાચનો જો હોય ઇચ્છા. ત્હારીય સાથે વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનું ભેગા ભેગું થઇ જશે બધુંય ઠીક. બોલાવીશું ગાવાને પેલી કોકિલકંઠી રંભા ને મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ" રંભા અમારી શેરીમાં રહેતી એક કૂટડી વિધવા હતી, જેને વિશે કંઈ વાત નીકળતામાં બધી સધવાઓ છેડાઇ જ પડથી, કોણ જાણે કેમ.)

આપણને તો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. જ્યારે જ્યારે સાક્ષરોનું અનુકરણ કરતો ત્યારે ત્યારે આવી જ પંચાત થતી. છેવટે આપણે કંટાળ્યા અને મન સાથે વિચાર કર્યો કે:–– "સાક્ષરો પુસ્તકો યા લેખ લખે તે કોને માટે ? અને સાક્ષર એટલે શું ?" સાક્ષર એટલે સ+અક્ષર=ભણેલો, બુદ્ધિવાન. અર્થાત્ નિરક્ષરથી ઉલટું. એટલે આપણે સમજ્યા કે ભણેલા ને બુદ્ધિવાન એ સાક્ષર અને સાક્ષરો જે લખે તે સામાન્ય પંક્તિના માણસ માટે. કારણ સાક્ષરો તો વિદ્વાન જ છે પણ નિરક્ષરને શીખામણ આપવા તે લખે. અને તેથી "હેમને" અને "હેવું" તથા "મધ્યવચ શૈલી" નિરક્ષરને માટે તદ્દન નકામી જ. માટે ખરૂં પૂછો તો સાક્ષરોએ સાદી સરળ ભાષામાં જ લખવું જોઇએ. આ નિશ્ચય થતાં આપણે બધાનું અનુકરણ કરવાનું છોડી દીધું; અને સરળ ભાષામાં લખવા માટે કવિ શ્રી દલપતરામ ડાલાભાઈનું અનુકરણ કરવા માડ્યું. અને ત્યારથી હું સાક્ષર થયો. અને તેથી જ જેમ તે કવિશ્રી ડ. દ. ડા લખતા તેમ મેં રા. મ. દે લખવા માંડ્યું. કહો, બાપુ !

હું સાક્ષર ખરો કે નહિં ?

૯૮

રા. રા. હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર મસ્તફકીરઃ

પરદુઃખભંજન પ્રજા

યાને

એક અસાધારણ આત્મભોગી, સ્વાર્થત્યાગી અને થોડા વખત ઉપર જ સ્વેચ્છાએ દરિયામાં ડુબી જનાર લોકની કડીક પીછાન

એ ટાપુમાં અમે ફરતા હતા ત્યારે મારો અમેરીકન સાથી હસ્યા જ કરતો હતો. અમે ત્યાં ઉતર્યા, મહીનો દિવસ રહ્યા અને છેક કેલિફોર્નિયા પહોંચ્યા ત્યાં સુધી એ હસ્યા જ કરતો હતો, અને જરાક કોઇક ભલો માણસ દેખાતાં તેને "શામુશા" એવું નામ આપતો હતો. જે દશ્યોથી તેને હસવું આવતું હતું તે જ દશ્યોએ મારા મન ઉપર ઉંડી અસર કરી હતી. એ અદ્ભુત શામુશાની પ્રજા માટે મને ઓચીંતું પચાસ ટકા માન વધી ગયું હતું.

પ્રથમ પરિચય-વાત એમ બની હતી કે ૧૯૧૦ માં જ્યારે જાપાન માર્ગે હું અમેરિકા જતો હતો, ત્યારે શેંઘાઇમાં એક અમેરિકન ગૃહસ્થ જોડે મારે મિત્રાચારી થઇ હતી અને તે પરિપક્વ થતાં, મારું આગલું પ્રોગ્રામ રદ કરી, તેણે અને મેં પાસિફિક મહાસાગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે જવાનું નક્કી કર્યું હતું. તે પ્રમાણે એક વખતે ન્યૂઝીલેંડ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ફોરમોસા, કેપ્ટન કુકનો ટાપુ અને તેવા બીજા કેટલાક જેનાં નામ તેમની ફોઇબાઓએ પાડ્યાં નહોતાં, તેની ભેટ લેતા લેતા ફોરમોસાથી દૂર અને બીજા કોઇ પણ જાણીતાં સ્થલથી દૂર એવા પાસિફિકના મધ્યબિંદુએ આવેલા શામુશા ટાપુમાં અમે જઇ ચડ્યા.

એ નામ પણ અમે જ આપેલું. તેનું દેશી નામ તો જુદું જ હતું અને ત્યાંના દેશીઓએ અમને તે ઘણી વખત ગોખાવ્યા છતાં તે યાદ નહીં રહેવાથી, તે લોકોની બોલીમાં વારંવાર આવતા 'શામુશા' શબ્દ ઉપરથી અમે તેને એ નામ આપી દીધું હતું.'

પાસિફિના બીજા ટાપુઓમાં કડવો અનુભવ થયો હોવાથી, અમારી યોટ (Yacht) જેવી ટાપુના કીનારા આગળ લાંગરી કે અમે બંને જણા, પાટલુનના ખીસાંમાં બે, વાસ્કુટના ખીસામાં બે, કમરે પહેરેલા પટામાં બે, એવી રીતે છ બાર બાર ગોળાથી ભરેલી રીવોલ્વરથી સજ્જ થઇ હાથમાં નાગી તલવાર સાથે જ, અમારા રસાલા સાથે ઉતર્યા. કેટલાક ટાપુઓમાં અમારે તીરોના માર સહન કરવા પડ્યા હતા, કોઇ સ્થળે અમને સ્વાદિષ્ટ નવાં પક્વાન્નો સમજી અમારો નાસ્તો કરવા આવેલાં માણસોથી પાછા હઠીને અમારે યોટમાં ભરાઇ જવું પડ્યું હતું. એક ટાપુમાં તો અમે કેદ પણ થઇ ગયા હતા અને અમને શેકવાને માટે હોળી ખડકી જંગલીઓ તેની ફરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં તો અમને જીવતા ગણીને જાણે આ શામુશા વિશે દુનિયાને માહીતી આપી શકાય માટે,

કુદરત જ મદદે આવી. ગાજવીજ સાથે મૂશળધાર વરસાદ તુટી પડયો અને અમારા જેવા અશરાફ માણસોને શેકી ખાવાની મકસદથી કુદરત તેમની પર ગુસ્સે થઇ હોય તેમ માનીને જંગલીઓ નાસી ગયા હતા.

આવા આવા અનુભવથી રીઢા થયેલા અમે હવે દરેક ટાપુમાં પૂરેપૂરા શસ્ત્રબદ્ધ થઇને જ ઉતરતા હતા. પણ આ શામુશાને કીનારે ઉતરતાંજ ત્યાંના વતનીઓ શંખ ફુંકતા અને ઢોલ વગાડતા સામૈયું કરી અમારી સામે આવેલા જોઇ, હું અજાયબીમાં ગરકાવ થઇ ગયો. વધુ નવાઇની વાત એ હતી કે આ લોકો આમ જંગલી હોવા છતાં સુધરેલા દેશોનો પોષાક ધારણ કરતા હતા. કોઇ અપ-ટુ-ડેટ અમેરીકન ફેશનમાં, તો કોઇ જાપાનીસ વેષમાં, કોઇ રશીઆની આસ્ત્રાખાન ટોપીમાં અને કોઇ ઇંગ્લિશ શૈલીનાં ગ્લવ્સમાં વિભૂષિત થયેલા હતા.

થોડી જ વારમાં અમારો સુંદર સત્કાર કરી એ જંગલીઓએ ઇશારતથી અમને ખાતરી આપી કે પરદેશીઓનું ખાણું બનાવવાની ટેવ તેમને નહોતી. પરદેશીઓ તરફ શંકાની નજરે જોવાની તેમને આદત નથી. પરદેશીઓને દુશ્મન ગણવાની તેમને જરૂર નથી પોતાને કીનારે આવેલા કોઇ પણ અજાણ્યાને તેઓ અતિથિ ગણતા અને આતિથ્યસત્કારનું માહાત્મ્ય સારી રીતે સમજતા. વળી ઇશારતથી જ તેમણે અમને ખાતરી આપી કે "અહો પરદેશી પંખીડાં ! નિશ્ચિંત બનો ! જોઇએ તેટલી મોજમજા અમારા ટાપુમાં ઉડાવો."

અદ્ભુત સત્કાર–કહેવાની જરૂર નથી કે અમને વાજતે ગાજતે એ ટાપુના રાજાના મહેલ તરફ સરઘસ કહાડીને લઇ જવામા આવ્યા. રાજાએ થોડોક જાપાનીસ, થોડો અમેરીકન, થોડો ફ્રેંચ ને થોડો જર્મન એવો પોષાક પહેર્યો હતો. ત્યાં અમારી ભારે અજાયબી વચ્ચે જાપાન અને અમેરીકાની સુંદર વાનીઓ અમારી સમક્ષ ધરવામાં આવી. હાવાનાની સીગાર, ચેશાયરનું પનીર, સ્પેનની દ્રાક્ષ, નાર્વેનાં સફરજન, હિમાલયની આફુસ, ફ્રાંસનો શેમ્પેન, ડેનનું માખણ, બ્રાઝીલના ખૂન, આફ્રિકાની કોકો, વગેરે વગેરે અમારી આગળ નજર કરવામાં આવ્યું.

"ઓહો !" હું બોલી ઉઠયો, "આ તો સિવિલાઇઝડ-સુધરેલો ટાપુ લાગે છે."

"પૂરેપૂરો" એક જાપાનીસ ગૃહસ્થ જે ત્યાં કલબની ખાણુ ચલાવતો ને અંગ્રેજી જાણતો હતો તેણે ખાતરી આપી. તેણે વધુમાં ઉમેર્યું કે "આ પ્રજા જેવી ભલી, લાયક, અશરાફ અને પરોપકારી પ્રજા ધરતીના પડ પર બીજે કયાંય તમને નહીં મળે."

ખેતી-પરદેશીઓ માટે–તે દેશના રાજા, જેઓ ત્યાંના જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડ ખાતર સારાં જેવાં પેન્શનથી રાજગાદી અને કારોબાર જાપાનીઝ ગવર્નરને સોપી દઇ તખ્ત ઉપરથી ઉઠી ગયા હતા, અને કેવળ સરબરા ખાતું જેમણે પોતાને હસ્તક રાખ્યું હતું, તેમની ભલામણથી પેલા ખાણવાળા જાપાનીસને અમારા ભોમીઆ તરીકે અમારી સાથે ટાપુના જુદા જુદા ભાગોમાં ફરવાની તથા માહીતિ આપવાની આજ્ઞા થઇ.

અમે આ સગવડનો લાભ લઇને, તેની સાથે દરરોજ જુદે જુદે સ્થળે ફર્યા, અને લોકોના રીત રિવાજનો અભ્યાસ કર્યો એ ભૂમિ અત્યંત ફળદ્રુપ હતી. જ્યાં જુવો ત્યાં લીલોતરી, ભરચક લીલોતરી, ને હરિઆળાં ખેતરો નજરે પડતા. લોકોનો ઉદ્યોગ અને ખેતી તરફની પ્રીતિ જોઇ હું ખુશ થયો અને આ આટલું બધું અનાજ તથા ફળફળાદિ દેશમાં હોવા છતાં આ લોકો જાપાન ને બ્રિટનથી બીસ્કીટ

કેમ મગાવે છે એ શકા મે અમારા બોમી આને કરી, એને તેણે આપેના જવાબથી હું બેફામ બની ગયો

તે મિ કોમાશીએ જણાવ્યુ કે "તમે અજબ થાવ કે ખુશ થાવ કે આ ભની અને પગણ્યુ પ્રજા આ સઘળી ખેતી જાપાન, અમેરીકા, રશીઆ અને બ્રિટન માટે કરે છે જગતમા આવી પરદુખભજન પ્રજા કોઇ સ્થળે નથી જ્યારથી તેમને ખબર પડી કે અમારા જાપા નમા ઘઉં થતા નથી, તેમ રુની અછત છે ત્યારથી તે પૂરતા ઘઉં અને પુષ્કળ રૂ જાપાન મ્હડાવે છે '

"વાહ' મે કહ્યું

"અને એટલુ જ બસ નથી પેનાએ આગળ ચલાવ્યુ "અમારી જ પેઢીઓ માર ફત એ ઘઉં અને રુનો શાહુશાવાશીએ નીમણ કરાવે છે જેથી અમારા મધ્યાબધ જાપાનીસ ભાઇઓને સારુ કમિશન મળે અને આ લોકો પોતે પોતાનુ પેટ જાપાનથી બીસ્કીટ, પાઉં તેમ દરેક જાતની ખોરાકી આયાત કરીને ભરે છે અને અમે ખાટીએ માટે અમારી જ મા ફત એ બધુ મગાવે છે '

'ઓહો' કેવુ રેવુ?"

"વળી, આ શણુ અને આટલા બવા ઘેગ દેખાય છે તેનુ ઉન ન્હીઆ અને અમેરીકાના લાભ માટે છે ઉન ખાસ કરીને રશીઆ મોકલવામા આવે છે એ દેશ જે ભાવે તે માગે તે ભાવે તેને એ અપાય છે, અને ત્યાથી ધાબળાઓ વણાઈને આવે તે પાછા મોમાગ્યા ભાવે આ લોકો ખરીદી લે છે કહો, ગરીબ ભુખે મરતા રશીઅન ...મ રો પર કેટલો ઉપકાર?

"સુન્દર' મે ટેકો આપ્યો

"એક બીજી વાત અહીંથી હજારો ઢોર દાખર શીકાગોના કસાઇખાનામા મરને ભાવે મોકલે છે, અને મોકલે છે એટલુ જ નહીં, પણ એ પ્રાણીઓના ચામડામાથી જે જોડા, મોજા, પટા, પેટી, આદિ તૈયાર થઇને આવે તે ખાસ ભાવ આપીને ખરીદ કરે છે આ રીતે ધતી ઉપરની દરેક પ્રજાને આ ભના લોકો એવી રીતે ખટાવે છે તેમા પણ, બ્રિટન દૂર પડેલુ હોવાથી ઘણા પ્રયત્નો છતા પૂરતા પ્રમાણમા ખાટી નથી શક્તુ છતા કોઇ પણ ભોગે તેને ખટાવવુ એવો નિશ્ચય કરી આ લોકોએ ખાસ બીડી પીવાની ટેવ પાડી છે દર અઠવાડિયે તેઓ બ્રિટનની બાર્જે આગબોટ ભરીને બીડીઓ ફુકી નાખે છે બીજા દેશો રહી જાય નહીં માટે પોર્ચુંગલના પોર્ટવાઇન ફ્રાન્સનો શેમ્પેન જર્મનીની અસખ્ય નાની નાની ચીજો–એ રીતે દુનીઆનો કોઇ પણ દેશ એવો નહીં હોય જેનો માલ ખપાવવાની ચિંતા આ ટાપુના લોકો રાખતા ન હોય '

હવે મારા પેનો અમેરીકન મિત્ર બોલ્યો 'આ લોકોની જરૂરીઆતો એટલી બધી નથી, અને જે થોડી છે તે તો તેઓ પોતાના ફળદ્રુપ ટાપુમાથી જ પુરી પાડી શકે તેમ છે છતા આવુ બધુ દ્રાવિડ પ્રાણાયમ શા માટે?

"મિસ્તર હોમ પેનાએ જવાબ દીધો તમે અપ ટુ–ડેટ નથી લાગતા ઓગણીસમી સદીમા રહેનાર લાગો છો આ જગની જેવા લોકોને પૂરેપૂરુ સુધરવુ છે દુનિયાની સૌથી સુધરેલી અને ઉન્નત પ્રજાઓની હરોળમા બેસ વાની હોંશ તેમને છે હરકોઈ પારકાને બનતો લાભ આપી છૂટવાના આત્મભોગ વડે તેઓની ભાવના જગતની સર્વ પ્રજાઓમા ભ્રાતૃભાવ સ્થાપન કરવાની છે અને જરાક થોભીને એ બોલ્યો "મને નવાઈ તો એ લાગે છે કે વીસમી સદીમા રહેવા છતા આવા સ્વાર્થી અને સકુચિત વિચારો હજી કેમ તમારા મગજમા ઘર ઘાલી રહ્યા છે?'

મારા મિત્રે કંઇ જવાબ આપ્યો નહીં. તે હસ્યા જ કરતો હતો પણ મે તો, અમારા માયાળુ ભોમીઆનો ઉત્સાહ ભાગી ન જાય તે માટે પ્રશ્નો જારી જ રાખ્યા

"આ બધુ કરવાના નાણા કયાથી લાવતા હશે?"

"દેશમા ખુબ ભર્યું છે." ઉત્તર મળ્યો "કુદરતની પૂરી મહેર છે. આ અદ્ભુત પ્રજા મેહનત મજૂરી પણ કેટલી અસાધારણ કરી શકે છે એ તમે ક્યાથી જાણો? તેમના વડવાઓ સદીઓથી આખી પ્રજા માટે અઢળક દ્રવ્ય મુકી ગયા છે એ બધુ સંઘરી રાખવાનો લોભ તેમણે રાખ્યો હોત તો જંગલીના જંગલી જ રહી જાત પણ અત્યારે જેમ જાપાન, અમેરીકા, મેક્સિકો, બ્રાઝીલ, ફ્રાંસ, પોર્ટુગાલ, અને બ્રિટન જેવા રાજ્યો તેનો એક સુધરેલા રાજ્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે તે પ્રસંગ કદી ન આવ્યો હોત તમને ખબર છે?—અમારા મીકાડોના તાજમા આ શામુશાનું સાથી ઝળકતું જવાહીર છે'"

શામુશાની ખાણો—આપણા સુરત જીલ્લા જેવડા એ ટાપુની અંદર જાતજાતની કીંમતી ખાણો છે. તાંબા, કલાઈ કોલસા, લોખંડ, સોનું, રૂપુ, એ સર્વની ખાણો ત્યા હતી, અને તે સઘળી, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે અંટસ ન થાય વાસ્તે દરેકને તેના બળ પ્રમાણે વહેંચી આપવામા આવી હતી આ રીતે, આનંદ કલ્લોલ કરતા શામુશાવાસીઓ પરદેશીઓ માટે વૈતરૂં કરતા આમા પણ વિનિમય ચાલતો જ તેઓ પોતે તાબુ ને કલાઈ જાપાનને આપતા અને તપેલા બનાવવાના ચકતા ત્યાથી લાવતા લોખંડ અમેરીકા મોકલીને ત્યાથી ખીલા આણતા વગેરે.

આની રીતે, લગભગ દશ પ્રજાઓની આ સીઝી હેઠળ જુદી જુદી ખાણો હતી અને એ કાચા માલની જે બનાવટો થઇને આવતી તેનું સૌથી સુંદર બજાર ઉપર પ્રમાણે આ શામુશા જ હતું.

આત્મભોગની પરાકાષ્ઠા—પછી ભોમીઆએ એક નવાઇ જેવી અસાધારણ હકીકત અમને કહી તે આ પ્રમાણે હતી—

"૧૯૦૮ મા અમારા જાપાનમા બેકારી પુષ્કળ વધી ગઇ, હજારો કામદારો રખડી ગયા સેંકડો કારખાના બંધ થયા આ ઉદાર પ્રજાને તેની ખબર પડતા તેણે તુરત જ કાઉંટ ઓકુમાને પોતાના મહાજન મારફત કહેવરાવ્યુ કે 'ગભરાશો નહીં, અમારે ત્યા નીપજતુ રુ, ઉન, શણ, બધુ અમે તમને તમારે જોઇએ તે ભાવે મોકલીશુ.' આ વચન પાળવા ખાતર શામુશાની પ્રજાએ પોતાની જુની જંગલી શાળો અને રેંટીઆઓ તોડી નાખ્યા અને કહેવરાવ્યુ કે જો જાપાની કામગારો સુખી જ થતા હોય તો અમે આજથી સોગન લઇએ છીએ કે અમારો દરેકે દરેક વતની જાપાનીસ મિલોનુ જ કાપડ વાપરશે આ તેના નિશ્ચયથી જાપાની મિલોમા ખુશાલી પ્રસરી રહી જાપાને એક કેળવાયેલા ને સુધરેલા ભાગીદાર રાજ્ય તરીકે આ ટાપુનો સ્વીકાર કર્યો અને ખુદ જાપાની ઓને પણ નહીં હોય તેવા સરસ જાપાનીસ માન અખરાબો ને ડીગ્રીઓ અહીંના વતનીઓને આપવા માંડી, તેમા અહીંના રાજાને તો સામુરાઇનો ખેતાબ મળેલો અને અહીંના નગરશેઠ જે જાપાન માટે જ ખાસ બટાટા વાવે છે તેને 'જાપાની બતક'નો ઇલકાબ મળ્યો. ઉપરાંત, રશ્યો-જાપાન લડાઈ વખતે પોતાનું સર્વસ્વ જાપાનના હિતની ખાતર અર્પણ કરી ભીખારી બનનાર એક કોટયાધિપતિને "ફુજીઆમા (જાપાનનો પવિત્ર પહાડ)"ના ખેતાબથી નવાજવામા આવ્યો હતો

કારોબાર—શામુશાનો કારોબાર જાપાનીમ

હતો, અને જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડને ખાતર સેક્રેટરીએટ, ન્યાય ખાતું, પોલીસ, રેલવે, સ્ટીમરો બધું જ જાપાનીઓના હાથમાં હતું. ફક્ત, કાગ્રુની અને હમાલીનાં કામો પર શામુશા-વાળાઓએ પોતાનો હક રાખ્યો હતો. કેમકે તે કરવાનો વખત ઉદ્યોગી જાપાનીઓને ન મળે એ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. તેઓએ પોતાની રહેણીકરણી પણ પોતાના વડીલ જાપાનને જ મળતી રાખીને તેને સવિશેષ સંતોષ્યું હતું.

આ બધું જોયા પછી અમને થોડા દિવસના વસવાટથી પ્રતીતિ થઇ કે ત્યાંના દેશીઓમાં જાપાનીસ ભાષાના " ખાં " કહેવાય તેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ ઘણા હતા.

દરેકે દરેક ઠેકાણે, ટાપુના એકથી બીજા છેડા સુધી, હું અને મારો મિત્ર ફર્યા. લોકોની ભલાઇની વાત તો જુઓ! ત્યાંની જાપાની રેલ્વેઓને નીભાવવા માટે તેઓ, બે પૈસાની કોથમીરની જુડી એક શહેરમાંથી બીજામાં લઇ જવાનું નુર દોઢ આનો આપતા હતા. આ કારણથી, એ રેલ્વેઓને લીધે જ દેશમાં સહેજ મોંઘવારી વધેલી જણાતી હતી, પણ એ બીચારીઓનું શું થાય?—એ દયાને લીધે જ સૌ તેમાં માલ ચડાવ ઉતાર કર્યા કરતા હતા,

એક મહીનો ખૂબ અમન ચમનમાં ગાળીને અમે બંને એ ટાપુને છેલ્લી સલામ કરીને ત્યાંથી ઉપડયા.

"કેમ શું ધાર્યું?" મેં મિ. હોમને પૂછ્યું.

"ધારે શું? દુનીયામાં જો કોઇ સૌથી અક્કલની ઓથમીર પ્રજા હોય તો તે શામુશાની!"

"તમે તો અમેરીકાના તે સ્વાર્થી અને સંકુચિત જ રહી ગયા. મારો દૃષ્ટિકોણ જુદો છે અમારા એક મુનિની આજ્ઞામાં મને દઢ વિશ્વાસ છે" આમ કહીને મેં શ્લોક ઉચ્ચાર્યો—

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

"તમને શી ખબર," મેં આગળ ચલાવ્યું-"કે અમારા આર્યો, જેને ઉદારચરિત કહે છે તેના જ નમૂના આ લોકો છે. તેમની કદર પાશ્ચાત્ય મૂઢમતિઓ ન કરી શકે એ દેખીતું છે..." પેલો કંઇ બોલ્યો નહીં. તેણે મને નક્કી શામુશા-મેનિયાથી પીડાતો દર્દી માન્યો હશે.........

હું હિંદુસ્તાન પહોચ્યા પછી થોડે દિવસે મિ. હોમનો પત્ર અને ન્યુયોર્કથી મળ્યો, તેમાં તેમણે મને ખબર આપી હતી કે, જાપાનમાં વધેલા બેકાર કામદારોને ક્યાં વસાવવા તેની ચિંતા જાપાનીસ સરકારને થએલી તે ટાળવા શામુશાની સમસ્ત પ્રજાએ દરીઆમાં રાજીખુશીથી આનંદ સહિત હોમાતી દીધું હતું અને આખો ટાપુ જાપાનને ખાલી કરી આપ્યો હતો!

મારી આંખો આ જાણીને દર્પ ને કરુણાથી ભીંજાઇ. મેં વિચાર્યું આવું અપૂર્વ બલિદાન બીજી કઇ પ્રજા આપી શકે? શું પ્રાચીન કે શું અર્વાચીન?

રા. રા. કરીમ મહમ્મદ માસ્તરઃ

મોહર્રમનું રહસ્યઃ અડગ સત્યાગ્રહ

ઇસ્લામના સ્થાપક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના અવસાન સમયે (ઇ. સ. ૬૩૨) એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો: દીન અને દુનિયા, મઝહબ અને સલ્તનત, એ બેઉ અંગ હઝરતના સમયમાં તો મિશ્રિત હતાં. ઇસ્લામી નવો મઝહબ, અને નવી સલ્તનત, તેની બે તરફ ઇરાન અને રૂમ (Constantinople — Byzantine Empire) ની બે ઝબરદસ્ત શહેનશાહતો, અને મધ્યમાં નવી જન્મેલી અરબ પ્રજા જેને નવા દીનના પ્રાણસંચારથી છુટી છવાઇ અને નિરંતર કલહ કરતી ન્હાની ટોળીઓ રૂપે હતી તેમાંથી દૃઢ પ્રજાકીય એકતાનું અખુટ બળ આપ્યુ હતું, આ સંજોગોમાં મઝહબમાંથી સલ્તનત યા સલ્તનતમાંથી મઝહબ એમ વિખુટાં પાડતાં બેયનું જીવન ક્ષય થવાની ભીતિ હતી

હઝરત પેગમ્બર સાહેબે, પોતે અપુત્ર હોવા છતાં, પોતાના વારસ (ખલીફ) નીમવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો, તેથી આ બેવડી જવાબદારીનો નિર્ણય કરવાનું જોખમ, હઝરતના સમકાલીન, સુખદુઃખના ભાગિયા, "અમહાબો" ઉપર ઉતર્યું. અસહાબોમાં મુખ્ય ચાર જણા હતા બે સસરા અને બે જમાઇ. એઓ" "અહલ્-એ-બેત" (ઘરનાં માણસો)ના સમગ્ર નામથી ઓળખાય છે (અહલ્-એ-બેતનો સંકુચિત અર્થ કરીએ તો હેમાં હઝરત અલી, બીબી ફાતમાં અને તેમના બે પુત્ર, ઇમામ હસન અને ઇમામ હુસેન, એટલાનો જ સમાસ થાય છે.) જમાઇમાંથી એક, હઝરત અલી મુર્તઝા તો પેગમ્બર સાહેબના પાળક અને સગા કાકાના પુત્ર—ભાઇ—હતા. વળી હઝરત અલીના પિતાના અવસાન પછી તેમને ખુદ નબી સાહેબે જ ઉછેર્યા હતા. તથાપિ વારસાઇ દાવો દબાઇ ગયો, અને પ્રજાકીય પસંદગીનો પક્ષ ફાવી ગયો. વયોવૃદ્ધ હઝરત અબુબકર સિદ્દીક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના સૌથી પ્યારા બીબી—હઝરત આયશાના પિતા, પ્રથમ ખલીફ નિમાયા. (ઈ. સ. ૬૪૩) તેમનો લકબ (હોદ્દો)[1] ખલીફ-એ-રસુલુ-લ્લાહ (=અલ્લાહના રસૂલના વારસ)એ પ્રમાણે હતો. તેઓએ અધિકાર હાથમાં લેતી વખતે પ્રજાને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, "જ્યાં સુધી હું સત્ય માર્ગે પ્રવર્તું ત્યાં સુધી મ્હારી આજ્ઞાઓ સ્વીકારજો અને પાળજો; પરંતુ હું અન્યાય કરૂં, વા મ્હારામાં સ્વાર્થ જુઓ તો મ્હને આપેલો અધિકાર તમે લઇ લેજો" સંપૂર્ણ પ્રજાતંત્રના આ ઉદ્ગાર હતા.

---

1 ઇકાબ વ ચનુ બહુ વચન છે,

પોતાની પાછળ વારસ નીમવાનું કામ ખુદ પેગમ્બર સાહેબે કર્યું ન્હોતું, તે કામ હ. અબુબકરે પણ કર્યું નહિં.

ત્યાર પછી, પેગમ્બર સાહેબના બીજા સસરા હઝરત ઉમર અલફારૂક, સર્વાનુમતે બીજા ખલીફા થયા. (ઇ. સ. ૬૩૪) તેમનો લકબ બદલાયો. તેઓ 'ખલીફ-એ-રસૂલુલ્લાહ' ન્હોતા. તેઓ તો ' ખલીફ-એ-ખલીફ-એ-રસૂલુલ્લાહ' હતાઃ અર્થાત્ અલ્લાહના રસૂલના ખલીફના ખલીફ હતા. આ પ્રમાણે દરેક ખલીફ માટે લકબ લંબાવતાં આરો આવે નહિ. તેથી નવો લકબ-'અમીરૂ'લ મોમનીન=મુસલમાનોના વડા -યોજાયો અને પ્રચલિત થયો. તેમના અમલમાં ઇરાન, શામ (સીરિયા), રૂમ અને મિસર હસ્તગત થયાં. અને ઇસ્લામી સલ્તનતનાં અંગ બન્યા. શહેનશાહતનો વિસ્તાર એકદમ ઘણો જ વધી ગયો. હ. ઉમરને પુત્ર હોવા છતાં તેમણે પણ પોતાનો ખલીફ નીમ્યો નહિં.

ત્રીજી પસંદગી, હઝરત અલી ઉપર ઉતરી. પરંતુ તેમણે અમુક શરતો સ્વીકારવા ઇન્કાર કર્યો, તેથી બીજા જમાઇ હઝરત ઉસ્માન ગની ચુંટાયા. (ઇ. સ. ૬૪૪) તેઓ અતિ વૃદ્ધ હતા, અને હ૦ ઉમરના અમલમાં અતિ વિસ્તૃત થયેલી શહેનશાહતને યોગ્ય અંકુશમાં રાખી શક્યા નહિં. તેમની કેટલીક અવ્યવસ્થાને લીધે પાછળથી આંતર વિગ્રહ અને શીયા-સુન્નીના મતાંતર ઉદ્‌ભવ્યા. પોતે કંઇક કાનના કાચા હોવાથી પ્રજાને પણ અન્યાય થયો, અને પરિણામે પોતાનું પરહસ્તે અકાળ મૃત્યુ નીપજ્યું.

આખ્ખરે, હકદારને હક મળ્યો, અને હઝરત અલી મુરતઝા બિનશરતે ચોથા ખલીફા ચુંટાયા (ઇ.સ. ૬૫૬) "ખલીફ" સાથે વિશેષમાં તેઓ " ઇમામ " પણ ગણાય છે. પ્રથમના ત્રણ ખલીફા ઇમામ ગણાતા નથી, હઝરત અલીનો વારો છેવટે આવ્યો તેનાં બે કારણ હતાં; હઝરત પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી પ્યારાં બીબી હ. આયશા, એક નજીવા કારણને લીધે તેમનાથી વિરુદ્ધ વર્તતાં હતાં; અને હ. અલીનાં બેગમ અને હ. પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી પ્યારાં પુત્રી, બીબી ફાતમા, પેગમ્બર સાહેબની વફાત (અવસાન) પછી છ માસમાં જ ૨૫ વર્ષની વયમાં જ ખુદાની રહમતને પ્હોચી ગયાં, તે પછી હ. અલીએ બીજાં બીબી કર્યાં હતાં, આથી તેમની લોકપ્રિયતામાં ઘટાડો થયો હતો. હ. અલીએ ખિલાફતનો અધિકાર હાથમાં લેઇ હ. ઉસ્માનના રાજ્યસંધારણમાં થયેલી કેટલીક ભુલો સુધારવા જતાં આંતર વિગ્રહનો આરંભ થયો જેની શરૂઆત, કમનસીબે, બીબી આયશા તરફથી જ થઇ. હ. ઉસ્માનના ખુનીને હ. અલી સઝા કરતા નથી, એવે બ્હાને બીબી આયશાએ પોતાની લાગણીઓને વ્હેવા દીધી, તે એટલે સુધી કે પોતે " ઉમ્મુ'લ મોમનીન " -મુસલમાનોનાં મા-નો ગંભીર હોદ્દો વિસારી, પરદો પણ કોરાણે મુકી, લશ્કરની સરદારી લઇ હ. અલી સાથે જંગમાં ઝોકાવ્યું. આથી શામના સુબા મોઆવિઆ, મિસરના સુબા અમરૂ વગેરેને ઉત્તેજન મળ્યું, અને થોડી લડાઇઓમાં મુસલમાનોનું પોતાનું જ ખૂન રેલાયું. હ. અલીએ દ્વંદ્વ યુદ્ધની માગણી કરી,પરંતુ બાહુતી સૈન્યના બળપર ઝુઝનાર મોઆવિયાએ બીરૂતા દેખાડી. છેવટે, સમરાંગણના વિજેતાને ક્લિષ્ટ ખટપટ અગમ્ય હતી તે અગમ્ય રહી. જંગના 'દૈદર' ફતેહની નોબત વગાડયા પછી લવાદનો ફેંસલો સ્વીકારી મુસલમાનોની વધુ ખુનરેજી અટકાવવા ઢા બબ્બી (આ લડાઇઓમાં અત્યાર સુધી પોણો લાખ મુસલમાનોની કતલ થઇ ચુકી હતી.) દગો થયો અને ઇસ્લામી સલ્તનતનો આફતાબ ત્યારથી મગરિબ (પશ્ચિમ) તરફ ઢળવો શરૂ થયો. શહેનશાહતના ભાગલા પડયા એકતા તુટી; બળ વિરમ્યું. ખિલાફત એક મટી બે

થઇ; મદીનામાં હ. અલી, અને ડમરકસમાં મોઆવિયા. આ રીતે જુનું ગારબસ્તાન નવીન છતેલા પ્રાંતોથી જુદું પાડ્યું. હજી ઇમામત-ધાર્મિક વડાપણું તો હ. અલીનું જ રહ્યું હતું. મોઆવિયા ઉત્તર પ્રાંતોના ખલીફા રૂપે માત્ર સ્વતંત્ર સુબો હતો, તે પોતાને 'અમીરૂ'લ મોમનીન'ને બદલે–'ખલીફ' કહેવડાવતો. અને તે પછીના તેના વંશજો 'અમીર' કરતાં 'ખલીફ' ને વધારે મોભાદાર લકબ સમજી પોતાને 'ખલીફ' કહેવડાવવા લાગ્યા.

સલાહ થઇ, છતાં ક્ષુદ્ર ખટપટો ચાલુ રહી. રાજ્યલોભથી ઇસ્લામનું અનિષ્ટ થાય છે, એમ માનનાર એક અરાજકવાદી (anarchist) મંડળ ઉભું થયું. આંતર વિગ્રહના ત્રણ નાયક હ. અલી, મોઆવિયા અને અમરૂને એક જ દિવસે કતલ કરવા મંડળના ત્રણ જણે બીડું ઝડપ્યું. ત્રણ હુમલા થયા. કમનસીબે, હ. અલી ઉપરનો આઘાત જીવલેણ નીવડયો. આ બનાવ પાક રમઝાન-શરીફના મહિનામાં, મસ્જિદમાં બન્યો. મુસલમાનોમાં નીતિતત્ત્વ ઘટતું જતું હતું ત્હેની આ નિશાની હતી.

હઝરત અલી પછી પણ ખિલાફત માટે પ્રજાકીય પસંદગી થઇ. હ. અલીના વડા પુત્ર, અને હ. પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી પ્યારાં પુત્રી બીબી ફાતમાના લાડકવાયા નૂરચશ્મ ફરઝંદ, ઇમામ હુસન, પાંચમા ખલીફા ચુંટાયા. (ઇ. સ. ૬૭૨) ઇમામ હુસનના શાંતિપ્રિય સ્વભાવને રાજ્ય ખટપટ અનુકૂળ ન્હોતી. તેથી ત્હેમણે પોતાના જીવન દરમ્યાન ખિલાફતનો હક મોઆવિયાને અર્પ્યો, પરંતુ આ હક મોઆવિયા માટે પણ ત્હેના જીવન પર્યંત જ હતો. હજી ઇમામત તો એહલ્-એ-બૈતમાં, આલ્-એ-નબી, (પેગમ્બરના વંશજ) ઇમામ હુસનનીજ હતી, અને તેમનીજ ચાલુ રહી.

ખિલાફત અને ઇમામત જુદાં પડયાં. આ ગોઠવણ ઇમામ હુસનના ન્હાના ભાઇ, ઇમામ હુસેનને નાપસંદ હતી. છતાં વડીલ બંધુની મરજીથી વિરુદ્ધ વર્તવું તેમને તેટલું જ અપ્રિય હતું. તેથી વડીલની હયાતી દરમીયાન વસ્તુસ્થિતી સ્વીકારી નિભાવ્યું.

મોઆવીયાનો રાજ્યલોભ વૃદ્ધિ પામતો ગયો. પોતાના જીવનમાં જ પોતાના પુત્ર યઝીદને પોતાનો રાજ્યવારસ જાહેર કર્યો. ખુદ પેગમ્બર સાહેબે જે કામ ન્હોતું કર્યું તે કામ મોઆવિયાએ કર્યું; નવીન રિવાજ દાખલ કર્યો: ત્યાર સુધીની પ્રજાકીય પસંદગીની પદ્ધતિ પલટાવી નાંખી. શામ, રૂમ અને ઇરાનની પ્રજા પિતા–પુત્રના ઉત્તરોત્તર વારસાઇ હકથી સુપરિચિત હતી, તેથી તે પ્રજાને તો મોઆવિયાનું આ કૃત્ય તદ્દન સ્વાભાવિક લાગ્યું.* છતાં જ્યારે આ હકીકત મોઆવિયાના દૂતોએ મક્કા–મદીનામાં જાહેર કરી, ત્યારે અરબ પ્રજા ઉશ્કેરાઇ ગઇ. દૂતોએ આ પરિસ્થિતિ મોઆવિયાને જણાવી.

રાજ્યલોભ શું ન કરે? લોભી પિતાના વિશેષ લોભી પુત્રને 'કૈસર' અને સીઝર'ની જાહોજલાલી જતી કરવી કેમ રુચે! આખરે તેણે નીચ પ્રવૃત્તિ આદરી; ઇમામ હુસનને તેમનાં પોતાનાં જ બેગમ પાસે ઝેર દેવરાવ્યું. લાલચમાં પોતે પરણવાનું વચન આપ્યું હતું. કામ સરી રહ્યે આપેલું વચન પાળ્યું નહિં. બેગમને જવા-

* ગાદી ખાલી પડે ને ખૂનાખરાબી થાય પછી જ પાટો હરેક વખત તે ઉપર નવો માણસ બેસે, એ કરતાં તો વારસાનો કોઇ પણ જાતનો કાયદો બેહતર. એવો શામ, રૂમ, ઇરાન, આદિનો અનુભવ હતો. અરબ પ્રજા આવા અનુભવસિદ્ધ રાજકીય યોજનાની આવશ્યકતા સમજી શકે એટલી હજી ઘડાયેલી ન હતી.

હેરાતની બક્ષિશ મળી, અને વેર ન લેવા વિનવ્યું.

યઝીદનું ગાદીપરરોહણ (ઇ. સ. ૬૭૭) ઇસ્લામી તવારીખમાં નવીન પ્રસંગ હતો, પ્રજાકીય ચુંટણીને બદલે પિતાએ કરેલી નિમણુંક હતી, મોઆવિયાના પુત્ર હોવા ઉપરાંત યઝીદમાં બીજા કોઈ અંગત ગુણ ન્હોતા, તેમ પુત્રમાં પિતાની કાર્યકુશળતા પણ ન્હોતી. ખિલાફતના સંગીન અધિકાર પર ઇમામતનો દોર ચલાવી ઇસ્લામી દુનિયાને આંજી નાખવા ઇચ્છા કરી. ઇમામ હુસેન પાસે પોતાની બૈઅત–ઇમામત કબુલ કરાવવા કહેવડાવ્યું (ઇ. સ. ૬૮૦)

ત્રણ વર્ષ સુધી (૬૭૭ થી ૬૮૦) ઇમામ હુસેને યઝીદની ખિલાફત સામે વિરોધ દર્શાવ્યો નહીં તેવી જ પ્રતીત થાય છે કે—

ઇમામ હુસેન એકલી ખિલાફત માટે ઝાઝો આગ્રહ કરત નહિ. પણ ઇમામત—એ તો પોતાનો જ જન્મસિદ્ધ હક્ક તે કેમ છોડાય? જેમણે પોતાના શિશુપણામાં ખુદ પેગમ્બર સાહેબને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરતા જોયેલા, ઇસ્લામનું ગૌરવ જેમની રગેરગમાં ઉભરાતું હતું, તે ઇસ્લામને અપમાન શી રીતે કરે? ઇમામત કંઇ બજાર ચીજ ન્હોતી કે ખરીદી શકાય, ઇમામત આપી લેવાતી નથી, લીધી મળી શકતી નથી, તે માટે ગુણ જોઇએ, કુદરતી બક્ષિશ જોઇએ, ઇશ્વર પ્રતાપની જાગતી જ્યોતિ જોઇએ. ઇમામતનો ઝગડો ખિલાફતમાં પલટાયો. તલવાર વિના સિપાહી નકામો છે, લશ્કર વિના રાજ્ય હોય નહિં, ખિલાફતના જોરશોર વિના ઇમામત થાય નહિ. ઇમામતના કાનુન ખિલાફતના ઇન્સાફ અને અંકુશ વિના અમલમાં આવે નહિ

ખટપટથી દૂર રહેવા, ઇમામ હુસેન મદીના છોડી મક્કે ગયા ત્યાં તેમને કુફાના લોકનું આમંત્રણ મળ્યું મોઆવિયા સાથેની લડાઈઓ વખતે હજરત અલીએ કુફાને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું હતું તેથી ત્યાંથી ખાસ આમંત્રણ થયું હતું. શુભેચ્છકોએ કુફાની પ્રજાનો ભરોસો નહિ કરવા સમજાવ્યું પણ આ બાબતમાં બેમાંનો સવાલ જ નહોતો. પોતાને માટે અંગત લોભ હતો જ ક્યાં? કુફાની પ્રજા યઝીદ વિરુદ્ધ, ઇસ્લામમાં દાખલ થતી નવીન અનીતિ વિરુદ્ધ પોતાની મદદ માગતી હતી, તેને ના કેમ કહેવાય? કુફે જવામાં પોતાને અશાંતિ હતી, વિગ્રહનું જોખમ ખેડવાનું હતું પણ તેથી શું? તેમ કરવાની પોતાની ફરજ હતી. ઇસ્લામનું બંધારણ જોખમમાં હતું, 'કૈસર' અને 'સીઝર'ની જોહુકમી દાખલ થતી હતી તે સામે વિરોધ કોણ કરે? એ ફરજ તો મોમીનની મુખ્યત્વે એહલે-બૈતની હતી. કુફાવાળા પોતાની ફરજ બજાવવા તૈયાર થયા હતા, તેઓ માત્ર આગેવાન માગતા હતા. પોતે જવું અને યઝીદ સામે થવું એ પોતાની ફરજ હતી કંઇ વિરોધ ન્હોતું, ઇમામત પોતાની હતી, ખિલાફત પણ પોતાને મળવી જોઇએ, પણ તેમાં સ્વાર્થ ન્હોતો, અંગત રાજ્યલોભ ન્હોતો. ઇસ્લામની તરક્કી (પ્રગતિ) સિવાય બીજી કોઇ ઇચ્છા ન્હોતી.

આખરે, કુફે જવા નક્કી કર્યું. પોતાના ત્યાંના કાર્યમાં વિલંબ ન થાય તે માટે પોતાના બાહને કુફે અગાઉથી મોકલી, જરૂરી તૈયારી કરી રાખવા જણાવ્યું પોતે પણ પાછળથી કુફા તરફ કૂચ કરી કબીલો સાથે લીધો પોતાની ગેરહાજરીમાં, તે વખતની ડામાડોળ સ્થિતિમાં, તેમને પાછળ મૂકવામાં જોખમ, તેથી કબીલાનો પણ સાથે જવાનો તેઓનો જ આગ્રહ હતો. ઇમામ હુસેનને કુફામાં કંઇ જોખમ આવી પડે અને કુફાના માણસો મક્કામાં શનિમ વગેરે તે કબીલાને પોતાને જ અમલ હતું ઉતરટ યોદ. અ ાનશક માણસો મદદે લેવાનું કહ્યું

કુફે કૂચ કરવાની આગલી રાતે ઇમામ

હુસેનને એક અનિષ્ટ સ્વપ્ન થયું; કુફે જવામાં પોતાનું અમંગળ થશે એમ સમજ્યા છતાં ઉપડયા. આવી આગાહી તેમને પ્રથમથી જ હતી. કહે છે કે પોતાના નાનાજાન* પેગમ્બર સાહેબે જ તે આગાહી કહી હતી. પોતાના પિતાએ પણ તેવીજ વસિયત કરી હતી. એ બેઉ પરવરદિગારના પ્યારા હતા, અને તેમની અનેક આગાહીઓ સત્ય નીવડી હતી. પોતાના અમંગળની આ પ્રમાણે ખાત્રી હોવા છતાં કર્તવ્ય કરતાં પાછું વળી જોયું નહિં. "તવક્કલ્તો અલલ્લાહ": અલ્લાહ પર ભરોસો રાખો.

કુફાની સરહદ પર યઝીદનું એક હજાર માણસનું લશ્કર હુર્રની સરદારી નીચે સામે મળ્યું. ઇમામ હુસેનને કેદ કરી કુફે લઇ જવા હુર્રને હુકમ હતો. તેજ વખતે કુફાનો થિરમા નામનો એક હિતચિંતક મળ્યો. તેણે ઇમામ હુસેનને કુફાની બદલાયલી પરિસ્થિતિ જણાવી. હવે આગળ વધવું જોખમ ભરેલું હતું. થિરમાએ ઇમામ હુસેનને સલામતી માટે પાસેના પ્હાડી કિલ્લામાં લઇ જવા કહ્યું. તેમ કરવામાં કુફાની પ્રજાનો વિશ્વાસઘાત થાય, એમ સમજી ઇમામ હુસેને ના પાડી. થિરમાએ પછી ઇમામ હુસેનને મક્કે પાછા ફરવા વિનવ્યા. તેમ કરવામાં બીકરપણું જણાય, તેથી તેયે કબુલ્યું નહિ. પણ હુર્રના કેદી તરીકે આગળ વધવા ના પાડી. છેવટે હુર્રે તેમને આગળ જવા દીધા, અને પોતે પાછળ રહી, તેમના ઉપર દેખરેખ રાખી. એટલામાં યઝીદનું ૪૦૦૦ માણસનું વધુ લશ્કર આવી પ્હોચ્યું અને આગળ વધવાનો માર્ગ રોકાયો. હવે કેદી થઇ આગળ જવા પોતે ના પાડી ત્યાંજ મુકામ કર્યો. અને યઝીદ પાસે જાતે જઇ પોતાના કલહનો નિવેડો લાવવા નિડરપણે ઇચ્છા દર્શાવી. મોમીનોમાં આંતર વિગ્રહ થાય અને મુસ્લીમોની પોતાની ખુનરેજી થાય તે અટકાવવા પોતે મક્કે પાછા ફરવા જણાવ્યું. તેમ પણ નહિં, તો તે વખતે ચાલતી યઝીદ તરફની પરરાજ્ય સાથેની કોઇ પણ લડાઇમાં સરદારી લેવા ખુશી બતાવી. આ બધું કબુલ, પણ યઝીદની બૈ'ત—તે તો નાકબુલ, પોતે કોણ! યઝીદ કોણ! યઝીદની બૈ'ત હોય જ નહિં; પોતાનાથી તો કબુલ થાય જ નહિં. ઇમામત તો એહલે-બૈ'તની જ હોય, ટેક જાળવવા શિર જાય તો ખેર! પણ ઇસ્લામથી વિરુદ્ધ વર્તાય કેમ! પેગમ્બર સાહેબની વફાતને પૂરાં સાઠ વરસ પણ થયા ન્હોતા; તેટલામાંજ ઇસ્લામની આ બરબાદી!

આ રાતે એક બીજું સ્વપ્ન થયું: મો'તના ફિરસ્તાએ મેતની આગાહી આપી. છતાં પોતે કરેલો નિશ્ચય તેવોજ અડગ રહ્યો.

મુકામ નદી કિનારે હતો; પણ દુશ્મને વચ્ચે આવી નદીનું પાણી ઇમામ હુસેનનાં માણસોને મળતું અટકાવ્યું હતું. બે દિવસ અને બે રાત રેતીના રણની અસહ્ય ગરમીમાં ગાળ્યા. નાજુક બીબીઓ અને કુમળાં બાળકો પાણી માટે અહીં અતિ દુઃખી થયા. પાણી લેવા જાય અને દુશ્મન તરફથી તીરનો વરસાદ વરસે! ધીરજની કસોટી થઇ. પણ બૈ'ત કબુલી પોતાની સલામતી ઇચ્છવી એ તો બને જ કેમ' અંગત સલામતી ઉપરાંત વિશેષ અધિકાર પણ મળશે એમ દુશ્મને કહ્યું, પણ 'ચાર દિવસની ઝિંદગી' માટે દીનની ખરાબી પોતાને હાથે જ કેમ થઇ શકે! દુશ્મને પોતાના કબીલાના માણસો માટે પાછા જવાના સલામતીના પાસ મોકલ્યા હતા, પણ ઇમામ

* નાન (= જાન) જેવા પ્યારા નાના (= માના બાપ)

હુસેનને જોખમમાં છોડી જવા સૌએ નાકબૂલ કર્યો કર્યો ઇમામ હુસેને પોતાના અંગરક્ષક માણસોને વિદાય થઇ તેમની સલામતી સંભાળવા કહ્યું. તેઓ પણ શી રીતે જાય ? ' મે જહાનના નૂર, ' પેગમ્બર સાહેબના નવાસા, તે અને જાનના જોખમમાં મુકી કયો મોમીન જવા હા પાડે ? ખુદ દુશ્મનનું લશ્કર, ઇમામ હુસેન સામે હથિયાર ઉંચકવા નાગજ હતું ? ઉલટે લશ્કરનો સરદાર અકળાયો, અને લડાઈ નહીં થઇ.

લડાઇની આગલી રાત્રે ત્રીજું સ્વપ્ન થયું. નાનાજાન ખ્વાબમાં આવી, ' જન્નતમાં આવવાની થોડી વાર છે, ' એમ કહી ગેબ થયા ' પોતાના કબીલાને વાત કરી. સ્વાભાવિક કકળાણ શરૂ થયું, " ઇન્ના-લિલ્લાહે, ઇન્ના, અલયહે રાજેઊન " અર્થાત્ " અલ્લાહ તરફથી આવ્યા છીએ, અને અલ્લાહ તરફ પાછા ફરવાનું છે " ગ્રીક ફિલસૂફ સોક્રાત (Socrates) ની માફક આત્માના અમરત્વ ઉપર વિવેચન કર્યું. નમાઝ અને બંદગીમાં રાત ગાળી, સવારે લડાઈ શરૂ થઇ પ્રથમ પોતે આગળ આવી લશ્કરને કુરાને-શરીફનો બોધ કર્યો. હુર્ર લશ્કરમાંથી છુટો પડ્યો. તેની સાથે ત્રીસ સાથીઓ જુદા થયા. ઇમામ હુસેનને પ્રથમ રોકનાર તેઓ હતા. આ સર્વ અનિષ્ટના મૂળ પોતે છે, એમ તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો. હુર્ર લશ્કરની આગળ આવ્યો અને તેઓ કોની સામે લડવા તૈયાર થયા છે, તેનું ભાન કરાવ્યું કયામતમાં પેગમ્બર સાહેબને મળવાનું છે તેમના જ પ્યારા નવાસાથી લડી, દીન અને દુનિયાની લ્યાનત (શ્રાપ) થી ચેતાવ્યા આ ઉપદેશની અસર થાય તે પહેલા નવા સરદાર શમર લઇન (શ્રાપિત) એ તીર છોડી લડાઇની શરૂઆત કરી હુર્ર અને તેમના ત્રીસ સાથીઓ ઇમામ હુસેનની મારી મેળવી એહલ-એ-બેન તરફથી લડી શહીદ થયા. લડાઇ નહિ, પણ કતલ થઇ ' ઇમામ હુસેનના બધા માણસો તે જ પ્રમાણે શહીદ થયા. ૫૦૦૦ ના લશ્કર આગળ ગણ્યાગાંઠ્યા એકસો ૧૦૦ માણસનો શો હિસાબ ' ઇમામ હુસેનની શહાદત થઇ ' અને તે પોતાના નાનાનીજ ઉમ્મતને હાથે ' અફસોસ ' ૧૦ના મી તવારીખ મા ગ ર જ થયો ' દુનિયાભરના ઇતિહાસમા આથી વધારે ગમગીન બનાવ જડતો નથી.

ઇમામ હુસનની શહાદત પાછે જે ગરજ હોય અને ધાર્મિક તત્ત્વ માટે પોતે જાનને જોખમે નાંખી પોતાના કબીલાની કુરબાની કરી હતી, તે તત્ત્વ સેંકડો માટે અદશ્ય થયા જ્યારે યુરોપ જહાલતના અંધકારમા ડૂબેલું હતું ત્યારે ઇસ્લામે પ્રથમ પ્રજાતંત્ર યોજ્યું પ્રજાતંત્ર રાજ્યવ્યવહારમાં તેમ ધર્મ બંધારણમાં, એ રીતે દુનિયાને અમનમાં મૂકી દેખાડ્યું. આ પ્રજાતંત્ર રાજ્યઅમલમાં મોઆવિયાએ તોડ્યું અને યઝીદે ધાર્મિક અંગ પણ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું, ઇમામ હુસેનનો એ પ્રતિ વિરોધ હતો. યઝીદે ત્યાર પછી પોતાની ખિલાફતની સાદા તખ્ત, ડમી ભભકાવાળી નવાબી, વધારી, પ્રચારી, વિનાશના બીજ રોપ્યા હતા

એહલ-એ-બેતનું વેર લેવાને બહાને અનેક સ્વાર્થી ખલીફાઓ લોકપ્રિય થયા. પરંતુ પોતાના મૂળ ઉદ્દેશ ભૂલ્યા, જેમને માટે પોતે લડ્યા હતા તેમને વિસરી ગયા પરિણામે, શીયા પંથ ઉપસ્થિત થયો ઇમામ હુસેનના બેગમ શહેરબાનુ ઈરાનના હોવા શાહ, યઝ્દગર્દના શાહઝાદી હતા તેથી આખ્ખુ ઈરાન એહલ-એ-બેતના પક્ષમાં ભળ્યું અને શીયા પંથી બની ગયું ઇરાનીઓ મતના બંધનમાં નાખ્યા થયા અને પ્રતિદિન વધતા ગયા. આજે ઇસ્લામમાં નાના મોટા ૭૨ ફિરકા (પંથ) છે તેમાં શિયા

દિનનો એકજ કલમો પઢે છે. "લા ઈલાહા ઇલ્લલ્લાહ મોહમ્મદર્ રસૂલુલ્લાહ" છતાં એક બીજા તરફ ઝેરની નજરે જુએ છે! હિંદુ-મુસ્લિમ ભેગા થાય, "ઐક્ય" સાધે છતાં શીઆ-સુન્ની તો ભેગા શું ન જ થાય! અફસોસ! આ બધું શાને લીધે? ઇમામ હુસેન વિજયી થયા હોત, યઝીદની સત્તા ત્યાંથી જ અટકી હોત, ઇસ્લામમાં દિનના ફિરકા ન પડયા હોત, તો આજે સ્થિતિ કેવી હોત? ઉર્દુ શાયર "હાલી"ના "મુસદ્દસ" વાંચો.

રાજ્યવ્યવહારમાં પ્રજાતંત્ર ચાલુ રહ્યું હોત, તો મધ્યકાળની અંધાધુનીને અવકાશ મળત નહિં. યુરોપે પ્રજાતંત્ર ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન પછી ૧૮ મા સૈકામાં જોયું. અમેરિકાએ તેથી જરા પહેલાં; તોપણુ પૂર્ણ રીતે તો હજી પણ અનુભવ્યું નથી. અમેરીકન એક્સ-પ્રેસીડન્ટ અને વિદ્વાન વુડરાઉ વિલ્સનનું "ધિ સ્ટેટ" નામનું પુસ્તક વાંચતાં આ સત્ય પ્રતીત થશે. તેમ છતાં, સંપૂર્ણ પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર ઇસ્લામે ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં કરી દેખાડયું હતું. મસ્જીદ તે અમીરુલ મોમનીનનો મહેલ. મસ્જીદમાંની મિમ્બર તે રાજ્યાસન, ફાટલી સાદડી તે દરબારની ફરશ, ખુત્બો પઢતાં પકડવાનો અસો (લાકડી) તે ખલીફાનો રાજ્યદંડ! અમીર અને ગરીબ, શાહ અને ફકીર એક જ સાદડી પર, એક જ હારમાં, સાથે સાથે એક જ ખુદાની નમાઝ પઢે. હજ વખતે અદના ફકીર અને ખલીફતુલ મુસ્લમીન-અમીરુલ મોમનીન એક જ જાતનું "એહરામ" પહેરે, અને હજની સૌ વિધિઓ સાથે રહી એક સરખી રીતે કરે. પૈસો અને અધિકાર વિસરી જાય-એથી વિશેષ પ્રજાતંત્રમાં શું હોય! વિશ્વમય બંધુત્વ-Cosmopolitan Brotherhood તે આ ખિલાફત. દમસ્કસથી બગદાદ, અને ત્યાંથી ઇસ્તમ્બુલ જતાં આ બધું વિસરાયું. હવે એંગોરે આવતાં એક રીતે સ્થિતિ બદલાયાનાં શુભ ચિન્હ દેખાય છે. આમીન!

૧૦૦

રા. રા. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર:

એક ઐતિહાસિક આલોચના

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો આધાર આપણા ઇતિહાસની આપણી વાસ્તવિક ભાવના ઉપર બહુ બાગે રહ્યો છે. હિંદુસ્તાને પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન સમયમાં આ સંબંધી જેવો જોઇએ તેવો વિચાર કર્યો લાગતો નથી. પ્રાચીન સમયમાં તો આપણે આપણા જ ઇતિહાસની કરેલી અવગણના અક્ષમ્ય ગણાશે. જ્યારે પુરાતન ગ્રીકોએ અને રોમનોએ પોતાના અંતર્ગત ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર કલેશોનાં પણ ઘણી જ સમર્થ ભાષામાં અને શૈલીમાં નિરૂપણ કર્યાં છે; ત્યારે આપણે તો નાનાં બાળકોની માફક વેદો, સ્મૃતિઓ ને પુરાણોનો જિહ્વાપાઠ કરીને જ

બેસી રહ્યા છીએ. મધ્યકાળમાં જ્યારે મુસલમાનોએ આર્યરાજ્યતંત્રો ઉપર એક પછી એક જબરા પ્રહારો કરવા માંડ્યા ત્યારે તો જાણે કે આપણે આપણા પરાજયો છુપાવવા હોઇએ તેમ આપણે આપણો ઇતિહાસ લખ્યો જ નહિ. પરંતુ હવે આપણે પણ કંઈક જિજ્ઞાસુ બની આપણા પ્રાચીન, ઉજ્જ્વળ પણ અનિર્દિષ્ટ ઇતિહાસની ઝાંખી કરવાને માટે તામ્રપત્રો શિલાલેખો, સિક્કાઓ, વિદેશીય પ્રવાસીઓનાં વચનો, વગેરે સાધનો તપાસવા મંથી રહ્યા છીએ. તો આપણા ઇતિહાસના આ પુનરુત્થાન કે જીર્ણોદ્ધાર વખતે આપણે આપણા ઇતિહાસની ભાવના કેવી રાખવી કે કેળવવી જોઇએ તેનો આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના ભવિષ્યહિત માટે વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે.

આપણી ઐતિહાસિક ભાવનામાં ઘણી જ ન્યૂનતાઓ છે તે નિર્વિવાદ છે. આપણા પૂર્વજોએ ઘણાં યુદ્ધો કર્યાં પણ યુદ્ધની ફિલસૂફી તેઓએ ક્યાંય લખી નથી. આપણે કલાના મોટા પોષકો બન્યા પણ કલાનું રહસ્ય સમજવા આપણે ઝાઝો પ્રયત્ન કર્યો નથી. કલાનો અને પ્રજાજીવનનો નિકટ સંબંધ આપણે બહુધા જોઈ શક્યા નથી. આપણામાં શિક્ષણને માટે બહુ ઉત્તમ વ્યવસ્થાઓ હતી પણ શિક્ષણની પ્રથાનું વિજ્ઞાન આપણે કેળવી શક્યા નથી. આપણું રાજ્યતંત્ર છેક કંપનીના વખત સુધી ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ પરત્વે તો, અબાધિત રહી શક્યું હતું; પણ આપણા પૂર્વજોએ તે રાજ્યતંત્રનાં સૂત્રો અમર સાહિત્ય રૂપે ગૂંથ્યાં નથી. આપણે ઇતિહાસના બનાવો ઘણા ઉત્પન્ન કર્યા છે પણ તે ઇતિહાસની ફિલસૂફી આપણે કદી પણ આપણા રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક જીવનમાં પરોવી શક્યા નથી. જેમ આપણે કાવ્યો કર્યાં તો કાવ્યશાસ્ત્ર કે અલંકારશાસ્ત્ર પણ કર્યાં, તપ કર્યું કે ધ્યાન ધર્યું તો આત્માના વાદો લિખિત રૂપે ઉતાર્યા, તેમ સામાજિક વિષયોમાં આપણે તેવું કાંઈ કર્યું નથી. આપણા ભાવિ રાષ્ટ્રીય જીવનને માટે આ બધો વિચાર કરવાની ખાસ અગત્ય છે.

હિંદુસ્તાન દેશ ભૂગોળશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ દરેક બાબતનો વિચાર કરતાં, એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળો દેશ છે. હિમાલયના બરફથી આચ્છાદિત પ્રદેશોથી માંડીને તે ઠેઠ દક્ષિણે રામેશ્વર સુધી, ને પૂર્વે બ્રહ્મપુત્રા નદીથી તે પશ્ચિમે સુલેમાન અને હિંદુકુશના પર્વતો અને આરબી સમુદ્ર સુધી, ઘણા રાજકીય અને સામાજિક વિપ્લવો અને વિક્રાંતિઓ થયાં છતાં, દરેક અભ્યાસી એમ તો કહી શકશે કે એ વિસ્તારની અંદર રહેતી પ્રજાઓનું જીવન બીજી પ્રજાઓનાં જીવનથી તદ્દન ભિન્ન છે. અહિંના મુસલમાનો પણ ઇરાન, અફઘાનીસ્તાન, આરબસ્તાન, ઇરાક, તુર્કી, વગેરે દેશોના મુસલમાનો કરતાં જુદા છે. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ બીજા દેશોની સંસ્કૃતિઓથી જુદી જ તરી આવતી. આ ભિન્નતા આપણે આપણો ઇતિહાસ લખતાં કે વિચારતાં જરૂર યાદ રાખવાની છે. વિદેશીય રાજાઓ જ્યારે આપણી ભૂમિ ઉપર આપણા જ રાજાઓનો પરાજય કરતા, ત્યારે ઘણી વાર તેઓ અહીં જ ટકી રહેતા અને પ્રજાના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઇ આપણા જ સત્તાધીશો બનતા. સમસ્ત હિંદુસ્તાન કદી પણ આગળ બહારના દેશનો ખંડિઓ દેશ બન્યો નથી. આપણી વર્તમાન પરતંત્રતા ઇ. સ. ૧૭૫૭ થી જ શરૂ થાય છે. જે ઇતિહાસકારો હિંદુસ્તાનને અનાદિ કાળથી પરતંત્ર કલ્પી રહ્યા છે તેમને આપણા ખરા આંતર ઇતિહાસનું જરા પણ ભાન નથી.

આપણો સમાજ પરતંત્રતાને ચાહનારો હતો જ નહીં. આપણે પરરાજ્યોની સામે પ્રચંડ વિરોધ બતાવી શક્યા છીએ. મહાન સિકંદરને

પંજાબની ભૂમિપર જે યુદ્ધો લડવાં પડયાં હતાં તેની પાસે ઇરાન ને બીજા દેશોમાં તેણે લડેલી લડાઈઓ તો ઢંકાઇ જાય છે. પંજાબના હિંદુઓએ મુસલમાનોના સતત આઘાતો સામે કેટલી વાર બાથ બીડેલી ? એશિઆના બીજા પ્રદેશોમાં અને રોમના સામ્રાજ્યના પ્રાંતો ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા મહંમદ પેગંબરના મરણ પછી જેટલો વખત લાગ્યો તેના કરતાં મુસલમાનોને આપણા દેશમાં કુલ સત્તા બેસાડતાં ઘણો જ વધારે વખત લાગ્યો હતો. ભારતવર્ષના મુસલમાની ઇતિહાસના વખતમાં ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં બે મોટી શિલાઓરૂપે પડેલાં આર્ય સંસ્કૃતિનાં રક્ષક રાજપૂત અને વિજયનગરનાં રાજ્યો મુસ્લિમ સત્તાના પૂર સામે પ્રચંડ શિલાઓ રૂપે હતાં. રાજપૂત સ્થાનનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોએ તો આર્ય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવામાં જે ભોગો આપ્યા છે તેનો ખયાલ વર્તમાન પ્રજાને ભાગ્યેજ આવી શકે. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, જયચંદ્ર રાઠોડ, અને બંગાળાના લક્ષ્મણસેનના પરાજય પછી આર્ય સંસ્કૃતિ ત્રાસથી નાસીને રાજપૂત શરણે ભરાઇ બેઠી હતી. ઔરંગઝેબના વખત સુધી તેનું રક્ષણ ત્યાંના વીરપુરુષોએ અને વીરાંગનાઓએ કેવું કરેલું તે તેમના ભાટ ને ચારણોના શૂર દોહાઓમાં ને સ્ત્રીઓના જૌહરોમાં કાંઈક જોઇ શકીએ છીએ. પણ તેની ઉપયોગિતાનો ખરો ખયાલ તો જ્યારે આપણે આબુના વિખ્યાત દેલવાડાના જૈન મંદિરોની કારીગીરી મુસ્લિમોને હાથેથી ભુંસાતી બચી ગઇ તે જોઇએ છીએ ત્યારેજ લાવી શકીએ છીએ. દક્ષિણના હિંદુઓએ પણ એવો જ હિસ્સો આપ્યો છે. અને તેમાં વિજયનગરના મહારાજ્યે બસો વર્ષ સુધી અનુપમ સેવા કરી છે. મોગલાઇના વખતમાં ઉત્તરના હિંદુઓ મુસલમાનો સાથે છેવટે રાજ્યતંત્રમાં એકમેક થઇ ગયા. ખરું રક્ષકપણું તો દક્ષિણના હિંદુઓએ કરેલું. તેઓ સાગા પણ થયા. ચૌદમા સૈકાથી તે સોળમા સૈકા સુધી વિજયનગરના રાજ્યે "બાહ્મણી" મુસલમાનોને આગળ વધતા અટકાવ્યા. તાલીકોટાનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૫૬૪–૬૫ માં થયું. ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં શિવાજીનો જન્મ થયો. મુસલમાની બાદશાહીનો દક્ષિણમાં તેમજ ઉત્તરમાં અંત લાવનાર તે બનાવ આપણા ઇતિહાસમાં ઘણો જ ઉપયોગી છે. જેમ ઓસમાન તુર્કોના તંત્રથી બચવા માટે ગ્રીક અને લેટિન સંસ્કૃતિની બધી સામગ્રીઓ તેમના વાહકો પશ્ચિમ યુરોપમાં ઉપાડી ગયા તેમ મુસલમાનોના ત્રાસથી બચવા માટે ઉત્તરની આર્ય સંસ્કૃતિ તે કાળમાં ગુજરાતમાં રાજપુતસ્થાનમાં ને દૂર દક્ષિણ દેશમાં છાની ભરાઇ બેઠી. પાટણ, તાંજોર, મદુરા, શ્રીરંગપટ્ટમ, વગેરે સ્થળોએ આ કાળમાં આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં ઓછો હિસ્સો આપ્યો ન હતો.

જેમ જેમ મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ ભારતવાસીઓનું સામાજિક જીવન વધારે ને વધારે પ્રાંતિક બનતું ગયું. પુરાતન સાહિત્યનાં ચક્રવર્તી રાજાઓનાં યશોગાન ભારતવાસીઓ ભૂલી ગયા. બૌદ્ધ મતે જે રાજકીય અને સામાજિક એકતા આપણને શીખવી હતી તે આપણે પુરાણોના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોથી અને મુસલમાનોના એકદેશીય અંકુશથી તદ્દન વીસરી ગયા. સંસ્કૃત ભાષાનું સેવન પણ પ્રતિદિન ઓછું થતું ગયું. રાજ્યકર્તાઓના આશ્રય નીચે સેવાએલી સંસ્કૃત વિદ્યા ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ પડવા લાગી. બખત્યાર ખિલજી, અલ્લાઉદ્દિન ખિલજી, વગેરેનાં મુસ્લિમ દળોએ બૌદ્ધોના, જૈનોના અને હિંદુઓના અવશિષ્ટ મઠો, સ્થાનકો અને પાઠશાળાઓને ખંડી મર્યાં. પાલીનું નામ પણ આપણે ભૂલી ગયા. ગિરનારની તળેટી તરફ જતાં રસ્તા ઉપર

આવેલ અશોકાદિના શિલાલેખનું રક્ષણ કરવા જેટલું પણ આપણને ધ્યાન રહ્યું નહિ. આપણે આપણું પ્રાચીન ગૌરવ; શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ભારત, રામાયણ, અને પુરાણોમાં જ આવી રહ્યું હોય એમ માનવા લાગ્યા. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના કાળથી તે ઠેક હર્ષવર્ધન સુધીનો એક હજારથી પણ વધારે વર્ષોનો ઇતિહાસ આપણે આપણી દૃષ્ટિની અંધતામાં ગળી ગયા. માત્ર થોડાં વર્ષો ઉપર જ, આ આપણી બીજી નિદ્રા ઉડી અને ફરીથી આપણે, જાતિસ્મરણ થયું હોય, એવો અનુભવ લેવા લાગ્યા.

અત્યાર સુધી આપણે એમ માનતા આવ્યા કે ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના અહિંસાવાદથી આપણે નબળા બની ગયા ને મુસલમાનોએ આ નબળાઇનો લાભ લીધો હતો. આ પણ એક ઐતિહાસિક વિતંડાવાદ છે. આપણે આ વિચાર બહાર લાવતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અન્યાય કરીએ છીએ. ગિબને પણ એક વાર એમ કહેલું કે રોમનો ખ્રિસ્તી પંથમાં ભળી ગયા ને તેથી તેઓ સામ્રાજ્ય ખોઇ બેઠા. ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો દેદીપ્યમાન કાળ બૌદ્ધ સમય હતો. આપણું વર્તમાન એ કાળમા ઘડાયું. દેશાવરની સાથે આપણે તે કાળમા પરિચિત થયા. આપણું ધર્મચક્ર તે કાળમા તિબેટ, ચીન, બંગાળાના અખાતના ટાપુઓ, વગેરે પર ફરી વળ્યું. આપણું વાણિજ્ય, આપણું સાહિત્ય, આપણી કલા, આપણું સર્વસ્વ તે કાળમા ઉત્તમ હતું. એવો પણ સર્વસ્વ તે કાળમા ઉત્તમ થયો હતો. કાળ પછી મોગલાઇને વખતે પ્રાપ્ત થયો હતો. કાળ પછી મોગલાઇને અંતર્વિગ્રહોથી તેને ઝાંખો પણ ત્યારે આપણે અંતર્વિગ્રહોથી તેને ઝાંખો કરી દીધો હતો.

દિલ્હીના સુલતાનોના રાજ્યતંત્રે આપણને વધારે પ્રાંતિક બનાવી દીધા. તે અગાઉ પણ હિંદુઓ પ્રાંતિક તો બની ગયા હતા આપણી રાજકીય ને સામાજિક અવનતિનું તે ચિહ્ન હતું. તે કાળનાં મુસલમાનો રાજ્યો પણ પ્રાંતિક હતાં. હિંદુસ્તાનનો તે વખતનો ઇતિહાસ યુરોપના વર્તમાન ઇતિહાસને મળતો આવે છે. મોગલોના આવવા પછી ધીમે ધીમે આ પ્રાંતિક ભાવના ઘટવા લાગી. મરાઠાઓનું રાજ્ય આ ભાવનાના વિકાસમાં વિઘ્નરૂપે હતું. દક્ષિણવાસીઓ દક્ષિણમાં રહ્યા ત્યાં સુધી પોતાની સંસ્કૃતિ જાળવી શક્યા. પણ જ્યારે પહેલા બાજીરાવ પેશ્વાએ પેશ્વાઇને ઉત્તરમાં વસાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો અને મરેઠી "ઘોડાં"ને ગંગા ને સિંધુ નદીનાં પાણીમા સ્નાન કરાવ્યું ત્યારે દાક્ષિણાત્યોની ભાવનામાં તુરત જ ફેરફાર થઇ ગયો. પુનાને હિંદુસ્થાનની રાજધાની કરવા જતાં તેઓને દિલ્હી સર કરવું પડ્યું અને દિલ્હી સર કરતાં પ્રથમ અબ્દલીને હાથે અને પછી કંપનીને હાથે સખત ફટકાઓ ખાવા પડ્યા. ઉત્તર હિંદ લેવા જતાં તેઓ મહારાષ્ટ્ર ખોઇ બેઠા—સામ્રાજ્ય સ્થાપવા જતાં તેઓ "સ્વરાજ્ય" ગુમાવી બેઠા.

આપણા ઇતિહાસમાં દિલ્હી નગરીનો આ ચમત્કાર છે. દિલ્હી, પટણા, કાશી, જૂનાગઢ, એ બધાં સ્થળોનો વિચાર કરતાં હિન્દુસ્થાનનો સમસ્ત ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ઉભો રહે છે. આ દરેક નગરીનો ઇતિહાસ આપણા દેશનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. દિલ્હી એ એશિઆનું રોમ છે. વર્જિલ કવિએ રોમને અમરાવતી—અમરનગરી—નું ઉપનામ આપ્યું હતું. દિલ્હી પણ સામ્રાજ્યનું હૃદય—મસ્તિષ્ક—છે ને તેની ગાદી . પણ અવિચળ છે.. ઉત્તર હિંદુસ્થાનથી સમગ્ર સામ્રાજ્યનો પ્રવાહ આપણે ત્યાં ચાલ્યો છે. નર્મદાની દક્ષિણમા આવું નગર કોઇ વાર ઇતિહાસે સિદ્ધ કર્યું નથી. સિપાઇના બળવાનું લક્ષ્ય કલકત્તા નહિ પણ દિલ્હી હતું. લિટને કૈસરેહિંદનો દરબાર ત્યા જ ભરેલો. કર્ઝનનો દરબાર પણ ત્યાં જ ભરાયેલો. શહેનશાહનો

અભિષેક પણ ત્યાં જ થયેલો. ભારતવર્ષના ઇતિહાસના અંતરાત્માને જાણે કે માન અપાતું હોય તેમ ઇંગ્લાંડે પણ તે જ રાજનગરને છેવટે સામ્રાજ્યની રાજધાની બનાવ્યું. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું પ્હેલું યાત્રાસ્થાન આ નગર છે.

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રવાહ અત્યારે ક્યાં જાય છે? ઘણા હિંદુઓ મુસલમાની કાળમાં "ગાય અને બ્રાહ્મણોનું પ્રતીપાલન" કરવા મરવા તૈયાર થતા. એ દિવસો ગયા છે. આપણે આપણા ઇતિહાસને પુનર્જન્મ આપવો છે. તે બાળકને આપણે વીસમી સદીનું બાળક કરવું છે. ઘણો કાળ આપણે જંગલોમા જઇ આત્મા ને પરમાત્માનો વિચાર કરતાં ગાળ્યો. ઘણો કાળ આપણે જંગલી જાતોને આર્ય ધર્મમાં લાવતાં કાઢયો. ઘણો કાળ આપણે અંદર અંદર લડી મરવામા વીતાવ્યો. પણ હવે! હિંદુસ્તાનને જગત ભૂલી ગયું હતું તે હવે યાદ કરવા લાગ્યું છે. એ યાદ કરતું જગત પિથેગોરાસ, એંટનિનસ, સીઝર, કે કોલંબસનુ જગત નથી. એ યાદ થતી આપણી ભૂમિ પણ જનક કે કૌટિલ્ય કે પૃથ્વીરાજ કે અકબરના કાળની નથી જગતના ઇતિહાસમાંના વર્તમાન સમુદ્રમા આપણો ઇતિહાસ સિંધુ કે ગંગા નદી જેવો ભળી જવો જોઇએ. આપણે આપણા વાણિજ્યથી કે આપણા શાસનથી કોઇ પ્રજાને ગુલામ કરવા ઇચ્છતા નથી. આપણને શાંતિમય અને કરકસરીઉં રાજ્યતંત્ર અત્યારે જોઇએ છીએ. હિંદુઓને, મુસલમાનોને, પારસીઓને, શુદ્રોને, બધાને, આપણે હિંદી બનાવવા છે. આપણે માની બેઠા છીએ કે આપણે હિંદી છીએ–વસ્તુત આપણે તેવા નથી. આપણા ઇતિહાસના ગ્રન્થો આ ભવિષ્ય તરફ નજર કરી લખાવા જોઇએ. આગ્રાના તાજમહેલથી હિંદુઓ ફુલાય છે સાંચીની કલાથી કે ઇલોરાની ગુફાઓથી મુસલમાનો હવે ફુલાવા લાગ્યા છે. હિંદુઓ મુસ્લિમ ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિઓનું ભારતીય દષ્ટિથી અધ્યયન કરે તો મુસલમાનો પ્રાચીન આર્યોની સંસ્કૃતિનું તે જ દષ્ટિથી કેમ અધ્યયન ન કરી શકે?

પ્રથમ જણાવ્યું તેમ આપણે ઇતિહાસ બહુ ઉત્પન્ન કર્યો છે પણ તેનો વિચાર આપણે વિજ્ઞાનદષ્ટિએ કર્યો નથી. હવે આપણો ઇતિહાસ વધારે નિયમબદ્ધ (constitutional) બનતો જાય છે. નિર્ણાયક મુદ્દાનું સ્થાન રીતસર ચુંટાયેલ પ્રતિનિધિઓના વાદ અને અંતે થતી મતોની બહુમતિએ લીધું છે. તે કારણથી આપણે જગતના વર્તમાન ઇતિહાસથી પૂરા વાકેફગાર થવાની જરૂર છે. રોલેટ બિલનું રહસ્ય સમજવા આપણા પૂર્વ ઇતિહાસમાં કોઇ સામગ્રી છે? મ્હેસુલ, કરવેરો, વાણિજ્ય, વગેરેના અભ્યાસ માટે આપણે બહારની મદદની અવગણના કરવી જોઇએ નહીં. એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, માન્તેસ્ક્યુ જેવા ચિંતકો આપણે ત્યાં કેમ ઉત્પન્ન ન થાય? કૌટિલ્યનું "અર્થશાસ્ત્ર", પ્લેટોના લૉઝ, એરિસ્ટોટલનું પૉલિટિક્સ, અને બ્રાઇસનુ 'મૉડર્ન ડિમોક્રસીસ,' એ ચારેનો નિષ્કર્ષ આપણે કેમ ન કાઢી શકિયે?

દરેક કાળમા અહીં પ્રતિભાશાળી માણસો જન્મ્યા છે. ગૌરાંગે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરી બંગાળાને ધર્મભ્રમથી ઉગાર્યું. રામાનુજ અને વલ્લભાચાર્યે આપણને સમકાલીન દષ્ટિએ વિશેષ બળવાન કર્યા. કબીરે અને નાનકે મુસ્લિમ–હિંદુ એકતા ધર્મક્ષેત્રમા ઉપદેશી. અકબરે તેને રાજ્યનીતિમા ઉપાડી લીધી. યુરોપના સંસર્ગથી આપણું વ્યક્તિત્વ ખોવાયું નથી. આપણા રામમોહનરાય, દયાનંદ, રામતીર્થ, વિવેકાનંદ, ગાંધી, ને રવીંદ્રનાથ ટાગોરનાં જીવનચરિતો સાક્ષીભૂત છે. આપણે તે સંસર્ગની ઉત્તમ બાજુને ઠેલી પણ નથી. આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું ભિન્નત્વ ને એકત્વ ઇતિહાસના મહા-

સાગરનાં મોજાં ઉપર દરેક વાર સ્પષ્ટ તરી આવેલ છે. જેમ મહાસાગરનાં ઉછળતાં મોજાં એક શબને કિનારા ઉપર ફેંકી દે છે તેમ એ સંસ્કૃતિને હજી સુધી ઇતિહાસે ફેંકી દીધી નથી. કારણ કે તે સંસ્કૃતિનું શરીર આત્મા વિનાનું શરીર નથી. ભવિષ્યમાં પણ એ અમર જીવ ભારતવર્ષના અત્યારે ખોખરા થએલા પણ બહારથી તેમ જ અંતરથી રેડવામાં આવતાં રસાયનોથી ફરીથી યુવાવસ્થામાં આવતા કલેવરનો કદી પણ ત્યાગ નહીં કરે. આપણા ઇતિહાસની ભાવના આથી કોઇ બીજી કોઇ હોઇ શકે ખરી ?

૧૦૧

રા. રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી:

શ્રી પ્રહ્લાદાખ્યાન

(વૈશ્યકવિ ગિરધરની અપ્રસિદ્ધ કાવ્યપ્રસાદી)

વડોદરાનો વૈશ્યકવિ ગિરધર તેના રામાયણથી મશહૂર છે. ગુજરાતના સામાન્ય જનસમાજને તેનાં સાદાં, સરળ અને ભક્તિરસથી ભરેલાં કાવ્યો બહુ આનંદજનક થઇ પડયાં છે. એના રામાયણની ગામેગામ કથા થાય છે. અને ગિરધરે રામગુણાનુવાદના પ્રચારને માટે એ ગ્રંથ રચેલો છે અને સૌથી પહેલાં પોતાના નિવાસસ્થાન આગળ વડોદરામાં સુલતાનપુરામાં એક બ્રાહ્મણને આગળ રાખીને પોતે જ એક માસ સુધી લોકોની મેદની સન્મુખ રાગરાગણીમાં એ રામાયણની કથા કહી બતાવી હતી. ત્યારપછી બ્રાહ્મણોમાં તે પ્રચલિત થઇ ને ગામડાંઓમાં તેની કથાઓ થવા લાગી.*

ગિરધરનાં કૃષ્ણચરિત્ર અને રાજસૂયયજ્ઞ પણ પ્રસિદ્ધ છે, એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ પદો તથા પ્રહ્લાદાખ્યાન હજી અપ્રસિદ્ધ છે. જેની નકલો મેં અસલ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી કરી લીધેલી છે. વસાવડાના કાલિદાસનું પ્રહ્લાદાખ્યાન જાણીતું છે, તેના કરતાં ગિરધરનું પ્રહ્લાખ્યાન ઉતરે તેવું નથી. ગિરધરનાં કાવ્યોમાં ઉન્નત કલ્પનાઓ, રસાલંકારની ચમત્કૃતિ, કે શબ્દોનો ઘટાટોપ નહિ માલમ પડે; પરંતુ તેના નીતિપ્રિય ઠરેલ સ્વભાવ પ્રમાણે ઉંડો આનંદ અને સૌમ્ય ભાવના તો ડગલે ડગલે જણાશે જ. તેની સાથે તેનામાં શોધકબુદ્ધિ જબરી હતી; તેથી પુરાણકથાઓ કહેનારા બીજા કવિઓએ જે કેટલીક ગુહ્ય વાતો નથી લખી, તે ગિરધરે શોધન કરીને લખી જણાવી છે, ને જ્યાં દૈત્યચરિત્રમાં વિપરીતતા જણાઇ આવી હશે, ત્યાં તો તેણે લોકની શ્રદ્ધા ન ખસી જાય માટે સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે:—

* કર્તાના જ હાથની પ્રત હાલ તેના વંશજો પાસે છે, તે ઉપરથી .રામાયણનો શુદ્ધ ગ્રંથ સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલયને માટે તૈયાર થાય છે.

"તે માટે દેહ ન કરશો વિવેકી સંત સુજાણ;
એ અકળ ચરિત્ર જ દેવતણાં તે કોણે ન થાય પ્રમાણ.
—રા. બા. કાં. અ. ૧૩—

વળી સીતાજીનું હરણ થયા પછી શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન જે વિરહવ્યથા ભોગવે છે તે જોઈને ઇશ્વરાવતાર ઉપર અશ્રદ્ધા ન થાય માટે કહે છે કે:-

"જે શુદ્ધ ચૈતન્ય માયાપતિ પ્રભુવ્યાપક એક અજિત;
"તે માયા તણો અભિપ્રાય દેખાડે છે માયિક જનની રીત.
—રા. અ. કાં. અ૦ ૧૮—

વળી વાલિવધને પ્રસંગે કહે છે કે:-

"એમ દેવચરિત્ર છે ઘણાં અટપટાં, અઘટ ઘટાવે જેહ;
એ જોઈ કોઈ અન્ય મનુષ્ય કરે તો, પડે નરકમાં તેહ.
જળ ઉપર જેણે પૃથ્વી રાખી, સ્થંભ વિના આકાશ;
એવા પ્રભુ છે એક સ્વતંત્ર જ, અખંડ અજિત અવિનાશ.
તે પ્રભુ કરે કરાવે કર્તવ, તે થાય સત્ય પ્રમાણ;
તે જોઈને કો અન્ય કરે તો, નરક પડે નિર્વાણ.
—રા. કિ. કા.-અ૦ ૭—

કવિને ભક્તિરસ પ્રિય હતો અને તે કારણથી ઘણે ભાગે તેમણે ભક્તિરસનાં જ કાવ્યો રચ્યાં છે. પ્રહ્લાદાખ્યાન પણ ભક્તિરસ ખીલવવાને જ એમણે લખ્યું છે. હવે થોડાંક દષ્ટાંતો એમનાં એ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યગ્રંથમાંથી આપીએ:-

શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ગ્રંથની શરૂઆત કવિ મંગલાચરણથી કરે છે અને કવિકુલગુરુ કાલિદાસની પેઠે વિનયથી પોતાની અશક્તિ જણાવતાં કહે છે કે:-

"જેમ અંધ ઇચ્છે પચરંગ કહેવા, અપંગ ઇચ્છે ગંગ;
નિર્ધન ચિંતામણિ ઇચ્છે; કામી ઇચ્છે સત્સંગ.
તેમ ઇચ્છા થઇ એક મન વિષે, તે પૂરીએ શ્રીજદુવીર,
કથા કહું પલ્હાદની જે ભક્તશિરોમણિ ધીર.
કડવું ૧.

ત્યારપછી વૃત્રાસુરવધ, શિશુપાલવધ, તે હિરણ્યાક્ષહનનની કથા ટુંકામાં આપી પ્રહ્લાદની ઉત્પત્તિ કવિ બતાવે છે. પણ ત્યાં એક પ્રશ્ન કવિના ભક્તહૃદયને ઉત્પન્ન થાય છે:-

"અસુરતણું કુળ મહા અધર્મી, દેવદ્વિજનો દ્રોહ કરનાર જી;
"તેહના કુળમાં કેમ થયો, હરિભક્ત તણો અવતાર જી.
કડવું ૪.

આનું સમાધાન હવિ આગળ જતાં કથા-ભાગમાં આ પ્રમાણે આપે છે. એક વખતે હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા બેઠો હતો, ત્યાં આવી નારદે હરિ નામની ધુન લગાવી, એટલે ધ્યાન-માંથી તે જાગી ઉઠ્યો. પણ નારદ અંતર્ધાન થઈ ગયા. હિરણ્યકશિપુ તપ પડતું મૂકી ઘેર ગયો પણ તેના કાનમાં તો હરિ નામના રણકાર જ વાગી રહ્યા હતા. તે રાત્રે તેની સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો, એટલે ગર્ભને તે સંસ્કાર લાગ્યા. વળી બીજી વખત તપ કરવા ગયો ત્યારે ઇંદ્ર આવી તેનું નગર લૂંટી, બાળી, તેની સ્ત્રીને પકડી લઇ ગયો. પરંતુ નારદે આવી તે સ્ત્રીને છોડાવી અને પોતાને આશ્રમે લઇ જઇ તેને અધ્યાત્મનો ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપદેશ સ્ત્રી સમજી શકી નહિ પણ તેના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભે તે ગ્રહણ કર્યો. એ ગર્ભથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તે પ્રહ્લાદ, અને એટલા માટે જ તે ભક્તરાજ ઉત્પન્ન થયો. પ્રહ્લાદ મોટો થયા પછી તેને નિશાળે બેસાડ્યો, પણ ત્યાં તે અસુરની વિદ્યા ન ભણતાં:—

× × × ×

" સ્મરણ કરે ગોવિંદનું શ્રીહરિ નારાયણ દેવ.
ધ્યાન ધરે ધરણીધર કેરૂં જે કહ્યું ઋષિએ રૂપ;
ચિત્તને એકાગ્રે દૃઢ કરીને સમરે વૈકુંઠ ભૂપ.

—કડવું ૯—

અને ઋષિએ–નારદે–જે રૂપ કહેલું તે કેવું હતું:—

" દુર્વાદળ ઘનસ્યામ સુંદર, પીતપટ કટી કિંકિણી;
કંચન રત્ન અમૂલ્યમાં સુદીર્ઘ, મેખલા સદી લંકની.
બાજુ પહોંચી વેઢ વીંટી, કડા કંકણ ઘૂઘરી;
મુક્તાફળના હાર ઉજ્જ્વલ, વૈજયન્તી માલા ઉર ધરી.
શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ ભૃગુલાછન, નાભિ ગંભિર નીરખી;
શિર પેચ સુંદર, મુગટ મણિમય, ધનુષ્ય નિંદક ભ્રકુટી ચઢી.
સુખચંદ્ર કમલ વિશાળ લોચન, કર્ણકુંડળ મણિ ઝળકતા;
અધર અરુણ ચિબુક ચાર, દંતહીરા ચળકતા.
લક્ષ્મી સહિત શ્રીકાંત શોભે, ચતુર્ભુજ ઘનશ્યામ;
શંખ ચક્ર ને ગદા પદ્મ, ભક્ત રક્ષક ભગવાન.
ચરણકમળ અજ ઇશ વંદે, સેવે નારદ સનકાદિક સહી;
કોટી શશિઅર કોટી ભાનુ, શતકોટી કામ શોભા રહી.
જપ તપ જોગ મન ધ્યાન ધરતા, દેહ દમન કરતા અતિ ઘણી;
તોયે સ્વપ્નમાં દર્શન નહિ, તે ભક્તવશ ત્રિભોવન ધણી.

—કડવું ૯—

એ જ ધ્યાન પૂર્વક પ્રહ્લાદે ભણવાને બદલે હરિ નામનું રટણ જ કરવા માંડ્યું અને નિશાળમાં બાળકોને પણ વર્ણમાળાના કક્કાને બદલે હરિગુણગાનનો કક્કો શીખવવા માંડ્યો. તે કક્કો તે આ:—

" પ્રહ્‌લાદ કહે ભાઇ સાંભળો, કહું કક્કાનો ભેદ;
બત્રીસ અક્ષર તે ખરા, જે અવિચળ વાચા વેદ.

—ઘોળ—

કરીએ કૃષ્ણચરણરજપ્રીતી, રાખીએ દૃઢ વિશ્વાસની રીતિ.
વશ કરીએ ઇંદ્રિ એકાદશ જિતિ, તો માયામાં મોહ ન પામીએ રે.
ખોટા ખેલમાં ચિત્ત નવ ધરીએ, ખળ તણી સંગત નવ કરીએ.
વાસના રહિત ઠેકાણે ઠરીએ, તો દુઃખથી રહીએ વેગળા રે.

× × × × ×

વગેરે.

—કડવું ૧૧—

પ્રહ્‌લાદનો રંગ તો બધી નિશાળને લાગ્યો, તેથી નિશાળનાં છોકરા પણ પ્રહ્‌લાદની પેઠે ધ્યાન ધરતાં અને ભજન કરતાં શીખી ગયા. અસુરોથી એ કેમ સહન થઇ શકે ? તેમણે પ્રહ્‌લાદને પ્રભુભક્તિ છોડી દેવાને ઘણું સમજાવ્યું પણ તે તો:—

" જેમ રણસંગ્રામે ચઢે શૂરો, દેહશુદ્ધિ નહિ લગાર,
એમ રાજપુત્ર નિઃશંક થઇને, જપે જુગદાધાર

—કડવું ૧૨—

ગુરુએ શીખામણ દેવા માંડી ત્યારે તેમણે ગુરુને પણ સમજાવી દીધું કે:—

× × × × × ×

" તારે પરને તરે પોતે, તે ગુરુ સાચા જાણ.
અજ્ઞાનીને જ્ઞાન આપે, કરે નારાયણનો દાસ;
વાસના બાળે આળ ટાળે, કરે બ્રહ્મવેદ પ્રકાશ.
ગુરુ તો તેહને કહીએ, બાકી સર્વ આળપંપાળ.
પાણી પહેલું વહી ગયું, પછી મૂરખ બાંધે પાળ.

+ + +

માટે માન મૂકીને કહુ છું, તમે પંડિત ગુણભંડાર;
જો ઇચ્છો ભવદુઃખ વામવા, તો જપો જુગદાધાર.

—કડવું ૧૨—

છેવટે ગુરુ રાજા પાસે ફરીયાદ કરે છે કે તમારો કુંવર આપણા કુળની વિદ્યા ન ભણતાં શ્રીહરિસ્મરણ કર્યા કરે છે, અને નિશાળના બીજા છોકરાને પણ અવળે રસ્તે ચઢાવી દે છે. આ ઉપરથી રાજા તેને શીખામણ દે છે અને છેવટે પ્રાણ લેવાનો પણ ધાક દેખાડે છે. પણ આત્માને અમર માનનાર પ્રહ્‌લાદને મરણના ડરની શી અસર થવાની હતી ? હિરણ્યકશિપુ તેમના પ્રાણ લેવાના અનેક ઉપાયો કરે છે. પણ જેને રામ રાખે તેને કોણ મારી શકે એમ છે ? અંતે એક દિવસે પ્રહ્‌લાદની ખરેખરી કસોટી થાય છે. ભારે સભા ભરી ત્યાં પ્રહ્‌લાદને

બોલાવી હિરણ્યકશિપુ પૂછે છે કે તારો રામ ક્યાં છે તે બતાવ. એમ કહી તેમને મારવા ખડ્ગ કાઢે છે એટલે સ્તંભ ફાડી નૃસિંહરૂપે પ્રભુ પ્રકટ થાય છે, ને ભક્તની રક્ષા કરી અસુરનો અંત લાવે છે. એ પ્રસંગનું વર્ણન કવિ સુંદર રીતે કહે છે:—

" થઇ ગર્જના ઘોર પ્રચંડ, હાલ્યો થંભ ડોલ્યું બ્રહ્માંડ;
ધ્રુજી ધરા ને સળક્યો શેષ, પડ્યો ત્રાસ અસુરને અશેષ.
ડોલ્યું ઇંદ્રાસન બ્રહ્મલોક, દિશા ચકિત પવન થયો રોક;
ગિરિ શિખર પડ્યાં છે તુટી, શંભુની સમાધિ છૂટી.
ત્યહાં ડોલ્યા દશે દિક્પાલ, ખળભળીયાં સાતે પાતાળ;
થયો આકાશમાં અંધકાર, ઉછળીયા સિંધુ અપાર
ફાટ્યો થંભ કરી ચોડાટ, થયો ગગન માંહે ગડેડાટ,
ત્યાંથી પ્રકટ્યા નરહરિવીર, મહાધર્મ ધોરિંધર ધીર.
ધર્યું વિકટ ભયંકર રૂપ, રાતાં નેત્ર જાણે અગ્નિરૂપ;
લાંબી જીભ ત્રવે મુખ લાળ, નખ વજ્ર સરીખા કરાળ.
દંત કરકડે ક્રોધની જ્વાળ, કેશવાળી મોટી વિકરાળ;
શોભે સહસ્ત્રભુજા શ્રીકંત, ધર્યાં આયુધ કરમાં અનંત.
કરી ગર્જના ઘોર ક્રુરાવ, થયો આસુરી ગર્ભનો સ્ત્રાવ,
કેશવાળી કંપાવી જ્યારે, દૈત્ય મૂર્છા પામ્યા ત્યારે.

— કડવું ૫ —

આ પછી હિરણ્યકશિપુ સાથે યુદ્ધ થાય છે ને તેમાં તેનો સંહાર કરે છે. છેવટે પ્રહ્લાદને રાજ્ય આપી પ્રભુ અંતર્ધાન થાય છે. આ પ્રમાણે અવનવા પ્રસંગોથી ભરેલી કવિ ગિરધરદાસની આ અપ્રકટ કાવ્યકૃતિ છે. કવિ નિરભિમાનથી પોતાને માટે કહે છે કે:–

" તેમ હું દુર્બળ અજ્ઞાની, ન સમજું વિવેક વિચારજી,
બાળકબુદ્ધિ અજાણપણામા, કર્યો ગ્રંથનો વિસ્તારજી.

અને

" કવિજન કોઇએ ખોડ મા દેશો, નથી મુજ બળબુદ્ધિ લગારજી,
" જે હરિએ કહેવરાવ્યું તેવું કહ્યું છે, અધિષ્ઠાતા દેવ મોરારજી.

કોઇ કહેશે કે એમ છે તો પછી એવો ગ્રંથ શા માટે રચ્યો? તેનું કારણ પણ કહે છે કે:—

" પણ હરિ જશ ભક્ત ચરિત્ર કથામૃત, શ્રીનરહરિનો અવતારજી,
' એવું જાણીને સજ્જન સંત વિવેકી, તે કરશે અંગીકારજી.

૧૦૨

સ્વ. નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ:

સ્વ. નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીનાને કાગળ

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઇ]

તા. ૬ઠી જુલાઇ ૧૮૭૦.

પ્યારા નાનાભાઇ,

બનાવો (માની લીધેલા સારા ને માઠા) બને છે. ખૂબી ને ખોડ કુદરતમાં નથી જ—દુનિયાદારીમાં છે. આફરીન છે કુદરતને કે મોટા ફિલસુફ ને મોટા તપેસરી પોતાની ઊંચી અક્કલથી અને મન મારવાના મ્હાવરાથી ગમે તેટલો દાબ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે. દુનિયદારી—અક્કલ તથા મ્હાવરો એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતને જ તાબે થાય છે, તોપણ તે થોડી ઘણી મુદ્દત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખાડાવે છે.

ભાઇ, ન. ક. નું થોથું નીકળ્યાને ૩ વર્ષ થયાં. હજી પૂરેપૂરૂં બિલ મારાથી ચુકવાયું નથી—બહુજ બળી જાઉં છઉં. સગો ઘણો બારીક જોવામાં આવે છે.

એક દિવસ હું ભાઈ માણેકજી બરજોરજીને ઘેર ગયો હતો, ને વાતમાં તેણે કહ્યું હતું કે "યૂનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું ન. ક. નું કામ ચાલ્યું તેટલાં કામ સંબંધી મારું ને નાનાભાઇનું તમારી ઉપર જે માગણું નીકળે તેમાંથી હું મારી પોતીનું તો દેવાને ચૂકવી ઇચ્છું છું—જ્યારે આટલાં વરસ થયા ને નિવેડો નથી આવતો ત્યારે દાલો શું-ચાડો શું કરવા રેવા દેવો જોઇયે,—માટે નાનાભાઇને કહીને ન. ક. નું જેમ તેમ માંડી વાળો તો સારું." એ વાત હું તને કહેનાર હતો પણ જોગ ન આવ્યો. હવે એ સંબંધી તારો શો વિચાર છે? બે પ્રેસ જોડાયા પછી કેટલું કામ થયું છે ને માણેકજી કેટલાના હકદાર છે એ જો તું મને જણાવે તો તેટલી રકમને સારુ હું ને માણેકજી ખાનગી સમજીયે, ને બાકી રહેલો યૂનિયનનો અવેજ હું વ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીયો સસ્તે કહાડીને તને પૂરો કરી આપું—પણ પ્રથમ માણેકજીનો આંકડો મારે જાણવો જરૂર છે.

તને મેં ક્યૂરેટર ઉપરનું રા. ૧૪૦) નું બિલ મોકલ્યું છે, તેનાં નાણાં તને પોતાં કે નહીં તે જણાવજે. જે પાંચસે ચોપડીયો તારે ત્યાં રહી છે, તેને પોણા પોણાનું પૂઠું બંધાવવાને સારુ પોણીચારસે જોઇયે તે હું તને બંધાઇનું બિલ ચૂકવતી વેળા ગમે ત્યાંથી પણ આણી મોકલાવીશ. થોડાએક કાઠીયાવાડથી આવનાર છે, ને થોડાએક કોઇના લઇશ. ચોપડીયો બંધાતાં ઓછામા ઓછો મહિનો દોઢ તો થશે જ; ને એની અંદર તો હું તને ફકડે ફકડે મોકલતો જઇશ. માટે બંધાવવા આપજે.

ભાઇ, કોઇ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામાં થોથાનું શેવટ આણી આપ. બારીક વખત

જોઇ ગભરાઉં છઉં. પ્રેસના બિલનો નિકાલ રહ્યું તો ચિંતા નહીં. આનો જવાબ લખજો. કર. વળી...માણેકજીનું મારું ખાનગી ખાતું લા. વખત જોઇ ગભરાતો જતો

નર્મદ.

[ટિપ્પણ—

ન-ક.—નર્મકવિતા. માણેકજી ખરશેદજી, સમાચાર પ્રેસવાળા, નાનાભાઇ રુસ્તમજી, યુનિયન પ્રેસવાળા; કવિના પારસી મિત્રઃ. વેપાર સટ્ટાના સમયનું દબાણ ૧૮૬૪ થી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં આંતર વિગ્રહ પુરો થયો ત્યારથી ગર્ક થઇ ચૂક્યું

કાગળની તારીખ સુધી ન-ક નું છપામણ અને કાગળનું બિલ ચુકવાયેલું નહીં, અને ગાંઠે રોકડો તો ડબ્બો બાંધવાની પણ બાકી ! આ અધિકારી વાંચનાર મારી જાણે એવી ચોપડીની ખરીદીમાં પણ ગુજરાતી પ્રજાના પ્રમાદનો આ દાખલો તો નીચું જોવડાવે એવો છે. એ જમાનામાં અને ખાસ કરીને કવિની જાતને અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિને માટે હિંદુ પારસીનો સહકાર,—એ આ કાગળની ઉજળી બાજુ છે સારી ચોપડીઓના વેચાણમાં આપણે ઉક્ત ત્રણ વર્ષમાં કંઇક પ્રગતિ કરી હશે, તો આદિત્યપ્રીત્યર્થે હિંદુપારસીસહકારમાં તો આપણે ઉલટા પાછળ પડ્યા છિયે]

શા. શા. હરિલાલ મૂલશંકર મૂળાણીઃ

ડગતું હૃદયઃ એક સંવાદ

(સાચો સંન્યાસ એ નાટકમાંથી સમય સંકોચને લઇને ન બનવાતો એક ભાગ)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળઃ—રસ્તો. તેની પેલી મેર લીલું મેદાન.

સમય—ચાંદની ખીલી રહી છે.

(સન્યાસી માધવાચાર્યની પુત્રિ મનોરમા રાજકુમાર હેમચંદ્રનો હાથ ઝાલી ગાતી ગાતી પ્રવેશ કરે છે.

મનોરમાઃ (ગાયન)

ખીલી રહી ચાંદની, આ શી જો છટા ભરી
અંતરમાંહિ અવનવી સમૃદ્ધિ દે ભરી—ટેક.

ચંદ્રનો વિકાસ પ્રથમ દિન પ્રતિદિન થાય છે;
પૂર્ણિમાં કલાપ્રફુલ્લ સુંદરી ફુલાય છે,
ક્ષીણ તે થતી પછી તિમિરોદરે સમાય છે;
સમ માનવી જીવનવિકાસ ક્ષીણતા નીમાય છે,
.............—ખીલી રહી.

રાજકુમાર, ચાંદનીના પ્રકાશથી છંટાયલાં આ ઘેરા રંગના તરુપત્રો આપનાં મંગલ પગલે આભારી થયાં હોય તેમ કેવા આનંદથી ઝૂલી તમને પવન નાખે છે ? પુણ્યશાળી જીવ, પરમાર્થી વીરપુરુષ, આપના વીરોત્સાહે ભર્યાં અંતરને એ ઉત્સાહથી વધાવી લે છે. રે અવિશ્રાંત

દિલવાળા વિશ્રાંતિ પામશો અહીં ? આનંદ થાય છે અહીં ?

હેમચંદ્ર-આનંદ! જેણે પોતાના દેહનો, પોતાના દિલનો, પોતાનાં સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે; અરે-એ ભોગ આપતાં જેણે કોઇ નિર્દોષ જીવનને દુઃખી બનાવી દીધું છે, કોઇ નિર્દોષ ફુલને ચૂંટી ધુંદાવા ફેંકી દીધું છે તેને આનંદ કેવો?

મનોરમા-રે કુમાર, આટલાં મોટાં મનમાં એવો સંકુચિત ભાવ ભરેલો. શું સ્વાર્પણમાં અનેરો આનંદ નથી? તમારો અંતરાત્મા શું કહે છે? આ દેહનો કે દેહનાં બંધનનો આ હૃદયનો કે હૃદયને વળગેલાંનો એક મહાન કર્તવ્ય માટે ભોગ આપવાથી તમારો આત્મા તૃપ્ત નથી થતો? તમારો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન નથી થતો?

હેમચંદ્ર-(થોડીવાર વિચારમાં પડી જાય છે. પછી) તમારાં આવાં વચનોમાં તે હું શો જવાબ આપું? એકએકથી વિરુદ્ધ ભાવો મારાં ચિત્તમાં તોફાન જગાવી મને વ્યાકુળ બનાવી દે છે. હું શું કહું કે મારા મનમાં શું થાય છે ? છતાં એટલું તો ખરું જ કે મેં એક પારકું છતા અતિ વ્હાલું જીવન ઝેર કરવામા ભાગ લીધો છે એ વાતનો દુઃખ તો શમે તેમ નથી.

મનોરમા-પારકું જીવન ? કોનું ? સુમનનું જીવન તમે પારકું ગણો છો ? પ્રિયા પ્રિયતમ એ તો એક અંગનાં બે પડખાં જ માત્ર. દંપતિ એ એક જ શબ્દ છે તેમ એનું જીવન પણ એક જ છે. તમારી વેદનામાં એ ભાગ ન લે તો તમારા સુખમાં એ કેવી રીતે ભાગ લઇ શકશે ?

હેમચંદ્રઃ-જીવન એક ખરાં પણ તેના ભાગ સમાન ક્યાં ઘડાય છે? એક કઠોર, બીજો સુકુમાર. જે ઘા કઠિન નર ખમે તે સુકુમાર અબળા કેમ ખમે ?

મનોરમાઃ-ભૂલો છો. પત્થર પર પત્થર પછાડો તો તે કદાચ તૂટી જશે. પણ કોમળ વેલી પર પત્થર પડશે તો તે વળી જઇ ઝીલી લેશે ને પત્થર ઉઠાવતાં ફરી પોતાનું સ્વરૂપ પકડશે. અબળાનું કોમળ અંતઃકરણ મહાન પુરુષોનાં વાઘ જેવાં હૈયાં કરતાં ય વધારે સહનશીલ હોય છે, કુમાર.

હેમચંદ્રઃ-(સ્વગત) આને શું કહું ?

મનોરમાઃ-કેમ બોલ્યા નહીં ? એનો ઉત્તર ન મળ્યો, ખરું? ક્યાંથી મળે? સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો એક નમૂનો તમારે જોવો છે ? (ચંદ્ર બતાવતી) પેલો ચંદા જોઇ ? અશાંતિમાંથી શાંતિ અને શાંતિમાંથી આનંદ પ્રકટાવે એવો એનો શીતળ પ્રકાશ છે. જે જાતે બળે છે તે જ બીજાંને બળતાં બચાવી શકે છે, બીજાંને શાંતિ અને આનંદ પણ તે જ આપી શકે છે. બળતાં હૃદયોમાં અમી સીંચવા ચંદાએ જાતે બળવું સ્વીકાર્યું છે. ચંદ્ર, તમે પણ પરની વેદના શમાવવા જાતે વેદના સ્વીકારી છે.

હેમચંદ્રઃ-(નિઃશ્વાસ નાખે છે) હે શિવ !

મનોરમાઃ-શાંત થાઓ, ભાઈ. શ્રદ્ધા રાખો કે એ વેદનાના તાપથી શુદ્ધ થઇ ભીષ્મવ્રતના પ્રતાપથી પુનીત થઇ તમે તમારી અર્ધાંગનાને વધારે ભાગ્યશાળી બનાવી શકશો. તેનાં સૌભાગ્યને દિવ્ય બનાવી શકશો.

હેમચંદ્ર-ઓ બ્હેન, તારા મીઠાં અને આશાભર્યા વચનો મારાં હૃદયમા ત્યાડક રેડે

છે. પણ આજ મારું ચિત્ત, મારી બુદ્ધિ, મારું કર્તવ્યજ્ઞાન મારા હાથમાં નથી. હું કિંકર્તવ્યમૂઢ બની ગયો છું. આજ જગતને હું જૂદી જ નજરે જોઉં છું. સંસાર આખો મને પ્રેમમય ભાસે છે. જડ વસ્તુઓના પણ અણુએ અણુ પ્રેમથી આકર્ષાઇ એક બીજાને ચોટી રહ્યાં છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, સર્વની ગતિને એ જ આકર્ષણ નિયમિત કરે છે. ચેતનસૃષ્ટિમાં પણ જોઉં છું તો જૂનું જાય છે ને નવું પેદા થાય છે. શું વનસ્પતિમાં કે શું પ્રાણીમાં એ ક્રમ અવિશ્રાંત ચાલ્યો જ જાય છે. અને એ સર્વને નિયમમાં રાખનાર એક જ સૂત્ર સર્વત્ર દેખાય છે. પ્રેમ! જલમાં જાણે એનો જ રસ ભર્યો છે, પત્થરમાં જાણે એ જ ભાવ ઘટ્ટ જમાવ્યો છે, પુષ્પોમાં જાણે એનું જ મધુ પમરે છે, આકાશમાંથી જાણે એનો જ નાદ ઘૂમે છે, સૃષ્ટિ આખી જાણે મને એક જ ઉપદેશ આપી રહી છે–પ્રેમ! અહા બ્હેન, એવી રીતે મારાં આખાં જીવનમાં ઓતપ્રોત થઇ રહેલ એ પ્રેમને તે હું કેવી રીતે દૂર કરી શકું?

મનોરમા–ભાઇ, સૃષ્ટિ તો એક જાતનું સંગ્રહસ્થાન છે. જેને જેવું જોઇએ તેવું તેને તેમાંથી મળી રહે છે. મનનો એ સ્વભાવ છે કે પોતાની વૃત્તિને અનુકૂળ જ–વૃત્તિને પોષણ મળે તેવું જ કંઇક દરેક ચીજમાંથી શોધી લેવું. એટલે પ્રેમીનું મન સૃષ્ટિમાં પ્રેમ જ શોધે છે, અને તેને દેખાય છે પણ સઘળે પ્રેમ. પાપી અને અધમ વૃત્તિવાળાઓને એ જ સૃષ્ટિ પાપના સાધનો અને પ્રલોભનોથી ભરેલી ભાસે છે, જ્યારે ભક્તજન એમાં જ પરમાત્માને શોધે છે અને સાક્ષાત્ પામે પણ છે. ભાઈ, રંગ દષ્ટિને લાગે છે સૃષ્ટિને નહીં. દષ્ટિને કેવો રંગ લગાડવો એ તો પોતાના હાથની વાત છે. એમાં સૃષ્ટિનો કે સૃષ્ટિકર્તાનો કંઇ દોષ નથી.

હેમચંદ્ર–બ્હેન, તું જ્ઞાની પિતાની પુત્રિ થઇ એટલે જ્ઞાનની વાતોથી મને મ્હાત કરે છે. પણ વાત માત્રથી મ્હાત થાય એ આ હૃદય નહીં.

મનોરમા–છતાં પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવી, એટલું તો હૃદય કાબૂમાં રાખશો કે નહીં?

હેમચંદ્ર–પરમાત્માને હાથે વ્હાણ સોંપીશ, જેમ હાંક્યું હોય તેમ હાંકે.

(નેપથ્યે ગિરજાનો સૂર સંભળાય છે)

"નાવલીયા કરી નેહ, ભૂલી શું ગયા રે?"

× × ×

(હેમચંદ્ર ચમકે છે) એ કોણ ગાય છે?

(નેપથ્યે ગાન આગળ વધે છે.)

"ગંગાનાં તીરે રે અમૃત પીધાં

"પીધાં તે પાછાં ન દીધાં—ભૂલી શું ગયા રે?"

× × ×

હેમચંદ્ર–(સ્વગત) ગંગાને તીરે?–અમૃત પીધાં? રખે–!

મનોરમા–સાવચેત વીરા, મન તો એવું ચંચળ પંખી છે કે જ્યાં ફાવ્યું ત્યાંથી ઉડી જશે. માટે તેનું પાંજરું સંભાળજો. (સ્વગત) શું આ દૃઢ રહી શકશે? પિતાજીએ પાત્ર જોયા વિના પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી છે. ક્યાં આનો રાજસી સ્વભાવ અને ક્યાં એ કારમી પ્રતિજ્ઞા! (જવા જાય છે)

હેમચંદ્ર–ક્યાં ચાલ્યા તમે?

મનોરમા–તરંગ ચાલે ત્યાં.

હેમચંદ્ર–જરા સબૂર, મારા શાંતિદાતા, મારાથી દૂર ન થાઓ.

મનોરમા–(હસી) કુમાર, તમારું મન ચંચળ છે તે કરતાં પણ અમે વધારે ચંચળ છીએ. એ પંખીને તો તમે ધારશો તો પાંજરામાં પૂરી બાંધી શકશો; પણ અમારી પાંખો તો પાંજરાંને પણ તોડી શકે છે. નદીના તરંગને તમે રોકશો? પવનની લહરને અટકાવી શકશો? જો એને રોકી શકો તો મને રોકવા આવજો.

(જાય છે)

હેમચંદ્ર–કેવી વિચિત્ર સ્ત્રી! એનો સ્વભાવ સમજવો એ મારે માટે તો એક કોયડો છે.

(નેપથ્યે ગાન)

"ગંગાનાં તીરે રે અમૃત પીધાં
પીધાં તે પાછાં ન દીધાં
ભૂલી શું ગયા રે?"

× × × ×

(આ પછીનો ભાગ ભજવાય છે)

બારમાસ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની)

(૫૬)

બારે માસ સ્વામી તે સરખો સત્ય જીવ જાણ્યા વિના ભવ ભટકે
માસને ખાસ જાણી રખે માનવી તુજ નિજરામશું બુદ્ધિ અટકે બારે૦

કાર્તિકે કાં તકે ચેતે નહીં જીવડા નિત્ય અવસર એવો નહિ જ આવે
પંચ ઇંદ્રિયતણું જ્ઞાન છે તુજ વિષે તે નીચ કરને કરી કાં ખપાવે ?
શ્વાન શૂકર બીડાલ ઉંટ ખર તે તણી ભૂલ લેઇ શું રે જીવે ?
વચન ગુરુના સુણી ચિત્ત ચેતે નહીં પડે અંધકૂપે લેઇ હાથ્ય દીવે બારે૦

માર્ગશીરે સુખ હશે ગુરુદેવથી જે ગુરુ બ્રહ્મવિદ્યા જ પોષે
આત્મ જાણ્યા વિના ભવવિષે આથડે આપ ઓળખ્યા વિના કાલદોષે
ભક્તિ ને જ્ઞાન વૈરાગ્ય સીડી સદા તે વિના ગુરુગમ કો ન લ્ય પામે
હરિ ગુરુ સંતના ચરણ સેવો સદા તે વરાસે જે કો રહેશે સામે. બારે૦

પોષ તું તુજને બ્રહ્મ-બ્રહ્મ રસ વડે જો જડિ હાથ્ય મુનિ વાકયનીના
જે રસઅરથે ઈશ અહર્નિશ રટે શ્રીમુખે અચ્યુત ગાયે ગીતા
સતસંગ સાધુ માતા તું પોષાકશ જો હાથ જડશે મુનિ હેત હરિનું
જીવતો જીવતે મુક્તિ માહા લય સદા એ સમઝતે કાજ સરશે જ નરનું બારે૦

માહા જન જાણ રે હાણ નિત્યે હોવે કાલકરવત તોરૂ આયુષ કાપે
કામ ને ધામ ધન દેખી શું ધસમસે સીપ માટે રૂપામોહોર ન આપે
માહાત્મ જાણીઉં નહિ જ માહારાજનું કાજે હામ્ય અકાજ કીધું
દેહાભિમાનને હામ્ય તે દેહ ભજ્યો અમૃત ગાળી ને વિષ પીધું બારે૦

ફાલમાંહે ગુણ છે ઘણો જીવડા ફાલ બોલે તેહને કાઢિ શોધીઃ
તે જાણ્યા વિના ભટકે બહુ ભવ વિષે મુક્તિનું દ્વાર તે મુક્યું રોધીઃ
કરમ નાના કરે શુભ અશુભ ભોગવે સ્વામી સમીપથી નવ્ય દેખે
શબ્દાતીત્ શબ્દે કરી ઓળખે તે નર નાવે નામવેષેઃ બારે૦

ચિત્રવિચિત્ર એ ચપલ માયા ખરી ચિત્ત દેઇ હૃદે જો વિચારીઃ
ઇંદ્ર ને ચંદ્ર મુનિ સર્વ ક્ષરવાતણા મરવાતણા માન્ય જે થયા સંસારીઃ
તું છે ક્રીડામૃગ કાલ માયા તણો મૂઢ મકલાઈ શું મૂછ મરડે ?
કેહી નિદ્રાએ સૂતો બકે પામરા કાલ તુઝ ગ્રહેવા હાથ કરડે ! બારે૦

વૈશાખ જોતાં તું કશું જીવડા પર્વત સરખા બહુ કોટિ ખાધાઃ
દિનકર સાથે કાલદાવે ફર્યો પણ કાલની દાઢિમાં તે ન લાધ્યાઃ
ઐશ્વર્ય ને આયખું જે દશગ્રીવનું બગદાલભ્ય લોહોમસ્ય સરખા
બહુ કાલ જીવ્યા પણ્ય કાલ લેખો નહીં બુંદ લેખું કશું યમ વર્ષાઃ બારે૦

જયેષ્ટ પદ જોતાં એ જ ભાસ્યું મને જે ઇશ્વર ઓળખી અને આપ ગાળોઃ
હરિ ગુરુ સંતનાં ચરણ સેવો સદા બ્રહ્મ અગ્નિઇ નિજ કર્મ બાળોઃ
જયેષ્ઠ માસે જલ જ્યાહાં તાંહાં ઉમટે અવની અંકુર જયમ મુકે લીલાઃ
ઇમ અંગ અંગમા સ્થકી આતમા પ્રગટે જો આધ અહંકારના કાઢ ખીલાઃ બારે૦

અષાડ માહે પડયા દોહેલા નર નીસરે દેહગૃહ રૂપીઉં ગર્ક મોહુંઃ
એમાં ગરકાવ થયા સુર મુનિ નાગ સર્વ એ સત્ય દીસે પણ માંહ્ય ખોટુંઃ
એ માઆપોલાવાહામા બેહુ જ અધવચ ગયા ષટ્ દર્શન ખટપટચ કરતા
જેહેનું હાથ અચાનક આવી હરિ ગૃહ્યા તે જ નર નીસર્યા નેટિ મરતા. બારે૦

શ્રાવણે શ્રવ તું સર્વ દીસે ખરૂં ક્ષણું ક્ષણું ક્ષરતી જાયે કાયાઃ
કાલનું ચક્ર તે સહુને સરખું દસે સુર મુનિ દાનવ રંક રાયાઃ
આતમા ઓળખે તે જ અળગો પડે જયમ જાલમાહાથીમંનહોએ જ પાણીઃ
એ અકલ કલા અદ્‌ભુત સદ્‌ગુરુ તણી માહાજન હોશે તે રહેશે જાણીઃ બારે૦

ભેદવે સઘળો ભેદ પામે સ્થકે જીવ શિવ મિલી રસરૂપ થાયેઃ
પંડબ્રહ્માંડ તે એક ભાસે જયદા તદા કટા ભેદીને જંતુ જાયેઃ
જાંહાં નહીં લોક પરલોક કારણકરણ વચન ઉચ્ચાર વિધિ ધ્યે ન ધ્યાનાઃ
આશ્ચર્યખેલ આપે જ લહે આપણો જગતજંજાલ મટી શિવ ધાનાઃ બારે૦

આસો આ સોઽહં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રમે જેને શ્રુતિ સ્વરી કહે પ્રપંચપારેઃ
આપેં ઉગામે આપ આપે રમે કીર્તન સાધન નહીં છે વિચારેઃ

આપ ઇચ્છાઈ આપ વિલસે સત મન વિના છે સુદા જન જાણો
અણુચર્યું આપ સમઝે થકી ઓળખે તે નર દેહમા નથી બધાણો બારે૦

એ બારે માસ પૂરણ થયા તેહનિ જે જને અર્થ એહનો જ પ્રીછ્યો
વ્યપૂ વિમલ આકાશવત્ થઇ રહ્યો શિવપદે લીન હવો જીવ ન ઇચ્છ્યો
લીખે સાભળે અનુભવે જે નર તે નર તે તદ્રૂપ થાયે
પ્રત્યક્ષ રામ જગતાને ઓળખી અખા સદ્‌ગુરુનો વ્હાન હોયે તે જ ગાયે બારે૦

॥ बारे मास सपूर्ण ॥

ટિપ્પણ

માપ ઉપરથી મહાતિથુ લાગે છે કરતે કામો, કૃત્યા

૩ વાહ્યનીતા પરબ્રહ્મ પોષાઇશ તહને જ્ઞાન રૂપી પોષણ મળશે

૪ નાગે૦ જે નાર્ય ન કરવાનુ તે મ્હુ કરવાનુ તે ન કુ

૫ કાદિ કાદ સમીપથી સમીપ છતા

૬ દારવાતણા ક્ષર જે જે સસારી તે તે મવને મત્યે ત્યા ી ઈ તુઝ અહવા તને ઝડપવા માટે આતુર થઈ રહ્યો છે

૭ લોતા ગ શુ જુવે છે ક નહી અન્યા દશગ્રીવ રાવણ બ ાદાનલ્ય, લોમસ, ઘણુ લાબુ આયુષ્ય ભોગવનારા ઋષિઓ (જુવો મહાભારત, વનપર્વ જૈમિનિ-પાડવાશ્વમેધ જોર) યમ જેમ

૮ અગ્નિઇ અગ્નિવડે ઉનટે નીકળી આવે જેમ નીલા અકુર જમીનમાથી ઊગી આવે, પહેલાના સૂકા ઠૂઠા બાળી નાખે તો જ તેમ પ્રથમ અહકારના ખીલા ઇત્યાદિ

૯ અને ૧૦ મા નીચે લીટી છાપી છે તેટલા અક્ષરમા શબ્દ વિભાગ શો અને અર્થ શો લેવા તે બેનતુ નથી એટલે ૯ મા બેઉ તે ક્યા બે તે પણ વિચારવાનુ રહે છે આમાથી ૧૦ મા "જ્યમ જલમાથી ન હોએ જ પાણી એમ કદાચ હોય

૧૧ ભયો ભય ટ્વી જાય ભેદ-સાના ભેદ પામી જઇએ એટલે બે ભય

૧૨ જાતકે ાતે અને આસો આસોઉ એમ મૂલમા બેવડુ છે નહીં પ્રથમ સ્થળે ના અક્ષર અને બીજે મે અક્ષર બેવગાવીને ઉપગ પક્તિઓ છાપી છે તે સૂચન માત્ર છે

વ્યપૂ=વપુ

૬૨ માસના નામમા શ્લેષ હોવાથી તે વા યનો બીજ અર્થ પણ લેવાય છે પરતુ અહીં માત્ર મૂળ છાપવાનો જ ઉદ્દેશ હોવાથી માત્ર ટિપ્પણ આપ્યુ છે પૂરુ વિવરણ રચવાનો આશય નથી તથાપિ છેવટમા એટલુ ઉમેરીશુ કે કવિ નવિતાનારાયણની અત ર ચન્દ્રિમા રત્નાવલિ અલકાર આપ્યા છે તે જાતની જ અખાની માગોના નામ આવે છે તે દરેક પક્તિ સધારેલી છે

૧૦૫

શા. રા. " ઓશીંગણુ ":

મર્મવાણી થોડી થોડી

(પદ)

શું ક્હાવિયે ઓધાની જોડી રે! ઝાઝેરાં તમને? ધ્રુવ.

ઓધાની જોડી વ્હાલા, માધાએ તોડી ત્યારે—
રાધા બિચારી મરોડી! શું૦

સોળસો ગોપી અમે તો હારીને બેઠાં રે—
કુબ્જા ફાવી લૂલી ખોડી! શું૦

ત્યાં જઇ કીધાં વ્હાલે માબાપ બીજા' રે—
અહીંઆં ચોળાવી રાખોડી! શું૦

ઓશીંગણુ પ્રભુજી ભક્તના ભાવની રે—
મર્મવાણી થોડી થોડી! શું૦

૧૦૬

રા. રા. કાવસજી જમશેદજી મંત્રણા

સંસ્કૃત સુભાષિતોના સમશ્લોકી અનુવાદ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

यद्धात्रा निजभाल०

નૃષ્ટાએ લખ્યોં જે કપાળપટમા સપત્તિ થોડી ઘણી
તે પામો મરુદેશમા ય, વધુ ના પામો સુવર્ણાદ્રિથી,
તો ધીરા થઇ, ભાઇ, કોટિપતિને ના દાખવો દીનતા
કાગ અબ્ધિથી, વા કુવાથી,–ઘટમા છે નીરની તુલ્યતા ।

रे रे चातक०

ભાઇ ચાતક, સાવધાન મનથી મ્હારૂ જરા સાભળ,
આકાશે બહુ હોય મેઘ પણ તે સૌમા ન તેવૂ બળ,
કોઇ વૃષ્ટિથી ભૂમિ તૃપ્ત કરતા, કોઇ વૃથા ગર્જતા,
જેને જોય જ તેની તેની નિકટે દેખાડ મા દીનતા ।

अर्धं दानववैरिणा०

અર્ધો દેહ જ શેવ અચ્યુત હરે, અર્ધો હરે પાર્વતી,
આ પેરે લય પામતા જગતમા કામારિ, હે ભૂપતિ,
ગગા સાગર જાય, ચદ્ર ગગને, નાગેશ પાતાળમા,
સર્વજ્ઞત્વ અધીશ્વરત્વ તુજમા, ને ભૈક્ષ્ય તો મુજમા ।

व्यासस्य नैकतया०

ના એકત્ર કીધા નૃદત્ત શ્રુતિગણો, જન્મ્યો ન વલ્મીકથી
બેઠો અચ્યુતનાભિમા નવ, મહાભાષ્યો ન ભાષ્યા કદી,
ચિનાર્થો સુખૂનૃત્યા કર્યો નથી, ના છુ સુરોનો ગુરુ,
રાજન્ ત્વદ્ગુણકોટિકોટિકવનો શી રીત હૂ તે કરૂ ।

जय मार्तण्ड किम्०

આ માર્તંડ ખરે પ્રતાપનિધિ ? ના ના, સપ્ત અશ્વો મળે,
અગ્નિદેવ જ સત્ય આ પ્રખર ? ના, તે સર્વ દિક્ પ્રજ્વળે,
પોતે ઉગ્ર કૃતાન્ત આ ?–મહિષ ક્યા ક્યા પાશ એના કહો
વિભ્રાન્તિથી ભરતપરાક્રમ રણે દેખે દ્વિષત્સૈનિકો ।

૧૦૬

૧૦૭.

રા. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાઃ

ઝરણાં ! શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

(પદ)

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?
ઝરણાં !
શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

શું ઝીણાં છો તેથી મૂંઝાઓ ?
ઝરણાં !
શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ઝીણાં છતાં છો પ્રભુનાં પ્રેર્યાંઃ
તો પછી કાં લજવાઓ ?
ઝરણાં !
શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ન્હાનાં તથાપિ સુન્દર વ્હેણો
નિર્મલ નીરનાં વહાવો;
ઝરણાં !
ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ

કૈંક તલસતા રસીયાંઓની
રસની તરસ છીપાવો;
ઝરણાં !
શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

મનહર મીઠાં અમી અનેરાં
આછાં આછાં ઝૂકાવો;
ઝરણાં !
ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

૧૦૮

રા. રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક:

પૃથિવી સૂક્ત*

દીક્ષા બૃહત્ સત્ય ને ઋત-ઉગ્ર
ધારે પૃથ્વીને, તપ ને બ્રહ્મ યજ્ઞ,
તે ભૂત ને ભાવિની પત્ની પૃથ્વી
કરે વિશાળ અમ કાજ લોક. ૧

ન સંકડાતાં મહીં[1] માનવો છે,
ઊંચા લાંબા દેશ ને પાધરો જ્યાં,
ધારે નાના વીર્યની ઓષધિ જે,
ભૂ! વિસ્તરો, મ્હેર કરો અમોને. ૨

જેમાં પાણી સિન્ધુ છે ને સમુદ્ર,
જ્યાં અન્ન ને કૃષ્ટિઓ[2] ઊપજે છે;
જ્યાં આ પ્રાણી ગતિવાળું સ્ફુરે છે,
તે ભૂ! અમને પ્રથમ પેય આપો. ૩

જે પૃથ્વીને ચાર દિશા રહી છે,
જ્યાં અન્ન ને કૃષ્ટિઓ ઊપજે છે;
ધારે પ્રાણી ગતિવાળું બહુ, તે
રાખો અમોને ગાય ને અન્નમાંહી. ૪

---

* અથર્વવેદના ૧૨ મા કાણ્ડના ૧ લા અનુવાકના ૧ લા સૂક્તનો અનુવાદ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. મૂળનો અર્થ મૂળના છન્દો, મૂળનું સંગીત સમજવાની, તથા તેમાંથી જે કાંઇ સમજી શકાય તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીઓ જોતાં મને આ સાહસ જ લાગે છે છતાં પહેલા પ્રયોગ તરીકે તેની ભૂલો વિદ્વાનો દરગુજર કરશે એમ આશા રાખું છું. અર્થ કરવામાં વ્હિટની અને ગ્રિફિથ બન્નેની મેં મદદ લીધી છે

સૂક્તની અનુક્રમણીમાં અનેક છન્દોનાં નામો આપ્યાં છે. વ્હિટની તેનું સાદું વર્ગીકરણ કરે છે. મેં બને તેટલું મૂળને અનુસરીને, ગાયત્રી, અનુષ્ટુભ્, ત્રિષ્ટુભ્, અને જગતીમાં અનુવાદ કરેલો છે અને, એક પાદમાં અનુક્રમે ૮,૮,૧૧,૧૨ અક્ષર આવે એવું એમનું સાદું લક્ષણ સ્વીકાર્યું છે. ક્યાંક ૧૦ અક્ષરનું પાદ પણ આવી ગયું છે.

૧, અસંબાધ બધ્યતો માનવાનાં અને...મહત્વો...એવા બે પાઠ લેઇ બન્ને અહીં સ્વીકાર્યા છે.

૨ મૂળનો કૃષ્ટયઃ શબ્દ જ અનુવાદમાં પણ રાખેલો છે. તેનો શબ્દાર્થ ખેતી થાય છે પણ ખેતી કરનાર માણસો-માણસની જાતોના અર્થમાં એ શબ્દનો ઉલ્લેખ ઘણી વાર થાય છે

જેમાં પૂર્વે પૂર્વજો શૌર્ય ખેલ્યા,
જેમાં દેવોએ અસુરોને હરાવ્યા,
આવાસ અશ્વો ગાય ને પક્ષીઓનો,
અમને આપો પૃથ્વી તે ભાગ્ય, વર્ચસ્. ૫

વિશ્વંભરા વસુધા ને પ્રતિષ્ઠા,[3]
હિરણ્યવક્ષા, ઠામ દે જંગમોને,
ધારે વૈશ્વાનર અગ્નિ ને જે,
ઇન્દ્રઋષભા,[4] દ્રવ્યે થાપો અમોને. ૬

સૂતા વિના રક્ષતા નિત્ય જેને,
દેવો પૃથ્વી—ભૂમિને અપ્રમાદે;
તેહ દૂઝો મધુ પ્રિય, કરો પ્રોક્ષણ તેજનું. ૭

અગ્રે હતી અર્ણવે સલિલ જેહ,
માયાથી જે અનુસર્યા મનીષિઓ,
જે પૃથ્વીનું અમૃતરૂપ હૃદય
સત્યે છાયું પરમ વ્યોમમા છે,
દો તેજ બલ તે ભૂમિ, અમને રાષ્ટ્ર ઉત્તમે. ૮

જેમાં પાણી ફરતાં એક રીતે
અહોરાત્ર અપ્રમાદે ઝરે છે,
તે ભૂમિ બહુ ધારા દૂધ દૂઝો,
કરો પ્રોક્ષણ તેજનું ૯

જેને માપી અશ્વિનોએ, વિષ્ણુના વિક્રમો[5] જહીં,
કરી શચીપતિ ઇન્દ્રે, નિઃશત્રુ આપમાટ જે;
તે ભૂમિ, માત પુત્રથું, વિસર્જો પય મૂજને. ૧૦

---

૩ ધારણ કરનારી, એવા યૌગિક અર્થમા આ શબ્દ અહી વપરાયો છે

૪ ઇન્દ્ર જેનો ઋષભ-આખલો છે એવી

૫ મૂળ અર્થ પગલા થાય છે. સવારે બપોરે અને સાંજે આકાશમા જે ત્રણ સ્થિતિઓ સૂર્યની છે તેને પગલા કહેલા છે. આમાથી જ વામનના ત્રણ પગલાની પુરાણ કથા ઉત્પન્ન થાય છે. વિક્રમ નો અર્થ પરાક્રમ પણ થાય છે

તારા ગિરિ હિમવન્તા પહાડો
અરણ્ય તારૂં પૃથિવિ રૂડું હજો,
ભૂરી કાળી લાલ ને વિશ્વરૂપ[૬]
ઇન્દ્રે–રક્ષી ધ્રુવ ભૂમિ પરે હું,
રહું ઊભો અજીતાયો, અહણાયો જ અક્ષત. ૧૧

પૃથ્વી તારૂં મધ્ય જે નાભિ તારી,
તારા તનથી શક્તિઓ ઉદ્ભવી જે,
તેમાં મૂકી શુદ્ધ કરો અમોને,
ભૂમિ માતા પુત્ર હું પૃથ્વી કેરો,
પિતા પર્જન્યે અમને ભરી દો ૧૨

આધે વેદી જેહ ભૂમિની માહી,
સૌ કર્મકારી યાજતા યજ્ઞ જેમાં,
રોપાયે છે યૂપ જે પૃથ્વીમાહી
ઊભા, તેજસ્વી, આહુતિઓની સામે,
અમને ભૂમિ વાધતી તે વધાવે. ૧૩

પૃથ્વી રાખે દ્વેષ અમથી લડે જે,
પજવે મનથી વા કારી શસ્ત્રે,
પ્હેલો ઘા દે વશ તેને કરી દે. ૧૪

તૂંથી જન્મી મર્ત્યો તૂંમા ફરે છે,
ધારે છે તું બેપગા ચોપગાને
તારા પૃથ્વી પાંચ આ માનવો છે,
જે મર્ત્યોને અમૃત એવું જ્યોતિ
સૂર્ય ઊગન્તો, રશ્મિથી વિસ્તારે છે ૧૫

દેઓ અમને તે પ્રજા સૌ સમગ્ર,
પૃથ્વી મને મધુ દે વાણી કેરૂં. ૧૬

સર્વ–જનની માતા ઓષધિની,
ધ્રુવા પૃથ્વી ધર્મથી જેહ ધારી,
રૂડી કલ્યાણી પર ગાઉં નિત્ય. ૧૭

---

૬ વિશ્વ એટલે સર્વ

મોટો વાસ, થઇ છે તું મોટી,
મહાન વેગ, કંપ, તારો ધ્રુજારો,
મહાન ઇન્દ્રે રક્ષતો અપ્રમાદે,
તે ભૂમિ અમને ખૂબ, ઝળકાવો હિરણ્ય શા,
મા કરો દ્વેષ કો અમ. ૧૮

ભૂમિમાં ને અગ્નિ છે, ઓષધિમાં,
પાણી ધારે અગ્નિને, છે શિલામાં,
જનોની માંહીં છે અગ્નિ,ગાય અશ્વે ય અગ્નિઓ. ૧૯

દ્યૌથી અગ્નિ તપે છે ને,
અગ્નિદેવનું ઉરુ અંતરિક્ષ,
મર્ત્યો પ્રગટાવે અગ્નિ, હવ્યવાહ ઘૃતપ્રિય. ૨૦

અગ્નિવસ્ત્રા ઘૂંટણે કાળી પૃથ્વી,
મને કરો તીક્ષ્ણ ને તેજવન્તો. ૨૧

ભૂમિમાં દેવને દે છે, યજ્ઞ હવ્ય યથાવિધિ,
મનુષ્યો મર્ત્ય જીવે છે, અન્ન સ્વધાથી ભૂમિમાં;
તે દ્યો ભૂમિ પ્રાણ આયુ અમોને,
દીર્ઘ આપો મુજને પૃથ્વી આયુ. ૨૨

પૃથ્વી તારો ગન્ધ જે ઊપજ્યો છે,
ધારે જેને ઓષધિઓ, પાણી જેને,
જેને ગન્ધર્વો અપ્સરા ભોગવે છે,
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દ્વેષ કો અમ. ૨૩

પેઠો તારો ગન્ધ જે પદ્મમાંહીં
સૂર્યા કેરા જેહ વિવાહમાંહીં,
અગ્રે સર્જ્યો અમરોએ ગન્ધ, પૃથ્વી !
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દ્વેષ કો અમ. ૨૪

જનોમાં ગન્ધ જે તારો, સ્ત્રીમાં ભગ નરે દ્યુતિ;
જે અશ્વોમા વીરોમા, પશુમાં હસ્તિઓ વિશે;
કન્યામા ભૂમિ! જે વર્ચસ્, તે અમો સાથ જોડજે,
મા કરો દ્વેષ કો અમ. ૨૫

શિલા ભૂમિ પ્હાણ ધૂળ, ધારી ભેળાં જ ધારી તે;
તેહ હિરણ્યવક્ષાને, પૃથિવીને નમ્યોછું હું. ૨૬

જેમાં વનસ્પતિ વૃક્ષો, ધ્રુવ નિત્ય રહે ઊભાં,
સંબોધિયે સર્વ–ધારી તેહ ધારેલી પૃથ્વીને. ૨૭

ઊભા થતા અને બેઠા, ઊભા કે રાંગ વાળતા,
પગે જમણા ડાબાએ, લથડીએ ન ભૂમિમાં. ૨૮

વદુ પૃથ્વી પાવનકારિણીને
ક્ષમા, ભૂમિ, બ્રહ્મથી વાધતીને,
બેસિયે ભૂમિ, તું પરે, ધારતી જે
શક્તિ પુષ્ટિ ઘી અને અન્નભાગ. ૨૯

ઝરે જળો શુદ્ધ શરીર કાજે,
જે છે દુઃખ મૂકીએ શત્રુમાં તે,
પૃથ્વી ! કરું શુદ્ધ મને હું શુદ્ધથી. ૩૦

તારી દિશા પૂર્વ જે ઉત્તરે છે,
ભૂમિ તારી નીચલી જે પછીની,
રહી હોજો ચાલતાં તે મને સૌ,
આધાર લેતો ભુવને પડું ના. ૩૧

હાકો નહિ આગળ પાછળેથી,
ઊંચેથી કે નીચેથી ના,
અમને સ્વસ્તિ થા ભૂમિ, મળે ના વાટપાડુઓ,
સુદૂર રાખ શસ્ત્રને. ૩૨

તને દેખુંછું હું ભૂમિ, જ્યાં સુધી સૂર્ય મિત્રથી,
ત્યાં સુધી વર્ષથી વર્ષ, ચક્ષુ નષ્ટ થશો નહિ. ૩૩

સૂતો સૂતો ફેરવું જે
પાસાં, ભૂમિ ! વામ કે દક્ષિણે હું
લાંબા પાસાંભેર સુઇએ, તું પરે આવી જે મળે,[૭]
અમોને મા હણે તદાં, પૃ'વી ! પથારી સર્વની. ૩૪

ખોદી નાંખું ભૂમિ ! જેહ, તેય તત્ખેવ ઊગજો,
મા દૂભવું મર્મ તારું, તારું હૃદય પાવની. ૩૫

૭ જે કોઈ બાજુ પાસા ફેરીએ તે બધી બાજુ સામી પૃથ્વી આવીને મળે છે

તારાં વર્ષો ગ્રીષ્મ ભૂમિ !
શરદ્ હેમન્ત શિશિર વસન્ત,
સ્થાપેલી ઋતુઓ વર્ષ તારાં
દૂઝો અમોને અહોરાત્ર પૃથ્વી ! ૩૬

જે પાવની સર્પ ધ્રુજાવી કાઢે;
જેમાં હતા અગ્નિઓ વારિમાંહી,
છોડી દેતી દસ્યુઓ દેવ-દ્વેષી,
પૃથ્વી વરી ઇન્દ્રને, વૃત્રને ના,
રહી વીર્યવાન્ વૃષભ શક્ર માટે. ૩૭

જ્યાં આસન હવીપાત્ર, યૂપ રોપાય છે જહીં,
અર્ચે છે બ્રાહ્મણો જેમાં, ઋક્ સામથી યજુર્વિદો,
યોજાયે ઋત્વિજો જેમાં, પાવાને સોમ ઇન્દ્રને. ૩૮

ભૂતકર્તા ઋષિઓએ, પૂર્વે જ્યાં અર્ચી ગાયને,
પવિત્રાએ સાત સત્રે, યજ્ઞથી તપની સહ. ૩૯

તે ભૂમિ અમને આપો ધન જે ઇચ્છીએ અમે,
પધારો તે પછી ભગ, જાઓ ઇન્દ્ર પુરોગ ત્યાં. ૪૦

જેમાં ઉચ્ચ સ્વરે મર્ત્યો ગાયે નાચે છ ભૂમિમાં,
ઝૂઝે છે જ્યાં, મહાશબ્દ ગડગડે દુંદુભિ જહીં;
તે ભૂમિ હાંકો અમ શત્રુઓને
કરો મુજને નિઃશત્રુ પૃથ્વી. ૪૧

જેમાં અન્ન વ્રીહી યવ, જેની આ પાંચ કૃષ્ટિઓ,
નમો, પર્જન્યપત્નીને, ભૂમિ વર્ષાથી પુષ્ટને. ૪૨

જેનાં પુરો દેવકૃત, જેનાં ક્ષેત્રેજ રચના,
પ્રજાપતિ વિશ્વગર્ભા પૃથિવીને
કરો અમોને સુખદા સ્થળે સ્થળે. ૪૩

ધારે રૂડા ગુહ્ય નિધિ બહુ સ્થળે
પૃથ્વી મને દો મણિ ને હિરણ્ય,
વસુદા અમોને વસુ આપનારી
દેવી આપે એહ પ્રસન્ન ચિત્તે. ૪૪

બહુધા બોલી બોલતા લોક ધારે
નાના ધર્મોના પૃથ્વી યથાસ્થલ,
દૂઝો મને દ્રવ્ય સહસ્ર ધારથી
હાલ્યા વિના સ્થિર ધેનુની પેઠે. ૪૫

તારો સર્પ વીંછી કઠોરદંશી
ટાઢે મારી ગરીબડો છુપાતો,
પૃથ્વી ! હાલતાં જંતુ, જે જે વર્ષામહીં ફરે,
તે અમો પાસ ના સરે, જે શિવ મ્હેર તે કર. ૪૬

તારા માર્ગો બહુ જે જનોના,
વાટો, રથો ગાડીઓને જવાના,
જેમા ચાલે ભદ્રને પાપ બન્ને,
જીતીએ તેહ પથોને, જ્યાં ન શત્રુ ન તસ્કરો,
જે શિવ મ્હેર તે કર. ૪૭

ધારે મૂર્ખ અને ભારે,
ભલા ભુંડાના નિધનો સહન્તી
વરાહથી મેળ રાખી પૃથિવી
ઉઘડે છે જંગલી ભુંડ માટે[૮] ૪૮

તારા ગાની પશુ, આણી રાને
સિંહ, વાઘો, મનુષ્યભક્ષી ફરે છે,
વરૂ, જરખ, પૃથ્વી ! દુર્ભાગ્ય વારો,
દૂરે રાક્ષીકા રાક્ષસો અમોથી. ૪૯

જે ગન્ધર્વો અપ્સરાઓ, અરાયો ને કિમીદિનો,
તે સૌ પિશાચ રાક્ષસો, અમોથી દૂર તે કરો ૫૦

જેના ભણી બેપગા પક્ષી ઉડે,
હંસો સુપર્ણો શકુનિ ને પંખી,
વાયુ ત્યા માતરિશ્વા ફરે છે,
આંધી કરતો તરુઓ ધુણાવતો,
જવાલા દલે વાયુથી આંધી પાછી. ૫૧

---

૮ આનું ભાષાન્તર સ્પષ્ટ નથી

જેમાં બળ્યાં કૃષ્ણ ને લાલ ઓવા.
અહોરાત્ર ભૂમિપરે સુતેલા,
વર્ષાથી પૃથ્વી–ભૂમિ ખૂબ વીંટી
અમોને મ્હેરથી તે દો, ધામોધામ બધાં પ્રિય. ૫૨

દ્યૌ, પૃથ્વી, અન્તરિક્ષે આ, મને આકાશ આપિયું,
ને મેધા વિશ્વેદેવોએ, પાણીએ સૂર્ય અગ્નિએ. ૫૩

હું છું પ્રભાવશાળી ને, ઉત્તર નામ ભૂમિમા,
વિજયી સર્વજિત્ છું ને, જેતા સર્વ દિશા મહીં. ૫૪

પૂર્વે થતી આગળ ફેલાણી જે તું,
પ્રસરી થઇ મોટી દેવોએ કહ્યાથી,
ત્યારે સુભૂત તુજમાં પ્રવેશ્યું,
અને દિશાઓ રચી ચાર, દેવી ! ૫૫

જે ગામો જે અરણ્યો જે સભાઓ થાય ભૂમિમાં,
જે સંગ્રામો સમિતિઓ ત્યાં તારું પ્રિય ભાખીએ. ૫૬

જનો પૃથ્વીમાં વસતાં વિખાડયા
જન્મી ત્યાંથી, રજ જેમ અશ્વ
રૂડી, પુરોગા, ભુવન રક્ષનારી,
વનસ્પતિ ઓષધિઓની ભૂમિ. ૫૭

જે બોલું તે મધુવાળું બોલું,
જે દેખું તે મને વરે,
તેજસ્વિ છું વેગવાળો, હણું અન્ય જે હિંસકો. ૫૮

શાન્તિલી, સુરભિ, રૂડી, મીઠું પેય જ આઢ્યા,
દૂધાળી દો આશીર્વાદ, ભૂમિ ! પૃથ્વી પયે સહ. ૫૯

જેને બોળી અર્ણવે હવિષથી,
વિશ્વકર્માએ રજમાં ગયેલી,
ભોગ પાત્ર ગુહ્ય રાખેલું હાકયું,
ભોગો માટે, જેમને માત હોય. ૬૦

જેના કેરી આતતની૯ જ તું છે
અદિતિ કામદુધા વિસ્તરન્તી.
જે ઊણું તે તુજ કાજ પૂરે
પ્રજાપતિ ઋતનો અગ્રજાયો. ૬૧

જન્મ્યા અમોને તુંપરે ઊભેલા
અરોગી ને અયક્ષ્મા પૃથ્વી હોજો,
જાગન્તા દીર્ઘ આયુષ્ય માટે
બલિ ધરંતા રહીએ અમે તને. ૬૨

ભૂમિમાતા મને મૂક, મ્હેરથી સુપ્રતિષ્ઠિત,
કવિ! ધીને અનુકૂલ રાખ શ્રી-ભૂતિમાં મને. ૬૩

૯ વસ્તુઓ છૂટી છવાઇ પડી રહેવાનું પાત્ર એવો आततन નો અર્થ થાય છે. અહીં પણ એજ અર્થ લાગે છે.

શુદ્ધિપત્રક

વિભાગ ૧ લો.

પૃ.	કૉલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૨	૧૩	આત્મારામ (પોતે)	આત્મારામ પોતે
૨૩	૧	૩	તમામ	તોપણ
"	"	૮	શાતિ નહીં	શાંતિ વળી નહીં
"	"	૯	કર્યું	કર્યું છે
"	"		ઉમેરવું-	("ધૂમકેતુ")
૩૦ કર્તાના નામ પછી				
	૧	૧૮	ટાઢ	ટાઢક
	૨	૨૦	રાતની	રાત
૩૪	૨	૨૬	ને નિદ્રામાથી	ને રાત્રિ જાણે નિદ્રામાંથી
૩૫	૨	૨૩	lovoly	lonely
૪૬	૧	૨	જોગ	જેમ
૫૨	૧	૧૭	સભ્યસભ્યાઓ	સભ્યસભ્યાઓને
૪૯	૧	૬	તો આવીશ	તોય આવીશ
૫૪	૧	૮	દકરાંબા	દકરાળાં
૫૮	૨	૮	આત્માની	આત્માને
૫૯	૨	૧૭	ખેંચનાર	ખેંચાનાર
૬૨	૨	૧૧	સવિના	સરિતા
૬૬	૧	૨૭	ખોળો...	ખોળો ભીનો થઇ ગયો
૬૮ લેખાંક ૨૫ ના કર્તાનું નામ				વૈકુંઠલાલ
૬૯	૨	૪	તે	તો
૭૨	૨	૧૯	મેં	તેં
૭૫	૧	૪	માટે	મટે
	૨	૨	લલચાવા	લલચાવવા
૭૬	૧	૨૪	નહિ	નથી
૭૧	૧	૧૩	ગાંડીઆ સાંઢ	ગાંડા સાંઢીઆ

વિભાગ ૨ જો

પૃ.	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૯	૨	૨૪	હતા	હત્રા
૮૯	૧	૨૫	નમન	નયન
૯૦	૨	૧૫	ઉભય બેને	ઉભય એને
૯૩	૧/૨	૧	દૈત્રમાલા	દૈત્રમાલા
	૨	૩૦	ચાલાક	ચાલક
૯૫	૨	૨૪	ઝાડાના	ઝાડના
૯૭	૧	૩	પિતૃમૂત્ર	સમાજસંધારણ પિતૃમૂલ
	૨	૭	અસ્મિના	આ અસ્મિતા
૧૦૨	૨	૪	બડભાદી	બડભાગી
૧૦૬	૨	૨૯	સ્વત્તો	સ્ત્યત્તો
૧૦૭	૨	૫	હૃદયગમ	હૃદયંગમ
૧૧૧	૧/૨	૧૩/૧	કલાના આત્માને	સર્વ કલામાં આત્માને સ્થાને
૧૧૩	૧	૨૫	બેપીઆએએ	બેપીઆએને
૧૧૪	૧	૨૯—૩૦	તનપુરા	પુરાતન
,,	૨	૧૪	એ દિવસ	એક દિવસ
,,	,,	૩૨	એ આપણી	એ શક્તિ આપણી
૧૧૫	૨	૬	ગ-અ-થ	ગ-અ-થએ
૧૧૮	૨	૨૨	પશુયે	પશુએ
૧૧૯	૨	૫	મૃગતૃષ્ણિકા	મૃગતૃષ્ણિકા
,,	૨	૧૫	વીરતાગી	વીતરાગી
૧૨૬	૧	૨૦	વૃક્ષ સ્થળ	વક્ષ સ્થળ
,,	૨	૧૭	વયરક	વયસ્ય
૧૨૯		૨	પુતળીબાઇ	પૂતળીબાઇ
૧૩૭	૨	૨	પરિણિતિ	પરિણતિ
૧૩૮	૨	૩૦	અનુભવતી	અનુભવની
૧૩૯	૧	૧૦/૧૨	સ્વલક્ષ્મી	સ્વલક્ષી

૧૩૯	૧	૧૩	બધામાં	બાધામાં
૧૪૧	૧	૨૨	એવું	"એવું
૧૪૨	૧	૪	મન	મનને
૧૪૮	૧	૨૪	એની	એની
૧૫૦	૧/૨	૧૬/૨૫	નિવંત્રે	નિમંત્રે
૧૫૧	૨	૨૧	દુનિયામાં	દુનિયાનાં
૧૬૦	૨	૧/૮/૧૮	જે	ને
૧૬૧	૨	૯	તેમ	તમે
૧૬૪	૨	૨૧	દત	દત્ત
૧૬૬	૧	૨૧	ઓળખતાં	આલેખતા
૧૭૨	કૃતિ ૩૭ ના કર્તાના પિતાનું નામ--			ઝવેરીલાલ
૧૭૩	૧	૨૫	એ નાની ઝુંપડી	એના (Anna શેક્સપીયરની પત્ની) ની ઝુંપડી
૧૭૫	૨	૧	મૃત્યુ	"મૃત્યુ
૧૭૭	૧	૮	दत्त तन्णिधा	दत्त तन्निभा
,,	૧	૨૧	વિષે તો	વિષેતો
,,	,,	૩૧	पते	प्ते
,,	,,	૩૩	च्यते	च्येते
૧૮૨	૧	૧૬	વિરચિતશંકર દિ૦	વિરચિત શંકરદિ૦
૧૮૩	૨	૨૭	અનાવસ્થા	અનવસ્થા
૧૮૭	૨	૮	વાંચું	વાંચું છું
૧૮૯	૧	૧૨	शिष्यस्ते । ०ज्ञं	शिष्याते । ०ज्ञाम
૧૯૦	૧	૧૫	warn	warm
,,	,,	૨૯	એટલે	એકલે

વિભાગ ૩ જો

પૃ.	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૦		૩૫	મનની	મિનની
૨૦૧		૧૮	રવિતમ	રવિતપ

પૃષ્ટને અંતે ૧ લા કોલમની છેલ્લી પંક્તિ ઇંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સવર્થમાંથી અવતરણ છે.

૨૮૯	૧	૩	with	to the
	૧	૨૧	આવી મળેલો અવસર મને અનુકૂલ છે એ સાક્ષાત્કાર કરું છું.	માથે ગુજરેલ આફત [પ્રથમ પત્નીના અકાળ મૃત્યુ] નજે હું દુખી નહીં જાઉં એમ લાગે છે.
	૨	છેલ્લી	one	me
૨૯૦	૨	૩૧	defecive	defective
		૨૧	know	knew
૨૯૧	–	૭	વધી	બધી
,,	૧	૩૨	નિર્દેપ	નિર્દેશ
,,	૧	છેલ્લી	વ્યક્તિસચિની	વ્યક્તિરચિની
૨૯૧	૨	૩૦	I am afraid.... પ્હેલાં ઉમેરી લેવું— I am deeply interested in the search for truth, but	
૨૯૨	૨	૨૨	love	lover
૨૯૩	૨	૬૦	development	all developments
૨૯૪	૧	૨૮	વ્યાવૃત	વ્યાપૃત
	૨	૨૦	આપણામાં આવે	આપણને મળે છે
૨૯૫	૧	૧૧	લોકસમૂહમાં છે તે	તે લોકસમૂહમાં
૨૯૫	૨	૩૧	ઉદ્ભેદ	બધા ઉદ્ભેદ
૨૯૬	૧	૨૫	પુરૂષ	પરૂષ
૨૯૭	૧	૨૧	સ્નેહસંબંધીઓ	સ્નેહીસંબંધીઓ
	૨	૨૪	તેનો	તેમનો
૨૯૮	૧	૧	ચાંવડ	ચાવંડ
૨૯૯	૧	૬૧	હે	રે
૩૦૦	૧	૧૨	બતાવી	બતાવી છે.
,,	૧	૧૬	થયા	થયું

૩૦૬	૧	૬	તેમને	તેણે
૩૦૯	૨	૨૫	આપે	કેળવે
૩૧૨	૬	૬	વ્યંગ	વ્યંગ્ય
,,	૬	છેલ્લી	વ્યાવૃત	વ્યાપૃત
૩૧૩	૨	૨૩	ઘરમાં પણ	ઘરમાં જ
૩૧૫	૨	૮	કુદરતીની	કુદરતની
,,	૨	૧૫	સમજુ	સમજી
,,	૨	૩૧	હરણ	વરણ
૩૧૬	૧	૨૦	ત્રણ	(૩) ત્રણ
૩૧૭	૧	૧૨	શુમારે	(૪) શુમારે
,,	૨	૩૪	આવા	(૫) આવા
૩૨૦	પત્ર ૩		know I	know, I
૩૨૪	પત્ર ૯		ત્હારા	ત્હમારા
૩૨૫	પત્ર ૧૦	પંક્તિ ૭	you	yet
૩૨૫	પત્ર ૧૧		our	Mr.
૩૨૮	પત્ર ૧૪		તેને હું	તે હું
૩૩૧	૨	૧૩	મને	મન
૩૩૨	૧	૨૫-૨૬	I know any Moral Philosophy એ પાંચ શબ્દ ઉમેરી લેવા.	
૩૩૩	ટિપ્પણ		આવા થકેલા	આવી થાકેલા
૩૩૪	પત્ર ૨૩		addressed	I addressed
૩૩૭	૧	૯	should be	should rather be
૩૩૯	—	—	મિલિઓ	મિલિઆ
૩૪૨	૨	૨૨	વ્હાલાંએ પણ	વ્હાલાંઓ પણ
,,	૨	૨૮	બીજાના છે '	બીજાનાં છે ! ”
૩૪૭	૧	૩	standing	staying
,,	૨	૨૨	લખવો કંટાળો આવે એમ છે	લખતાં તો કંટાળો આવે.
૩૪૮	૨	૫	ફ્ગાની	ફરે તેવી

	૧	૮	[illegible]	[illegible]
૩૫૪	૨	૬	અને	આગે
૩૫૮	ટિપ્પણ ૧ લું		છે. બેશક,	છે, બેશક,
૩૬૧	પત્ર ૭૫ ટિપ્પણ-		ઉપર	જેમના ઉપર
૩૬૨	—	—	"સાચા સ્વર્ગ"થી	" સાચા સ્વર્ગ " માંથી
૩૬૪	૨	૧	બાહ્ય	બ્રાહ્મ
૩૭૧	૧	૬	મોકલશો	મોકલાશે
૩૭૪	૧	૪	મારે	માટે
૩૮૩	૨	૧૨	પડથી	પડતી
૩૯૪	૨	૮	પાસિફિના	પાસિફિકના
૩૯૫	૧	૨૫	મને	અને
૩૯૭	૧	૨૬	પ્રમાખે	પ્રમાણે
૩૯૮	—	૧૮	ચેત્તિ	ચેતિ
,,	૧	૨૧	આર્યે	આર્યો
,,	૨	૩	જ્વાલું	જપાનું
૪૦૫	૨	૧૨	પમો	પૈસો
૪૦૬	૧	૨	જખરા	જબરા
,,	૧	૨૩	જોઇ	જોઈ
૪૦૮	૧	૧૫	નબળાઇનો	નબળાઇનો
૪૦૯	૧	૮	પ્રતીપાલન	પ્રતિપાલન
૪૧૧	—	૧	દેદ	સ્નેહ
,,	—	૭	અભિપ્રાપ	અભિપ્રાય
,,	—	૨૫	પદ્સ્પાદની	પ્રલ્હાદની